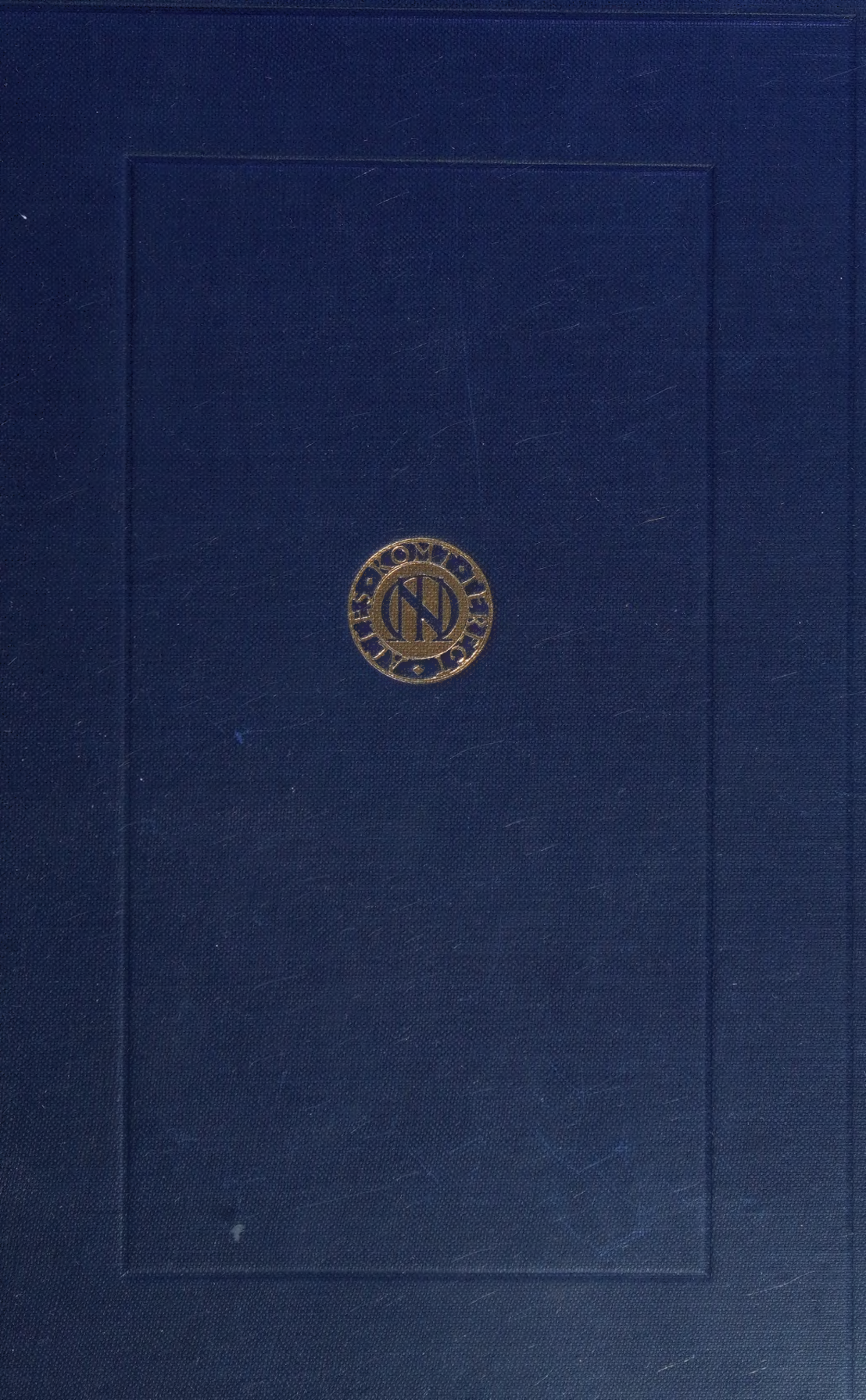

BIBLIOTHECA REFORMATORIA NEERLANDICA

BIBLIOTHECA REFORMATORIA NEERLANDICA

GESCHRIFTEN UIT DEN TIJD
DER HERVORMING IN DE NEDERLANDEN

OPNIEUW UITGEGEVEN
EN VAN INLEIDINGEN EN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,
Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam en aan het Doopsgezind Seminarium aldaar

en

Dr. F. PIJPER,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden

VIJFDE DEEL

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1909

BIBLIOTHECA REFORMATORIA NEERLANDICA

GESCHRIFTEN UIT DEN TIJD DER HERVORMING IN DE NEDERLANDEN

OPNIEUW UITGEGEVEN
EN VAN INLEIDINGEN EN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,
Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam en aan het Doopsgezind Seminarium aldaar

en

Dr. F. PIJPER,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden

VIJFDE DEEL:

Nederlandsche Anabaptistica (geschriften van Henrick Rol, Melchior Hoffman, Adam Pastor, De Broederlicke vereeninge)

BEWERKT DOOR

Dr. S. CRAMER

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1909

LEIDEN : BOEKDRUKKERIJ VAN L. VAN NIFTERIK Hz.

INHOUD.

Bladz.

VOORREDE. IX

1. **Die Slotel van dat Secreet des Nachtmaels.** Geschreuen doer eynen Henrick Rol. Item **eyne rechte Bedijnckung, hoe dat Lichaem Christi van onsen lichaem tho underscheyden isz.** . . . . . 1—123

INLEIDING. . . . . 3— 39

Bibliographie. bl. 3. Schrijver en uitgever, Rol en De Zuttere. bl. 4. De tijd, waarin deze geschriften zijn opgesteld. bl. 6. De **Slotel** en de **Bedijnckung** niet van dezelfde hand; de taal, de gebezigde Bijbeluitgaaf. bl. 14 (en 39). Godsdienstige denkbeelden. bl. 18. De richting, uit welke zij zijn voortgekomen, in den loop der 16de eeuw. bl. 33.

Die Slotel . . . . . 41— 94

Eyne ware Bedijnckijnge . . . . . 95—123

2. **Die Ordonnantie Godts.** Door Melchior Hoffman. Ten eersten Ghedruckt. Anno. 1530. 1611 . . . . . 125—170

INLEIDING. . . . . 127—144

Hoffman. bl. 127. Zijn parousiegeloof. bl. 128. Zijne menschwordingsleer. bl. 131. Bibliographie. bl. 133. Inhoud en toon. bl. 135. Verklaring van de omstandigheid, dat Hoffman's geschriften later zoo zelden worden genoemd. bl. 139.

Die Ordonnantie Godts enz. . . . . . 146—170

3. Melchior Hoffman. **Verclaringe van den geuangenen ende vrien wil.** . . . . . 171—198

INLEIDING. . . . . 171—179

Schrijver. bl. 173. Inhoud. bl. 176.

Bladz.

Verclaringe van den geuangenen enz. . . . . . 181—198

4. **Handelinge van der disputacie in Synodo te Straesburch teghen Melchior Hoffman door die predicanten derseluer stadt.** Anno M.cccc.xxxiij . . . . . 199—314

INLEIDING. . . . . 201—218

Het duitsche origineel. bl. 201. De straatsburgsche synode (1533). bl. 203. Strekking van het geschrift. bl. 204. De nederlandsche vertaling. bl. 211.

Die handelinge vander openbaerder disputacie. . . . . 219—309

Aanteekening betreffende de strekking van Hoffman's gevoelen over de menschwording . . . . . 310—314

5. **Vnderscheit tusschen rechte leer vnde valsche leer:** dorch A(dam). P(astor). . . . . 315—581

INLEIDING. . . . . 317—359

Karakteristiek van Pastor's geschriften en van de Disputation met hare bestrijding van de godheid des Zoons en van de persoonlijkheid des heiligen geestes. bl. 317. Pastor's leven, nawerking van zijn arbeid (de Socinianen), voorloopers. bl. 320. De Supplicatie om gewetensvrijheid. bl. 328. Pastor's geloof als gemoedservaring, zijn Christendom van ontheologische Bijbellektuur, zedelijk inzicht, gezond verstand. bl. 331. Het avondmaal, bl. 333. De doop. bl. 334. Bijbelgezag en geloof. bl. 336. Geloof = gehoorzaamheid aan God en Jezus, boetvaardigheid, rechtschapen leven; het doopsgezind karakter van Pastor's denkbeelden; de ééne gemeente of plaatselijke gemeenten. bl. 339. De ban en Pastor's eigene uitbanning (mijding). bl. 341. De menschwording. bl. 344. De Disputation; de drieëenheid weggevallen. bl. 347. De godheid in Jezus. bl. 350. Pastor's verhouding tot de richtingen, tusschen welke hij zich bewoog, Katholieken, Davidjoristen, enz. bl. 353. Geleerdheid, Bijbelkennis, Bijbeluitgaven, door hem geraadpleegd. bl. 354. Zijne taal. bl. 358.

Vnderscheit tusschen enz. . . . . . 361—516

[Register van de hoofdstukken van het **Vnderscheit** . . 362, 363]

Disputation van der Godtheit des Vaders, des Soens vnde des hilligen Geistes . . . . . 517—581

Bladz.

6. **Broederlicke vereeninge van sommighe kinderen Gods.**
Ghedruct An. 1560 . . . . . 583—650
Inleiding. . . . . 585—601
Karakteristiek van dezen bundel van negen verschillende geschriften; en bibliographie. bl. 585. De duitsche origineelen van de meeste daarvan. bl. 586—589. De eigenlijke „Broederlicke vereeninge" en de zeven artikelen van Schlatt am Randen. bl. 590. De acht verdere geschriften van den bundel. bl. 595.
Inhoud van den Bundel. . . . . 603—650
1. Broederlicke vereeninge aengaende seuen articulen. bl. 605. **2. Eenen Sendtbrief van Michiel Satler aen de Ghemeynte Gods tot Horb.** bl. 614. **3. Vander genoechdoeninghe Christi.** bl. 620. **4. Vander Echtscheydinghe.** bl. 630. **5. Van tweederley ghehoorsaemheyt.** bl. 633. **6. Van hooringhe der valscher propheten.** bl. 637. **7. Van boose Voorstanders.** bl. 640. **8. Eenen Sendtbrief van Melchior Rinck ende Antonius Jacobsz.** bl. 642. **9. Van de Sentencie tegen Michiel Satler.** bl. 645.
Aanvullingen en verbeteringen . . . . . 651—653
Alphabetisch register . . . . . 655—664

VOORREDE.

Dit vijfde deel van de Bibliotheca was bestemd om uitsluitend zulke geschriften op te nemen, die onder de rubriek Anabaptistica, in ons vaderland verschenen of met het oog op nederlandsche lezers opgesteld, te huis behooren; maar om deze dan ook volledig op te nemen, zóó dat uit iedere soort daarvan ten minste één enkel werk hier eene plaats vond.

Welke geschriften onder die rubriek moeten worden gerangschikt, is in den regel niet moeilijk te bepalen. In Herzog's Realencyclopaedie[3]*, Th. 12, S. 595, 956, heb ik de begrippen, die men naar ik meen aan Anabaptisme en verwante benamingen heeft te verbinden, zoo omschreven als èn door het spraakgebruik der 16de eeuw gevorderd wordt èn niet minder door den eisch, dat telkens het gelijksoortige onder één naam worde samengevat en tegelijk aan iedere bijzondere groep een eigen naam worde gegeven. Nu neemt echter ook de scherpe onderscheiding, daar aan de hand gedaan, de mogelijkheid niet weg, dat soms omtrent een of ander 16de-eeuwsch geschrift zich verschillende antwoorden laten geven op de vragen, of het binnen de grenzen van het Anabaptisme ligt; of het al dan niet uitsluitend dáár te huis behoort; of het ook misschien b. v. onder de speciaal doopsgezinde of schwenckfeldsche werken moet worden gerangschikt. Maar hoe ook deze antwoorden uitvallen over de geschriften, hier als Anabaptistica opgenomen: geen van deze, of de Bibliotheca mocht het niet voorbijgaan. Van ieder stuk heb ik dit uiteengezet in de eerste bladzijden van de Inleiding, die telkens aan den tekst voorafgaat. Drie en eene halve eeuw geleden heeft hun inhoud zoovele harten en geesten ten onzent vervuld. Sinds ontbrak de mogelijkheid om daarvan kennis te nemen zoo goed als geheel. Met dezen herdruk is die voor het eerst weêr geopend.*

Intusschen bleek, maar eerst toen het grootste deel van dezen arbeid reeds was afgedrukt, dat ik genoemd voornemen niet geheel zou kunnen volvoeren. Het was onmogelijk, al de nederlandsche Anabaptistica, die

daarvoor in aanmerking komen, nu in dit boekdeel bijeen te brengen. Immers de omvang, die voor ieder deel is vastgesteld, was met het reeds opgenomene en hetgeen zich daaraan aansloot al overschreden. Zoo ben ik wel gedwongen geweest er in te berusten, dat twee kategoriën van die geschriften, en waarlijk niet de minst belangrijke, hier niet vertegenwoordigd zijn. 't Zijn die, welke door de munstersche Wederdoopers zijn uitgegeven, en die van David Joris en zijne aanhangers. En nu konden de eerste, de munstersche traktaten, blijven rusten. Die zijn alle in de laatste jaren opnieuw uitgegeven. Maar wel betreur ik het, — want zonder althans enkele davidjoriste werkjes is een bundel Anabaptistica, voor deze Bibliotheca bestemd, niet volledig — dat ik de geschriften van deze kategorie, die ik hier had willen opnemen, moest laten liggen. Doch dat kon nu eenmaal niet anders. Naar ik hoop, zal er later plaats voor zijn in het zevende deel, 'twelk anders geschiedkundige werken zal bevatten.

De bewerking van dit deel is nu en dan afgebroken moeten worden. Tengevolge daarvan is in een paar kleinigheden eene onopzettelijke ongelijkheid in den druk geslopen. Zoo vindt men in den „Slotel" „quat. A, iij^{r}" gedrukt; in de „Ordinantie Gods" en „Van den vriën wille" soms „Quat. A, iij r^{0}"; van bl. 199 af tot aan het einde doorloopend „quat. A iij^{r}". Ook is het mede aan die herhaalde afbreking te wijten, dat een lijstje van aanvullingen en verbeteringen noodig is geworden. Ik mag op deze zeker de aandacht van den lezer wel vestigen.

In dezen herdruk zijn behalve enkele kennelijke drukfouten ook sommige van de achtelooshedeu in de interpunctie, die in het origineel veelvuldig voorkomen, verbeterd. Dat bij zulk verbeteren groote behoedzaamheid plicht is, spreekt van zelf. Als wij de bedoeling van een volzin verkeerd verstaan en dan in overeenstemming daarmee ook maar ééne kleine wijziging in de interpunctie aanbrengen, kan het gebeuren, dat wij daardoor den lezer op een dwaalspoor leiden. Ook dit komt wel voor, dat wij b. v. komma's doelloos of zelfs zinstorend vinden en dus in de verzoeking komen van ze te schrappen; terwijl zij bij nader toezien door den schrijver als aanhalingsteekens zijn bedoeld. Eindelijk kan het onveranderd afdrukken van het origineel, óók in zijne spel- en drukfouten, van waarde zijn voor de vergelijking met andere uitgaven, die, 't blijft immers altijd mogelijk, nog mochten worden gevonden. Ik ben dan ook telkens uiterst angstvallig geweest in het veranderen van eene letter of van een leesteeken; en veroorloofde mij alleen daar zoo te doen, waar over de juistheid ervan geen verschil van gevoelen denkbaar is en door zulk eene wijziging een misstand weggenomen of de lektuur van volkomen noodelooze lastigheid bevrijd werd; daarbij dan nog zóó, dat ik de lezing van het origineel aan den voet der bladzijde opgaf. Alleen in volslagen onbeteekenende gevallen liet ik dit laatste na: zoo zijn, waar, natuurlijk zonder eenige

bedoeling, op bl. 516 tot 581 achter de voorletters van de namen der debatteerende personen nu eens wel, dan weer niet eene punt staat, en evenzoo, waar op bl. 605 tot 650 in de kantteekeningen nu eens „Rom. 7 c" dan weer „Rom. 7. c." gelezen wordt, door mij overal punten geplaatst. De meeste wijzigingen bracht ik aan in de „Rechte Bedijnckunge", waarin de wonderlijkste profusie van komma's de lektuur inderdaad zeer bemoeilijkt; in Pastor's „Vnderscheit" (behalve in de eerste tachtig bladzijden, zoodat de lezer het verschil kan nagaan); eindelijk in de „Broederlicke Vereeninge". Men zij echter niet wantrouwend; de tekst in dit deel is niets minder betrouwbaar dan die in de vier vorige deelen; en wanneer de lezer op zonderlingheden en fouten stuit; wanneer hij b. v. in de „Rechte Bedijnckunge" of de „Broederlicke Vereeninge" den titel aan het hoofd der bladzijden anders gespeld ziet dan op het titelblad vóóraan of in den tekst; of wanneer op dezelfde bladzijde nu eens „Sattler", dan weer „Satler" staat gedrukt: dan verdenke hij nergens dezen herdruk van achteloosheid. Dan is eenvoudig het origineel met de incorrecte bewoordingen van schrijver of zetter letterlijk gevolgd. — Verder over de wijze van uitgaaf nog dit. Behalve in de „Broederlicke Vereeninge", waarin samenkoppelingen als „vanden", „machmen" een eigenaardig cachet aan den druk geven zonder ergens onduidelijkheid te veroorzaken, heb ik overal, waar twee afzonderlijke woorden in het origineel aanéén zijn gedrukt, en eveneens, waar (het tegenovergestelde geval) de twee helften van één en hetzelfde woord ieder afzonderlijk staan, die twee woorden of gedeelten van één woord van elkaar gescheiden doen drukken; de witte ruimte tusschen beide is dan echter in het oog vallend kleiner gelaten dan de afstand tusschen twee afzonderlijke woorden elders overal in den tekst is.

Mij rest dank te betuigen aan velen, die mij bij mijn arbeid behulpzaam zijn geweest. Allereerst aan de bibliothekarissen te Utrecht, Gent, Hamburg, Wolfenbuttel, Wernigerode, Straatsburg, Munchen, Zurich, die mij zoo welwillend kostbare geschriften, die zich onder hun beheer bevinden, hebben geleend. Verder voor de bereidvaardigheid, waarmede mij op de navraag, die ik bij een tachtigtal bibliotheken in Europa en Amerika naar boeken en boekjes, voor de Bibliotheca van belang, heb gedaan, inlichtingen zijn verstrekt. Meer dan één geleerde blijf ik erkentelijk voor mededeelingen over deze of gene bijzonderheid, die op hun gebied van onderzoek ligt: zoo o. a. over uitdrukkingen uit de roomsch-katholieke kerkelijke spreektaal. Maar de meeste dank mijnerzijds komt toe aan mijne twee ambtgenooten en vrienden Prof. F. Pijper *en Prof.* J. te Winkel. *Hunne hulp, hunne opmerkingen zijn mij voor verscheidene aanteekeningen van de grootste waarde geweest. Nog mag ik*

niet zwijgen van de trouwe hand, die, gelijk bij het Tweede, zoo ook weer bij dit deel haar zorg wijdde aan de correctie, bij werken van dezen aard eene zoo lastige en veeleischende taak; noch van mijn vriend K. Vos *te Woudsend, die niet minder nauwlettend die correctie heeft behartigd, het register heeft samengesteld, en wiens scherpe blik daarbij mij soms zeer te stade kwam. Ten laatste aan Directeuren van Teyler's Stichting, aan Bestuurders van het Provinciaal Utrechtsch en aan die van het Haagsch Genootschap, voorts aan eenige onder mijne vrienden hier ter stede mijn dank voor de milde toelagen, waardoor de uitgaaf ook weder van dit deel mogelijk is geworden.*

Bij het afdrukken van deze voorrede verneem ik van den Heer Vos, *dat hij mededeeling heeft gekregen van nieuwgevonden bescheiden, waarin bijzonderheden over Adam Pastor voorkomen. Misschien zal door deze vondst worden aangevuld wat ik bl. 322 en 358 schreef. Nader bericht hierover zal de eerstvolgende jaargang der „Doopsgezinde Bijdragen" brengen.*

Amsterdam, 19 December 1908. S. Cramer.

Die Slotel van dat Secreet des Nachtmaels. Geschreuen doer eynen Henrick Rol. Item eyne rechte bedijnckung, hoe dat Lichaem Christi van onsen lichaem tho underscheyden isz.

INLEIDING.

Het boekje, waarvan hier een afdruk wordt geboden, bevat twee geschriften, die ieder op zich zelf staan: den „Slotel van dat Secreet des Nachtmaels" en de „Rechte" of „Ware bedijnckung" [1]). Het is jaren lang verloren geweest. In de bibliotheek van Uffenbach kwam het in 1735 nog voor [2]). Maar dan verdwijnt ieder spoor er van; totdat de amsterdamsche antiquaar Frederik Muller een exemplaar ontdekte. Hij beschreef dat in een catalogus, dien hij in 1857 [3]) uitgaf. Dit exemplaar is door Cornelius bij de samenstelling van zijne „Geschichte des Münsterischen Aufruhrs" gebruikt; hij deelt in dit werk ook een en ander daaruit mede [4]). Het boekje is toen het eigendom geworden van het Theol. Seminary te Rochester, New-York, en dus buiten het bereik van ons Nederlanders geraakt. Gelukkig bleek later de universiteitsbibliotheek te Utrecht insgelijks een exemplaar te bezitten, dat, mij bereidvaardig geleend, voor dezen herdruk heeft gediend. Het is dat, hetwelk door Sepp voor zijne „Kerkhistorische studiën", 1887, is geraadpleegd. En onlangs kwam aan het licht, dat zich nog een tweede exemplaar in Europa be-

1) „Rechte" heet het op het titelblad; daar, waar midden in het boekje de „Bedijnckung" begint en haar titel wordt vermeld, quat. G, ij^{v}, wordt de term „de ware" gebezigd. Waarschijnlijk drukkersachteloosheid.

2) *Bibliotheca Uffenbachiana.* Francof. ad Moenum, 1729—31: I, p. 914, no. 14. Ook in Uffenbach's auctiecatalogus. Ibid., 1735: I, p. 314, no. 16.

3) *Catalogus eener uiterst zeldzame verzameling van hollandsche ... bijbels.... en hollandsche godgeleerde werken der 16de en 17de eeuw, verkrijgbaar bij Frederik Muller.* Amsterdam, 1857: no. 969.

4) *Geschichte u. s. w.* II, 1860: S. 163 fg.

vindt: te Zurich. Zie de „Beiträge zur Geschichte der Mystik in der Reformationszeit" van Alfred Hegler, 1906 [1]).

Het boekje is in klein 8° met dezelfde letter gedrukt, die ook voor de andere uitgaven van Pieter de Zuttere of Hyperphragmus heeft dienst gedaan. Diens drukkersvignet of initialen P(etrus). H(yperphragmus). G(andavensis). vertoont het echter niet; wel onderaan op den titel den tekst, die ook op den titel dier andere uitgaven staat: „1. Thessal. V. Pröuet al, ende dat goed behaldt". Het heeft doorloopende signatuur: A 1—K 4. Doorloopend: zoo zelfs, dat de „Rechte bedijnckung" niet eens op een nieuw blad, laat staan op een nieuw vel, begint en geen afzonderlijken titel heeft. De Zuttere — Sepp in zijne „Drie Evangeliedienaren", 1879, bl. 81—122; H. Q. Janssen in de „Studiën en Bijdragen" van Moll en Scheffer, IV, bl. 321 vgg.; en de „Bibliotheca Belgica" in voce geven over hem uitvoerige inlichtingen, — was een geboren Gentenaar, sinds 1551 uitgeweken; hij hield 1560—1573 te Emden verblijf en heeft later, ondanks zijne anabaptiste neigingen soms als Hervormd predikant werkzaam, in Vlaanderen en in ons land een onrustig leven gehad. Gedurende zijn verblijf te Emden had hij eene drukkerij en gaf hij verscheidene godsdienstige traktaten uit [2]); sommige, b.v. den brief van Seb. Franck aan Campanus, waarschijnlijk door hem zelven vertaald en alle min of meer in den geest van den „Slotel" gesteld. Hij moet, 't blijkt uit de zoo even vermelde signatuur, de beide geschriften, in ons boekje vervat, aan denzelfden auteur hebben toegeschreven, misschien de „Bedijnckung" alleen voor een toevoegsel bij den „Slotel" hebben gehouden. Intusschen is het dan vreemd, dat hij op den titel wel Rol als schrijver van dezen laatste noemt, maar niet op „Item enz." een „van denzelfden schrijver" of iets dergelijks laat volgen. Of hij voorts terecht dan wel ten onrechte zoo heeft geoordeeld; of m. a. w. Rol dan wel een ander de „Bedijnckung" heeft opgesteld: zie daarover beneden.

Uit den titel schijnt te blijken, dat ons exemplaar een tweeden druk van het geheele boekje biedt. Er is ten minste geene reden

---

1) Na Hegler's overlijden uitgegeven door Lic. Dr. Walther Köhler. Aldaar: S. 49 fgg.

2) Zie beneden, bl. 11 vgg.

om aan te nemen, dat de woorden „al nu verbetert ende grondelick wederom gestelt na die eerste waerheyt, also der Leser lichtelick kan bevinden" alleen op het eerste geschrift, op den „Slotel", betrekking hebben. De eerste druk is dan verloren gegaan; ook een tweede, die dan „verbetert" heeft moeten worden. Vreemd blijft echter dat toevoegsel. Immers: hoe kon een lezer met mogelijkheid „bevinden", dat een herdruk op de eerste uitgaaf al of niet geleek, tenzij hij die eerste uitgaaf kon vergelijken? Of wordt met die „eerste waarheid" misschien iets anders bedoeld? Ik kom daarop nog terug, maar durf niet beslissen.

Dat de beide werkjes eene plaats in de „Bibliotheca Ref. Neerlandica" verdienen, is buiten kijf. In de eerste plaats geldt dit van den „Slotel", die zich immers op den titel aandient als het werk van „eynen Henrick Rol". Rol toch was een van de voornaamste der wassenbergsche (guliksche) predikanten; en van 1532 totdat Jan van Leiden de heerschappij te Munster erlangde is hij met Rothmann de geestelijke leider van de hervormingsbeweging in die stad geweest. Vooral: hij was Nederlander, heeft ook binnen onze grenzen gearbeid en de taal, waarin zijn boekje is opgesteld, onderstelt lezers uit ons vaderland, al mag het dan op guliksch gebied zijn geschreven. Trouwens in dien tijd en in die streken stoorden de geestverwantschap en het geestelijk verkeer zich weinig aan de landsgrenzen en maakten deze geenerlei afscheiding tusschen gelijkgezinden. 't Is bij den arbeid onzer noordelijke Anabaptisten, 't is ook te Munster genoeg gebleken. En is het boekje werkelijk van Rol, dan bezitten wij hier twee van de uiterst schaarsche in druk verschenen en voor ons nog bewaarde voortbrengselen van het vroegste Anabaptisme in onze gewesten. De „Slotel" of beide, de „Slotel" en de „Bedijnckung", moeten dan zijn geschreven vóór 1532, voordat Rol uit het ambt Wassenberg naar Munster trok. Zij geven het Anabaptisme weer, zooals het zich vertoonde in zijn tijdperk van zoeken en tasten; vóór de jaren, waarin door de munstersche predikanten aan de ééne zijde, door den arbeid van Menno en Dirk Philips, van David Joris en Adam Pastor aan den anderen kant datgeen wat het dacht en nastreefde in vaster vormen en in wel nog uiteenloopende, maar duidelijker en rustiger formuleering werd gebracht. Eigenlijk bezitten wij uit dit wordingstijdperk der bewe-

ging in het noorden niet veel anders dan enkele geschriften van Melchior Hoffman en verder deze beide: den „Slotel" en de „Bedijnckung".

Over den persoon, het leven, de geestesrichting van Rol hier te spreken is overbodig. Meer dan één geschiedvorscher heeft in de laatste jaren grondig en met nauwkeurige opgaaf van zijne zegslieden die behandeld: Cornelius, „Geschichte des Münsterischen Aufruhrs", II (1860), S. 337 fgg. en passim; Habets, „De wederdoopers te Maastricht", (1877), bl. 102 vgg., 227 vgg., enz.; Sepp, „Kerkhistorische studiën", 1885, bl. 1—90; Rembert, „Die Wiedertäufer im Herzogtum Jülich", 1899, zie het register. Ik heb bijna niets toe te voegen aan hetgeen deze schrijvers over Rol berichten. Alleen dit: Dr. A. Hulshof heeft aangetoond [1]), dat hij niet, zooals men tot dusver algemeen aannam, in 1531 te Straatsburg is geweest en daar dan ook met Capito en Schwenckfeld kennis moet hebben gemaakt; dat dit althans uit niets met zekerheid blijkt. Ook een ander spoor van een verblijf van Rol in Zuidduitschland acht ik zeer onzeker. Cornelius houdt namelijk [2]) den „minister" van den graaf van Buren of IJselstein, die volgens een brief van Butzer aan Blaurer in Augustus 1530 te Augsburg vertoefde, voor Rol. Deze was immers, zooals Ottius meldt [3]) „Capplanus olim Iselsteinensis". Maar men mag m. i. niet zonder nader bewijs in die twee berichten denzelfden persoon aangeduid vinden.

„Wanneer het boekje inderdaad van Rol is," zei ik. Tegen dit gevoelen, hoewel door al de geleerden, die zich tot dusver met hem en met den „Slotel" hebben beziggehouden, omhelsd zonder dat zij eenigen twijfel ten dien opzichte verraden, verheffen zich echter bezwaren, die alles behalve van gewicht zijn ontbloot. En ofschoon, zooals blijken zal, naar mijne meening andere en onloochen-

---

1) Dr. A. Hulshof, *Geschiedenis van de Doopsgezinden te Straatsburg van 1525 tot 1557.* 1905: bl. 157 vg.

2) *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs,* II, S. 338.

3) Op p. 58 van zijne *Annales Anabaptistici, hoc est, Historia universalis de Anabaptistarum origine, progressu etc. Adornata a Joh. Henrico Ottio Tigurino. Basileae.* Sumptibus Johannis Regis impressa per Jacobum Werenfelsium. A. C. MDCLXXII. Ott, later hoogleeraar te Zurich, had de jaren 1638 tot 1641 hier te lande doorgebracht en in dien tijd allerlei betreffende de Doopsgezinden en hunne geschiedenis vlijtig nagespoord: *Ersch und Gruber,* IIIte Abth., 7ter Theil, S. 365 fg.

bare feiten weer vóór Rol's auteurschap getuigen, feiten die luider spreken dan die bezwaren, terwijl deze laatste bij nader onderzoek wegvallen; hoewel ik dus niet twijfel of de „Slotel" is van Rol's hand: ik acht mij toch, nu mijne aandacht op die bedenkingen is gevallen, verplicht den lezer deze scherp voor oogen te stellen. Vooral nu de herdruk, hier geboden, naar ik hoop, aan het boekje weer eenige lezers zal verschaffen, onder wie dan misschien deze of gene wel eens aanleiding kon vinden om het auteurschap van Rol in twijfel te trekken. Het geloof, volgens 'twelk hij de schrijver is, berust tot nog toe, ik beken het, zoo goed als uitsluitend op de opgaaf van het titelblad. En de omstandigheid, dat vóór c. 1563 of 1570 nergens, bij geen enkelen schrijver en in geen enkel vlugschrift, in geen enkel vonnis noch in eenige oorkonde — met ééne uitzondering, waarover straks, — het boekje genoemd of ook maar aangeduid wordt, geeft reden om te vragen of ook misschien eerst de uitgever van ons exemplaar, dat eerst na 1560 kan zijn gedrukt, hij zelf of een van zijne tijdgenooten, het heeft opgesteld. Sepp heeft overal in geschriften van vóór 1560, bij Luther en Bullinger, bij Justus Menius en Schlüsselburg, bij Rothmann en Menno, naar eenig spoor van bekendheid met den „Slotel" gezocht, maar vruchteloos. Bij dit bezwaar tegen Rol als den auteur komt een ander. De Zuttere is toch met hem weinig bekend geweest blijkens zijne uitdrukking „eynen Henrick Rol" en zijne opgaaf van 1536 als het jaar, waarin deze „tot Maestricht is verbrant"; terwijl, Habets heeft dit afdoende uitgemaakt [1]), die marteldood tusschen 4 en 9 September 1534 heeft plaats gegrepen. Wat echter het sterkst tegen de toekenning van den „Slotel" aan Rol schijnt te pleiten, wat misschien voor menigen lezer de kwestie uitmaakt, immers bewijst dat hij de schrijver niet zijn kan, is het berijmde psalmvers, dat in het boekje voorkomt. Wij lezen daarin namelijk:

„Ende alsz wy syngen jn den Psalm 129. Ende of dat ware
„tot an die nacht ende weder an den morgen, so sal mijn
„hert an Gotz macht niet vertwijfelen noch sorgen" [2]).

Dit vers is aangehaald uit de „26 Psalmen ende ander ghesangen"

1) *De Wederdoopers te Maastricht,* (1877), bl. 227.
2) *Die Slotel,* quat. F, vr.

van Utenhove, die — zie de aanteekening op de bedoelde bladzijde van den „Slotel" hierachter — eerst c. 1556 het licht hebben gezien. Die bladzijde kan dus onmogelijk door Rol zijn geschreven. Dat tot nog toe niemands aandacht op dat psalmvers in het boekje is gevallen, is niet zoo vreemd als het schijnt; het verbiedt in allen gevalle niet te vragen of een geschrift, 'twelk die bladzijde bevat, wel van vóór 1560 kan dagteekenen. Uit de omstandigheid, dat eene 16de eeuwsche hand achteraan het utrechtsche exemplaar „Anno 1540" heeft geschreven, laat zich niets met zekerheid opmaken. En de mogelijkheid, dat het boekje aanvankelijk alleen in handschrift verbreid en voor het eerst door de Zuttere ter perse gelegd zal zijn, vermeld ik alleen pro memorie. Bij het „boich", waarvan in het verhoor, aanstonds te vermelden, Kloprisz spreekt, denkt immers ieder aan een gewoon gedrukt boek, niet aan een handschrift.

Mocht het nu uit andere gegevens blijken, dat de „Slotel" wel van Rol moet zijn, dan is er voor het voorkomen van dat psalmvers in onze uitgaaf geene andere verklaring te vinden dan deze, — maar zij is m. i. ook even natuurlijk als afdoende, — dat de uitgever van deze tweede uitgaaf tegelijk als bewerker van het boekje aan den arbeid is geweest en zich soms, o. a. op die bladzijde, invoegselen heeft veroorloofd. Hangt daarmee misschien dat onverstaanbare „wederom gestelt na die eerste waarheyt" op den titel samen?

En inderdaad, zulke gegevens zijn er. Vooreerst, dat De Zuttere, op welken grond dan ook, Rol voor den auteur heeft gehouden. Maar vooral: de ééne plaats, waarop onloochenbaar in Rol's eigen kring van den „Slotel" wordt gewag gemaakt. Bij de verhooren, die de gevangen genomen Munsterschen in Jan. 1536 hebben ondergaan, beleed Johann Kloprisz, een der vroeger wassenbergsche, later munstersche predikanten: „item er hab auch einmal von deme obgenanten Heinrico" — „Heinricus von Grafe" [1]) heet hij kort te voren — „ein boich gelenet, genant den Slussel der Sacramenten, usz deme .... hab er seine Lere vom Nachtmaill genomen" [2]). Deze verklaring van een tijdgenoot van Rol weegt zwaarder dan alles, waarvan ik zoo even uiteenzette dat het de meening

1) Rol was uit Grave: zie Cornelius, Sepp, enz.

2) Niesert, *Münsterische Urkundensammlung*, 1826: I, S. 104.

kan doen rijzen, of misschien de „Slötel" ook eerst lang na Rol's dood is opgesteld. Bijna was deze getuigenis voor ons verloren gegaan. De uitgever van die verhooren, Niesert, raadpleegde de oorspronkelijke bescheiden zoo weinig nauwkeurig, dat hij in dat verhoor van Kloprisz „Lustspel" in plaats van „Slussel" las. Gelukkig heeft Cornelius [1]) die oorkonden aandachtiger nagezien en eene lange lijst van verbeterde lezingen openbaar gemaakt; daaronder ook het woord „Slussel". Hierdoor nu is het toch wèl aannemelijk geworden, dat wij inderdaad in Rol den schrijver van den „Slotel" hebben te zien.

En niet alleen aannemelijk, maar hoogst waarschijnlijk, om niet te zeggen: zeker. De Zuttere heeft wijzigingen in het boekje aangebracht; ongetwijfeld niet alleen op de bladzijde, waarin dat psalmvers voorkomt, maar ook elders. Intusschen is hij, die zoovele oude werkjes, welke zijn eigen geest ademen, o. a. den brief van Franck aan Campanus, kende en uitgaf, er dan toch van overtuigd geweest dat het oorspronkelijke geschrift van Henrick Rol was. Hij moet dat uit de kringen, waarin de traditie dier vroege Anabaptisten voortleefde en waartoe voor een goed deel zijne eigene omgeving behoorde, hebben vernomen. De bekentenis van Kloprisz pleit zeker allerminst daartegen. En dat verder geen enkel tijdgenoot van Rol als den schrijver heeft melding gemaakt: zeker, dit is onverklaarbaar, wanneer die eerste druk onder Rol's naam was uitgegeven. Voor zulk stilzwijgen was hij eene te bekende persoonlijkheid. Maar anders wordt het, wanneer het werkje naamloos is verschenen. Voor 't overige: dat zijne eigene partij, dat b. v. de traktaten der Munsterschen, dit geschrift van een hunner leiders, vooral als het diens naam niet droeg, nergens noemen, is nog al natuurlijk. Immers een paar jaren nadat dit het licht had gezien, toen Rol 8 Nov. 1533 met de Wassenbergers en met Rothmann de „Bekentnisse van beyden Sacramenten Doepe unde Nachtmaele der predicanten tho Munster" [2]) onderteekende, had hij de avondmaalsleer van den

---

1) C. A. Cornelius, *Berichte der Augenzeugen über das Münsterische Wiedertäuferreich;* tweede deel van de *Geschichtsquellen des Bisthums Münster,* 1853. De verbetering van »Lustspel" in »Slussel" komt daar II, S. 413 voor.

2) *Bekentnisse enz. Mathei X. We my bekent voer den menschen, den will ick bekennen voer mynen hemelschen vader. Im jaer MDCXXXIII. den viij dach no-*

„Slotel" prijsgegeven voor de vrij wat nuchterder, meer zwingliaansche opvatting van die „Bekentnisse". In haar komt geene toespeling op die leer meer voor: Rol had ze verloochend. Ook niet in de andere traktaten van Rothmann; niet b. v. in de „Restitution", waar men in het dertiende hoofdstuk iets van dien aard kan verwachten, maar toch alléén wanneer dit, zooals Sepp [1]) meedeelt, ook over de gevoelens handelt die anderen omtrent het avondmaal koesteren. Die mededeeling berust echter op eene vergissing. En wat Menno betreft: deze vermeldt liever geen personen of geschriften, die naar Munster rieken. Hem, den man van de letter der Schrift, kan de spiritualiste zienswijze van den „Slotel" ook geen belang, alleen tegenzin hebben ingeboezemd. Zoo bleef de kennis van het werkje tot stille kringen beperkt, totdat De Zuttere het weer en nu wèl onder Rol's naam in omloop bracht. Zijn herdruk moet het zijn, die in den index van 1570 [2]) met „Den sluetel van dat Secreet des hoochwaerdighen nachtmaels ons Heeren Jesu Christi" wordt bedoeld; en die in den catalogus van Marnix' boekerij voorkomt als „Die Sleutel des Nachtmaels Henrici Rol" [3]). Dan vernemen wij er niet meer van. Ottius, die zoo vlijtig oude anabaptiste geschriften heeft opgespoord, heeft het blijkbaar nergens ontmoet. Eerst in de „Bibliotheca Uffenbachiana" komt het weer voor: zie boven, bl. 3.

De tijd, waarin de „Slotel" is opgesteld en voor het eerst het licht heeft gezien, moet vallen tusschen 1531 en 8 Nov. 1533. In het eerstgenoemde jaar toch gaf de benedenrijnsche antitrinitariër Campanus zijn „Contra totum post apostolos mundum" uit; tegen dit geschrift of liever tegen de duitsche bewerking daarvan, de

---

vembris. Een exemplaar van dezen druk bevindt zich in de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam. Het boekje is afgedrukt door H. Detmer en R. Krumbholtz: *Zwei schriften des Münsterischen Wiedertäufers Bernhard Rothmann.* 1904: S. 1—85.

1) *Kerkhistorische studiën,* bl. 55.

2) *Edictum De librorum prohibitorum Catalogo observando.* Antwerpen, Plantijn, 1570: p. 92.

3) *Catalogus librorum D. Philippi Marnixii.* Lugd. Bat. MCIC; afgedrukt in het *Aanhangsel op Marnix' Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften, Verscheidenheden uit en over de nalatenschap van Marnix,* uitgegeven door J. J. van Toorenenbergen. Den Haag, Nijhoff, 1878. Aldaar p. 141.

„Göttlicher Schrifft Restitution" [1]), wendt zich Rol [2]). En in November 1533 teekende deze de „Bekenntnisse". Misschien is Sepp's opmerking [3]) juist, volgens welke de „Slotel" eerst kan zijn uitgegeven na den tijd, waarop Slachtscaef in een brief aan Butzer zich zeer gunstig over Rol had uitgelaten. Anders immers had hij van ons geschrift gewag moeten maken. Die brief, door Cornelius van Mei 1533 gedateerd, is waarschijnlijk een jaar ouder [4]).

Veel belangrijker echter dan de vraag, in welk van de jaren tusschen 1531 en 1533 de „Slotel" voor het eerst het licht heeft gezien, is eene andere: maar het is ons helaas niet meer mogelijk op haar het antwoord te vinden. Deze namelijk: wat is in onze tweede uitgaaf herdrukt uit de eerste en dus van de hand van Rol; wat is wijziging en toevoegsel en dus van de hand van De Zuttere of van den man, die bij dezen het boekje ter perse heeft gelegd? Maar hoe zou het ons mogelijk zijn, die twee bestanddeelen te onderscheiden? De geestesrichting van het opkomend guliksche Anabaptisme of van de leiders daarvan, de wassenbergsche predikanten, is door Cornelius, Sepp, Rembert op grond van tal van getuigenissen, niet uitsluitend van den „Slotel", geteekend. Die van De Zuttere kennen wij uit de vele boekjes, die hij door den druk verspreidde of zelf vertaalde of schreef: „Eyn kort Bericht um to kommen tot den waren Gehoor desz leuendigen Woirdtz Gotz";

---

1) *Göttlicher und heiliger Schrifft, vor vilen jaren verdunckelt, und durch unheylsame leer unde Lerer (ausz Gottes Zulassung) verfinstert, Restitution und besserung, durch den hochgelerten Johannem Campanum. Ein sendtbrieff an K. M. von Denmarcken etc.* durch Nicolaum Frantz von Streitten. Anno 1532. Een exemplaar is mij door de Utrechtsche universiteitsbibliotheek geleend. De *Sendtbrieff* vult 11 bladzijden; de *Restitution* fol. a, j tot k, vj. Rembert heeft in zijn *Wiedertäufer im Herzogtum Jülich* op grond van eigen uitgebreid onderzoek Campanus uitvoerig behandeld. Hij is, naar ik meen, er beter in geslaagd dan de meesten den hier bedoelden Campanus te onderscheiden van zijne verschillende naamgenooten, met wie hij vroeger dikwijls is verward. De *Restitution* houdt hij voor eene vertaling of omwerking van Campanus' ietwat vroeger geschrift *Contra totum post apostolos mundum*, dat verloren is gegaan. Wie Nic. von Streitten mag zijn, is hem onbekend gebleven.

2) *Die Slotel*, quat. A, iiij^{v} en volg.

3) Sepp, *Kerkhistorische Studiën*. 1885: bl. 35.

4) Rembert, *Die Wiedertäufer im Herzogtum Jülich*: S. 305, 367. Reeds Sepp vermoedde dat: t. a. p.

„Eyne .... underwissing, of man oock lasteren, ordeylen und schelten sal tegen die ongelouige Secten und Gotzlasteraren"; „Eyne korte Leerung wie dat Marter geyn Christen maket enz."; „Eyne korte Leerung wie dat alle geloouigen jn Christo .... hitze und kalte lijden unde steruen moeten, eer dat men tot den eewigen leven ... vermenichfuldicht enz." [1]). Nu voelt de lezer zich bij de lektuur van het eerste en bij die van deze laatste geschriften in min of meer denzelfden dampkring van denken en gevoelen verplaatst. Dat is ook natuurlijk. De Zuttere, anabaptistisch-schwenckfeldschgezind als hij was, drukte wat met zijne geestelijke inzichten strookte: en dit was juist met de voortbrengselen dier guliksche strooming het geval. Ook de in 't oog vallende overeenstemming in taal en spreekwijs is geheel verklaarbaar, wanneer men mag aannemen dat De Zuttere in zijne drukken en herdrukken zelf de hand had. Als „men" nu echter, zooals de „Bibliotheca Belgica" [2]) bericht, vroeger Rol voor den schrijver van al deze latere uitgaven heeft gehouden, dan heeft men daarin zeker gedwaald. Daargelaten wie met die „men" kunnen bedoeld zijn, wat ik niet kan nagaan: het geheele vermoeden stuit terstond af op „Eyn kort Bericht um to kommen tot den waren Gehoor des ... Woirdtz Gotz", waarin op den titel gezegd wordt: „betuget unde mit Eruarungen jn korten jaren herwärtz wtgesproken unde beschreuen van einen Godfruchtigen minsch, alznu jn den Heere gestoruen: Eynszdeils wt synen nagelaten Brieffen vergadert, einszdeils wt synen eigenen mond gehoort, unde getrauwelick angeteykent". En aan het slot der voorrede heet het: ... „Leirungen, Welcke van eynen Godgeleirden Man, wt deser tijdelicheyt van God genomen Anno MDLX. den XV van April ... eynsdeyls gesproken unde eynsdeyls in ..., Brieffen geschreven syn. Unde nu lätst hebbe jck dieselluige ordentlick vergadert unde na A. B. C. bijeengestaldt ... [3]).

---

1) Al deze boekjes zijn voorzien van het hierboven bl. 4 vermelde vignet en van de daar genoemde initialen en spreuk. Zij bevinden zich, alle of sommige er van, in de universiteitsbibliotheken te Utrecht, Gent en Zurich. Zie de *Bibliotheca Belgica*, art. De Zuttere; en Hegler, *Beiträge zur Geschichte der Mystik in der Reformationszeit*, S. 45—62.

2) Art. De Zuttere.

3) Quat. †, iiij^{v}. Onder die voorrede staat: Datum Anno MDLXIII. Den XXIX, Aprilis.... P. H. G. — Wie die man, 15 April 1560 overleden, kan zijn, weet ik niet. Melanchthon, die 19 April van dat jaar stierf, kan 't volgens den inhoud van het

Van andere geschriften dan den „Slotel", door Rol opgesteld, is dus geen sprake [1]). Maar evenmin is er reden om op grond van den inhoud nu ook dit laatste boekje maar aan De Zuttere toe te schrijven. Rol's avondmaalsleer vinden wij noch bij dezen noch in de bovengenoemde boekjes, door hem gedrukt. Aan den anderen kant zijn weer aan Rol de bespiegelingen van De Zuttere, zooals die over den oorsprong van de menschenziel in de „Korte Leerung wie dat alle geloouigen ... lijden unde sterven moeten", geheel vreemd; terwijl in het „Kort Bericht um to kommen enz." het nieuwe leven, anders dan bij Rol, van God, niet van Christus wordt afgeleid, „God syne inwonunge in dat jnwendich unser sielen heift", enz. [2]).

Maar er is iets, dat nog sterker voor de herkomst van den „Slotel" uit Rol's tijd spreekt. Het boekje klaagt op de eerste bladzijden sterk over de oneenigheid, die ter zake van het avondmaal gaande is; tegenover welke Rol dan aan zijne zienswijze als aan eene openbaring, hem geschonken, ingang wil verschaffen. Zulk eene groote oneenigheid over het avondmaal nu heerschte zeer zeker op de geheele linie der hervormingsgezinde Christenheid omstreeks 1531; doch ongeveer 1560 nog wel vooral in Saksen, maar althans niet ten westen en ten oosten van de grenzen van ons vaderland. En ten bate van de bevolking van die grensgewesten drukte De Zuttere toch die geschriften. Verder: als de „Slotel" na een drietal gevoelens over het avondmaal, tusschen welke c. 1531 zooveel strijd werd gevoerd, vermeld te hebben laat volgen: „ende nu kumt een vierde enz."; en als hij daarmede kennelijk het gevoelen van Campanus bedoelt: dan past dit geheel in een geschrift uit Gulik en uit den tijd vóór 1533, dien van Rol; maar geenszins in een boekje van na 1560, toen, voor zoo ver ik weet, Campanus geen man van gewicht meer was. Ik meen dus, dat ik allen grond heb om verder, zonder met De Zuttere's veranderingen rekening te houden, van den „Slotel" te spreken als van een geschrift van Rol.

Intusschen onderstel zelfs, dat wij in het boekje een werk van De Zuttere onder valschen titel vóór ons hadden, dan was nog de

---

boek niet wezen. 't Zou voor de hand liggen aan Schwenckfeld te denken, ware deze niet eerst op het einde van 1561 ontslapen.

1) Zie intusschen het slot van deze Inleiding.

2) *Kort bericht um to kommen enz.* quat. †, iij^{r}; E, ij^{v}; enz.

herdruk daarvan in de „Bibliotheca" niet minder noodig dan hij het thans is. Dan is het niet minder een uiterst zeldzaam voortbrengsel van eene geestesstrooming, die zich in de hervormingseeuw in ons vaderland heeft doen gevoelen. Alleen zou die strooming dan niet de vroegste anabaptiste, maar de latere schwenckfeldsche zijn.

De vraag blijft over: zijn de „Slotel" en de „Bedijnckung" van denzelfden auteur? De Zuttere heeft haar hoogst waarschijnlijk in bevestigenden zin beantwoord [1]). Een van de meest voor de hand liggende middelen om hierin te beslissen zou zijn beider taal: wanneer deze tweede uitgaaf ons maar de oorspronkelijke, ongewijzigde taal van Rol en van den auteur der „Bedijncking" bood en niet in plaats daarvan — wij kunnen 't niet anders aannemen — dat oorspronkelijke zóóals De Zuttere en diens zetter of corrector het in hunne eigene spreektaal overbrachten en het voor h u n publiek wijzigden en verduidelijkten.

't Is eene dergelijke gemengde taal als waarvan Melchior Hoffman en Menno zich bedienen; het Oostersch of Nederduitsch, maar dat natuurlijk aan den Benedenrijn anders werd geschreven dan in Oostfriesland, anders in Groningen dan in 't hart van Westfalen. Intusschen is ééne omstandigheid met het oog op deze vraag niet alleen in 't oog vallend, maar legt zij ook zwaar gewicht in de schaal ten gunste van het gevoelen, volgens 'twelk de schrijver van het eene geschrift een ander is geweest dan die van het andere. De „Bedijnckung" nadert vrij wat meer tot het Hoogduitsch dan de „Slotel". 't Opmerkelijkst is wel, dat zij even doorloopend „unde" schrijft als de „Slotel" zich zonder uitzondering van „ende" bedient. „De gelederen Christi" voor „de leden" (Mitglieder), „arne" voor „oogst" (Erndte), „wie" voor „hoe", „wer" voor „wie", „der" als lidwoord, komen alleen in de „Bedijnckung" voor: „burden" [2]) voor „last" en zelfs „upverstantnisse" [3]) voor „opstanding" zijn alleen schijnbaar hoogduitsch. Daarentegen schrijft de „Slotel" even goed: „ein jeder christen", „gesetz" voor „wet", en noemt ook hij Abraham „vrom voir God". En tegenover zulke duitsche

1) Zie boven, bl. 4.
2) *Rechte Bedijnckung*, quat. J, iijr.
3) Aldaar, quat. G, vjv.

woorden staat weer, dat in de „Bedijnckung" goed hollandsch van „de verrijsenisse" [1]) wordt gesproken. Nu laten zich wel, ik herhaal het, uit verschil of overeenkomst in taal moeilijk gevolgtrekkingen afleiden, wanneer wij niet weten welken invloed de uitgever of de drukker (corrector) op die taal heeft geoefend. Hier echter, waar wij het werk van denzelfden drukker en dat uit denzelfden tijd vóór ons hebben, en waar de verschillen zoo in 't oog vallen en zoo constant zijn, pleit dat verschil in taal wèl voor verschil van schrijver. Ook in stijl en vooral in helderheid van voorstelling loopen beide boekjes zeer uiteen. De „Slotel" is verreweg het ordelijkst gesteld, het best geschreven; terwijl zulke gelukkig gedachte bladzijden als die, welke b. v. quat. E, vj^{r} vgg. voorkomen, in de „Bedijnckung" geheel ontbreken. Deze laatste laat haar lezers veel meer worstelen met verwarde voorstellingen, met denkbeelden, die tegen elkaar indruisen en waaruit de schrijver zich maar niet tot een helder geformuleerde zienswijze vermag te verheffen. Nu kan dit zeker hieraan liggen, dat de man, die in den „Slotel" alleen over het avondmaal had te handelen, in de „Bedijnckung" wel niet van zijne daar geuite gevoelens afwijkt, maar zijne aandacht naar andere onderwerpen richt, naar het hoogwaardige lichaam van Christus, 'twelk in ons het zondige lichaam doodt, en dergl. Of dit zoo is, laat zich niet meer uitmaken. Voor 't overige: hoe dit een en ander zij, de geheele vraag, die ons hier bezighoudt, verliest veel van hare belangrijkheid door het feit, dat in elk geval beide geschriften, indien al niet uit dezelfde pen gevloeid, dan toch uit dezelfde geestesrichting voortgekomen zijn. Zij stammen uit denzelfden kring en zullen wel kort na elkander zijn geschreven. Beider Christendom is een leeken-Christendom. Uitdrukkelijk zegt Rol, dat hij voor de ongeleerden schrijft [2]), en zijn oordeel over geleerden en geleerdheid is ongunstig genoeg. De Geest is de éénige bevoegde leermeester. Slechts éénmaal is misschien de vroegere priester aan het woord, als hij beweert: „ick mach wel seggen tot den verlichten menschen: Ick hebt Lijf Christi gegeten; . . . maar voer dat volck die ick leeren wil, so en mach ick dit niet also gebruycken" [3]). Dat wat hij schrijft „niet alles geheel

1) *Rechte Bedijnckung,* quat. H, iiij^{v}.
2) *Die Slotel,* quat. B, vj^{r}.
3) Aldaar, quat. C, viij^{v}.

naar de letter" (der Schrift) „is gesteld", geeft Rol toe. Maar hij verdedigt dit met op te merken, én dat het in ons gebruik van de Schrift toch alleen aankomt op 'tgeen het ware leven bevorderen kan, én met een beroep op het voorbeeld van „onsen Here ende syne Apostolen, ... als sy die authoriteyten der Schriften hebben geallegiert, dat sy niet curioes hebben geweist om de woirden perfect of onperfect te allegieren, maer hebben alleyn den geist gesocht" [1]). Latijnsche woorden ontbreken geheel en al. Alle eigenlijke leerstellige geleerdheid is aan beide geschriften vreemd. Hunne godsvrucht is persoonlijk bezit, eigen heilsgoed. De scheiding tusschen denkbeelden en instellingen aan den eenen kant, vrome gezindheden aan den anderen, is hier niet volkomen voltrokken, — waar is zij dat, althans in tijden van overgang en verwarring? — maar zij leeft blijkbaar in het hart van Rol en van den man, wie hij ook zij, die de „Bedijnckung" heeft opgesteld. Kerk en gezag van eene kerk bestaan voor hen niet meer. Van de katholieke zoo goed als van de nieuwe, verbeterde protestantsche kerken zijn zij ver verwijderd. Zij bestrijden geen paus of theologen; als zij dit laatste schijnen te doen, zijn hunne bezwaren zoo goed als nooit leerstellige, veeleer die van het gezonde leekenverstand, en handelen zij alleen over wat de vromen b. v. aan het avondmaal kunnen hebben of wenden zij zich tegen verkeerdheden in de volksvroomheid. Zoo b. v. tegen de hoop om in dat avondmaal vergiffenis van zonden te erlangen. Zij leven met hun denken en gelooven in eene andere wereld dan die waarin kerkmannen en godgeleerden zich bewegen; en al moet hun gedachtenkring, zouden wij meenen, voor hen, katholiek geborenen, eene verrassende nieuwheid hebben bezeten, zij bewegen zich er in zonder een zweem van verwondering, als hebben zij nooit eene andere gekend. Wij hebben hier te doen met stemmen uit konventikels van vromen, die buiten de kerk en kerkleer staan, een spiritualistisch leeken-Christendom met zedelijke strekking belijden en het kerkelijk-leerstellig Christendom, met name avondmaal, doop, Schrift vergeestelijken; die het dan ook niet onmisbaar (maar evenmin ongeoorloofd) achten die uitwendige plechtigheden waar te nemen; terwijl verder, naar ik meen, van echte mystiek, b. v. van de „Gelassenheit" of het „zich zelven

1) *Die Slotel*, quat. A, bl. jv.

verliezen in den Heer", bij hen niets blijkt. Eindelijk hebben die konventikels van vromen over zware vervolgingen niet te klagen, al worden zij temet voor ketters gescholden.

Nog ééne vraag kan bij het onderzoek naar tijd en herkomst van een geschrift uit de 16de eeuw ter sprake worden gebracht: die naar de bijbelvertaling, daarin gevolgd. Deze echter laat zich hier evenmin ontdekken als bij andere schrijvers uit de jaren vóór c. 1580, die alleen om eigen hart uit te spreken of de hunnen te stichten teksten op 't papier brengen. Ik heb reeds vermeld, hoe weinig de auteur van den „Slotel" er aan hecht, dat aanhalingen uit de Schrift nauwkeurig en letterlijk zijn, en op welke gronden hij zoo oordeelt [1]). Dat hij daarom, merk ik in het voorbijgaan op, aan teksten geweld heeft aangedaan, kan ik echter niet vinden. Wel is hij soms achteloos, als hij de plaats er van opgeeft. Psalm 122 haalt hij aan als Psalm 31 [2]), Psalm 42 als 40 [3]), 1 Cor. 14 als 1 Cor. 13 [4]). Haalt hij misschien uit het hoofd aan? Had hij wellicht in 't geheel geen gedrukte vertaling bij de hand, maar was zijn gedrukte Bijbel de Vulgata, terwijl hij dan de teksten, die in zijn gedachtengang bij hem opkwamen, voor zijne lezers natuurlijk in hunne moedertaal neerschreef? En dit geldt even goed, of wij nu bij „hem" aan Rol dan wel aan De Zuttere denken. Van de vertaling van Van Liesveldt, die van Luther in 't Nederduitsch, heeft hij zich zeker niet bediend. Neen, de Vulgata zal het geweest zijn, die in beider hoofd en hart leefde. Vandaar dat — bij Rol kon dit niet anders, maar dat ook — De Zuttere, wanneer deze omwerker van het boekje mocht zijn, in zijne aanhalingen uit de psalmen de telling van de Vulgata, en niet die van Luther en Biestkens volgt. [De Bijbel van Mierdman en Gheylliaart van 1556 geeft zoowel de „hebreeuwsche" telling, onze gewone, als die van de Vulgata aan; de „Souterliedekens" van 1540 alléén de laatste.] Zelfs doet hij zoo op de bladzijde, boven besproken [5]). Als hij daar dat geheele psalmvers uit de berijming van Utenhove aanhaalt, wordt het cijfer daarvan, bij Utenhove volgens Luther's

1) Boven, bl. 15, 16.
2) *Die Slotel*, quat. B, v^{v}.
3) Aldaar, quat. F, ij^{r}.
4) Aldaar, quat. C, ij^{r}.
5) Aldaar, quat. F, v^{v}. Zie hierboven, bl. 7, 8.

telling de 130ste, door hem veranderd in de 129ste, naar de telling van de Vulgaat. Deed hij onwillekeurig, gedachteloos zoo, op zijn geheugen afgaande? Of heeft De Zuttere op deze plaats en in al zijne aanhalingen uit de psalmen zich gehouden aan de telling uit het boekje, dat door hem werd herdrukt? het boekje van Rol, waarin te dier plaatse die psalm ook werd aangehaald, natuurlijk in anderen vorm dan dien van die latere berijming, maar in de éénige telling die Rol heeft kunnen kennen? 't Zou een bewijs te meer zijn, dat hij terecht den „Slotel" aan Rol toeschreef en dat wij hem gerustelijk hierin mogen volgen.

Nog zij opgemerkt, dat de „Slotel" een paar malen van „de broodbreking" spreekt, maar éénS in 't voorbijgaan aanduidt, hoe in zijn kring die naam niet voor het avondmaal werd gebezigd: „brootbreken heet by onsz hoochtijt hauden, dat Sacrament ontfangen" [1]).

Ik laat thans eene schets van de kenmerkende denkbeelden der beide geschriften volgen. Ik kan niet volstaan met naar de beknopte behandeling daarvan door Cornelius te verwijzen, daar deze [2]) den inhoud van beide dooreenmengt. Zoo is o. a. „Die noch in Unklarheit u. s. w." hetgeen door hem bij den „Slotel" wordt aangehaald, niet daaraan, maar aan de „Bedijnckung" ontleend [3]). En de uitvoerige uittreksels van Sepp [4]) laten de verschillende eigenaardigheden van Rol's zienswijze te weinig uitkomen, al ontbreken bij hem evenmin als bij Cornelius gelukkige grepen. Zoo, wanneer het avondmaal, zooals Rol het opvat, door Sepp „het vreugdemaal der verlosten" wordt genoemd. Inderdaad: dát is het eigenaardige, dát ook het treffende van Rol's beschouwingen. Dat is het ook, wat aan de lektuur van den „Slotel" hare bekoring verleent.

Vooreerst dan Rol's „Slotel".

Met een „An den Christelicken Leser", zoo ruim en breed, in zoo gezonden en warmen toon, bovendien zoo bescheiden gesteld als wij 't in de 16de eeuw zelden ontmoeten, opent het boekje.

1) *Die Slotel*, quat. D, jv.
2) *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs*, II, S. 163, 164.
3) *Die Slotel*, quat. J, iiijv.
4) *Kerkhistorische Studiën*, bl. 37 vgg.

Bij de groote verwarring, die in de Christenheid ten opzichte van het „nachtmaal" (na de eerste bladzijden wordt doorloopend van „avondmaal" gesproken) heerscht, is de schrijver uit christelijke liefde bewogen naar de hem van God gegeven genade zijn geest hieromtrent te openbaren [1]). „Zijn geest": maar dat die juist aan hém is verleend, hierop legt hij in 't minst geen nadruk. Veeleer bouwt hij alleen voort op den arbeid van anderen; en, dit vooral, ieder, n.l. ieder wezenlijk Christen is volgens hem door den Geest verlicht en ziet de goddelijke bedoeling met het avondmaal wel in. Dit inzicht komt geenszins als iets fantastisch of wonderbaarlijks tot stand. Het ligt er zoo mede, dat, terwijl een woord, hetwelk God zelf volgens de Schrift eenmaal heeft gesproken, op zich zelf voor den mensch onverstaanbaar is (ook het woord van de avondmaalsinstelling), nu de Heilige Geest op eene andere plaats in de Schrift (in 't geval van de avondmaalsinstelling in 1 Cor. 10) dat eerste woord verklaart en verstaanbaar maakt. Intusschen bepaaldelijk voor hen, die zelven dien Geest hebben. Dat Rol hier onder dit laatste iets aanwijsbaar bovennatuurlijks, iets anders dan òf vromen zin, niet zich zelven maar Gods eer zoeken, enz., òf inzicht, kennis verstaat, blijkt nergens. — Er zou, gaat hij voort, niet zooveel verwarring, er zouden niet zoovele dwalingen over het avondmaal heerschen, wanneer niet menschen — God laat ook de groote mannen menigmaal dwalen en vallen [2]), — zich zelven datgeen aanmatigden wat de taak des Geestes en uitsluitend des Geestes is: de waarheid te onderwijzen. Dan willen zij met Aristoteles en met sophisterij de mysteriën ontsluiten: een ijdel pogen. Ook de Schrift wordt den blinden oorzaak van nog erger verblinding [3]). Neen, wij moeten „leeren sot ende onwys jn ons werden ende jn allen menschen, ende alsoo scholiers worden van den H. Geyst" [4]).

In het eerste hoofdstuk handelt Rol nu over de instellingswoorden. Hij bestrijdt daarbij eerst de transsubstantiatieleer der „Papisten"; een naam, dien hij ook later een paar malen gebruikt, maar telkens als dien van eene partij, die ver van hem afstaat, waar-

1) *Die Slotel*, quat. A, j^{v}.
2) Aldaar, quat. A, viij^{v}.
3) Aldaar, quat. A, ij^{v}.
4) Aldaar, quat. A, viij^{v}.

mede hij in geene aanraking is. Zoo heet het b. v.: „de Papisten hebben dus lange die woirden ouer dat broit ende wijn gesproken om daar Christus weder te maken" [1]). Dat hij en zijne geestverwanten in die roomsche kerk geboren en getogen zijn geweest, daaraan denken zij blijkbaar niet meer. Als hij gewaagt van de wet, waarvan wij verlost zijn [2]), denkt hij eveneens geenszins aan de geboden of aan den dwang van die kerk. Hij bedoelt daarmee „dat gheset", de wet of het geweld des duivels, der zonde, waaronder zij gezeten hebben gelijk de kinderen Israëls onder Farao. — Achtereenvolgens weerlegt Rol nu verder de leer van de „impanatio", maar zonder dien naam te noemen; daarna die, volgens welke met „is mijn lichaam" bedoeld is: „beteekent mijn lichaam"; eindelijk die, welke meent dat Jezus bij die woorden op zijn eigen lichaam heeft gewezen. „En ten laetsten so komt hier nu eyn ander" [3]). Deze leest op grond van Rom. 4, „God noemt dijngen die niet en sijn effen gelyck als dijngen die sijn", dat het brood in het avondmaal niet een natuurlijk, ook niet een zinnebeeldig, maar een „namentlyk" lichaam is; iets dat eigenlijk geen lichaam is, maar door Gods benoeming dien naam en daarmede tegelijk de werkelijkheid daarvan ontvangt; evenals God ons, zondaren, Zijne kinderen noemt en wij daarmee thans dien rang en eens ook den aard van zulke kinderen Gods ontvangen. Want wat God noemt of spreekt, dat i s zoo, dat geldt. Met de drie eersten nu bedoelt Rol, al vermeldt hij hunne namen niet, Luther, Zwingli, Carlstadt. Met dien vierde blijkbaar Campanus, den bekenden antitrinitariër van den Beneden-rijn. Deze had in zijne reeds genoemde „Göttlicher und heiliger Schrift.... Restitution", 1532, deze „namentliche" opvatting van de instellingswoorden uiteengezet [4]). Hij had dat doorloopend in dezelfde bewoordingen gedaan als die in den „Slotel" door Rol worden aangehaald en insgelijks met beroep op Rom. 4.

Al de genoemde geleerden zijns tijds dwalen naar Rol's meening, waarbij hij echter uitdrukkelijk verklaart: „sy hebben al wt eynen goeden geyst die Christenheit willen dienen ende niet hem" (hun)

1) *Die Slotel*, quat. D, vijr. 2) Aldaar, quat. B, vjr.

3) Aldaar, quat, 4v.

4) *Göttlicher Schrifft... Restitution*, quat. d, ijr en elders. Zie over dat geschrift de aanteekening op bl. 11 boven.

„seluen; sy hebben na haren geyst geaerbeyt, ick na mijnen geyst timmer daerup.... Een jegelick heift syn gaue van Gode".....: zoodat hij dan ook geen van die geleerden om hunne opiniën „verwerpt of veracht" [1]). Nu versta men evenwel dit laatste „niet verwerpt" niet al te strikt. Want hoewel Rol, zeldzaam verschijnsel in zijn tijd, zich even vrij toont van zelfverheffing op zijn inzicht als van liefdelooze of heftige polemiek tegenover andersdenkenden: hij plaatst met de grootste beslistheid tegen hunne meeningen zijn gevoelen. Aan de juistheid daarvan bestaat bij hem geen zweem van twijfel; integendeel, hij heeft het als eene gelukkige gave Gods hartelijk lief.

Dat gevoelen luidt als volgt. Het avondmaal vindt zijn volkomen analogon in den paaschmaaltijd van Israël. Evenals het daar niet om het lam was te doen, — lammeren aten zij buitendien genoeg; en het eten daarvan verloste hen niet, „dat verde van die waerheit is" [2]), — maar om de dankbare blijdschap over hunne verlossing uit Egypte, om het loven en danken van God, Die hen verlost had: evenzoo is het nu ook bij het avondmaal. Daarbij houden wij memorie van de blijde verlossing van zonde, dood en hel, door God ons geschonken; wij doen zoo in navolging van het eerste avondmaal, toen Jezus zelf zich ook zoo innig verblijdde in de verlossing, die God door hem zou schenken, en „so als hy onze mitbroeder is geweest, den Vader gedanckt heeft van syne weldaden mit synen jongeren; ende dat was hem een lustich eten, dat hy syne jongeren mocht verwecken tot God den Vader te dancken" [3]). Wel had toen de verlossing zelve door zijn dood nog niet plaats gegrepen; maar de jongeren prezen en loofden God voor de belofte van die verlossing; de belofte n.l., die Jezus voor hen uitsprak en waaraan zij met vreugde geloofden. Juist evenzoo is het geweest met het eerste paaschmaal, dat door Israël in Egypte is gegeten (en met Gods gebod over het herhalen van dien paaschmaaltijd telken jare). Ook bij dat eerste paaschmaal verblijdde Israël zich eigenlijk alleen in eene verlossing, die nog slechts werd toegezegd, aan welke toezegging zij echter niet twijfelden. 't Was immers eene belofte van God. (Eerst na den uittocht, als de verlossing metterdaad heeft

1) *Die Slotel*, quat. A, ij^{r}.
2) Aldaar, quat. D, j^{v}.
3) Aldaar, quat. F, vj^{v}.

plaats gegrepen, wordt deze zelve het voorwerp van hun lof en prijs.) Avondmaal zoo goed als het joodsche paaschmaal behooren dus te huis en behooren alléén te huis in de vergadering dergenen, die zich over de verlossing verblijden. 't Is een gemeenschappelijke maaltijd. En zulk een werkelijke, niet slechts „geestelijke" of „innerlijke", maaltijd, moet het avondmaal naar Rol's gevoelen ook blijven; ook al zijn het lam en het brood op zich zelf van geen gewicht, maar ligt de waardij uitsluitend in de blijdschap des harten over de verlossing van dood en zonde. Een maaltijd: anders kon er bij hem immers geen sprake van zijn, dat iemand daar alleen kwam „om den buyck te vullen", noch kon dat andere zeggen gelden, volgens 'twelk „alleyn de geloouigen" (niet eigenlijk door het avondmaal, maar door hunne zieleblijdschap) „dat Lijf Christi eten ende de ungeloiuigen en eten niet anders dan brood" [1]). Daarmede is niet in strijd, dat het avondmaal „isz in den geist gelegen, ende van den geist werdet gegeten, also dat Christus heift gegeten, daer de geist synen lust heift God to dancken, ende to verwecken anderen mit him to verblyden, dat hier hoer honger wesen solde" [2]). De uitwendige plechtigheid is alleen eene gelegenheid, eene aanleiding om de gezindheid des harten te uiten: „die geijst ende dat herte moet eten ende niet die mont alleyn".

In één opzicht alleen ontbreekt er volgens den „Slotel" zelven iets aan de overeenkomst tusschen paaschmaaltijd en avondmaal, die anders volkomen zal zijn. Tot den paaschmaaltijd „mochte niemant utwendelick toegelaten sijn dan die wtwendich was besneden; so en mocht niemant voor God ende in der herten daertoe kommen dat hy dat Paaschlam eten mochte, recht alst vor God voer eten geacht wert" (d. i.: geestelijk er aan deelnemen, van den paaschmaaltijd naar zijne ware strekking genieten), „dan alleyn die in der herten besneden waren van ungelove ende van alle lust des boosheitsz" [3]). Nu zou bij analogie volgen, dat alleen uitwendig of met water gedoopten, dus als zuigelingen gedoopten, aan het avondmaal mogen worden toegelaten; terwijl dan van het wezenlijke in het avondmaal, van den prijs van God wegens de verlossing, alleen bij hen die in Christus' dood gedoopt en der zonden afgestorven

1) *Die Slotel*, quat. C, iiij^{r}.
2) Aldaar, quat. F, vij^{r}.
3) Aldaar, quat. D, iij^{v}.

zijn, geloovigen, verlosten, „de Christenen" noemt hen Rol, sprake kan wezen. Nu zegt hij ook wel iets dat daarnaar zweemt. „Niemant mocht dat paaschlam eten dan die besneden was. Hoe vile min die niet gedoipt en isz jn Christum, ende die jn Christum niet en geloift, hoe sal hy jn die Gemeinschap desz vleijschsz ende Bloetsz Christi (d. i. niet het uitwendige, maar het wezenlijke avondmaal) ontfangen worden?... daer hy niet seker af en isz, dat hy (Christus) syn sunden heeft betaalt" [1])? Maar hier, waar „niet jn Christum geloiven" en „niet in Christum gedoipt sijn" samenvallen, is toch de overeenstemming met „wtwendich besneden sijn" alles behalve volledig. En bovendien: tusschen besnijdenis en doop maakt Rol toch verschil; of liever uit de bewoordingen van zijn boekje zelf volgt, dat er voor hem tusschen beide verschil bestaat. De uitwendige besnijdenis gaat aan de besnijdenis „van alle ungelove en lust des vleijschsz" v o o r a f; terwijl de schrijver bij al zijne afkeuring van „de blintheyt van einigen minschen geist, dat sij den geist der werringen hebben, die haer beroemen al haer salicheyt jn den doop geset te hebben ende jn de soonheit die sy daer ontfangen... ende dat sy daar den auden mensche geheel losz werden ende komen wt den Doip ein soin Gotz doer de benamijnge" [2]), wel niettemin uitdrukkelijk verklaart: „jck laet het al toe (nl. „dat de soonheit alleyn jn dat geloiue staet, omdat God ons — in den doop — so noemt ende daarvoer haut"), maar dit alles toch alleen „toelaat" en dan nog „so verde als dat geloiue in Christum daarvoer js (nl. in tijd), sonder welcke dat doipsel ydel is". Hij denkt dus alleen aan den doop van reeds wedergeborenen en veroordeelt dan ook hen, „die in dit sacrament leiren vergeuijnge der sunden te halen" [3]). Op den kinderdoop maakt hij geen enkele toespeling: van Luther's veronderstelling, volgens welke het geloof bij zuigelingen aanwezig zou zijn, weet hij niet. Blijkbaar heeft hij hier evenals bij die menschen, die „zich beroemen dat zij de zaligheid in den doop zoeken", het oog op de Doopsgezinden en de overwaardeering van den doop op geloof, die dezen in dien tijd zoo dikwijls is verweten. Maar zijne uitdrukkingen over den waterdoop zijn tweeslachtig en zwevend. Men behoeft

1) *Die Slotel*, quat. D, v[r].
2) Aldaar, quat. D, v[v].
3) Aldaar, quat. D, vj[r], en elders.

niet te vragen, in welke richting zijne sympathiën gaan: maar waarom hij dan niet rondweg zegt, dat die waterdoop, zoo al niet verkeerd, dan toch geenszins onmisbaar is, blijkt niet. Misschien was hij zelf nog in 't onzekere op dit punt. Hij „laat dien toe", zie boven: maar stelt van de gedoopten op den voorgrond, „dat haar gelove daerdoer bekent wert, dat sy Christum hebben angetogen ende werden eyn mit Christo ende hebben alle dijnck gemein mit Christo" [1]), waarbij toch de overstorting met water en dat één worden met Christus even los van elkander zijn als bij het avondmaal het eten met den mond en de strekking daarvan, memorie te houden van de verlossing en voor deze God te prijzen. Maar bij het avondmaal wordt ten minste nog hierdoor een band tusschen beide gelegd, dat het een zoowel als het ander in de vergadering der geloovigen en te gelijk geschiedt; bij den doop schijnt iets van dien aard te ontbreken.

Ten opzichte van dien doop volgt Rol een dergelijk zwevend en dubbelzinnig spraakgebruik als dat, waarvan hij zich ook bij een geheel ander onderwerp bedient. Ik bedoel zijne uitdrukkingen „de gemeente" en „de gemeenschap": termen, in 't gebruik waarvan trouwens ook elders in de Christenheid dubbelzinnigheid niet ongewoon is. Aan eene kerk als gevestigde wereldsche instelling denkt hij bij die woorden in 't geheel niet; de éénige maal dat hij dezen laatsten term gebruikt [2]), bij de aanhaling van Efez. 4: „Christus isz dat hooft van de kercke", bedoelt hij de „onzichtbare kerk". Veeleer denkt hij, als hij van de gemeenschap spreekt, die „het lichaam van Christus" is, aan tweeërlei. Dikwijls aan vergaderingen zooals wij die nog tegenwoordig bij de Darbysten kennen, vergaderingen van louter geloovigen. Niet maar ieder op zich zelf oefent innerlijk gemeenschap met den Heer. Neen, „de menschen sijn de gemeinschap oft dat lichaem van 't Bloed Christi" [3]). „In die gemeinte" en daar alléén behoort het avondmaal, de dank- of gedachtenismaaltijd der geloovigen of verlosten te huis [4]). Die gemeinte of gemeinschap heet dan [5]) het lichaam van Christus,

1) *Die Slotel,* quat. D, iiij^{v}.
2) Aldaar, quat. D, iiij^{v}.
3) Aldaar, quat. C, vij^{r}.
4) Aldaar, quat. C, vij^{r}; D, iiij^{v}; E, v^{v}; F, v^{v}; G, j^{r}.
5) Aldaar, quat. D, v^{r}.

waartoe de ongedoopte (hij, die den waterdoop niet onderging? of hij, die nog niet geloovig, niet verlost is?) niet behoort. Ook: „hebben wy ein lichaam jn Christo, so hebben wy einen geist, so moeten wy jn die ghemeynte blyschap hebben jn al unse mitleden. Daar nu dese gemeinte to samenkomt wt sulcken lust enz." [1]). Maar dan weer, aan de andere zijde, heet het in hetzelfde verband, dat „onse gemeinschap js ein lichaam van Christo, dat in den gelove door den geist geboren isz, ein nieuwe minsche" [2]); of wordt herhaaldelijk gesproken van het lichaam van Christus, waarin de ziel des geloovigen is, terwijl diens lichaam der zonden dood is [3]); op eene wijze, waaruit blijkt dat er in 't geheel niet aan eene gemeente of eene vergadering op aarde moet worden gedacht, maar aan de opneming in een hemelsch of „mystiek" lichaam van Christus.

In die zwevende opvatting van doop en gemeenschap (waterdoop of doop der zielen; vergadering der geloovigen op aarde of opneming der zielen in Christus' hemelsch lichaam) komt de eigenaardige gezindheid van de leiders der guliksche hervormingsbeweging, de wassenbergsche predikanten, tot wie Rol behoorde, het duidelijkst uit. In den tijd van 1531—1533 zijn hunne denkbeelden nog niet scherp bepaald; zij bestrijden b. v. den kinderdoop nog niet en vergaderen wel de vromen, maar zonder hen tot eenige organisatie te brengen.

Nog valt over Rol's avondmaalsleer het volgende op te merken. Het heftigst verzet hij zich, en daarop komt hij meermalen terug, tegen de „blinde leeringe", volgens welke wij in het avondmaal nog vergiffenis van onze zonden zouden hebben te „halen" [4]). Wie zoo denkt, toont daarmede zijn ongeloof aan de vervulling van Gods toezegging van Zijne vergiffenis: alsof Hij die aan hem niet reeds had gestand gedaan, maar dit nog eerst moest gaan doen. (Deze bestrijding verraadt geenszins, dat Rol in eene roomsche omgeving schrijft. Daar zou zij zelfs niet eens op hare plaats zijn. Veeleer voegde zij in een land, geheel of half hervormd onder lutherschen invloed; een land, waar eene of andere „deutsche

1) *Die Slotel*, quat. F, v^{v}.
2) Aldaar, quat. D, iiij^{v}.
3) Aldaar, quat. B, vii^{r}.
4) Aldaar, quat. D, v^{v}; D, vj^{r}; D, viij^{v}; enz.

Messe" in zwang was.) Verder: Christus wil de instellingswoorden niet over brood en wijn hebben uitgesproken, gelijk de Papisten doen. Dit is een magisch misbruik [1]). Eindelijk: met een beroep op Joh. 4 : 32 wordt zeer uitvoerig ontwikkeld, hoe „eten" bij het avondmaal eigenlijk is „zich verblijden in" [2]). Wij moeten b.v. daar „God eten, in unsen geist, dat God ons een lustige spyse werdt, dat isz, dat het uns vermakelick isz dat wy God mogen dancken ende louen" [3]); verder „malcanderen eten", d. i. ons in malcanderen verblijden, enz. Overigens zijn die bladzijden vrij wat fraaier, maken die het eenvoudigst, het scherpst, ook het vroomst gedachte deel van het boekje uit, waarin „de gestaltenisse van de gasten, die hier eten sullen", wordt geteekend [4]). Een avondmaalganger moet leven hebben. Hij moet niet krank zijn. Hij moet honger en dorst hebben. Maar de lust des vleesches sterft niet geheel en al, wij zijn niet in staat ons geheel en uitsluitend met al onzen lust in God bezig te houden [5]). Daar is echter tweeërlei krankheid. Er is eene, die voortdurend verergert; en eene, die zich op den weg der beterschap bevindt. Voor deze laatste is de spijs (het avondmaal) profijtelijk. Zulk een kranke mag men niet uitstooten en hij zelf mag niet schromen toe te treden [6]). Zelfs zijn voor ieder Christenmensch deze krankheden wel eens noodig; is die strijd en die bekommering, of hij wel verzekerd er van is in Gods genade te staan, hem soms heilzaam [7]). Dan kan 't er op aankomen te leeren gelooven tegen alle eigen gevoelen in, te leeren naakt aan Gods woord (Zijne toezegging) te hangen en Zijne hand af te wachten [8]). — Met eene „Summa [9]), hoe wy moeten sijn, die dit Auontmaal Christi sullen mogen eten, want dit (is) ein geistelick hoochtyt, daar de geist allein moet angedient sijn", en de verklaring: „alle die noch na den vleissche leuen die en mogen hier niet komen; Gotz Geist en heift daar noch geinen dorst oft honger gemaackt;

1) *Die Slotel,* quat. D, vjr.
2) Aldaar, quat. E, iijv en volgg. Zie ook reeds quat. C, iijv.
3) Aldaar, quat. E, iijv.
4) Aldaar, quat. E, vjr vgg.
5) Aldaar, quat. E, viijv. Zie vooral de aanteekening op die plaats.
6) Aldaar, quat. F, jr.
7) Aldaar, quat. F, iiijr.
8) Aldaar, quat. F, iiijv.
9) Aldaar, quat. G, jr.

Daerum beveilt Paulus, dat man gein gemeinschap halden en sal mit den broederen die sundich leuen": eindigt de Slotel.

Het tweede geschrift van ons boekje, de „Bedijnckung", handelt reeds volgens zijn titel eigenlijk in 't geheel niet over het avondmaal. Het „hoechweerdich lichaem Christi" toch, op dien titel vermeld, is min of meer schwenckfeldsch het hemelsche, goddelijke vleesch en bloed van den verheerlijkten Christus, diens „waarhaftige und unuerganckelicke vleisch und bloet, waarmede wy geloovigen gemeinschap hebben" [1]); „die unuerganckelicheit desz lyfs Christi, daer die Godheit jn jsz" [2]). „So isz nu daar gein hoger unschuld, dan dat lichaam Christi, daar God die Vader, der Soin und der heilich Geist jn sijn" [3]). „Gelijck (onze vervolgers) God niet kennen, also kennen sy oock niet die meynscheyt desz waarhafftighen vleyschs unde bloeds Christi, daer die volle Godheyt waerhaftich wesentlich jn jsz" [4]). Maar dit alles heeft volgens den schrijver met het avondmaal, met het brood en den wijn, niets te maken; evenmin als dat „lichaam van Christus" of diens „menschheid" [5]) iets met dien Jezus, die eens op aarde heeft geleefd. Neen: maar „het lichaam (des verhoogden) Christi moet in ons die overhandt krygen; zoolang die heirschappie der sunden in ons leeft, zyn wy van dat lichaam nog verne" [6]). Het „vleisch unde bloed Christi, dat unse sunden doodet" [7]), de menschheid van Christus, waaromtrent wij verlicht moeten worden, is zijne goddelijke hemelsche menschheid: de voorstelling, die zoo sterk aan Schwenckfeld herinnert en die wij ook bij De Zuttere vinden [8]). Deze verricht alles wat Christus gedaan heeft of wat hij eigenlijk nog steeds doet; hij, d. i. die menschheid, is „dat leuende brood van den hemele, dat wt den monde Gotz gaat, dwelck die siele door dat lichaam Christi scheidet van die heirschappie der sunden [9]). Hij heift syn bloed

1) *Rechte Bedijnckung*, quat. G. vij^{r}.
2) Aldaar, quat. H, iij^{r}.
3) Aldaar, quat. H, iiij^{r}.
4) Aldaar, quat. J, ij^{r}.
5) Aldaar, quat. G. vij^{v}; quat. H, ij^{r}.
6) Aldaar, quat. H, vij^{v}.
7) Aldaar, quat. H, vj^{r}.
8) Sepp, *Drie evangeliedienaren uit den tijd der hervorming*, bl. 95, 96.
9) *Rechte Bedijnckung*, quat. H, vij^{r}.

wtgestort doer geinen tydelicken gehoor [1]), maar doer den heiligen Geist [2]). Wy moeten dat vleisch unde bloed Christi ontfangen, 'twelck niet geschieden kan vóór die gehoorsaamheit desz Evangeliums, ('t)welck isz dat steiruen desz ungeloofs unses sundigen lichaams [3]). Die summa der geboden Gods jsz jn dat vleisch und bloed Christi, naamlyck liefde van reinen herten, van goeder conscientien, und ungeveijnszden gelove" [4]). In één woord: volgens den schrijver is in het geloofsleven alles „innerlijk", als men wil, maar eigenlijk „uit den hemel komende", in geen geval tijdelijk, aardsch. „Gotz volheit werdt doer den heiligen Geist van boven jn uns gegeven" [5]). Waar de genoemde „Summa" isz, daar „jsz dat lichaam van den heiligen Geist untfangen" [6]). Zelfs heet het onmiddellijk hierop van den geloovige: „dat lichaam Christi, welck hij waerachtich geworden isz" [7]). In dezen gedachtenkring, die bij velen „mystiek" heet, behoort ook te huis wat de schrijver in één adem bijeenvoegt [8]), dat de apostelen „niet volkommen jn dat lichaam Christi waren jngegangen voer synen dood", en dat zij eerst na het kruis „sijn lichaam jn den doot syns vleischs hebben ontvangen"; terwijl hij later weer zegt, dat „sy doer dat sichtbare die weirdige unuerganckelicke keircke des lichaams Christi niet ontfangen konen" [9]), maar eens „van die unsichtbare keircke van God in Christo jn eiwicheyt sollen upgenomen werden" [10]). Is er dan [11]) sprake van „die unsichtbare keircke und Tempel Gods, die unuerganckelick jn Christo isz en van Godt wordt opengedaan", welke „keircke" onmiddellijk daarop „die unuerganckelicke Tempel Gods des lyfs Christi" heet: dan weet de lezer inderdaad niet meer, of hij aan eene hemelsche vereeniging van geloovigen dan wel aan het hemelsch lichaam van Christus, waaraan ieder geloovige op zich

1) *Rechte Bedijnckung*, quat. J, vj^{v}.
2) Aldaar, quat. G, vij^{r}.
3) Aldaar, quat. H, v^{v}. Er staat niet „vóór die ..", maar: „voor die ..".
4) Aldaar, quat. H, vj^{v}.
5) Aldaar, quat. H, j^{r}.
6) Aldaar, quat. H, vj^{v}.
7) T. a. p.
8) Aldaar, quat. H, viij^{v}; J, j^{r}.
9) Aldaar, quat. J, vj^{v}.
10) Aldaar, quat. J, viij^{v}.
11) Aldaar, quat. J, viij^{r}.

zelf deel heeft, moet denken. Te minder, als hij zich herinnert, hoe van hen, die „des lichaams van Christus deilhaftich syn", in een verband, waarin van eene gemeente geen sprake kan wezen, staat dat „sy einen Tempel Gods worden" [1]). Intusschen, de uitspraak: „denwelcken die doot desz sundigen lichaams niet isz bekent, ... daar isz oock dat waarhaftige lichaam desz vleischs unde bloeds Christi unbekent, unde sijn buyten den lichaam Christi" [2]) wil zeer zeker zeggen, niet dat zij aan eene „gemeente", maar dat zij aan het hemelsche lijf van Christus geen deel hebben.

Na de tegenstelling tusschen het heilig lichaam van Christus en ons onwaardig zondige lichaam te hebben behandeld, van welke beide nu het eerste door ons moet worden ontvangen en in ons moet heerschen en dat zondige lichaam te niet doen, zet de schrijver in een volgend deel [3]) uiteen, hoe de mensch om tot God te komen moet „gelouen jn die unsichtbare unde unhoorende" (onhoorbare) „stemme Gods": in „die woirden desz leuens, die der Sone Gods heift gesproken, die van der eiwicheit waren, eer dat die weirlt wasz enz." [4]). Zelfs „jn Christo is niet die gehoorde stemme", zijn niet zijne „mondelicke redenen" „Gods woirt" [5]). Gods woord of het woord des geloofs „isz van gein oore gehoort noch in geins minschen herte gekommen" [6]). Ook Christus „konst mit geine tydelicke oore verstanden werden; ja isz van den geleersten der heiliger Schrift gedodet" [7]). Ook de apostelen hebben het woord Gods niet op die wijze vernomen: van den hemel was hun „dat unuerganckelicke geopenbaert unde gegeuen" [8]). Ook „geine Apostolissche reden (n.l. over dat onverganckelicke, dat hun zelven van den hemel geopenbaard was) kon ... mit den ooren gehoirt noch verstanden werden" [9]). Eveneens had „Joannes der Doper die predicatie desz Doops van geine hoorende stemme untfangen"; evenmin ontving Maria menschenprediking, „maer die upperste kracht van

1) *Rechte Bedijnckung*, quat. G, viij^{v}.
2) Aldaar, quat. H, vij^{r}.
3) Aldaar, quat. J, v^{r} vgg.
4) Aldaar, quat. J, v^{v}.
5) Aldaar, quat. K, iiij^{v}.
6) Aldaar, quat. J, vij^{v}.
7) Aldaar, quat. K, iiij^{r}.
8) Aldaar, quat. J, vij^{r}.
9) Aldaar, t. a. p.

boven, doer welcke kracht Christus oock allein gesproken heift" [1]).

Van het avondmaal heet het in denzelfden geest: „Wat God allein door dat geloof jnt bloed zijns Soins mit reinen gewissen jn unsen herten geift, dat kan doer eten und dryncken niet ontfangen werden" [2]). Niet alleen „werdt doer dese tegenwoirdige wtwendige gemeinschap geine sunden quyt gegeven" [3]), maar het is zelfs gevaarlijk uitwendig aan het avondmaal deel te nemen. Immers zulke „uterlicke Sacramenten na den bouckstaf des vleischs zyn eyn bedroch" [4]); zij verharden de harten; en tegen „uns allen, die mit wtwendich woird, Doop, Nachtmaal meinen die gemeinschap Christi deilhaftich te werden", geldt het: „Mit den oogen sullen sy sien und niet bekennen, und mit der ooren sullen sy hooren und niet verstaan". De schrijver en zijne geestverwanten zonderen zich dan ook van de uitwendige communie af, onttrekken zich er aan [5]). Toch klinkt soms ook weer een andere toon. De „ceremoniën syn ingesatzt van dat woird desz geloofs (het Woord, Christus), welck vóér die tijt desz weirlts wasz" [6]). Christus heeft „mit grooten verlangen die communi(cati)e syns lichaams synen jongeren gegeven" [7]). En herhaaldelijk legt de schrijver er nadruk op, hoe wij „mit die tijdelicke communi(cati)e bewijsen, dat wij an unse sielen die waerhaftige communi(cati)e des vleischs und bloetz unses Heren deilhaftich geworden syn"; en hoe „door die Broodbrekynge und kelck der danckseggynge te kennen gegeven werdt, dat wy syns lichaams doer den heiligen Geist in synen bloede kinderen des nieuwen Testaments geworden syn" [8]). Of [9]): „sy hebben mit die sichtbare communi(cati)e bewesen, dat sy die unsichtbaarheit hoerer sielen eiwiger klaarheit untfangen hebben". Op dit laatste volgt dan echter weer onmiddellijk, dat, „so sy niet daar gaan, so kan hoer daardoor niet genomen werden: want .... sy van die unsichtbare Gotheit in Christo an hoerer sielen jn dat boeck des levens ....

1) *Rechte Bedijnckung*, quat. K, iij^{v}.
2) Aldaar, quat. J, iij^{r}.
3) Aldaar, quat. G, vj^{r}.
4) Aldaar, quat. G, vj^{v}.
5) Aldaar, quat. J, ij^{r}.
6) Aldaar, quat. K, ij^{v}.
7) Aldaar, quat. J, iij^{v}.
8) Aldaar, quat. G, viij^{v}.
9) Aldaar, quat. J, iiij^{v}.

angeschreven syn". Dus is het avondmaal volgens den schrijver voor den geloovige eigenlijk overbodig? Neen: want het dient hem in ieder geval tot zelfbeproeving, hoe dicht hij sta aan het ware vleesch en bloed van Christus, of hoe ver hij nog daarvan verwijderd zij. Zoolang nl. het echte vleesch en bloed Christi in ons nog niet „de overhand heeft", zijn wij nog „op een afstand van" het bezit daarvan, moeten wij nog verdoemenis onzer ziele dragen, doordat de heerschappij der zonden in ons leeft [1]). — Het avondmaal dient verder (en dit terwijl het, zie boven, „ein bedroch" is en verhardt) evenals de hoorbare prediking om ons verder te brengen. Het heeft dus tijdelijke, paedagogische waarde. Maar: „jn dat tydelick isz niet hier to blyuen" [2]). Blijkbaar wordt het in de kringen, waaruit het boekje stamt, nog gevierd; er is „gein groter overtredynge dan dat mit unweirdicheit an te nemen" [3]). Niet alleen zij, die „noch jn unklaarheit hoerer sielen syn .... soecken doer die sichtbare gemeinschap" (hun heil), maar ook die wèl verlicht zijn houden het nog, zij 't ook onverplicht [4]).

Zoo vertegenwoordigt onze schrijver die strooming, die wel aan den eenen kant te spiritualistisch is om aan de waardij van het onderwijzende woord en van uitwendige plechtigheden als zoodanig te gelooven, maar die toch aan de andere zijde het heil niet losmaakt van het historisch gebeurde, het in de Schrift verhaalde omtrent Christus. Datzelfde geldt nu van zijne denkbeelden over de kerk. Reeds bij het tot dusver besprokene denkt men onwillekeurig telkens aan Schwenckfeld, volgens wien ook Jezus' vleesch en bloed te ontvangen in geenerlei verband met het avondmaal stond en die toch dit laatste als dankzegging, als „gratias", niet afkeurde, al vond hij 't beter zich voorloopig daaraan te onttrekken. Maar als onze schrijver over de kerk spreekt, herinnert hij nog meer aan den begaafden Sileziër, die trouwens in klaarheid van betoog en helderheid van stijl verre zijn meerdere is. „Eyn jeder christen isz schuldich to halden mit die sichtbare keircke jn deser tyt, totdat him upgedaan werdt die unverganckelicke keircke der

1) *Rechte Bedijnckung*, quat. H, vij^{r}.
2) Aldaar, quat. J, v^{v}.
3) Aldaar, quat. H, v^{r}.
4) Aldaar, quat. J, iiij^{r}.

heiliger gemeinschap Gods" [1]). Deze laatste kerk „heift hoere wandelynge jn den hemel" [2]). „Die wtverkoren(en) hebben hoer gemeinschap boven mit Christo, und hebben up der aerden geine vergaderynge, daer hoer hooft up rusten mag" [3]). De oorspronkelijke „Apostolische vergaderynge" is, nadat de apostelen waren ontslapen, vervallen. Later heeft de wereld zulk eene vergadering weer opgericht met het vleeschelijk zwaard; de volkeren, die thans onder dezen tijdelijken schepter, den schepter van Juda, en met uitwendige vergaderingen (de kerk) Christus belijden, doen dit in ongeloof en ongeduld; zij wachten niet lijdzaam op de verschijning van Christus, maar vervolgen integendeel hen die zoo doen [4]). Zoo worden dan „wij", die ons aan de kerk en het uitwendig avondmaal onttrekken, voor ketters gescholden en vervolgd [5]); terwijl wij toch „geine wet noch regel der christelicker keircken noch dienst noch ceremoniën breken, maer wy richten up den inhald der keircken und desz dienst desz herten voor God, daarvan jn die kercke geleirt werdt" [6]). Weder hetzelfde als 't geen Schwenckfeld steeds betoogd heeft. Neen, hij was het niet, die afbrak. Integendeel; hij streefde immers juist naar aaneensluiting en gemeenschap met een ieder en allen. Alsof niet altijd en overal juist door die „gemeenschap der vromen alléén" „de kerk" in verval is gebracht!

De „Bedijnckung" schijnt zich te beklagen, dat „huydendag hy die in de wtwendige communi(cati)e tydelicke vrede soucket niet van der gemeinten (de kerk) werdet afgesloten" [7]); terwijl zij elders [8]) er van gewaagt, hoe „door den evangelischen ban allein die wtwendige sunden werden belettet, maar die overtredynge desz herten; lusten und begeirten daardoor niet werden wechgenomen". Hoe dit uit den kerkelijken toestand, waarin de schrijver leefde, of uit zijn kerkbegrip voortvloeit, weet ik niet.

Aan het slot van het boekje is een paar maal sprake van de

1) *Rechte Bedijnckung*, quat. J, iiij^{r}.
2) Aldaar, quat. J, iiij^{v}.
3) Aldaar, quat. K, j^{v}.
4) Aldaar, quat. J, viij^{v}; K, j^{r} en ^{v}.
5) Aldaar, quat. J, ij^{r}.
6) Aldaar, quat. K, iiij^{r}.
7) Aldaar, quat. J, iiij^{r}.
8) Aldaar, quat. J, v^{v}.

„Verborgenheyt van het ryk Christi" [1]); eene verborgenheid, waarvan men welhaast uit Munster meer zou hooren.

Even goed als de behoefte om godsdienstige gezindheden in zichtbare handelingen uit te drukken en vast te leggen doet ook het omgekeerde, zucht naar vergeestelijking van godsdienstige voorstellingen, vaste zeden, instellingen, zich telkens in de Christenheid gelden. En dit geschiedt menigmaal spontaan: gegeven zóó geaarde personen en zóó bestaande toestanden, moet zich wel onvermijdelijk nu het eene, dan het andere vertoonen. Er is dus geen reden om bij iedere spiritualiste beweging of persoonlijkheid altijd te vragen, aan welke voorgangers zij 'tgeen haar eigen is mogen hebben ontleend. Maar bij eene zoo eigenaardige zienswijze over het avondmaal als die door Rol in den „Slotel" is ontwikkeld, is daartoe wèl aanleiding. Hier immers ligt het geval eenigszins anders. Niet alleen toch dat hij de beteekenis van dat avondmaal geenszins in de aangeboden elementen vond, maar uitsluitend in de handeling van den geloovige, zooals ook Zwingli en de Zuidduitschers oordeelden, of eigenlijk nog meer in 'tgeen ter gelegenheid daarvan in de ziel des geloovigen omgaat. Neen: maar volgens hem werd daarin in 't geheel niets ontvangen, werd daarmede evenmin eene geboden belijdenisdaad verricht, beantwoordde het avondmaal eenvoudig aan de behoefte der dankbare blijdschap om God voor de verlossing te prijzen. En nu vragen wij toch wèl, of deze zoo eigenaardige zienswijze geheel buiten eenig verband staat met het een of ander, 'twelk ons verder uit dien tijd bekend is. Rol zelf maakt geenerlei melding van iemand, van wien hij zijn inzicht zou hebben ontvangen. Dat is hem door Gods genade gegeven, door den geest geopenbaard. Maar daarmede is geen invloed van anderen op hem buitengesloten, allerminst invloed van die tijdgenooten, in wie hij op allerlei andere punten zijne geestverwanten moet hebben gevonden en wier geschriften hem niet onbekend kunnen zijn geweest. De bijzonder belezen Ottius bericht [2]): „Roll .... errorem imbibit a Cornelio Poltermann (den straatsburgschen vriend van Hoffman, een Middelburger van geboorte) et Melch. Hoffmanno". Dit behoeft

1) *Rechte Bedijnckung*, quat. K, iiij^{v}.
2) *Annales Anabaptistici*, p. 58.

natuurlijk niet op zijne „afdwaling" juist op het punt van het avondmaal te slaan. Hieromtrent dacht Hoffman geheel anders dan Rol: voor den eerste is het brood het onderpand van Christus' liefde, gelijk de bruidegom aan de bruid een ring geeft als onderpand van zijne trouw [1]). En 't is niet alleen in zijne denkbeelden over het avondmaal (en den doop), maar in geheel zijne voorstellingswereld, dat Hoffman veel klaarder, scherper bepaald, veelmeer vrij van tweeslachtigheid en van zwevende begrippen is dan de auteur van den „Slotel". Toch, in het optimisme, in den blijden toon, dien hij aanslaat, in zijn ondogmatisch leeken-Christendom, evenals in sommige vragen, die hij aanroert, en in de louter zedelijke strekking, hem eigen, herinnert de lektuur van den „Slotel" menigmaal aan Hoffman. Ook enkele kenmerkende denkbeelden van dezen laatste, die men anders, voor zoover ik weet, in dien tijd nergens ontmoet, keeren juist in den „Slotel" terug. Zoo wanneer het niet alleen heet, dat de geloovige bij het eten van het avondmaal den omgang met den Heer genietende dezen „eet"; maar als die beeldspraak nog verder wordt uitgebreid en nu alle geestelijk genieten van iemands omgang en blijdschap over hem „hem eten" wordt genoemd, ook als dit van de zijde van God of van Christus geschiedt. Men vergelijke met den „Slotel", quat. E, iij^{v} en volgg., wat Melch. Hoffman in 1530 schrijft [2]):

„So hond [3]) wir auch Actu. v. Da sant Peter die figur gewisen wird vom himmel das er solt schlachten unde essen unnd damit die Heiden angezeigt, unnd darnach zu Cornelio gesandt, den er durch Gottes gesetz schlachtet [4]) mit seinem gantzen hauffen, unde durch das Euangelion zu sich asz, in solcher art durch den glauben des Worts assen auch die Junger Christum und er sy widerumb. Wie dann auch Christus ein solche art meldet. Johann. iiii. da er zu seinen iüngern spricht, ich hab ein Speisz zu essen dauon ir nit wiszt, ... also musz Christus alle gleübigen essen durch sein heiliges Euangelion, unde sye in [5]) widerumb, das er eins in inen

1) *Die Ordonnantie Godts* .... Door Melchior Hoffman. Amsterdam, 1611 : bl. 18, 19.

2) *Weyssagung ausz Heiliger Gotlicher geschrifft.* Melchior Hoffman, 1530: quat. B, iiij^{r}.

3) Haben, hebben.

4) De spatiëering is overal van mij.

5) Ihn.

sey, unde sy eins in im. Umb eines solchen warhafftigen glaubens willen in Christo müssen wir geurteilt werden, und gericht für Ketzer, und für abgeschnittene glider der kirchenn, unnd für verdampte leüt verfolgt unnd veriaget, unnd ein teyl das blut darüber stürtzen unnd vergiessen . . ." [1]). Ook de verklaring van de „dooden" in „zalig de dooden die in den Heere sterven" evenals in Rom. 6 : 4, 9 als „die gelassenen", die Hoffman biedt [2]), keert in den „Slotel" terug.

Aan den anderen kant toont Rol geene bekendheid met 'tgeen van Hoffman al mede het meest de aandacht trok, diens menschwordingsleer; hij volgt, zonder daarover een woord te verliezen, het algemeen gevoelen, volgens 'twelk „het lichaem Christi van Maria isz geboren" [3]). Het bevreemdende hiervan valt echter weg bij de overweging, hoe Hoffman wel beweert voor zijne menschwordingsleer al sinds 1529 te hebben geijverd, maar hoe zijne gedrukte schriften daarover eerst van 1532 en volgende jaren dagteekenen [4]).

Ook bij andere anabaptiste schrijvers komen denkbeelden en spreekwijzen voor, waaraan men onwillekeurig bij 't lezen van den „Slotel" soms denkt. Zoo bij de bladzijden, hierboven bl. 25, aant. 4 genoemd, aan Sattler, die alleen dien kinderdoop veroordeelde, „durch den man frumbkeit unde seligkeit s u c h t" [5]); of aan Hans Denck's „Widerruf": „Ceremonien an jnen selbs seind nit sünd, aber wer vermeynt dardurch z u e r l a n g e n, es sei durch tauffen oder brotbrechen, der hat einen aberglauben" [6]). Nu bewijst eene dergelijke overeenstemming wel, dat er verband heeft bestaan tusschen het vroegere, zuidduitsche Anabaptisme en dat van Rol, maar bekendheid met juist dít geschrift of díen schrijver laat zich daaruit niet afleiden. Evenmin blijkt ergens in

1) Verg. *Die Slotel*, quat. J, ij^{r}. 2) *Weissagung u. s. w.*, quat. A, iiij^{v}.

3) *Die Slotel*, quat. A, vj^{v}.

4) Zurlinden, *Melchior Hofmann.* Haarlem, 1885 : S. 282.

5) *Getrewe Warnung der Prediger des Euangelij zu Straszburg uber . . . . Jacob Kautz . . . . sampt anderm, darin sich Hans Dencken u. s. w.*, 1527 : quat. B, ij^{r} en C, iij^{r}. Voorhanden in de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam en te Zurich.

6) *H. Dencken Widerruf. Protestation u. bekantnisz ettlicher puncten halb, in welchen sich Hans Denck (kurtzlich vor seim end) selbst . . . . erkleret hat.* O. O. u. J., quat. a, v^{v}. Een exemplaar van dit uiterst zeldzame boekje is mij geleend uit de Kön. Hof- und Staats-Bibliothek te Munchen.

ons boekje, dat de auteur(s) onder den invloed der 15de eeuwsche devoten en hunner stichtelijke lektuur staat (staan). Ik zeg dit, omdat men zoo dikwijls de bewering ontmoet, dat het opkomen van het Anabaptisme mede uit nawerking van die devoten en zelfs van de vroegere mystieken moet worden verklaard. Die verklaring ligt ook min of meer voor de hand: alleen zou ik toch graag eens een enkel bewijs van hare juistheid vernemen, een enkel klaarblijkelijk spoor van dien samenhang, b. v. den naam van een „devoot" auteur of geschrift, dat dan door een der vroegste Anabaptisten wordt aangehaald [1]).

Veel meer intusschen dan al de genoemden komt, wanneer wij naar iemand zoeken als wiens geestverwant Rol en vooral de schrijver van de „Rechte bedijnckung" zich moet hebben beschouwd, Schwenckfeld in aanmerking. Diens vergeestelijkt gemeente- en sakramentsbegrip, zijne liefde voor eene gemeente van louter geloovigen, ook voor konventikels, was niet minder eigen aan Rol. Ook voor Schwenckfeld was het avondmaal evenals voor dezen een dank- en gedenkmaaltijd, waarmede het genieten van Jezus' vleesch en bloed niet het minste heeft uit te staan. Dit laatste doet, zoo Schwenckfeld, de Christen met den mond des geloofs. Niet het brood is het lichaam des Heeren, maar omgekeerd: het hemelsch vleesch en bloed des Heeren, dat Hij den Zijnen schenkt, is brood, het zielevoedsel: alles naar zijne bekende uitlegging van de instellingswoorden, die volgens hem in Joh. 6 hare goddelijke toelichting vonden [2]). Ongewone zegswijzen van Schwenckfeld, zoo b.v. dat Christus door den Heiligen Geest zijn bloed heeft uitgestort, vinden wij in de „Bedijnckung" terug [3]);

---

1) 't Is in veel later tijd, dat b. v. De Zuttere in *Eyn Kort bericht um to kommen enz.* (zie boven, bl. 11, 12), bl. 110 schrijft: „Dat bouxkin der Navolgung Christi isz eyn dienstlick unde nutzig bouxkin den arbeidenden unde strydenden luyden.... Die duytsche Theologie isz daarover, die geift einen wtdruck Gotz".

2) *Der I Theil der orthodoxischen bücher und schrifften Kaspar Schwenckfeldts*, 1564, fol. 971, 972.

3) Vergelijk de *Rechte Bedijnckung*, quat. G, vijr en J, vjr met Schwenckfeld's *Epistolar*, II. Teil, 2 Band, fol. 943. Ik ontleen deze laatste aanhaling aan het artikel van den zeer deskundigen Grützmacher in Herzog's *Real-Encyclopaedie*³, XVIII, S. 80. Behalve *I Theil der orthodoxischen bücher u. s. w.*, op de Doopsgezinde bibliotheek voorhanden, heb ik niets van Schwenckfeld kunnen raadplegen; ook niet zijne oudste geschriften, op welke het hier het meest aankomt: *De cursu verbi Dei etc.* en *Bekanntniss vom heiligen sacrament des Leibs und Bluts*

gelijk diezelfde later uit den aard der zaak bij Schwenckfeld's geesteskinderen niet ontbreken. De zoo even genoemde uitdrukking vindt men o. a. in De Zuttere's „Eyne Underweisung of man oock lasteren sal tegen die .... Secten" [1]), bl. ij^{v}: „dat bloed van Christus' Testament, dat dor den heiligen Geyst wtgestort isz. Act. 20; dat bloed des eywigen Testamentz, dat doer den heiligen Geist upgericht isz." — Al is nu ook Rol in 1531 niet te Straatsburg geweest [2]), waar hij dan ondanks den afstand tusschen hem en den voornamen, aristokratischen Schwenckfeld toch wel met dezen zou hebben kennis gemaakt: de zienswijze van een zoo bekend en met hem in richting zoo verwant man kan hem moeilijk vreemd zijn gebleven; terwijl „De cursu verbi Dei etc.", dat reeds bijna al Schwenckfeld's inzichten schijnt te bevatten, niet later dan 1527 het licht had gezien.

Ook na Rol's dood blijven natuurlijk tal van denkbeelden, die behalve door anderen ook door hem zijn uitgesproken, in anabaptiste kringen inheemsch, zonder dat wij kunnen nagaan of zijn geschrift tot de instandhouding of de verbreiding daarvan veel heeft bijgedragen. Ik denk hierbij alweer aan De Zuttere en zijn „Eyn Kort bericht um to kommen enz.". Daar lezen wij o. a. op bl. 8: „Die Ceremonien mit allen creaturen kent de geloouige al eyn wtdruck der hemilscher Warheyt to wezen, unde richten sich al na God, unde volgen uns niet, unde hebben moeten sijn. Darum hen vile to weynich doen, die daar spreken, het sijn Puppen unde Puppenwerck, glijck die hen to vile doen, die daer up vallen, unde maken Goden daerwt, h a l d e n die vor dat w e s e n" [3]). Volkomen zooals Rol heeft gedacht. Maar daarom behoeft De Zuttere dit natuurlijk niet van Rol te hebben geleerd. In ieder geval: groot is de rechtstreeksche invloed, die van Rol's geschrift is uitgegaan, zeker niet geweest. Veel verbreiding heeft het niet gevonden. Ik heb boven [4]) getracht te verklaren, waardoor dat zoo gekomen is. Intusschen, toen De Zuttere het kort na 1563 [5]) her-

---

Christi auf Frag und Antwort gestellt, gemehrt und über den ersten Druck weiter erkläret, 1535. O. O.

1) Zie boven, bl. 12.
2) Zie boven, bl. 6.
3) Ik spatiëer.
4) Zie boven, bl. 7.
5) Ik noem dit jaartal, maar 't is, ik beken het, ietwat willekeurig gekozen. Het moet geweest zijn vóór 1570, het jaar van den Index, waarop de „Slotel" voorkomt; terwijl één voortbrengsel van De Zuttere's pers, de *Korte Leerung, wie dat*

drukte, heeft hij blijkbaar verwacht, dat het geschrift bij menigeen weerklank vinden zou. In ieder geval waren er, onder dezen De Zuttere zelf in de eerste plaats, die er zeer mede waren ingenomen. En toen vond het boekje wèl verbreiding: 't blijkt uit de omstandigheid, dat de Index van 1570 het opnam [1]). Zoo zal het wel zijn gebleven in de volgende tientallen jaren, toen de bekende Agge Albada onder zijne talrijke bekenden en correspondenten — ook De Zuttere behoorde tot dezen — ingang trachtte te verschaffen aan zijne schwenckfeldsche gevoelens, aan dat spiritualiste, louter praktische, tolerante en verzoeningsgezinde Christendom, 'twelk, gelijk voorheen aan Rol, zoo thans aan hem gelijk aan De Zuttere zoo dierbaar was [2]). Die richting werkt hier te lande voort, schoon door de kerkelijke, leerstellige, staatkundige twisten overstemd en weinig opgemerkt. Zij doet nog eens luider van zich spreken, als in 1607 en volgende jaren allerlei oud-anabaptiste geschriften van Melchior Hoffman, van David Joris, van anderen worden herdrukt; als, met name onder de Waterlandsche Doopsgezinden in den kring van Hans de Ries, die „geestdryvery" opkomt, waartegen o. a. Vondel zich heeft gewend. Intusschen, dan zijn, naar 't schijnt, Rol en zijn boekje vergeten. Beide, de martelaar en zijn schriftelijke arbeid, hebben behoord tot dat zaad, dat in de aarde vallen moet en sterven, zal het vrucht voortbrengen. Voor ons evenwel blijft het boekje nog iets anders: een historisch gedenkstuk, een kostbare getuige van de geestesrichting, die door het vroegste Anabaptisme in onze gewesten is gevolgd.

Behalve den „Slotel" is geen geschrift van Rol bekend. Er bestaat nog een zendbrief „Aen myn liefte (sic) broiders und susters tot Susteren und omgelegen plaitsen, ouch tot Maestrycht und allen anderen fromen Christen"; een brief, die door Bouterwek en met eenige weifeling ook door Rembert [3]) aan Rol wordt toegeschreven.

---

alle Gelooυigen alsz eyn koren enz., uitdrukkelijk op de voorlaatste bladzijde de opgaaf: „P. H. G. Anno 1563." draagt. In *Eyn Kort Bericht um to kommen enz.* staat wel quat. M, j^{v}: „Datum den. 30 Julij. Anno 1560". Maar het was eene vergissing, toen daarin het drukjaar werd gezocht: het geeft duidelijk genoeg den datum van den daar voorkomenden brief aan.

1) Zie boven, bl. 10.

2) Sepp, *Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming*, 1879, bl. 123—184.

3) Rembert, *Die Wiedertäufer im Herzogtum Jülich*, 1899: S. 358 fg.

Hij is in afschrift nog in het Staatsarchief te Dusseldorf voorhanden en is door Habets afgedrukt [1]). Deze en anderen houden echter niet Rol, maar Slachtscaef voor den schrijver. Het komt ook mij voor, dat wat hier als het doel van het avondmaal wordt aangegeven, n.l. een prikkel te zijn om lust te krijgen in de geestelijke spijze, een prikkel ook tot opwekking van de zucht om geestelijk te worden; dat voorts de bewoordingen, waarin hier van het avondmaal wordt gesproken en b.v. herhaaldelijk wordt gezegd, dat het ons voedt ten eeuwigen leven; het komt, zeg ik, ook mij voor, dat dit een en ander verbiedt het vermoeden van Habets aan te nemen. Het is geheel in strijd met de voorstelling, volgens welke de gegeloovigen in het avondmaal hunne vreugde over hunne verlossing uiten, God daarvoor prijzen, maar niets willen ontvangen, daar dit ongeloof zou zijn en de meening zou verraden alsof God hun de verlossing niet alreede geschonken had. En hierin ligt toch het kenmerkende in de avondmaalsbeschouwing van den „Slotel" van Henrick Rol.

Nog iets. Wat ik hierboven op bl. 14 over het groote verschil in taal tusschen „Slotel" en „Bedijnckung" heb opgemerkt vereischt eenige aanvulling. De laatste bezigt, en dit doorloopend, tal van saksische of nederduitsche woorden dáár, waar de eerste zich, en eveneens zonder uitzondering, van nederlandsche bedient. Bij de op die bladzijde genoemde behooren gevoegd te worden „bouckstaf" tegenover „letter", „besnydijnge" tegenover „besnidenisse", „uphoeren", „wijst" (voor wusste, wist) [2]). Dit laatste schijnt zelfs te verraden, dat wij in de „Bedijnckung" met eene vertaling uit het Hoogduitsch hebben te doen. Ook het doorloopend gebruik van „konen" of „conen" voor „kunnen" daarin (maar nergens in den „Slotel") verdient opmerking.

1) Habets, *De Wederdoopers te Maastricht*, (1877): bl. 220—226. 't Is eene vergissing van Habets, als hij op bl. 219 bericht, dat er zich te Dusseldorf een ex. „in druk" zou bevinden. Wat hij afdrukte was de copie van dat afschrift.

2) *Rechte Bedijnckung*, quat. J, vjr.

AANTEEKENINGEN OP DEN TITEL.

1°. Het jaartal 1536 is foutief voor 1534. Zie de *Inleiding* hiervóór, bl. 7.

2°. „Die eerste waerheyt" kan moeilijk iets anders beteekenen dan „eerste druk"; al is 't niet duidelijk hoe de lezers daarbij het een of ander kunnen „bevinden". Zie de *Inleiding* hiervóór, bl. 5, 8.

3°. Op regel 11 v. b. staat in het oorspronkelijke „handet".

4°. Met de spreuk: „Proeuet al, ende dat goed behaldt" begint ook de Sendbrief aan de gemeente te Susteren, die wel eens aan Rol is toegeschreven: zie de *Inleiding* hiervóór, bl. 38. Mogelijk dat zij, zooals Rembert, *Die Wiedertäufer im Herzogtum Jülich*, S. 360, meent, in de anabaptiste kringen van c. 1532 veler lijfspreuk was. Maar 't is waarschijnlijker, dat zij hare plaats hier aan De Zuttere dankt, die dezen tekst op den titel van al zijne uitgaven zette, met „Den Geist blusschet niet wt, die prophetien veracht niet" er vóór.

Die Slotel

van dat Secreet des Nachtmaels, onses Heren Jesu Christi, welcke omsluyt dat recht te verstant, dat daer verborgen isz. Geschreuen doer eynen Henrick Rol, om des Geloofs wille, anno 1536 verbrant tot Maestricht. Al nu verbetert ende grondelick wederom gestelt na die eerste waerheyt, also der Leser lichtelick kan bevinden. Ende isz gedeylt jn dry stucken.

¶ Deerste handelt van dat recht verstandt der woorden desz Nachtmaels.

¶ Dat tweede handelt, wat gerechticheyt men daer haelt, ende van vergeffenisse der sonden.

¶ Dat derde leert, van den gasten, hoe sy moeten gestelt syn, die dat ontfangen sullen.

¶ Item eyne rechte bedijnckung, hoe dat hoochweerdich Lichaem Christi, van onsen onweerdigen lichaem, tho vnderscheyden isz.

I. THESSAL. V.

Proeuet al, ende dat goed behaldt.

An den Christelicken Leser. A j v

ANgesien die grote tweedracht die vnder den Christen alle dage meer ende meer jn allen plaetsen wert opgerecht, daer doer dat hoichweirdige Euangelium Jesu Christi werdt belastert, So byn ick wt Christelicker liefden bewegen na die genade die my van den hemelschen Vader isz gegeuen, van desen hoochwerdigen Nachtmael mynen geyst te openbaren, niet twyfelende ende seker wetende doer die getuychnisse des geystz, dat daer vrucht onder den frommen Christenen sall afkommen, die wt rechter herten na die waerheyt dorstich sijn. So biddick allen Christen Lesers, dat sy mit neersticheyt willen angrypen den geyst die hier werdt gedreuen, ende oft daer yet mocht wesen dat so geheel volkommen niet waer gestelt na die letter, dat sy daer jn niet verargert en worden, maer dat sy hem laten genougen an dat gene dattet leuen mach voorderen, dat jn allen Goddelicken Schriften moet gesocht worden, want die alleyne andienen [1]) den geyst ende niet dat vleysch. Dit blijckt klaer an onsen Here ende syne Apostolen hoe sy hem hebben gehadt, als sy die authoriteyten der Schriften hebben geallegiert, dat sy niet curioes hebben geweist, om de woirden perfect of onperfect te allegieren, maer hebben alleyn den geist gesocht. //

Ende dat jck hier voor an vertelle de verscheiden opinien van A ij r veel geleirden, dat en doe ick niet, dat jck jemant verwerpe of verachte, want sy hebben al wt eynen goeden geyst die Christenheit willen dienen ende niet hem seluen: sy hebben na haren geyst geaerbeyt, jck na mynen geyst timmer daervp, dattes huys desz heren ten letsten mach volbracht worden. *Ephes. 4.* Een jegelick heift sijn gaue van Gode. *Rom. 12. 1. Cor. 12.*

Phase of Paesschen js so veel geseyt als een vorbyganck of doerganck, daerom als jck die vorbyganck noem, so meyn ick Paesschen. Daerom dat Paeschlam, dat jsz dat lam des vorbigancks.

Gods woort noem jck, dat God selfs spreickt. Dat Geesten woort, dat die geyst doer die menschen spreickt.

---

1) Niet: verschaffen, bezorgen; maar: aandienen, aanrichten.

Ioan. VI.

Die worden die jck spreke sijn Geyst ende leuen: maer daer sijn sommige onder v, die niet gelouen.

I. Cor. X.

Sy hebben al eynerley spyse gegeten, ende hebben al eynerley geystelicken dranck gedroncken. //

A ij v ¶ Dat eerste deel desz Boucks tracteert van dat rechte verstant der worden desz Nachtmaels hoe sy te verstaen sijn: als die Here spreickt. *Dat is mijn Lijf dat voor v wort gegeuen. Doet dat tot myner gedachtenisse. Dese Kelc ist nieuwe Testament in mijn bloed, welc wt gegoten wort voor v. Luc. 22.*

Genade ende vrede van onsen gemeynen Vader, door Jesum Christum onsen Heere, jn alle openbarunge des waerheytz. Amen.

PAulus leert ons *1. Cor. 2.* dat God tot schanden maeckt alle wijszheyt des weereltz op dat wy op geen menschen rusten sollen, maer alleyn vp die leerijnge des Heyligen Geysts, want den geyst js alleyn dat Ampt gegeuen te leeren, daerom seyt Christus. *Matt. 23.* Wilt niet Rabbi oft meyster genoemt worden, mer een isz v Meyster.

Om tot een klaer verstant te kommen van desen so moeten wy hier eerst vertellen die verscheyden opinien ende wtleggungen van den verscheyden geleerden mannen die nu sijn, hoe sy hebben
A iij r geaerbeyt om dat verstant te openbaren, van on//ses [1]) Heren woorden des Auontmaels, ende hebben veel ghemist.

Die eerste sijn die Papisten, die mit eyn vleysschelick verstant dese worden hebben miszbruyckt dat sy hier doer van God sijn geweken jn alle Afgodery tegen God.

Als dese anmeircken dat woordt dat Christus spreickt, *Dat is mijn Lijf*, ende hebben verstaen dat het eyn wesen [2]) dat ander niet mach wesen, ende hebben gesien, dat broot isz broot bleuen, so hebben sy eyn gedrongen verstandt daer vp gevonden, dat broot

---

1) In het origineel staat: no//ses.
2) Hier staat in het origineel eene komma.

niet meer broot soude sijn, hoe wel datter alle gedaente van broot js bleuen, ende alle conditien van broot, so hebben sy dat genoemt Transubstantiatie, dat isz eyn veranderunge der substantien ofte materien, ende hebben al de weerelt hier mit gedwongen tegen alle reden ende schijn hier te geloouen, te wesen warachtich vleysch ende bloed mit al sijn eygendom, alst van Maria isz geboren. Aldus is komen dat God den goetdunkenden [1]) wysen, die mit haer vernuft dat Ampt des Heyligen Geystz hebben hem [2]) willen eygen maken, tot sulcke narheit heift laten komen, datter geyn Natie onder de sonne en js geweest, die van God verder js verdwaelt, als de wysen van der Christenheit na dat sy mit der Philosophie, // jn der scholen Gotz secreten hebben willen ondersoucken, dat doch A ij v
God alleyn synen wtuerkoren kinderen wil openbaren mit synen Geyst. Als hy seyt. *Ioan. 15.* Ick en sal u niet noemen knechten, want eyn knecht en weet niet wat sijn Heer doet, mer jck heb u genoemt vrienden, want al dat jck van mynen Vader hebbe gehoort, dat heb jck v bekent gemaeckt. Wat mach daer meerder narheit sijn dan van broot sijn God te maken ende dat alle Gotzdienst an te doen? Also sijn sy al verblint, ende dat heift hem al gegaen als den blinden, waer men die meer keerssen ontsteeckt, waer sy min sien, ende desen js die Schrift tot meerder blintheit geweest, die nochtans dat licht js daerdoer ons alle waerheit geopenbaert werdt, Alsz Dauid seyt jn die C. xviij. Psal. Here v woordt js eyn licht mijnre voeten. Hier jst mit den onsen gegaen alst mit den Phariseen gijnck by Christus tyden. Nochtans hier mede en hebben sy die Schrift niet mogen genouch doen, angesien dat Paulus dat Sacramentelick broot altijt brood noemt, ende niet vleysch ende bloed, waer dat broot verandert, so moeste mede die naem verandert worden. Ende Christus *Marc. 14* spreickt van den kelck. Dit is mijn Bloed des Nieuwen Testamentz dat voor veel werdt vergoten. Ick seg v vorwaer // dat ick hier na niet meer van de vrucht A iij r
van desen wijnstock sal drijncken tot dien dach toe, dat jck dat niew drijncken sal jn dat rijcke mijns Vaders. Hier so noemt dat Christus eyn vrucht van eyn wijnstock, dat isz, wijn, dat hy te vooren syn Bloed noemt.

Die anderen hebben wel angemerckt dat dit also niet wesen mocht, want dat broit blijft broot. So hebben sy hier mit haer verstant, eyn ander vont gestelt, seggende, dattet broot blijft broot

1) Eigendunkelijken, eigenwijzen, die zich niet willen laten onderwijzen maar zich op hunne eigene invallen verheffen. Quat. B, jr komt het in denzelfden zin voor; evenzoo Hoffman, *Ordonnantie,* 1611, bl. 18; en veel later nog b.v. bij Emmius, *Den David Jorischen Geest .... ontdeckt,* 1603, bl. 50 en elders.

2) Zich.

ende dat nochtans jn dat broot solde sijn warachtich vleysch ende bloed, gelijck als vier js jn yser, als wijn isz in de kanne, ende als vleysch jn eyn pasteye onder tbroot verborgen ligt. Ende hebben hier wat naerder tot die waerheyt genaeckt, dat sy bekent hebben dat men dit geyn Goddelicke eere noch dienst an doen solde, om dattet Christus geeft om te eten ende te drijncken. Mer sy hebben gefeelt daeran, dat sy niet en hebben gemerckt, dat Christus niet en seyt, jn dat broot isz mijn Lijf, mer dat isz mijn Lijf, opt broot wysende.

Die derden hebben recht geleert ende vromelick an die waerheit gekomen des Geests, dat sy wel merckten, dat dit het verstant niet en mocht wesen, dat Christus vleysch ende bloed hier wesent-
A iij v lick mocht wesen, maer nochtans en hebben sy // niet geweten hoe sy de woorden mochten voorby kommen [1]): *Dat is mijn lijf.* So hebben sy gemeynt te ontkommen [2]), dat sy dat woordeken, isz, voor beduyt, hebben geset. Als, voor [3]): *Dat is mijn Lijf*, voor, dat beduyt mijn lijf, ende alsoo moesten sy dat woord Gotz mit ein glose wtrichten [4]). Daer hebben die wederseggers eyn orsaecke wt genomen dese waerheyt te wederstaen, die na de letter alle dijnck oordeylen, hoe wel dat ein Christen genoech dor dese leeraers onderricht wort [5]).

Die vierden hebben dat ontkommen willen met dat woordeken, dat, als dat Christus wees op sijn eygen lijf, als hy seyt, *Dat is mijn lijf.* Dese groote mannen hebben willen mit haer verstandt dit secreet oft gesloten woordt ontsluyten ende hebben die Geyst Gotz in sijn Ampt gewelt gedaen, om dat sy dat an hem [6]) niet en hebben gesocht, die alleyn de Schrift ontsluyt na syn rechte verstandt. Dese verscheyden opinien sullen bekent worden jn onsen schryuen, waer, ende hoe sy hebben gemist.

Ten laetsten so komt hier nu eyn ander [7]), ende vint eynen vondt, dat hy al dese andere opinien omstoot, ende laet de woorden Christi staen sonder alle glosen: *Dat is mijn lijf dat vor v*
[A v r] *wort gegeuen*, ende laet hem duncken dat hy de waerheyt // alleyn heift by hem gevonden, ende spreickt, dat dit het rechte verstandt

---

1) De moeilijkheid, in die woorden liggende, mochten ontgaan. — In het oorspronkelijke staat: „kommen. Dat is mijn lijf, So enz."

2) Zich uit te redden. 3) Dit „voor" moet wegvallen.

4) Gods woord door middel van eene verklaring tot zijn recht doen komen, klaar maken.

5) Rol neemt het dus tegen de tegensprekers der Zwingliaansche opvatting voor deze op, al gaat hij niet met haar mede.

6) Doordat zij dat bij hem niet enz.

7) Van hier tot quat. A, viij v bestrijdt Rol het gevoelen van Campanus. Zie de *Inleiding*, bl. 10, 20.

js van desen woorden, *Dat is mijn lijf, dat voor v wort gegeuen*, Dat hier eyn warachtich Lijf js van Christus, niet naturlick noch wesentlick, mer eyn Sacramentelick lijf, ende een benamelick lijf, doer de benamijnge Gotz, om dat God wtspreickt: *Dat is mijn lijf* daer blijft broot, broot, ende verkrijcht daer neffens noch eyn ander naem, ende js waerlick dat den naem beduyt mer niet lichamelick, ende beuesticht [1]) dit mit getuychnisse des Geystz Gotz, als of dat desz Geestz verstant eygentlick waer, oick mit exempelen. Ende neemt voort eerste dat de Geyst doer Paulum spreickt tot den *Rom. 4.* God noemt dijngen die niet en sijn effen gelijck als dijngen die sijn. Mit exempelen. Als eyn kindt dat gedoopt isz, dat komt vort mit sijn naturlick wesen ende heift nochtans eyn ander naem ontfangen, ende wordt genoemt eyn kindt Gotz, dat nochtans van naturen dat niet en js, mer alleyn doer die benamijnge. Ende seyt dat dit Lichaem die selfde virtuten ende macht heift, welck dat naturlick lijf hadde als na sal verklaert worden. Ende aldus meint dese dat gantsche verstandt ontsloten te hebben, ende dat dit de warachtige leerijnge is, ende den H. Geyst gelijck, wiens Ampt alleyn isz, den Sin // Gotz te openbaren van sijn woirden, [A v v] daer geyn vernuft noch Philosophie mach toekommen. Mer dese en merckt niet dat hy bouen all valt, want hy hier doer van Christus warachtige Lijff afwijckt, dat eyn naturlick lijf is, ende schrijft hem toe eyn Sacramentelick ofte eyn benamelick lijff nochtans eyn warachtich lijf, om Gotz woordt wille dat luyt, *Dat is mijn Lijf*, Nu als Christus seyt jn dat Nachtmael, *Dat is mijn lijf*, dat daer doer Gotz noemijnge dat warachtige Lijf Christi soude sijn dat broot, so volchde dan dat Christus warachtige vleysch ende Bloed, dat hy van Maria heeft ontfangen, niet voor ons js gegeuen, ende also volcht, dat wy noch niet verlost en sijn, maer dat wy noch staen onder Gods vervlouckijnge, angesien dat die vlouck doer Abrahams saet moet weeh worden genomen, want jn Abrahams saet heift God alleyn die benedictie toegeseyt. Ende ons geloof js, dat dit het saet js dat van Maria geboren js. Nu dat selfde Lijf dat hy synen Discipulen gaf jn dat Nachtmael, dat worde vor hen vnde vns gecruyst, ende vor ons gegeuen, als die woorden luden, *Dat is mijn lijf, dat voor v wordt gegeuen.* Hy en seyt niet, dat v, mer dat voor v wordt gegeuen. Is hier dan den Apostolen eyn benaemlick [2]) Lijff // gegeuen jn dat Nachtmael, so [A vj r]

1) Met dit „bevesticht" wordt de zin „ende spreickt enz." uit den eersten regel van A, v r voortgezet.

2) Een lichaam, aan 'twelk alleen op grond van de goddelijke verklaring, volgens welke het zoo heet, die naam, maar met dien naam tevens de werkelijkheid van 'tgeen door dat begrip wordt aangeduid toekomt.

moet oock vor haer ende ons een benaemlick lijf gecruyst sijn, ende niet een natuerlick lijff.

Ten anderen als hy nu dit wil bewisen mit dat woordt des Geystz, so js noch veel vremder, dat [1]) hy hier wil gelooft hebben. Nu als dit woordt, (God noemt dijngen die niet en sijn, als dijngen die sijn) van hem werdt geuoert, ende Gotz woirt moet blyuen ende waer sijn: want wat hy noemt dat isz also. Nu als hy dijngen noemt die niet en sijn jn hemselfst, so sijn sy nochtans by hem also ende moeten also ewich by hem blyuen, ende moet ten laetsten by ons mede waer worden [2]), als wy dat geloouen, ende dit gaet an [3]) Gotz toeseggijngen, die moeten volbracht worden. God noemde Abraham eyn Vader van veel menschen, eer dattet [4]) was ende dat en scheen niet mogelick te wesen na der natuer, want Abraham oudt was, ende sijn wijf was ouer haren tijt. Ende hy heeft gehoopt, daer niet te hopen en was, om dat hy eyn Vader soude worden van veel menschen. God noemde Abraham dat hy niet en was voor hem [5]) nochtans wast voor God also, by wien alle dijnck js tegenwordich, ende dat geloofde Abraham, daerom kende hy hem voor eyn vader van veel menschen, doer Gotz toe-
[A vj v] seggijnge, ende daerom moest dat noch warachtich // werden mit der daed jn Abraham bevonden, dat hy voor God was mit sijn toeseggijnge. Ende also oick die God einen naem sijns sonheitz [6]) geift, die sijn oock voor hem sijn kinder, doer sijn toeseggijnge, ende moeten jn der ewicheit sijn kinder blyuen ende sy bekennen hem daervoer jn den geloof tegen allen schijn, hoe wel dat sy nochtans na der naturen Adams kinder blyuen, ende mit eyn sondige nature geaert, ende dit moet noch jn hen volbracht werden, niet naturlick, mer doer heylichmakijnge sijns geystz. Mer wat komt dit ouereyn mit Christus woordt te verklaren? Nu als Christus seyt, *Dat is mijn lijf*, jst dat dit het verstant isz, dat hy van dat broot eijn benamelick lijf maeckt, so moetet volgen dat dit voor God eyn warachtich lijff js, ende dattet jn der ewicheyt eyn lijf moet blyuen, ende jn der waerheyt noch alsoo moet bevonden worden, dat dit het lichaem Christi sy, dat van Maria isz geboren [7]), oft eyn ander warachtich lichaem, gelijck als Abraham

1) 'tGeen.

2) En dat moet ten laatste (niet alleen in Gods oog waar, maar ook) in onze wereld werkelijkheid worden.

3) Betreft, raakt.

4) Dat het, nl. Abrahams vaderschap van velen, er was.

5) In zijne, Abrahams, oogen.

6) Zoonheid, zoonschap.

7) De menschwordingsleer van Melchior Hoffman is dus aan Rol vreemd. Zie de *Inleiding* hiervóór, bl. 35.

na eyn warachtich vader isz geworden vor hem, ende mit der daed. Soo moeste dat volgen dat Christus noch so veel lichamen moeste hebben, wesentlick ende naturelick, als hy nu jn der tijt heift Sacramentelicke lichamen, ende so veel als daer nu van Papen consacreert werden. Nu Christus en seyt niet // dat sijn mijn A vij r
lichamen die voor. v gegeuen worden, mer dat isz mijn lijf dat vor v gegeuen wert, van eyn lijf sprekende. So moeste noch vor ons eyn Sacramentelick lijf gecruyst sijn, mer dat en geschiede niet, dan dat naturlick lijf werdt gecruyst, daerom wast eyn benaemlick lijf dat hy sijn Apostolen gaf, so moet dat noch vor vns gegeuen worden sienlick, ende [1]) dattet naturlick worde ende gecruyst.

Van desen [2]) meer te seggen, so soude volgen dat Petrus die Apostel voor God niet meer eyn mensch waer, dan eyn Duuel, jn dien dat die Heere hem Sathan noemt. Oock Judas eyn Duuel ende niet eyn mensch. Ende want dit jn die benamijnge werdt genoemt, so moet dat jn der waerheyt voer God alsoo sijn, ende wy moeten Petrum ende Judam den duuel gelouen te wesen, ende also den Duuel mede salich worden [3]). Item als die Geyst Christum die sonde noemt, so moet hy klaerlick die sonde sijn vor God, ende niet die soon Gotz, ende Gotz viandt eewich blyuen, want God en mach die sonde niet liefhebben, deser gelijck jsser veel jn de Schrift [4]).

Nu moet dese [2]) toelaten, dese benamijnge niet gelijck te wesen de Schrift, noch dattet mach na verstant des II. Geystz bewezen worden mit ey-//nige Schrift, dat dese woorden dit verstandt souden A vij v
bybrengen, als Christus seyt, *Dat is mijn Lijf*, dat dit anders niet en js te verstaen dan naemlick [5]), hy seyt altijt, *Dat is mijn Lijf*, ende heift toch maer eyn lijf. Ende moet hier dat Lijf Christi jn dat broot sijn, so moet daer eyn naturlick lijf sijn, angesien dat hy maer eyn natuerlick lijf en heift.

Ten anderen tot desen solden dese woorden jn dit broot gesteecken worden, so moeste dat Lyff altijt weder gecruyst werden vor vns, so dickmael als dese worden ouer dat broot gesproken worden, want sy luyden, dat vor v gegeuen werdt: [6]) niet v, mer voor v.

Ten derden so en mocht dat noch niet genoech sijn als man dat simpelick sall verstaen, want Christus seyt *Ioan. 6.* Ten sy sake dat ghy mijn Vleysch eet ende mijn Bloed drijnckt, ghy en sult

1) „Ende (moet het nog,) dat het..". In „dattet... gecruyst" is de tekst in de war.
2) Altijd nog Campanus.
3) Nl.: „Gelooven mede salich te worden". Indien Petrus, van wien het onmogelijk is dat hij de zaligheid niet zou hebben erlangd, de duivel is, wordt dus ook de duivel zalig.
4) Lees: „...liefhebben. Van dergelijke dingen is er..."
5) Als een „benamelijk" lichaam. Zie hiervóór bl. 20 en bl. 47 aant. 1.
6) De dubbele punt ontbreekt in het origineel.

geyn leuen jn v hebben. Nu dat noemelick [1]) Lijff en heeft vleysch noch Bloed, so moesten wy sijn vleysch eten, ende sijn bloed drijncken lichamelick, dat niet mogelick en jsz.

Ten vierden so jst klaerlick dat God jn de schrift yet wat noemt [2]) tweederley. Eynder manier noemt hy wat doer eyn maniere van toeseggijnge, als Abraham ende veel anderen, ende
A vij r dese gaet den men-//schen an, ende moet ten laetsten den menschen geschieden alst breet geseyt isz [3]), daeraf spreickt God *Esa. 45.* By my selfs heb jck gesworen, wt mynen mont sal gaen eyn woort des gerechticheitz, ende dat en sal niet wederkommen ledich. Ten anderden so noemt God wat, als eyn woort des daeds, ende dat geschiet altijt sonder vertreck [4]). Ende want Gods wercken volkomen sijn, so moeten sy also sijn ende also openbaren, als die woorden luyden; Gelijck doe God sprack, dat licht werde [5]), terstont moestet hem onderdanich wesen, ende dat licht was, ende openbaerde hem oock sienlick, als die woirden luyden [6]). Als hy seyde, die aerde brenge vrucht voort, eyn jegelick na sijn geslacht, terstondt wasz de eerde vol vruchtz, ende dat openbaerde onse Here Jesus als hy von [7]) water wijn maecte, terstont wast wijn, mit smaeck ende verwe. *Ioan. 2.* Als hy die menschen gesont maeckte, dat wort terstont also ondervonden.

Wil dese [8]) nu, dat dese woorden, *Dat is mijn Lijf*, na de erste maniere verstaen sullen werden so moet dat also vor God wesen, ende dat moet ten laetsten jn dat broot werden, als jn Abraham, ende moet vor God eewich also blyuen. Wil hy dat na de ander maniere verstaen, dat js na die worden des daetz, so moetet ter-
A vij v stont naturlick vleys-//schelick dat lijf sijn ende openbaren sienlick dat lichaem te sijn, als die woorden luyden, andersz en waren sijn wercken niet volkomen. Ende dit stoot mede die twee eerste opinien onder de voet [9]). Die derde maniere van noemen, als dat hy eyn dijnck noemt met eyn ander naem, ende behaut nochtans sijn naturlick wesen, ende wart nochtans dattet genoemt werdt, dat en mogen wy eygentlick mit geyn Schrift betuyghen.

Dit heb jck mit weynich bewysijnge geschreuen, dat alle Christen mogen vermaent sijn, ende sien mogen, hoe sorglick dattet js op

---

1) „Benamelijk". Als in de voorgaande aanteekening.
2) Iets benoemt, aan iets een naam geeft op tweeërlei wijs.
3) Zie quat. A, vj r en v hierboven.
4) Uitstel.
5) Het leesteeken is door mij ingevoegd.
6) In 't orig. staat eene komma.
7) Zeker een drukfout in het origineel voor „van".
8) Nog altijd degeen, wiens gevoelen van quat. A, iiij v af door Rol weerlegd wordt: Campanus.
9) De zienswijze der Papisten en die van Luther, boven vermeld. De derde, die vervolgens genoemd wordt, is de zwingliaansche.

menschen opinien te timmeren, want dat hooch schijnt vor die weerlt, dat js afgryselick vor God *Luc. 16.* Daerom laet God de groote mannen menichmael also dwalen ende vallen, die den heyligen Geyst sijn Ampt vermeten [1]) willen, ende dat tot haer toetrecken [2]), op dat [3]) wy den Geyst sijn Ampt sullen laten vry blyuen, ende leeren sot ende onwijs jn ons werden ende jn allen menschen [4]), ende alsoo scholiers worden van den H. Geyst, want als die Heere seyt: Den wysen die begrijpt hy in haer tuysscherye [5]). *Esa. 29. 1. Corinth. 1.*

Als wy dan gesien hebben, dat des menschen vernuft, mit al Aristoteles Sophistery, die mysterien Gods niet mach ontsluyten maer dattet // altijt meer ende meer wert verduystert, so moeten B j[r] wy soucken an God [6]), dat hy dat doer sijn geyst wil openbaren wat dit verstant isz, als hy seyt, *Dat is mijn lijf, dat voor v gegeuen wordt.* Van desen [7]) spreken, so moet man hier die nature van Gotz woordt ansien, hoe dat hy spreickt. Nu seyt Paulus *1. Cor. 2.* Niemant en bekent de dingen die Gode angaen, dan die geyst Gotz die wt God isz. Item doer den Prophet Esa. 55. Mijn gedachten en sijn niet als die gedachten der menschen, mer als die hemel verscheyden js van der aerde, so sijn mijn gedachten verde van die gedachten der menschen. Al dat God dan spreickt wterlick, dat en js van geyn menschen mogelick te begrypen. *Rom. 11.* Wie hadde bekent den sin desz Heren? Item *Psal. 13. 52.* Daer en js niemant verstandich. Dan dat Ampt om te leeren ende bekent te maken den wille Gotz, dat moest den geyst alleyn geeygent sijn, welcke die Vader geift die gebroken sijn van geyst ende die tot niet sijn gekommen. Ende daerom den vermetelen goetdunckendeń [8]) geysten die verstoort hy mit de gedachten haers herten, als Maria sijngt *Luc. 1.* Daerom seyt Christus *Ioan. 6.* Sy sullen al van God geleert sijn. Ende al diet van den Vader heift gehoirt ende // geleert, die komt tot my. B j[v]

Nu spreickt God selfst tot Abraham. *Gen. 17.* Mijn verbont sal jn v vleysch sijn. Dit js nu eyn verduystert woordt den verstande der menschen. Nu en moest men hier niet sien die maniere van noemijnge alst isz geseyt. Hier voor dit woordt staet. *Gen. 15.* Dat

---

1) Hooger grijpen dan men bevoegd is; boven de maat gaan.
2) Dat ambt naar zich toe halen, zich dat aanmatigen.
3) „Opdat wij den Geest enz." hangt af van „laet also dwalen".
4) Leeren zich dwaas en onwijs te voelen, wij in ons zelven en de mensch in allen.
5) Die betrapt Hij in hunne bedriegerij, eig. knoeierij.
6) Bij God zoeken; evenals quat. B, ij[v], aant. 3. 7) Dit.
8) Eigendunkelijk. Zie aanteekening 1 op bl. 45 hiervóór. „Vermeten" is „overmoedig".

God sijn verbont maeckte mit Abraham, dat hy hem eyn eewich God solde sijn ende gunst tot hem toedragen, ende dat Abraham God daer voor holden solde mit eyn vast gelooue. Nu spreickt hier God, dat die Besnydenisse dat verbont js jn sijn vleysch, Wil nu menschen verstant dit beduden, so salt tot schande worden, als Paulus seyt. *1. Cor. 2.* Niemant en weet wat God js, dan de Geyst Gotz. Ende *Rom. 11.* Wie heeft geweten den Sinne Gods, offte wie heeft sijn raetsman geweist? Aldus komt dit, dat hier so veel mannen tot schande worden, dat sy doer haer wijsheit hem vermeten hebben wt te rechten dat ampt des Geystz Gotz. God en heift niet wterlick gesproken in de Schrift, sonderlinge dat vnse salicheyt angaet, oft die geyst Gotz heift dat vp eyn ander plaetse verklaert, als wy dat vinden konsten. Mer hoe wel dattet al verklaert isz, so isz de mensche noch so blindt, dat hy dat klaer
B ij r verstant // niet vinden mach, ten sy dattet die geyst hem selfs wyse, waer dattet staet daer dat woort Gotz mit den woort des Geystz js wtgeleyt. Nu wijst ons God jn de Schrift tot den H. Geyst. Desen geyst heift Christus sijn gelouigen versekert te geuen, als hy seyt. *Ioan. 16.* Als die geyst des waerheytz sal komen, de sal v in alle waerheit leyden. Item *Ioan. 14.* Die sal v alle dijnck leeren, ende jngeuen al dat jck v gheseyt hebbe. Hier spreickt die Apostel. *1. Cor. 2.* Die geyst ondersouckt alle dijnck, ook die heymlicheit Gotz. Nu kompt die geyst ende grijpt an sijn Ampt jn Moysen ende jn Paulo, ende verklaert die sin Gotz sonderlinge tot den *Rom. 4.* seggende. Abraham ontfijnck dat teycken der besnydijnge eyn besegelijnge van der Gerechticheit des Geloofs, ende allen den anderen van Abrahams saet na den Gelooue. Siet hier sijn alle Doctoren ende meysteren wtgestooten, ende js klaer doer den geyst ons ontsloten dit secreet en behoeft hier geyn Aristotelsche sophisterie te soucken, om van dwoirt Gotz verstant te halen. Het js hier waer dat woort Dauids *Psalm. 35.* Here jn v licht sullen wy licht sien. Item [1]) also noemt God dien Tabernaculum dat verbont, de Arcke de getuychnisse, dat isz die ge-
B ij v boden. *Exo. 30. 31.* // Dese [2]) spruecken sijn al de Schrift vol, die jn haer selfs verduystert sijn. Maer wy moeten dat verstant van den woorden Gotz an [3]) des geystz wtleggen soucken, want de Geyst en laet de woorden Gotz also duyster niet blyuen, hy neimt

---

1) Eveneens (als wanneer God tot Abraham van besnijdenis spreekt en nogtans de bezegeling van de geloofsgerechtigheid bedoelt, zooals blijkt uit de uitlegging, die door den Geest aan Paulus werd ingegeven) noemt God dien Tabernaculum enz.

2) Van dergelijke.

3) Zoeken bij de uitlegging des geestes. Evenals quat. B, j^{r} aant. 3.

Moysen an ende Paulum ende beduytse [1]). Als nu Moyses den Tabernakel noemt ende de Arcke, so socht [2]) hy de Tabernakel des verbontz ende de Arcke des getuychnisse, want de tafelen mit de thien geboden waren jn de Arcke, ende God hadde hem verbonden [3]), dat hy jn den Tabernakel solde dat volck andwoordt geuen. Siet, dat God duyster noemt, dat spreickt die geyst doer Moysen mit eyn recht verstant wt, Ende Paulus tot den *Hebr. 9.* verduytz dese worden klaerlick, ende verklaert die sin Gotz. Dese maniere moet man jn die Schrift leeren holden [4]): want sy helpt eyn mensch jn veel dijngen te verstaen.

Laet ons nu wat naerder komen tot onser materien, om die Sluetel te soucken, daer wy Christus woordt mede mogen open vinden. So staet geschreuen *Exod. 12.* Dat God sprack tot Moysen seggende: Den thienden dach der jrster maent sult gy nemen eyn jegelick huysgesin eyn lam dat sonder vlecke js, etc. Aldus sult ghy dat eten, // Ghy sult v nieren omgorden, ende sult schoen B ij r
an v voeten hebben, stocken jn v handen, ende eten dat mit der haest, dat js dan Phase, dat js die voorbyganck des Heren. Meirckt neirstich hier. Nu dit wordt was vnbegrypelick alle den wysen des weereltz, ende hadden hier op ein expositie moeten maken ende eyn glose, ende moesten dese worden gebroken [5]) hebben, want hoe macht rymen, dat lam isz die voorbyganck? Als nu dat wordekin, isz, jn sijn wesen blijft sonder glose, wat verstant blijft dan daer? Hier komt de heylige geyst, ende neemt sijn ampt an jn Moysen, ende verklaert dese woorden mit eyn klaer verstant, seggende tot den volcke ende auderlijngen van Israel. Gaet henen, ende neimt eyn dier, eyn jegelick jn sijn familie, ende offert den vorbyganck. An der middernacht sal die Heere doer Aegypten gaen, ende slaen Aegypten, als hy nu siet dat Bloed voor v dueren ende an de stylen van der dueren, so sal hy voir by gaen etc. als den text verklaert. Dat sal v ein ewige memorie oft gedenckenisse wesen, ende uwer kinder. Als ghy dan jngegaen sijt jn dat landt dat de Heere v God v sal geuen, so sult ghy desen heiligen dienst of memorie holden. Ende als v kinderen sullen vragen, Wat
js dese heylige dienst of Religie? so sult gy // seggen, Dit js de B ij v
offerande van den voorbyganck des Heren, wanneir hy voorbygijnck de husen der kinderen van Israel jn Aegypten, slaende den Aegyptenaren. Ende dat volck heift hem den Here toegeneicht, ende

1) Vertolken, verklaren.
2) Hij zocht uit te drukken; hij bedoelde.
3) Dit woord is hier gekozen, omdat over het verbond gehandeld wordt.
4) Vasthouden.
5) Aan deze woorden geweld aangedaan, ze verdraaid, valsch uitgelegd hebben.

hebben hem angebeden. Dit moeten wy neirstig ansien, want dit rymet heel jn allen dijngen mit onsen Auontmael dat wy eten, ende dat de Apostolen hebben gegeten, hier macht klaerlick mit gulden letteren staen, dat Paulus seyt *Rom. 4.* God die noemt dijngen die niet en sijn, als dijngen die sijn. Meirckt nu hier dat gestelt van Israel jn Aegypten. Ten hadde noyt so qualick mit him gestaen, alst nu dede. Sy sagen dat Moyses groote teyckenen dede, ende liet vele plagen ouer dat volck komen, om dat de konijnck dat volck soude laten trecken, mer het werdt altijt erger mit Pharao, ende wert altijt meer verweckt om dat volck te verderuen. Alst nu al verloren scheen te wesen, om dat God alleyn de eere hebben soude, ende dat hy warachtich solde worden ghevonden, soo beual God dat sy eyn groote werschap [1]) offte Hoochtijt souden bereyden, ende verblyden hem voor dat aenschijn Gods, ende offeren hem sacrificie, ende dancken hem mit lof ende prijs,
B iiij r ende bedrijuen blijschap. Dit was eyn // narren- oft sots werck jn hem seluen, dat sy niet vor ogen en hadden dan droufheyt ende die dood, ende dat sy nochtans blyschap souden bedryuen. Mer de Heere tooch haer wt allen schijn op sijn woordt dat sy hem geloofden, seggende. Morgen an den seluen dag sal ick v wt Egypten verlossen. Dit was nu den Israelyten eyn saecke van blyschap, dat sy waren versekert van God dat sy verlost solden worden, hoe vremdt dattet luydde. Doen sy dat wort Gotz geloofden, doen wasz jn haer herten niet meer droufheytz, want de verlossijnge leefde jn haer herten. Wt dese versekerheit waude God dat sy wtwendich dese voorbyganck ende verlossijnge mit danckseggen souden bewysen, ende stelde hem dese religie tot eyn eiwige memorie, ende also beual hy de voorbyganck te offeren ende hem te verbliden mit den anderen; merckt nu hier dat werck Gotz, hy beueelt hen eyn hoochtijt te houden des vorbygancks ende verlossijnge, eer dattet geschiet was, Sy verblyden hem dien auont mit groter blyschap, alst js gelooflick, dat de Egyptenaers hem verwondert hebben, dattet bedruckte volck sulcken blyschap hadden. Dat sy nu dus vroylick waren, dat en doet dat lam niet want dat en konst
B iiij v geyn blyschap jn dat hert ge-//uen, Mer dat woordt leefde jn haer herten ende dat maeckte die blyschap, Eyn vroylick hert js all vernieut. Ende als sy nu die weldaet Gotz vor hem hadden, so ontspronck haer herte mit danckseggijnge sijnder goetheit. Als hem nu jemant had geuraegt die sake haerder hoochtijt, sy souden hebben geseyt: wy eten de vorbyganck. Moyses seyt, ghy sult seggen, die offerande van den vorbiganck des heren. [2]) Offerande jn

1) Gastmaal.

2) In het orig. staat eene komma.

de Schrift van Moyses, heet danckseggen, louen God, ende memorie hauden, als dit nu was geschiet dat sy in dat landt van beloften woinden, so beual God dat sy dit tot ein memorie souden houden, als *Deu. 16.* staet, dat God seit. Ghy sult an den auont byder Sonnen vnderganck offeren den vorbyganck, als ghy gegaen sijt wt Egypten, ghy sullet koocken ende eten jn die plaetse die de Here sal hebben wtuerkoren. Item, *Deut. 15.* In die tegenwordicheyt des heren sult ghy dat eten. Item alsz die Heere beval dat sy hem van den jrsten fruchten offeren soude so seyt hy. Gy sult hoochtijt houden jn dat aenschijn des Heren mit al v huysgesin. Hier siet gy nu, dattet jaerlicks Lam de selfde naem hadde, ende js anders niet dan dat sy jn Egypten hadden [1]) gegeten, ende bracht den gelouigen deselue blyschap de sy in Egypten hadden, want hare herten ontsprongen // jn hen seluen, alsz sy [B v r] hen kenden van der gemeinschap te wesen die sulcken God hadden, die haer sulcken weldaet hadde gedaen. Sy vonden hem midden jn dat landt van beloften, dat sy van God hadden ontfangen mit so wonderlicke wercken. Sy mochten seggen: Nu eten wy de voerbyganck, wy verblyden vns jn vnsen God, om sijn weldaden die hy ons heift bewesen. Aldus lesen wij. *2. Par. 30.* Dat die Conijnck Ezechias de altaren van den afgoden wtworp ende bereyde eyn groote hoichtijt des vorbygancks, ende sandt doer al Israel boden, dat sy komen solden tot den hoichtijt in Jerusalem ende hebben den vorbiganck geoffert ende hoichtijt geholden seuen dagen mit groiter blyschap, louende ende prysende God. Item Josias de konijnck van Juda gaf dat volck tot haren hoochtijt lammeren ende jonge bocken ende ander beesten dertich dusent, ende dry dusent ossen. *2. Par. 35.* In dese Religie en hadde God geyn behagen, alsz hy seyt door de Propheet Jeremiam, int vij. Mer hy hadde wel geuallen daer an, dattet volck hem voor een God kenden, ende dat sy jn sijn weldaden verblyden jn sijn anschijn, want God en behouft vns niet, mer tis hem eyn lust, dat hy eyn volck hadde die hy weldoen mochte, die dat bekenden doert Gelooue, als die Propheet seyt. Psal. 50. Mijn // sijn alle [B v v] die beesten der bosschen, jst sake dat jck honger hebbe ick en salt v niet seggen. Offert god eyn offerande des lofs. Item als God spreickt, Die offerande des lofs ende prijs sal my eeren, Wat mach ein arm mensch God geuen, mer god wil bekent sijn dat hijt al geeft. Hierom wast den vromen eyn grote begeerte geweist, dat sy jn die gemeinschap mochten komen jn der hoichtijt, dat sy vnder die Gemeynte Gods haren God mochten louen ende prysen. Alsz

1) In 't origineel staat hier eene komma.

Dauid seyt *Psalm. 31* [1]). Ick hebbe my verblijt jn dat my geseyt js, wy sullen jn dat huys des heren gaen etc. Ick sal tot uwen tempel bidden, ende jck sal uwen naem belyden *Psalm. 21* [2]). In dat middel uwer ghemeynschap sal jck v prysen. So verblyden hem Dauid voor den Arck des Heren, ende om dattet volck mit hem solde verblyden, so gaff hy den volck broot ende wijn, omdattet hem eyn lust was, dattet volck mit hem den Here mocht groot maken. Ende sijn herte dat smeltede jn vierieheit van die Liefde Gods, dat hy hem sach grootmaken, ende hadde wel gewilt dat alle die werlt mit hem den Heere hadde geloft ende gepresen. Nu sietmen wel dat de navolgende hochtyden de selfste vruechde
[B vj r] jnbrachten, gelijck als die jrste jn Egypten, den menschen // die dat gelooue hadden jn God, want hier ende daer aten sy euen wel [3]) den vorbyganck. So is dit die vorbyganck genoemt: want het was die hoichtijt des gedachtenisz van die voorbyganck desz heren.

Alsz dit verstaen js, so mogen wy an onsen Auontmael komen te verstaen, want effen gelijck moetet mit onsen Auontmael toegaen jn der Christen gemeynte. Gelijck de kinder van Israel gheuangen saten onder Pharao, also saten wy vnder dat gewelt des duuels eygen gemaeckt onder de sunde. Wy waren beladen onder dat gheset, daer wy al doer schuldich waren den ewigen doot ende ons en was geyn macht te vntvlien, wy moesten vnder Gotz gramschap blyuen in der dood, ende God komt ende geift sinen enigen Soin vor vnsz ende helpt ons wt al vnser noit wt sijn bermertieheyt.

Om dat jck den vngeleirden schrijf te goede so wil jck dit duytschelick [4]) setten, dattet elck mach begrypen, ende Christum hier jnne na volgen, die dat gemein volck al jn gelijckenisse leerde ende sprac om dat sijt so veel te beter souden begrypen. Neimt dan hier eyn exempel. Daer js eyn misdadige die heift tsauontz ontfangen die sententie des doitz, dat hy an den morgen moet
[B vj v] steruen, ende jsz gesloten jn den kercker, daer man niemantz // jnsluyt dan die verwesen js ter doot, waer nu dese vmsiet, so vermanet hem al tot der doot, dat hy siet. Hy ligget jn dat doothuys, hy bevint dat besloten, dat hy daer niet wt komen en mach, ende hy en verwacht niet dan eyn wtganck tot der dood te be-

1) Foutief voor Psalm 122. Zie de *Inleiding* hiervóór, bl. 17.
2) Ps. 22. Zie de *Inleiding* op dezelfde bladzijde.
3) Even goed.
4) D. i. duidenderwijs, afbeeldenderwijs; op eene duidende, afbeeldende manier; in typen of beeldspraak.

talen, wat blijtschap mach die mensche nu hebben? wat spyse of dranck mach hem vermaken, wat hoichtijt ende weerschap [1]) mach hy hauden? die gelegen isz, wt gantzer herten vroylick to wesen? Hy mach wel eten ende drijncken, mer dat herte en mach hem niet verblyden, want dat js mit der doot bevangen. Nu heift die Rechter eyn eynich Sone, die bidt den Vader, dat hy den aermen misdader wil genade doen. Ende de vader antwort O soon mijn sententie moet voldaen sijn. Die Sone andwort, Vader, jck biddu, dat ghy an hem v goetheyt wilt bewysen ende bekent maken, jck wilt voir hem betalen, vp dat v vianden de mont gestopt werde. Ende jck bidde dat ghy dese misdader jn mijn plaetze wilt nemen, ende my jn sijn plaetze laten treden. Als nu de Vader hier mede te vreden js, Soo verandert de Vader sijn herte tot den miszdadiger ende neimt hem jn sijn hert an voer sijn soon, ende sijn thorne verandert jn liefde, doer anmerckinge sijns Soins, die hem selfs hier//voer gaf. Alsz nu dese botschap jn den kercker komt tot [B vij r] den miszdader, ende als hy dit seker weet, wat meynt ghy dat dese mensche ommevangt? moet sijn hert niet wt der doit vpspringen jn blyschap? doer die grote genade, die hy hoirt hem verklaren? moet daer niet eyn wonder jn sijn herte sijn, als hy dit begrijpt? Ende tot eyn teycken so sendt hem de Rechter die spyse sijnder tafelen, dat [2]) niemant en etet, dan die hy vor sijn kint haut. Ende sent hem den Beecker daer niemant wt en drijnckt dan die hy voer sijn Soon haut. Sal dese miszdader niet vroylick sijn als hy dese dijngen ontfanckt? Hier sal hy nu verandert worden, ende al dat by hem isz. Die kercker des dootz die sal nu eyn huys des leuens wesen, ende die slutinge sal hem eyn bewarijnge tot den leuen wesen, tsal hem eyn nieuwe dranck sijn, niet dat die spyse ofte dranck andersz jsz, mer doer dat woort dat hy jn dat herte heeft, dat hem verblijt, dat doet [3]) hem die spyse mit blyschap eten, dat andersz die spyse geyn macht en hadde, eer hy die blyde botschap hadde ontfangen. Mach [4]) hy niet wel seggen als hy den beecker jn sijn handt neemt [4]): Gebenedijt moet wesen desen beecker, dat jck hem mach drijncken, ende gebenedijt js die spyse, Gebenedijt moet hy sijn die // my voer sijn Soon heift willen [B vij v] bekennen.

Aldus ist mit vnsen Vader vnde mit Christo. Wy waren onder de sententie des dootz al geworpen, ende besloten jn den kercker, welcke gefenckenisse die sonde js, daer wy also jn lagen gevangen, dat wy daer niet en mochten wtkomen. Als Paulus seyt tot den

1) Gastmaal. 2) „Die"; of: „datgeen wat".
3) Er staat: „doer". 4) Er staat: „ontfangen, mach"; „neemt. Gebenedijt".

Gal. 3. God heiftet all vnder de sunde besloten. Ende so lange als wy jn die sunde bleuen, so bleuen wy verwachtende den ewigen doot, want dat solt [1]) van der sunde isz die doot. *Rom. 6.* Nu heift Christus dit voor vns angenomen, ende js jn onse person getreden, ende heift ons sijn gerechticheit ouergedaen, dat wy die liefste Soin Gotz sijn, alsz daer staet. *2. Cor. 5.* Hy js vor vns die sunde geworden om dat wy jn hem die gerechticheit souden sijn, dat js, hy moet vnse schult betalen, ende wy sijn jn Gotz anschijn alsz hy was, eer hy voer vns minsche wiert. Alsz dit geloue daer isz, wat mogen de sunden de menschen bedroeuen? want sy en houden hem nu niet gevangen tot der doit, mer hy sitt daer jn, ende isz seker [2]), dat hy tot het leuen gevangen sit, ende sal wt die sunde gaen tot het leuen. Want by welcken syne siele jn dat Lichaem Christi isz [3]), daer isz waraftich dat lichaem der sunden doot, doer-
[B viij r] dat // syne lusten ende begeerten gecrutziget sijn. Ende wan hy bevindet dat Christus jn hem jsz, soo jsz syne siele van dat lichaem der sunden gereyniget ende vrygemackt, gelijck daer geschreuen staet, Isz dat Christus jn v jsz, so isz dat lichaem doot om der sunden wil, maer die geyst jsz dat leuen, om der gerechticheit wille. *Rom. 6. 8.* O wat eyn vnbegrypelicke blijtschap js dat hert vol, die dit mit den geloue begrijpt? Geyn sonde en mach hem tot der doot verschricken, want het leuen js jn sijn herte, ende die doot jsz alweg geweken, midden jn der gefenckenisse der sonden so verblijdt hy hem oft hy niet gevangen en waer. Alsz Paulus seyt tot den *Rom. 8.* Wy verwachten de verlossijnge van onsen lichaem. Item jn dat vijfde. Wy verblyden ons, wy glorieren jn de hope der glorien ende prijsz der kinder Gotz, wy sijn staut ons te vermeten [4]) ende te verheffen jn dat, welck allein die kinder Gotz toebehoert, naemlick, dat wy wt gantzer herten seggen, wy sijn die liefste kinder Gotz. Dit neimt nu voer v [5]), dat die jongeren saten ende aten ende waren bedroeft van sijn lichamelick afscheiden. Nu sit Christus mit hem an der tafel, ende heffet an te spreken, Ick heb mit groter begeerten begeert dit Paeschlam of
[B viij v] desen vorbyganck mit // v te eten voer dat jck lyde. *Luc. 22.* Het wasz hem eyn grote begeirte dat hy sijn jongeren mocht versegelen haer verlossijnge, ende dat hy ein blyde hoichtijt mocht maken in haren herten, dat, so alsz dat sy tot dier tijt toe hoich-

1) De soldij, de bezoldiging.

2) „Maar hij, terwijl hij in dien kerker zit, is zeker, dat hij enz."

3) Dit „in het lichaam van Christus zijn" is bij Rol het met Christus ééne plant geworden, met hem der zonde gestorven zijn van Rom. 6:5—8.

4) Ons te hoog, eigenlijk boven de maat te verheffen.

5) Hier begint eene nieuwe redeneering: „Dit neemt nu ter harte, enz."

tijt gehauden hadden van den vorbyganck ende verlossijnge wt Egipten, dat sy nu van die tijt voirt hoichtijt hauden solden van haer verlossijnge wt sduuelsz handen ende verdomnisse, doer Christus doot. Ende dit heift sijn rechte aert mit dat Paeschelam. Sy hielden hoochtijt ende offerden Gode eer dat die verlossijnge geschiet was mit der daet, mer doert gelooue. Also hier alst al mit vns was verloren, so komt Christus jn dat Auontmael ende neimt dat broit jn sijn handt, ende als hy sijn Vader hadde gedanckt, so heift hy dat broot gebroken ende sijn jongeren gegeuen, ende heift geseyt, *Neemt ende etet, dat is mijn Lijf dat vor v werdt gegeuen, doet dat tot mijner gedachtenisse.* Desgelijcksz den kelck, als hy sijn Vader hadde gedanckt, seggende *Drijnct daer wt al, desen Kelc ist nieuwe testament in mynen bloede, welc voor v vergoten wert in vergeffenisse der sunden, doet dat in mijner gedachtenisse.* Dit is nu dat woordt Gods [1]), daer af weynich menschen dat // verstant hebben mogen C j[r]
krygen jn diser tijt, ende sijn al veel wt die wege geuallen [2]), ende hebben hier gemist, ende also die gantze gheheele Christenheyt jn Afgoderye gebracht.

Om dat dit so verduystert js, so moet men mit veel wegen dit ondersetten [3]) dattet so veel te klaerder mach bekent worden. So jst van nooden ierst to verklaren hoe men jn dese schrift handelen moet jn duysteren plaetzen om dese groote dwalijngen voor by te gaen [4]).

Dat woordt Gotz is al duyster ende vnbegrypelick euen als God selue isz, daerom en js dat wort Gotz niet volchbaer na sijn wtwendig geluyt jn allen plaetsen: mer dat wordt des Geystz js

1) Hier, en nog duidelijker quat. C, viij[v], noemt Rol die instellingswoorden „een woord van God"; niet, omdat zij in de Schrift voorkomen, die in haar geheel Gods woord is, maar omdat Jezus ze heeft gesproken en Rol er geen bezwaar in vindt in woorden en daden, die hem van Jezus bekend waren, dingen te vernemen of te zien die de levende God zelf spreekt of verricht. Met het dogma van Christus' godheid heeft dit niets uit te staan. Het is vrucht van de behoefte aan aanschouwing van God; is in de middeleeuwsche vroomheid (niet: theologie) gewoon; en komt ook voor bij tijdgenooten van Rol, die een niet-leerstellig Christendom vertegenwoordigen. Bij Campanus, *Göttlicher u. heiliger Schrifft verdunckelt*, quat. e, v[r]: „Gott jmmer und alle zeit uns genediglich fürret und beistaht. Dann dasz sein ampt gegen seinen glaubigen ist, wie er dann auch verhiesz in seinem abscheyd: Sihe, ich bin bei euch alle tage bis an das Ende". Bij Anastasius Veluanus, *Bekantenisz von dem waren leib Christi*, quat. C, j[r], afgedrukt in de *Bibliotheca Ref. Neerl.*, IV, bl. 475: „Man musz die Ordnung Christi halten. Menschen seind nit weiser dann Gott. Sie kunnen auch keine Ordnung Gottes verbesseren". Ook bij Menno. Luther's uitspraken in dien toon zijn bekend; deze zijn echter misschien soms wèl dogmatisch.

2) Van den rechten weg afgedwaald.

3) Met vele manieren, op verschillende wijze dit schragen, steunen, door voorbeelden of redeneeringen staven, ophelderen.

4) Te boven te komen.

volchbaer, want het leerbaer js, ende die woorden desz geystz sijn allein eygentlick tot leeren bequaem, want dat ampt te leeren den geyst geeygent js, ende dese geeft alleyn dat verstant van dat woordt dat God van buten spreickt. God spreickt dat niemant en kan verstaen, ende sijn woorden sijn al parabolen den menschen die jn haer vernufft sijn verlaten, ende moeten hem aldaer an stooten, daerom seyt God tot den Propheet Isaiam int VI. Gaet ende verblindt dat volck haer herten etc. omdat de woorden Gotz
C j v alleyn den wtuerkoren // sijn gegeuen tottet leuen jn eyn recht verstandt. Daerum seyt Christus. *Matth. 13.* V isz gegeuen te verstaen de mysterien oft verborgentheden des rijcks Gotz, mer den anderen jn parabolen, dat sy siende niet en sullen sien etc. Mer sijn kinderen wil hy doer synen geyst leeren, ende die went hy aff van allen menschen leeren ende betrauwen, ende maeckt hem bekant dattet al ydelheit js buyten hem. So gebruyckt de Geyst sijn ampt, ende openbaert hen die mysterien Gotz, dat sy Gotz sin verstaen, ende die hebben dan macht van Gotz woordt te spreken, want sy hebben den meyster van binnen, die leyt hen jn alle waerheyt. *Ioann. 16.* Daerom, eer Christus sijn jongeren sant dat Euangelium te predicken, so bliesz hy hen an, ende seyt, Ontfanckt den heyligen geyst etc. *Ioan. 20.* So ist dan klaer, dat de geyst allein leert, want dat sijn Ampt js. Nu gebruyckt eyn Christen die woorden Gotz klaer jn hem seluen, alsz God diet [1]) hadde wtgesproken, want hy verstaet die wt den Geyst [2]). Mer dese woorden en mach hy niet tot synen naesten gebruycken, so als sy van God sijn wtgesproken, want sy dan toegesegelt sijn, mer wy moeten de woirden des geystz tot vnsen naesten handelen, want
C ij r dese verklaren den sin van Gotz // woordt, ende wat God in sijn wordt meynt. *1 Cor. 13* [3]). Ick wil lieuer vijf worden spreken mit verstant ende sin, dan thien dusent mit tongen.

Hier isz nu dat woirt Gotz, *Dat is mijn lijf dat vor v wort gegeuen*, dat js nu gantz ende geheel bedeckt, mer ein Christen die van den geist js geleirt de verstaet dat, nochtansz en mach hy dat tot sijn naesten niet handelen. Nu komt de H. geist dor den Apostel Paulum, ende leyt dit wt mit eyn klaer verstant. *1. Cor. 10.* Dat broot dat wy breken, js dat niet de gemeinschap des lijfs Christi? Die kelck desz benedidijnge die wy gebenedien, isz dat niet de gemeynschap des Bloetz Christi? Hier isz dat rechte ver-

1) Die „het": de schrijver stelt „de woorden Gods" voor als eene eenheid.

2) „Nu heeft een Christen het gebruik van of de beschikking over de woorden Gods (die in zich zelven duidelijk zijn, evenals God, die die woorden heeft uitgesproken, duidelijk is): immers hij verstaat die uit den geest, die ook in hem woont".

3) Foutief voor 14.

stant, lecht nu Gotz woirt voer v, ende meirckt wat dat nu isz. Neimt die woorden desz Psalmsz [1]) by dese woirden so suldy klaer vinden, datse ein verstant hebben ende eynen sin, elck jn dat syne, ende rymen gelijck op ein ander. Nu siet, God die spreickt eirst, dat sy offeren ende koocken sauden ein lam, ende eten dat tot eyn offerande. *Exo. 12. 29.* hier en wasz niet dat verblyden mochte, noch dit en mochte gein hoichtijt maken jn haer bedroefde herten, ende mochten hebben geseyt: O heer en hebben wy niet lammeren genoech gegeten, wat mag ein lam helpen, onsz isz de last des doitz op den halsz, daer na geift God dat leuen met sijn woirt ende seit // Dat lam js de vorbyganck, ende van C ij v
den selfden nacht sal jck v wt Pharaos handen verlossen. Siet, hier werdet eyn leuende hoichtijt, die mit dit lam verciert wert. Die geyst seyt, dat js die offerande van den vorbyganck. Nu neemt Christus woort jn desen selfden geist hier toe. Jesus heift dat broot jn sijn hant genomen, ende als hy sinen Vader hadde gedanckt, so gaf hy dat synen jongeren seggende. *Neemt ende eet*, dit js noch eyn doot werck den jongeren ende allen bedruckten conscientien, dat sy van Christo niet anders en horen, dan dat hy schijnt hem mit eten te vermaken, die mit doot anxte sitten beladen. Sy mochten hebben gheseyt, weit ghy ons anders niet te troosten, dan mit eten, maer als hy hier de memorie van den gebruyck hadde beuolen van den broot ende wijn, soo komt hy voort mit dat geen, dat dat hoochtijt maeckt, seggende *Dat is mijn lijf dat voor v gegeuen werdt,* doet dat tot mijnder gedachtenisse, Dat lam js de vorbyganck, *dat broot is mijn lijf dat vor v gegeuen wordt*, Die geyst seyt doer Moysen dat lam jsz de offerande desz vorbyganckz, Christus seyde, *Dat broot is mijn lijf, dat voor v gegeuen werdt,* jsz nu dat broot niet de offerande oft gedenckoffer van dat lijf Christi, dat // voor ons gegeuen js? Christus is voor C iij r
ons die sunde geworden. *2. Cor. 5.* die geyst seyt. *Heb. 10.* de offerande voer de sunde, so js dit eten eyn memorie houden, verblyden ende hoichtijt houden jn dat anschijn Gotz, doer Christus lijf. Dit eten is geschiet eer dattet werck was volbracht, want wat God seyt, dat js vor hem al volbracht, want hier ludet dat wordt Pauli, God noemt dijngen die niet en sijn als dingen die sijn. *Rom. 4.* Ende die dat gelooft die is so vroylick oft geschiet waer. Daerom schrijft *Luc. 17.* Van thien melaetsche menschen, dat Christus seyde gaet heen ende vertoont v den Priesteren, Sy ge-

1) Welke woorden bedoeld worden, blijkt niet; evenmin als quat. D, jv, waar ook een „oude psalm" verondersteld wordt aan den lezer bekend te zijn. Zie echter de aanteekening op die plaats.

loifden gesontheyt, dat sy noch niet en hadden, Mer dat woort doert geloue verbeelde [1]) hen gesontheyt jn haer herten, dat sy anders geloifden, dan sy jn haer selfs waren, want sy waren doe noch vnreyn: mer dat herte hadde ontfangen gesontheit doer dat geloue ende doen sy henen traden upt [2]) gelooue, doe werdet [3]) jn haer vleysch volbracht.

Nu dat lam jn hem selfs en js die vorbyganck niet, mer de hoochtijt oft vroylicke versamelijnge om te samen te eten jn gedachtenisse des voirbygancks. Ende dese vroylicke triumphelicke
C iij v maeltijt heift haren naem van dat gene gehadt dat prin-//cipalick de hoochtijt maeckt. De hoochtijt en was niet dat lam eten wtwendich, want dat en mocht niet vroylickmaken om jn God te verblyden, mer dat sy voer hem hadden de gaue Gotz, dat God hen vorbygijnck, ende dat hy hen verlost hadde, dat wasz groit in haer herten, ende dat was de sake haerder vruechden jn dat Paeschlam eten, ende dat maeckt hen lustig jn Gotz gaue te verblyden ende God te dancken, Ende daerum hiet dit eten de vorbyganck, want sy aten meer den voerbyganck, dan sy dat lam aten, want dat eyn mensche meyst vermaeckt, dat eet hy meist, als *Ioan. 4.* staet, dat Christus seyde, Ick hebbe eyn ander spyse te eten die ghy niet en weet, Mijn spyse js dat jck volbringe den wille van die my gesonden heift. Also eten wy Christum als wy den wille onses hemelschen Vaders volbrengen, welck anders niet js dan der sunden steruen, so dat wy niet meer leuen, mer Christus jn vns. *Gal. 2.* Ende wy also jngeplant mit gelijcken doot jn Christo, werden jn der waerheit vry van sunden, ende deylhafftig sijnder verrysenissen, ende nieuwe creaturen. *Roman. 6 . 8. Ioan. 8* [4]). *2 Corinth. 5.*

Dat broot en is dat lijf Christi niet, mer dat hiet dat Lijf
C iiij r Christi, om dat wy meer dat Lijff // Christi eten dan tbroot, want dat Lijff Christi voor ons geoffert js, dat die Hoochtijt in vns herte maecke, ende dat verblijdt onsz ende maeckt vns lustich om Gode te dancken, als wy memorie holden, dat Christus ons js ant Cruys gegeuen voor onse sunden, dat isz dat hoochtijt, ende dese hoichtijt des herten heift hy mit broot ende wijn ons nagelaten te hauden, om hier mede te versamelen, om den doot Christi te verkondigen ende dit broot ende desen wijn hebben den naem van dat Lijf ende dat Bloed Christi, om dat die hoochtijt ende vroylicheit jn

1) Tooverde hun in hun hart voor, dat zij gezond waren.
2) Hun weg gingen op grond van het geloof.
3) Werd het, nl. datgeen wat Christus hun had aangekondigd, in enz.
4) Er staat Joan. 8. 2: Corinth. 5.

dat Lijff ende Bloed Christi voir vns gegeuen, meer js gelegen, dan jn dat eten vant broot ende wijn drijncken, ende daerom eten dat Lijf Christi alleyn de Geloouigen, ende de vngeloiuigen en eten niet anders dan brood.

Nu js dit dan eyn gedenckmaeltijt dat wy gedencken, dat hy voir vnsz sijn Lijf ende sijn Bloedt heift gegeuen, welck Lijf vor vnsz wert geslagen alsz de Vader seyt. *Esa. 53.* Om de sunden mijns volcksz heb jck hem geslagen. Hier worden onse conscientien vry, doert Bloed daer onse herten mit besprenget sijn, tot eyn teycken dat wy vry sijn van den slager [1]) ende van alle vianden. //

Nu js hier soo groit vnderscheydt tusschen de Christen hoochtijt ende menschen broederschap, als daer vnderscheyt js tusschen vleysch ende Gotz geyst; want menschen hoochtijt js gelegen jn vleysschelicke ende wereltlicke blyschap, Christen hoochtijt in geystelicke blyschap, die Gotz geyst daer jn den geloiuigen maeckt. Nu seyt Paulus. *1. Cor. 5.* Wy hebben oock een Paeschlam of eyn voorbyganck, dat js Christus vor vns geoffert, daerom laet ons hoochtijt hauden. Siet gy dat Christus vnse vorbyganck heet. Als wy nu seggen, wy willen dat Lijf Christi eten, dat vor vns gegeuen js: dat js so veel geseyt, als, jck wil dat Auontmael Christi eten tot sijnre gedachtenisse, jck wil my jn de gemeynte, jn mijns Heren goeden [2]) verblyden ende vermaken, want hier js geyst, soo moet daer oock geystelicke vermakelicheyt wesen, ende dat Lijff Christi wert waerlick daer gesmaeckt, ende sijn bloed werdt waerlick gedroncken, doer andienen [3]) des geystz Gotz, ende die geyst wert klaerlick geuoert jn de wijnkelder des Heren. C iiij v

Alsmen nu siet dat Gotz wordt js ghesloten, alsz eyn toegesegelt boeck, Apoc. 5. ende niemant macht begrypen, dan diet den heyligen geyst opsluyt, die nu de sin Gotz heift, die mach dit wort // jn hemseluen wel gebruycken by God, mer niet voor sijn naesten, want gy en moecht mit de simpele woorden dat verstant niet leeren, want dat jst ampt des geystz. Laet ons nu voornemen die slotel wt S. Paulo. *1. Cor. 10.* Dan suldy mogen leeren den genen die van God sijn wtuerkoren. Broeders spreickt hy, de kelck der gebenedidijnge die wy gebenedyen, js dat niet de gemeynschap des bloetz Christi? dat broot dat wy breken js dat niet de gemeynschap des Lijfs Christi? want ein broot ein lijf sijn wy vele, want wy van eyn broot eten ende van eyn kelck drijncken. Paulus seyt hier dryerley gemeynschap of lichamen. [C v r]

1) De wegens de zonden slaande, straffende hand Gods.
2) Weldaden.
3) De geest Gods is hier de gast, voor wien aangediend of aangericht wordt.

Dat eirste dit [1]) gemeynschap der Duuelen, niet dat sy de duuelen aten, maer sy geloofden ende betrauden an den afgod ofte Duuel als haer God, ende al die van den [2]) gelooue waren die hadden haer ceremonien daer sy haer gemeynschap jn hadden ende danckten gelijck haren God, mit de hoochtijt die sy hielden. Sy hadden haer hoochtijt dat sy haer spysen brachten voer den afgod, ende offerden daer schapen ende ander beesten, ende bewesen mit den offer den Duuel goddelicke eere. Ende sy aten mit malkanderen de offerande mit danckseggijnge haers Gotz, ende waren also eyn
[C v v] lichaem of ein // gemeynschap des Duuelsz, die sy mit dat offer eten bewesen.

Dat ander lichaem of gemeynschap, dat waren die Joden, die waren die gemeynschap des altaersz, niet dat sy dat altaer aten, oft mit den altaer gemeynschap hadden, mer sy hadden haer hoichtyden na Moyses geset [3]), ende offerden offerande Gode, ende aten die voer den Altaer, waer op de offerande gekoockt was, ende toonden daer mede ein lijf te wesen of eyn gemeynschap, van eyn gelooue vnder Moses geset, daer bewesen sy mede dat sy waren die gemeynschap te wesen, die God wt Egypten verlost hadde, vnde hielden ein denckmaeltijt vor den Altaer.

Dat derde lichaem ofte gemeynschap noemt Paulus de Christen, die haer gemeynschap hebben jn dat Bloed Christi, dat sy geloiuen dattet Bloed Christi voer haer js vergoten jn vergeffenisse der sunden, ende eyndrachtig daerop verlaten. Ende dese Christen hebben haer Ceremonien ende hoichtijt, daer mede sy van allen menschen sijn verscheiden jn ein lichaem, dat mit ein geist ouergoten js die jn haer betuycht gelijcklick [4]) Christum alleyn den prijs hoers salicheitz ende alles goetz toe te schryuen, ende anders
[C vj r] gein gueden, dan Christum den // Salichmaker voer den Vader doer sijn Vleysch ende Bloed [5]). Dit eten sy dan tot gedachtenisse, dat wy gedachtenisse hauden van sijn doot.

Nu straft Paulus de Corinthen dat sy hem mede vnder de gemeynschap gauen, om der Afgoden spyse te eten, want sy lieten hen duncken dat sy vry waren, ende wisten wel dat die spyse die den Afgoden geoffert wasz, niet andersz en was dan ander spyse,

1) Bedoeld zal wel zijn: de of die. 2) Van dát geloof.
3) Gesetz, wet. 4) In het oorspronkelijke staat hier eene komma.
5) Beide malen staat hier, vreemd genoeg, „Christum", dat foutief moet zijn voor „Christo". De geheele volzin beteekent: „En deze Christenen hebben ..., waarin zij van alle menschen zijn afgezonderd (en als zoodanig samen vereenigd) in één lichaam, 'twelk is overgoten met éénen geest, die in hen (allen) gelijkelijk betuigt, dat zij aan Christus alleen .... hebben toe te schrijven; en aan iemand anders geen (aan niemand anders eenige) weldaden („het goede" in het meervoud) dan aan Christus, die tegenover den Vader door zijn vleesch en bloed de Zaligmaker is".

daerom meynden sy, dat sy dat wel vry mochten doen. Mer sy en verstonden niet dat die gemeynschap der Duuelen daer versaemde [1]), niet om te eten, mer om haren Afgod daerdoer te dancken ende te eeren, alsz haren eynigen God, daer sy hen gantz vp betrauden, ende alle die daer jn de gemeynschap quamen, die betuychden dat sy ein gemeinschap mit den anderen hadden, jn ein Geloue vp den Afgod. Nu straft hy de Corinthen dat sy mit haren eten betuychden van buten dat sy van den lichaem desz Duuels waren, ende dat sy hen jn den Afgod verblyden, ende bewesen hem Godlicke eere, ende seyde aldusz: Ick will niet dat gy sult sijn jn die gemeinschap der duuelen, ghy en moecht niet gelijck drijncken die kelck der duuelen, ende die kelck desz Heren, gy en moecht niet deilachtig sijn desz heren tafel, ende de tafel der duuelen. // Nu js hier te verstaen, dat dit eten ende drijncken, wat meer jsz [C vj v] dan gemeyn eten ende drijncken, anders mochten sy wel des Heren kelck drijncken den eynen dach, ende den anderen dach den kelck der duuelen. Mer het js eyn eten ende drijncken daer sy in betugen die allein haren God te wesen, wiensz kelck dat sy drijncken, ende bewysen hem eere mit dat eten ende drijncken. Aldus die hem jn Christus bloet ende vleysch betraut vor God ende gelooft, ende God daer af danckt, die mach daer neffen niet mede den afgoden betrauwen, als of hem daer salicheyt af mocht komen, ende also jn den Afgod hem verblyden ende dien dancken, ende also en mach hy Christus kelck niet drijncken ende de kelck der afgoden. Daer seyt Paulus. Die afgoden sijn niet [2]), oft die spyse en js niet [2]) jn hem seluen, mer dat de Heydenen offeren, dat offeren sy den Duuelen ende niet God [3]); dat js, daer mede louen sy den afgod, ende bewysen hem goddelicke eere, ende holden sijn gedachtenisse, dat verde moet sijn van eyn Christen mensche, die bekent Christum allein die Salichmaker te sijn vor sijn Vader. Daerom so seyt die Geyst doer Paulum. *1 Cor. 10.* Die kelck der benedydijnge welck wy gebenedyen of groit maken, isz dat niet die gemeynschap des Bloedsz Christi? // Hier noemt hy den men- [C vij r] schen die gemeynschap oft dat lichaem te sijn vant Bloed Christi, dat isz de vergaderijnge die jn Christus Bloed betrauwen ende hem daer jn verblyden ende hoochtijt holden; [4]) die desen kelck drijncken mit blyschap, ende daerum vergaderen sy om desen kelck te drijncken tot God te dancken, ende tot eyn memorie dat wy doer

---

1) Zich verzamen, verzamelen.
2) D. i.: „niets"; zooals uit 1 Cor. 10:19 blijkt.
3) Er staat: „... Duuelen, ende niet God dat js, daar mede enz."
4) Deze kommapunt staat niet in het origineel.

Christus Bloed verlost sijn, ende allein [1]) ons bewysen verlossijnge jn sijn bloed te hebben, al die van desen kelck drijncken, daerum maeckten dese eyn groot dijnck van dese kelck te drijncken, dat Paulus gebenedyen heet, daer ander menschen mede spotten. So jst dan eyn lustich dijnck, ende alle danckseggijnge weerd, dat wy bekennen dat wy de gemeynschap sijn die desen kelck mogen drijncken, de gedroncken wert van die allein, die belyden dat sy doert bloet Jesu Christi verlost sijn. Die desen kelck drijncken, die sijn die gemeinschap des bloetz Jesu Christi, ende hebben haer gemeinschap jn dat bloed, dat jn desen kelck drijncken bewesen wort. Als Petrus seyt. *1. Petr. 1.* Ghy en sijt niet verlost mit vergencklicke dijngen, alsz mit siluer oft golt van uwen ydelen conuersatien, die ghy wt den vaderlicken gesette hadt ontfangen, mer
[C vij v] met dat dierbaer Bloed alsz eyns onbevleckten Lams // Jesu Christi. Item, *Apoc. 1.* Hy heift ons lieff gehadt ende heift onsz gewasschen van onsen sunden jn sijn bloedt. Oick [2]) *1. Ioan. 1*, Dat Bloed Jesu Christi wasschet onsz van al vnsen sunden. Nu en will Paulus hier niet seggen, dat wy hier wtdeylen dat Bloed Christi, mer wy die desen kelck drijncken, bewysen dat wy de gemeynschap desz bloetz Christi sijn, dat jsz jn dat bloed Christi verblyden ende betrauwen. Alsz de Heyden de ghemeynschap desz duuelsz sijn, dat jsz, die op den duuel haer betrauwen setten. So seit Paulus vort an. Dat broit dat wy breken js dat niet de gemeinschap desz lijfs Christi? Dit verklaert hier Paulus duytschelick [3]), alsz hy seit: want ein broot, ein lijf, dat isz, ein gemeinschap van ein geloue sijn wy vele, want alle eten wy van ein broot. Dat js of hy seggen wolde, Jn dien dat wy van ein broot eten jn ein gemeinschap, so moeten wy van ein geloue wesen, van ein geist, van ein sin sijn, ende so eyn lichaem ende ein leuen, ende so moeten wy ein gemeinschap hebben, als veel leden jn ein lichaem. So ist dan dit dat wy die by ein komen jn desen Auontmael, ein lijf sijn, doer ein geist jngelijft jn ein gemeinschap die jn ein broot al gelijck haer vermaken hebben, ende jn ein spyse gelijck haer lust versadet
[C viij r] werdt, ende // gelijck verblyden, alsz jn eyn natuerlick lijf al die leden gelijck van ein spyse vermaeckt werden, ende jn ein spyse al versadet worden, ende al gelijck mit malkanderen genieten sy dese spyse. Also js dese gemeinschap ejn lijf, die mit ein [4]) jn dit Auontmael vergaderen, ende al euen gelijck verblijdt werden, als sy dit eten jn den gelooue, dat sy gedachtich sijn, ende dat sy

1) D. i.: „...en bewijzen, dat alleen wij verlossing in zijn bloed hebben, wij allen die van dezen kelk drinken."

2) In het oorspronkelijke: „bloedt oick..." 3) Zie bl. 56 boven, aanteekening 4.

4) Evenals bijeen = bij elkander, meteen = met elkander.

daer verkondigen die doot Jesu Christi, ende die hem daer bewysen allein te verblyden jn dat vleysch ende Bloed, dat sy gelouen, dat dat vor haer sunden js gegeuen. So sijn sy die gemeinschap des Bloetz ende desz lijfs Christi, die haer allein gelouen verlost te wesen ende genade te hebben by God, doer Christus bloet ende lijf, ende daer op verlaten sy hen allein ende op gein dijnck andersz. Die Joden dan sijn ein gemeinschap, die versamelen jn ein geloif, jn dat lam, dat js de vorbyganck, te eten mit welcke sy haren God dancken. Die Heiden jnden afgoden, wy jn dat broot ende kelck desz Auontmaels Jesu Christi, daer wy vergaderen mit ein geloue Gode te dancken van sijn genade, die wy gelouen by hem te hebben doert Lijf ende Bloet sijnsz Soinsz Jesu Christi. Hier moet God lof hebben doer [1]) sijn genade, die onsz klaer openbaert dat rechte verstant van deser misterien, doer synen geyst. Amen. //

Ten laetsten dan so mogen wy de klaer woorden Gotz jn ons [C viij v] selfsz herte ende mont wel wtspreken ende gebrüycken so als sy luyden, ende mit allen die God dat verstant heift geopenbaert mit sijn geyst, want dan so weten sy den sin ende meynung daer af. Gelijck alsz Moyses verstonde wel wat dat wolde [2]), als hy seyde: dat Lam js de vorbyganck. *Exod. 12.* So jst hier mede, de verstandigen die en verstaen de woorden niet na menschen verstant altijt ende na wtwendich luyden, alst gantsche Capittel *Ioan. 6.* bewijst, Mer na dat verstandt ende sin desz geystz Gotz, na de geyst dat meynt. So mach jck wel seggen tot den verlichten menschen: Ick heb tlijf [3]) Christi gegeten, ende jck heb tBloed [3]) Christi gedroncken. Mer voer dat volck die jck leeren wil, so en mach jck die niet also gebruycken, want so soude haer vernuft terstont daer eyn afgod af maken. Mer hier moet jck dat noemen ende gebruycken na des geystz woort. Desz geystz woordt, noem jck dat de geyst doer de menschen spreickt. Ende Gotz woort noem jck, dat God selfsz spreickt, niet doer enige middel [4]). So als Christus nu seyt, *Dat is mijn lijf*, ende tot die Kelck, *Dit is mijn Bloed, doet dat tot mijnre gedachtenisse*, Also noemt die geyst dat andersz. // Eirst so noemt hijt dat Auontmael eten. *1 Cor. 11.* Ten anderen, [D j r] gemeinschap hauden, als. *1. Co. 10.* ende God te dancken, of Christus doot te gedencken. Ten derden noemt die geyst dat, broot breken, So werdet genoemt in dat werck der Apostolen, jnt ij. ende jnt xx. Daer staet aldusz. Op ein van den Sabboth dagen als de Jongeren te samen gekommen waren om dat broot te breken,

---

1) Lees: voor. 2) „Wilde, n.l. zeggen of beteekenen".
3) Er staat: ... hebt lijf, ... hebt Bloed ...
4) Christus' zeggen heet dus ook hier Gods eigen woord. Zie bl. 57, aant. 1.

dat heet hier broot breken, dat by onsz heet [1]) hoochtijt hauden, dat Sacrament te ontfangen.

Nu alsz wy die woirden Christi noemen willen, *Dat is mijn lijf*, so moetmen dese ander navolgende woirden, *dat vor v gegeuen werdt*, hier niet afscheyden, mer men moet die mit eynander gelijck spreken, want die laetsten die geuen dat gantsche verstant van den eirsten, ende daerom en komter niet veel [2]) tot het verstant: want sy allein op de eirste woirden achten ende laten de ander achter, daer tverstant her komt, ende sy [3]) en brengen gein verstant, solange als man die wil van eynander setten.

Dit sy dan van den eirsten deil, als van tverstant van den Auontmaels woirden genoech geseyt, tot Gotz eeren ende alle Christen leerijnge. Amen. //

Dj v

¶ Dat anderde deel van die gerechtich-eyt oft vergefnis der sunden, die men jn dit Sacrament leert te halen, ende van die sterckijnge des geloofs ende versekertheyt des herten. Om dit te weten so moetmen anmeircken die nature ende wesen des auden Psalms [4]), ende de Sacramenten des auden Testamentz.

TEn eersten van desen Paeschlam oft voirbyganck, so willen einige seggen, dat dat eten des Paeschlams de kinderen van Israel verlost hadde wt Egypten, dat verde van die waerheit js, want dat Paeschlam en verloste haer niet, mer God, om dat hijt beloift hadde. Ende want sy twoort Gotz geloifden, daerom waren sy seker van haer verlossijnge [5]). Waert saecke geweist dat de Egyptenaers mit den Israelyten dat Paeschlam hadden willen eten, ende al hadden sy dat Bloed voir haer dueren gestort, ten saude hen niet hebben verlost, noch sy en sauden Gods thoorn

1) Broodbreken was dus voor den kring des schrijvers een ongewone naam.

2) „Komen er niet veel menschen ...."

3) „De woorden bieden geen inzicht, zoolang men ze niet met elkander in verband brengt."

4) Er wordt in 't vervolg geen psalm aangehaald; wel quat. D, ij v Exodus 12. Behoort dit tot des auteurs achtelooze wijze van aanhaling uit de Schrift? Of is (volgens de scherpzinnige gissing van Ds. K. Vos) „Psalms" eene drukfout voor „Pslams" en dit eene samentrekking van „Paeschlams"?

5) Er staat: „verlossijnge, waert ...."

niet hebben mogen ontkommen, noch sy en mochten mit dat eten gein blyschap bedreuen hebben, gelijck de Israelyten deden: daerom en dedet [1]) dat lam niet, mer dat Geloue jn Gotz toe-//seggijnge. D ij r
Also mede de jaerlicksche memorie oft Paeschlam, die en mocht niemant hauden, dan allein de Israelyten ende van den gelouigen. Hadden die Egyptenaers of ander luyden mit hen willen eten dat Paeschlam, ten saude hen niet anders geweist hebben dan ander spyse, want sy en mochten hen niet verblyden jn den God des hemels, die sy niet voir haren God en hielden, ofte van wien sy niet seker en waren, dat sy jn sijn verbont waren.

Dat wy dit beter mogen verstaen, so moetmen hier voirt halen [2]) den text van den heligen dienst desz Paeschlamsz of desz voirbygancks. Aldus spreickt de Here tot Moysen ende Aaron. *Exod. 12.* Dit isz die heilige dienst des Paeschlams. Al dat eyn vremdelijnck js, die en sal daeraf niet eten. Al dat eyn gekochte knecht isz, die sal besneden werden, ende dan sal hy daeraf eten, alle jnkomelijnck ende huerlijnck die sullen daer niet af eten. Jn ein huys salmen dat eten, ghy en sult van sijn vleysch niet wtdragen, noch gein bein van hem breken. Alle die gemeinte der kinderen van Israel sal dat doen. Jst sake dat jemant die ein Pilgrem js wil treden jn v seden oft gewoonten, ende wil mit hu [3]) holden die vorbyganck desz Heren, die sal hem eirst laten besnyden // mit D ij v
al sijn familie ende dan sal hy dat wettelicken holden, ende dan sal hy sijn alsz ein jnwonder desz lantz. Jst sake datter jemant jsz, die niet besneden en isz: die en sal daer niet af eten: ende dit sal eyn heylige dienst sijn den jngeboren, ende allen die by v wandelen. Ende alle die kinder van Israel deden, alsz God beuolen hadde dor Mosen ende Aaron, ende den selfden nacht voerde God Israel wt Egypten jn haren scharen.

Nu jst mit ein also jn onsen Auontmael, Soo alsz die Israelyten niemant an en namen, dan die besneden waren ende gein vremdelingen. Ende die nu besneden waren die worden mede angenomen jn dat verbont Gods dat hy mit Abraham gemaeckt hadde, dat hy Abraham ein genadich God saude sijn, ende dat hy hem ein saet solde geuen, daer door alle geslachten gebenedijt solden werden. *Gen. 17. 22.* Ende dat beduydde die Besnidenisse, welck wasz ein teycken des verbontz mit Abraham, dat hy daer toe jn hem drouch tot ein teicken der gerechticheit sijns geloofs. *Rom. 4.* Dat [4]), soo wie dat teycken droegen die hadden dat alsz eyn versegelijnge, dat sy van den genen waren, die jn dat verbont mit

---

1) „Deed het". 2) Voor den dag halen; hierbij nemen.
3) U. 4) Zoodat.

Abraham waren genomen, ende dit was ein teyken haers geloofsz
D ij r daer sy mede jn der ghemeinschap // ontfangen worden. Dat teyken
wasz niet, mer dat geloue moest daar ierst sijn [1]), dat Abraham
hadde tot God, dat hem tot gerechticheit wasz gerekent. Ende
daerom waren de Israelyten bedrogen, dat sy hen beroemden de
benedictie te besitten om dat sy van Abraham na den vleysch waren,
maer sy en hadden Abrahams geloue niet, God hadde Abraham
belooft ende alle sijn geslachte, ende Abraham geloofde Gotz be-
loften, daerom ontfijnck dat Abraham, ende wort vrom voir God,
ende daerom wasz dat allein Abrahams saet dat jn dit verbondt
geacht wert, dat wt Abrahams geloue ende niet allein wt sijn
vleysch geboren was, ende die heeten recht Israelyten, niet na den
vleyssche, mer na den geyst, die sulcke geloue hadden als Jacob,
die om sijns geloofs wille, Israel, dat is ein kempvechter wert ge-
noemt. Dit andrijft [2]) Paulus. *Rom. 9. Gal. 3.* mit vile reden. Dese
dan die na den geloue waren die waren recht Abrahams kinder,
ende dese mochten alleine recht dat Paeschlam oft vorbyganck
eten. Want die mochten allein hem dancken ende groitmaken jn
der gemeinschap, ende van herten hen verblyden. Die nu na den
vleysche Israelyten waren ende waren jn den vleische besneden,
D iij v dat waren hypocriten, sy mochten wel wtwendich dat lam eten //
vleysschelick, mer sy en mochten dat niet geistelick eten, ende niet
recht voor God, want haer herte en mocht daer gein vermakijnge
halen. Want so als wtwendelick niemant mochte tot dat Paeschlam
toe gelaten sijn, dan die wtwendich was besneden, so en mocht
niemant vor God ende jn der herten daer toekommen, dat hy dat
Paaschlam eten mochte, recht alst vor God voer eten geacht wert,
dan alleyn die jn der herten besneden waren van vngeloue, ende
van alle lust des booszheitz, ende die dat geloue hadden dat de
herten allein besnydet ende reyniget van alle lust des vleyschs,
ende maackt ein niewe lust na den geist tot ende jn God, ende
dit leirt Paulus tot den *Rom. 2.* Item jn dat werck der Apostolen
cap. 15. als Petrus seyt. God reynicht de herten doer dat Geloue,
Ende dese Israelyten mogen allein dat Paeschlam recht eten, want
dese hebben lust, ende sy vermaken haer jn die weldaden Gotz,
ende hebben lust, ende dit js hen ein hoichtijt dat sy God mogen
groitmaken ende prysen, daer dat Paeschlam eten allein an gelegen
js: want die geyst ende dat herte moet hier eten ende niet die
mont allein, Daerom was dit Paeschlam eten meer dan ein gemein
maeltijt, want het was geistelick ende heyschde [3]) den geist, ende

---

1) „Het teeken was er niet of het geloof moest ....“
2) Aandringen.
3) Eischte, vereischte, vorderde.

daerom was dit ein besloten hoif-//ken [1]) daerjn niemant mocht D iiij r
komen dan die den heyligen geist daerjn wolde laten. Als die brudegom spreickt jnt bouck des kamersancks *Cant. 4.* Mijn vriendinne js ein besloten hoofken, ein toegesegelde put, ein onbesneden waut dat niet ghekort [2]) isz, of hy wolde seggen, tot mijn lief, tot mijn gemeinschap en mach niemant vremts komen, want sy leift jn den geist. Item, *Psal. 44.* Alle schoonheit des Konijncks dochter isz van binnen. Hierom waren die vremdelijngen ende die van Abraham niet geboren waren na den vleysche so bequaam ende so na daar toe, als de Israelyten, die allein na den vleysch van Israel waren geboren, ende als de inwoinders [3]) die na den geist wt Abraham ende Israel niet geboren waren, als Joannes de Doper spreickt *Matt. 3.* En wilt niet seggen, wy sijn Abrahams kinderen: God isz machtich van desen steynen te verwecken Abrahams kinderen. Nu dan als sy dit Paeschlam aten so en worden sy niet verlost wt Egypten, mer want sy dor den geist jn God geloifden, so wast hen ein lustige maeltijt jn der gemeinschap to wesen die [4]) God haren God was, ende die God te dancken mit den Israelyten, dat was hen ein wallustige maaltijt, Ende dat dede allein dat al, dat hen de geist beweichde ende seker maeckte, dat sy // jn Gods D iiij v
genaden waren ontfangen, ende vroim van hem [5]) worden geacht dor tgeloive.

Also hier, daer onse gemeinschap js ein lichaem van Christo, dat jn den geloue doir den geist geboren isz, ein nieuwe minsche. Als nu Paulus spreickt: Dat wy, die van ein broot eten, ein lijff sijn: Nu moest eyn minsche eirst ein lidt werden van dit lichaem, eer hy de spyse mit den lichaem mach genieten, ende eer hy mit dat lichaem mach vermaackt werden. Jn dat lichaem Christi werden wy jngelijft doert geloue jn Christum Jesum, soo hebben wy alle dijnck gemein mit hem, als Paulus spreickt tot den *Gal. 3.* Alle die gedoipt sijn die hebben Christum angetogen. Item. *1. Corint. 4.* Doert Euangelium heb jck v nieu gebaert. *Ioan. 1.* Hy heift macht gegeuen kinder Gotz te werden, alle die jn synen naem gelouen, Die dan gelouen die werden gedoipt, daar doer sy van der gemeinte ontfangen werden, jn de gemeinschap mit Christo, ende haer ge-

1) In het Hooglied, 4:12, heet de bruid een besloten hof enzv.; zij is kuisch en verleent aan geene vreemden toegang tot zich; heerlijk en — hier spreekt de gewone allegorische opvatting, die in bruigom en bruid Christus en zijne gemeente ziet — te gewijd dan dat ongewijden haar mogen naderen.

2) Een nog ongerept, nog niet gekapt, maagdelijk woud.

3) N.l. van het land Kanaän; die dus uitwendig met het aardsche Israël samenwoonden. De bedoeling is: de eerste kategorie was even bekwaam, in dit geval even weinig bekwaam (gerechtigd) daartoe als de beide andere het waren.

4) Datief: „voor wie, welke". 5) Er staat: hen.

loiue wert daer doer bekent, dat sy Christum hebben angetogen, ende werden eyn mit Christo, ende hebben alle dijnck gemein mit Christo. Als Paulus tot den *Ephes. 4.* spreickt. Dat Christus isz dat hooft van de Kercke, ende ein Salichmaker sijns lichaems.
[D v r] Item, *Actor. 10.* Daer seyt // Petrus. Dese Christo geuen alle Propheten getuychnisse, dat sy alle vergeuijnge der sunden ontfangen die jn synen naam gelouen. Die nu niet gedoipt en isz, die en mach man niet tot dit Auontmaal ontfangen [1]), want hy en isz van Christus lichaem niet, Ende isz hy van Christus lichaam, so heift hy vergeuinge van sunden: wil hy daer vergeuijnge halen, so en geloift hy jn Christum niet, ende jsz afgesneden, hoe mach hy dan den doot Christi verkondigen? Nu en mocht niemant dat Paaschlam eten, dan die besneden wasz, want andersz en mochten sy jn de gedijnck hoichtijt niet verblyden. Hoe vile min die niet gedoipt en jsz jn Christum, ende die jn Christum niet en geloift, hoe sal hy jn die Gemeinschap desz vleyschsz ende Bloetz Christi ontfangen werden? als hy jn dat lijff ende bloet Christi sijn troist niet en heift? wat lust sal hem sijn te dancken God doer Christum, daer hy niet seker af en isz, dat hy sijn sunden heift betaalt? Christus spreickt, *Ioan. 6.* Die tot my komt en sal niet meer honger hebben, ende die jn my geloift, die en sal niet meer dorsten. Item, *Ioan. 4.* ende *7.* Christus riep met luder stimmen. Komt tot my alle die dorsten, Die jn my gelooft, alsz die Schrift spreickt,
[D v v] daer sal jn hem werden ein fonteine van water springende jn dat // ewige leuen. Item die mijn woirden hoirt, ende geloift die my gesonden heift, die en komt niet jn dat ordeyl, mer hy js ouergegaan van der doot jn dat leuen. *Ioan. 5.* Wie js nu Christen ende weit niet dat Christus bloet vor sijn sonden isz vergoten, wat wil hy dan meer begeiren?

Hier moeten wy nu sien de blintheit van einigen minschengeist [2]), dat sy den geist der werringen [2]) hebben, die haer beroemen, al haer salicheit jn den doop geset te hebben, ende jn de soonheit die sy daer ontfangen, ende beduden den doip, dat sy jn den naem des soins, dat js, jn den soon gedoipt werden, ende dat sy daar den auden mensche geheel losz werden, ende komen wt den Doip ein soin Gotz, doer de benamijnge, alsz [3]) de aude minsche

---

1) Zie over al deze redeneeringen betreffende den doop, die toegang tot het avondmaal verleent en in het lichaam van Christus brengt, *Inleiding*, bl. 24 vg.

2) „Minschengeist" is één woord en één begrip in 't enkelvoud, waarbij dus ook „eenige" (evenals nog ons „menig") in het enkelvoud maar in meervoudige beteekenis staat. — Men leze het volgende aldus: „dat degenen, die zich beroemen al hunne zaligheid ... te hebben, den geest der werringen (verwarring) hebben".

3) „Als" voor „also, nademaal".

hem niet meir an en gaat mit alle syne weircken, so lange als wy jn dat geloiue blyuen, Als Paulus mede klaer betuycht *Rom. 7.* seggende: Dat ick sondige dat en doe jck niet, mer de sonde die jn my woint. Ende sy seggen dat dise soonheit sonder alle conditien alleyn jn dat geloiue staet, om dat God ons so noemt ende daer voer haut, dat jck al toelaet [1]), so verde als dat geloiue in Christum daar voer js [2]), sonder welcke dat doipsel ydel isz, alst van de Besnydijnge geseit isz. Nochtans so schamen sy haer niet, dat sy jn dit [3]) sa-//crament leiren vergeuijnge der sunden halen [D vj r] ende gerechticheit, ende verloichenen also die jrste leere, die sy jn den Doop willen hebben. Js de sundige minsche jn Christus doit begrauen, hoe sal hy ons dan verdommen mogen, hoe sullen wy jn dat Auontmaal daar noch vergeuijnge afhalen? Dese reden beuestigen sy mit Paulo, als hy seyde tot den *Rom. 1.* Dat Euangelium is ein kracht Gotz tot salicheit alle die daar an geloiuen, Ende jn dit Sacrament werden de woirden gesteken des Euangelijs, daerom moet dat ein kracht Gotz sijn, tot salicheit die dat geloiuen.

Dese andwoirt is tweederley.

Ten jrsten, dat dit dat verstant niet en js van den Apostelen, alsmen dat also wil verstaen, mer men moet dat verstaen, na [4]) dat hy selfsz dat Euangelie noemt, Paulus die verklaert wat hy voer sijn Euangelie noemt, dat [5]) die kracht Gotz isz: Hy spreickt *1 Cor. 15.* Broeders jck make v bekant dat Euangelium dat jck v heb gepredickt, dat ghy hebt ontfangen, daer ghy oick vp staet, doer welck ghy oick salich wert, mit wat gestalt dat jck v dat gepredickt hebbe, so verde als gy dat behauden hebt, ten waer dat ghy te vergeifs geloift hadt, Ick heb v jn den eirsten gegeuen, dat jck oick ontfangen hebbe, dat // Christus js gestoruen voer [D vj v] vnse sunden na de schrift ende hy js begrauen, ende dat hy verresen js den derden dach na der Schrift. Item. *1. Cor. 2.* Jck en heb my niet laten duncken te weten dan Christum Jesum, ende die gecruyst. *1. Cor. 4.* In Christo Jesu doer dat Euangelium heb jck v nieu gebaert. Nu js dat Euangelium ein verklaringe der genaden Gotz, die ons jn Christo gegeuen js. Dat Euangelium js ein kracht Gotz tot salicheit, die daar an geloift. Dat Euangelium dan, dat Paulus predikt, dat maeckt salich, mer dat en mach van dat Auontmaal niet verstaen worden, want daar en wert gein nieuwe verkondinge gedaen des Euangelijs, mer daer wert ein gedenck-

1) Toestaan, wel willen toegeven. 2) Aan den doop voorafgaat.

3) Dit sakrament is niet de doop, waarvan in de laatstvoorgaande volzinnen sprake is, maar het avondmaal, waarover het geheele betoog handelt.

4) „Na" was destijds zoowel ons „naar" als ons „na".

5) Dat het.

mael gehauden. Mer dit Euangelium versegelt ons die salicheit dat beduyt Paulus klaer tot den *Ephes. 1.* seggende Na dat ghy gehoirt hebt dat woirt des waarheitz te weten dat Euangelium van uwer salicheit doer welcken ghy oick, die geloift, versegelt sijt mit den heiligen geist der toeseggingen, welck js dat pant van vnser erue, tot onser verlossinge, dat wy sijn eygendom werden. Dat js dan klaer wat Paulus sijn Euangelium noemt tot der salicheit, anders niet dan dat hy wtroupt die genade Gotz in Christo. Paulus leirt ons dat wy mit Christo sitten jn hemelschen goeden doer tgeloue, [D vij r] ende triumpheren // ouer helle, duuel, dood ende sunde, ende sijn Coningen ende sullen regeren jn ewicheit. Mit Christo sijn wy gestoruen, verresen, ende beschauwen dat anschijn des vaders jn der glorien, ende sijn versaet, want als Christus seit. *Ioan. 6.* Die tot my komt en sal niet hongeren, ende die jn my geloift en sal niet meir dorst hebben. Die mijn vleisch eet, ende mijn bloed drijnckt die en sal niet steruen jn ewicheit. Die hier noch jn dit Auontmaal salicheit souckt, die hongert noch, ende die en mach hier niet komen: want hier ontfangen die Christen niemant, dan die geloiuen ende die de genade Gotz ontfangen hebben, ende hebben gemeinschap jn Christus bloet mit den Christen, ende komen daar, om de doot des heren te vertellen.

Ten anderen seg jck, dat Christus die woirden desz Auontmaals niet en heift gesproken ende geleirt dat wy die wederom halen [1]) souden, ende spreken die ouer dat broit ende wijn, als de Papisten dus lange hebben gedaan, om daar Christus weder te maken, of hy ons ein forma waude setten van woirden, daar wy mede sijn lijf maken sauden, want dan so moesten die woirden verandert werden, ende moesten aldus luyden: Dat isz mijn Lijf, dat vor v [D vij v] gegeuen isz [2]). Of solden sy blyuen als sy staen, so // moest Christus weder ghecruyst werden, ofte de woirden moesten valsch wesen na haren geluyt.

Nu en heift Christus niet geseyt, so dickwils als ghy dese woirden ouer dat broit segt, dan sal dat broot mijn lijf wesen, ende dan sullen dese woirden daer in blyuen tot salicheit [3]), die dit eten sullen, of so dickwils als ghy dit Auontmael etet, so suldy dese woirden spreken. Mer als Christus ons sijn genade geuen wolde, so moest hy dat mit verstandige woirden wtspreken, dat wy mochten weten wat hy ons versekerde. Item hy sprack die woorden ouer dat broot niet, want dat broot en mach gein woort ontfangen: mer hy sprack die tot sijn jongeren, ende die ontfijngen de woir-

---

1) Herhalen. 2) N.l., terwijl zij toch luiden: „voor u gegeven wordt".
3) N.l.: „salicheit voor hen, die"...

den. Nu, oft eyn seyde tot my, jck geif v dat huys of anders, dat jck dan de woirden, diemen my seit, na wolde spreken, solden dan die woirden altijt my weder ein huys maken of geuen? Aldus [1]) hiermede, sijn wy nu ein lijf, vele die van dit broot eten: welck gestelt isz in ein gelooue ende jn ein geist der gerechticheit, ende niewe verbaringe [2]) jn Christo, ende hebben vergeuijnge der sunden, hoe sal jck hier eyn lidt mogen sijn, als jck noch gein geloiue en hebbe dat mijn sonden sijn vergeuen? Daerom so werden die woirden Pauli [3]) tot dit Auontmael niet ge-//bruyckt, mer sy [D viij r] werden tot ein valsch verstant verkeert, want sy luden niet tot dat gebruyck des auontmaals, dat ein gedenckmaal isz van Christus doot van [4]) den geloiuigen, mer sy luyden van dat wtroupen der genaden tot dien die noch niet en geloiuen, ende die en mogen niet jn dat Auontmael kommen.

Nu dat gebruyck van dese woirden des Auontmaels en js niet, dat wy die jn dit Auontmaal wtroupen sullen, om daar doer de gemeinschap Christi [5]) Christum an te beden [6]), als die sy te voren niet en hadden, want alst geseit js daar en mocht men niemantz ontfangen, dan die wy geloouen doer den geist [5]) ein nieu mensche geboren te wesen [7]) als Paulus leert, die jongeren die dese woirden geloifden jnt Auontmael, die ontfijngen dat jn den geist, ende worden klaerlick tot den leuen ghespijst, want die doot Christi was noch niet volbracht, ende die jongeren en verstonden noch niet wat Christus hen was, daerom so moest dat noch voor haer ende ons wtgesproken werden. Daarna als sy den heiligen geist hadden ontfangen, doen sy van binnen versaet waren dat sy niet meer en mochten hongeren noch dorsten, als Christus hadde gesproken. *Ioan. 7.* wat mochten sy doch ha-//len of ontfangen in [D viij v] dat Auontmaal ende jn dat broit breken dat sy dagelicks doen? of sy alle dage vergeuijnge van sunden sochten, so moesten sy vngeloiuich wesen, dat sy alle dage die vergeuijnge weder sochten. O wat eyn blinde leirijnge js dit. Also jst mit vns, als wy den heiligen geist hebben ontfangen, die ons versadet ende versegelt ons kinder Gotz te wesen, als Christus seit. *Ioan. 6.* Ende geloouen dat Christus sine beloftenisse hadde volbracht. Willen wy dan den

1) „Aldus (n.l. werkt hier die woorden te herhalen niets uit, maar) zijn wij één lijf...."

2) „In éénen geest van de nieuwe verbaringe" (voor her-, wederbaringe), de wedergeboorte.

3) De woorden: „ik heb u bekend gemaakt enz."? Of de instellingswoorden?

4) Lees: voor.

5) Hier staat in het oorspronkelijke eene komma.

6) „Aan te bieden". „Aanbidden" heeft hier geen zin.

7) Hier of achter het volgende „als Paulus leert" moet een punt staan.

Here de woirden naspreken om weder Christum wt den Hemel te halen, om noch eins van him salich te worden? Wat js salich te sijn anders dan dat wy doer den geist jn dat hert seker sijn, dat wy van helle, doot, sunde ontlost sijn ende dat wy voer God niet angesien worden vor sundaren ende vor datgene dat wy jn ons sijn, mer wy worden van God angesien voer sijn vrome liefste kinder, ende voer datgene dat wy jn Christo sijn. Ende want Christus ons [1]) jsz doer dat geloue, so siet God vns an na dat Christus jsz, ende wy werden na hem gerechticht ende geordeilt ende niet na dat wy sijn. Die nu dit gelooft wat mach hy meer begeiren?

Datnu eynige seggen, dattet wtwendighe woordt ende die Sacra-
Ej r menten eyn jnstrument sijn // daar God doer weirckt, dat en mogen sy niet beuestigen mit einige schrift, alsz dat God solde gebonden sijn an einige Elementen, want so moest dat volgen, dat God niemantz solde mogen steircken of leiren, dan doer dat wtwendige woird, ende daar dan gein Euangelium gepredikt en worde, daar en mocht geen waszdom desz Geistz sijn [2]). Nu die Apostolen hoorden de woirden Christi, ende dat en mocht al niet helpen, Ende daarum beloift hy hen den heiligen Geyst, ende dat sy sitten solden jn Jerusalen, tot der tijt toe, dat sy solden angedaen worden mit die kracht van bouen. *Luc. 24. Acto. 1.* Dese kracht [3]) wasz dat wtwendige woirdt niet alsz ein jnstrument, want daar en wasz gein wtwendich woird. Maer hy noumt daer die kracht Gotz, die Bewegijnge des heiligen Geistz, de der Apostelen herten van binnen leirde, alsz oick. *1. Cor. 2.* Paulus spreickt. Dat rijck Gotz isz niet jn die woirden, maer jn die kracht, dat jsz, jn die bewegijnge desz heiligen Geistz, de die herten beweigt, vast an dat woird to gelouen, daer die herten doer werden gereinicht. Also oick spreickt hy. *1. Cor. 1.* Dat woird desz Cruitz jsz den genen die verderuen, ein sotheit, maar vns gelouigen, Gotz kracht ende Gotz
Ej v wijszheit, Also jsz alle kracht ende leuen an // den heiligen Geist gelegen, de openbaart hem jn den wtuerkoren, alst hem belieft, gelijck de Propheit spreickt, die hemelen sijn geuesticht doer des Heren woirdt, ende al haer kracht isz doer den Geyst sijns mondtz. Al vnse kracht ende leuen hangt an den Geist allein, dat die vruchtbaarheit jn vns weircke. *Esa. 43.* spreickt God, jck sal wtstorten mynen Geist vp v

---

1) De onze.

2) Er staat: Euaagelium. Deze geheele opmerking, volgens welke ook daar, waar het Evangelie niet wordt gepredikt, toch wèl de geest werkt; m. a. w. het leven met God niet gebonden is aan Christus en Christendom, zou bijzonder kenmerkend voor Rol zijn, wanneer zij ook elders bij hem voorkwam en niet uitsluitend op deze ééne bladzijde werd gemaakt.

3) Datief: „Voor deze kracht".

saat, ende mijn benedictie vp v geslachte, ende sy sullen vruchtbaar sijn gelijck Wilgen bomen by den lopenden riuieren. Item *Ezech. 35.* Ick sal ouer v wtstorten ein rein water, ende ghy sult rein worden van allen uwen afgoden, ende jck sal v ein niew hert geuen, ende einen nieuwen geist sal ick setten vnder v, ende jck sal doen, dat ghy jn mijn geboden sult wandelen. Dese Geyst moet voeral jn den minsche weircken, dat sy dat woirdt mogen vntfangen ende gelouen, ende geift vruchtbaerheit, ende dit geschiet sonder alle middel van jnstrumenten, oft dese geist wert sonder alle middel jngestort den minschen die verkoren sijn, de openbaart hen alst hem lust, jn den Sacramenten oft jnt gehoor desz woirtz Gotz, oft andersz, ende wert van bouen gegeuen alst God belieft, gelijck men an Johannes den Dooper leist, an Elizabeth, an vele Propheten, die den Geist plegen an te nemen // sonder wtwendich E ij r
woird oft Sacrament. Dat nu Paulus *Rom. 10.* seyt, Dat Geloue kumt wt den gehoor, dat gehoor jsz doer dat woird, Dit en jsz hier niet tegen, want sal man wat gelouen van God, so moet man dat eirst horen, nochtans jsz dat woird dat jnstrument niet, maar de heilige geist weirckt dat te gelouen, ende versekert dat van God to wesen. Alsz Cornelius van Cesarien. *Act. 10.* hy wasz vroim voer God, ende hadde den heiligen geist, de him leirde tot alle gerechticheyt, maar solde hy jn Christum gelouen, so moest hy dat woirt van Christo hoiren verkondigen, ende de geist de jn him wasz de beweichde sijn hert dat hy daeran geloifde. Item dat jnt weirck der Apostolen staat, dat de heilige geist sienlick wordt gestort ouer den minschen die dat woird hoirden alsz Cornelius, dat jsz niet geseit van den Geistz desz salicheitz, de hen leirde tot der salicheyt. Maar dit geschiede tot prijsz des Euangelijs voer die vngelouigen, tot eine getuychnisz, daar voer die weirlt mit betuicht wordt, dat het woird van God wasz, ende de Geist wasz ein verklarijnge van miraculen jn den gelouigen, dat sy mit allen tongen spraken, alsz man meircken mocht an desen Cornelius, hy wasz vroom voer God, ende sijn aalmissen behaachden God, dat // sonder desz heiligen Geistz jnwerckijnge niet mocht wesen, E ij v
want sonder him mach man niet goetz doen, dat Gode behaacht. Ende van desen geist der tongen spreickt Paulus *Gal. 3.* Hebt ghy den geist vntfangen doer die weircken desz wetz, of wt dat gehoor desz geloofs? Daer wil hy betuygen die heirlicheit desz Euangelijs bouen die heirlicheyt desz Wetz, dat doer die wet sulcks niet geschiede, als doer dat Euangelium. Die gelouige behoefden die wtwendige kracht niet, vm sekerheit hoers geloofs, maar sy voelden jn hoer herten die kracht Gotz, dat sy doer den Geist beweget worden, vast daeran to gelouen. Maer dit geschiede wtwendich

ouer den gelouigen, tot ein getuychnisz der vngelouigen, dat dit van God wasz, alsz Paulus spreickt. *1. Co. 14.* Die tongen sijn tot ein teicken, niet den gelouigen, maer den vngelouigen. Dit heb jck hier willen by setten vm die verkeirde geisten die den Geist Gotz sijn ampt niet laten blyuen jn vryheit, maar willen him binden an Elementen, ende so verkleinen sy die eere sijns ampts; [1]) de geist ende blaast an, waar hy wil. *Ioan. 3.* welck dese mit hoeren leirijngen verloochenen. Hier wil jck alle vromen Christenen vermaant hebben jn den Here Jesu Christo, dat sy hen mit vlieticheit
E iij r wachten voer den // geisten die leiren, dat man hier jn dit Sacrament vergeuijnge der sunden ende salicheit moet halen of soucken, of einige sekerheit desz geloofs, want dat verdeirft ende maackt to niet die gantsche meinijnge ende sin Gotz ende desz Geistz, want sy beneimpt den Geist, dat hy him niet mach vervreuchden jn dit auontmael mit blyschap, ende wt ein vryheit desz geistz Gotz lof wtspreken, welck die principaal frucht isz desz auontmaals, dat God van vns begeirt. *Esa. 43.* Dit volck heb jck my geschapen, seyt God, mijn lof sullen sy verkondigen. Ghy sijt ein gewonnen volck, dat ghy sult verkondigen die krachten Gotz, de v heift geropen wt die duysternisse jn sijn overwonderlicke licht. *1. Pet. 2.* Wie sal dit doen, dan die versekert isz doer den Geist, dat hy mit ende jn Christo alle dijnck heift ouerwonnen. Ende die sit mit Christo jn den hemilschen goeden, an die rechter hand desz Vadersz. *Col. 3.*

¶ *Dat derde deyl van desen Sacrament*
desz lijfs ende bloetz Christi, dat isz, van die
ghestaltenisse van den Gasten die hier
eten sullen, ende hoe die Gasten moe-
ten ghestelt sijn, die mogen hier
toe vngestraft kommen. //

E iij v *ALS Wy nu gesien hebben van die gerechticheyt die man hier* haalt, so moet man voort sien, hoe man moet gestaldt sijn ende bereid, dat wy dit auontmaal recht mochten eten. Want Paulus spreickt. *1. Cor. 11.* De dit vnweirdich etet de etet sijn gericht ende verdomnisse, niet vnderscheidende dat lijf vnses Heren.

Om dit dan to verstaan, so moet man eirst weten wat dit eten isz, ende wat man hier eten sal, ende wie hier eten sal. In dit auontmaal moet wesen vierderley eten. Ten eirsten moeten wy God eten. Ten anderen moet God vns eten, ende moeten van God gegeten werden. Ten derden moeten wy vnsen naasten eten. Ten

1) Hier staat in het oorspronkelijke eene komma.

vierden, moeten wy van vnsen naasten gegeten werden, hier jn jst altemaal ghelegen.

Dat eirste dan, dat isz dat wy moeten God eten jn vnsen geist, ende dat God vns eyn lustige spyse werdt, dat isz, dat het vns vermakelick isz, dat wy God mogen dancken ende louen, ende dat wy mogen sien ende hooren sijn lof groot maken, ende vervreuchden vns jn de waeldaden gotz die vns daer voergehalden werden. Als Dauid smeltede [1]) jn him seluen voer die Arcke, als hy die gemeinschap van Israel sach ende hoorde den Here prijsen, ende als hy die // Arck sach jn Jerusalem kommen. Hy werdt verkleint E iiij r
jn him seluen, dat hy van vreuchden danste ende spranck voer die Arcke oft ein kind hadde geweist *2. Reg. 5.* So groot wordt God jn sijn hert, jn anmeirckijnge sijns goetheitz. Dit jsz allein ein spijsz desz Geistz, ende niet desz vleyschs. Alsz Anna die moeder van Samuel spreickt: Mijn hert heift hem vervreucht jn den Here. *1. Reg. 2.* Item als Maria sijngt. Mijn siele maackt groot den Here, ende mynen geist heift him vervreucht jn God mijn heiland. *Luc. 1.* Dit isz al die psalmen doer, daer de geist him vermaackt jn die groitmakijnge des Heren, daaran heift die geist allein sijn lust. Alsz die Bruyt seyt. *Cant. 2.* Hy heift my gebracht in synen wijnkelder. Also seit die Brudegom, drijnckt ende werdt droncken mijn liefste. Vervreucht v ouer die grote stad Babylon, want de Here heift gewroken v vngelijck ouer haar etc. *Apo. 18.* Ende dese lust isz der geist lust, dat God ein God bekendt werdt, dat hy die booszheit haat, ende die gerechticheyt bemint.

Ten anderen so moeten wy van God gegeten werden, dat isz dan, alsz hy vns jn sulcken betrouwen vpgeoffert siet in syne goetheit [2]), dat hy him verblijdt, dat wy van him also versaadt sijn, ende dat hy // vns mach weldoen, ende dat hy sijn goetheit E iiij v
an vns mach gebruicken, ende dat wy jn sijn goeden werden vermaackt, dat niet en mag sijn tensy dat wy him eirst bekennen, want dat eiwig leuen isz, dat wy him kennen ein waarachtig God te wesen. *Ioan. 17.* Also seyt hy doer den Propheit *Esa. 62.* Ghy sult sijn ein croone van glorien jn de handt desz Heren, ghy en sult niet meer genaamt werden, Verlaten, maar ghy sult genaamt werden, mijn wil jn haer: want v landt sal bewoint werden, want o Sion de Here heift him jn v behaacht, die brudegoom sal him ouer die bruydt verblyden, ende ouer v sal him verblyden v God, dat isz Gotz waellust ende hoichtijt, dat hy vns mach weldoen,

1) Dit „smelten" wordt quat. B, vv, bl. 56 boven, omschreven.

2) Dat is: „Als Hij ons ziet ons opgeofferd hebbende (ons zelven prijsgegeven, van ons zelven afgezien hebbende) in zulk een vertrouwen in zijne goedheid, dat Hij zich over ons verblijden kan omdat wij enz."

ende sijn goetheit an vns mach gebruycken, want syne nature goetheit isz, so isz sijn lust niet dan goed doen. Jck Joannes heb ein nye heilige stadt Jerusalem [1]) neder sien dalen van den hemel, van God bereid alsz ein bruyd bereid mit hoeren brudegom, ende jck hoorde ein grote stimme wt den throon seggende: Siet ein Tabernakel Gotz met den minschen, ende hy sal met hen wonen, ende sy sullen sijn volck sijn, ende God selue sal hoer God sijn, ende hy sal hoer thranen van hoeren oogen wasschen. *Apoc. 20.* Item noch
[E v r] *Psalm 32* [2]). De Here heift behagen ouer die him vntsien, ende // die vp syne barmherticheit betrauwen. *Psal. 131* [2]). Jck sal jn him wonen.

Dat derde eten jsz, dat wy vnsen naasten eten, dat hoer geloue ende belydijnge vns ein hoochtijt jsz ende ein vermakelicke spyse, doer die genade die him jsz geschiet, want het jsz ein teiken, dat wy met hem jngelijft sijn jn einen geist, dat wy als leden jn ein lijf einen smaack hebben, ende dat de ein desz anderen weluaren gevoelt. Alsz Paulus dit klaar wtdruckt tot den *Rom. 12* [3]). Alsz ein lidt blyde isz, so verblyden mit him alle ander leden. Dit jsz dat Maria haer nichte Elizabeth visiteirde, vm dat sy wolde mit haer verblyden van die waeldaad die daar was geschiet jn haren olden dagen. *Luc. 1.* Dese spyse ende dit eten jsz sonderlynge jn dese gheineinschap des lijfs Christi, daar dein [4]) Christen vm desz anderen genade wil vermaackt werdt, alsz sy den Here doer hen sien belyden. De geist desz vleischs heift sijn hoochtijt allein jn sijn eigen weluaren, maar de Geist ende de nieuwe minsch, [5]) de wt God geboren jsz, de heift met Gode sijn lust ende hoochtijt an eins andersz weluaren naast [6]) God.

Dat vierde eten jsz, dat wy van vnsen naasten werden gegeten, dat wy vns jn der gemeinten geuen [7]), daar God allein ouer ende
[E v v] jn leift, dat wy haer // begeiren te vermaken, ende te spijsen, alsz wy tot sulken lust komen, dat wy vnsen God prijsen ende groit maken, ende vnse genade bewijsen die vns jsz gheschiet van God, dat die gemeinschap daarjn mag verblyden mit my, ende dat sy vermaeckt mogen werden, dat sy wt mynen mont dat lof desz Heren hoiren wtspreken, alsz Dauid spreickt jn sijn lof *psal. 20* [8]).

1) Hier staat in het oorspronkelijke eene komma.
2) In onze telling Psalm 33:18 en 132:14. Zie *Inleiding,* bl. 17.
3) Rol vermengt hier Rom. 12:4, 5 en 1 Cor. 12:25, 26 met elkander.
4) De eene. 5) Deze komma ontbreekt in het oorspronkelijke.
6) Zonder dat hij bij zijne vreugde over des anderen geluk het aandeel, dat God daarin heeft, voorbijziet.
7) D. i.: „namelijk dat wij ons in de gemeente begeven. „Gemeinten" is geen meervoud. Althans nergens elders in het boekje komt eene toespeling op het bestaan van meer dan ééne gemeente, op plaatselijke gemeenten voor. — „Zich geven" is hier hetzelfde als „zich begeven". 8) Ps. 22:23.

Jn dat middel der gemeinschap sal jck v prijsen, jck sal den Here prijsen jn dat middel van vele minschen. *Psal. 33* [1]). Maackt den Here groot met my. Paulus bewijst dat de voertganck der Christen sijn blijschap wasz jn velen plaatsen. Meirckt nu dat hy spreickt. *1. Corint. 10.* Ein brood ein lijff sijn wy vele die van ein brood eten. Hier moeten wy al ein brood werden, vp dat wy jn allen stucken malckanderen eten ende spijsen voer God ende vnder ons selfst, dat wy spacieren [2]) jn God ende wt God jn vnsen naasten, ende wt vnsen naasten jn vns selfst, dat wy weyde vinden jngaande ende wtgaande. *Ioan. 10.* Ghy sijt jn einen geist, seyt Paulus, gedoipt jn ein lijf. *1. Cor. 12.* Dit jsz mit den kortsten van dat eten geseyt, daar hier de geist af eten moet, ende gegeten moet werden.

Hier na sullen wy nu beter verstaan dat gestalt van den gasten desz auontmaals Christi. Ten eirsten // so moet hy gestelt wesen [E vj r] de [3]) hier gaan wil, dat him die spyse niet qualick en bekomme, dat hy daar niet kranck af werde, maar dat sy him nut jsz ende vromelick mach maken. Ten eirsten dan so moet hy leuen hebben, sal hy mogen eten, want dooden eten niet. Ten anderen moet hy niet kranck sijn. Ten derden hy moet honger ende dorst hebben.

Ten eirsten moet hy leuendich wesen, sal hy die spijse eten. So jst hier jn desen geistelicken eten, alst jsz jn lichamelick gestalt, want de dood jsz, de mach niet eten. De nu Christum niet en hadde, de isz dood, want Christus jst leuen. *Ioan. 14.* Ende die jn Christum niet gelooft, de heift dat leuen niet, want doer dat geloue werden wy nieu geboren kinderen, ende vns wert einen anderen geist gegeuen, ende wy werden na God geaert, ende sijn verresen jn ein nieu leuen, ende sijn afgestoruen den olden lust, ende staen jn die versekertheit der kinderen Gotz, ende beroumen vns stautelick voer God, ende hebben ein kintlick herte tot God. *Rom. 5.* Die nu niet wt God jsz geboren, die mach niet smaken dan vleischelicke dyngen, ende heift sijn lust jn sijn booszheit, ende jn al dat tegen God ende tegen synen naasten isz, ende souckt jn allen stucken sijn leuen mit lust, ende alst him wel jsz geuaren na den vleysch, so verblijdt hy him jn sijn // lust sijns [E vj v] geists, ende mag Gotz dyngen niet begrijpen noch smaken, ende hy heift oick vierderley eten [4]) recht contrary den geist. Nu ein geistelick minsch souckt geistelicke spyse ende dranck, alsz God. De geist jsz, dat jn vns wt God geboren jsz, dat verlichte herte

1) Bij ons Ps. 34 : 4. Ook hier, gelijk overal in den „Slotel", wordt de telling van de Vulgata gevolgd. Zie de *Inleiding*, bl. 17.

2) Wandelen.

3) Van hier af staat meer nog dan tot dusver in plaats van „die" „de".

4) Tegenover het vierderlei geestelijk eten, quat. E, ij v.

dat God kent doer tgeloue, ende dat leuendich jsz jn God ende versaadt van syne goetheit, dat vry isz van sonden, helle, duuel, ende alle sijn vianden, dat to voren dood wasz sonder leuen jn God, met sijn sonden, doot, helle ende verdomnisse beladen. Dese geist werdt leuendich ende nieuw angeblasen doer Gotz geist, de vnsen geist getuicht ende jnblaast, dat wy in Gotz genade sijn, ende doet vns glorieren jn die hope van die glorie der kinderen Gotz. *Rom. 5.* Dese heift jn him ein leuende fonteyn, die sijn dorst lesschet ende synen honger versadet, alsz Christus seyt. *Ioan. 7.* Dese fonteyn jsz de heilich Geist, de jsz de spysende geist, de en laet vnsen geist niet meer hongeren, maar maackt vnsen geist droncken ende versaadt. *Ioan. 6.* De nu God anhangt die werdt ein geist mit him. Dese nieuwe minsch heift sijn lust an Gods dijngen, dat hy lust heift God groit te maken, dat hy Gode mach behagen, ende alsz God geloift ende geeirt werdt, dan vermaket him. Also Christus ein eirste geboren van desen kinderen
[E vij r] seide // *Ioan. 4.* Jck heb ein ander spyse to eten die ghy niet en weit: mijn spijse jsz, dat jck volbrijngen mag den wille mijns Vaders. Waar dese geist niet jsz, daar jst al dood, hoe de minsch him oick anstelt, ende hy mag jn dit eten [1]) niet komen vm dese geistlicke spijsze te eten, ende jsz ein hypokrijt, van buiten schijnt hy lust to hebben an Gotz lof, ende sijns naasten salicheit, maar van binnen, ende voer God jst al dood, ende weet niet wat dese spijse jsz, alsz Paulus seit. *1. Cor. 2.* Eyn natürlick minsch verneimt niet wat Gotz geist angaat. Meirckt hier wat vnse bereyden helpen mach, ende wat het jsz andersz niet dan hypocrisie [2]), wat mag ein dood minsch doen vm him tot den leuen te bereiden? hoe vele to meer die jn den geist dood jsz, hoe sal hy wat doen tot het leuen to komen? God moet eirst daar dat leuen geuen eer hy him roeren mag tot God, hoe mag hy Gotz spyse ende desz geists spijse eten, die jn God niet leift, ende die Gotz geist niet heift? Die nu noch hier vergeuijnge wil soucken, jsz die oick leuendig jn god? jsz God sijn leuen? Och nein, want hy vreest noch voer God, ende jsz noch jn die doot, so kan hy hier niet eten, hy moet eirst verweckt wesen ende verresen van der dood jn dat leuen Gotz, dan salt him eirst lustich wesen, hoochtijt te
[E vij v] holden, vm // God to dancken ende groot to maken. Nu heift hy geinen lust jn God, hy souckt noch him seluen, ende wil him seluen noch vermaken.

---

1) Bij het avondmaal.

2) D. i.: „Merkt hier wat ons voorbereidingswerk helpen (baten) kan en wat dit (waard) is, (het is) anders niet dan hypocrisie: wat vermag ook enz.".

Ten anderen, moet hy niet kranck sijn, want dan en vermaackt him die spijse niet, maar sy vermeerdert die sieckte, ende hy etet sonder lust: Also jst hier na den geist, alsz wy kranck sijn jn den geistelicken persoon, welckes leuen dat geloue jsz, want de ghelouige minsche heyt hier [1]) die geistelicke minsch. Als wy dan twyfelen noch an Gotz genade ende sijn verkiesijnge, ende an vnse soinheit [2]), of wy daar mochten afgestooten worden, daar vnse geloue oft vns herte af verkranckt werdt ende begint te twyfelen, also dat die kranckheit desz geloofs an die dood desz geists begint to komen, welcke doot isz an Christum vertwijfelt te wesen ende jn Christo niet versekert to wesen: so steirft die jnwendige minsch, wiens leuen wasz dat betrouwen doer Christum an Gotz genade, dat de geist jnblaast. Dese minsche mag tot dat Auontmaal niet komen, dan mit sijn schade, ende moet daar meerder kranckheit halen, want alsz hy daer komt mit den anderen Christenen to eten, ende siet die mit blyschap ende danckseggijnge bat [3]) eten, ende siet dan hoer sekerheyt die sy jn Christo hebben, ende begint dan jn him seluen te tre-//den, ende siet synen jnwendigen [E viij r] minsche an, ende vindt dan sijn kranckheyt, ende siet dat hy noch niet geheel versekert isz, ende dat hy noch vreest voer Gotz thoorn die hy jn him geuoelt: Hoe mach de geyst him wtstorten mit blijschap van die God jn sijn herte noch vreest, ende hoe mach hy him verblyden dat hy God hoort dancken doer Christum, so lange alsz hy selfst niet verlost en jsz doer Christum? Nemet ein exempel, Daar sijn thien moordenars geuangen, ende ghy sijt ein van den thienen, de Richter vntbiedt [4]) hen dat sijn soin voer hoer betalen sal, ende dat hy hen vm sijns Soins wille hoer miszdaad vergeift, ende schickt hen spyse ende dranck, dat sy hoer verblyden sollen tot den morgen, dat sy wtgaan sullen, ende ghy en sijt niet seker dat dit v mit angaat. Ghy siet dit vrolick wesen, ende sy dancken den Richter, ende seggen vele goetz van him, ende verblyden jn sijn genade. Alsz ghy nu dit siet, ende hiervnder sit, macht v oik lust wesen, dat ghy him also hoort prijsen ende louen, als ghy him noch haut voer v viandt, die v noch dooden wil? Jst v oick ein lustige maaltijt hier to eten? So vele alsz ghy vnseker sijt so vele bedrouft ghy v, ja sy [5]) verkranckt v meer alsz ghy dijnckt, aldus: och [6]), dese mogen wel vrolick wesen, want sy sijn verlost, maar jck // weet niet of jck mit vnder dit [E viij v]

---

1) Er staat: „minsche, heyt hij hier". „Heyt" is natuurlijk „heet".
2) Zoonschap.
3) D. i.: Beter, smakelijker, dan hij zelf doet.
4) „Doet hun weten".
5) Nl. die maaltijd. Of: drukfout voor „gij".
6) Er staat: „aldus. Och desə".

getal bin gerekent, die hy wil verlossen. Dus bedroeft hy him, ende hoer blijschap jsz ein vermeerderijnge syner droefheitz, ende heift gein lust van desz Rechters lof te hooren. Also jst mit vns, alsz ein minsch mit ein vnseker conscientie gaat tot dit auontmaal, daar niet dan danckseggijnge en jsz ende grootmakijnge gotz, hoe mag hy mit lust daar gaan, alsz hy den geyst desz geloofs niet en heift, of alsz de geist kranck isz [1]); so en mag hy gein lust hebben tot deser maaltijt, want jn desen geist jsz allein dese lust. Daar dat vleisch regiert, daar jsz dese lust niet, als Paulus seit *Gal. 5.* De geist begeirt tegen dat vleisch, ende dat vleisch tegen den geist, want dese geist doet vns allein jn vns roupen tot God, Vader Vader *Rom. 8. Gal. 4.* Hoe mach hy dien wt der herten prijsen, die hy noch niet sekerlick voer sijn vader en haudt? Hier moet man anmeircken, dat die lust desz vleyschs niet al geheel en steirft, of dat wy gantz van al vnsen lust tot God mogen vntledich wesen [2]). Maer die lust desz vleischs ende vnlust tot God moet jn vns gehaat sijn, ende dat de lust desz geist jn vns ouerhand behaude.

Daer isz tweederley Sieckte. Die eine gaat van gesontheit voort
Fj[r] tot sieckheit, ende die ander gaet van // kranckheit tot gesontheit, ende die neimt alle dage af. Die eirste [3]) jsz de spyse schadelick, ende die ander jsz die spyse nut ende profytelick. Alle die nu dese spyse begeiren, den en sal man dese niet vntseggen, dat isz, alsz ein minsche die beswaart isz geweist, ende begint vergiffenisse ende genade jn sijn hert te voelen, also dat him de geist wat begint to vervreuchden, ende alsz hy daar doer wat lust verkrijgt an God, die en sal man niet wtstooten, noch hy en sal niet vreisen aldaar to gaan, want lust vm die gemeynte van God to verblyden, sijn gedachtenisse to holden, en mag niet sijn sonder einige sekerheit der genaden jn God, hoe wel dattet noch klein isz, alsz wy dat niet alsz ein noodwerck en holden mit bedwanck [4]), sonder lust, alsz geseyt isz.

Ten derden moet hy honger ende dorst hebben. Desen honger isz, dat ein minsch hongerich isz vm gotz glorie wt to spreken, ende mit lust heift vm daeraf to hooren vermanen, daar de geist him jn vermaackt. Daarum seyt Dauid *Psalm. 16.* Jck sal versaadt werden alsz uwe glorie openbaar sal sijn, o mijn God [5]). Item

1) Deze kommapunt ontbreekt in het oorspronkelijke.

2) Achter „.... steirft, of dat wij gantz" moet uit den voorafgaanden bijzin „niet" worden herhaald. „Mogen onledig wezen" is: „kunnen of bij machte zijn geheel (uitsluitend) van al onzen lust tot God vervuld te wezen, met niets dan met onzen lust tot God alléén bezig te zijn". De nadruk moet vallen op „gantz" en „al". 3) Datief: „voor den eerste". 4) Ten gevolge van dwang, gedwongen.

5) Ps. 17:1 naar de vertaling (en telling) van de Vulgaat.

Psalm. 35. Sy sullen droncken werden van die vruchtbaarheyt dynes huysz. Item *Esa. 65.* Mijn knechten sullen eten. Item. *35.* Sy sullen komen jn Sion mit lof ende mit // eiwige vreuchde vp F j v
hoeren hoofden. Esaias beschrijft dat dat volck van Israel bedroeft wasz, dat gotz Tempel verdoruen was daar sy God plegen to prijsen ende to dancken, ende dat sy nu verstooten waren vnder hoere vianden, ende dat sy veracht worden, ende dat sy hoeren God niet prijsen mochten van sijn weldaden, ende en mochten van him niet beroumen: So troost hoer de Propheit, dat sy noch hoeren God sien sollen ouerhand hebben ouer hoere vianden, ende spreickt hoe schoon sijn die voeten die seggen tot Sion: O Sion, dijn god sal konijnck wesen. Item jn dat 59. cap spreickt god aldus, O Jerusalem staet vp, wert verlicht, want v licht isz gekomen, ende die glorie Gotz isz ouer v vp gegaan, want dat aerderijck sal mit duysterheyt bedeckt werden, maar ouer v sal de Here verschynen, ende sijn prijsz ende lof sal jn v gesien werden, dat isz, hy sal bekant maken, dat hy ouer v ein god isz. Dit hongerden die vromen, dat god ouer hoer mocht prijsz hebben, ende dat sy him voer hoeren vianden mochten prijsen van syne weldaden, ende dat Jerusalem mocht victorie hebben, daer de Tempel wasz, daar sy God solden prijsen ende louen jn die gemeinschap. Ende alsz sy nu daer verdreuen waren, so hongerden sy daar weder te // komen, F ij r
niet wt den vleissche, maar wt den geist, dat sy den Here mochten prijsen ende dancken. Desen honger bewijst vns Dauid jn alle die psalmen die hy maackte als hy wijckende was van Saul, ende moeste wonen jn die woestyne, daar hy meist hongert, dat hy weder mocht komen jn die gemeinschap, daar Gotz eere wordt wtgesproken, sonderlynge jn den *40. Psalm.* [1]) seggende. Gelijck als ein Hert dorstich isz tot den waterfonteynen, also dorst myne siele tot v, o god, myne siele heift gedorst tot god die leuende fonteine, wanneer sal jck komen ende verschynen voer dat anschijn mijns gotz? O mijn siele waarum verstoert ghy my? Hopet vp God, want jck sal him noch belyden, den heyl mijns anschijns ende mijn god. Dit sprack hy al daarum, dat het him ein verdriet was, dat hy jn die woestyne moest dwalen, ende mocht jn gotz anschijn niet komen, dat jsz, jn den Tabernakel voer die Arck, vm god to dancken van syne verlossijnge. Want Dauid betraude vp god ende beroumde him vele van gode. Ende als hy nu vlieden moest voor Saul, doen en scheint [2]) niet dat god Dauid lief hadde, ende en mochte doen van god voor die gemeinte niet vele be-

1) Zie de *Inleiding,* bl. 17.
2) D. i.: „Scheen het"; het impf., waarvoor quat. F, iij v „scheen" staat.

F ij v roumen. Ende die godloosen blasphemeirden Dauids god, als // sy lachteden, waar isz v God nu, daar ghy so vele af beroumt? Ende also en mocht Dauid niet voer sijn vrienden ende vianden beroumen van gode, want het schein dat god Dauid niet en achte, dat bedrouft Dauid, ende getroost him jn dat geloue van gotz toeseggijnge, dat het noch ten laatsten moet verschynen, dat god sijn God was, dat hy noch saude komen, ende offeren gode danckoffer voor dat volck van Israel, voor syne verlossynge. Als die Joden einige weldaden van god hadden vntfangen, so deden sy geloftenisse jn den Tempel to offeren, dat sy voor die gemeinte mochten belyden die weldaden gotz, vp dat god mocht gedanckt ende gepresen werden jn die gemeynschap van Israel. Aldus en wasz dat Dauid niet so seer ter herten, dat hy begeirde van dat cruys verlost to werden: want dat hadde vleisschelick geweist, welck vleysch him seluen soucket. Maar hy hadde begeirte vm verlost to werden van syn vianden, dat hy daar door ein oirsake solde hebben, god to prysen voor die gemeinte, dat hy wat wonders mocht voer dat volck van god predicken, daer toe hadde hy honger, ende dat hy so die gemeinte mocht mit him verblyden jn god ende vm god to
F iij r louen. Dit isz de honger des geists gotz, ende dese hon-//gerige sullen versadet werden. Aldus soucken alle vromen an god, vp dat sy van him mogen glorieren. Van desen honger wil jck hier seggen. Dese jsz kommende wt twee dijngen. Ten eirsten, wt dat geloue komt dese honger, vm [1]) die sekerheit van gotz genade, welck ein honger maeckt vm gotz lof to verkondigen, ende dat maackt lust, vnder die kinderen gotz geuonden to werden, wat mach daar groiter dijnck van Adam af tot deser tijt [2]), van alle gotz weldaden, die hy den minschen heift gegeuen, by dese weldaad, dat god vns syne liefste kinder noemt, ende dat hy vns dat mit sijns soins bloed heift versegelt? Wat jst dat den minschen groiter oirsake mach geuen, vm van god wat grootz to verkundigen, dan dat hy wt der herten mag seggen, my isz wonder geschiet? Ick bin gotz soin geworden ende doer sijn dood verlost van Helle, Duuel, ende Doot, ende alle vianden, ende jck staa jn gotz genade? Dit jsz dat *Ioannes Apoc. 20.* schrijft, dat jn Jerusalem die van den hemel jsz neder gedaalt, die van god jsz bereid, daar en sal niet gehoirt werden dan danckseggijnge ende ein stemme van louen. Item Tobias an dat laatste cap. Doer alle die straten sal man syngen Alleluya.

---

1) Misschien: „om der wille van", „op grond van"; hier bijna hetzelfde als het voorafgaande „wt". Of: eene drukfout voor „van"? — De tweede oorzaak van dezen honger wordt eerste quat. F, vr behandeld.

2) „Zijn" is uitgevallen.

De Engel seide tot *Ioannem Apoc. 20.* // Salich sijn sy, die tot F ij v
den auontmaal der bruyloften oft hoichtijtz des lams sijn geropen.

Dese honger en jsz altijtz jn den Christen minsche niet, want god laat him dickmaal anuechten van den Duuel jn sijn geloue, ende doet die sekerheit des geloofs dickmaal verduysteren, dat het niet klaar jn dat herte en schijnt. Als Dauid doen hy mit die sunde van ouerspel beswaart was, so street de sunde tegen dat geloue, ende die sunde maackte den gelouigen geist ein beswarijnge, ende Dauid geuoelde ein sieckte, die him den dood anbrijngen wolde. Als nu Dauid also jn den strijdt was, so en mocht hy geinen lust hebben god to prysen, want sijn herte scheen vnder to gaan [1]), ende hy geuoelde vertwyfelijnge, de Duuel bliesz him an den thoorn gotz jn sijn herte ende maackte him de sunde groot, ende seyde jn syn herte, ghy sijt bedrogen, god heift v verworpen, ghy sijt jn sijn genade niet, dit maackt de jnwendige gelouige ein strijt, de geist steirckt him jn gotz woird ende geift gode glorie, maar hy en mach terstondt der anuechtynge niet vntlost werden, maar waer dat geloue isz, daar en gaat dat niet vnder, dat verwint ten laatsten, ende die strijdt des duuels moet vallen. Desen strijdt vinden wy jn vele Psalmen, daer die // geist him F iiij r
tot god streckt, als hy dese tentatie gevoelt. Als jn den 21. [2]) Psalm Dauid liet him duncken, dat hy der temtatien geheil vnderworpen was, so spreickt hy tot god, ende mit jn Christus persoon [3]) Mijn god mijn god waarum hebdy my verlaten? Ende jn den 68. Psalm, Here helpt my, want die wateren sijn jngegaan tot mijn siele. Die wateren noemt Dauid die jnblasinge des vngeloofs ende der vertwyfelijnge an God. Dit vnderuindt ein jeder Christen minsche jn al sijn leuen, dat hy self dickmaal van sijn geloue niet meer geuoelt dan godes thoorn, ende begint dicwil [4]) vertwyfelijnge te gevoelen an him selfst, of hy oick seker jsz jn gotz genade to wesen. Ende god laat him jn sunden vallen ende bedeckt sijn genade. Als de minsche nu aldus jn den strijt staat, ende noch niet verwonnen en heift, so en js hy niet bereid tot dit Auontmaal, want de geist en heift noch gein honger, want de genade en heift den geist noch niet verweckt, god en js him noch niet groot noch lustich jn sijn herte, maar hy js him noch als ein thoornich god, wat lust mach dan de geist hebben van god te spreken den hy noch voer ein viandt gevoelt, ende js van him niet seker? Dese

---

1) Te bezwijken.

2) Onze Ps. 22. Evenals eenige regels verder Ps. 68 (Vulg.) onze Ps. 69 is.

3) D. i.: Uit de aanhaling van dit vers (Ps. 22: 2) in het kruiswoord blijkt, dat David dit mede uit Christus' naam heeft gezegd.

4) In het oorspronkelijke staat: „die wil".

strijt js einen Christen seer van noode, ende hy moet hierjn ge-
F iij v oeffent wesen, // want hy moet hier alle dage mit stryden. Daarvm
jst dat daar velc moeten vertwyfelen ende vallen jn desen strijdt,
vm dat sy desen strijdt niet en verstaan, ende en weten him hier
niet te hebben [1]), ende als desen strijt ankumt, so vertwyfelen sy
terstont, ende meinen dat sy dat geloue niet en hebben. Hier
moeten wy leiren gelouen tegen alle geuoelen, ende leiren naackt
an gotz woird [2]) hangen, ende geuen God die eere des waarheitz,
ende verwachten syne hand, tot der tijt dat hy vns weder ver-
weckt jn den geist, jn einen vasten verlaten [3]) moed, als *Micheas 7*
seyt, Jck sal vpsien tot den Here, Jck sal verwachten den Here
mynen salichmaker. Jck sal desz Heren thoorn dragen, tot der tijt
dat hy myne sake sal ansien. Dit beuinden wy jn vele exempelen
der schrift, alsz jn Jacob, Joseph. Dese honger jsz jn vnser macht
niet, maar dat staat allein an God, de vns doer synen geist mach
verwecken alst him belieft. Dit doet God vm dat vnse geist mit
meerder lust sol vpstaen, gelijck alsz ein kloot, die man jn dat
water weirpt, hoe hy dieper werdt jn dat water geworpen, hoe hy
steircker vp kumpt sprijngen. Ende so leiren wy vns oeffenen
hierjn, tot God to roupen ende to bidden, Alsz de Propheit seyt
[F v r] *Esa. 26.* Mijn siele heift v begeirt // jn der nacht. Ende als wy
syngen [4]) jn den Psalm 129. Ende of dat ware tot an die nacht
ende weder an den morgen, so sal mijn hert an Gotz macht niet
vertwijfelen noch sorgen. Alst nu morgen wert, dat isz, als nu
Gotz genade weder jn dat herte begint te verschynen, ende dat
wy weder op ein nieu dat geloue smaken, ende vinden jn vns
troost desz geistz, so vntsprijngt de geist weder jn vns mit meerder
lust vm God to dancken.

Ten anderen so isz dese honger gelegen, ende kumpt wt liefden
tot vnsen naasten, welck einen lust maackt syne mitleden to ver-
blyden: want hy betraut, dat sy ouer Gotz waeldaad jn him sullen
verblyden, want als dat ein lidt verblijt, so verblyden alle die

---

1) D. i.: „En weten niet, dat zij dien hier hebben".

2) N.l. aan het woord van God, waarmede Hij ons den naam „zijne kinderen" heeft gegeven. Niet: de Schrift.

3) „In een zich vast verlaten hebbend (natuurlijk op God) gemoed".

4) Volgens de psalmberijming van Utenhove: *26 Psalmen ende ander ghesangen, die men in de duydtsche Ghemeynte te Londen was Ghebruyckende. Embden bij Gellium Ctematium. Anno 1558 den 28 Januarius.* Dese psalm — er staat niet „I. V." boven — zal wel tot die behooren, die van eene andere hand dan die van Utenhove in den bundel voorkomen. De Amsterdamsche universiteitsbibliotheek bezit deze uitgaaf; er bestaat ook een iets oudere druk. Zie over deze merkwaardige aanhaling in dit boekje de *Inleiding*, bl. 7, 8. Men moet dus ten tijde van De Zuttere's verblijf te Emden daar deze berijming hebben gebruikt.

ander, ende hy weet dat jn him alleyn [1]) eyn geist isz, so weet hy dat de geist jn synen naesten so wel sal verblyden alsz jn him selft. Ende aldus heift de geistelicke minsch honger vm to spijsen ende gespijst to werden, ende jsz gestelt vm daer wat to brijngen, ende daar wat to vntfangen. Dit jsz jn den Propheten gewoinlick, ende wy hebben oick ein exempel *Luc. 15.* van dat honderste schaap, als de Herder dat geuonden hadde, so riep hy sijn vrienden seggende: verblijdt v mit my, want dat schaep dat verloren wasz heb jck weder geuonden. Also // jst hier, alsz wy jn dat [F v v] Auontmaal vnse geloue bewysen, dat doet de geist, dat hy jn die gemeinte Gotz weldaad wil bekant maken, ende die gemeinschap mit him begeirt to verwecken tot Gotz lof, alsz Dauid seit *Psal. 33* Maackt den Here groot mit my. De nu jn hem desen honger niet heift, de slaapt jn synen geist ende isz kranck. Hebben wy ein lichaam jn Christo, so hebben wy einen geist, so moeten wy jn die ghemeynte blyschap hebben jn alle vnse mitleden. Daar nu dese gemeinte to samen komt wt sulcken lust, daar moeten die herten vermaeckt werden jn die goetheit Gotz, alsz sy sien haer mitleden verblyden jn de weldaden gotz ouer al, ende God daer verheuen werdt, daar de geist desz geloofs allein na [2]) hongert ende dorst.

Alle vrome Christenen willen hier meircken, hoe verne dat die minschen van dit Auontmaal sijn, die noch hier die vergeuijnge der sunden willen halen, ende noch sekerheit soucken van hier der genaden Gotz. Wat lust mach daar sijn? ende die hier ein noodweirck af maken, mit wat vryheit mogen sy hier sitten? Dit sijn alle die tot der bruyloft komen sonder bruyloftz kleid. Dese en mach die brudegoom jn sijn Auontmaal niet verdragen, hy werpet dese al wt, ende verdoimpt se *Mat. 22.* [3]) want bu-//ten [F vj r] schynen sy daar to wesen, maar sy en sijn daar niet: want hier en etet niemant dan de geist.

Summa, dat wy dit so vele to beter moghen verstaan, so willen wy S. Pauwels voorhalen, vm to verklaren, ende dan sullen wy verstaan dat het ein geist jsz. Paulus schrijft aldus. Als ghy to samen komt, so en haldt man niet desz Heren Auontmaal, maar alsz man desz Heren Auontmaal halden solde, so neimt ein jeder sijn eigen Auontmaal voer him, ende de ein jsz hongerich, de ander jsz droncken, hebt ghy niet huysen vm to eten ende to drijncken? Ofte veracht ghy die ghemeynschap Gotz? ende so beschaamt ghy die gene die niet en hebben?

1) „Als hij (ook maar) alleen van zich zelven weet, dat in hem een geest is".
2) „Daar na" is „naar wien" of „waarnaar".
3) Foutief voor Matth. 24 of 25. Zie de *Inleiding*, bl. 7.

Wat jsz nu dat Auontmaal Christi? Meint ghy dat dit ein vleisschelick eten isz geweist, dat hy niet dan sijn buyck heift gesocht? Jck heb, seide Christus, mit groter begeirten begeirt dit Paaschlam mit v to eten eer dat jck lyde *Luc. 22.* Christus en begeirt niet sijn buyck to vullen mit synen jongeren, maar jn him was die honger des geistz, dat hy begeirde dat Paaschlam to eynden ende to veranderen jn ein ander danckmaaltijt. Alsz Christus nu wist, dat het sijns Vaders wille was, dat hy sijn liefste Sone wolde
[F vj v] geuen voer vnsen sunden, // daar sijn lof ende eere solde doer bekant werden: So jst him ein lust geweist, dat hy sijns Vaders glorie mocht openbaren, dat hy sijn vleisch ende bloed wol versegelen [1]), ende heift ein Auontmaal jngeset, daar wy jn versamelen sollen, vm dese weldaden vnder malkanderen to verkundigen. Ende so als hy vns mitbroeder jsz geweist ende vns hooft, so jst sijn honger geweist, dat hy dit mit sijn mitleden mocht annemen [2]). Ende heift him verblijdt jn sijns Vaders glorie, ende heift him gedanckt van syne weldaden mit synen jongeren. Ende dat was him ein lustich eten, dat hy syne jongeren mocht verwecken, tot God den Vader to dancken. Dit wasz him lustich dat Paaschlam to veranderen jn dat Danckmaal sijns dootz, vm dat hier Gotz goetheit meir veropenbaart werde, ende dat die ghelouige hier meir oirsaack hebben vm God to dancken ende jn God to verblyden. So jst ein geist jn Christo geweist mit desen geist, daer jck af spreke, ende alle die jn Christo gelouen, die hebben einen geist mit Christo. Hier isz dan gein vleisschelicke lust, maar geistelicke lust geweist jn Christo, vm sijns Vaders glorie groot to maken.

Nu siet hoe verne die Corintheren van desen honger waren ge-
[F vij r] weken. Paulus hadde jngesett // na Gotz beuel, dat sy to samen komen solden vm dat Auontmaal Christi to eten, dat jsz jn den geist gelegen, ende van den geist werdet gegeten, also dat Christus heift gegeten, daer de geist synen lust heift God to dancken, ende to verwecken anderen mit him to verblyden, dat hier hoer honger wesen solde. Maar dit was al mit den Corintheren verdoruen, ende waren al afgeweken van den geist tot dat vleisch, want sy en hadden geinen lust, noch honger, ende namen niet voer hen dan vleischelicke lust, vm oueruloedich to eten ende to drijncken, desz buicks waellust to voldoen, ende daar en was niet van den geist, ende daermit werden die aerme broederen beschaamt die niet en

1) Misschien: het was Gods glorie, dat Hij aan het vleesch en bloed van Christus zijn goddelijk zegel wilde hechten, dit als goddelijk, zaligmakend wilde waarborgen.

2) Het verlangen van Christus strekte zich uit naar deze gelegenheid om samen met zijne jongeren die weldaden te verkondigen, te prijzen.

hadden, ende sy verachteden die gemeinte Gotz, die sy hooch solden geacht hebben jn den geist, vm die genade Gotz die jn hen wasz. Nu so behinderden dese die ander, dat sy niet verblyden en mochten, want sy en sagen niet jn hen, daar sy God af dancken mochten, noch sy en hoorden niet dat prijselick wasz van hoeren eten. Ende al wolden die ander Gotz waeldaden verkundigen, sy en achten dat niet, het en was hen gein lust to hooren. Sy solden hoer spyse ende dranck daartoe gebracht hebben, dat sy deen den anderen mitgedeilt solden hebben, vm mit malckander vrolick // to sijn, malckander to vermaken ende to verwecken to danck- [F vij v] seggijnge, vm den lust desz geists an hoeren mitleden to versaden, vm dat daar also ein ghemein Auontmaal Christi mit solde geweist hebben. Maar daar en wasz gein lust, noch tot God noch tot hoeren naasten. Daar seide Paulus, dat sy desz Heren Auontmaal niet en aten, dat allein jn den geist gegeten werdt, alsz dat klaar isz geseyt. Want ein jeder etet daar sijn eygen Auontmaal, dat vleisschelick wasz, ende sochten den buyck to vullen. Christus socht allein den geist to vermaken de jn him wasz. [1]) Daarum en wasz dit niet desz Heren Auontmaal, want sy en sochten noch jn hen, noch jn hoeren naasten den geist to versaden. So droncken sy droncken, die ander stonden dorstich, de ein sat schoon gekleidt ende mit oueruloedighe spyse, de ander werdt veracht ende beschaamt. Om hoer dan to straffen, so verhaalt hy desz Heren Auontmaal tot ein exempel, ende die maniere van Christus, wat, ende hoe dat hy daar heift gehandelt seggende: Jck heb vntfangen van den Here, dat jck v oock hebbe ouergegeuen, dat de Here Jesus Christus jn die nacht alsz hy wardt verraden, ende so voort, alsz die text luyt. *1. Corint. 11.* Hier straft hy hen doer dat exempel van Christo, de sijn // lijf ende sijn bloet synen jongeren gaf tot hoerer salicheit, [F vij r] vm hoer daar mit to verblyden, ende hoer to verwecken, den Vader to dancken mit him, ende heift beuolen, dat wy dat doen solden jn dit Auontmaal tot sijner gedachtenisse.

So dickmaal alsz ghy eten sult dit broot ende desen kelck sult drijncken, so sult ghy den dood desz Heren verkundigen tot der tijt dat hy komen sal. Die dit brood etet ende desen kelck des Heren drijncket vnweirdich, de isz schuldich an dat lijf ende bloet desz Heren. Wie isz nu dit andersz, dan de dat wt sulcken geist niet en etet als Christus beuolen hadde, ende die sonder geistelicken honger dat etet, die doer dat geloue niet leuendich en jsz jn God, ende tot synen naasten doer die liefde, ende die geinen lust en heift vm jn die gemeinschap to komen, vm Gotz lof doer

1) Er staat in het origineel: „wasz, daarum".

Christus doot to verkundigen, de isz schuldich an dat lijf ende bloet desz Heren, want Christus heift jn dat Auontmaal sijn lijf ende bloed gegeuen, dat vns dat leuendich maken sol jn God, ende dat wy mit lusten him dancken solden, ende dat wy jn dit gedijnckauontmaal komen, vm ein geistelick hoochtijt to holden, ende jn vnsen geist dat lijff ende bloed desz Heren te genieten, ende him daaraf to dancken. Nu miszbruickten dat die Corintheren //
[F viij v] tot den vleissche, ende vergaten Gotz eere ende lof, ende miszbruickten dat lijf Christi, want sy en gebruickten dat niet, daar dat toe gegeuen wasz, tot danckseggen, gelijck dat geseyt isz, maar tot Gotz schande ende vneire, ende desz naasten achterdeil.

Daarna sprack Paulus. Eyn minsch vndersoucke him seluen eirst eir dat hy van dit brood ete ende van disen kilck drijnckt. Dit vndersoucken oft prouuen isz alsz hy seyde an [1]) dat laatste Capittel desz anderden briefs daar hy seyt, Prouft v seluen oft ghy oick jn dat geloue sijt. Dit proeuen isz to ouerleggen, wt wat geist ende lust dat hy daar komt, ende dat eten wil, of hy oick seker jsz jn syne Conscientie van sijn geloue, dat hy ein kint Gotz isz, oft him de geist daartoe drijngt, of dat vleisch, dat hy lust heift God to louen, ende mit synen naasten jn die gedijnckenisse desz dootz Christi to verblyden, of niet, of hy dat doet wt bedwanck vm salich to werden, ofte wt eyne ghewointe sonder lust desz geysts.

Die dit vnweirdich etet, die etet ende drijnckt sijn gericht ofte verdomnisse, niet vnderscheidende dat lijf vnsz Heren. Dat isz, die gein vnderscheyd en heift noch en maackt, van dit eten ende van
G j r anderen eten. Jn ander eten en werdt niet gesocht dan // den buyck to dienen. Hier jn dit eten werdt niet gesocht, dan den geist to dienen. Die nu dit tot den vleische miszbruickt, die etet sijn gericht, vm dat hy vngeschickt tot dit Auontmaal komt, dat doer dat brood des lijfs Christi gegeten werdt, ja daer dat lichaem desz Heren werdt gegeten, niet lichamelick maer geistlick, ende de geist etet hier, als geseit isz.

Vrage.

Wat isz dan dat Auontmaal Christi recht eten?

Antwoort.

Ten eirsten (alsz geseit isz) ein gemein dijnckmaaltijt [2]) ende danckmaaltijt halden, dat wy dat broot breken ende den kelck drijncken, daar wy mit jn die gemeinte syne gedachtenisse halden. Ten anderen, dat wy sijn doot verkondigen, tot der tijt dat hy

---

1) „In". Aangehaald wordt 2 Cor. 13:5.
2) Gedenk- (gedachtenis-) maaltijd.

komt [1]), mit ein gemein belydijnge vnses gelooues. Also dat wy doer die broodbrekijnge, noch doer die kelck der danckseggijnge, geine benedictie en soucken, maar daar mit bewysen wy, dat wy van God mit eiwiger danckseggijnge jn vnsen herten mit die benedictie jn Christo veruullet sijn, na de mael wy desz Heren dood verkondigen, die wy an vnsen eigen lichaam dragen, welcke jn die broodbrekijnge niet gegeuen werdt [2]), gelijck geschreuen staat: Wy dragen alle tijt desz Heren doot an vn//sen steirfelicken G j v lichaam, vp dat het leuen vnsers Heren an vnsen steirffelicken lichaam openbaar werde. *2. Cor. 4.* Ten derden, dat wy dat verbondt vernieuwen mogen, dat wy mit malckanderen hebben, die ein broot eten, ende van einen wijn drijncken, dat wy also jn allen annemen mogen, dat wy jn allen ein smakelick brood mogen werden jn Gotz mond [3]), ende jn allen Christenen, dat wy geuallich ende behaachlick werden Gode, den Engelen ende alle Christenen na den geist. Amen.

Summa.

Hier wt jst klaar, hoe wy moeten sijn, die dit Auontmaal Christi sullen mogen eten, want dit ein geistelick hoochtijt [4]), daar de geist allein moet angedient sijn, de niet en souckt dan den Here groot to maken, allen minschen tot Gotz lof to verwecken [5]). Alle die dan niet en hebben den geist desz geloofs, die en mogen hier niet weirdich kommen, maar dat sijn hypocrijten, ende en hebben gein bruiloftzkleid. *Mat. 24. 22.* Daar en heift de Here gein lust an, want sy en mogen jn den geist him niet verblyden, jn Gotz barmherticheit ende goetheit, welck God allein behaacht. Ten anderen, alle die hier noch sekerheit van hoeren geloue halen willen ende vergeuijnge van sunden, die komen niet // wt honger desz geistz, G ij r maar daar isz vleisch, ende die hebben gein snaren die sy hier moghen slaan. Ten derden alle die noch jn hoeren sundigen leuen steken, ende die noch na den vleissche leuen, die en mogen hier niet komen, want sy en mogen voor God geinen goeden lust hebben, noch gein goed geluyt geuen, maar dat vleisch isz him noch groot ende weirdich, ende Gotz Geist en heift daar noch geinen

1) Deze komma ontbreekt in het oorspronkelijke.

2) D. i.: welke dood des Heeren met het daaruit voortvloeiende leven aan ons niet nog eerst gegeven behoeft te worden of kan worden, daar wij beide alreede in ons omdragen, bezitten.

3) Zie de verklaring van deze beeldspraak in quat. E, iij v vgg.

4) In te voegen: „is".

5) De Geest, die niet zoekt dan den Heer groot te maken, is hier weder evenals een paar malen vroeger gedacht als de gast, wien voorgediend wordt; en 'tgeen hem nu nog voorgediend wordt, is de gelegenheid om alle menschen op te wekken tot Gods lof.

dorst oft honger gemaackt. Daarum beueilt Paulus, dat man gein gemeinschap halden en sal mit den broederen die sundich leuen, alsz dronckaars, dieuen, overspeilders, ende deszgelijcken. *1. Cor. 5.* Want geistelicke lusten isz daar niet, ende die jn den vleisch sijn, die en moghen God niet behagen. *Rom. 8.* Legget nu dit Auontmaal dat Paulus leert by vnsen Auontmaal, daaraf wy nu gesproken hebben, ende besiet dan of dat niet eyne Leirijnge en jsz ende ein Geist.

Gode sy lof.
Der Here wil vnser aller erbaarmen. Amen. //

Eyne ware Be-

G ij v

dijnckijnge, hoe dat hoochweirdich lichaam Christi, van vnsen vnweirdigen lichaam to vnderscheiden jsz, doer Vrage vnde Antwoorde.

1. COR. 11.

Wer nu vnweirdich van desen broode etet, vnd drijncket van den kilck desz Heren, jsz schuldich an dat lijf vnde bloed des Heren. De minsch beproeue sich seluen. Want wer vnweirdich etet vnde drijncket, der etet vnde drijnckt sich seluen dat ordeil, daar mit dat hy niet vnderscheidet dat lichaam desz Heren.

Vrage.

MAN KAN by etlicken niet wel angenomen werden [1]), *vm dat* man tot die wtwendige Communicatie niet also gaat, so sy dat verstaan vnd gern hadden?

Antwoirdt.

Dat man daar van sich afsondert, doer vnordentlicken wandel, vnd doer eigen vnsekerheit desz herten, dat jsz niet vm desz minschen wille, maar der heilig Geist doer den Apostolen verbiedet niet [2]) // vnsekers an to nemen jn tydelicke spyse. *1. Cor. 8. Rom. 14.* G iij r
Vnd noch groter verboden jsz, doer den Apostel, dat man niemantz dan sich seluen proeue, vnd dat man dat lichaam Christi vnderscheiden sol, vp dat man niet schuldich sy an dat lichaam desz Heren, Want doer vnweirdicheit etet vnde drijnckt man sich seluen dat ordeyl. So moet nu dat lichaam desz vleissch vnd bloeds Christi jn vns herschen [3]) vnd leuen, vnd wy mit him leuen, alsz geschreuen staat: Jck leue niet, maer Christus leuet jn my *Gal. 2.* Vnd so jck noch leue na den vleissch, so moet jck steruen, vm die vnweirdige heerschappie mijns sundelicken lijfs. *Rom. 8.*

Dewijle jck al sulck jn my beuinde, vnd dan noch daar toe sal

---

1) „Bij sommigen wordt men niet als geloovige of medelid aangenomen (beschouwd), omdat men of wanneer men niet enz.".

2) Men zou verwachten: iets.

3) Schwenckfeldsch. Zie de *Inleiding*, bl. 36, 37.

gaan [1]), dat mocht jck doen van minschelicken gebotz wegen, maer van Gotz gebotz wegen niet: Want jck God mit den monde wel eeren kan, daar mijn hert noch verne af jsz *Math. 15.* Vnd also dienè jck den minschen jn die tydelicke Communicatie [2]) die verganckelick jsz, maar kan daar doer niet deilhaftich werden desz lichaams Christi, welck onuerganckelick jn der eiwicheit blijft. Want die heilige Geist vliedet van den geueinszden, die dat lichaam Christi niet vnderscheiden, daarum oock dat rijcke Gotz niet be-
G iij v sitten mogen jn vnweir//dicheyt desz lichaams Christi.

Vrage.

Maar der Here spreickt [3]): So dickmaal als ghy van desen broode etet, vnd van desen kilck dryncket, sult ghy desz Heren doot verkundigen tot dat hy kumpt. *1. Cor. 11?*

Antwoirdt.

Daar die gedachten na den wille desz vleyschs die ouerhand hebben, daar sijn geine gedachten desz dootz Christi, vm dat syne doot eine doot der sunden, vnd gein leuen der sunden jsz, vnd die sunden niet meer heirschen tegen den doot Christi [4]). *Roma 6.* Wy verkundigen wel synen doot mit den mond, maar verkundigen den doot Christi an vnser sielen niet, mit reinen herten, van goeder Conscientien. *1. Tim. 1.* Maar daar werdt verkundicht, doer die Conscientie, vnd den gedachten die vnder ein den anderen sich beschuldigen, die vnweirdicheyt desz lijfs Christi [5]), vm vnsen sunden wille *Rom. 2.*

Daarum wy God to vergeifs eeren, dat wy him mit die wtwendige Communicatie, vnd mit den mond willen genouch doen, vnd vns herte tegen Christum gesinnet jsz. Want wy doer die min-
G iiij r schelicke eere, sonder bekand vnderscheid desz lijfs // des Heren, tegen dat gebot Gotz, die weirdicheit des lichaams Christi annemen [6]).

Also oick geine kilck der dancksagijnge jn vns beuonden werdt, dewijle die doot der sunden doer dat leuen vnses sundigen lichaams noch jn vns herschet, dat [7]) sich vnse siele niet verhoogen, noch jn

1) „Zal ik, terwijl ik dit (de onwaardige heerschappij van mijn zondig vleesch; dit, dat ik nog naar den vleesche leef) in mij zelven bevind, toch ten avondmaal gaan: dan mag ik dat doen ter wille van een menschelijk gebod enz.".

2) Communie, avondmaalsviering.

3) In het oorspronkelijke: „Spreekt. So".

4) Geene macht meer hebben tegenover den dood van Christus, die onze zonde te niet doet.

5) Dat wij onwaardig zijn om aan het lichaam van Christus deel te hebben.

6) „Want door met de eer bij menschen (= minschelicke) rekening te houden en deswege aan het avondmaal deel te nemen zonder het onderscheidende van des Heeren lijf te erkennen (of te belijden) nemen wij tegen Gods gebod het lichaam van Christus, dat zoo „„waardig"", zulk een heilig goed is, tot ons, nuttigen wij dat".

7) Zoodat.

God [1]) verfreuwen kan mit hertelicke dancksagijnge. Want vnse siele noch verdampt werdt, vm der sunden wil, doer vnbesnydijnge desz herten, wy beschuldicht, vnde voer God beklaagt werden. Also jsz jn vns geine kilck der dancksagijnge der genaden vnde vryheit van den sunden: Maar wy drijncken also den kilck der bitterheit der sunden, doer vngeloof, vnd steiruen jn vnsen sunden. *Ioan. 8.* Want wy noch niet gesmaackt hebben an vnse siele den kilck der dancksagijnge, doer den dood vnses Heren, die den doot vnser sunden van vnser sielen neimt, doer dat vnuerganckelick brood, welck God wt den hemel doer dat vleisch vnde bloet Christi geift, tot den eiwigen leuen. *Ioan. 6.* Alsulcke den doot vnde verdamnisz ouer hoere sielen, van [2]) die heirschapie der sunden, jn der eiwicheit niet meer sien kunnen. *Ioan. 8.* Gelijck die Israeliten die Egyptenaren niet meer sagen, na dat Pharao mit synen Egyptenaren vndergijngen, vnde jn dat // Meir verdroncken waren. *Exod. 14.* G iiij v

Die also der sunden doot [3]) door dat steiruen Christi an hoeren lichaam dragen, die verkundigen den doot Christi an hoerer sielen, vnde verwachten die toekumst Christi, dat hoere steirffelicke lichamen mit den leuen Jesu Christi sollen verklaart worden, gelijck sy an hoerer sielen, doer die verrysenisse Christi, van God jn Christo verklaart sijn.

Vrage.

Heift God jngesat vnde geboden dat Nachtmaal oick voor den krancken?

Antwoordt.

Der heilich Geist straffet doer den Apostel die daar toe gijngen, vnde noch sliepen, dat wasz vm dat sy niet upwaackten vnde sliepen, want sy noch rust hadden jn die sunde.

Daerum worden geine krancken, noch die daar slapen deilhafftich dat lichaam Christi vnsers Heren, vm dat sy to voren niet vntwaackt vnde gesont jn Christo worden sijn, alsz geschreuen staat: Die daer slapen die sijn van der nacht. *1. Thess. 5.* Item *Ephe. 5.* Ghy die daer slaapt vntwaackt vnde staat vp van den dooden, so sal v Christus verlichten. Wie [4]) kan der slapende vnderscheiden dat lichaam desz Heren? Want hy rust jn vnbekande vnder-// scheidijnge sichs selfts. Die heilige Schrift geift oueruloedige ge- [G v r] tuichnisz van den slapenden vnde vuylen minschen, unde hoe dat nuchter to sijn, vnde to waacken, toebehoert den genigen die jn dat lichaam Christi sijn. Want Christus heift sijn lichaam gesont vnde

1) „Erfreuen", verheugen. 2) Bedoeld is: van wege.
3) Hier staat in het oorspronkelijke eene komma.
4) Hoe.

niet kranck, noch niet slapende, tot vergiffenisse vnser sunden gegeuen.

Vrage.

Maer spreickt der Apostel niet van lichamelicke kranckheyt vnde lichamelicke doot?

Antwoirdt.

Dat laten wy wel so blyuen: Nochtansz sy gestrafft worden van den Apostel, vm dat sy an hoerer sielen kranck vnde slaperich geworden waren, alsz gesagt isz. Daarum oick van God jn hoeren lichaam gestraft worden. Want so sy an den lijf kranck geweist waren, vnde an die siele gesont, so hadden sy niet vngesont geweist voer God, want [1]) sy schoon lijflick vngesont unde kranck gestoruen waren. Derhaluen bedarf dat niet meer wederleggens. Want wer syner sielen gesontheit heift, vnd vntwaacket jn Christo, hoe kranck hy jsz, vnde hoe hart hy lijffelick slaapt, vnde hoe groote doot hy steirft, noch jsz hy gesont, vnde jsz vntwaackt, vnde leuet jn Christo van der eiwicheyt. //

[G v v] Daarum wardt gein kilck der danckseggijnge vntfangen, jn die vngesontheit der sielen, noch jn den slapenden, gelijck oick Christus niet slapende, jn vngesontheit syn lichaam vns niet gegeuen heift. Vnde worden [2]) nu die krancken vnde vngesonden niet gesont noch salich doer die Apostolissche Communicatie: So [2]) konen wy oick jn desen tegenwoirdigen tijt niet salich sijn doer die Communicatie van den Apostolen vns nagelaten, de wijle dat het vleisch vnses svndigen lichaams noch leuet vnde heirschet ouer vnse siele, tegen dat lichaam desz waarhaftigen vleyschs vnde bloetz Christi.

So jck nu aldus daar toe ga, so doen jck tegen dat gebodt desz heiligen Geistz, der jngeset heift, sijn lichaam vnde sijn bloed to vntfangen, vnde niet mynes lichaams begeirten to leuen, vnde to behalden.

Daarum Christus vnse sunden niet draget, dewijle wy die sunden noch selfst leuen vnde dragen, tot verdamnissen vnser sielen. Want Christus drouch den doot vnser sunden doer den doot sijns lichaams, vnde heift gein leuen noch heirschappie der sunden gedragen, maar hy heift die sundige heirschappie jn den doot gedragen, an synen lijf, an dat holt desz cruitzen, vnde heift die sund doer die stor-

[G vj r] tijnge sijns bloetz jn den doot wtgetogen. Want // hy jsz niet leuendich gemaackt, na die heirschapie der sundaren, die him an

---

1) „Wanneer zij ook al lichamelijk enz." Er staat „wā".

2) „Worden" is imperfectum. Dus: „werden nu in den apostolischen tijd geene kranken genezen door het avondmaal te gebruiken, zoo kunnen wij ook tegenwoordig daardoor niet zalig worden, wanneer daarbij in ons het vleesch nog heerscht".

synen eigen lichaam gedodet hebben: maar hy isz na den geist Gotz, van die kracht van eiwicheit leuendich gemaackt, na die klaarheit van der eiwicheit, dat geine sundige heirschappie ouer him to dooden jn der eiwicheit niet meer vermach. *1. Pet. 3.*

Daarum werdt doer dese tegenwoirdige wtwendige gemeinschap geine sunden quijtgegeuen. Welck ein jeder na desz Heren woirdt by sich seluen proeuen kan. Want vnse sunden niet vermindert noch swacker, maar steircker werden, sodat sy vns niet verlaten, noch quytgeuen, maar ouer vns meister vnde here werden, de wijle wy der sunden alsz gebonden knechten dienende blyuen. Want doer den blooten dienst der Ceremonien wy eyne verhardijnge jn vnsen herten ouerkommen [1]), mit ein benougen jn dat sinlick vnde wtwendich gebruyck, vnde also vngelouich, halszstarrich, vnde vianden der jnwendiger waarheit blyuen. Gelijck die Joden mit den bouckstaf geuangen, doer die vleisschelicke Besnydijnge vnde Paaschlam sich rechtueirdich halden. Vnde varen so voort, vm Christum unde alle syne rechtgelouigen to verachten, veruolgen vnde te doden. Vnde na desen bouckstauisschen gesatz // lyden sy, laten sich mar- [G vj v] teren, welck God niet anneimt, vnde sijn niet gekomen noch nimmermeir komen sullen jn dat landt van beloften, welck God Abraham vnde sijnen sade toegesagt hadde.

Daerum isz die Schrift vnde vterlicke Sacramenten na den bouckstaf des vleischs eyn bedroch, waar doer die minschen an siele vnde lichaam bedrogen werden, vm dat doer die vpuerstantenisse [2]) Christi allein [3]) openbaar gemaackt werdt, dat die Wet vnde alle jnstellijngen Gotz geistelick sijn, die mit geins minschen sinnen konen verstanden werden. Also isz God gein oirsaack desz bedrochs, maer dat vngeloof bedriegt vns, mit vnsen natürlicken verstande vnde wetenschap, welck gein gelouc jsz. *Gal. 3.* Vnd wy wt naturen niet hoger konen bekennen, dan goddelicke geschapen dijngen, maar die eiwige vngeschapen Godheit kan niet van vns bekant werden, want sy ein Geyst jsz, vnde die heilige Schrift van God jngegeuen geistelick to verstaan jsz, vnde vnse sinnen niet Gotz noch geistelick, maar natürlick geschapen sijn. Daarum vnse sinnen gein leuen weircken kunnen, maer doer dat woirdt desz leuens

---

1) Zie de *Inleiding*, bl. 30, 31.

2) Oudemans vermeldt in zijn *Woordenboek*, dat dit woord met de beteekenis „opstanding", door L. Meijer en Kiliaen wordt opgegeven. Ik vind het echter in Kiliaen niet; wel in Meijer's *Woordenschat*. Het komt daar voor onder de verouderde woorden, die de auteur niet langer wil gebezigd zien, en zal wel in het middelnederlandsch aan den middel-hoogduitschen vorm van „Auf-er-stehung" zijn ontleend.

3) „Van Christus en van hem alleen (niet van b. v. de heiligen) wordt enz.".

gericht werden, want sy vergenckelick sijn, vnde dat rijck Gotz met vnsen sinnen niet besitten mogen. //

[G vij r] Die wtwendige Communicatie ofte gemeinschap jn deser tijt kan wael doir minschen vermogen volbracht werden: Maar die gemeinschap desz waarhaftigen vnde vnuerganckelicken vleisschs vnde bloetz vnses Heren Jesu Christi, kan van geinen minschelicken vermogen angenomen werden. Want Christus heift sijn bloed doer den heiligen Geist wtgestort [1]). *Act. 20. Hebr. 9.* Vnde sijn vleisch vnde bloed werdt vntfangen, daar doer dat het voor vns vergoten jsz, naemlick doer den heiligen Geist.

¶ *Waar an bekandt werdt, dat wy des Heren lichaam niet vntfangen hebben.*

DAERan bekennen wy, dat wy dat waarhafftige vleisch vnde bloed Christi niet vntfangen hebben, vm dat wy niet quijtgeuijnge vnser sunden, maar die sundige heirschappie ouer vnse sielen beuinden. Die quijtgeuijnge der sunden jsz niet jn dese tydelicke Communicatie, welck [2]) ein jeder na Gotz beuel beuindet, der sich seluen vndersoucket vnde proeuet, vnde dat lichaem Christi vnderscheidet. Want so die vergiffenisse der sunden jn die tijdelicke Communicatie ware, so ware sy niet eiwichlick van weirden.

[G vij v] Want dese tydelicke // jsz verganckelick, maer die eiwige jsz vnuerganckelick. Vnde Christus hadde den doot na ouergeuijnge sijns lichaams niet düruen [3]) steiruen, so die tydelicke vnde wtwendige Communicatie, alsz die vnuerganckelicke, volkommen geweist ware.

Maar nu die tydelicke Communicatie bewyset [4]) eine vnuerganckelicke, die daer gegeuen werdt doer dat geloue jn Christus bloede, welck vnse sielen verlosset vnde vrymaket van die knechtschap der sunden. *Rom. 3. Ephes. 1. Col. 1.* [5]).

Welcke minschen nu oick na gevolget hebben die erluchtijnge

1) Dit herinnert aan Schwenckfeld. Zie de *Inleiding*, bl. 36, 37.

2) „Hetwelk, nl. dat vergeving van zonde niet aan de tijdelijke, uitwendige declneming aan het avondmaal verbonden is, ieder wel naar Gods bevel enz.".

3) „Mogen sterven": in den zin van „behoeven te sterven". Zie dit nader uitgewerkt quat. J, jv.

4) „Wijst er op", dat wij de onvergankelijke hebben ontvangen. Of: „toont"?

5) De bladzijden van hier tot quat. G, viijv „jn dat waarhafftigen lichaam unses Heren Jesu Christi" keeren letterlijk en op juister plaats terug quat. H, jv tot H, ijv. Daar is alleen eene enkel maal een onduidelijk woord door een duidelijker vervangen. Bij die bladzijden vindt men in deze uitgaaf de noodige aanteekeningen onder den tekst.

van die minscheyt Christi, die hebben oick na gestreuet die reinijnge horer sunden, doir dat bloed Christi. Vnde wie wael die sunden niet noch geheel jn den dood sijn gebracht, alsulcke hebben nochtansz tot die gemeinschap der Apostolen vnde Communicatien gegangen, tot dat sy jn den doot horer sunden doir den doot Christi jn gelijke jnplantijnge gekomen syn, vnde jn gesontheit desz geloofs vntwaackt waren, tegen die sundige vngesontheit des vngeloofs, doir Christus doot, vm die sunde jn het geloue to ouerwinnen.

Gelijck Caym dor syne offerande, noch Judas doer syne Communicatie geine vergiffenisse der sunden vntfyngen, also oick niemantz doir die sichtba-//re Communicatie der sunden vergiffe- [G viij r] nisse vntfangt. Vnde dit [1]) jsz waar, vm dat wy dat lichaam des Heren soucken jn die tydelicke Communicatie, welck wy an vnsen eygen lijf vnde siele to voren niet beuinden, want wy vns jn dat gebot Gotz niet vndersoucken, noch vns selfst proeuen, vm to vnderscheiden dat lichaam des Heren.

Daarum die waarhafftige Communicatie an vns selfst sol geproeft vnde vndersocht werden, na des Heren beuel, vnde niet jn den broode, gelijck Caym doir den offer, vnde Judas doir dat lichaam Christi versocht [2]), vnde wtwendich bewesen, welck sy jn hoer herten voor God niet waren. Deszgelijcken alle die van God, noch van Christo, noch van den Euangelio die kracht niet vnderscheiden, die willen alle doir desen sichtbaren toeganck Gotz vnde desz dootz Christi deilhafftich werden. Vnde sy konen niet up hoir steruen vnderscheiden dat naturelick gesatz Gotz, wie sollen sy dan vnderscheiden dat lichaam Christi, daar dat ouernatürlick volkommen gesatz des heiligen Geistz jnwonet?

Dit kumt al doir die tijt der vnwetenheit. *Act. 17.* so dat man meer tot die wtwendige vntfanckenisse, die verganckelick jsz, berichtet werdt, dan tot dat waarhafftich lichaam Christi [3]), an vnsen eigen // lichaam to proeuen, vnde to vnderscheiden dat vnuergan- [G viij v] ckelick jsz. Vnde also doir dat tegenwoirdich blyuen wy jn vnbekantheit der vnsichtbarer Godheitz, die daar jsz jn dat waarhafftige lichaam vnses Heren Jesu Christi. *Col. 2.*

Och dat wy gedachten vm vntwaackt to werden, gelijck jn den tyden Christi etlicke Jueden vntwaackten, vnde die Besnydijnge, Paaschlam, den Tempel van God jngesat moesten verlaten, vnde dat tegenwoirdich afstaan, vnde selfst an hoeren eygenen herten des lijfs begeirten afsnyden, vpdat sy dat Paaschlam jn den doot Christi,

---

1) Dit luidt quat. H, ij^{r}: „Dit bekennen wij waar te wesen, omdat ....“
2) Quat. H, ij^{r} staat: „verzochten“. Zie op die plaats.
3) Deze komma ontbreekt quat. H, ij^{r}.

synes lichaams selfst deilhaftich, einen Tempel Gotz worden. Want wy bewysen mit die tydelicke Communicatie, dat wy an vnse sielen die waerhaftige Communicatie des vleischs vnde bloetz vnses Heren deilhaftig geworden sijn, so dat vnse siele den doot Christi draget jn vnuerdamlicheit des herten, gelijck vnse siele to voren die verdamlicheit door dat leuen der begeirlicheitz vnses vleischs an vnsen herten gedragen heift [1]). Daarum doer die Broodbrekijnge vnde kilck der danckseggijnge to kennen gegeuen werdt, dat wy sijns lichaems doer den heilegen Geist jn synen bloede [2]), kinderen des nieuwen Testamentz geworden sijn. Welcke broot-
H j r bre//kijnge die Apostolen allen gelouigen sielen voer gedragen hebben, vp dat sy hoer daarjn beproeuen, vnde vnderscheiden sollen, hoe na sy des lijfs Christi waren vnde jn die weirdicheit der benedictien desz lijffs Christi stonden. Want geine vnweirdicheit noch verdamnisz jn Christo Jesu jsz *Rom. 8.* noch oick jn die gelouige siele des minschen, der doer den heiligen Geist van bouen, an geist, siele, vnde lichaam desz lijfs Christi geworden jsz. Daarum Gotz volheit doer den heiligen Geist van bouen jn vns gegeuen werdt, welck die broodbrekijnge betuget, dat wy van den hemel die volheit Gotz vntfangen hebben, daer doer wy den wille desz Vaders doen vnde volbrijngen jn Christo, van wiens vleisch vnde bloed wy geworden sijn, vnde jn die doot vnses vleischs vnderdanich sijn. Want wy jn Christo vnde God jn Christo jsz, alsz geschreuen staat, Ghy sijt dat lichaam Christi vnde leden. *1. Cor. 12.* vnde sijt der Tempel desz leuendigen Gotz, ghelijck alsz God spreickt. Jck wil jn hoer wonen vnde jn hoer wandelen, vnde wil hoer God sijn, vnde sy sullen mijn volck sijn. *1. Cor. 3. 6.*

Also werdt doer die wtwendige Communication desz Heren dood niet gegeuen, maar daar werdt vndersocht, geproeft, vnde beuonden,
H j v hoe // na wy doer dat geloof sijns lijfs, an geist, siele vnde lichaam geworden sijn [3]), of wy desz Heren dood oick geuoelen tot vergiffenisse vnser sunden, gelijck wy doer dat leuen vnses sundigen lijfs die verdamnisse vnser sielen dragen.

Welcke [4]) minschen nu oick na gefolget hebben die erluchtinge [5]) van die minscheit Christi, die hebben oick nagestreuet die reynijnge hoerer sunden, doer dat bloed Christi. Vnde wie wel [6]) die

1) Hier eindigt de pericope, die quat. H, j^{v} tot H, ij^{v} wordt herhaald. Zie aanteekening 5 op bl. 100 hiervóór.

2) Zie quat. G, vij^{r}, aanteekening 1 op bl. 100 hiervóór.

3) Lees: „hoe na wij sijns lijfs (deelachtig) geworden sijn aan geest, siele unde lichaam door dat geloof".

4) Hier begint de letterlijke herhaling van quat. G, vij^{v} tot G, viij^{v}.

5) „Erluchtung", verlichting. 6) „Wiewohl", hoewel.

sunden noch niet geheel jn den doot sijn gebracht: al sulcke hebben nochtans tot die gemeinschap der Apostolen Communicatien gegangen, totdat sy jn den doot hoerer sunden, doer den doot Christi jn gelijcke jnplantijnge gekomen sijn, vnde jn gesontheit desz geloofs vntwaackt waren, tegen die sundige vngesontheit desz vngeloofs, doer Christus doot, jn dat geloiue to ouerwinnen.

Dat niemants doir die sichtbare Communicatie der sunden vergiffenisse vntfangt, gelijck Caym doir sijn offerande, noch Iudas doir syne Comunicatie geyne vergiffenisse vntfyngen.

Dit bekennen wy waar to wesen, vm//dat wy dat lichaam des H ij r
Heren soucken jn die tydelicke Comunicatie, welcke wy an vnsen eygen lijf vnde siele to voren niet beuinden, want wy vns jn dat gebod Gotz niet vndersoucken, noch vns selfst proeuen, vm to vnderscheiden dat lichaam desz Heren.

Darum die waerhafftige Comunicatie an vns selfst sol geproeft vnde vndersocht werden, na desz Heren beuel, vnde niet jn den broode, gelijck Caym doer den offer, vnde Judas doert lichaam Christi versochten [1]), vnde wtwendich bewesen welck sy jn hoeren herten voer God niet waren. Deszgelijcken alle die van God, noch van Christo, noch van den Euangelio die kracht niet vnderscheiden, die willen alle doer desen sichtbaren toeganck Gotz vnde desz dootz Christi deilhaftich werden. Vnde sy konen niet vp hoer sterueu [2]), vnderscheiden dat natürlick gesatz Gotz, wie sollen sy dan vnderscheiden dat lichaam Christi, daar dat ouernaturelick volkommen gesatz desz heiligen Geysts jn wonet?

Dit komt al vm [3]) die tijt der vnwetenheit. *Act. 17.* so dat man meer tot die wtwendige vntfanckenisse, die verganckelick jsz, berichtet werdt [4]), dan tot dat waarhaftich lichaam Christi an vnsen eygen lichaam to proeuen, vnde to vnderscheiden dat vnuerganckelick jsz. Vnde also doer dat tegenwoirdig // blyuen wy jn vnbe- H ij v

1) In plaats van het voorafgaande „undersochten". Kaïn en Judas onderzochten zich zelven, maten zich zelven af naar eene uitwendige handeling en bewezen daardoor of gaven zich daardoor — nl. ten onrechte — tegenover de buitenwereld het voorkomen van iets te zijn 'twelk zij eigenlijk in hun binnenste en in het oog van God niet waren; zij leverden het bewijs, maar het onrechtmatig bewijs daarvan.

2) „Tot op hun sterven, zoolang zij in leven zijn" ?

3) Waarschijnlijk wil de schrijver zeggen: „van wege den tijd der onwetendheid".

4) „Zoodat men meer onderricht wordt tot enz.".

kantheit der vnsichtbarer Gotheitz, die daar jsz jn dat waarhaftich lichaam vnses Heren Jesu Christi. *Coloss. 2.*

O dat wy gedachten vm vntwaackt to werden, gelijck jn den tyden Christi etlicke Joden vntwaeckten, vnde die besnydijnge, Paeschlam, vnde den Tempel van God jngesatzt moesten verlaten, vnde dat tegenwoirdich afstaan, vnde selfst an hoeren eigenen herten desz lijfs begeirten afsnyden, vp dat sy dat Paeschlam jn den doot Christi, sijns lichaems selfst deilhaftich, einen GotzTempel worden [1]). Want wy bewysen mit die tydelicke Comunicatie, dat wy an vnse sielen die waarhaftige comunicatie desz vleischs unde bloetz vnses Heren deilhaftich geworden sijn, so dat vnse siele den dood Christi draget jn vnuerdamlicheit desz herten, gelijck vnse siele to voren die verdamlicheit doert leuen van die begeirlicheit vnses vleischs an vnsen herten gedragen heift [2]).

Also werdet huyden jn deser tijt noch seer gedwalet jn vnbekantheit desz vleischs vnde bloetz vnses Heren Jesu, welck hy gegeuen heift tot einen dood vnses sundigen lijfs, vp dat wij leuen sollen sijns lijfs. Want gelijck gein leuen jsz by God, dan doer
H iij r den Geist Gotz van der eiwicheit: Also oock // gein lichaam jsz daar Gotz Geist jn jsz, dan allein dat lichaam desz vleischs vnde bloetz vnses Heren Jesu Christi. Waar na [3]) wy vns vpdat hoochste to bevlietigen schuldich sijn. Want wy daar vm van God geschapen sijn, vp dat wy an vnse sielen sollen deilhaftich werden Gotz genade vnde vrede, daer Christus jn leifde, eer dat hemel vnde aerde geschapen waren.

Vrage.

Man segt, die selden of nimmermeer gaan tot die wtwendige Communicatie des vleischs vnde bloeds Christi, die sijn verachters der Sacramenten, alsz Heydenen, Joden vnde Turcken. Vnde wan sy dat wtwendich vnde gerijnge gebod Christi niet halden, wie sollen sy noch dat grootste gebod halden konen?

Antwoirdt.

Dat man tot die wtwendige communicatie niet en gaat, dat verdamt niemantz hoger, dan hy to voren jn synen herten doert leuen desz vleischs verdammet jsz, als Caym, Judas etc. Vnde alle die na den vleisch wandelen vnde vleischelick gesinnet sijn, mit bitterheit, haat, thorn vnde viantschap etc., die verachten dat waarachtige lichaam Christi mit hoeren sundelicken leuen desz vleischs,
H iij v dat // doer die lusten verdoruen jsz, vnde meinen daar jn to leuen,

1) Lees: zouden worden.
2) Hier eindigt de herhaling van quat. G, vij^{v} tot G, viij^{v}.
3) „Waarnaar", nl. om dat vleesch en bloed deelachtig te worden.

vm dat sy dat Sacrament vntfangen tot eine versekerijnge vnde pandt hoerer salicheit. Waar doer sy die vnuerganckelicheit desz lijfs Christi (daer die Godheit jn jsz) veranderen doer vnwetenheyt jn eine verganckelicke gemeinschap desz lichaams vnses Heren. Want dat waarhaftige vleysch vnde bloed desz Heren reiniget niemantz jnt herte, tensy dat syne sundige vleisch vnde bloed, dat alde kleyd, doer dat waarhaftige nieuwe lichaam desz geysts Christi wtgetogen isz. Want man lapt gein alde kleid mit den nieuwen. *Luc. 5. Mat. 9.* Also jsz die gemeinschap desz lijfs Christi allein voer alle gelouige sielen, die dat alde kleyd desz sundigen lijfs Adams gestoruen sijn doert lichaam Christi.

Maer der noch sijn alde leuen mit den nieuwen kleid Christi bedecken wil, alsulcken jsz vnbekandt dat hoichweirdige Sacrament desz lichaems Christi, want hy sich desz gelijck achtet vnde anneimpt, dat mit geine spyse noch dranck kan vntfangen werden. Vnde werdt daar doer niet gebetert, maar jn synen sunden verhardt vnde verstockt, alsz to voren gesagt isz. Want hy schuldich jsz an dat bloed desz Heren, vnde etet vnde drijncket sich seluen dat ordeil, vm dat hy niet vnderscheidt dat lijf desz Heren. //

So jsz nu daar gein hoger vnschuld [1]), dan dat lichaam Christi, H iiij r
daar God die Vader, der Soin vnde der heilich Geist jn sijn, alsz geschreuen staat. Ghy sijt Tempelen desz leuenden Gotz. *1. Cor. 3. 2. Cor. 6.* Want so lange die herschappie der sunden jn vns jsz, so sijn wy jn dat lichaam Christi niet, daar God sonder sunde jn wonet. Daarum vnse handen vnde voeten gebonden sijn van die herschappie vnser sundiger begeirlicheit, vm dat wy alsz ein huychler vns desz nieuwen kleids hebben angenomen, desz wy doch van herten doer dat vngeloof vnses sundigen leuens viandt sijn. Derhaluen wij [2]) jn duisternisse vnses herten gebonden blyuen vnde behalden werden, tot den gericht, vm vnsen loon to vntfangen mit den huychler, die mit den monde God eeren vnde bekennen, daar vnse herte verne af jsz. *Mat. 15. 24.*

¶ Dat des minschen ordeyl dragelicker is int vleysch, dan dat ordeyl Gods an vnser sielen.

*Derhaluen wy beter to dragen hebben dat ordeil van den min*schen, vm dat wy vns desz niet annemen noch vntfangen, dat wy voer God niet sijn: dan dat wy met den monde voer den minschen

1) „Geen sterker of beter middel om van onze schuld verlost en dus weer onschuldig, rein te worden dan enz.".

2) Dit „wij" ontbreekt in het oorspronkelijke. „Behalden" is hier niet behouden, maar gehouden.

H iiij v God eeren, daar vnse herte van God verne af jsz. // Daarum wy swaarder ordeil als huychlaers van God dragen moeten, want wy desz minschen lof vnde eere annemen, vnde dat lof vnde die eere Gods [1]) vnserer sielen salicheit verne van vnsen herten jsz, noch niet deilhaftich daaraf sijn. Want also lange wy der sunden leuen so moeten wy steruen. *Ro. 8.* Maar daar Christus jsz, daar jsz dat sundige lijf dood vm Christus wille, der doer synen Geist jn vnsen sielen leuet vnde herschet. *Ephes. 3. Gala. 2.* Vnde leuen niet meer na vnseren geist desz vleischs, maar der Geist der verrysenissen [2]) Christi heirschet vnd leuet jn vns, na die kracht van der eiwicheit.

Daarum jsz die vntfanckenisse des lijfs vnses Heren jn vnsen alden leuen eine verhardijnge vnde verstocktheit van die blindtheit vnser sunden, vm dat wy jn vnsen alden leuen dat hoochste nieuwe leuen desz lijfs Christi, voer God der van der eewicheit jsz [3]), vns weirdich achten vnde annemen, waar doer wy verachten det hoochweirdige Sacrament Christi, sijn vleisch vnde bloed, dat vergoten jsz vm vnsen sunden, vp dat wy vnseren sunden steiruen, vnde sijns vnsundtlicken bloedtz deilhaftich werden.

Dat Sacrament vnde Testament Christi kumpt allein toe den afge-
[H v r] storuenen, die dat nieuwe kleid // Christi [4]), sijn lichaam [5]), doer den heiligen Geist hebben angetogen. Daarum sy oock jn die hemilsche burgerschap desz nieuwen Testamentz Christi in synen bloede, jn dat Paradijsz des lichaems Christi, Gode van eiwicheit toegebragt sijn. Maar [6]) die daar jn die tydelicke vnde wtwendige communicatie die burgerschap desz vleischs jn diser tijt behalden, bewysen sy daar mit, alsz sy hoere macht vnde heirschappie bewysen mit die vervolgijnge desz vleischs, welcke macht vnde heirschappie doch vphoret vnde verganckelick jsz, daarum die vnuerganckelicke heirschappie desz vnsundtlicken lichaams Christi, doer dese tydelicke, noch verborgen vnde vnbekandt jsz.

Vrage.

Die dat gerijnge wtwendige gebod niet halden, hoe sullen sy hoger gebod halden konen?

Antwoirdt.

God heift gein groter liefde bewesen, dan dat hy synen Sone

1) Misschien bedoelt de schrijver, dat „God te loven, 'twelk de zaligheid onzer ziel uitmaakt, ver van ons hart is"; en moet het volgende gelezen worden: „jsz, wij noch niet ...."

2) Hollandisme.

3) Dit „voer God.... eeuwicheijt is" verbreekt den samenhang.

4) Deze komma staat in het oorspronkelijke niet.

5) „Sijn lichaam" is nadere verklaring van dat „nieuwe kleed Christi". Wij ontvangen dit lichaam uit den hemel.

6) Deze volzin is mij uit het verband niet duidelijk.

jn den dood voer dat leuen desz wereltz heift gegeuen. Also oick geine groter ouertredijnge, dan dat bloed Christi mit vnweirdicheit an to nemen, daarum wy oock dat oordeil daar door schuldich sijn. Deszgelijcken oock geyn groter gebod Gods jsz, dan dat vleisch vnde bloed // Christi to vntfangen mit danckbaarheit. Welck niet [H v r] geschieden kan voor [1]) die gehoorsaamheit desz jnhaltz desz Euangeliums, welck jsz dat steiruen desz vngeloofs vnses sundigen lichaams. So wy jn vnsen alden leuen mit einen vngestoruen lichaam der sunden daar toe gaan, so verachten wy ten jrsten desz Euangeliums einige [2]) Doop, welck jsz die dood vnser sunden, vnde treden mit voeten dat bloed desz nieuwen Testamentz jn vngeloof vnser sunden, dat wy selfst schuldich sijn an dat bloed vnses Heren. Want wy door den doop jn Christo hebben angenomen den dood vnses sundigen lichaams to steruen, alsz gekochte knechten doort geloof jn den doot Christi, alsz geschreuen staat. *Rom. 6.* Weit ghy niet dat alle die gedoipt sijn jn Christum Jesum, die sijn jn synen doot gedoopt. Want jst dat wy mit him geplant werden tot gelijcken doot, so sullen wy oock die verrysenisse gelijck sijn, dewyle dat wy weten, dat vnse alde minsch mit him gecruitziget jsz, vp dat het sundige lichaam to niet gemaackt worde vnde uphoere, dat wy nu voort an den sunden niet meer en dienen. Daarum wy dat lichaam Christi niet vntfangen mogen, eer wy to voren door den doop vnser sunden gestoruen sijn, ofte tegen den doot // vnser sunden opwaacken, vnde vnrustich tegen die sunde sijn. [H vj r]

Wer dat lichaam Christi vntfangt
der heift sijn sundige lichaam ver-
loochent. Vnde so lange wy na
vnse sundige lichaam leuen,
so sijn wy vnweirdich des
waerachtigen vleischs
vnde bloeds Christi.

WER nu dat vleisch vnde bloed Christi, dat vnse sunden doodet, lieuer heift, dan sijns sundigen lijfs vngeloof, der moet sich selfst verloochenen, vnde verliesen na den vleisch. Want so hy na den vleisch leift, so heift hy sich selft lief, vnde jsz ein viandt des vleischs vnde bloeds Christi, der sijn leuen jn sijn vnschuldige vleisch vnde bloed voor vnsen sunden ant holt des cruces gedragen vnde wtgetogen heift, vp dat wy door dat lyden sijns

1) Vóórdat wij gehoorzaam geworden zijn.
2) Éénige doop. Dus de waterdoop past bij het Evangelie niet? Zie drie regels verder.

doots, van vnsen sundigen doot sollen afsteruen, vnde vns selfst niet meer liefhebben, maar sollen geloouen jn him der voer vns gestoruen jsz, vnde [1]) vnses vngeloofs gericht erdulden, dat wy jn die gehoorsaamheit des geloofs afsteruen vnse eigene liefde des
[H vj v] vngeloofs, vnde alleine leuen die lief-//de desz geloofs, na Gotz welgeuallen. Want die Summa der geboden Gods jsz jn dat vleisch vnde bloed Christi, naamlick liefde van reinen herten, van goeder conscientien, vnde vngeveynszden geloue, *1. Timo. 1.* Vnde waar jn [2]) dese summa niet jsz, daar jsz dat lichaam Christi niet vntfangen: Maar waar dese Summa jsz, daar jsz dat lichaam Christi van den heiligen Geist vntfangen, vnde leuet [3]) niet meer sich selfst, maar der Summen der geboden door dat lichaam Christi, welck hy waerachtich geworden jsz [4]).

¶ *Dat die brootbrekijnge des lijfs Christi niet licht is to halen.*

*ALSO is dat broot vnde wijn van die gemeinschap desz waer*haftigen vleyschs vnde bloeds Christi geine lichte spyse vnde dranck. Want sy niet gesmaackt noch geproeft kan werden, sonder doot der sielen, ofte mit den doot desz sundigen lichaams, gelijck der Apostel mit twee wederhalenden [5]) redenen getuyget, dat der vnweirdich schuldich jsz an dat lijf vnde bloed desz Heren, alsz geschreuen staat. *1. Cor. 11.* Ten eirsten: wer nu vnweirdich van desen broode etet, ofte van den kelckt desz Heren drijnckt, der
[H vij r] jsz schuldich an dat lijf vnde // bloed desz Heren. Ten anderen: Der minsch beproeue sich seluen, vnde ete also van desen broode, vnde drijncke van den kilcke, want der vnweerdich etet vnde drijnckt, der etet vnde drijnckt sich seluen dat oordeil, vm dat hy niet vnderscheidet dat lichaam desz Heren.

Maar den welcken die doot desz sundigen lichaams niet jsz bekent, noch oock die doot der sielen niet geproeft werdt, daar jsz oock dat waarhaftige lichaam desz vleischs vnde bloeds Christi vnbekent, vnde sijn buyten den lichaam Christi, jn vnbekantheit hoers selfs noch verloren.

Jn den [6]) nu der sielen doot bekennet jsz, doer dat leuen sijns

1) Het volgende beteekent: „en opdat wij over ons ongeloof het gericht zullen dragen, 'twelk hierin bestaat dat wij onze eigene liefde, die aan het ongeloof eigen is, afsterven in de gehoorzaamheid des geloofs, enz.".

2) In wie...., in hen.

3) Nl. de mensch of iemand.

4) Zie de *Inleiding*, bl. 28.

5) Herhalen.

6) Zij nu, door wie de doodschheid hunner ziel gekend of ingezien wordt, doordat het zondig lichaam nog in hen leeft,....

sundigen lijfs, die soucken die spyse hoerer sielen, door dat leuende brood van den hemele, dat wt den monde Gotz gaat, dwelck die siele door dat lichaam Christi scheidet van die heirschappie der sunden, so dat die sunden gericht werden, vnde niet meer en leuen jn deser tijt, gelijck dat geschreuen staat: Vwe sunden sijn v vergeuen, gaat vnde sundicht niet meer. *Ioan. 8.* Niet meer to sundigen, jsz die dood der sunden, dat alsulcke gelouige siele door den dood desz lijfs [1]) Christi die ouerhandt heift, dat wy niet meer den sunden dienen. *Rom 6.* //

¶ *Wie dat lichaam Christi in den tyden der Apostelen vntfangen is worden, by den genen die noch der sunden niet afgestoruen waren.* [H vij v]

DAER dat steeruen Iesu Christi an vnsen steirfelicken lichaam niet gedragen werdt, daar jst niet licht dat brood vnde wijn desz lijfs vnde bloeds desz Heren to vntfangen, maer jsz seer swarelick. Vnde vp dat vnbeswaarlickste dat het toegaan mag, dat [2]) sy sich proeuen, hoe na sy gestoruen vnde gekampt hebben vm der sunden, hoe na sy desz lijfs Christi sijn, vnde hoe verne sy doer dat leuen vnde heerschappie der sunden noch daar van sijn. Vnde alsulcke moeten noch also groote verdamnisse hoerer sielen dragen, doer dat leuen van die heirschappie der sunden, tot der tijt dat het lichaem Christi jn hoer die ouerhandt heift. Also sijn sy jn Christo vnverdamlick, doer dat hoer lichaam syne lusten vnde begeirten mit Christo gecruitziget vnde jngeplant jsz jn den dood Christi, gelijck doer dat leuen desz sundigen lijfs hoer siele doer die sunden jn den doot vnde verdamnisse jngeplant wasz. Also hoer steirfelicke lichaam der sunden gecruitziget jsz vnde jn der ma-//ledictien [H vij r] staat, doer dattet niet meer der sunden leuet, maer draget den doot der sunden doer dat steiruen Christi. Vnde die siele vntfangt die benedictie doer die verrysenisse Christi, na die klaarheit Gotz van der eiwicheit die leuendich maackt jn Christo. Vnde also wordet die kilckt der verdamnissen van die hand der sielen genomen doer den doot desz lichaams Christi. *Esa. 51.* Vnde wordet vp dat lichaam der sunden jngeschoncken die kilck der maledictien, tot den doot desz sundigen lijfs, den wy moeten wtdrijncken tegen vnsen wille,

1) Ten gevolge van den dood, dien het lijf Christi (niet ondergaat, maar) aan ons zondig bestaan aandoet.

2) Ik vermoed dat men moet lezen: „unde up dat unbeswaarlickste het (nog) toegaan mag, als sij sich proeuen enz.".

vnde die siele drijncket den kilckt der benedictien jn Christo, doer dat geloof, na die weirckijnge Gods vnde synes willens, der daar leuet van der eiwicheit.

Vrage.

Jn den tyden der Apostolen sijn oock die sundaars gegangen tot den Nachtmaal desz Heren.

Antwoirdt.

Dat jsz waar van vnbekande sundaers, maar mochten geine openbaer sundaars daar toelaten, vm dat der Here gebiedt, die openbaar sundaars to halden alsz Heydenen vnde Publicanen. *Math. 18.* Waar mit sy oock niet moesten eten. *1. Cor. 5.* Also Judas heift mit den anderen gecommuniceirt vnde was gein open-
[H viij v] baer sundaar, maar syne booszheit // wasz noch verborgen. Die ander Apostolen, hoewel sy na der Communication Christum verloogent hebben, waren oock geine openbaer sundaers, mit einigen laster befleckt, gelijck der Here selfst betuiget, dat sy rein waren. *Ioan. 13. 15.* Ghy hebt by my verhardet [1]) vnde jn myne anfechtijnge gebleuen. *Luc. 22.* Item sy hadden alles verlaten, vnd Christum allein geuolget. *Math. 16.* Daarum die hoer jn die Wet na die Schrift allein hadden geleirt vnde vpgetogen, die hebben sy oock verlaten, vnde wollen niet to rugge gaan, alsz die ander Jungeren deden, want sy sagten: Ghy hebt die woirden desz eiwigen leuens, waar sullen wy henen gaan? *Ioan. 6.* Derhaluen sy an Christum waren gebonden voer God jn hoeren herten, welck [2]) sy oock niet konsten verlaten, vnde mit him to steiruen gesinnet waren. Maar vm dattet vnmogelick wasz mit Christo to gaan jn den doot, tot den Vader jn der eiwicheit, daarum loogenden sy den Sone jn die tydelicheit [3]). Want sy waren niet volkommen jn dat lichaam Christi doer [4]) synen dood jngegangen [5]), anderszsins hadde Christus daar na den dood niet duruen steiruen, vnde hadde also den Geyst der volkommer kracht Gods, die Christum van den doot heift
[J j r] leuendich gemaackt, niet vntfangen // konen. Maar doen die voleindijnge desz tijtz Christi to lyden gekommen wasz, vnde [6]) die volkommenheit Gods doer dat cruitz jn vnderdanicheit sol gehoorsaam

---

1) „Volhard". 2) Lees: „welken".

3) Het nu volgende, dat tamelijk duister is, wordt verklaard in quat. J, j v: „Want so het mogelick geweist ware enz.".

4) Lees: „voor".

5) Wordt hier met het lichaam Christi de (onzichtbare) gemeente bedoeld? Men is geneigd dit op te maken uit quat. J, vij v: „de unverganckelicke keircke des lichaams Christi" en quat. J, vij r: „die onverganckelicke Tempel Gods desz lijfs Christi". Maar de schrijver zal wel, Schwenckfeldsch, aan het hemelsch lichaam van Christus hebben gedacht, waaraan ieder geloovige deel krijgt.

6) Blijkbaar is „hij" uitgevallen.

sijn, doen waren oock syne Apostolen geschickte vaten vm to vntfangen sijn lichaam jn den doot sijns vleischs, welck sy tot ein leuen jn deser tijt, tegen dat Woord van eiwicheit hadden angenomen [1]).

Hier wt jst openbaar, dat die gelouigen, jn den vnvolmaackten standt der Apostolen, dat lichaem Christi oock mogen vntfangen. Want die jn Christo alles verlaten, vnde niet behalden hebben, door Christum, die seluige mogen mit den Apostolen niet meer vertroostet werden van die tydelicke woirden desz bouckszstafs, gelijck die Apostolen van den Schriftgeleirden vnde Phariseen doer die heilige Schrift niet mochten versadet, noch konsten vertroostet werden. Daarum sy mit Christo jn syne elende vnde verachtijnge niet van him gijngen, want sy jn him geloofden, dar hy die woirden desz leuens hadde, welcke die Schriftgeleirden door den bouckstaf der heiliger Schrift niet hadden. *Ioan. 6.* Vnde die also sijn mit den vnvolkommen Apostolen voer den doot Christi, die mogen oock dat lichaam van Christo vntfangen, vm // tot den volkommen doot J j v
Christi, doer synen doot to erreicken, sol anderszsins hoere schuldige doot den vnschuldigen doot Christi jngeplantet woerden. Want so het mogelick geweist ware doer die wtwendige communicatie sijns lijfs jn den Auontmaal volkommen to werden, doer ouergeuijnge sijns lijfs, sonder doot to steiruen, hy hadde vryelick nimmermeir die doot selfst gestoruen. Want hy sprack, jst mogelick so neimt desen kilckt van my [2]), welck hy noch na den Auontmaal der wtwendiger communicatien sprack vnde badt. Also wy oeck den doot vnses sundigen lijfs moeten ouergeuen, doer die communicatie [3]) gelijck Christus sijn vnsuntlick lichaem heift ouergegeuen, vp dat wy doer vnsen schuldigen doot der sunden steiruen, vnde den vntschuldigen doot Christi sollen deilhaftich werden. Vnde vm dat waarhaftige vleisch vnde bloet Christi an vnse siele deilhaftich to werden, so vndersoecken wy vns seluen, vp dat wy tot kennisse vns selfst sundigen lichaam kommen, waar mit wy die kennisse desz vnsuntlicken lichaams Christi vnderscheiden mochten.

1) Onduidelijk.

2) De nadruk ligt hierop, dat Jezus deze bede in Gethsemane heeft uitgesproken n a d a t hij met zijne apostelen het avondmaal had gevierd.

3) Misschien heeft den schrijver hier en in 't volgende Rom. 6 : 2, 5, 6, 10 voor den geest gezweefd. Heel duidelijk is het mij echter niet, hoe hij in de avondmaalsviering eene afbeelding of symbool of wat ook kan vinden van der zonde te sterven : trouwens in Rom. 6 ontbreekt ook de minste zweem van toespeling op het avondmaal ; evenmin als mij helder is wat zich laat denken bij 't overgeven (niet van ons zondig lichaam, maar) van den dood onzes zondigen lichaams en dat nog wel door de avondmaalsviering.

Vrage.

Ja hier vm werden wy als Honden, Joden vnd Turcken gescholJ ij r den, vnde bysonder vmdat wy // vns afsonderen van die wtwendige Comunicatie?

Antwoirdt.

Eirstelick moeten wy gedijncken, dat wy vns niet verdedigen [1]) vnde verantwoirden konnen mit vleisch vnde bloed, mit haat vnde nijt, mit thoorn vnde bitterheit vnses herten, na den wille desz vleischs, dewyle wy mit geduldt vnde vriendtlicheit Christi, tegen vnsen wille [2]), dat waarhaftige vleisch vnde bloed Christi van gantschen herten soucken deilhaftich to werden. Want vnse heilandt vnde verlosser vnser sunden hebben sy genaamt Beelzebub, ein ouerste der Duuelen. *Mat. 10. 12. Luc. 11.* Also moeten wy oock Ketzer, vngelouige, verloogende Christenen genaamt werden, van den genen die niet beter weten. Want so sy dat vleisch vnde bloed desz waarhaftigen lichaams Christi kenden, sy sollen lieuer den dood steruen, dan sy sollen lasteren dat gene dat sy nu doer vnwetenheit lasteren, gelijck der Here spreickt: Vm dat sy my vnde mynen Vader niet en kennen, daarum sullen sy v haten vnde vervolgen, vnde alle quaad van v seggen, vnde dooden, vnde meynen God daar an einen dienst to doen. *Ioan. 16.* Want gelijck sy God niet kennen, also kennen sy oock niet die meynscheit desz waarhafftighen vleyschs vnde bloeds Christi, daar die volle Godheit waerJ ij v haftich // wesentlick jn jsz. *Coloss. 2* [3]).

¶ *Welck dat gebruick der Apostolen was.*

IN die Apostolische tyden wardt den gelederen [4]) *Christi beuolen* sich seluen to vndersoucken. Vnde wasz niet genouch, dat sy sich sollen bespreken mit den genigen die desz heiligen Geystz vol waren. Want die Apostolen doer den heiligen Geist sulcks afslougen, vnde van hoer afgewesen hebben, vpdat ein jeder sich selfst daar van vndersoucken sol. Want niemantz doer eins anderen geloof ofte vngeloof voor God leuen noch steiruen kan: maar jeder an sijns selfst siele vnde lijf dragen moet, wat hy goeds ofte quaats gedaan heift. *2. Cor. 5.* So dat vns niemantz, der oock desz heiligen Geistz vol jsz, daar van verlossen kan.

Also ein jeder vndersoucken moet, hoe verne hy noch door dat leuen sijns sundigen lijffs van dat lichaam Christi [5]) jsz, vp dat het

---

1) Er staat: „verdedingen".
2) N.l. den wil van ons vleesch.
3) Zie de *Inleiding*, bl. 27.
4) „Mitglieder". Zie de *Inleiding*, bl. 14.
5) „Hoe groot ten gevolge van zijne zondigheid (of: zooals uit zijne zondigheid, uit het leven van zijn nog zondig lichaam blijkt) de afstand is, waarop hij zich nog bevindt van het hemelsche lichaam van Christus; de mate dus, waarin hij nog

vngeloof doer dat leuen der sunden, vnde dat geloof doer dat steruen vnser sunden, vnderscheiden [1]) worde. Want vnse siele gesagt werdt doer dat geloof jn den sunden to steiruen, vnde vnse siele werdt verdamt, vm dat wy mit vnse verdoruen kleid desz sundigen lichaams jn dese sichtbare Communicatie bedecken, dat wy van // die vnsichtbare vnverganckelicke ghemeynschap Christi niet vnt- J iij r
fangen hebben.

Daarum wy noch mit last vnde sware burden, dat wtwendich to gebruicken den Jongeren vpleggen [2]), vnde an hoer gewissen na dat gebod desz heiligen Geists niet verschoonen. Want so proeuen vnde vnderscheiden wy dat lichaem Christi niet voorder, dan na vnse vpsettijnge desz tijtz [3]), waer doer wy dat vnverganckelick jn dat verganckelick veranderen, vnde God der bouen die tijt jsz, jn die tydelicke gemeinschap wy verbinden, vnde also jn dat alde kleid vnser sielen verdamnisz, doer die heirschapie vnser sunden, die vnverdamde siele desz lichaams Christi meinen deilhaftich to werden. Wat nu God allein door dat geloof jnt bloed sijns Soins mit reinen gewissen jn vnsen herten geift, dat kan doer eten vnde drijncken niet vntfangen werden. Gelijck jeder der sich seluen na desz Heren woirdt recht vndersoucket, beuindet. Want jn ein herte Christi, heirschet niet dat lichaam der sunden: vnde ein vnrein herte jsz noch vnuerlosset van den lichaam der sunden, hoe wel het sichtbaarlich etet vnde drijncket. Welck vnrein herte, jn den gheleirden vnde vngeleirden, doer die sichtbare communicatie jn gein rein herte verandert werdt. //

Ghelijck die Apostolen dat lichaam Christi van God doer dat J iij v
woird desz geloofs vntfangen, vnde van geinen minsche angenomen hebben: Also die selue Apostolen wysen den jongeren van hoer tot jn Christo to vntfangen [4]), gelijck sy dat van God doer Christum vntfangen hadden. Daerum sy geinen minschen prijsz van die gemeinschap desz lijfs Christi annemen konen, maar sy bewysen daarmit, dat Gods lof vnde dancksagijnge jn hoer jsz, vnde van

---

verstoken is van den invloed, die door dit hemelsch leven wordt geoefend, welke immers niet anders uitwerkt dan den dood van ons zondig lichaam, onze zondige lusten." Alles Schwenckfeldsch. Zie aant. 5 op bl. 110 hiervóór en de *Inleiding*, bl. 31.

1) Als zoodanig kenbaar wordt.

2) Niet: wij doen dat metterdaad; maar: wanneer wij dat hun opleggen, doen wij dat of zouden wij dat doen met grooten last enz. — Burde en burdene is middel-nederlandsch; het woord behoeft dus niet op eene vertaling uit het Duitsch te wijzen.

3) Dit versta ik niet.

4) D. i.: „zij wijzen de jongeren van zich af en verwijzen hen naar de gelegenheid om het in Christus te ontvangen".

geinen minsche goddelicke dancksagijnge annemen konen, dewijle sy mit dat hoorende woird, welck jn desz minschen herte kumpt, niet vertroost werden. Maar sy werden vertroost van dat geine oore gehoort, noch geine oige gesien, noch jn geins minschen herte gekomen jsz. Welck hoer doer dat gesatz dat geistelick jsz, van God jn Christo, mit dat vnverganckelicke hemilsche brood, welck van hoer niet kan genomen werden, versadet.

Christus heift mit grooten verlangen die communicatie sijns lichaams synen jongeren gegeuen, vnde sy hebben dat mit grooter bedrucktheit vntfangen, vnde hy smaackte daar na den vnschuldigen doot an synen lijf. Vnde gelijck Christus doer die communicatie den vnschuldigen doot niet mocht voerbygaan: Also mogen wy
J iiij r doer die communicatie // vnse schuldige doot der sunden vele weiniger voerbygaan, eer wy mit gelijcken doot Christi mogen werden jngeplantet, vnde den leuendichmakenden geist Christi doer syne verrysenisz vntfangen mogen.

Der nu tydelicke vrede jn die wtwendige communicatie soucket, der werdet huyden dag niet afgesloten van der gemeinten [1]), hoe wel hy die waarhaftige vnde vnuerganckelicke gemeinschap Christi niet vnderscheidet, van dese tydelicke gemeinschap. Vnde dit, vm dat hy mit die tydelicke communicatie, die vnverganckelicke gemeinschap Christi noch meinet deilhaftich to werden.

Maar der die verdamnisz sijner sielen erluchtet jsz vnde hoger weget, dan die tydelicke verdamnisz sijns lijfs [2]), der komt jn vngenaden sijns lijfs, doer die vnderscheidijnge desz lijfs vnses Heren Jesu Christi.

Vrage.

Sal man dan mit geine sichtbare Keircke gemeinschap soucken to halden?

Antwoirdt.

Eyn jeder Christen jsz schuldich to halden mit die sichtbare keircke jn deser tijt, tot dat him vpgedaan werdt die vnverganckelicke Keircke der heiliger gemeinschap Gods, daer die vergiffenisse
J iiij v der // Sunden gegeuen werdt na die 12. articulen desz christen gelooues [3]). Welcke keircke hoere wandelijnge heift jn den hemel,

---

1) Is dit bedoeld als klacht en heeft de schrijver dus den ban gewenscht? Maar dan toch den ban in zijn vromen kring, niet in de kerk; dus meer „mijding" dan vormelijken ban.

2) De vervolging, die onafwijsbaar de geloovigen wacht.

3) Dit is eigenlijk de éénige plaats in dit geschrift, waar eene louter kerkelijke traditie, een voorschrift wordt aangehaald als in Gods ordening geldende. Want uit de 12 Artikelen wordt hier iets afgeleid voor de onzichtbare gemeente.

van daar wy dat verklaarde lichaem Christi, der verklaart jsz na der eiwicheit, verwachten. *Phil. 3. Tit. 2.* Maar die noch jn vnklaarheit hoerer sielen, mit die tydelicke gemeynschap vmgaande sijn, die seluige soucken door die sichtbare gemeinschap, dat hoer doer die vntsichtbare gemeinschap van bouen niet gegeuen jsz. Maer die daer mit die Apostolissche klaarheit hoerer sielen verluchtet sijn, die hebben mit die sichtbare communicatie bewesen, dat sy die vnsichtbaarheit hoerer sielen eiwiger klaarheit vntfangen hebben [1]). Vnde so sy niet daar gaan, so kan hoer daar doer niet genomen werden. Want die vnuerganckelicke gemeinschap daar door niet gegeuen isz, dewyle sy van die vnsichtbare Godheit jn Christo an hoerer sielen, jn dat bouck desz leuens, jn hoeren gewissen ouertuiget vnde angeschreuen sijn, niet mit verganckelicken gehoor desz bouckstauens, maer van God, doer den Geist desz bouckstauens, jn hoeren sinnen angeschreuen sijn, daar hoer geine sichtbare noch verganckelicke gemeinschap jn deser tijt kan wtdoen, vm dat sy van God jn die vnsichtbare vnde vnbewegelicke gemeinschap desz eiwigen leuens be-//halden sijn jn Christo, vnde doer die bewegelicke [J v r] vnde sichtbare gemeinschap jn deser tijt niet konen verloren werden. Want noch doot, noch leuen, noch Engel, noch Vorst, noch gewaldt, noch dat tegenwoirdich, noch dat toekommende, noch hoichde, noch diepte, noch geine ander creature hoer scheiden kan van die liefde Gods, die jn Christo Jesu jsz vnsen Here. Derhaluen der Apostel spreickt an einen jederen geloouigen, dat sy niemantz knecht werden sollen, want sy duere ghekocht sijn. *1. Cor. 6. 7. 1. Pet. 1.* Want dat wtwendich vnde sichtbaar woord vnde gehoor, so dat niet van dat vnsichtbaer vnde vnhoorende [2]) vntfangen jsz, kan alsulcke niet vrymaken, tot der tijt dat hoer vrymaket dat geine oore gehoort, noch wiens aenschijn ofte gedaente niet gesien jsz. *Ioan. 5.* Vnde knechten blyuen moeten, vm dat sy niet hooger gekant sijn, dan van den genen die vnder dat tydelick gehoor vnde sichtbare ooge verbonden sijn.

Daarum moet der minsch, vm tot God to komen, gelouen jn die vnsichtbare vnd vnhoorende stemme Gods, die gelooft werdt vnde niet verstanden, want Gods weircken bouen alle verstant sijn, als geschreuen staat. Ten sy dat ghy gelooft, ghy sult niet verstaan. *Esa. 7.* Want der Sone Gods // heift gesproken die woirden desz [J v v] leuens, die van der eiwicheit waren, eer dat die weirlt wasz, eer

---

1) Hier komt de tweeslachtigheid van de *Bedijnckung* sterk uit. Zie de *Inleiding*, bl. 30.

2) Lees: onhoorbare.

dat die stemme wasz, vnde eer die sichtbaarheit doer die vnsichtbare Godheit geschapen wasz.

Also doer dat hoorende woord des Euangeliums, vnde doer die sichtbare communicatie vnde ceremonien, die wtwendige sunden van den minschen belettet werden, daar die sichtbare ouertredijnge desz herten mit den Euangelischen Ban gestraffet werdt [1]). Maer die ouertredijnge desz herten, lusten vnde begeirten, werden daar doer niet wech genomen, welck allein doer den dood desz einigen lichaams Christi geschiedt, welck die Doop jn den dood vnde steiruen der sunden jsz, door dat steiruen Jesu Christi.

Nu dat tydelick gehoor des Euangeliums van die gemeinte Christi, dienet vns, vm van die verdoruen naturelicke sinnen, tot die rechte naturelicke sinnen to kommen, vnde also voort tot dat woordt des geloofs gebragt to werden, welck daar jsz jn Christo bouen allen sinnen. Maar jn dat tydelick jsz niet hier to blyuen, vnde konen daar doer niet volkommen werden, als geschreuen staat: Jst dat die gene niet vntvloden sijn, die him verachteden doen hy vp der
[J vj r] aerden sprack, vele min wy, jst dat // wy vns afkeeren van him, der van den hemel spreket. Daarum so dickmaal der Here selfst spreickt, wer ooren to hooren heift der hoore. *Matth. 13.* Want der Sone Gods wüst [2]) wel, dat sy alle tydelicke ooren vnde verstandt hadden, maar syn woird welck God van den hemel doer him sprack, mit hoeren tydelicken ooren niet hoorden, noch mit hoeren sinnen niet verstaan konsten, gelijck geschreuen staat: Wie heift vnsen gehoor gelooft, ofte wien js der aerm desz Heren geopenbaart? *Esa. 53.* Daarum kumt dat geloof wt den gehoor, vnd dat gehoir van den woirde Gods, welck God van den hemel jn die gelouige siele spreickt, gelijck als god jn Christo vnde doer Christum jn den Apostelen selfst gesproken heift. *Rom. 10. 15. 2. Tim. 3. 2. Pet. 1.* Also dat woirdt welck man verstaan kan, dat js ein richter der verdoruen sinnen vnde gedachten des herten. Maar dat woird des geloofs, dat wt den mond Gods jn desz minschen siele jngaat, dat js ein richter der sinnen vnde des herten gedachten, van die naturelicke begeirlicheit. *Heb. 4.*

Ghelyck dan Christus sijn bloed doer geinen tydelicken gehoor heift wtgestort [3]), also wy oick sijn bloed doer geinen tydelicken

---

1) Aan welke kringen denkt de schrijver hier? Aan opkomende anabaptiste gemeenten aan den Beneden-Rijn c. 1531? Aan protestantsche kringen (geene eigenlijke gemeenten) in die streken en dien tijd? Of is hier de hand van den uitgever De Zuttere werkzaam geweest, die te Emden den ban of althans kerktucht in zwang vond?

2) „Wusste", wist. Op bl. 39 boven, r. 9 v. o., staat „wijst", eene drukfout.

3) Zie boven, quat. G, vijr, en de *Inleiding*, bl. 28.

ghehoir deilhafftich werden, maar doer dat woird des geloifs, waar // doer dat selue wtgestort js. [J vj v]

¶ *Dat die Euangelissche Ceremonien geinen œueldader voor God, noch vor den minschen vnschuldich maken.*

Daar der name Christi bekant is, by allen weerltlicken Potentaten [1]), die Gods woird hooren vnde christelicke Ceremonien gebruicken, vnde alsz oueldaders noch dagelicks beuonden werden, die werden niet gericht, dat sy Gods woird vnde die Euangelissche Ceremonien gebruicken. Want die communicatie desz Euangeliums hoer oeueldaad niet jn vnschuldt verandert, maar alsz vnchristelick schuldich gestraft werden. Want die dat woird des Euangeliums hooren, niet gerecht sijn, maar die den jnhald desz Euangeliums volbrijngen voer God gerecht sijn. *Rom 2. 1. Cor. 3. 2. Thess. 1. Jere. 17. 30. 32. Mat. 16. Psal. 62.*

Die nu dat sichtbare van dat vnsichtbare door vnwetenheit hoers herten niet vnderscheiden, die kennen oock niet vnweirdicheit hoers sundigen lijfs. Daarum sy oock doer dat sichtbare, die weirdige vnuerganckelicke keircke [2]) desz lichaams Christi niet vntfangen konen. Want gelijck God van dat sichtbare die sichtbaerheit niet geschapen heift, // maar God doer syne vnsichtbare kracht, die [J vij r] sichtbare werlt geschapen heift: Also heift God die sichtbaerheit him niet gelijck gemaackt, want wat geschapen jsz, jsz niet der schepper. Daarum dat geschapen jsz geine eere toebehoort, dan alleine die vnverganckelicke Godheit, welcke [3]) jn dat verborgen vnses herten, doer dat geloue, vp dat gene dat man niet en siet, soucken sullen.

Vrage.

Hebben die Apostolen niet mit einen sichtbaren lichaam die gemeinschap desz lichaams Christi vntfangen, vnde hebben sy niet gesproken mit verganckelicke hoorende stemmen dat Woird des leuens?

Antwoirdt.

Die Apostolen hebben gesproken van dat woird desz geloofs, welck geine oore gehoort, noch jn geins minschen herte gekommen isz. Vnde hebben mit hoeren sichtbaerlicken lichaam gecommuniceirt, vnde gesproken mit verganckelicke stemmen, vnde verganckelicke

1) „Waar de naam van Christus beleden wordt, daar worden zij (nl. die wereld lijke potentaten) niet rechtvaardig geacht („gericht"), op grond hiervan, dat zij Gods woord enz.".

2) Zie de aant. op quat. H, viijv en J, viijr.

3) Bedoeld is: „maar („dan") alleen de onvergankelijke Godheid; welke wij in het verborgene onzes harten door het geloof (de komma valle weg) op hetgeen enz.".

woirden, dat hoer van dat vnuerganckelicke, van den hemel geopenbaart vnde gegeuen wasz. Vnde gein lichaam Christi, noch geine Apostolissche reden, kan mit den verganckelicken lichaam vntfangen, noch mit den ooren gehoirt noch verstanden werden: Gelijck
[J vij v] oock die Apostolen // dat lichaam Christi doer die kracht Gods vntfijngen, welck doer geine tydelicke oore vnde ooge, van vleisch ofte bloed kan vntfangen noch gegeuen werden. Andersz hadden hoere lichamen niet doruen andoen die vnverganckelicheit, so sy die vnverganckelicheit doer verganckelicheit angedaan, vnde vntfangen hadden. Maar nu wachten sy jn afleggijnge vnde verlossijnge hoers steirffelicken lichaams, die verrysenisse desz Heren, van die klaarheit Gods jn Christo, die selfst to vntfangen, an hoeren steirffelicken lichamen, gelijck sy die vnsteirfelicke kracht Gods an hoerer sielen vntfangen hebben. *Rom. 8. Luc. 21.*

Vrage.

Heift dat lichaam Christi niet ein beginsel gehadt, daarum oick veraldt vnde verganckelick wasz?

Antwoirdt.

Dat Woird jsz vleisch geworden. *Ioan. 1.* Vnd heift die knechtschap sijns lichaams angenommen, van die kracht Gods van bouen, die van der eewicheit bouen die verganckelicke nature jsz. *Phil. 2.* Daarum drouch Christus gein verganckelick lichaam voer God, maar jn die nature vergancklick, vnde vnverganckelick voer God an Geist, Siele, vnde Lichaem wasz, vnde starf natürlick ant cruitz, //
[J vij r] mit pijn vnde sware lyden: maar an Geyst noch an die Siele Christi geine verdamnisse noch doot komen mocht, maar drouch syner sielen bangicheit van den vnschuldigen doot der naturen.

Vrage.

Sijn die Apostolen niet by die sichtbare gemeinte gebleuen? Vnde hebben sy niet geboden die vergaderynge niet to laten? *1. Pet. 5. Hebr. 10.*

Antwoirdt.

Hoe verne jeder Christen an die vergaderinge verbonden jsz, staat hier to voren verklaart [1]). Vnd die Apostolen hebben die sichtbare gemeinte niet verlaten, vnde sijn daar van niet afgestanden, tot dat hoer die vnsichtbare keircke Christi God van den hemel geopenbaart heift. Welcke Keircke van vleisch vnde bloed niet bekennet jsz [2]) noch daer doer geopenbaert wert.

Doen nu den Apostolen die vnsichtbare keircke vnde Tempel Gods die vnuerganckelick jn Christo jsz, van God wardt open ge-

1) Dit punt is metterdaad, maar alleen zeer kort, aangeroerd quat. J, iijr en v.
2) Door vleesch en bloed niet beleden wordt.

daan, dat het decksel hoers herten desz vleischs vnde bloeds afgedaen wart, vnde die vnuerganckelicke Tempel Gods desz lijfs Christi [1]) geopenbaart wasz: daarna hebben die Apostolen van dat hoorende woird desz verstands afgewesen [2]), tot dat woird desz geloofs, dat bouen verstant van God jn Christo jsz. Vnde hebben die sichtbare // keircke, tot die vnsichtbare keircke Christi die vnuerganckelick jsz, [J viij v] geleert, vp dat sy [3]) oock van die vnsichtbare keircke van God jn Christo jn eiwicheyt sollen vpgenomen werden, gelijck sy [4]) eirst van God doer Christum jn die eiwige vnverganckelicke hemelsche burgerschap vpgenomen waren. Daarum Christus unde syne Aposlen wysen einen jederen, sich seluen to proeuen, vp dat sy jn hoere jnwendige verborgentheit Christum soucken sollen.

Also segt die heilige Schrift tegen vns allen, die mit wtwendich Woird, Doop, Nachtmaal, meinen die gemeinschap Christi deilhaftich to werden: Mit den oogen sullen sy sien, vnde niet bekennen, vnde mit den ooren sullen sy hooren, vnde niet verstaen. *Esa. 6. Mat. 13. Ioan. 12. Rom. 11.* Daerum segt Paulus, vndersouckt v seluen of Christus jn v jsz, of dat ghy jnt geloue sijt, ten sy dat ghy verworpen sijt. *2. Cor. 13.* Jn die Apostolissche gemeinte mit grooter Gods vreesen gewandelt wardt, vnde sommige daer jn niet vprechtich gebleuen sijn, vnde hebben die Apostolissche vergaderijnge verlaten. Na dat nu die Apostolen vntslapen waren, so sijn alsulcke vergaderijnge Gods mit der tijt vergangen vnde kleinder geworden, also jn der Apostolissche tyden geschiede, vnde noch vele meer na afganck hoers tijtz // geschiedet jsz, tot dat die weirlt die ver- K j r gaderijnge mit den sweirde desz vleischs weder vprichtet, alsz meisters vnd geleirden der heiliger Schrift, mit den tydelicken staff unde scepter der Jongeren gewissen bedrijngende [5]), vnde weten niet voer God der van eiwicheit jsz, wat sy seggen of wat sy setten [6]). *1. Tim. 1.* vnde nemen also die eere van der weirlt an die verganckelick jsz, daer doer sy die eere die voer god gelt niet bekennen, alsz geschreuen staat: hoe kundy geloouen so ghy eere van malckanderen neimt? *Io. 5. 12.* Maer jn welcken Christenen der Scepter Juda [7]) wechgenomen jsz, die bekennen dattet vnmoge-

1) Zie boven bl. 110, aant. 5 en de *Inleiding*, bl. 28, 29.

2) Zij hebben (hunne leerlingen) weggewezen van hun eigen hoorbaar, verstaanbaar woord en heengewezen naar het (inwendig) woord des geloofs enz.

3) N.l. de zichtbare kerk, d. i. hare leden.

4) N.l. de apostelen.

5) In het origineel staat „bedrijngenge". Het is: het geweten der jongeren in het nauw brengende, daaraan overlast aandoende.

6) Vastzetten, bepalen.

7) Die Christenen, wier Christendom geene aardsche macht meer oefent of begeert te oefenen.

lick jsz Christum to kennen, mit die eere vnde vermogen deser tijt, alsz geschreuen staat: Die Scepter sal van Juda niet genomen werden, noch eyn meister van synen voeten, tot dat der Helt Messias komme, vnde denselven sullen die volckeren anhangen. *Genes. 49.* Also quam der waarhaftich Helt Gods eiwige kracht die jn Christo wasz, doen sy vnder den scepter der Romeren waren, der van synen eigen volck, meister vnde geleerden niet bekant wardt, maar mit hoerer vermogende eere jn der tijt den seluigen gecrutziget hebben jn vnwetenheit, vm dat die tijt der vnwetenheit jn hoer
Kj[v] noch niet verfullet wasz, gelijck die tijt der vnwetenheit // voer God jn den gelouigen verfullet wasz. *Act. 17.*

Die Volckeren die nu Christum bekennen vnde den tydelicken Scepter vnde wtwendige vergaderijnge [1]), die wachten niet vp dat einde vnde verfullijnge desz tijtz, mit geloof vnde gedult, maer sy lasteren, schelden, vnde verfolgen mit vngeloof vnde vngedult, doer die eere van den scepter jn deser tijt, vnde van dat rijcke deses weirlts. Derhaluen sy Christum bekennen mit vngeloof vnde vngedult, mit thoorn vnde viandtschap, vm dat der waerhaftich Helt Christi noch niet erschenen jsz by allen den genen die vermogen vnde gewaldt deses tijtz mit vngeduldt doer vngeloof annemen [2]). Daarum by den genen, die der scepter Juda van dat rijcke deses weirltz benomen jsz, daer jsz die tijt verfullet mit lijdsaamheit, vnd gebenedien [3]) wan man hen scheldet, vnde dragen jn hoeren vleissche die maledictie desz lydens, vp dat sy vntfangen die benedictie Christi an hoerer sielen. *Gal. 3. 1. Pet. 2. 3.*

Die wtuerkoren hebben hoer gemeinschap bouen mit Christo, vnde hebben vp der aerden geine vergaderijnge [4]), daer hoer hooft vp rusten mag. Daerum alle die dat sweirdt desz H. Geists van dat vnbewegelick hooft der Apostolisscher vergaderijngen jn hoeren
Kij[r] herten gegeuen hebben, die sijn ver-//koren van der werlt. *Heb. 4. Ephes. 6. Ioan. 15.* vnde sijn geropen tot den eiwigen leuen jn Christo. *Tit. 1. Hebr. 9. 1. Pet. 5.* die vp aerden niet hebben daer vp sy rusten mogen. *Luc. 9.* want hoer hooft vnde ruste daer bouen jn Christo jsz, vnde hebben hoere lichamen ouergegeuen die Godheit jn Christo, jn welcken sy gelouen mit grote geduldicheit, gelastert, vnde gescholden werden van die tydelicke Christenen, alsz of sy geine

1) Zij, die nu Christus belijden in gehoorzaamheid aan eene aardsche overheid en in eene uitwendige, wereldsche kerk. Zie het onmiddellijk volgende.

2) De wezenlijke Christus is nog niet verschenen aan die Christenen, die in ongeduld en ongeloof aardsche macht begeeren, maar aan hen, wien die macht is ontnomen en wier leven nu geleefd wordt in lijdzaamheid.

3) Lees: sij benedieën (zegenen).

4) Geene kerk, waarop zij kunnen steunen.

Christenen waren, vm dat hoer hope jn God doer Christum isz, niet tydelick maer na der eiwicheit. Na dat het nu vnmogelick wasz dat Christus kommen mocht jn die regierijnge van den scepter Juda, also jst noch vnmogelicker, dat hy jn der waarheit tot vnser sielen salicheit gekomen kan, also lange wy niet, siele, lijf, eere, vnde tydelick goed, vm dat geloof, jn die bloote Godheit in Christo overgeuen.

Vrage.

Der Apostel segt, wy sijn Gods mithulpers, vnde ghy sijt Gods ackerweirck, vnde Gods Timmerijnge. *1. Cor. 3.* So nu die Predicatie desz hoorenden woirds Gods vphoorde [1]), so sol oock Gotz bauwijnge vnde Timmerijnge vphooren.

Antwoirdt.

Die heilige Schrift spreickt van tweederley // bauluyden. Die K ij v
eirste werden van die tydelicke Authoriteyt gedreuen na hoeren tydelicken verstant desz woirds Gods vnd Ceremonien, dat sy hooren, sien vnde verstaan, alsz geschreuen staat, mit den ooren sullen sy hooren vnde niet verstaan, vnde mit den oogen sullen sy sien vnde niet bekennen. *Esa. 6. Mat. 13.* Die tweide bauluyden syn, die van Gotz vnsienlicke kracht gedreuen werden, alsz die Apostolen, die van die kracht Gods wt der hoochden angetogen vnde gedreuen sijn. Dese werden van die eirste Bauluyden verworpen, want die niet voorder geloofden, dan sy mit den ooren hoorden, vnde mit den oogen sagen, vnde mit der herten verstonden. Maar die Apostolen van Gods vnsienlicke kracht gedreuen worden, dat geine oore gehoort, noch geine ooge gesien, vnde jn geins minschen herte gekommen jsz, dat God den Apostolen geopenbaart heift. *Rom. 1. 1. Cor. 2.*

Die Ceremonien sijn ingesatzt van dat woird desz geloofs, welck voer die tijt desz weirlts wasz [2]), vp dat die vnsienlicke kracht Gods desz Euangeliums, jn die H. Schrift sol vndersocht werden, na dat woird desz geloofs dat bouen alle sinnen van anbegin jsz, waar doer die sinnen gerichtet werden, vnde voer Gods kracht niet bestaan mogen. *Hebr. 4.* // Dat menschelicke verstand begrijpet wel dat K ij r
tydelick isz, maar verstaat niet, dat voer die tijt eer desz weirltz grond gelagt wasz. *2. Timo. 1.* alsz geschreuen staat: jck wil mit anderen tongen spreken, vnde sy sullen my also niet hooren. *Esa. 28. 1. Cor. 14.*

Vrage.

So nu vphooret die Predicatie der tongen, so kan niet vnder-

1) Aufhören.
2) Het woord, dat vóór den aanvang der wereld was.

scheiden werden, die tonge desz geloofs van die tonge desz vngeloofs.

Antwoirdt.

Die tongen hoeren niet vp, beide desz geloofs vnde desz vngeloofs, maer die blyuen tot den einde desz weirltz, alsz geschreuen staat: wanneir der Sone desz minschen komen sal, of hy oock gelooue vinden sal? *Luc. 18.* Daerum dat vngeloof meerder jsz jn der weirlt, dan dat geloof. Vnde gelijck die werlt Christum dat woird desz geloofs selfst niet gehoort hebben, also sal oock die weirlt niet hooren, die van dat woird desz geloofs getuichenisse geuen. Also predicken die vngelouige tongen, vnde leeren altijtz, maer komen niet tot der waarheit. *2. Tim. 2.* Maar die tot den geloue komen, die vntfangen vnderscheid der tongen desz geloofs vnde desz vngeloofs, gelijck geschreuen staat: Die tongen sijn teickenen den vngelouigen, vnde niet den gelouigen, vnde die //
K ij v Prophetie niet den vngelouigen, maer den gelouigen. *1. Cor. 14.* Also spreickt Christus v isz gegeuen die heimlicheit des rijcks Gods to kennen, maer die daer buiten sijn geschiedet altomaal doer gelijckenissen, vp dat sy mit sienden oogen niet sien, vnde mit hoorenden ooren niet en hooren vnde niet en verstaan. *Mat. 13. Act. 28.* Daerum Gods woird jsz na geine tydelicke vnde minschelicke contemplatie ofte verstand to richten. Want gelijck Adam eirstelick na Gods bildnisz geschapen jn eine leuende siele, niet doer tydelick gehoor desz woirds Gods, maer door die vngehoorde [1]) kracht sijns woirds, daer doer hemel vnde aerde geschapen syn, waar door oock die biltnisse vnser sielen geschapen jsz: Also moest oock Adam tot dat vnhoorelick woordt Gods weder gebracht werden, daer hy doer tydelicke aerdissche gehoor afgeweken wasz. Gelijck Abraham, Moses, Dauid, vnde alle Propheten getuichnisse daar van geuen, die alle mit vnhoorende stemme dat goddelick woird syner kracht gehoort hebben, daer van sy gedreuen waren vnde gesproken hebben, alsz Got selfst doer hen sprack. Also oock Joannes der Doper, die predicatie desz Doops van geine hoorende stemme vntfangen hadde. Also heift Maria geine minschen predicke vnt-
K iij r fangen, maer die vp-//perste kracht van bouen, doer welcke kracht Christus oock allein gesproken heift, welcke mit geine tydelicke oore konst verstanden werden, ja jsz van den geleersten der heiliger Schrift gedodet, tegen den jnhald der verborgenheit der Schrift, vnde Christus jsz leuendich gemaackt na den Geist, van die kracht der eiwiger Godheit, welcke die Apostelen oock vntfangen hebben, vnde daar na gesproken, vnde daer na moesten sy oock gelooft werden, niet na tydelick gehoor allein. Gelijck oock die vterlicke wet-

1) Onhoorbare.

telicke Doop vnde Broodbrekijnge, niet dat wesen der vnsichtbarer goddelicker kracht sijn, maar die sichtbare Doop vnde Broodbrekijnge to kennen geuen, dat wy der vnsichtbarer kracht deilhaftich sijn. Aldus breken wy geine wet noch regel der christelicker Keircken [1]), noch dienst, noch Ceremonien, maer wy richten vp den jnhald der Keircken vnde desz dienst desz herten voor God, daar van jn die Kercke geleirt werdt.

Gelijck nu die beilde van minschen gemaackt, dat leuen niet isz van die dat gemaackt hebben: Also dat geluyd der klocken vnde van den Basoenen, voer Gods stemme vnde waarheit niet mogen geeirt werden, hoe wel God der Here doer die minscheit spreickt, als Christus selfst segt: jck spreke niet van my seluen, // maer K iiij v
gelijck jck van mynen Vader hoore, also spreke ick. *Ioan. 5. 8. 12. 14.* Der Here noemt sijn woird geist vnde leuen. *Ioan. 6.* maer so dat woird Gods, daer van Christus mit syne hoorende stemme sprack, die mondelicke redenen geweist waren, so waret niet Gods woird, want Christus jn Maria vleysch geworden wasz doer dat woird, vnde dat woird doer dat vleisch niet geworden jsz, maer jsz gedoodt na den vleysch. Wanneer [2]) nu die gehoorde stemme jn Christo, Gods woird geweist ware, so ware Gotz woird daer hemel vnde aerde doer geschapen sijn gestoruen so nu Gotz woird gestoruen ware, so ware Christus gein sone Gotz.

Man segt hier nu, so nu van den godloosen Gods verbondt vnde woird jn den mond genomen werdt, alsz *Psal. 50.* staat, vele meer werdt daer geleert van den vromen Predikanten.

Antwoirdt.

Alle wtspreken dat van buyten mit den ooren gehoort werdt, sijn maer gelijckenissen desz eiwigen woirds Gods, tot der tijt dat vns die verborgenheit desz rijcks Gotz veropenbaert wert. *Mar. 4.* Dat tydelick vnde geschapen woird isz den Bauluyden wondebaerlick voer ogen. *Mat. 21.* Der wt God jsz, hooret Godes woird etc. *Ioan. 8.* Finis.

[Hieronder staat met eene 16de eeuwsche hand geschreven: „Anno 1540"] [3]).

1) Dezelfde illusie als bij Schwenckfeld (en vele spiritualisten), die ook meende, dat hij wel verre van de kerk af te breken die juist opbouwde.

2) Er staat in het oorspronkelijke: wā.

3) Zie de *Inleiding*, bl. 8.

Die Ordonnantie Godts. Door Melchior Hoffman.

Ten eersten Ghedruckt. Anno. 1530.

1611.

INLEIDING.

In de „Bibliotheca" mogen enkele van de geschriften van Melchior Hoffman [1]), den vader van het nederlandsch Anabaptisme, niet ontbreken. Althans niet van die, welke tusschen 1530 en 1533 in onze taal (die daarin echter hier meer daar minder oostersch gekleurd is) het licht hebben gezien. Dat zijn de „Ordonnantie", de „Verclaringe van den ... vrien wil" [2]) en de Verklaring van den brief aan de Romeinen [3]). Intusschen verbiedt de beperkte plaatsruimte in dit deel deze laatste op te nemen. Zij, evenals „Van den vrien wil", is anders in slechts één exemplaar bewaard gebleven; van de „Ordonnantie" zijn twee exemplaren bekend.

Ik heb na al hetgeen over Hoffman het licht heeft gezien hier niet uitvoerig te handelen over den merkwaardigen man, den zwaben-

1) Natuurlijk wordt de naam zoowel Hofmann als Hoffmann en Hoffman gespeld. Ik kies de laatste spelling, omdat zoowel in de duitsche als in de hollandsche drukken van Hoffman's geschriften uit de jaren 1530 tot 1533 deze meer dan de andere wordt gebezigd.

2) *Verclaringe van den geuangenen ende vrien wil des menschen enz.* Z. pl. en j. Zie over dit boekje de Inleiding op den afdruk er van, die hierachter volgt.

3) *Die eedele hoghe ende troostlike sendebrief, den die heylige Apostel Paulus to den Romeren geschreuen heeft, verclaert ende gans vlitich ... wtgelecht.* M. ccccc. xxxiij. Z. pl. 16°. A j—[Z ij r°]. Het éénig bekende exemplaar bevindt zich in de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam. Het boekje draagt Hoffman's naam niet; deze is alleen op den titel bijgeschreven. Dat het van hem is, blijkt intusschen niet alleen uit het devies en de reeks teksten, die op den titel staan gedrukt, dezelfde als die, welke op den titel van al Hoffman's geschriften uit dien tijd voorkomen (Leendertz, blz. 261), maar ook uit de denkbeelden en den stijl; verder o. a. uit de omstandigheid, dat Quat. J., 3 r° naar het boekje *Van den ... vrien wil* wordt verwezen, en uit deze andere, dat wat de schrijver in de laatste bladzijden over zich zelven en zijn tijd zegt, op niemand behalve op Hoffman past.

schen bontwerker; die zich gaarne een „armen leek" noemde en die inderdaad niet alleen iedere kerkelijke wijding maar ook alle geleerde vorming miste; die geenerlei voorbereiding voor het predikambt in een klooster of elders had ontvangen; den autodidact, die uit den Bijbel en uit den Bijbel alleen al zijne wijsheid en stof en vorm voor zijne welsprekendheid putte; — maar die niettemin met goedkeuring van niemand minder dan Luther als reformatorisch predikant te Dorpat werkzaam is geweest, later te Kiel „Koninklijk Deensch prediker" was, totdat hij, vandaar verdreven, te Straatsburg een der anabaptiste leiders werd en deze beweging naar het noorden overbracht. Zijn leven, persoon, geschriften zijn in 1883 door W. I. Leendertz in eene beantwoording van Teyler's prijsvraag over Hoffman behandeld na zulk een grondig en veelzijdig onderzoek en met zulk eene volledigheid, dat zijn werk nog tegenwoordig voldoend licht over hem verschaft. Alleen enkele trekken heeft Lic. F. O. Zur Linden in het andere antwoord op die prijsvraag, dat in 1885 is verschenen, aan Leendertz' teekening toegevoegd; hij drukte ook eenige bescheiden van belang af, die aan dezen onbekend gebleven waren. En de jonge geleerde, die twintig jaren later zich in Hoffman's geschiedenis heeft verdiept en daarvoor de elzasser archieven heeft doorvorscht, Dr. A. Hulshof, heeft in zijne „Geschiedenis van de Doopsgezinden te Straatsburg, van 1525 tot 1557", Amsterdam, 1905, wel een en andere belangrijke vondst kunnen meedeelen; o. a. is door hem de herroepingsacte van Hoffman ontdekt; maar over 't geheel kon hij Leendertz's voorstelling alleen bevestigen.

Aan den arbeid van deze drie schrijvers nu heb ik niets toe te voegen. Slechts komt het mij voor, dat in de uiteenzetting van ieder van Hoffman's twee meest kenmerkende denkbeelden, zijne verwachting van de nabijzijnde toekomst des Heeren en zijne menschwordingsleer, één bestanddeel nog meer op den voorgrond moet worden gesteld dan door hen geschiedt, zullen die denkbeelden door ons later levenden niet worden misverstaan.

Hoffman heeft die toekomst zeer spoedig verwacht en voortdurend zich op bijbelsche uitspraken beroepen, waarop hij zijne voorstellingen dienaangaande grondde. Maar leest men zijne betoogen aandachtig, dan blijkt, hoe, gelijk trouwens altoos in dergelijke gevallen geschiedt, hij niet eigenlijk aan den Bijbel zijne verwach-

tingen heeft ontleend; maar hoe, omgekeerd, die verwachtingen door geheel andere oorzaken, al was het niet buiten zijne uit den Bijbel geputte gedachtenwereld om, bij hem zijn gewekt, terwijl hij ze dan onwillekeurig in bijbelsche taal en voorstellingen kleedde. Verder blijkt, dat hij geenszins van wonderbare verschijnselen en gebeurtenissen van uit den hemel den nabijzijnden ommekeer heeft verwacht. Veeleer maakte Hoffman uit hetgeen hij om zich heen zag gebeuren op, welke toestanden en gebeurtenissen in zijne maatschappij te wachten waren, welke gang der omstandigheden daar naar Gods bestel tot de heerlijke toekomst, tot het ongestoord geluk en de macht of den alles beheerschenden invloed der geloovigen, tot het rijk van vrede en vroomheid moest leiden. Wat hij doet, is eigenlijk dit: de teekenen der tijden gadeslaan en nu daaruit zich eene voorstelling van de naaste toekomst scheppen. Dit doet hij met behulp van zijne ongemeen levendige verbeeldingskracht en van zijn even bezield als onwrikbaar geloof in de zegepraal van Gods werk, d. i. van het rijk der vromen. Maar voor het aanbreken dier toekomst rekent hij vooral, ik geloof zelfs uitsluitend, op aardsche factoren. De Turken en hunne invallen spelen daarbij eene rol; ook de strijd tusschen den keizer en den paus, eveneens het te verwachten concilie. Het teeken van den Zoon des menschen zal niet eene verschijning aan den hemel zijn, maar leed en vervolging, die op aarde zullen aanbreken en waarop dan de gelukkige ommekeer juist volgen zal. Er zal afval zijn en daarna weer zullen vrome leeraren uitgaan. Koning Frederik van Denemarken, Hoffman's vroegere beschermer, zal de heilige zaak steunen. Enz. Enz. Alles geenszins ondenkbare of ongerijmde dingen. Het fantastische en „dweepzieke", dat men geregeld aan Hoffman toeschrijft, ligt dan ook eigenlijk uitsluitend in twee dingen. Eensdeels hierin, dat hij een welhaast op handen zijnden, een plotselingen ommekeer en die voor alle toekomst beslissend zou zijn verwachtte. Aan langzame ontwikkeling dacht hij niet. Maar dit is iets, dat aan alle tijden van groote spanning gemeen is en dat ook, 't is bekend, in het hart van Luther en van zoovele andere tijdgenooten van Hoffman leefde. En ten andere: dat zijne verwachting van 'tgeen z. i. waarschijnlijk gebeuren zou bij hem onmiddellijk omsloeg in het geloof dat het nu zoo gebeuren moest; en dat hij, de, gelijk ik reeds opmerkte, altijd uitsluitend met den

Bijbel te rade gaande autodidact, die voor de taal en de voorstellingen des Bijbels (d. w. z. die, welke hij meende in den Bijbel te lezen) alle andere wijsheid versmaadde, nu met zijne vurige verbeelding en zijne behoefte aan aanschouwelijkheid zijne verwachtingen vond in de stoutste uitspraken van de profeten en de Apocalypse over kosmische veranderingen. Die uitspraken werden door hem met behulp van zijne willekeurige schriftverklaring dan weer als voorspellingen van de volgens hem waarschijnlijk aanstaande gebeurtenissen in zijne wereld, in zijne maatschappij geduid. Nu heeft Leendertz er nog eens op gewezen, hoe betreffende het eerste punt de verwachting van juist dezelfde spoedig aanstaande goddelijke ontknooping bij den inval der Turken enz. aan Hoffman met vele tijdgenooten, o. a. met geen mindere dan Luther, gemeen is. En Zur Linden maakt [1]) de zeer juiste opmerking, dat men verkeerd doet met Hoffman een chiliast te noemen: hij stelde zich immers bij den aanstaanden ommekeer iets dergelijks voor als hetgeen voorheen in tijden van crisis, die de Christenheid had doorleefd, was geschied, b.v. in de dagen van Hus. Ook toen waren geene teekenen aan den hemel geschied, maar was één en waren straks meer profeten opgestaan, had men oorlog gevoerd, enz. En het aanstaand geluk der geloovigen verwacht Hoffman op aarde, in dit leven [2]). Reeds in de „Auszlegung der ... Offenbarung" [3]) had hij geleerd, dat de nieuwe hemel van Openb. 21 „anderst nichts verstanden wirt dann das ausserwelt gleubige volck gottes". Heeft hij daarbij gedacht aan wat wij de zedelijke overwinning van het Christendom zouden noemen: hij neemt daarbij uit de bijbelsche beeldspraak, waarvan hij zich steeds bedient, ook dit op, dat de geloovigen „over de heidenen zullen regheeren" [4]): — 'tgeen het zoo gevaarlijke aanknoopingspunt geworden is voor het latere fanatisme zijner volgers, voor de munstersche beweging. Zijne taal over de groote toekomst, die te wachten staat, is anders dikwijls inderdaad sober, in de „Ordonnantie" zoo goed als nog in 1533 aan het slot van „Die ... Sendebrief ... to den Romeren verclaert" [5]). Ik meen, dat men goed doet met bij de lectuur van

1) Zur Linden, *Melchior Hoffmann, ein Prophet der Wiedertäufer,* 1885, S. 199 fgg.
2) *Ordonnantie,* bl. 16 en elders.
3) Aldaar, Quat. X, 8 ro.
4) *Ordonnantie,* bl. 15.
5) *Die ... sendebrief ... to den Romeren,* Quat. V, 8 ro vgg.

Hoffman's schriften dit bestanddeel daarin scherp in het oog te houden. Zoo blijven wij bewaard voor het misverstand alsof deze profeet ten slotte is opgegaan in louter ijdele fantasieën en droomerijen.

Hoffman's menschwordingsleer hield, zooals men weet, in, dat het eeuwige woord bij die menschwording niet uit Maria's lichaam vleesch en bloed heeft aangenomen, maar in Maria's schoot vleesch en bloed geworden, daarin veranderd is; evenals de dauwdruppel, in de oesterschaal vallende, daarin in de parel verandert [1]). De groote vraag dienaangaande is nu natuurlijk niet, aan wien of waaraan Hoffman zijne eigenaardige voorstelling mag hebben ontleend; niet eens eigenlijk wat die voorstelling inhoudt. Zij is veeleer deze: welke overwegingen hebben hem er toe geleid aan die leer bijzondere beteekenis voor het geloof der geloovigen te hechten? Hij vindt daarin den waarborg, dat de verlossing inderdaad door het eeuwige woord Gods, en uitsluitend daardoor, is tot stand gebracht, zonder dat iets menschelijks of aardsch ook maar eenigszins daarin heeft medegewerkt. Ook werd volgens hem bepaald zijne voorstelling en niet de gewone menschwordingsleer door de Schrift geleerd. Dat kunnen zeker voor hem argumenten zijn geweest om aan de eerste te hechten. Maar ik kan mij moeilijk voorstellen, dat zulke argumenten voldoende motieven voor die gehechtheid zouden zijn geweest bij een zoo weinig dogmatisch man als Hoffman was, bij wien bovendien in den regel iets vooraf op andere overwegingen moest vaststaan, zou hij het in de Schrift vinden; tenzij ik daarbij in aanmerking neem het hooge gevoel, dat Hoffman van zijne eigen verlichting en zijne eigene goddelijke roeping had. Daarbij is dat niet onverklaarbaar: de omstandigheid, dat deze leer juist hém eigen was en hem van de groote geleerden, die zoo op hem neêrzagen, onderscheidde, kan, meer misschien dan hij zelf er zich van bewust is geworden, de voornaamste drijfveer zijn geweest tot zijne ingenomenheid met die voorstelling. Een drijfveer, die — 't is meer voorgekomen — te sterker werd naarmate hij meer tegenspraak tegen zijn denkbeeld ontmoette. Ik zie dan ook geen reden om naar behoeften van de geloovige ziel te gaan vorschen, die volgens Hoffman in de gewone menschwordingsleer geen bevrediging zouden hebben gevonden en waaraan alleen door de

1) *Die ... sendebrief ... to den Romeren*, Quat. A, 6 vo.

zijne zou zijn voldaan; en evenmin om achter die leer verder iets bijzonder diepzinnigs te zoeken. Men moet voor 't overige de waarde, die hij er aan heeft gehecht, niet overdrijven. Als hij schrijft: „het is hoech van noden dat een yegelic ... leere met neersticheit kennen, wat ende wie de soon godes genoemt werde ende si: want in desen gronde dat fundament des geloves ende der ewigen salicheyt gelegen is. Ende waar men hier aen faelgiert, so ist claer, dat ooc aen der ewigen salicheit gemist sal sijn" [1]): — dan is in dat verband sprake van de menschwording in 't algemeen, niet bepaald van zijne leer dienaangaande. En als hij, in de „Ordonnantie" [2]) ter loops de menschwording vermeldt, doet hij dat natuurlijk volgens zijne voorstelling daarvan, maar zonder op deze voorstelling eenigen bijzonderen nadruk te leggen en zonder een enkel woord van veroordeeling tegen wie afwijken van zijne leer er bij te voegen: zooals hij dat b. v. als hij over den doop handelt wèl en zelfs heftig genoeg doet. Dat hij van die leer, hem eigen, de zaligheid afhankelijk zou stellen, blijkt nergens en wordt hem dan ook b. v. door Butzer in de Straatsburger disputatie niet verweten.

Bij de verklaring van Hoffman's leer verdient ééne omstandigheid m. i. zeer de aandacht. Het is opmerkelijk, dat de latere Doopsgezinden, die deze leer zijn blijven omhelzen, steeds overeenkomst vinden tusschen de menschwording in Jezus Christus en het kindschap Gods, dat aan de geloovigen is geschonken. Jezus is de broeder der wedergeborenen, niet doordat hij mensch is als zij, maar doordat zij (ethisch, naar onze voorstelling) kinderen Gods zijn gelijk hij (physisch of metaphysisch) Gods zoon is. God of Gods eeuwig woord gaat over in een „zienlijk" mensch; Gods woord maakt woning in den mensch, deelt hem Zijn licht en kracht mede en doet hem in nieuwheid des levens wandelen: deze twee zijn voor hen analoge verschijnselen. Maar hetzelfde heeft Hoffman reeds geleerd. Tegenover de bewering, „dat ... onsen Heere die warachtige vrucht haers (Maria's) lijfs is, heeft hij ghesproken, dat wij ooc broeders, susters ende moeders des Heeren zijn, ende dat wij van den Heere selfs also ghehieten worden, als wij doen den wille Zijns hemelschen Vaders" [3]). Ons schijnt het zonderling, op

1) *Die ... sendebrief ... to den Romeren,* Quat. A, 5 r°.
2) *Ordonnantie,* bl. 26.
3) *Die handelinge van der openbaerder disputacie, ... ghehouden ... te Straes-*

bizar en barok af, het gebied van het kosmisch-physische en dat van het geestelijke, het gemoedsleven zóó te verwarren, stoffelijke of physieke voorwerpen en onzienlijke dingen zóó te vermengen, neen, te vereenzelvigen. Maar niet alleen de middeleeuwsche menschen, ook de Protestanten van de 16de en nog van de 17de eeuw hebben blijkbaar het heterogene van beide terreinen niet gevoeld. Wat blijkt uit geheel de reformatorische avondmaalsleer en den avondmaalsstrijd anders? De verhoogde Heiland schenkt uit den hemel Zijne genade, Zijne gemeenschap aan het geloovige hart; die genade werkt door haar voertuig, brood en wijn, als een bovennatuurlijk physiek proces. Ik zie niet voorbij het andere bestanddeel in de oud-protestantsche kerkleer, volgens welke dat proces alleen in den geloovige plaats grijpt, alleen het geloof het sacrament ontvangt. Maar de vermenging van het eene met het andere, de overgang van Gods genade in iets stoffelijks, materiëels vindt men bij tal van Protestanten niet minder. Welnu, niets wonderlijker dan dit is het, wanneer Hoffman leert, dat die overgang in omgekeerde richting plaats grijpt en „de zienlijke mensch Jezus Christus uit het hart en het gemoed Gods is gevloeid" [1]); of — in de „Ordonnantie" — dat Christus te gelijk in de zijnen lichamelijk woont en lichamelijk ter rechterhand Gods zit [2]).

De „Ordonnantie" is het eerste geschrift van Hoffman, dat in ons land of in Oost-Friesland is gedrukt, toen hij, na reeds in 1529 kort in het noorden te hebben vertoefd, daar in 1530 eenige maanden werkzaam was. Het zag in het „Oostersch" [3]), het Nederduitsch of Saksisch, het licht. Of Hoffman op zijne zwerftochten o. a. in Holstein zich deze taal zoo eigen heeft gemaakt, dat hij zelf het boekje daarin heeft kunnen opstellen (hij schrijft anders altijd hoogduitsch, zijne moedertaal), laat zich niet uitmaken. Indien niet, dan heeft een zijner volgers het zeker onmiddellijk uit

burch teghen Melchior Hoffman door die predikanten derselver stadt ... M. ccccc. xxxiij. Quat. b, 5 vo. Zoo ook aldaar Quat. b, 6 ro.

1) *Die ... sendebrief to den Romeren*, Quat. X, 3 vo en elders.

2) *Ordonnantie*, bl. 20. Nog sterker bl. 26: „Gods eeuwich woort ... is een lichamelijk sichtbaar woort Godts geweest oock na sijne verrijsenisse en noch in eeuwicheydt (dat) blijft."

3) Ald., bl. 3.

zijn concept in het Oostersch vertaald; gelijk zijne nederlandsche boekjes ongetwijfeld vertalingen uit het Duitsch zijn: immers het is moeilijk aan te nemen, dat hij bij een verblijf in het noorden, dat zoo kort heeft geduurd, zich goed in onze taal zou hebben leeren uitdrukken. De „Ordonnantie" vertoont ook de duidelijke sporen er van, dat zij in het Duitsch is gedacht. Men leest er „worden vergaderen" voor „zullen („werden") vergaderen" [1]; „Sonden in" (voor „tegen") „den Heiligen Geest" [2]; „storten" voor „te gronde gaan" („stürzen") [3]. Die eerste, oostersche, uitgaaf bezitten wij echter niet meer. Althans bij de navraag, door mij, gelijk ik in de Voorrede op dit deel vermeldde, daarnaar gelijk naar andere 16de-eeuwsche geschriften gedaan, is mij van geen enkel hier of daar nog aanwezig exemplaar iets gebleken. Reeds Krohn [4], Hoffman's vroegere levensbeschrijver en vlijtig naspeurder van diens geschriften, had (ten minste toen hij zijn boek schreef) haar nooit gezien en kende alleen uit Maatschoen's „Naamrol" de vertaling; ook Lelong bezat volgens zijn catalogus alleen deze, niet het origineel. Van die hollandsche vertaling, die in 1611 te Amsterdam bij Claes Gerretsz., „Boeckvercooper in het medecijn-Boeck, opt Water, bij die Korenmerckt. Oft op die nieuwe Brugghe in die Kas", het licht zag, ben ik (behalve het exemplaar van de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam, dat hier wordt afgedrukt) nog slechts één ander op het spoor gekomen. Dit berust in de bibliotheek van de Leuvensche universiteit.

Over hetgeen den onbekenden vertaler tot zijn arbeid heeft bewogen spreekt hij zich zelf in de voorrede uit. Daarbij verdient te worden opgemerkt, dat hij het uitgaf omstreeks denzelfden tijd, waarin, waarschijnlijk onder den invloed van opkomende spiritualiste bewegingen, ook andere oudere werkjes, Menno's „Fundamentboek", talrijke traktaten van David Joris, strijdschriften van en tegen dezen laatste, zijn herdrukt; en waarin veel werk werd gemaakt van de schriftelijke en gedrukte nalatenschap der doopsgezinde martelaars. Van Claes Gerretsz. weten wij weinig. Een aanzienlijk uitgever was hij zeker niet: de amsterdamsche bibliografen Dr. C. P. Burger Jr. en J. W. Enschedé kennen van hem behalve

1) *Ordonnantie*, bl. 11. 2) Ald., bl. 28. 3) Ald. bl. 21.

4) B. N. Krohn, *Geschichte der Fanatischen und Enthusiastischen Wiedertäufer, vornehmlich in Niederdeutschland. Melchior Hofman*, Leipzig, 1758, S. 250.

de „Ordonnantie" niet meer dan een viertal uitgaven, werkjes van Coornhert en Franck, tusschen 1600 en 1621 verschenen. De omstandigheid, dat hij juist van deze een en ander drukte, wekt verder het vermoeden, dat hij in mennisten kring moet worden gezocht: wat met den vertaler van de „Ordonnantie", 't blijkt uit de voorrede, zeker het geval was.

Ons geschrift is een der ordelijkst samengestelde, die wij van Hoffman bezitten. De gedachtengang daarin is deze. Met de „Ordonnantie" is het doopbevel van Matth. 28 bedoeld, het verbond Gods en des Heeren Jesu Christi [1]). De Heer Christus zendt [2]) zijne vrienden, knechten en apostolische zendboden uit om zijne gemeente te vergaderen en alle menschen daartoe te roepen, alle volken, Heidenen en natiën. Niemand is uitgesloten. Aan allen moet de kennis van Jezus Christus worden gebracht, allen moeten van deze wereld [3]) gereinigd, en met den Bruidegom verbonden, met hem „getrouwd" worden, zoodat zij nu, van eigen wil aflatende, naar Zijn woord en wil leven. Deze opneming en zinsverandering grijpen plaats in het verbond des Doops. In dien doop is Jezus hen voorgegaan [4]), zich latende doopen en daarna zich werpende in alle zware verzoekingen in de woestijn, maar die manlijk doorstrijdende. Zij nu, die zich door den doop met hem verbinden en „naakt en gelaten" zich aan hem overgeven, — herhaaldelijk [5]) predikt Hoffman den eisch der „Gelassenheit", die in het zuidduitsche Anabaptisme, bij Denck b. v., zoo gewoon is; nawerking, meent men meestal, van de middeleeuwsche mystiek — zijn wel gereinigd door zijn bloed [6]), maar moeten daarom toch in dienzelfden strijd, dien hij heeft gestreden, volharden om zoo de erfenis, aan allen toegezegd, ook voor zich te verwerven [7]), te veroveren. Deze erfenis wordt hier op aarde [8]) hun deel: het kindschap Gods, de nieuwe geboorte, het eeuwige rijk. Alle menschen zijn daartoe wel geroepen en worden er nog toe geroepen: maar uitverkoren (om dit ook werkelijk te bezitten) wordt niemand dan die doorgestreden heeft [9]). Indien de geheele wereld maar streed en volstandig

1) *Ordonnantie*, bl. 5, 9, 16.
2) Ald., bl. 6, 13.
3) Ald., bl. 8.
4) Ald., bl. 10.
5) Ald., bl. 13, 25.
6) Ald., bl. 14.
7) Ald., bl. 14, 15.
8) Ald., bl. 16: »te dezer tijd".
9) Ald., bl 16.

bleef tot den einde, zou die geheele wereld ook uitverkoren wezen [1]). De doop is alleen voor de volwassenen en „vernuftigen" bestemd; de kinderdoop het werk van den antichrist, een gruwel voor God [2]). Wee den blinden leiders, die in dit en andere opzichten met hunne valsche leeringen zoovele zielen vermoorden; het geslacht der geleerden, tegen hetwelk Hofman ook elders zijne ergernis lucht geeft [3]). De gedoopten ontvangen van den Heer door de hand zijner dienaren het avondmaal als het teeken zijner liefde, evenals in de bekende beeldspraak de bruid den ring van haren bruidegom [4]). Bij ontrouw volgt de verstooting, de ban; bij bekeering daaruit de wederopneming: alles door tusschenkomst van de gemeente en hare dienaren, alles als in de apostolische tijden [5]). Tot eene broederschap of gemeente van dezulken worden nu op de geheele wereld allen zonder uitzondering geroepen [6]). Van voorbeschikking is geen sprake: veeleer zijn alléén zij, die den goeden strijd tot den einde strijden en al de 40 trappen of graden in „de klaarheid" opklimmen, de uitverkorenen des Heeren [7]). „O hoe gaerne woude Godt alle menschen salich hebben, indien sij maer wouden" [8]). Hij verdoemt niemand, die Zijn wil doet, en die wil legt ons niets op dat wij niet vermogen te volbrengen. Het is lastertaal tegen Hem, te beweren dat Hij de zonde wil en de bewerker zou zijn van het kwaad: dezelfde dwaling, waartegen Hoffman in „Van den vriën wil" den strijd aanbindt [9]). Wie deze lastertaal uitspreken, zij worden niet zalig; deze „wetende" zonde wordt niet vergeven [10]). En eveneens wordt in eeuwigheid niet vergeven de zonde van hen, die, eens verlicht, later afvallig worden, de zonde tegen den heiligen geest [11]); anders dan bij de ontrouw of misdraging, waaruit boete, wederopneming wèl mogelijk is. Men zij gewaarschuwd. Geheel de wereld roept tegenwoordig: geloof, geloof, genade, genade, Christus, Jezus [12]). Maar de tijd van verleiding en afval komt. Ieder vrage zich af, hoe en wat hij gelooft [13]). Maar het geloof kan niet rechtvaardig maken,

1) *Ordonnantie*, bl. 25.
2) Ald., bl. 17.
3) T. a. p.; ook bl. 22 enz.
4) Ald., bl. 18—22, 23, 24.
5) Ald., bl. 24.
6) T. a. p.
7) Ald., bl. 25.
8) T. a. p.
9) Ald., bl. 25—27.
10) Ald., bl. 28, 29.
11) Ald., bl. 25, 28.
12) Ald., bl. 32.
13) T. a. p.

indien het zijne vruchten niet medebrengt [1]). Dus (eene andere conclusie dan die men verwachten zou) houde men zich aan het woord Gods in alle eenvoudigheid en aan dat woord in zijn geheel. Alle woorden Gods toch zijn gelijkelijk geldig voor hem, die de rechte kennis van God verkrijgt en „den sleutel Davids", de kennis van de gespleten klauwen bezit [2]). Want de Schrift is „niet allemans dinck". Zoo bidde men om dat rechte geloof: — waarbij het dus Hoffman blijkbaar niet alleen om het geloof, dat met goede werken gepaard gaat, maar om juiste inzichten was te doen.

Slechts éénmaal, als Jezus genoemd wordt, wordt in de „Ordonnantie" als iets dat van zelf spreekt de menschwording, zooals Hoffman zich die dacht, ter loops vermeld [3]).

Nog verdient het de aandacht, dat behalve op ééne plaats [4]) Hoffman geen melding maakt van de vervolgingen, waaronder zij, wier geloofsgenooten hij thans was, zoo kort geleden hadden te lijden gehad. Beschouwde hij eigenlijk de zuidduitsche Anabaptisten slechts half als zijne geestverwanten? Dr. Hulshof heeft duidelijk in het licht gesteld, hoe scherp in meer dan één opzicht vele straatsburgsche Anabaptisten en hij zich van elkaar zijn blijven onderscheiden [5]). Eindelijk zijn de bijbelplaatsen aan den rand, die (immers zij vermelden de verzen niet) niet van des vertalers maar van Hoffman's hand zijn, soms onjuist aangehaald; misschien uit het geheugen.

Er doet zich ten opzichte van de „Ordonnantie" eene omstandigheid voor, die, bevreemdend als zij is, eenige verklaring eischt en die dus hier niet met stilzwijgen mag worden voorbijgegaan. Het is deze, dat bij den rustigen, hier en daar warmen, innigen toon en de heldere uiteenzetting van denkbeelden in dit geschrift de andere geschriften van Hoffman uit hetzelfde jaar zoo sterk afsteken. Slechts weinige maanden voordat de „Ordonnantie" verscheen, insgelijks in 1530, had hij te Straatsburg de „Weyssagung ausz Heiliger Gotlicher geschrifft" [6]), de „Prophecey oder Weys-

1) *Ordonnantie*, bl. 33.
2) Ald., bl. 35. Zie de aanteekening op deze plaats.
3) Ald., bl. 26.
4) Ald., bl. 22.
5) *Geschiedenis van de Doopsgezinden te Straatsburg*, bl. 115 en elders.
6) *Weyssagung ausz Heiliger Gotlicher geschrifft. Von den trübsalen diser*

sagung usz warer heiliger götlicher Schrifft" [1]) en de „Prophetische Gesicht" ... die ... einer gottes liebhaberin geoffenbart seind" [2]) in het licht gegeven. Ook de „Auszlegung der heimlichen Offenbarung Joannis" [3]) verscheen in het voorjaar van 1530 [4]); maar dit werk was door Hoffman reeds vroeger opgesteld; hij bracht het naar Straatsburg mede. De „Weyssagung" en de „Prophecey" nu zijn vol apocalyptische bijbelsche uitspraken, die in de „Ordonnantie" geheel ontbreken; terwijl op den bejaardendoop, die in deze laatste de alléén bijbelsche, de alléén aan Gods wil beantwoordende heet, in die geschriften, die van zoo kort te voren dagteekenen, geen toespeling voorkomt. Dit onderscheid vindt natuurlijk zijne verklaring hierin, dat in de maanden, die tusschen de uitgaaf van deze werkjes en die van de „Ordonnantie" verliepen, Hoffman's overgang tot de straatsburgsche Anabaptisten had plaats gevonden. Dat die overgang bij een zoo bewegelijk en voor indrukken zoo buitengewoon vatbaar man als Hoffman was, zoo plotseling, althans binnen een zoo kort tijdsverloop plaats greep, heeft niets ondenkbaars: terwijl wij bovendien, als wij hem thans op ééns en dadelijk zoo heftig vóór den bejaarden- en tegen den kin-

---

letsten Zeit. Von der schweren hand und straff gottes über alles gottlosz wesen. Von der zukunfft des Türckischen Thirannen, und seines gantzen anhangs u. s. w. Melchior Hoffman. 1530. Klein 4°: A j—B iij v°. Exemplaren zijn aanwezig in de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam, de Stolbergsche te Wernigerode, te Wolfenbuttel en in het British museum.

1) *Prophecey oder weissagung usz warer heiliger götlicher Schrifft .. Dise Prophecey wirt sich anfahen am end der weissagung (kürtzlich von mir auszgangen, in ein anderen büchlin) von der Schweren Straff gotes u. s. w. Melchior Hoffman.* MDXXX. Klein 4°: a j—c iiij r°. Het boekje is niet verloren, zooals nog Leendertz, bl. 171, meende, en wij behoeven ons voor onze kennis daarvan niet langer te behelpen met het uittreksel, indertijd door Cornelius gemaakt en door Zur Linden op S. 425 fgg. afgedrukt. Exemplaren zijn voorhanden in de Königliche bibliotheek te Berlijn, de Stolbergsche te Wernigerode, het British museum, de bibliotheek van het Theological Seminary te Rochester (New-York); in hedendaagsch afschrift ook in de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam.

2) Ik ken dit alleen uit Zur Linden en Leendertz. Het éénig bekende exemplaar bevindt zich te Munchen.

3) *Auszlegung u. s. w. Melchior Hoffman.* MDXXX. Geen ander exemplaar is bekend dan hetwelk door Van Buchell aan de Utrechtsche universiteitsbibliotheek is geschonken en zich daar nog bevindt. Daarbij zijn kleinere traktaten van Hoffman gebonden, o. a. de *Verclaringe van den ... vrien wil.*

4) „In het najaar" bij Hulshof, bl. 117, voor den tijd van uitgaaf der *Auszlegung der Offenbarung* is een drukfout. Het moet „voorjaar" zijn.

derdoop zien te velde trekken, daarbij niet mogen vergeten, hoe hij reeds gedurende zijn verblijf te Straatsburg wel niet den kinderdoop had bestreden, maar zich over dit punt niet uitgelaten had. Laat verder zijne zienswijze ook over andere onderwerpen, over het avondmaal, over de waardij der goede werken, in het jaar 1530 eene wijziging en zelfs vrij plotselinge wijziging hebben ondergaan en de toon, waarop hij zijne gedachten uiteenzet in „Weyssagung" en „Prophecey" aan de eene zijde, in de „Ordonnantie" aan den anderen kant, inderdaad geheel verschillend zijn: die gedachten zelve en de voorstellingen, waarin hij leeft, zijn niet sterk veranderd. Hij grijpt in al de drie werkjes naar dezelfde beelden. Hij is bij 't schrijven van het eene boekje nog vertrouwd met zinswendingen, waarvan hij zich bij 't opstellen der andere had bediend, en neemt die over. De vergelijking van het avondmaal met den ring van den bruidegom aan zijne bruid [1]); de eisch van de „gelatenheid" als voorwaarde voor de intrede in 's Heeren gemeente [2]) vindt men zoowel hier als daar. Dezelfde allegorieën, de veertig woestijnjaren en de veertig ellen van den voorhof, die de geloovige doorworstelen moet, de geestelijke woestijn en de „Hutte Mosis" [3]), de „vervallen Sternen" [4]) keeren terug. Men herkent zonder eenige moeite in alle drie geschriften denzelfden schrijver.

Één vraag blijft nog een antwoord eischen: hoe het toch komt, dat wij de „Ordonnantie" noch bij een van Hoffman's tijdgenooten noch verder in de 16de eeuw ooit met name aangehaald of ook maar vermeld vinden. Leendertz [5]) en Rembert [6]) meenen, dat de „Troistbrieff" van Hendrik van Tongeren, die in eene gulikschc acte van 1533 is opgenomen [7]) en waarvan alleen eene enkele

1) *Ordonnantie*, bl. 19, 20. *Weyssagung*, Quat. B, iij v°.

2) Ald., zie boven blz. 135. *Weyssagung*, Quat. A, iiij v°, B, j v° en vg.

3) Ald., bl. 10, 13, 25, 42. *Auszlegung der Offenbarung* u. s. w., Quat. K, ij v°, enz.

4) Ald., bl. 31. *Auszlegung der Offenbarung* u. s. w., Quat. K, iij r°.

5) Zie de aanteekeningen op bl. 10, 19, 31 van de *Ordonnantie* hierachter.

6) Leendertz, *Melchior Hoffmann*, 1883, bl. 227.

7) Rembert, *Die Wiedertäufer in Jülich*, 1899, S. 357 fgg.

8) De *Troistbrieff ... an die Christlich gemeynde zo Susterenn. An°. XXXIII.* bevindt zich onder de „Verhandlungen betreffende die Kirchliche Visitation in Jülich 1533", Provincial-Archiv te Dusseldorp, Jülich-Berg-Landes-Archiv, Abth. IV, Lit. C, No. 6, fol. 247 r°—255 v°; in hedendaagsch afschrift ook op de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam. De straks te noemen plaats over den doop komt daarin voor fol. 249 r°, die over de spoedige wederkomst des Heeren fol. 251 r°.

bladzijde door Bouterweck [1]) in druk gegeven is, bekendheid met bl. 11 vg. van de „Ordonnantie" verraadt. Dit is mogelijk; maar de overeenstemming bepaalt zich dan toch tot een tweetal bovendien in dien tijd en kring weinig singuliere denkbeelden: ééns een woord over den doop en ééns het zeggen „bijnnen eyner kurtzer zijt wurt der her kommen". Verder geen letter, die aan de „Ordonnantie" doet denken. Evenmin ergens elders een spoor van bekendheid met dit boekje, dat ook onder de geschriften van Hoffman, die aan de Straatsburgsche synode van 1533 [2]) zijn voorgelegd, niet voorkomt. Intusschen, daaronder ontbraken meer van zijne werkjes. Het schijnt van toevallige omstandigheden te hebben afgehangen, welke men er wèl bij de hand had, welke niet.

Voegt men nu hierbij, dat noch de „Ordonnantie" noch een van Hoffman's verdere geschriften in een der Indices librorum prohibitorum uit de 16de eeuw met name wordt genoemd, behalve alleen in den leuvenschen van 1570 [3]) de „Sendebrief... to den Romeren verclaert"; dat anders en dan nog alleen eene enkele maal slechts zijne werken in 't algemeen worden opgegeven; voorts dat zij nergens noch door geestverwanten noch om ze te bestrijden worden aangehaald: dan zou men misschien geneigd worden te vragen, of wellicht die geschriften ook weinig verbreid waren en of dienovereenkomstig de invloed, dien zij hebben geoefend, misschien niet dan uiterst beperkt is geweest? Maar dit vermoeden is buitengesloten door wat Cornelis Polderman [4]) over de bekendheid daarvan in ons land om en bij het jaar 1533 mededeelt; door de „Bekentenisse" van Obbe Philips, die zelf het sprekend bewijs is, hoe vertrouwd men hier, in Friesland althans, met de door Hoffman uitgegeven profetieën was; door het feit,

---

1) K. W. Bouterweck, *Zur Literatur und Geschichte der Wiedertäufer, besonders in den Rheinlanden*, z. pl. en j. [1864], S. 4.

2) Zie de opgaaf daarvan bij Zur Linden, aangeh. werk in de Bijlage V, S. 445 fgg.

3) Eigenlijk in den „Appendix", in dat jaar door Alva aan den Trentschen index toegevoegd: zie Sepp, *Verboden lectuur*, 1883, bl. 244. De vermelding van „Melch. Hoffmanni Opera omnia" vindt men voor het eerst in den Index van Paul IV, 1559; zie Reusch, *Die indices librorum prohibitorum des 16. Jahrh.*, 1886, S. 273; zij is in eenige volgende, die van 1564, de portugeesche van 1583, enz. overgenomen.

4) Zie Röhrich, *Die Straszburgischen Wiedertäufer*, in *Niedner's Zeitschrift*, 1860, S. 73 fgg. en over die plaats Dr. A. Hulshof, *Geschiedenis van de Doopsgezinden te Straatsburg*, bl. 118 aant. 4.

dat de overheid in ons land van 1530 af de Anabaptisten telkens als Melchiorieten betitelt, terwijl onder degenen, die aanleiding gaven dat men hen zoo noemde, toch Hoffman's boekjes wel in omloop zullen zijn geweest. Maar behalve dit alles: Butzer zou ongetwijfeld niet en dat nog in 1533 dadelijk na de Straatsburger synode voor eene vertaling van de „Handlung" daarvan in het Nederlandsch hebben gezorgd; hij zou de uitgaaf daarvan niet zoo noodig hebben geacht, wanneer hij niet overtuigd was geweest, dat de invloed van Hoffman in ons land ver reikte. En Butzer was altijd uitnemend op de hoogte van hetgeen ook in andere landen dan zijn vaderland op hervormingsgezind gebied omging.

Neen, de verklaring van het feit, dat wij Hoffman's geschriften zelden of nooit genoemd vinden, is elders te zoeken. En wel in de eerste plaats hierin. Veroordeelen, gelijk ik zeide, de Indices, te beginnen met dien van 1559, alleen zijne werken in het algemeen zonder (met die ééne uitzondering, bovengemeld) ze te noemen: die lijsten zijn alle uit den tijd, dat Hoffman's invloed reeds voor andere stroomingen had plaats gemaakt. Ook namen zij, nog afgezien van de achteloosheid waarmede zij meestal zijn samengesteld, in den regel van zulke weinig omvangrijke geschriftjes als die van Hoffman waren geen notitie. En dat Menno en de zijnen hem en zijne werken niet vermelden, is begrijpelijk. Zij vermeden liefst een naam te noemen, die ook maar in de verte aan Munster deed denken. Ook bewoog zich hunne richting, behalve op dat ééne punt van de menschwording, in andere banen dan die waarin Hoffman gewandeld had.

Maar er komt in de tweede plaats hier iets geheel anders in aanmerking. In zijn „Angelus Merula", bl. 13, noemt Moll het opmerkelijk, dat in de gegevens over Merula nergens met een enkel woord van Erasmus gewaagd wordt, wiens schriften de pastoor van Heenvliet toch moet hebben gekend. Uit de „Verantwoording van Merula", door Dr. I. M. J. Hoog in 1897 uitgegeven, is intusschen gebleken [1]), dat hij Erasmus wèl meer dan éénmaal noemt. Of hij ook in zijne geschreven preeken Luther,

1) Prof. Pijper maakte op deze bl. 130 van Dr. Hoog's uitgaaf opmerkzaam in zijne studie: *Erasmus en de Nederlandsche Reformatie*, voorkomende in de *Handelingen van de Ned. maatschappij van Letterkunde*, 1907; aldaar bl. 55. Men zie verder bij Dr. Hoog bl. VII, aant. 3 en de daar genoemde plaatsen.

Butzer enz. bij name heeft aangehaald en zijne leer uit de geschriften van deze heeft afgeleid, waarvan Sonnius hem heeft beschuldigd [1]), kunnen wij niet meer nagaan: die preeken zijn verloren. Maar hoe dit zij, ligt het geval niet zoo, dat ook in de gedrukte stichtelijke geschriften van de eerste helft der 16de eeuw over 't geheel aanhalingen uit werken van tijdgenooten op in 't oog vallende wijze ontbreken, tenzij waar de schrijver deze wil bestrijden? Ik vind dit telkens bevestigd. In „Der leken Wechwyser" roemt Joannes Anastasius Veluanus herhaaldelijk Luther's groote verdiensten en dat in de warmste bewoordingen [2]); maar hij haalt geen enkele plaats uit diens geschriften aan. Evenzoo ontbreken zulke citaten bij Hoffman zelven, bij David Joris, met eene enkele uitzondering bij Menno [3]). Ook van dezen laatste zijn de geschriften ongetwijfeld in doopsgezinde kringen wel veel gelezen: aan wie zouden anders die drukken en herdrukken uit de 16de eeuw verkocht zijn? Maar aangehaald vindt men ze eerst in veel lateren tijd. In de martelaarsbrieven wordt een paar malen van Menno's boeken gesproken, van geen enkel daarvan de titel vermeld; en eene aanhaling daaruit heb ik nergens gevonden. Dat geslacht heeft blijkbaar veel minder waarde er aan gehecht, of het zijne zienswijzen al dan niet door tijdgenooten, ook door geleerden, bevestigd vond, dan wij dikwijls doen. Er was maar één gezag, 't welk verdiende dat men een beroep er op deed, dat men het aanhaalde: dat van Gods woord, van de Schrift. Met die Schrift vóór zich, bij de spiritualisten ook desnoods zonder haar, was ieder geloovig gemoed zich zelf genoeg. Alleen ééne uitzondering maken de meesten, niet David Joris, op dezen regel. Kerkvaders ja, die halen Merula, Anastasius Veluanus, ook Menno, druk aan. Maar daarmee bedoelen zij niet zich te beroepen op bekwame, geleerde,

---

1) Moll, bl. 214; Hoog, bl. 110. Pijper, bl. 54, acht dat juist. Ik ben er zoo zeker niet van: zie Hoog, bl. 113.

2) Zie de plaatsen in het Register op deel IV van de *Bibl. Ref. Neerl.*, *Geschriften van ... Anastasius e. a.*, bewerkt door Prof. Pijper.

3) *Opera omnia*, 1681, bl. 272*a*.

4) Menno haalt „dien hoogh-verstandigen ende seer geleerden Erasmus Roterodamus" viermaal aan (rechtstreeks? of uit Seb. Franck?); maar alleen plaatsen, waarin Erasmus uitspraken van kerkvaders meedeelt, of ééns, *Opera omnia* fol. 346*b*, om de tegenspraak tusschen Luther, Erasmus e. a. in de verklaring van het Woord uit Joh. 1 te doen zien.

deskundige menschen, aan wie zij hunne denkbeelden zouden hebben ontleend, of wier instemming aan deze geldigheid en waardij zou bijzetten. Die kerkvaders vertegenwoordigden voor hen het echte Christendom, dat immers in de eerste eeuwen na Christus nog niet zoo ver van zijn goddelijken aanvang was afgeweken als in iederen lateren tijd, ook in den hunnen. In die kerkvaders vonden zij de meest juiste verklaringen van Gods woord. Die hadden nog min of meer aandeel aan het normatief karakter, dat eigenlijk en ten laatste alleen aan de Schrift toekwam. Zoo vloeide dat beroep op hen voort uit het verlangen naar terugkeer tot het oudste, het apostolisch Christendom, dat immers bij hen het zuiverst was bewaard gebleven; uit de leus „ad fontes", die niet alleen onder de humanisten, de klassiek-gevormden, werd aangeheven, maar die in meer populairen trant ook in den gedachtenkring van die eenvoudige priesters, monniken, leeken, die als leiders van reformatorische kringen optraden, zich deed gelden. — Hoe groot de invloed van Hoffman is geweest, is aan Munster en aan Menno genoeg gebleken. Maar daaruit behoefde geenszins te volgen, dat men in gedrukte geschriften zijne werken aanhaalde. Zoo geraakten deze in vergetelheid, toen na een of twee tientallen van jaren andere geschriften, andere namen den zijnen verdrongen; waarbij nog gerekend moet worden met de omstandigheid dat in de 16de eeuw sommige werken veel in afschriften in omloop waren, die natuurlijk licht verdwenen. Dus hebben wij het aan gelukkige toevallige omstandigheden te danken, dat van de meeste van Hoffman's boeken althans één enkel exemplaar bewaard is gebleven. Ook, dat dit met de „Ordonnantie" het geval is. Had niet in 1611 de lectuur daarvan een ons onbekend Doopsgezinde zóó getroffen dat hij besloot tot stichting zijner geloofsgenooten haar te vertalen en te doen drukken: geen spoor ware tot ons gekomen van dat geschrift, 't welk toch het programma van zijn Evangelie voor onze vaderen ontwikkeld heeft.

En wij zouden daarmede nog iets anders hebben gemist. In de „Ordonnantie" (ook, maar niet zoo sterk in de „Verclaringe... van den vriën wil" en in „Die... sendebrief... to den Romeren") vertoonen zich het helderst die eigenschappen van Hoffman, die zijne prediking voor vele zijner hoorders aantrekkelijk mogen hebben gemaakt en die ook ons nog kunnen aantrekken; gelijk zijne

verzekerdheid van de nabijheid van Christus' heerlijke toekomst hem bij andere zijner tijdgenooten ingang schonk. Ik bedoel den eenvoud, de ongekunsteldheid zijner denkbeelden; de warmte en innigheid, waarmede hij geheel opgaat in hetgeen hij leeraart; niet het minst zijn gezond verstand en de toepasselijkheid van hetgeen hij in den Bijbel vond op gemoed en levenspraktijk. Bijna nergens verlaten hem de natuurlijkheid en reinheid van zijn gedachtenkring. Ook in zijne menschwordingsleer begeeft hem zijn gezond verstand niet. Men denke aan de vergelijking met de parel in de schelp [1]). Geen zweem van zucht om geleerd te zijn; hij laat de toenmalige dogmatiek en scholastiek rusten. Latijnsche termen ontbreken ten eenenmale. Alles louter het werk van een leek, die alleen met de leeken mededenkt en voor leeken schrijft. Maar te gelijk van een manlijk Christen, die, met even warm hart als helder verstand begaafd, aan de hand van den Bijbel en van dezen alleen de uitdrukking vindt voor 't geen in zijn hart omgaat en voor het christelijk leven vruchtbaar kan zijn.

Groote zorg is aan de uitgaaf der „Ordonnantie" van 1611 door den drukker niet besteed. Er komen tal van drukfouten in voor: reeds op den titel „Mercihor" voor „Melchior". Waar ik in dezen herdruk die in den tekst verbeterde, is dit zoo goed als altijd in de aanteekeningen aangegeven. Ook staat, terwijl het boekje op het titelblad „Die Ordonnantie Godts" heet, bovenaan de bladzijden van den tekst doorloopend: „Ordinantie Gods". Ik heb dit in dezen herdruk gevolgd.

---

1) *Die ... sendebrief ... to den Romeren*, Quat. A, 6 vo.

Die
Ordonnantie Godts,

De welcke hy, door

zijnen Soone Christum Jesum,
inghestelt ende bevesticht heeft, op
die waerachtighe Discipulen des eewi=
gen woort Godts. Door

Melchior Hoffman.

Ten eersten Ghedruckt. Anno. 1530.

Ende nu door een liefhebber der gerech=
ticheydt, wt het Oosterssche, in Nederduytsche
ghetrouwelijcken overgeset.

Eccles. 6.
De wysheyt is bitter, den ongheschickten Menschen,
ende een roeckeloos Mensche en blyft niet by haer.

TOT AMSTERDAM.
By Claes Gerretsz. Boeckvercooper, in het Mede=
cijn=Boeck, opt Water, by die Koren=merckt. Oft
op die nieuwe Bruggbe in die Kas. 1611. //

AANTEEKENING OP DE TITELBLADZIJDE.

Van de drukfout „Melcihor" voor „Melchior" is reeds in de *Inleiding*, bl. 144 melding gemaakt.

Voorreden. [Bl. 2.]

Aenden Leser.

DIt Boecxken, beminde goet-meynende Leser, voor velen iaren, ende inden eersten opganck, deser laetster verlichtinghe ende genadige verschyninge des Heeren Jesu des Ghesalfden, gemaeckt ende door den Druck aenden dach ghegheven, door eenen ghenaemt **Melchior Hoffman**: Is onder anderen oock tot mijnen handen ghecomen. T'vvelck ick doorlesende bevonden hebbe, eensdeels noch slecht ende eenvoudich by der Schriftueren ghebleven te zijne. Ende alsoo ick daer benevens, met vele droeffenisse, selfs gesien ende ervaren hebbe, hoe verre, vvijt ende breet, dat vele menschen, in dese Landen, die metten Autheur van dit Boecxken, het Doopsel der bejaerden, leeren ende gebruycken, nae dier tijt, in velen, verandert, verscheyden ende verdeelt sijn, // ende noch iaerlicx, hoe [Bl. 3.] langher hoe verder, van dien slechten gront, afvvijcken, veranderen, A ij. verscheyden ende verdelen. Soo hebbe ick my voorghenomen, dit selve Boecxken, vvt het Oostersche, in de Nederlantsche tale, te verteren ende over te setten, ten eynde t' selve ghedruckt, ende van eenen ieghelijcken gelesen ende verstaen soude moghen vvorden. Oft by avontueren iemant, daer door, mochte bevveecht ende veroorsaeckt vvorden, hem selfs te bedencken, ende den ouden ende slechten rechten vvech, alleen naeckt ende bloot, met versaeckinghe sijn selfs, mitsgaders zijns vernufts ende goetdunckens, in Christo Jesu, te soecken ende te vinden. Indien nu sulcx gheschiet, soo sy den Alderhoochsten alleen alle prijs, eere, lof ende danck, eeuvvichlijck, Amen. //

Iesus sprack tot sijnen Discipulen Matth. 28. 18. Bl. 4.

1. My is ghegheven alle ghevvelt in Hemel ende Aerde.
2. Daerom gaet henen ende leert alle Volcken.
3. Ende Dooptse in den Naeme des Vaders ende des Soons ende des Heylighen Geests.
4. Ende leertse onderhouden, alle vvat ick u bevolen hebbe.
5. Ende siet, ick ben by u alle daghe, tot aen des vverelts eynde. //

Bl. 5. A iij. TEn eersten vercondicht de Heere Christus Jesus zijnen Apostelen ende Discipulen, dat hy, van sijnen Hemelschen Vader, alle
Mat. 11. 28. Luc. 10. Ghewelt, Macht, Cracht, Gheest, Ghemoet ende wille ontfanghen
Joh. 13. 16. heeft, ende beerft, dat hy een Coninck, Vorst ende Hertoch sy,
Apo. 1. 19. inden Hemel ende opter Aerden: ende dat sijne Heerschappije streckt over alles, wat immers [1]) mach genaemt worden. Gelijck
Ps. 2. 72 [2]). God spreeckt, door zijne Heylige Propheeten: Set u tot mijnder rechter hant, tot dat ick uwe Vyanden legghe tot een bancke uwer Voeten. Ende noch op een ander plaetse: Ick hebbe mijnen Coninck inghestelt, op mijnen Heylighen Berch Zion. Van welcken gewelt
Ephe. 1. ende Heersschappije, de Heylighe Paulus in sijne Epistolen crachtich betuycht, hoe dat hy een Heere is van allen dinghen, ende datter
Heb. 1. 2. niet ghenaemt en mach worden, dat hem niet onder sijne Voeten behoort. Jae hy is een wtdeelder van alle Hemelsche eeuwighe,
Gen. 41. Geestelijcken goederen Godts: ghelijck als Joseph in Egypten, inde lichamelijcke ende verganckelijke, alsoo oock Christus Jesus inde
Esa. 9. Geestelijcke, Hemelsche ende onverganckelijcke goederen.
Mat. 1. 1. Joa. 2. Exod. 4. Heb. 1. Soo is nu de Soone des Menschen, een Heylandt van sijnen Volcke, ende de Ghesalfde Salichmaker van alle Gheloovighen, een Versoener, Voorspraecke ende Hooghe Priester, ia de Mont des
Bl. 6. Geestelijcken Mose [3]), ende // eeuwighen Hemelschen Vaders. Wt-
Ma. 22. seyndende sijne Vrienden, Knechten ende Apostolische Sendtboden,
Actor. 1. om voor hem te vergaderen sijn Bruydt, wt die banden der duys-
Gen. 24. ternisse, oock wt het rijcke ende alle ghewelt des Duyvels ende
Psa. 45. Sathans, ende alsoo wt alle wat tot deser werelt behoort, in het
2. Cor. 11. Rijcke Godts ende des Heeren Jesu Christi.
Ma. 28. Ende en sluyt de Coninck alder Coningen alhier niemant wt:
Ma. 16. hy en verwerpt oock geenen mensche: maer spreckt ende ghebiet
Joa. 19. sijnen knechten, dat sy henen sullen gaen ende sijne Sendtboden
Luc. 14. sijn, ende alle Menschen, iae allen volcken, Heydenen, Scharen,
Psal. 19. Tonghen ende Natien leeren: ghelijck als oock ter tijdt der Apos-
Rom. 10. telen is gheschiet, doen haer geluydt wtginck in allen Landen, ende haer woort aen die eynden der Werelt. Ghelijck dan oock
Mat. 11. de Heere Christus selfs roept, daer hy alsoo spreeckt: Compt tot
Joa. 1. my, ghy alle die moede ende beswaert sijt, ick wil u verquicken.

---

1) Ooit, te eeniger tijd.

2) Foutieve verwijzing. 't Moet zijn: psalm 110:2.

3) God, wiens mond of tolk Christus is, gelijk Aäron dit van Mozes was. Evenzoo *Ordonnantie*, bl. 9.

Want het [1]) is een licht, dat alle Menschen verlicht, verstant ende waerachtighe kennisse gheeft: haer oock alle roept, treckt ende vordert. Ende sulcx is oock de waerachtige wille Godts, door den gesalfden Salichmaker, die daer begheert, dat alle Menschen ghenesen 1. Tim. 2.
ende salich worden, ghelijck de Heylige Apostel Paulus schrijft,
ende is gheheel sijnen wille niet, dat yemant verlooren worde, alsoo 2. Pet. 3.
oock de Heylige Petrus schrijft: ende als de mont des Alderhoochsten, tot den Propheet spreeckt: dat hy niet ghewilt en heeft, dat 4. Esd. 8.
de Mensche te niete soude worden. Daer van oock de Wij-//se Bl. 7.
Man [2]), ende Hooghe Propheet schrijft ende vercondicht. Eccle. 4. A iiij.
15. 4. Esd. 7. Ezech. 33.

Want Christus Jesus hem voor alle volcken overghegheven [3]) 1. Tim. 2.
heeft, iae voor eenen yeghelijcken: ende heeft alder werelt sonde Joa. 2.
betaelt, wech ghenomen ende wtghedaen, ende een eeuwighe ver- 1. Joa. 2.
lossinghe verworven. Ende dan nu oock alsulcken tijt voorhanden
is, dat die vercondinge van Gods woort, over alle volcken gaen Ma. 24.
sal, tot een ghetuychenisse, ende dat gheheel niemant wtghenomen, Apoc. 14.
maer allen Scharen, Heydenen, Tonghen ende Natien, het Evangelie gheopenbaert sal worden tot eender verlichtinge: iae dat oock
de gheheele Aerde in een claerheyt der verlichtinge sal worden
gebracht, ende in eene kennisse des rechten verstants, geleert, ge- Luc. 11.
roepen ende getrocken door Gods Gheest ende woort. Ende wel Ap. 12. 3.
alle dengenen, die dat hooren, ende haere ooren niet verstoppen, Joa. 1.
maer met vlytighe opmerckinge, haere salicheyt beerven, ende Mat. 22.
niet versmaden.

Soo is dan eens rechten Apostels dienst, dat sy wtgaen, van den Mont [4]) des Alderhoochsten Gods, welcker Mont de Heere Christus Jesus is, ende de rechte Apostelen een Mont van den ghesalfden Salichmaker: om allen volcke te leeren, ende haer de vriendelijcke
bootschap te vercondighen, ende den vreuchdenrijcken Cus van den Can. 1.
Mont des Bruydegoms te brenghen, iae dat Heylighe Evangelie 1. Cor. 1.
van den gecruysten Christo Jesu, den woorde des eeuwighen levens, Joa. 1.
die alle misdaden betaelt heeft. Ende is van zijnen Vader een 1. Joa. 1.
Heere ghestelt over alle Creatueren Godts, // in Hemel ende Aerde: Ecc. 4. Bl. 8.
ende dat alle de ghene die hem dienen ende hem voor haren Coninck, Vorst ende Heere bekennen ende aennemen willen, die moghen vrij ende seecker tot hem comen: dien wil hij oock, bij hem int Rijcke Godts eeuwich behouden. Alsulcken leere, van

1) Achtelooze vertaling van het duitsche „es ist"; dus voor „er is"? Deze vertaling van „es" door „het" komt ook voor *Van den ... vrien wil,* Quat. A, iiij vo. Of is het eene fout voor „hij"?

2) Salomo in den Prediker. 3) Er staat: overghgheven.

4) Tolk, woordvoerder; evenals *Ordonnantie,* bl. 6.

alle kennisse Christi Jesu, openbaerden die waerachtighe Apostelen des Heeren, allen Menschen, dat was de rechte spijsinghe met den
Exo. 12. ghecruysten, gheroosterden ende ghebradenen Paeschlamme, twelcke
1. Cor. 5. die Geestelijcke Vaders in dat geestelijcke Egipten ter spijse wtdeelden, in haere Geestelijcke Huysen, versaemelinghen ende Ghemeynten. Ghelijck oock nu tot deser tijt een alsulcken spijse voorhanden is, ende alsulcken vercondinghe des ghecruysten Christi Jesu.

Cant. 1. Ende is voorts dat bevel ende Ghebodt, oft de Wet des Heeren, aen sijne Apostolische Sendtboden, gelijck sy oock dat volck alsoo gheleert, gheroepen ende vermaent hebben, met eysschen, ende trecken, door dat Evangelie ende woort Gods: Dat sy oock die selve, welcke haer den Heere overgegheven hebben, wtvoeren souden van den rijcke des Sathans, ende van het rijcke der duysternisse ende
Exo. 14. deser werelt, reynighen: ende haer leyden in de Gheestelijcke
Gen. 8. Woestijne: ende alsoo haer vertrouwen [1]) ende verbinden den
1 Cor. 10. Heere Jesu Christo, opentlijck, door dat waerachtighe teecken des verbonts, des Waterbats, ende der Doope. Op dat sy voort aen, den wille ende welbehaghen des Vaders, des Soons ende des Heylighen
Bl. 9. Geests [2]), ghehoorsaem sijn // ende volghen sullen: ende haer
A v. eyghen wille, leven, lust, Geest ende ghemoet gheheelijck ghe-
Gal. 5. doodet, ghelaten ende afghestorven sijn: ende alleen in den Gheest,
Rom. 6. ghemoet ende wille vande wijsheyt Gods, ende den eeuwighen woordt des levens voortaen te leven: ende als een waerachtighe Bruyt, haren lieven Bruydegom, in allen, nae sijnen wille ende welbehaghen te ghehoorsamen, sonder alle aftreden [3]) oft wanckelen. Ghelijck dan oock alsulcken Doop ende afstervinghe, is aengheteeckent (oft ghefigureert) in het roode Meer, door welcke de
Exo. 14. kinderen van Israel ghedoopt ende ghedoodt [4]), ende der Godlijcke heerlijckheydt verbonden worden, onder den wolcken Calomme, als
1 Cor. 10. oock de Heylighe Apostel claerlijck verhaelt.

Ende wort alhier in die woorden [5]) des Heeren Jesu Christi wel bekent, als daer toe afgeteeckent zijnde, de rechte ordinantie Godts

1) Deze uitdrukking, die herhaaldelijk in de *Ordonnantie* voorkomt, is overgenomen uit het Oostersch. Daarin staat sich vertrouwen voor het hoogduitsche sich verloben, sich verheiraten mit.

2) Over de vraag, of Hoffman Trinitariër is, zie Leendertz, bl. 203, 204; Zur Linden, bl. 242, 394.

3) Overtreden of afvallen. Germanisme: „der Prophet beschuldiget Got nit desz Adams fals zund abtrettens halber", *Wahrhaftige erklerung*, M. H. 1531, Quat. a, vij v°.

4) Aan hun eigen ik en eigen leven afgestorven; de „Gelassenheit." Evenzoo eenige regels vroeger en later: zich in den doop „doodt en gecruyst" aan Christus overgeven. Ook *Ordonnantie*, bl. 10: „de rechte dooden, die de waerachtighe salicheydt hebben", en reeds o. a. *Auszlegung der ... Offenbarung*, Quat. E, j v°.

5) N. l. Matth. 28: 19.

ende sijnder gheloovighen Schaer, alsoo sy gheleert is [1]), ende alle kennisse Jesu Christi gheleert ende ontfanghen heeft, ende hem hebben wil tot eenen Heere, Coninck ende Bruydegom, haer den selven oock opentlijck verbinden, ende haer inder waerheydt hem ondergeven ende trouwen [2]), door t'verbont der Doope, haer oock doodt ende ghecruyst hem overleveren, ende hem alsoo naer sijnen wille ende welbehagen, tot aldertijt, in volcomen eernst, overgegeven sijn. Dat is dan een waerachtige seeckere verbindinghe, als sulcx gheschiet van de Bruyt met gansch vrijwillighe lieflijcke overgevinghe, ende waerachtige vrije welbe//dachte vertrouwinge, Bl. 10.
als een vrijwillich offer haren Heere ende Bruydegom in alderliefden overghegheven ende eyghen gheschenckt.

Alsulcken Bruyt en sal haer selfs voortaen niet meer leven, noch der duysternisse, noch den ouden Adam, ofte alle wat van deser werelt is ofte ghenoemt mach worden: maer alleen den Heere Jesu Christo. Ghelijck oock de Heylighe Paulus spreekt: Gal. 2.
Ick leve, maer nu niet ick, maer Christus leeft in mij. Ende dat zijn de rechte Dooden, die de waerachtighe salicheydt hebben, Apoc. 14.
ende de vrijmakinghe van de sonde: die gereynicht sijn van alle Rom. 6.
misdaden, door dat bloet Jesu Christi: die haer leven in Christo 1 Joa. 1.
Jesu hebben: alle dat haere inden Heere ghesturven sijn: hebbende den ouden Adam wtghetoghen ende afgheleyt, ende door Roma. 6.
de Doope den nieuwen Adam Christum Jesum aengheleydt ende Gal. 4. 5.
aenghetrocken: haren ouden Adam gecruyst, met die lusten ende Roma. 6.
begheerten, de welcke viert [3]) ofte rust van alle sonden: ende oock van alle zijne wercken rusten moet: ende dat sondtlijcke saet alsoo Doodt legghende, en mach der ongherechticheydt niet vruchtbaer wesen, want de gheboorte wt Godt heeft de overhandt ende Joan. 3.
Victorie, ende daer mach gheen sonde volghen.

Apo. 1. 5. Apoc. 14.

Apo. 14.

Die nu alsoo, inder waerheydt, Christum Jesum, door t'gheloove, NB.
inder Dope, hebben aenghetoghen, alsoo dat sy in Christo Jesu Gal. 4.
sijn, ende Christus Jesus in haer: aen dien en is niet verdoemelijcx meer: de Wet en heeft ooc over dien gheen heerschappije Gala. 5.
meer, want sy // leven der gherechticheydt, ende niet meer der Bl. 11.
sonden: Daerom en can de Wet haer niet beschuldighen, noch als Rom. 8.
een Spieghel haer gebreecken ende vlecken aenwijsen, want sy Apoc. 14.
sijn reyn: en leven niet meer nae den vleysche, maer nae den Gheest, ende worden voor den Stoele Godts onstraffelijck bevonden.

Rom. 8.

1) Gelijk zij van die ordinantie onderwezen is.

2) Zie aanteekening 1 op bl. 150 hierboven.

3) Onderwerp is hier: „de oude Adam", d. i. is eigenlijk: zij zelven. Deze „viert enz.": hij laat zijne zonden varen, geeft aan deze rust, zoodat zij niet werkzaam zijn. Zoo ook *Ordonnantie*, bl. 14.

Ende worden [1]) nu, in dese laetste tijdt, die waerachtighe Apostolische Sendtboden des Heeren Jesu Christi, oock de wtvercorene Schaer vergaderen, ende door dat Evangelium roepen, ende alsoo de Bruydt des Heeren in de Gheestelijcke Woestijne voeren, ende
2 Cor. 11. den Heere, door de Doope, vertrouwen ende verbinden: ghelijck als oock de Heylighe Paulus die van Corinthen als een Jonckvrouwe zijnen Heere, alsoo onder het verbondt verbonden ende
Apo. 14. vertrout heeft. Alsoo dat nu de Bruydt des Heeren Jesu Christi,
Exo. 40. vande rechte Sendtboden, inde Geestelijcke Woestijne ghevoert
Psal. 40. moet worden, ende door het Voorhof der Gheestelijcken Hutte
3 Reg. 6. Mosis, oft door het Voorhuys des Tempels: daer inden nieuwen
Exo. 14. Testamente de derde dach sal sijn inde Geestelijcke Woestijne, dat
4 Esd. 5. derde Maen Feest, ende dat Gheestelijcke Feest der loverhutten,
Exo. 22. ende de laetste verschijninghe van alle wat Manlijck is [2]).
Mat. 3. Alsulcken Figuerlijcken gront drijft oock de Heere Christus
Marc 1. Jesus, ende gaet als een hooft sijn Schare voor tot een beelde:
Luce. 3. compt tot Johannes de Dooper aen de Jordane: verbint ende ver-
Johan. 1. trouwt, iae offert hem selfs // oock gheheel eyghen, sijnen Hemel-
Bl. 12. schen Vader, dien [3]) hij hem oock door den Heylighen Johannes laet Doopen ende vertrouwen, ende door dat waterbat verbinden, staende van sijn eyghen wille ghelaten ende wtghegaen, door dat verbont Godts, in den wille [4]) des Alderhoochsten Vaders, om hem alleen eeuwelijck te leven. Alsoo neempt hem ook de Vader aen, doet over hem den Hemel open, seynt op hem den eenvoudighen Duyven Geest: gheeft ende leydt op hem, alle sijn ghewelt, Gheest, gemoet ende wille, neempt hem oock aen voor zijnen welbehaechlijcken lieven Sone.

Daernae wort de ghesalfde Salichmaecker door den Geest ende Ghemoet Godts, inde Woestijne ghevoert, om te vasten veertich daghen ende nachten, ende leet alle temtatien des Sathans: maer geheel stantvastich ende ghetrouwe, sijnen ghelovenden [5]), over-

1) In het oorspronkelijke, den eersten druk in de oostersche taal, moet hier „werden" hebben gestaan. 't Had vertaald moeten zijn met „zullen".

2) De meeste der op den rand geplaatste teksten, Apo. 14, 4 Esdr. 5, Exo. 22, enz., zijn (en dat door Hoffman zelf) onjuist opgegeven. In de *Auszlegung der ... Offenbarung*, Quat. K, ij vº, heet het: „auch d' Prophet Eszdrasz meldet. iiij Esdre. v. dasz derselbig mon (Mond) und Glauben (de maan beteekent bij Hoffman het oud-testamentisch, de zon het nieuw-testamentisch geloof) dreymal im tag scheinen werd, und daruff die monfest gericht seind, im geist ausz zu sprechen". Eene verklaring van „den derden dag" en „dat derde maanfeest" weet ik niet te geven. Van „das letzte Monfeür und das Lauberhüttenfest im geist" wordt ook gesproken *Weyssagung* (1530), Quat. A, iij vº.

3) Aan of op wien; om zich aan dien te verbinden.

4) Behoort bij wtghegaen. Er staat in het origineel: Godts, Inden wille.

5) In deze twee regels is, misschien ten gevolge van de vertaling, iets in de war.

gheghevenen, vertrouwenden Hemelschen Vader, tot aen den eynde doorstrijdende ende den Sathan wederstaende, ende hem overwinnende: alsoo dat hij oock aen hem gheen deel ghecrijghen en mochte, noch yets naer sijnen wille ende believen, aen hem hebben noch vinden. Aldaer wiert hij oock een wtvercorene Sendtbode vanden hoochsten God sijnen Hemelschen Vader.

In alsulcken aert sullen oock alle kinderen Gods, ende Broeders des Heeren Jesu Christi naevolghen, haer oock verbinden ende vertrouwen den Heere Jesu Christo, onder het verbont Godts, ende haer inder waerheydt // hem overgeven, als een vrijwillighe offerhande, ghelijck hij hem, sijnen Hemelschen Vader, overghegheven heeft. Ende so die waerachtige Apostolische Sendtboden dien wech gaen, ende haer, door den selven, onder het verbont teecken Gods, vertrouwen [1]) laten, ende wtgaen van alle dat haere, latende haer inleyden door die knechten des Heeren, inde Geestelijcke woestijne: ende door den Gheest ende ghemoet Gods, ende des Gesalfden Salichmaeckers, gheleydt, ghedreven zijnde, door de Woestijne breecken, nae alle den wille ende welbehaghen des Heeren, Veertich daghen ende Veeertich Nachten, met Geestelijck vasten, Jae die Veertich Jaren lanck, ende die Veertich ellen door den Voorhof, oft door dat Voorhuys des Tempels, tot voor dat Heylighe, ende alsoo gheheel volstandich in het welbehaghen, geest, ghemoet ende wille des Heeren Jesu Christi blyven, tot aenden eynde doorstrijden, ende overwinnen, ende in alle beproevinghen Godts, ghetrouwe ende onstraffelijck bevonden worden.

Exo. 16. Ma 10. 16. Luc. 9. Bl. 13. Psal. 23. 84. Joha. 1. Gen. 28. Mat. 1. Exod. 4. 3. Reg. 6. Heb. 10. Mat. 6

Op soodanighen overwinninghe gaen dan alle beloften Gods, alsoo, dat alsulcken overwinderen, hier in deser tijt, dat waerachtige Rijcke Gods, tot eender erffenisse ghegeven wort, ende dat dieselve dan in dat heylighe intreden ende tot den Sabbat ende waerachtighe ruste comen: gheheel naeckt ende gelaten, in des Bruydegoms Bedde treden, daer die rechte gheboorte gheschiet, ende daermen dan van Godt gheleert is, ende wort, ende die Ziele haer gheheel der Ghenade Godts // vertrout heeft. Daer is den ouden Adam gansch wtghetoghen, de Mensch gheheel naeckt ende alles quijt: de Oude Mensch viert [2]) van lusten ende begheerten: is gecruyst ende ghestorven: der sonden ghedoot: ende rust van alle sijne wercken, alsoo dat het sondtlijcke saet niet meer zijn vruchten en brenght. Sulcke zijn dan vroom ghemaeckt,

Mat. 7. 4 Esd. 7. Mat. 24. Can. 2. Joan. 6. Bl. 14. Eccle. 4. Roma. 6 Gala. 5. 1 Joa. 3. Apoc. 14.

1) Zie aanteekening 1 op *Ordonnantie*, bl. 8.
2) Zie bl. 151 hiervóór, aanteekening 3.

Joan. 1. ende hebben die reyninghe door dat bloedt Christi Jesu: ende en
Roma. 8. is dan aen alsulcken, niet meer verdoemelijcx te vinden, alsoo voor verhaelt is.

Van alsulcken doorstrijden, vermeldt ende vermaent de Heylighe
Heb. 12. Paulus ghenoech, dat men aflegghen sal alles wat daer beswaren mach, ia ooc die aenclevende sonde, ende eenen rechten loop doen, tot datmen totten Waerachtighen Berch Zyon, ende tot der Stadt der Ghemeenten des levenden Gods, ende tot die Schare der vol-
Heb. 10. comene Gherechtighen, ende tot het ghesel schap der Enghelen, ende totten bloede Jesu Christi, ende datmen in dat heylighe treden mach, ende inden waerachtighen nieuwen Hemel Gods:
Apo. 21. daer [1]) waere nieuw ghebooren kinder worden: daert alles nieuw
Mat. 22. is, ende dat oude gheheel vergaen: Daer men ghespijst wort in
Luc. 14. de waerachtighe avontmaeltyt des Heeren, metten Brode des ver-
Eccli. 15. stants, ende ghelaeft metten wateren des levens.
Apo. 22.
Mat. 24. Die nu inde leere ende Schoole des Heeren alsoo volstandich
4 Esd. 8. blijven totten eynde, door strijden, ende overwinnen, oock bestandich blijven ende niet overwonnen worden, de selve sullen salich
Bl. 15. worden. Want soo men ghe-//looft ende verlicht is, ende den Heere aenneemt, soo wort ten eersten die salicheydt belooft, ende de erffenisse vanden Rijcke Gods, op dat men nae den selven Gheestelijcken lande van beloften wandele, t' selve become ende inneme:
Exod. 14. Want die in den name Christi Jesu gelooven, dien gheeft hy ten
Joa. 1. 6. eersten macht ende gewelt, Kinderen Godts te worden, die nieuwe gheboorte ende dat eeuwighe Rijcke te ontfanghen.

Gen. 15. Alsulcke overwinders dien sal Godt haer loon wesen, ende oock de Heere Christus Jesus selfs, de hem tot een Soudije gheeft alle den sijnen: ghelijck dan int Boeck der Heymelijcke Openbaringhen vanden Evanghelist ende Apostel Johannes daervan ghenoechsaem
Apoc. 2. verhaelt is, alwaer de Gheest ende mont des Heeren Jesu Christi spreeckt, dat hy wil gheven allen overwinderen de Croone des levens, iae dat sy sullen eeten vanden houte des levens, ende van dat verborghene broot des Hemels. Jtem eenen witten Steen, met eenen nieuwen Naeme, den Morghen sterre, een wit cleet, ende [2]) in dat boeck des levens te bewaeren: hy wil hem maecken tot een Pylaer in zijnen Tempel, dien oock gheen leet geschieden en
Apoc. 3. sal vanden tweeden doot: die oock met hem op zijnen stoel sullen
Apoc. 21. sitten, ende over de Heydenen regheeren [3]), met dien hy oock dat

---

1) Uitgevallen is: zij.

2) (Hij wil 't hem geven) hem in het boek des levens te houden.

3) Deze belofte, die later bij de Wederdoopers zulk eene breede plaats innam, komt bij Hoffman zelden voor en alleen ter loops, tusschen andere bijbelsche uitspraken in.

Avontmael houden wil, ende sy wederom met hem. Daer toe sullen alsulcke overwinders alles beerven, spreeckt Godt de Almachtighe Heere door Christum Jesum. // Apoc. 3. Apoc. 13.

O wel dien, die te deser tijt tot een alsulcken erffenisse comen moghen, ende alsoo dat Rijcke, in haer, becomen ende ontfanghen, ende tot die verkiesinghe gheraecken. Want alle Menschen sijn gheroepen, ende worden noch gheroepen, maer niemant wort vercoren, dan die doorghestreden zijn: ende indien sy alle doorstreden ende overwonnen, soo souden sy oock alle, van Godt, vercoren sijn, iae oock de gheheele werelt: Want hy heeft immers voor haer alle gheleden, ende is voor haer ghestorven: ende Godt oock niet en wil, dat yemant verloren worde, noch de verdoemenisse ontfanghe: maer sijn wille is, dat zij alle tot boete [1]) comen, de kennisse der waerheyt ontfangen, ende salich worden ghelijck dan oock de heylighe Paulus trouwelijck waerschouwt, dat men die Ooren niet verstoppen en sal, so wanneer de Geest Godts zijn vercondinghe drijft, als die kinder van Israel inde Woestijne deden. Bl. 16. Mat. 20. 4. Es. 7. 8. Joan. 1. Eccl. 15. 1. Joa. 2. 1. Ges. [3]) 2. 2. Pet. 3.

Sulcken voorverhaelden belofte, ende alsulcken ordinantie, is den Inhoudt van dat hooghe verbont Gods ende des Heeren Jesu Christi: ende is dat teyken des verbonts alleyne op den Ouden, mondigen ende vernuftighen inghestelt, welcke die leere ende Predicatie des Heeren, ontfanghen ende opnemen connen ende begrijpen: ende niet den onmondighen, onverstandighen ende onredelijcken, die de leere der Apostolische Sendtboden, niet ontfangen, vernemen noch verstaen en connen: als daer sijn onmondighe Kinderkens, ende die Doode Klocken, Kercken, Ou//taren, ende dierghelijcke menigherleye grouwelwercken meer. Bl. 17. B. Want immers niet een letter inden Ouden ende Nieuwen Testamente, op die kinderkens ghestelt en is, ende oock den Apostelen Christi Jesu gansch gheen bevel daer van en is ghedaen, ghelijck sy oock niet een letter daer van gheleert ende geschreven en hebben, ende oock niet ghevonden en wort, dat sy oyt eenich kint ghedoopt hebben, t'welck oock nimmermeer in eeuwicheydt bevonden wort.

Dan alleen dat haer bevolen worde van Christo Jesu haren Heere, die volcken te Doopen, welcke haer woort, ende de Predicatie van den ghecruysten Christo Jesu opnamen, ende haer gheheel vrijwillich hem overgaven: sulckdanighen behoorde dat verbondt ende de Doope, den welcken daer nae [2]) van den Apostelen alles gheleert soude worden, wat haer de Heere bevolen heeft,

1) In zestiende-eeuwschen zin; dus de bekeering.

2) Dit onderricht in alles wat de Heer heeft geboden te onderhouden volgt dus op den doop, gelijk deze op de kennis en de geloovige omhelzing van het Evangelie.

3) Drukfout voor 1 Pet.

ende anders niet. Daeromme oock de Heylighe Paulus seydt: Ick en derf niets spreecken, soo Christus dat selve niet door mij en
Rom. 15. werckt. Soo nu een iegelijck Leeraar ende knecht des Heeren hem alsoo hielde, ende niet voorder en leerde, dan hij van Godt geleert was, ende nae alsulcken reghel voort ginck: so soude het seer wel staen, ende soo vele ontellijcke Zielen niet vermoort worden door alsulcke blinde Leyders, die welcke soo seer stout sonder alle vreese den hoochsten Godt in zijn aenghesichte spouwen, den Soone Godts cruycen, ende daer toe met voeten treden. O hoe swaerlijck wil sulcx van Godt, met harde wraecke, thuysghe-
Bl. 18. socht, ende met-//ten eewigen oneyndelijcken yver des Vuers van den Alderhoochsten gewroken ende betaelt worden.

Naedien alle menschelijcke goetduncken swaerlijck van den Heere verboden is, ende de Kinderdoope [1]) gheheel niet van Godt, maer van de Antechristen ende Satanischen hoop uyt goetduncken, gehandelt is, teghens God ende allen sijnen bevele, wille ende welbehaghen, ende hem also een eeuwige grouwel is. Wee, wee, over alsulcke blinde Leyders, die soo moetwillich, de loghen voor de waerheyt aenden dach gheven, ende Gode toeleggen, t'ghene hy noeyt in eeuwicheyt ghewilt ofte bevolen en heeft, noch oock in eeuwicheyt bevelt oft jmmermeer wil. Hoe swaerlijck ist, also in de handen Godts te vallen, ende den prijs des hoochsten Godts so moetwillich te schenden ende lasteren: Ja met sware, groote, eeuwighe blintheyt sullen alsulcke gheslaghen worden, ende die eeuwighe wraecke Godts beerven. Want Godt is Vyant van alle
Sap. 1. Logenaren, ende en heeft oock niemant van haer aen sijnen Rijcke,
Apo. 21, 22. erffenisse noch deel, maer haer erffenisse ende deel is dat eeuwich verderven.

Als nu de Bruyt des Heeren Jesu Christi, haer also, haren Bruydegom, onder de Doope, ende dat selve teycken des Verbondts, overghegheven, vertrout, ende vrywillich opgeoffert heeft, ende hem alsoo in der waerheyt aenghenomen ende aenghetrocken: soo
1. Co. 11. comt dan de Bruydegom ende hooge Heere Christus Jesus, door sijne hant, (d'welcke die Apostolische Sendtboden sijn) ende neemt
Bl. 19. een Broodt gelijck een Bruydegom eenen Rinck [2]), ofte een // stuck
B ij. goudts, ende geeft hem selfs sijnder Bruyt, metten Brode (ghelijck hem de Bruydegom der Bruyt gheeft metten Rinck) ende neemt oock den Kelck metten Wijne, ende gheeft metten selven, der Bruyt, sijn waerachtighe lichamelijcke Bloet: soodat, ghelijck als

1) Er staat: Kiderdoope. Over de talrijke drukfouten, op de titelbladzijde Melcihor voor Melchior, elders vreeede voor vreede, zie bl. 144 boven.

2) Hetzelfde was door Hoffman geleerd in zijne *Weyssagung ausz Heiliger Gotlicher geschrifft*, 1550, Quat. B, iij vº.

de Bruyt dat lijfflijcke Broot in haer Maghe eet, ende den Wijn drinckt, sy oock alsoo door t'gheloove int woort Jesum Christum, den Edelen Bruydegom, met sijnen Bloede, lijflijck ontfangen ende geeeten heeft: alsoo dat de Bruydegom ende sijn bloetverghieten oock mede haers is, ende die ghebrokene ende gheeruyste Christus Jesus, sy in hem, ende hij wederomme in haer, ende sy tesamen also een Lichaem zijn, een Vleysch, een Geest ende een gemoet, als Bruydegom ende Bruyt.

Jae dat de Bruyt: door dat Broodt, inder waerheyt versekert is, ghelijck [1]) dat Broodt neemt, alsoo oock den waerachtighen Christum Jesum, tot eenen Heere ende Hooft ende eeuwighen Bruydegom, genomen heeft: omme voortaen sijn wille, Geest, Ghemoet ende welbehagen in haer, ende sy wederom met allen Herten, Geest, Gemoet ende wille in sijnen wille, eygen over te geven. Also aten hem oock de Discipulen ons Heeren Jesu Christi, doen hy lichamelijck by haer sat: ende sy ontfingen hem ook lichamelijck met het Broot, gelijck de Bruyt den lichamelijcken Bruydegom ontfangt met den Rinck, dat hy in haer, ende sy in hem, een Geest wille ende Gemoet waren: also dat oock een Lit ende Bruyt des Heeren wel spreecken mach, als sy dat Broot ontfangt, neemt ende eet [2]), dat sy ha-//ren Heere Jesum Christum, lichamelick, ontfangen, genoten ende geeeten heeft: dat de lichamelijcke Christus, welcke ter rechterhandt Gods sit, inder waerheydt lichamelijck haer eygen is, ende sy oock wederomme lichamelijck sijne, iae met Vleysch ende Bloet, ende die beyde alsoo een, ende twee in eenen vleysche: sy in Christo, hare wandelinge, Huys Tabernakel ende wooninge hebbende, so heeft Christus Jesus wederomme in haer alle [3]) ghewekt, heerschappije, wandelinge ende wooninge. Daerom de heylige Paulus die van Corinten schrijft, dat sy haer souden ondersoecken ende proeven, oft Christus sijne wooninge in haer hadde.

Mat. 26. Mar. 14. Luc. 22. 1. Cor. 11. Joa. 6. Bl. 20.

In alsulcker manieren, als vooren is verhaelt, mach oock een aertsche Bruyt spreecken, als sy van haren Bruydegom den trourinck ontfanghen heeft, tot haer Speelghenooten ende Vrienden, haer den selven thoonende: Siet daer hebbe ick mijnen Bruydegom, Jan, Claes oft Pieter. Die nu sulcke woorden hooren, ende den Rinck sien, verstaen wel, hoe de Bruydt soodanige woorden meynt, te wetene: Dat sy niet en meynt, dat de Rinck de lichamelijcke Bruydegom selfs sy, oft dat de Bruydegom lichamelijke in den

1) Uitgevallen is: zij.
2) Er staat: Broot, ontfangt neemt ende enz.
3) Alles.

Rinck steeckt: maar dat sy met haer herte Gheest ende gemoet, eenen Bruydegom, door sijnen wille, woort, Geest ende gemoet, ontfangen heeft.

Alsoo verstonden oock die Apostelen des Heeren Jesu Christi die woorden wel, doen de Heere dat Broodt nam ende gaf haer met dat selve sijn lichaem, ende metten wijn sijn lijffelijck Bloet:
Bl. 21. dat hij daeromme niet lichame-//lijck int Broot en stack, oft dat
B ij. lijflijcke Broot selfs was, ofte dat zijn Bloedt in Wijn, noch dat de Wijn sijn lichamelijcke Bloet selfs worde: maer dat sy door dat Broodt dat lichaem, welck daer by haer sadt, inden gheloove des woorts, ontfanghen souden, dat dat selve lichaem haer eygen soude zijn, dat aen den Cruyce soude gebraden worden: ende dat lichamelijcke Bloet oock haer eyghen, dat aanden Cruyce soude vergoten worden. Alsulcken eenvoudigen gront conden de plompe Visschers wel verstaen, doen sy noch inde eerste geboorte waren, aen welcken gront die wysen ende hooghe Schriftgeleerden eensdeels tot Sotte ende Gecken gheworden sijn, ende noch worden, ende haer storten [1]) ende breken aen alsulcke eenvoudige woorden, die geheel slecht, ende van Christo Jesu, nae der Menschen wyse, ghesproken ende ghehandelt zijn.

Want de redene Godts door Jesum Christum zijn alle voor
Mat. 12. den ghenen, die de kennisse vint, ende dien die Godt vreesen, dien hy zijnen wille, gheest sin ende ghemoet openbaert, ende den eenvoudighen, onmondighen, onverborghen. Maer den vollen ende hoovaerdighen, rijcken ende moortgierighe Gheesten, sal sijn eenvoudighe woort, tot bloet ende Fenijn worden ende tot een Doodt: Jae tot een Taeffel [2]), daeraen sy haer verworgen ende verhanghen, ende de eeuwighe verdoemenisse becomen: ende sullen daer inne verblint worden, haer argheren, aenloopen ende stoten. Ghelijck oock de Heylighe Petrus schrijft, dat vele van die Schriften Pauli
Bl. 22. den licht//vaerdighen, onachtsamen Gheesten, een verwarringe sijn, gelijck oock de andere Schriften, tot haer eyghen verdoemenisse.

Ick meyne dat dit wel een hoge grouwel is, dat die Schriftwijsen haer also aen sulcken eenvoudighen Reden stoten sullen: Daer doch de Heere Christus Jesus niet anders en handelt met sijnen Volcke, dan een Bruydegom met een Bruyt, met seer slechte eenvoudighe woorden, Daeraen eensdeels die cloecken ende wijsen tot sotten gheworden sijn, ende oock noch daghelijcx worden: Groote

1) Eene drukfout voor stooten; of uit het Duitsch (stürzen) in het Oostersch overgenomen. Hoffman wil zeggen, dat zij aan die eenvoudige woorden ten val kwamen, in hun onverstand daardoor tot goddelooze leeringen vervielen.

2) De avondmaalstafel of -disch, die hun tot een strik wordt, Rom. 11 : 9; waaraan zij zich verworgen; waaraan zij zich een oordeel eten, 1 Cor. 11 : 29.

ende Dicke Boecken schrijven, ende altoos leeren, maer selfs nim- Rom. 1.
mermeer totte kennisse der waerheyt comen [1]): Ende doen sy haer voor wijs ende cloeck hielden, sijn sy tot gecken ende sotten geworden. Ende moet oock de onwijsheyt van alsulcke gecken ende sotten, openbaer worden voor alleman, nu in seer corten tijden: ende en sal oock den Sathan sijnen list niet helpen, alhoe vele sulcke [2]) daerom vermoort hebben, ende hoe menich Duysent daeromme dat Bloet vergoten hebben: welcke die Schriftgeleerden opten vleysbanck geschreven hebben, jae veroordeelt, verdoemt ende overghegheven. Maer in corten tijde sullen sy sien, in wien sy gesteken hebben: ende sullen alsulcke Hovaerdighe, Rijcken, Vollen, Blienden ende Moortgierighe Geesten ende bloetsuypers, verstoten worden in dat eeuwighe wee, ende voor alle de werelt gheschent [3]).

So haer nu de Bruyt, den Heere, onder het teycken des Verbondts, verbonden heeft, ende haer hem overghegheven, ende hy hem, // door sijn woordt, haer metten Brode wederomme: ende Bl. 23.
dat alsoo vele Bruyden een Gemeynte ende Bruyt des Heeren wor- B iiij.
den, ende hy dat Hooft, de Man ende Bruydegom. Ende indien haer dan de Bruyt voortaen, niet redelijck quame te draghen, omme den Bruydegom alleene ghetrou ende gehoorsaem te sijne, maer haer met haerder herten, tegens t'vertrouwen, aen anderen quame te hangen, ende metten selven horerije te bedrijven, ende haer te bevlecken, het ware dan wat het wesen mochte, daer aen sy haer herte mochte hangen, ende also vande ghehoorsaemhet des Bruydegoms afkeren: ende nae die vermaninge geen beteringhe en gheschiede. Soo was de Bruydegom, door sijne Apostolische Sendtboden, aldaer, ende liet haer, met sijnen consent, weder uyt die Ghemeynte werpen, ja gheheel ende al uyt sijnen huyse, ende uyt sijn geselschap verstoten, nam haer dat Broot ende Wijn, daer door aenwijsende, dat sy geen deel aen hem ende sijnen Bloede hebben en souden, dat oock hare trouwe gebroken was: ende dat even alsoo met haer ghehandelt was, als wanneer een Bruydeghom, sijnder afghetreden Bruyt, sijnen Rinck weder affnaeme, ende haer van hem verstiet ende verworp.

Also worde den Ban ghehouden, ter tijdt vanden Apostelen, dat vande Ghemeynte, die, de nae des Sathans wille woude leven [4]), (gelijck dan S. Paulus, totten Galathen int 5. Cap. Die vruchten claerlick vertelt) nae drie vermaningen, van Christo Jesu, ende sijnen

1) Dit staat 2 Tim. 3:7. De aanwijzing op den rand, Rom. 1, behoort bij den volgenden tekst.
2) Nl. die wijzen; de schriftgeleerden, godgeleerden.
3) Schande aandoen; teisteren; verdoemen.
4) Deze komma is door mij ingevoegd.

Bl. 24. Rijcke, wtghestoten worden, in dat Rijcke des Sa-//thans, ende den Duyvel overghelevert. Maer soo verre alsulcke, haer van herten bekeerden, ende haer begaeven tot beteringhe van haere quade wandelinghe, soo worden sy wederom vande Ghemeynte, door die knechten Gods, aenghenomen, ende weder tot de Ghemeynte des lichaems Christi Jesu ontfanghen, ende tot het gheselschap sijns Bloets. O hoe wel wast, doen alsulcken ordonnantie, met rechte vreese Gods, ghehouden worde.

By alsulcke waerachtighe Apostolische knechten, met haere Scharen, heeft de gesalfde Salichmaker belooft te willen sijne, alle dage, tot aen het eynde der verganckelijcken werelt, te wetene: hy met zijn woort, Gheest, gemoet, wille ende welbehagen, in haer: ende sy met haren Geest, gemoet ende geheelen herten in hem. Ende alsulck sijn dan een Tempel, huys, Tabernakel ende waerachtighe Stadt, der gheheelen Godtlijcken, Almachtighen heerlijckheydt Gods, ende sijns eeuwighen woorts, ende hooghen Heylighen Geest ende ghemoets.

Joan. 1. Tot een alsulcken Broederschap ende Ghemeynte der Hemelschen
1. Joa. 1. Schare, worden beroepen alle volcken die daer sijn inde geheele werelt, op dat sy kinderen Godts worden ende sijns Heylighen
2. Cor. 6. Gheests, ende erfghenamen des eeuwighen Rijcx: de welcke nu
Apoc. 18 vander werelt wtgaen, ende vanden Rijcke des Sathans, ende van
Mat. 24 alles wat noch vanden ouden Adam is: ende alsoo in Christo Jesu
Apoc. 14 intreden, om inden eeuwighen levende woorde Gods te wandelen, iae oock alle den wille Gods te doen ende des Heeren Jesu Christi, //
Bl. 25. B v. ende in alles, vry ende ghelaten volstandich doorstrijden, iae geheel sterck tot aenden eynde, die veertich trappen, graden en ellen [1]),
Mat. 1. Num. 33 inder claerheydt opclimmen, ende noch ter rechter noch ter slincker
3. Reg. 6. hant wtvallen, maer met voller cracht inden strijdt door dringhen,
Eccl. 15. ende en gheven haer (als verhaelt is) niewers [2]) door quade lusten,
4. Es. 7. 8. buyten Gods woort, ghevangen om afghetrocken te worden: Sodanighe sullen dan die waerachtighe wtvercorene des Heeren zijn.
Ma. 20. 22. 24. Immers soo alle die Werelt [3]) alsoo doorstreedt, ghelijck gheseyt
Apoc. 21. is, ende totten eynde volstandich bleef, soo souden sy oock gheheel wtvercoren worden, ende niet een verworpen wesen. Want sy zijn
Apoc. 3. doch inder waerheydt, van Godt, alle in dat Boeck des levens ghe-
Dan. 12. schreven, indien sy haer maer alleen niet overwinnen ende laten,

1) De woestijnreis van Israël, die 40 jaren duurde, is evenals het heilige in Salomo's tempel, dat 40 ellen lang was (1 Kon. 6:17), bij Hoffman doorloopend het voorbeeld van den tijd van strijd en worstelend vorderen in verlichting, die aan den ingang tot de zaligheid moet voorafgaan.

2) Nergens, in niets.

3) De geheele wereld, al de menschen.

ende souden inder eeuwicheydt niet wt het Boeck des levens ghedaen worden. Maer soo sy afvallen wt Christo Jesu, ende niet aen hem volstandich blyven, soo sullen sy verdorren, ende als die Dorre wijnrancken in dat eeuwige vuyr gheworpen, ende wtghedaen sijn, vanden levenden Boecke des Lams. Joa. 15. Apo. 20. 21.

O hoe gaerne woude Godt alle menschen salich hebben, indien sy maer wouden. Ende het was onmoghelijck dat hy yemant verdoemen conde, die sijnen wille deden die de menschen jmmers wel doen conden. Nadien haer niet opgeleydt en is, dat hy niet wel doen can ende mach, soo wel als oock Adam. Ghelijck oock Moses badt, dat hem Godt wt sijnen Boecke solde schrabben, indien hy die kinde-//ren van Israel haere sonde niet vergheven en woude. Bl. 26. Maer de hoochprijselijcke stemme der hooghen Godtheydt sprack, dat hy die niet wt zijnen Boeck en schrabde welcke sijnen wille deden. Ende en mochte oock nimmermeer, iae in eeuwicheydt, alsulcke, die sijns willens sijn, verstooten noch van Godt wtgheschrabt worden. Want dat Godt de barmhertighe [1]) Vader, zijn eygen eeuwich woort sijnder cracht, in deser werelt int vleysch gesonden heeft, dat selfs vleysch ende lichamelijck gheworden is, inder ghedaent gelijck als een ander Mensch, sonder sonde, ende een lichamelijck sichtbaer woort Godts gheweest is voor sijn Doodt, ende oock nae sijne verrijsenisse, ende noch in eeuwicheydt blijft [2]): heeft niet vleysch aen hem genomen [3]), maer is selfs vleysch ende lichamelijck gheworden, opdat hy door hem selfs de verlossinge dede, ende alder werelt sonde betaelde, met zijn onschuldich lijden, sterven ende bloetvergieten. Sap. 7. Ece. 24. Joan. 1. 2. Joa. 1. 1. Tim. 2. Joha. 1. 1. Joa. 3.

Daeromme lasteren diegene Godt hoochlijck, die hem toeleggen, dat hy de sonde wil, dieselve inde Menschen doet ende werckt, t'welck doch jnder eeuwicheyt niet bevonden sal worden. Want hy doch dat eeuwighe goet is, ende van hem niet dan goet en comt: Jae dat hy oock niet anders scheppen, wercken ende willen en can, dan [4]) t'geene dat hy in hem selfs is, t'welck hy oock blyft inder eeuwicheyt. Also weynich als wt die clare lichte Sonne, duysternisse comt, schijnt noch volgen mach: eeven so weynich mach oock uyt Godt yet anders volgen, dan hy selfs is, te weeten, dat eeuwi-//ghe goet, wel willen [5]) ende alle gerechticheyt. Bl. 27.

Maer die Godt toelegghen sulex als verhaelt is, naemelijck, dat

1) Er staat: de barmhighe Vader.

2) Zie de Inleiding, bl. 133. Het lichaam van Christus is dus alleen tusschen zijn dood en zijne opstanding onzienlijk geweest.

3) De éénige plaats in de *Ordonnantie*, waar de menschwordingsleer voorkomt.

4) Er staat: dat.

5) Het duitsche „Wohlwollen"?

hy soude sijn een wercker der sonden, ende een begheerder vander Menschen verdoemenisse. Die selve maecken den hoochsten eeuwighen Godt, tot eenen Duyvel ende Sathan: Ende schelden dat hoochprijselijcke goet, voor quaet, ende dat eewige licht, voor duysternisse: T'welck dan gheen weerachtich kint Godts en doet, noch doen sal, noch oock gheen waerachtich gheest sal sulcx van dat eeuwighe goet ghetuyghen: maer de gheest des Satans ende der eeuwighen Duysternisse, jae de gheest des Duyvels ende der eeuwighen loghen, met sijn Rijck, ende kinderen der Duysternisse, Die lieghen over Godt alsulcke lasterlijcke woorden, ende dat wt de loghen welcke sy selfs sijn, ende inder eeuwicheyt blyven, ende wt den gheest der loghen, die in alsulcken sijne wooninghe heeft.

Daeromme ghy vrome Christen, siet voor u [1]), dat ghy oock met alsulcke grouwelijcke Menschen in die verschrickelijcke lasteringhen Godts niet en treet, omme dat eeuwige goet, met alsulcke voorverhaelde woorden, te lasteren, ende dat eeuwighe woort alsoo te schenden, met t' samen den hoghen heylighen Geest, ghemoet ende wille Godts. Want alsulcke lasterlijcke woorden, sullen seer verschrickelijck van Godt versocht [2]) ende met grouwelijcke wrake, door de gherechticheyt Godts, gestraft ende betaelt worden.

Bl. 28. Want ic vreese dat vele onder haer, die sulcx // met woorden doen, eensdeels doen om haer eere wille, ende om pracht, gunst ende goet deser werelt: maer eensdeels wt verbitteringhe, haet ende nijt als die Jootsche Pharizeen Christo Jesu oock deden: Daer sy nochtans wel wisten, ende in haere herten overtuycht waren, dat Christus Jesus de Duyvelen wtdreef, door den Vingher ende Gheest Godts.

Maer sy spraken, wt verbitteringhe, nijdt ende haet, dat hy die Duyvelen wtdreef door Beelsebub den oversten der Duyvelen. Ende oock doen die bewaerders van t' graf Christi quamen, ende vercondichden dat Jesus Christus opgestaen was, so beloofden sy haer veel gelts, dat syt niemant seggen en souden, maer spreken, dat hy haer inder nacht doen sy sliepen, vande Discipulen Christi ghestolen was.

Van alsulcke wetende Sonden, in [3]) den Hooghen Heylighen Gheest Godts, spreeckt de Heere Christus Jesus, datse noch hier
Mat. 12. in deser tijt, noch inde ander Werelt, eeuwichlijck, verghevinghe vercrijghen mogen. Van welcke oock de Heylighe Paulus, totten
Hebr. 10. Hebreen spreeckt: dat voor sulcke geen offerhande meer naeghelaten [4]) sy, maer een verschrickelijke wraecke ende Oordeel des

---

1) Wacht u.
2) Versoeken komt ook voor in de beteekenis van bezoeken, plagen.
3) „In" voor „tegen"; zie de aanteekening op bl. 220 hierna.
4) Overgelaten, overgebleven.

Vuyrighen yvers: alsoo oock Godt spreeckt door Moysen, datmen sulcke moetwillighe sondaers teghen den Gheest Gods, sonder alle barmhertigheydt, uyter Ghemeynte wtroden sal, ende geen offerhande meer voor haer aennemen, want sy en hebben geen vergevinge eeuwelijck. Gelijck Pieneas de Priester, sulcken moetwillighen sonder alle barmhertigheydt, Doodtstack, // t' welck voor Godt een seer hooch welbehagen was: hem daeromme toe sweerende een eeuwich Priesterdom. Num. 15. Bl. 29.

Ende de Heylighe Johannes schrijft oock in zyn Epistel, datmen voor alsulcke sonde, Jnder eeuwicheydt niet bidden en sal. Alsoo oock de Heylighe Paulus, teghens Alexander de Copersmit, niet anders dan wraecke ende straffe en badt: want met alsulcken ist al ghedaen: ende en mach daerom niet wesen datmen voor soodanighen bidt, want sy vercrijghen gheen ghenade noch barmhertigheydt meer van Godt. Alsoo oock dat verschrickelijcke Exempel heeft aenghewesen van Saul den Coninck van Israel, ende van Esau, die barmhertigheydt socht, ende nochtans niet en vant. 1. Jo. 5.

Jae oock van die sesmael hondert duysent inde Woestijne, die veertich Jaer leet droegen, ende gheen ghenade van Godt vercrijghen mochten. Daeromme sie hem een yeghelijck wel voor, want God is wel barmhertich maer daertoe oock volcomen gherecht ende waerachtich: alsoo dat niet sijn en wil, van sijne wt vercorene [1]), voor alsulcken te bidden, gelijck dan oock die waerachtige kinderen Gods, niet tegens Gods wille bidden noch willen en sullen.

Voorder is noch een sonde, daer van de Heylighe Paulus schrijft, te wetene, die gene die eenmael verlicht sijn, ende smaeck der wijsheyt Gods ontfanghen hebben, ende die haer den Heere Christo gelevert ende overgegeven hebben, ende dan weder afvallen, ende nae de bekende [2]) waerheyt, vanden geloove aftreden, ende vande waerachtighe betrouwen: // Dien also ghebroockenen is onmoghelijck op te staen. Ghelijck dan oock Christus Jesus spreeckt, daer de Satan is uytghevaren, ende dat huys ghercynicht ende ghesuyvert is, ende daer oock vierdach is, ende een rustende ende doot geloove: Daer de Geest onvruchtbaer in Godtsalighe wercken ende vruchten: Daer de Boom alleene met woorden ende met bladeren verciert, sonder cracht ende daet: alsdan neemt de Geest des Satans, met seven argere, dat Vat weder inne, t' welck becomt [3]) nae sijnen Heb. 6. Bl. 30.

1) Te lezen als stond er: alzoo (is het) niet zijn („sijnen") wil ten opzichte van zijne uitverkorenen, voor dezulken te bidden.

2) Nadat zij de waarheid reeds eenmaal beleden („bekannt") hebben.

3) „Hij" is uitgevallen. 't Wil zeggen: de Satan komt er toe, erlangt, krijgt dat vat... te gebruiken.

lust ende wille te gebruycken, ende wort alsdan met alsulcken dat laeste arger dan het eerste. Ghelijck als Christus Jesus den ghenen
Joa. 5. die vanden Bedde opghestaen was, voor sulcx ghewaerschout heeft, dat hy niet meer sondigen en soude, op dat hem sulcx oock niet en gheschiede, ende dat het laeste, met hem, niet argher en worde dan dat eerste.

Van alsulcken gront schrijft oock S. Peter, dat sy doen als de Verckens, die haer wederomme, nae den Doope, in die wercken der Duysternisse vlechten [1]), ende met onreynicheyt besmet worden, ende als die Honden, den bosen Geest, gemoet ende wille, dien sy eenmael wtghespout hebben, wederomme opeeten. So dat alsulcken beter ware, dat sy den wech der waerheyt noeyt bekendt hadden. Door welcke affgetredenen [2]) eerst den wech der waerheyt ghelastert wort, ende dat hoghe goet der eeuwighen gerechticheyt, als de Apostel van alsulcken oock grontlijck verhaelt.

Apo. 21. Ende nu oock door den Gheest Godes alsulcken affval aengeBlz. 31. tekent is ende alsulcken // aftreden van Christo Jesu, van sijnen Mat. 24. wille, gheest ende ghemoet, jae dat derdendeel vande Leeraers [3]). Mar. 13. O hoe menich eeuwich duysent [4]) worden daer nae door alsulcke Luc. 21. verleyt: Want door sodanighen sal eerst de crachtighe dwalinghe Joel. 3. jntreden, daer S. Paulus van schrijft, over alle die welcke [5]) Godts 2. Tes. 2. Woordt ende Geest gehoort hebben ende verstaen, ende oock alle Joa. 1. sijnen wille bekendt, ende jnden waerachtighen wech Godts ver-Mat. 22. 25. licht zijnde dat licht ende goet niet en hebben aenghenomen, maer daer voor die Duysternisse bemint: Dien sal daeromme de Duysternisse overvloedich worden, ende de eeuwighe Duysternisse sal hare erffenisse ende deel sijn.

Want het sal alsulcken tijt wesen, soo wanneer dat Evangelium vercondicht is, dat soo groote dwalinge opstaen sal, ende so grote verleydinghen, door die vervallene Sterren [6]), ende valsche Apos-

---

1) Inwikkelen, inwringen.

2) Afvalligen, overtreders. Zie boven bl. 150, aanteekening 3.

3) In overeenstemming met Hoffman's uitlegging van Openb. 8:7: „Da diser lerer sein stimm des götlichen worts hat klingen lassen über die erden, ist dargegen durch den Endtchrist ein gesetz des teüfels uffgerichtet, ... da ist von demselbigen orth verdorben unnd verbrunnen (verbrannt) durch die leer des Teüfels gesetz, die völcker welche grün in der erkentnisz Christi seint geweszt, die dem grasz vergleicht werden, vnd auch solche beum (Bäume) und lerer der dritte theil damit verderbet wurden..." *Auszlegung der Offenbarung Joannis*, Quat. L. 5 vo, 6 ro.

4) Er staat: dyusent.

5) Hier staat in 't origineel: die welcke die Godts enzv.

6) „Die Stern seind Lerer, Prediger des reichs Christi gewest u. s. w." M. Hoffman, *Auszlegung der ... Offenbarung Joannis*, Quat. K iij ro.

tolen, Leraers ende Predicanten, also, indient moghelijck ware, dat oock die wtvercoren mochten verleydt worden, maer dat en is niet moghelijck. Want die gene die eenmael doorstreden hebben ende overwonnen, die sijn dan van Godt vercoren, also datse niet meer wt gaen en sullen, wt Christo ende den eeuwighen Tempel Gods: over alsulcken en can oock de tweede doot gheen meer macht hebben, want dat eerste is alles vergaen, ende aen haer gheheel nieu gheworden: sy sijn van Godt gheleert, ende hy is haer Licht ende Lanteerne, voortaen ende altoos, Door sijnen Heylighen Gheest. Welcke dan // alsoo tot Christo Jesu comen, die en sal hem oock niemant wt sijnder handt ende ghewelt trecken connen, noch eeuwich ontvreemden moghen: Want sulcke overwinders ende ghestuervene [1]) inden Heere, en moghen niet meer sondighen, want nieuwe waerachtige wedergheboorte onderhoudtse, alsoo datse oock inder eeuwicheyt niet vallen en sullen noch connen. Want niemandt en mach dien meer beschadigen die overwonnen heeft, noch oock niemant dien verlossen noch helpen, die overwonnen is.

Mat. 24. Mr. 34. Apo. 21, 23. Mat. 23. Ap. 3. 23. Bl. 32. Apo. 14. Joa. 3. 4. Esd. 8.

Daeromme sy een yegelijck vermaent, dat hy wel voor hem sie, hoe ende wat hy gelooft, op dat hy hem selfs niet en bedriege, ende metten anderen verleyde. Want de gehele werelt roept: gelove, geloove: genade, genade: Christus, Jesus: ende sy en heftet daerom dies niet te beter, want haer hope is ijdel, ende een groote bedriegerije: Want sulcken geloove en mach haer, voor Godt, gheheel niet rechtveerdighen, als de Heylighe Apostel Jacobus schrijft: Want als t'gheloove sijn waerachtige Vruchten niet en heeft, soo ist aen hem selfs doot. Alsoo waeren daer vele vande Oversten der Joodtschen Sjnagoge, die aen Christo Jesu gheloofden, maer nochtans sulcx niet opentlijck bekennen wouden: Want sy hadden den prijs der Menschen liever dan den prijs Godts. Wat profiteerde haer dan alsulcken gheloove? Want alsulcke vreesachtighe en sullen dat Rijcke Godts niet beerven, also de Hooghe Gheest Godts betuycht. Ende gelijck de Heere Christus Jesus spreeckt: Dat dieghene die hem // versaecken voorden Menschen, dien wil hy wederomme versaecken, voor Godt sijnen Vader, ende voor alle Engelen. Want die alsoo sijn leven behouden wil, die salt inder eeuwicheyt verliesen. S. Peter verlochende dat Woordt der waerheydt maer eenmael [2]), ende droech daerom leet, sijn leven lanck. Hoe wilt dan gaen metten genen die so vele jaren lanck alle daghen, die waerheydt verswyghen ende verlochenen.

Jac. 2. Joa. 12. Apo. 10. Bl. 33. Mat. 10. Mat. 16. Mar. 8. Luc. 9.

Daeromme en can t' geloove niet rechtveerdich maecken, jndient

---

1) Niet: lichamelijk dooden; maar evenals boven bl. 150, aant. 4.

2) Bij ééne gelegenheid, op één keer.

Mat. 7. sijne vruchten niet mede en brenght: Gelijck oock Christus spreect, van alsulcken stercken geloove, vanden genen die hem gewisselijck voor een Heere gelooven ende bekennen, ende spreecken, dat sy in sijnen name hadden gheprophéteert, ende die Duyvelen wtgedreven, ende vele grote daden ghedaen: Dien hy nochtans niet kennen en wil: alsoo dat haer alsulcken geloove gheen rechtveerdicheyt en brenght, ghelijck oock den genen, die daer seyden:
Mat. 24. Heere waer hebben wy u ghesien, ende u niet ghedient. Die selve hebben oock ghelooft, maer het is alles te vergeefs. Van sodanighen verhaelt oock de Heylighe Paulus: al waert dat yemandt alsulcken gheloove hadde, dat hy Berghen versetten, ja met Tonghen der Enghelen spreecken conde, ende wiste alle verborghentheyt, ende gave alle sijn goet om Godts wille, ende liet sijn Lichaem verbranden. Jn alsulcken geloove en waert doch alles niet nut, so daer die liefde niet en waere. Want wat waer dat voor een ge-
Bl. 34. loove, Indien een Vrou-//we eenen Man hadde, dien sy voor haren Heere ende Bruydegom vast hielt ende opentlick bekende: ende nochtans altoos henen ginck, om met anderen te hoereren ende boelschap te bedrijven? Daeromme oock de Heere spreeckt: So een
Mat. 8. Knecht den wille sijns Heeren weet, ende niet en doet, die sal
Mat. 12. veele slaghen lijden. Jtem, die sijn woort hoort ende doet, oock
Luc. 8. die den wille des Vaders volbrengt, dien bekent hy voor sijn Broe-
1. Joa. 2. der, die sal oock blyven in de eeuwicheyt.

Luc. 11. Dat heet Gods Woort horen ende behouden: Dat Rijcke Godts
Mat. 6. soecken en sijne gerechticheyt, want uyt die woorden coemt de
Apo. 1. rechtveerdichmaeckinge, als Christus spreeckt, ende oock de Heylige
Mat. 12. Paulus. Ende het is ghewis, so waer de cracht ende waerachtighe wercken der gherechticheyt niet en sijn, Daer en is oock gheen
Jac 2. rechtveerdichmaeckinghe, als de Apostel S. Jacob spreeckt. Want
Joa. 8. die inde Leere Christi blyven, om daernae te wandelen, dat sijn
Joa. 13. rechte Discipulen des Heeren. Ende soo ghy sulcx weet, spreeckt de Heere, salich syt ghy so ghy dat doet. Want den Boom met
Mat. 21. seer schone woorden oft groene bladeren, sonder vrucht is vervloeckt
Mar. 11. vanden Heere, ende waerdich des eeuwighen vuyrs, al hadde ende wiste hy schoon allen gheloove.

Daeromme vermaene ick alle liefhebbers der waerheyt, dat sy haer niet in hoge Argumenten en begheven, die haer te swaer sijn: maer haer alleene houden aenden slechten woorde Gods, in alder eenvuldicheyt, ende niet vele om woorden twisten ende strij-
Bl. 35. den: ende uyt // Godts Woort yewers een stuck swacken [1]), dat selve

1) Misschien van swack, een wak, een gat in het ijs. Dus: een stuk uit Gods Woord uitnemen.

met onverstant staende houden, ende alle andere woorden die daer teghens sijn, loghen straffen, ende voor Dwalinge ende Loghen schelden: ende alsoo den Apostelen ende Propheten, mitsgaders den Heylighen Gheest Gods tot Loghenaren maecken. Want alle Woorden Godts sijn eeven [1]), oock gherecht ende waerachtich, dien die de rechte kennisse Gods vercrijcht, ende den Slotel Davids: Dat die ghecloefde clauwen, ende Hoornen [2]), die daer draeghen

---

1) Zijn gelijk, hebben evenveel gezag en waarde.

2) Bij den voorzin: „Dat die ghecloefde clauwen .... Heraulden" ontbreekt, misschien ten gevolge van de gebrekkige vertaling de nazin. Het volgende leze men aldus: Want de (uitlegging van de) Schrift is niet allemans dinck om .... te ontdoene, dan alleene (d. i. maar is alleen de zaak van dengene), dien Godt het gheeft (haar te kunnen verklaren).

Over den sleutel van David zie *Auszlegung der ... Offenbarung Ioannis*, Quat. F vij v°, op Openb. 3:7: Christus hat... dise schlüssel Dauids, Esa. xxij. vom vatter alles empfangen..., der den seinen vffschleüszt durch den Gottes geist sich selber, die thür der gnaden welche er ist,... und dem er vffschleüszt durch den heiligen geist die geheimnisz Gottes in jm selber, dem mag sye niemants zuschliessen, und dem er auch die thür seins worts zuschleüszt mit aller Gottes erkentnisz, das er im sein geist entzeücht, dem mag niemants auffthun in himmel noch vff erden, noch im moer (Meer) oder vnder erden.

Tot verklaring van de „Hoornen", die door de herauten worden gedragen, zie men de aanhaling uit de *Vorrede zum ersten Kapitel Matthäi* (het boekje zelf is verloren) bij Krohn, aangehaald werk, S. 134—136: de altaren Exo. xxvij en xxx hebben ieder vier horens: welcker Altar hefft bedüdet Christum, und de IIII Hörne de veererley Art des Gödtliken Wordes, de sick vth Christo dem Gödtliken Worde deelen.

Maar nu die „gekloofde klauwen" of „gespleten hoeven". Hoffman maakt daarvan meer melding: zoo in de *Verclaringe vanden ... vrien wil*, Quat. A v v°. Hij bedoelt er mee zijne typologische schriftverklaring, zooals een zijner bekendste hollandsche leerlingen, Jacob van Campen, de „bisschop" van de amsterdamsche gemeente, die uitdrukte: de scriftuer stonde up twe claeuwen, te weten dat al tgunt gebuert was int oude testament als beeldinge responderende upt nyeuwe, zoude in 't nyeuwe testament noch werden volbracht werdden ofte geestelick oft letterlick. Zoo sustineerde hij in een dispuut tegen de voorsz. Vriesen" (Obbe Philips en Hans van Leeuwaerden), sustinerende, dat de scriftuer stonde op een claeuwe, te weten dat de scriftuer eenvoudich was (slechts één zin had). Deze verklaring is door Jacob van Campen bij zijn verhoor gegeven en uit het Confessieboek van het Hof van Holland afgedrukt bij C. A. Cornelius, *Die Niederländischen Wiedertäufer während der Belagerung Münsters 1534 bis 1535*. Aus den Abhandlungen der k. bayer. Akademie. München, 1869. S. 97. De uitdrukking is ontleend aan Lev. 11:3 en Deuter. 14:6, aan het kenteeken van de reine onder de herkauwende dieren. Men zie hierbij vooral ook de aangehaalde plaats uit de *Verclaringe van den ... vrien wil*. Daar heet het, dat alle woorden Gods „tweevout" zijn, d.i. een dubbelen zin hebben; dat velen hardnekkig bij één bijbelwoord blijven staan zonder van den „tegenloop", d.i. den anderen tekst, die de antitype uitdrukt, kennis te nemen: zonder „die tegencleuwe(n) by malcander te voegen". Ik houd het er dus voor, dat Zur Linden, bl. 268, minder juist bij die „gekloofde klauwen" aan tegenstrijdige teksten denkt, die in samenstemming moesten worden gebracht. Hij is tot die opvatting verleid door Denck's *Wer die Warhait warlich lieb hat u. s. w.*: zie daarover Keller, *Ein Apostel der Wiedertäufer*,

die waerachtighe Apostolische Heraulden: Want de Schrift niet allemans dinck en is, om alsulcke gewondene snoeren, ende tomen [1]), open te winden, ende sulcke knopen te ontdoene, dan alleene dien het Godt gheeft.

Jac. 1. Die daeraen ghebreck heeft, die bidde Godt, alsoo de Apostel leert, ende en verijle oft verhaeste hem niet: Want velen sal de Schriftuere, tot deser tijt, een fenijn ende eeuwighe doot worden, die nochtans aen haer selfs seer goet is, dan datse dickwils met onverstant misbruyckt wort, ende den onachtsamen ende moetwillighen ter verdoemenisse leydet, ende alsulcken die sonder vresen sijn, int eeuwighe ongeloove ende verdoemenisse: ende sulcx en is gheheel niet de schult vande Schriftuere, maer haer eygene moetwille ende goetduncken [2]).

Want daer sijn nu ter tijt vele, welcke altoos leeren, ende Meesters der Schrift willen wesen, ende nochtans inder waerheyt nem-

Bl. 36. mermeer tot de kennisse der waerheyt comen: ge-//lijck de Heylighe Apostel van alsulcken oock grontlijck vermelt, die tot dier tijt haer opbliesen: Vele meer is nu sulcx voorhanden. Daeromme laet ons, wy alle die Godt inder waerheyt vreesen, Godt vlytich bidden, dat wy door Christum Jesum behouden moghen worden, niet wijder te dencken, dan des Heeren wille, waerheyt ende bevel is: op dat wy niet goetdunckel [3]) ende het suerdeech der Phariseen ende Schriftwijsen aert aen en hangen, maer schouwen ende vlieden, als den eeuwigen doot, ende allene de waerachtige kennisse Christi Jesu naervolghen, omme alsoo van Godt selfs, in onsen Herten ende Concientie gheleert te worden. Daertoe helpe ons Godt de ghenadighe barmhertighe Vader, door Christum Jesum, onsen Heylandt, ende eeuwighen Verlosser. Amen.

Jesus Christus spreeckt. Joannis. 14.

HEbt ghy my lief so houdt mijn geboden: ende ick wil den Vader bidden, ende hy sal u eenen anderen vertrooster geven, dat hy by u blyve inder eeuwicheyt. Den Gheest der waerheyt, dewelcken die werelt niet en can ontfanghen, want sy en siet hem niet, ende en kent hem niet, maer ghy kent hem, want hy blyft by u, ende sal in u wesen, Jck en sal u geen Weesen laten, Jck sal tot u comen. //

S. 69 fgg. — Hoffman's typologische schriftverklaring is onder de Doopsgezinden gevolgd door Dirk Philips.

1) Toom is riem; bedoeld is ongeveer hetzelfde als snoer, touw.

2) Er staat: goetducken.

3) Het duitsche Dünkel, eigenwijsheid, eigenwaan? Of het oud-nederlandsche adjectivum: waanwijs?

Wie mijne gheboden heeft ende houdtse, die ist die my lief heeft: Bl. 37.
Ende wie my lief heeft, die sal van mijnen Vader bemindt worden, ende ick sal hem lief hebben, ende my selven hem openbaren.
Wie my lief heeft, die sal mijn woordt houden, ende mijn Vader sal hem lief hebben. Ende wy sullen tot hem comen, ende een wooninge by hem maecken. Maer wie my niet lief en heeft, die en houdt mijn woordt niet.

Jtem. Joannis. 16.

De tijdt sal comen, soo wie dat u doodet, sal meynen dat hy Godt eenen dienst daeraen doet: Ende dit sullen sy u daerom doen, dat sy noch my, noch mijnen Vader, niet ghekent en hebben.

Jtem. Paulus tot Titum. I.

Sy segghen, sy kennen Godt, maer met den wercken verlochenen syt: Want sy sijn vanden welcken Godt eenen grouwel heeft, ongehoorsaem, ende tot alle goede wercken onnut.

Math. 5.

Een Stadt die op eenen Bergh leydt, en mach niet verborghen worden. Noch men ontsteeckt oock gheen licht, om onder een mate te setten, maer men settet op eenen Candelaer, om dat het lichten soude alle de ghene, die int huys sijn. Laet u Licht soo lichten voor die // Menschen, dat sy uwe goede werken sien, ende Bl. 38.
uwen Vader prijsen die inden Hemel is.
En wilt niet meynen dat ick gecomen ben, om die Propheeten oft de Wet te breecken: Jck en ben niet gecomen om die te breecken, maer om te vervullen. Want ick segge u voorwaer, totter tijt toe, dat Hemel ende Aerde vergaet, en sal de minste letter noch titel van der Wet niet vergaen, tot dat het al gheschiede.
So wie nu een van dese minste gheboden breeckt, ende den Menschen alsoo leert, die sal de minste int Rijck der Hemelen ghenoemt worden.
Want ick segghe u, ten sy dat uwe gherechticheyt groter sy, dan der Schriftgheleerden ende Phariseen, soo en mochdy int Rijck der Hemelen niet comen.
Jck segge u hebt lief uwe Vijanden, wenscht haer goet die u vloecken: Doet haer wel die u haten, bidt voor de ghene die u lijden aen doen ende vervolgen: op dat ghy kinderen syt van uwen Hemelschen Vader: Want hy laet sijn Sonne opgaen, over die

quaden ende over die goeden, ende laet regenen over die rechtveerdighen ende onrechtveerdigen. Want ist dat ghyse lief hebt, die u liefhebben, wat loon suldy doch daeraf hebben, en doen die openbare Sondaers dit selve oock niet?

Daeromme suldy volmaeckt sijn, ghelijck uwe Vader inden Hemel volmaeckt is.

Jtem. Math. 7.

Bl. 39. Gaet in door de enghe Poorte, want de // Poorte is wyt, ende de wech is breet, die ter verdoemenis leydet, ende vele sijnder die door desen ingaen. Ende de Poorte is enghe, ende die wech is smal, die totten leven leydt, ende weynich sijnder die hem vienden.

Wacht u voor de valsche Propheten, die tot u comen in Schaepsclederen, maer inwendich sijn sy grijpende Wolven: aen haer vruchten suldijse kennen: Een goede Boom can geen quade vruchten brenghen: Ende een quade Boom en can geen goede vruchten brenghen. Een yeghelijck Boom die geen goede vrucht en brenght, sal afghehouwen ende int vuyr geworpen worden: Daerom aen haere vruchten sult ghyse kennen.

Niet alle die tot my segghen, Heere, Heere, sullen int Rijcke der Hemelen comen, maer die den wille mijns Vaders doen, die inden Hemel is.

Jtem. 1. Joannis. 3.

Siet, Hoedanighe liefde heeft ons de Vader ghegheven, dat wy Godts Kinderen souden heeten. Daerom en kent u de Werelt niet, want sy en kent hem niet. Mijn liefste, wy sijn nu Godts kinderen, ende ten is noch niet gheopenbaert, wat wy sijn sullen. Maer wy weten, als hy openbaren sal, dat wy hem dan gelijck sullen sijn: Want wy sullen hem sien gelijck hy is. Ende een yeghelijck die dese hope in hem heeft, die reynicht hem selven, gelijck hy oock reyn is. Wie sonde doet, die doet onrecht, ende de sonde is
Bl. 40. onrecht. Ende ghy [1]) // weet dat hy gheopenbaert is, op dat hy onse zonden wech nemen soude, ende de zonde en is niet in hem. Wie in hem blijft, die en sondicht niet: ende wie dat sondicht die en heeft hem niet ghesien noch ghekent.

Daeraen kentmen welcke die Kinderen Godts, ende die Kinderen des Duyvels sijn. Wie niet recht en doet, die en is niet van Godt, ende die sijnen Broeder niet lief en Heeft.

1) De plaats, waar dit „ghij" staat, is afgescheurd.

Melchior Hoffman.

Verclaringe van den geuangenen ende vrien wil.

INLEIDING.

De „Verclaringe van den geuangenen ende vrien wil" is slechts in één exemplaar bewaard gebleven. Dit komt als het laatste werkje voor in een verzamelband, die de „Auszlegung der heimlichen Offenbarung Joannis u. s. w. Melchior Hoffman MDXXX.", den „Sendbrieff an alle ... liebhaber der ewigen warheyt. M.D.XXXIII.", „Ein rechte ... vnderrichtung von der forchte Gottes. Melchior Hoffmann. 1533.", de „Warhafftige erklerung..., das der Satan, ... Sünd u. s. w. nit ausz gott ... erwachsen sei. M. H. 1531.", en eindelijk deze „Verclaringe van ... den vrien wil" bevat. De bundel, eens het eigendom van Van Buchell, is thans in 't bezit van de Utrechtsche universiteitsbibliotheek. Aan de „Verclaringe" ontbreekt de titel; het eerste blad draagt de signatuur A ij; het opschrift bovenaan dat blad zal wel met dien titel overeenstemmen. Naam van den schrijver, plaats en jaar van uitgaaf worden aan het slot niet vermeld. Toch zijn wij omtrent den eerste niet in het onzekere. Hoffman zelf haalt het boekje onder den naam „van den vrien wil" als zijn werk aan in de „Freudenriche zeucknus" van 1532 [1]) en in „Die Sendebrief ... to den Romeren verclaert" van 1533 [2]); terwijl het ook voorkomt onder de geschriften, die als van zijne hand aan de Straatsburgsche synode van 1533 zijn voorgelegd [3]). Bewijzen te over, dat de „Verclaringe" niet alleen van Hoffman's hand is, maar ook

1) De aanhaling is te vinden bij Zur Linden, S. 430. Daar is een uittreksel afgedrukt, indertijd door Prof. C. A. Cornelius uit het boekje gemaakt. Dit zelf is met zoovele andere schatten der Straatsburgsche bibliotheek bij het bombardement van 1870 verbrand. 2) Aldaar, Quat. j 3o. 3) Zur Linden, S. 449.

dat hij haar vóór 1532 het licht heeft doen zien. Zij moet dagteekenen uit den tijd, dat hij in ons land vertoefde, 1530 of 1531. Eene duitsche uitgaaf uit die jaren is niet bekend. Naar die jaren worden wij bij ons boekje, dat volgens zijne taal op hollandsche, niet op b. v. oostfriesche lezers is berekend, ook verwezen door de omstandigheid, dat Hoffman in 1531 de „Warhafftige erklerung" [1]) uitgaf, die hetzelfde betoog (maar ditmaal veel eentooniger en uitsluitend met bijbelteksten gevoerd) als de „Verclaringe" biedt; het betoog n.l., volgens hetwelk niet God maar 's menschen eigen wil de oorzaak is van het kwaad. Naar dienzelfden tijd verwijst ons de omstandigheid, dat op meer dan ééne plaats van de „Verclaringe" gedachten en uitdrukkingen uit de „Ordonnantie" van 1531 terugkeeren. Zoo de 40 dagreizen, die wij moeten afleggen eer wij in 't heilige der heiligen komen, en de heftige weeroepen over de „blinde" leiders. Trouwens de „Ordonnantie" gaat doorloopend uit van de loochening van de voorbeschikking, van de erkenning zoowel van de algemeenheid van Gods genade als van 's menschen vrijen wil.

Dat ook dit boekje uit het Duitsch vertaald is, hetzij dan uit een schriftelijk concept of uit eene mondelinge voordracht van Hoffman in die taal, is nog zeer goed te zien. Reeds in den aanvang lezen wij „gewalt" voor „macht", „geweld" [2]), „het aftreden van Adam" voor „Adams overtreding" [3]). Later o. a.: „het zijn ... sommige ghegheuen tot apostolische knechten" voor „er zijn" („es sind") [4]); „die werden ... begheren te wandelen" voor „die zullen" [5]); enz.

Wat Hoffman juist in die jaren 1531 en 1532 aanleiding heeft gegeven om over den vrijen wil te schrijven, weten wij niet. Hij zal wel niet onbekend zijn geweest met Luther's „De servo arbitrio", dat al spoedig in duitsche vertaling was verschenen, en heeft te Straatsburg zeker van Zwingli's deterministische denkbeelden vernomen. Men is ook geneigd aan deze of aan hunne geestverwanten

1) *Warhafftige erklerung aus heyliger Biblischer schrifft, das der Satan, Todt, Hell, Sünd, unde dy ewige verdamnusz im vrsprung nit ausz gott, sunder alleyn ausz eygenem will erwachsen sei.* M. H. 1531. In hetzelfde bundeltje als de *Verclaringe* te Utrecht te vinden.

2) *Verclaringe van den ... vrien wil,* Quat. A ij vo.

3) Of afval. T. a. p. 4) Ald., Quat. A iiij vo. 5) Ald., Quat. A vij vo.

onder de predikers te denken, als men Hoffman hoort klagen over „onze tegenwoordige leeraars" [1]), die de leer waartegen hij zich richt voorstaan. Aan den anderen kant is noch de eene noch de andere groep van gedachten, voor zoover ik weet, rechtstreeks tot het volk doorgedrongen, al is zijdelingsche invloed daarvan niet onmogelijk. Maar aan die nederlandsche kringen, waarin Hoffman zijne lezers moet hebben gezocht, zullen zij in 1530 nog wel vreemd zijn geweest. Eerst later wordt dit anders. Als Joannes Anastasius Veluanus omstreeks 1552 zijn „Der leken wechwyser" schrijft, heeft hij aanleiding om ook over de praedestinatie en den vrijen wil te handelen [2]). Geheel Hoffman's boekje nu richt zich minder tegen geleerden, die dan z. i. ten opzichte van een wijsgeerig vraagstuk dwaalden, dan tegen eene zedelijke afdwaling onder het volk, d. i. natuurlijk onder die leden van de burgerij, den ambachts- en landbouwenden stand, die ontwikkeld genoeg waren om belang te stellen in zulke vragen, die gemoed en leven raken. Hij heeft het oog vooral op menschen, die een voorwendsel zoeken om te kunnen ontkomen aan den eisch van dat „beterlic leven", dat den weg ter voltooide wedergeboorte en ter zaligheid moet banen, en die nu zulk een voorwendsel hierin vinden, dat de zonde niet 's menschen schuld is, daar God immers niet allen roept; of hierin, dat zij, ofschoon geroepen, niet bij machte zijn zich te bekeeren. Licht dat Hoffman, juist nu hij in zijne prediking niet langer den jongsten dag op den voorgrond stelde en niet meer meeging met het geroep: „geloof, geloof, genade, genade", 'twelk vroeger ook hem niet zoo vreemd was geweest, maar nu hij in plaats daarvan meer op de zedelijke eischen van het Evangelie den nadruk legde, — licht, zeg ik, dat hij nu ook bij zijne hoorders meer dan tot dusver stootte op eene dwaling als die, welke hij in dit boekje hun ontnemen wil. En niet dit alléén doet daarin minder aan een wijsgeerig vraagstuk denken dan aan dwalingen onder „het volk". In dezelfde richting wijst zijne bestrijding van het gevoelen, volgens hetwelk de geloovige reeds nu boven de verzoeking tot zonde verheven zou zijn [3]). Maar terwijl hij beoogt zijne nederlandsche lezers

1) *Verclaringe van den ... vrien wil,* Quat. A iiij r°, viij r°.

2) *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* IV, uitgegeven door Prof. F. Pijper, en daarin het register onder „praedestinatie" en „wil (vrije)".

3) *Verclaringe van den ... vrien wil,* Quat. B ij v°.

van omstreeks 1531 tegen dat zoo bedenkelijk zelfbedrog, dat hij onder hen had opgemerkt, te waarschuwen, kan Hoffman toch zeer goed voor zich zelf mede het oog hebben op Luther en Zwingli, wier meeningen in dezen wel bij die lezers tamelijk weinig, indien al eenigszins, bekend waren, maar die toch dergelijke denkbeelden hadden geleeraard als die, welke hem thans met ergernis vervulden; die toch ook „blinde leiders" waren; die — dit niet het minst — tot de „schriftgeleerden" behoorden, tot die klasse, op welke Hoffman zoo verbitterd was en die hij zelden of nooit geheel uit het oog verloor, als hij een of ander geschrift voor de pers gereed maakte.

De korte inhoud van het boekje is deze.

Zal onder alle twisting en dwaling ter zake van den vrijen wil veler godsvrucht niet verloren gaan, dan is het noodig, dat hun helder inzicht dienaangaande worde geschonken. Nu geeft de Schrift in Israël's dienstbaarheid onder Farao, waaruit zij niet dan door God konden worden verlost, ons in eene type te zien, hoe de menschen tengevolge van Adams overtreding in de dienstbaarheid van Satan zijn en niet eens kennis van goed en kwaad hebben. Maar God heeft hun de oogen geopend; Hij heeft allen, niemand uitgezonderd, geroepen tot zaligheid. Zeker, niemand kan tot Christus komen, tenzij de Vader hem trekke; maar er is ook niemand op het aardrijk, die niet vroeg of laat van God getrokken wordt [1]). Dit geschiedt door Christus en door het werk, het „preekambacht" [2]), van diens apostolische knechten, die den kus des bruidegoms aan de menschen gaan bieden. En in de tijden der apostelen is dat werk voltooid, volbracht; allen, Joden en Heidenen [3]), zijn aan Christus gegeven: — blijkbaar eene verwarring tusschen het werk, door Christus voor de geheele menschheid verricht, en dit andere, dat de zegen van dat werk aan ieder individueel ten goede komt.

Met de genoemde roeping nu ontvangt de mensch macht, kracht en vermogen om tot den Zaligmaker te komen [4]). Het is immers ondenkbaar, dat God iemand beschuldigen zou, dien Hij niet getrokken had: wat Hij niet gegeven heeft, kan Hij ook niet eischen [5]).

---

1) *Verclaringe van den ... vrien wil*, Quat. A iij v°.
2) Ald., Quat. A vj v°.
3) Ald., Quat. A v r°.
4) Ald., Quat. A v v°.
5) Ald., Quat. A iij v°.

Teksten, die daartegen worden aangevoerd, bewijzen niets [1]): ook moet men bij tekstverklaringen rekening houden met „de gespouwde klauw", zooals Hoffman zijne typologische schriftverklaring noemt; eene uitdrukking, die op bl. 167 hierboven is verklaard [2]). Gelijk het paaschlam Israël sterkte tot de woestijnreis, zoo ons de gekruiste Christus [3]). Maar ... zoo wij niet in de gerechtigheid wandelen, hebben wij ook aan het bloed van Christus geen deel [4]). God wil ons allen zalig hebben; allen worden in Christus levend gemaakt; maar wie dat leven niet behoudt, wie wel de boodschap hoort maar niet tot den Christus komt of niet tot hem komen wil, die vervalt in den eeuwigen dood; en dit dan niet uit God, maar uit hem zelven [5]). Hierop komt het aan, dat, wanneer wij getrokken worden, d. i. wanneer ons het Evangelie wordt verkondigd, wij dat met een hongerend hart aannemen en nu met alle naarstigheid bereid zijn den weg van den wil des bruidegoms te bewandelen [6]). Maar helaas! velen beweren dan, dat zij geen voldoende genade hebben om naar Gods wil te doen [7]); terwijl zij intusschen de genade, die zij wèl degelijk hebben ontvangen, niet willen gebruiken. Vermaant men hen tot die zelfverzaking, die betering des levens, die eisch is van de „lettersche geboorte" [8]), d. i. van de geloovige aanvaarding van het woord des Evangelies, nu het hun van Godswege geboodschapt wordt, dan gaan velen disputeeren, of zij dat wel vermogen of niet [9]): teeken van het gemis aan honger der ziel. De verdoemenis van deze is „gansch recht" [10]). Nooit te voren zijn er zulke blinde leiders geweest als nu ter tijd; leiders, die beweren: God eischt van ons dingen, die wij niet vermogen [11]). Neen, wat Hij wil is dat ieder vrijwillig Hem gehoor geve. Hij heeft den onvrijen mensch door Zijn woord, d. i. door Christus tot het leven gebaard en hem tot een waarachtig vrij creatuur gemaakt [12]), die nú, maar ook eerst nú zijne keus ten

---

1) *Verclaringe van den ... vrien wil,* Quat. A iiij r° en v°.
2) Bl. 167, aanteekening 3. Zie ook *Verclaringe enz.*, Quat. A v v°.
3) Ald., Quat. A vj v°.
4) T. a. p.
5) Ald., Quat. A iij v°.
6) Ald., Quat. A vij r°.
7) Ald., Quat. A vij v°.
8) Ald., Quat. B ij r°. Evenzoo zijn de „lettersche knechten", Quat. A iv r°, de predikers van de letter van het Bijbelwoord.
9) Ald., Quat. A vij v°.
10) T. a. p.
11) Ald., Quat. A viij r°.
12) Ald., Quat. B ij r°.

goede maar evengoed ten kwade kan bepalen. Dwingen wil God niemand [1]); maar Hij begeert wel, dat ieder mensch zich zelven verzake — hier roept Hoffman gelijk op meer plaatsen op tot de „Gelassenheit" [2]) — en het hart aan Hem geve; Hij, die veel inniger verlangt dat hart te ontvangen dan de mensch verlangt het Hem te schenken. — De bekeering, de „lettersche geboorte" is intusschen alleen de eerste graad of trap op den weg ter zaligheid. Zij geeft nog slechts een voorsmaak van het rijk van God. Zij moet ons er toe leiden dat wij strijden en vechten; zóólang, totdat de andere geboorte, die des geestes, ontvangen is [3]). Velen daarentegen, „de voornaamste hoop der Christenen in onzen tijd", meenen, dat, als zij eenmaal gelooven, zij alreede kinderen Gods zijn, vrij van alles, rein en niet meer in staat om ten doode te zondigen [4]): de voorboden van de zedelijke verwildering, die zich later in de wederdoopersche dweeperij vertoonen zou. Alsof zij niet juist nu den weg moesten inslaan van zich te beteren, voor Christus te leven, eigen wil te dooden; en — een van de anabaptiste trekken, die ook elders bij Hoffman zich vertoont — uitgaan uit al datgeen, dat dezer wereld is of toebehoort [5]). De eerste dagreis op dien weg eindigt in de roode zee, waarin de mensch door Gods verbond gaat (de doop) [6]); de geheele tocht in het beloofde land, den waarachtigen Sabbat, als wanneer de vromen geene wet meer zullen hebben en niet meer zullen kunnen zondigen. Maar wie zich niet in tijds heeft gebeterd, dien is de toegang tot deze poort gesloten.

Hoffman werkt dus in dit boekje een enkel onderwerp uit de „Ordonnantie" nader uit: de leer van de algemeene roeping en genade alsmede de loochening van de onwederstaanbaarheid dier genade. Bevreemdend is zoowel hier als daar zijn heftige toon tegen de „blinde leiders", die toch niet anders leerden dan 'tgeen hij zelf

1) *Verclaringe van den ... vrien wil*, Quat. B j v°.

2) T. a. p.

3) Ald., Quat. B ij r°. Het onderscheid tusschen deze tweeërlei kinderen Gods, de „eerste", die het nog slechts aanvankelijk zijn, en de geestelijke, die (reeds in dit leven) den strijd volstreden hebben en zalig zijn, heeft Hoffman uitvoerig uiteengezet in zijne uitlegging van Rom. 8 vgg.: *Die ... sendebrief to den Romeren*, Quat. K 8 r° volgg.

4) Ald., Quat. B ij v°.

5) T. a. p.

6) Ald., Quat. B iij r°.

eenige jaren te voren had geleerd [1]), althans niet had bestreden. Was zijne ergernis tegen de „Schriftgeleerden" nog gestegen sedert zijn overgang tot de Anabaptisten, sedert hij zich dus min of meer geloofsgenoot achtte van „zoo menich Duysent ..., die dat Bloet vergoten hebben, welcke die Schriftgeleerden op ten vleysbanck hebben geschreven" [2])?

Zoo geheel is Hoffman vervuld van zijn onderwerp en van zijne paraenetische bedoeling met dit geschrift, dat hetgeen nog kort te voren hem geheel in beslag nam en toen op iedere bladzijde van zijne hand terugkeerde, n.l. de spoedige wederkomst des Heeren, in dit werkje geheel wordt gemist.

Zooals ik op bl. 173 opmerkte, is van het hier afgedrukte exemplaar van het boekje de eerste bladzijde, waarop de titel stond, verloren gegaan. Een ander exemplaar of eene vertaling, waaruit wij dien titel zouden kunnen opmaken, bezitten wij niet. Dus heb ik dezen maar ontleend aan het opschrift boven bladzijde 1 (Quat. A ij v°) van den tekst.

---

1) Hoe Hoffman nog in 1526 in zijn *Das XII Capitel des Danielis ausgelegt* het gevoelen was toegedaan, volgens 'twelk de mensch geen vrijen wil heeft en niet bij machte is de genade te weerstaan: zie daarover Leendertz, bl. 78; Zur Linden, S. 84, 87.

2) *Ordonnantie,* bl. 22. Maar zie hierboven bl. 137.

(De titelbladzijde ontbreekt aan het afgedrukte boekje; zie over den hier geplaatsten titel bl. 179 hiervóór.)

Verclaringe van den geuangenen ende vrien wil

des menschen, wat ooc die waerachtige geboorsaembeyt des gheloofs, ende waerachtighen eewighen Euangelions sij.

¶ Verclaringe van den geuangenen ende vrien wil des menschen, wat ooc die waerachtige gehoorsaemheyt des gheloofs, ende warachtighen eewighen Euangelions sy. A ij r

Vvie oren heeft te hooren, die hoore. Mat. xi. xiij. Mar. iiij. vij. Luc. viij, xiiij. Apoca. ij. iij. xiij.

DAer zijn tot deser tijt van den vrien wille des menschen zeer veel twistingen opgestaen ende ingebroken [1]). Ende door die dwalende gheesten is onder den volcke Gods zeer grouwelijcke schade geschiet, ende door onuerstant hebben si menichfuldige grouwelicheyt opgerecht, ende die warachtige vrucht in soo veel hondert duysent menschen bedoruen, ooc gheheel ende al te niet ghemaect, met couden rijpen [2]) der menschelijcker leeringen veruroren, ende verdort, dat si met grote moeyte ende arbeit door die sonne der gerechticheyt Mal. iiij. Psal. xix. ende door dat salichmakende Euangelion nauwelic weder tot groeyinge mogen ghebrocht worden, daer om zeer hooch van noode is dat een yeghelick die twistinge ende dwalinge geopent ende verclaert worde, op dat alle liefhebbers der waerheyt wt alle valsche stricken haer selven redden mogen, ende haer hert sonder alle ghebreck, ende commer mogen draghen [3]). Ja oock altijt gheheel claer ende reyn, met reynder herten bereyt zijn voor die hoghe maiesteyt Gods te verschijnen Mat. v.

Ten eersten moet men des letters ende schemes [4]) wel waer nemen, daer wt dat warachtighe wesen ende den gheest verstaen, dat den heyligen Patriarck Abraham van God voor ghestelt wort, een alsulcken hooghen openbaringe van die voorsienicheyt der godtliker almachtigher cracht Genn. xv. Hoe dat zijn gheslacht of

---

1) Zie de *Inleiding*, bl. 174, 175. 2) Koude en rijp; vorst.

3) Evenals „het hart hoog dragen", het hart vrij hebben van allen nood (armoede) en kommer.

4) Schaduw; voorafschaduwing in het Oude Testament van 'tgeen in het Nieuwe vervuld wordt.

[A ij v] zaet. vier menschen tijt in Egypten // als in een vuer ouen benautheyt hebben soude. Ende die veruuilinge der seluer openbaringe, Exo. ij. iij. heel claerlic verthoont is, doen Israel ende dat volck Gods in die ghewout [1]) des Coninc̃s Pharao bestrict, ooc gheheel ende al gheeyghent ende ghevanghen was, door haer seluen gheen verlossinge hadden of vermochten, ia ook op den gheheelen aertrijcke gheen troost bekenden of wisten, door welcken si mochten gheurijt, ontlast, ende verlost worden. Maer haer verlossinge alleen van God, wt God, ende door God verwachteden: die haer wt den yseren vuyr ouen verlossen soude ende woude, Deut. iiij. Als dan sulcs van God door Mosen ende Aaron in hoogher cracht ende macht voleyndet is Exo. xij. Ende ooc een alsoodanige vrymakinghe geheel niet ghelegen en was aen Iraels begheren, lopen, of willen, maer alleen aan gods ontfermen. Roma. ix.

Alsoo is ooc door dat aftreden [2]) des eersten Adams dat geheele menschelike gheslacht, ende dat zaet des gheesteliken Abrahams des doots der nacht ende duysternis eygen geworden van den gheesteliken Coninc̃ Pharao ende Sathan bestrict, geuanghen, ende in harden eyghendom na sinen wille ghebonden, dat oock wt sulcken eyghendom gheen menscelijcke creatuer door zijn cracht, macht, noch vermoghen [3]), met lopen, willen, oft begheren in een verlossinge comen mocht. Ja oock gheen troost der verlossinge door yemant op aerden Apoca. v. geuonden wert. Maer in dier nacht ende duysternis hadden si een maenlicht [4]) des godlijcken gheloofs, ende een edele belofte Genn. iij. van Gods ontferminge, wt ghenaden haers verlossers, ende salichmakers te verwachten. Ende alsoodanighe voorseyde figuerlike voorbeeldinge zijn alle op die cracht des gheests ghestelt, tot een scheme des wercks der eewigher voorsienicheyt Gods.

[A iij r] Soo beuint hem nv dye waerachtighe ende clare gront // der waerheyt, dye gants vast ende claer is, dat gheen menschelijcke creatuer tot den goede eenen vrien wille hebben mach of can, oock gheen macht of cracht na Godts wille den wech Gods te wandelen. Ja hem is ooc gheheel ende al onmoghelick alsulcs te volbrenghen, soo langhe als hy inder blintheyt Egypti vanden Sathan in die duysternis bestrict ghebonden, ende gheuanghen is, als dan oock van sulcken die heylighe Propheet Jeremias int thiende spreect. Heere ick weet, dattet niet by den mensche en

1) „Gewalt", geweld, macht.
2) Zie aanteekening op bl. 9 van de *Ordonnantie*: bl. 150 hierboven.
3) Er staat: vermohen.
4) Het oudtestamentisch geloof. Daartegenover is het zonlicht des geloofs volgens Hoffman eerst aan de kinderen des Nieuwen Testaments verschenen.

staet zijn wech, hoe dat hy wandelt, ende zijn ghanghen rechte. Ende Hieremias int eenendertichste spreect die Propheet tot God met herteliken clagen ende bidden. Bekeerdi mi, so werde ic bekeert, want ghi zijt die Heere mijn Godt, van der tijdt dat ghi mi bekeert hebt, hebbe ick berouwe ghehadt, ende van dier tijdt aen dat ick my bekent hebbe, hebbe ick deen gheslaghen [1]), want waerlick ick hebbe schandelijcke dinghen ghedaen, doch soo droech dese smaet ende schande op hem mijn iuecht [2]). Vvant ter wijle dat die mensche noch in zijn eyghen vernuft ende wijsheyt verduystert leyt, soo en heeft hi gheheel gheen onderscheyt tusschen goet ende quaet, en heeft ooc gheen verstant in zijn gangen, Prouer. xx. Ende in hem en is ooc gants gheen vermoghen der Egyptischer duysternis te ontcomen, als dan alsulcs tot deser tijt rijkelic is ghesien gheworden, dat die eewige waerheyt van so menighen ghesocht is, die eens deels met grooter naersticheyt vant een eynde der aerden totten anderen ghelopen zijn, ende doch niet met allen gheuonden en hebben, als dan van alsulcker straffinghe ende plaghe, dye heylighe Propheet Amos int achtste Capittel gheprophéteert heeft, ende ooc van alsulcken iiij. Esd. v. Apoca. ix. ghescreven staet.

Die mont des alrehoochsten, Hebreo. int eerste, spreect gants claerlic. Niemant en can tot mi comen, ten si dan dat hem // trecke die vader, die mi ghesonden heeft, Joan. vi. ende hier is [A ij v] zeer naerstich te mercken, dattet niet en leyt aen yemants willen, lopen, of begheren, maer alleen aen Gods roepen, eyschen, ende trecken. Vvant eens yeghelijcken ganghen comen vanden Heere Prouer. xx. Maer wederom is oock dit warachtich, ende seker dat alle menschen van God geyscht [3]) gheroepen, ende ghetogen worden, een yeghelic tot zijnder tijt, die sommighe vroech, die sommighe spade, van welcken trecken Christus Jesus die salichmaker alder werelt gants claerlick ghetuycht. Met sulcken woorden Joan. xij. Als ic verheuen worde vander aerden, soo wil icse al tot mi trecken, ende daer is oock heel ende al op den geheelen aertrijc nyemant wtgenomen, die niet van God door desen Christum Jesum ghetoghen soude worden, als dan van alsulcken trecken ghenoech ghehoort wert Matth. xxviij. Daer die mont Gods alsoo spreect tot sinen Apostolischen knechten. Leert alle volcken, ende Mar. xij. Ghaet henen in alle die werelt, ende leert dat Euange-

1) Daar de Vulgata in Jerem. 31 : 19 „percussi femur meum" heeft, de vertaling van Liesveldt „so heb ik mijn dije geslagen", zal „deen" wel in verband staan met „die" of „dee", dij. Dus het meervoud: „dieën" of „deeën"? Het onmiddellijk voorafgaande beteekent: „van dat ik tot zelfkennis, tot mij zelven of tot inkeer gekomen ben".

2) Jeugd

3) Opgeëischt; tot gehoorzaamheid aan Hem.

lion allen creaturen, als dan sulcs tot der Apostolen tijt rijkelic voleyndet wert, daer dat trecken Gods aen allen menschen volbracht is, door die euangelische boden des Heren Jesu Christi, Psal. xix. Ende oft dan al ware, [1]) alst nochtans niet zijn en mach, dat sommige van God door zijn woort niet worden leuendig gemaect, verlicht, of getogen: soo mochten oock dese selue van God niet beschuldicht worden, want wat hi niet gegeuen en heeft Luc. xij. sal hi ooc niet eyschen connen. Als dan oock die salichmaker Christus Jesus ghetuycht Joan. ix met alsulcken woorden: seghende. Vvaert ghi blint, so en hadt ghi gheen sonde. Maer die ogen te sien, ende oren te hooren hebben, dien salt ghelden, ende anders niemant in die beschuldinge Gods zijn.

Soo segghen nv sommighe: Seyt doch die Heer Luc. xij. die
[A iiij r] knecht die zijns heren wil niet en weet, ende heeft gedaen // dat der slaghen waerdich was, sal weynich slaghen hebben ende sulcke en mogen haerder onwetenheyt gheen ontschuldinghe hebben, maer ooc haer schult dragen, ende sullen van den Heere straffinghe crighen, ende sulcs is immers warachtich ende gerecht. Maer een yeghelic moet mercken dat die Heere op dese plaets niet van blinden en spreect, die noch niet die eerste gheboorte ende warachtighe verlichtinge ontfanghen hebben, maer hi spreect van sinen dienaers, ende letterschen knechten [2]), die daer onachtsaem in sinen wech handelen, daer si meynen profijt te doen, ende wt onuerstant schadelike arbeyt aenrechten. Van welcke oock die heylighe Paulus spreect. i. Cor. iij. die hoy stroo ende stoppelen voor gout ende silver op den steen Christum timmeren, die daer schaden lijden moeten, ende als doort vier haer salicheyt beeruen, van welcken voorseyden knechten oock Jacobi. iij. staet aldus. Lieue broederen onderwijnt v niet alle leeraers te zijn, ende weet dat wi des te meerder oordeel ontfanghen sullen, want wi sondighen altemael veel, ende twaer wel behoorlic ende recht, dat een yeghelick te voren scholier waer, eer dan hi meester worde, dat ooc een yeghelic zijn bootscap wel van den Heere ontfinghe, eer dan hi se wt ghinc te vercondighen, want ik weet zeer wel, dat nv soo menich duysent leeraers in die straffinge gheuallen zijn, welcke God in zijn oordeel zeer wel belonen wert, nadien een yeghelic ghewrocht heeft. Ach God, oft nv alsulcke warachtighe Gods vrese gheuonden worde in den leeraers, als in Elihu Job xxxij. ghe-

1) Deze komma staat niet in het origineel.

2) Zijne dienaren of zendboden, die het woord des Evangelies aankondigen, n.l. alléén het woord, de letter; den geest Gods mede te deelen vermogen òf zij evenmin als eenig ander mensch, òf zij zijn te zeer letterknechten, „schriftgeleerden" om dat te vermogen. Verg. ook Quat. B ij ro hierna.

uonden wert, doen hi met grooter vrese dat woort Godts inder waerheyt ende gherechticheyt voerde, op dat hij niet in Gods straffinghe of oordeel en trade. Maer onse teghenwoordighe leeraers dencken niet veel dat si van den minsten woorde dat si onnuttelic gehandelt hebben, rekenschap gheuen sullen Mat. xij. Voorder soo isser noch een te-//ghenworp der menschen, Mat. xxv. Luce. xix. [A iiij v] doen die luye ontrouwe knecht alsoo spreect. Heere ic wist dat ghi een hart man waert, ghy mayt, daer ghi niet ghezaeyt en hebt, ende ghi verghadert, daer ghi niet ghestroeyt en hebt. Ende sulcke woorden zijn ooc claer ende vast, maer si en zijn niet ghesproken van den onuerlichten, maer op den knechten die den sloetel der kennisse ontfangen hebben, ende niet daermede op en sluyten, ouer welcke Christus Jesus dat eewighe wee roept, Mat. xxiij. ende die den schat der hoogher gauen draghen, ende daer niet mede vruchtbaer en willen zijn, maer luye schalcken zijn, ende vianden des cruys, want die Here geeft sulcken letterschen knechten gauen, die hi met woecker ende ghewin weder wil eyschen, dat is tghene vergaderen dat niet ghezaeyt en is, dat gewin [1] ende woecker gheworden is. Als ooc die heylige Paulus sinen iongher vermaent. ij. Timo. i. dat hi die gaue verwecken soude die in hem was, ende vorder. ij. Corin. vi. spreect die heylighe Paulus alsoo. Vvy vermanen v als medehulpers, dat ghi niet te vergheefs die ghenade Godts en ontfanet. O hoe veel isser nu voorhanden van dese traghe knechten, die dat cleyntken niet op winst ende woecker aenlegghen en willen, ende daernа dat groote ooc niet vercrighen en sullen, maer in blintheyt ende eewighe duysternis gheworpen worden, Matt. xxv. Luce. xix. ij. Tessaloni. ij.

Voorder spreect die mont des alderhoochsten, Joan. xvij. alsoo Die ghi mi gegheuen hebt, heb ic bewaert, ende Jo. vi. Al dat mi mijn vader gheeft, dat coemt tot mi, ende wie tot mi coemt, dien en sal ick niet buyten stooten. Ende alsulcke woorden, ghelijc ooc die voorseyde, behoortmen in grooter waerden te nemen, datmen die recht onderscheyde. Vvant het [2] zijn Christo Jesu van God sinen vader sommige ghegheuen tot apostolische knechten ende eerstelinghen, ende een // yeghelicken in zijn roepinghe gheordi- [A v r] neert. Maer vorder daernа is den soon des hoochsten ooc die macht ghegeuen ouer alle vleysch, Joan. xvij. dat hi ooc van God is ingheset geworden op den berch Sion, dat is, op gants Israel Psal. ij. Jesa. ij. Mich. iiij. ende God spreect tot sinen soon. Ic wil dy die

1) Er staat „geewin". Bedoeld zal wel zijn: God vergadert niet datgeen, eischt niet datgeen op wat door Hem is verleend, maar wat door 's menschen eigen arbeid met die van God verleende gaven tot zijn heil is gedaan.

2) „Denn es sind" letterlijk vertaald. Zie de *Inleiding*, bl. 174, aant. 4.

heydenen tot een erue geuen, ende der werelt eynde ten eyghendom, daer dan in sulcken woorden wel bekent ende ghehoort wert, dat den salichmaker Christo niet alleen een deel der menschen gegeuen is, als sommighe meynen, maer hem zijn van sinen vader gheschoncken ende ghegheuen alle menschen, ooc alle heydenen ende Joden, want sulcs heeft God ooc den heylighen patriarch Abraham met eenen also dueren eedt ghesworen ende belooft, welcke Godts eedt in eewicheyt niet wanckelen en mach, ia ooc nimmermeer ghebroken worden mach, hoe dat door zijn zaet alle geslachten der aerden die eewighe benedictie ende salichmakinghe beeruen souden, Eccle. xiiij [1]). Ende een alsulcken belofte zijns verbonts is daer na op Jsaac ende Jacob beuesticht, die ooc den gheheelen menschelicken geslachte gehouden moet worden in eewicheyt. Ja ooc gheheel onmogelic dat een alsulcken belofte feylen mochte of soude, want Christus Jesus geheel niet gecomen en is die werelt te verdoemen, Joan. iij. maer dat hi dat geheele werelt ende gehele menschelike geslacht salich maect Joan. xij. Ja ooc niet een wtgenomen, die niet van God ter salicheyt begeert worde, i. Ti. ij. ij. Pet. iiij. iiij. Esd. viij. Eze. xxxiij.

Die heylighe Paulus spreect ooc Rom. ix. eenen alsodanighen gront, dattet niet en leyt aen yemants willen, loopen, oft begheren, maer alleen aen Godts ontfermen. Ende sulcs is ooc warachtich seker ende vast. Maer des onderscheyts moet wel waerghenomen worden: ende waer op alsulcke woorden ghestelt zijn, want die heylighe Paulus spreect ooc Ro. xi. dat hem Godt alder menschen
[A v v] ontferme. Ja ooc niet een // wtghenomen, ouer welcke dese ontfermhertigheyt Gods niet gaen soude, want die ghenade ende heylichmakinge der groot dadighen Gods goetheyt gaet niet alleen ouer sommige als veel menschen meynen, maer die ontferminge Gods strect haer wt ouer alle vleysch Eccle. xviij. Ende soo gheringe [2]) als soodanighe Gods goetheyt ende ontferminghe verschijnt, soo ontfanct dan die mensche macht, cracht, ende ghewout, dat hi tot den salichmaker Christum Jesum comen mach Joan. i. vi. Daeromme een yegelick in groote Godt vrese acht sal hebben, dat hi die spijse des leuens zeer wel eercau [3]), ende dat hi ooc die

1) Foutief aangehaald: in hoofdstuk 14 van de Spreuken van Jezus Sirach (Ecclesiasticus) komt die plaats niet voor. Wel, zooals bekend is, Genes. 22:18 en elders.

2) Spoedig.

3) Herkauwen. Over die ghespouden cleuwe (klauw) zie de aanteekening op *Ordonnantie* bl. 35: hiervóór bl. 167. Jezus Sirach 42:25 luidt in de Vulgata: omnia duplicia, unum contra unum, et non fecit quidquam deesse. Het wordt daar gezegd van den rijkdom van de schepping als Gods werk: daarin ontbreekt aan niets zijn tegenhanger, waardoor het in evenwicht gehouden wordt.

ghespouden cleuwe draghe, om te onderscheyden allen teghenloop, want alle woorden Gods tweeuout zijn, een teghen dat ander Ecclesia. xlij. door welcke nv veel dwalende worden, die gheen naersticheit hebben den onderscheyt te soecken, maer waer si een stuck wt der scrift crigen, daer blijven si hartneet op, ende willen allen tegenloop niet kennen of aen nemen, of die tegen cleuwe bi malcander voeghen, die haer dan selue in alsulcken aenden steen des aenloops stooten tot haeren eyghen verderuen ende eewighen schaden. ij. Pet. iij.

Soo is nv alsulcs gants claerlick ghehoort datter heel ende al gheen vriheyt inden mensche is, waer niet die vrymakinge van God door Jesum Christum vercregen wert, der blinden ogen ende oren op te doen, want een siende oghe ende hoorende oor maect beyde die Heer Prouer xx. ende sulcks alle door zijn heylighe woort, dat een warachtich licht alder menschen is. Ja dat licht des geheelen werlts Psal. xix. Mal. iiij. Joan. i. ij. viij. Soo nv dit selfde wt gaet soo verlichtet, ende gheeft den eenuuldighen verstant Psal. C. xix. ende tis ooc een sulcken licht, welcken alle menschen verlicht Joan. i. ende haer verstant ende warachtige kennisse geeft, voor welcker sonnen hitte ooc niets verborgen blijft Psal. xix. ende ooc // door dat selue licht der waerheyt alle menschen geurijt [A vj r] worden, wt dat rijck des Sathans, ende der eewiger duysternis te gaen, ende dat zijn ooc die rechte ende warachtige vrien, die alsoo door den soon des menschen vry ghemaect worden. Johan. viij. ende ooc buyten dese vrymakinghe mach of can gheen vrymakinghe des menschen gheuonden of bekent worden. Als nv door Mosen ende Aaron, daer na door alle ouders, dat volc in Egypten wort opgewect Exo. xij. gheleert ende vermaent dat paeschlam te dooden, op dat al tvolc eten mochte, ende haer stercken, op die pelgrimagie wt Egyptenlandt, na dat beloofde rijck te reysen, om dat selue te beeruen ende in te nemen, ende door des lams bloet bewaert te [1]) worden dat die verderuer in haer huysen niet in ginge, ende dat ooc met haer gheen onbesneden mensche dat paeschlam houden soude. Alsoo is dit alle een figuerlike voorbeeldinge Gods, dat int nieuwe testament wt goetheyt Gods door Christum Jesum, ende daer na door alle sine Apostolische knechten, dat volck in gheestelike Egypten ende rijcke des Sathans souden opghewect, verlicht, gheleert, ende vermaent worden, om te eten een gheestelic paeschlammeken. i. Cor. v. Joan. i. xix. Apo. v. Vvelcke paeschlammeken dat eewige woort gods ende die soon des alderhoochsten selue is geslagen ende ghecruyst voor die sonde der geheelder werelt.

1) Dit „te" ontbreekt in het oorspronkelijke.

i. Thimo. ij. Heb. ij. i. Joan. ij. met welcke lammeken die troosteloose hongerighe zielen ghespijst worden, dat si bekennen, dat dese ghecruyste Jesus een verlossinghe, heylichmakinghe, ende versoeninghe si voor dat gheheele menschelike gheslachte, dat si eenen ghenadigen gonstighen God ende vader hebben. Romano. v. met hem door Jesum Christum alsoo versoent, dat ooc haerder ongherechticheyt in eewicheyt niet sal ghedacht worden. Maer niemant heeft deel aen dit paeschlam, ende macht daervan te eten, dan
[A vj v] die besneden zijn, dat is, die een // warachtich beterlic leuen aennemen: ende van sonden op staen, die voorhuyt haers herts besniden. Ghelijc dan ooc van alsulcken die Apostel spreect. i. Jo. i. Jst dat wi int licht wandelen, ghelijc als hi int licht is, soo hebben wy ghemeynschap onder malcanderen, ende dat bloet Jesu Christi maect ons reyn van allen sonden, maer soo wy niet inder gherechticheyt wandelen, ghelijc God in hem seluen is [1]), soo en hebben wy ooc gheen deel aen dat bloet Christi Jesu, maer een alsodanighen spijse is ons tot een oordeel ende tot eewiger straffinghe, Joan. int. xij. Capittel i. Cor. [2]) xi. Maer die ghenen die God van herten vresen, die sullen haer benaerstighen in sinen wille haer best te doen, ende die hem lief hebben, die sullen sinen wille veruullen, ende zijn woort noch ongeloouich noch wederspannich zijn, Ecclesiasti. ij. Maer haer seluen daer in starcken, troosten, ende vermaken, ooc dat selue als haren alder grootsten schat ontfangen ende op nemen, want dat selue salichmakende woort der cracht Gods is een leuen alder menschen, Joan. i. i. Joan. i. ende ooc een alsulcken warachtigen hemels broot dat ooc der geheelder werlt dat leuen gheeft, Joan. int seste Capittel. Vvant ghelijc si in Adam alle steruen, ende ganselic buyten haer schult ten eewigen doot gheboren worden. i. Cor. xv. alsoo werden si in Christo Jesu alle leuendich ghemaect, ende sonder verdienst ten eewigen leuen gheboren. Die dan tot Christum Jesum comen dat selue leuen te behouden, die zijn gheheelic wel daer aen Joan. v. Maer die niet en willen, die ontfangen den anderen doot, niet wt God, maer wt haer seluen Apo. xx. want so gheringe [3]) als dat woort Gods wtgaet, so vertroostet, als die regen dat dorre lant, also doet dit ooc die hongerige herten, ende maect se leuendich Psal. C. ende. xix. Maer die nv dat leuen door dat preecambacht ontfanct, ende niet

1) Dit is geene aanhaling, maar eene uitwerking van enkele woorden uit 1 Joh. 1; en wel eene tamelijk achtelooze uitwerking. Er moest staan: „in Hem zelven rein" of „rechtvaardig" of iets dergelijks. — De opgaaf van de plaats, waar de volgende aanhaling zal voorkomen, Joh. 12, is onjuist.

2) In 't oorspronkelijke staat niet „1. Cor.", maar „Cor.".

3) Zoo spoedig als, zoodra.

tot Christum Jesum coemt oft comen wil, die mach dit selue leuen uiet behouden, maer // hi sal in sinen sonden steruen moeten, ende [A vij r] die eewige loegen duysternis, ende nacht voor dat licht ontfanghen, Mat. xij. ij. Tessa. ij. Van een alsulcke spreect ooc die heylighe Paulus Rom. x. dat si niet alle den Euangelio ghehoorsaem zijn, die door dat Euangelion verwect ende verlicht worden, ende sulcke schult en is niet Godts, maer haer eyghen, ende tis ooc wel gheseyt, dat dat ghelooue niet allemans dinc en is: ij. Tessalo. iij. Eccle. vi. Vvant die daer meer lief hebben die duysternis dan dat licht, Joan. iij. die connen altijt een boose ontschuldinghe vinden, als ooc die ghene, die niet gaern dat were Godts en wercken ende aengripen, Joan. vi. dat [1]) woort te gheloouen ende gehoorsaem te zijn. Maer die wraecke Gods door Christum Jesum sal gants rechtelic ouer dese luyden comen ij. Tessa. i. Vvant God die Heere spreeckt Deut. xviij. dat hi van alle die ghenen, die zijn woort niet opnemen en willen, sulcs zeer swaerlic versoecken [2]) wil.

Maer die ghene die hongher ende dorst nae den gherechticheyt draghen, die sullen met alle naersticheyt op waken, om haer seluen met den vruechden troost ende kus des Euangelions te becrachtighen, een groote vroomicheyt ende starcke cracht van [3]) den gheest ende ziel ontfanghen, als die kinderen Israhels int lichaemlike letterlike, alsoo die kinderen des nieuwen testaments int gheestlike na Gods wil wt dat rijc des Sathans te wandelen. Vvant soo gheringe als die hongherighe ziel den kus des bruydegoms monts ontfanct Cantici. i. door die waerachtige Apostolische knechten des Heeren Jesu Christi, soo is si terstont met alder naersticheyt bereyt den wech zijns wils te wandelen, ende tot haren bruydeghom roept, waer si swacheyt vindet, trect mi nae di, soo loopen wi [4]), ghelyc ooc die Apostel leert, Jacob. int eerste Capittel, den ghenen diet aen wijsheyt, macht, oft cracht ghebrect, die bidde. //

Ende die Heere Jesus Christus selue spreect Mat. vij. bidt, so wert [A vij v] v gegheuen, soect, so sult ghi vinden, clopt aen, so sal v opgedaen worden. Van welcker ghehoorsaemheyt ooc die Psalmist seyt. Ic lope den wech dijnre gheboden, als ghi mi vertroost Psal. c. xix. Daeromme ooc alle die ghene die eenen dorst na desen warachtighe vredentroost hebben, ende den seluen ontfangen, die werden [5]) dan met grooter naersticheyt selue gheheel vrywillich den wech Godts

1) In 't oorspronkelijke staat: „Dat".
2) Eigenlijk: „op de proef stellen"; dan: „bezoeken, met plagen straffen".
3) Dit „van" staat in 't oorspronkelijke niet.
4) Zeker een destijds bekend versje.
5) Het duitsche „werden" („zullen") is hier weder onvertaald gelaten. *Inl.*, bl. 174.

begheren te wandelen. Ja mit allen vroechden ende geheel willich in die ghehoorsaemheyt des Euangelions wandelen.

Vvant daer en wort niet ghehoort onder gheheel Israel, soo veel als een eenich mensch die gheclaecht hadde, dat hy niet gaen conde, oft na tbeloofde lant reysen mochte. Maer si hadden alle macht, cracht, ende starcheyt, niet wt haer seluen, maer wt God, sulcs vercreghen te ghebruycken, welcke gaue haerder gheen verlochende, maer een yeghelic dede met den seluen na zijn hoochste dat hi vermochte, ende traden voort door die troostelike belofte Gods den wech Gods. Maer die kinder des nieuwen testaments derren [1]) eens deels onbeschaemt teghen God spreken, ende lasterlike woorden wt gheuen, dat si gheen ghenade hebben na Gods wil te doen, ende verlochenen by haer seluen die ontfanghen Gods ghenade, ende willen se niet ghebruycken.

Vvanneer men se tot die warachtige beteringe vermaent, soo heft [2]) terstont haer cloecke disputacie aen, oft si sulcs ooc by haer hebben ende vermoghen. Maer tis een alte sekeren teyken, dat alsoodanighen gheenen hongher noch dorst nae der warachtiger gherechticheyt hebben, maer alleén gaerne in den wech der gherechticheyt blincken wilden, ende haer vleyschelicke wellust daer by te behouden, welcker verdoemenis sal gants recht zijn. Jck wetet seker dat [3]) waert dattet wtwendighe swaert dat godtolose vleyschelike leuen hart // straffede met haerder doots pijn, dat dan [A viij r]
soodanighe voorseyde lasterars Gods die ghaue wel in haer vinden souden, die si nv loghenachtich teghen God in haer seluen missaken [4]), ende die selue al willens niet gebruycken willen.

Dat volck Gods inden ouden testamente welcke noch in die letter ende scheme [5]) was, sprac tot Mosen alsoo Deute. v. Al tgene dat die Heere onse God met v spreken sal, dat willen wi hooren, ende doen. Ende dese begheuen haer tot geenre twiuelachtige disputacien, als nv onse blinde leyders doen, of sulcs te onderhouden of niet te [6]) houden si. Die propheten worden ooc menichfout totten kinderen van Israel ghesonden int oude Testament, om haer tot een beter leuen te vermanen, maer van niemant

---

1) Durven. 2) Er staat: heeft. Van aanheven, aanvangen.

3) Het nu volgende beteekent: ware het, dat het zwaard (der justitie) hun goddeloos leven bestrafte met een smartelijke doodstraf, dan (in dat geval) zouden dezulken wel (op eens) de gave om hun leven te beteren in zich zelven ontdekken; dan zouden zij niet langer volhouden dat zij nu eenmaal hiertoe niet in staat waren (en dus zich wel moesten getroosten die doodstraf te ondergaan), maar ras de waarheid huldigen en erkennen dat hun wel degelijk die gave is verleend.

4) Ontkennen, loochenen, verloochenen.

5) Schaduw; zie boven bl. 183, aant. 4.

6) Er staat in plaats van „te" foutief „die".

is gehoort dat hi gheclaecht heeft dat hi die macht niet en hadde sulcs te doen, want doen die heylighe Joannes die doper quam om die beteringhe te vercondighen, ende ooc zeer swaerlijcken dreychde met die helsche pijn. ende straffinge ouer die ghene die sulcs niet deden ghelijck dan ooc Christus ende zijn Apostolen gedreuen hebben, ende dat volc met grooter naersticheit tot beteringe of penitencien vermaent. Soo is ooc van niemant gehoort dat hy teghen dese leeringhe ghestaen hadde, ende gheseyt dat God dingen van haer eyschte, die si niet hadden of vermochten. Jck ghelooue gheheelic, dat van aenbegin der werelt alsulcke grouwelicke blinde leyders noyt geweest zijn als nv tot deser tijt voort comen. Maer wanneer Gods aenschijn haer openbaren sal, so sullen si haer seluen dan niet meer met vighen bladeren bedecken ende beschermen mogen Gen. iij. Maer si werden [1]) recht biechten gelijc Adam dat si wel een beterlic leuen na Gods wil hadden moghen leyden, maer al willens niet ghewilt hebben, ende sulcs wert nv zeer weynich van alsulcke bedacht die den eewighen vloec aennemen, ende die eewighe grootmachtighe benediccie varen laten.

Eccl. // int vijfthiende Capittel. [A viij v]

Alsoo is nv wel ghehoort, hoe dat alle menschen door dat woort des alre hoochsten ghetogen, gheroepen, verlicht ende leuendich ghemaect worden, ia ooc in alder menschen herten wort dat woort des leuens wtgestroyt, om vruchte te doen, Mat. int derthiende capittel, ende daer na oock alle op gheroepen worden wt dat Egypten lant te reysen, als die kinderen Jsrahel in die lichamelike letter. Alsoo die kinderen des nieuwen Testaments in die cracht des geests haer wandelinghe voeren sullen, als dan dat begheren Gods is, Jesaie. lij. ij. Corinte. vi. Gaet wt dat midden van hier, ende scheyt v af, spreect die Heere, ende en roert niet onreyns aen soo wil ick v aen nemen. Sulcs staet ooc Apocalipsis. xviij. Gaet wt van haer mijn volc, ende Psal. xlv. Hoort dochter, ende siet, ende buycht v ooren, vergheet dijns volcks, ende dijns vaders huys, soo sal die coninck lust aen v schoonheyt hebben. Ende hier en wert geheelic niemant van Godt tot zijn rijck ghedwonghen, noch met ghewelt ghedronghen, maer ghelijc ghescreuen staet Psal. c. ende. x. V volck sal vrywillich daer zijn, want God en wil niet ghedwongens hebben, maer een vrywillich offer, ende sinen soon Jesu Christo een vrywillighe bruyt te leueren, ghelijck dan in die figuer claerlic verthoont is, Genesis int vierentwintichste Capittel, doen Abraham sinen oudtsten knecht wt sandt sinen Isaac een bruyt te halen, ende oft si niet vriwillich comen

1) Evenals boven, bl. 191, Quat. A vij v°, voor „zullen".

wilde, soude hi vry ende los van sinen eedt zijn, ghelijc dan ooc Rebecca gheuraecht wert van haeren wille tot Isaac te reysen, ende si gants hertelic ia seyde, ende sonder alle vertreck op stont, om die reyse te volbrenghen. Maer die dwalenden hebben hier weder een teghenworp, op alsoodanighe voorseyde ghetuychnissen te voren, segghende. Dye Heere seyt doch tot sinen knechten in
Bj[r] die parabel, dwingtse hier in te // gaen, Luce. xiiij. Op dat mijn huys vol worde. Maer men moet mercken dat dit driuen oft dwingen gheenen dwanc is, maer effen een dwinghen, als die een goede vrient den anderen dwingt met hem te eten, ende nochtans behout die ander macht zijns wils, oft hijt doen wil of niet, als oock die twee iongheren Christum hielden oft dwonghen met haer na sine verrisenis in te gaen, Luce int laetste Capittel, ende ghelijc Jacob Esau dwong die gauen te nemen, die hi hem schonc, Genn. xxxiij. Ende gelijc oock dye Naaman van Sirien den Prophet Eliseus drong sine geschenckinghe te nemen, maer hi en woude gants niet ij. Reg. v. Gelijc ooc Loth die twee engelen dwonc in te gaen tot hem, Ge. xix. Effen een sodanigen dringen geschiet ooc door den Apostolen den volcken, dat si totten auontmael comen sullen; [1]) die nv immers niet en wil, die wort niet gebonden ghedraghen oft met ghewelt gebrocht, daeromme soo ist grootelic van noode, dat een yeghelijc op sie [2]), want daer sal een harde tijdt wesen, om die dwalende gheesten wil die dien onderscheyt niet aen sien willen of sullen.

Dat edele ende hooghe ghetuych Gods is dit, dat God gheenre personen wt nemer en is, oft zijn en sal. Maer als ghescreuen staet, Ecclesiastici int vijfthiende Capittel. Hy heeft den mensche van beghin ghemaect, dat is, dat hi hem wt den eersten doot des Adams door zijn woort Christum Jesum wederom totten leuen baert, ende hem een warachtighe verlichtinghe ende bekennisse [3]) brengt, ende heeft hem in der hant zijns wils gesedt, daer gaetet dan an, dat die mensche een warachtich vry creatuer geworden is, Joannis int achtste Capittel, dat hi van die tijt aen met hem seluen mach beraden zijn eyghen koer ende verkies hebben, of hi na dat goet of nae dat quaet tasten wil, ende oft hi dat leuen of den doot kiese, totten wille Godts te treden, oft in den wil des
[Bj[v]] Sathans te blijuen, welcke hi nv aen neemt ende verkiest, // dat wort hem ooc ghegheuen. Die nv den doot, den vloeck, dat quaet, ende eewighe duysternis aenueerden, ende verkiesen, ouer sulcke is dan dat oordeel, Johannis int derde Capittel ende die anderde

1) Er staat hier in plaats van de kommapunt eene komma.
2) Acht geven, oplettend zijn. 3) Helderheid van geest.

doot Apoca. xx, om dat si die duysternis meer liefhebben dan dat licht, die verdoemenis verkiesen ende dat eewighe leuen verwerpen, want Godt en wil, oft en sal gheene menschelike creatuer sonder haeren wille salich maken, maer haer vrywillich sonder allen dwanc begheren, roepen, ende eyschen, ende door sine wijsheit lieflick locken, als ghescreuen is Apoc. iij. Siet, ick stae voor die duere, ende cloppe an, soo yemant mijn stemme hooren sal, ende die doer op doen, tot dien sal ick inghaen, ende hier en wert gheheelijcken gheenen dwanck ghehoort, maer selue vrywillich, die welcke Gods woort hooren oft aen nemen, ende haer herten hem begheuen tot sulcken wil, dan die edele Gods wijsheyt ingaen, ende haer met dat broot des verstants verzaden, ende met dat water des leuens verkoelen, Eccle. iiij. xxiiij. Prou. i. ix. Mat. xxij. Luce. xiiij. Johan. vi.

Ende God en begeert niet hogers noch lieuers van den mensch door sine wijsheyt, dan dat hi hem seluen te buyten gae [1]), verliese, ende versake, op dat zijn inganc mocht geueerdicht [2]) worden, als hi dan herteliken spreect, Prouerb. xxiij. Gheeft mi mijn soon dijn hert, ende laet dinen ooghen mine weghen wel behaghen, ende God is veel begeerliker dat hert, moet, ende gheest te ontfanghen, door zijn woort Jhesum Christum, dan die mensche is alsulcs te gheuen. Ende alsoodanighe verlatinge ende ouergeuen des menschen moeten alder eerst gheschien, want sonder soodanige ouergeuinge mach hi nimmermeer ontfangen of aengenomen worden, ende dat is dan die besnidinge des menschen, die die mensch alder eerst aen hem seluen doen sal, ende hi en mach anders die anderde ende warachtige Gods besnidinge niet vercri-//ghen, ghe- [B ij r]
lijck dan Godt die Heer van sulcken spreect, Hieremie. iiij. Besnijt v den Heere, ende doet wech die voorhuyt ws herts, ende in Ezechiel. xviij. Daer omme bekeert oock gheringhe van alle v boosheyt, op dattet v niet tot eenen aenstoot der misdaet gherake, werpt van v wech alle v boeuerijen, die ghi bedreuen hebt, maect v nieuwe herten, ende eenen nieuwen gheest, want waeromme wilt ghi alsoo steruen, o huys Israel, na den mael dat ick gheen lust en hebbe aen den doot des steruenden, spreect die Heere der heyrscharen, daer omme bekeert v, so sult ghi leuen. Ende dese besnidinghe ende bekeeringhe des menschen is, dat alder eerste graet of trappe, di hi climmen of op ghaen moet, wanneer hi zijn reyse

1) Zich zelven verloochenen; waarschijnlijk ook bij Hoffman niet louter zedelijk bedoeld, maar ook als een gevoelsproces, als iets „mystieks".

2) Opdat voor God de toegang („ingang") tot in den mensch, de gelegenheid om in diens hart woning te maken, moge gereedgemaakt of bereid worden.

aen heft [1]) wt die werelt, ende dat rijcke des Sathans, nae dat gheloofde [2]) rijcke Godts te wandelen, want wanneer die mensche dat Euangelion des vredentroosts ontfanct, ende dat woort der salicheyt, ende der eewigher beloften Gods ghelooft, die selue in waerachticheyt hoopt ende aen neemt, soo heeft hi daerom dat rijcke Godts noch niet beerft, maer het is hem nv noch eerst in die belofte by gheleyt, ende hi heeft daer een voorsmaeck af [3]) ontfanghen, Hebreo. int seste Capittel, dat hi hem seluen wapende ende bereyde na dat selue te reysen, om te beeruen ende in te nemen. Vvant wanneer die mensche ghelooft, soo wert hem dan eerst door Christum Jesum die macht ghegheuen, een kint Gods te worden, Joannis int eerste Capittel, ghelijck oock Ecclesiastici int vierde Capittel staet, die der wijsheyt Gods gheloouen, die sullense beeruen. Ende hier mede is nv noch eerst die aenghanck der eersten ende letterschen geboorte [4]) vercreghen, door die selue te strijden ende te vechten soo langhe dat die victorie vercreghen wert, ende die strijdt ghewonnen, om dan die andere geboorte des gheests te ontfanghen, ende te verwachten, Joan. i. vi. i. Joan. iij. Act. ij. //

[B ij v] Daer hebben nv ter tijt veel menschen eenen schadeliken verleydenden waen, dat si meynen, alsoo gheringhe als si Gods woort bekennen, op nemen, ende gelouen, dat si dan meynen kinder Godts te zijn, ia ooc gheheel ende al van allen dinghen vry, ende dat si dan niet meer ter doot sondigen en connen, dat haer ooc alle schande, sonde, ende schalcheyt ten besten dienen moet, ende dat is effen een soodanighen aert, als Prouerbiorum int dertichste capittel staet, die haer laten duncken dat si reyn zijn, ende nochtans van haer vuylicheyt noch niet ghewasschen en zijn. Van welcken ooc die hooghe ende heylighe gheest Gods spreect Apocalipsis int derde Capittel. Ghi spreect ic ben rijck, ende rijck geworden, ende en behoeue niet, ende ghi en weet niet, dat ghi zijt allendich, iammerlic, naect, blint, ende bloot, ende die vernaemtste hoop der Christenen nv ter tijt steect in die blintheyt, dat si meynen, dat si dat rijcke Gods hebben, ende noch noyt die eerste trap gheclommen en zijn, noch die eerste dachreyse begonnen, om daer na te reysen, ia noch noyt een warachtich opstaen

---

1) Van „aanheven", aanvangen.

2) Ghelooven in de beteekenis van „beloven".

3) Er staat in het oorspronkelijke „of", dat òf eene drukfout moet zijn voor „af"; òf het is dit laatste woord in de platduitsche spreektaal.

4) De aanvankelijke wedergeboorte, die in de aanneming nog slechts van de woorden, van de letter van het gepredikte Evangelie bestaat. Zie boven bl. 186, aant. 2.

wt den drecke ghehadt hebben, oft haer seluen in een waerachtich beterlic leuen begheuen hebben, geheel onbesneden van herten ende oren, want daer die Heere Christus Jesus alle hongherighe schaepkens roept, Matt. int elfde Capittel, wil hi ooc alle die hem volghen, hebben wt alle dat ghene dat deser werelt is, oft toe behoort, ende dat si gheheel ende al van des Sathans sin, gheest, ende wille wt gaen, ende ooc van haeren eyghen wille af steruen ende laten staen, alleen dat iock Christi Jesu op haer te nemen, ende te draghen, ende daer in met grooter naersticheyt te wandelen, dat is dan recht den Here Christo leuen, ende den eyghen wil gheheel ende al ghedoot te zijn, ij. Corin. v. Vvant so die mensche der stemme Godts ghelooft, die ontfanct ende op neemt, soo is dat het eerste, dat hi hem bereyden sal tot eenen // waerachtighen beter- [B iij r]
licken leuen. Soo heeft hi dan die eerste dach reyse na dat beloofde land wt dat rijcke des Sathans te wandelen, die haer dan eyndet ende strect tot door die roode zee [1]), daer die mensche door dat verbont Godts in gaet, daer na heeft hi die veertich dach reysen graden claerheyden, ofte trappen, tot voor dat heylighe landt der beloften, ende een dach reyse wt der woestenye in dat heylighe of beloofde rijcke Gods, dat maect effen te samen. xlij. dach reysen tot datmen in die rust coemt, ende ter erffenisse des anderden gheboorte, daer dat rijcke Gods ingenomen ende beerft wert, daer dan die mensche den waerachtighen Sabath ghecreghen heeft, ende niet meer sondighen en can i. Joannis. iij. Apocalipsis int veerthienne Capittel, ende rustet van sinen arbeyt, dat hi verwonnen heeft, ende dat hem in gheen dinc meer schaden can of mach, toe comende teghenwoordich, sienlic, of onsienlic, Romanorum int achtste Capittel. Cantici int achtste Capittel, Dit zijn dan die waerachtighe gherechtighe, dien gheen wet ghegheuen en is, nae den mael si niet meer sondighen en connen, dat haer ooc gheen wet beschuldighen en can of mach, want sie houden dien waerachtighen Saboth van sonden, ende oock van allen lusten ende begheerten, Gala. int vijfde Capittel. Hoe vele isser [2]) die daer sullen hopen tot deser poorten in te ghaen, maer si en sullen niet moghen, welcken die rechte wech sal ghesloten worden nae den mael dat si niet en bekennen, ter wijle, dat haer die wech, plaets, tijt, ende ghenade der beteringhe open is. iiij. Esdre int neghende Capittel, maer versmaden ende verachten, Matthei int tweentwintichste ende int drientwintichste Capittel. Luce int veerthiende Capittel, Joannis int derde ende in tvijfde Capittel, daer si dan sullen roepen, ende

1) De doop. Zoo ook *Ordonnantie*, bl. 9; hierboven, bl. 150.
2) „Wie Viele giebts"?

daer en sal gheen hulper zijn, Prouerbiorum int eerste Capittel. Mat-
[B ij v] thei int vijfentwintichde Capittel. Apocalipsis // int twaelfde Capittel. Ende Godt sal haer om alsulcke onghehoorsaemheyt dan crachtighe dwalinghen seynden, ij. Tessaloni. ij. Luce int eenentwintichste, op dat alle die daer lust hebben aen der ongerechticheyt geoordeelt worden, ende daer mede geloont. Maer op dat alle lief hebbers der waerheyt ende goddelijcken gherechticheyt met starcker harten gewapent moghen zijn haer wt dat rijcke der duysternis in alder ghelatentheyt door des hooghen Gods verbont te gheuen [1]) in den sin ende geest der eeuwigher wijsheyt Gods, soo helpe ons Godt allen, door Christum Jesum, onsen ende alder werelt gesontmaker.

Amen.

Dat woort Gods blijft inder eewicheyt. //

---

1) Begeven.

Handelinge van der disputacie in Synodo te Straesburch teghen Melchior Hoffman door die predicanten derseluer stadt.

Anno M.CCCCC.XXXiij.

INLEIDING.

Van 3 tot 15 Juni 1533 werd te Straatsburg de synode gehouden, waarop de kerkorde en leer der straatsburgsche kerk werden vastgesteld; en waarop tevens, waarschijnlijk op 11, 12 en 13 Juni [1]), tusschen Butzer en de verdere predikanten der stad aan de eene zijde, Schwenckfeld, Hoffman e. a. aan den anderen kant een debat plaats vond over de punten onder hen in geschil. Het was de wensch van de eersten, maar niet minder die van deze Anabaptisten zelven geweest, dat zij daar gehoord zouden worden. Spoedig na den afloop is door Butzer een verslag van Hoffman's betoogen en van zijne eigene bestrijding daarvan ter perse gelegd. De titel hiervan luidt: „Handlung von dem offentlichen gesprech zu Straszburg iüngst im Synodo gehalten, gegen Melchior Hoffman, durch die Prediger daselbet, von vier fürnemen stucken Christlicher leere vnd haltung, samt getrewem dargeben, auch der gründen, darauff Hoffman seine jrrthumben setzet. — Diser Melchior Hoffman würt von seinen iungern für den grossen Propheten und Apostel ausgeschrawen, der sich vor dem grossen tag des Herren, habe inn Niderlanden erheben sollen, vnnd das recht Euangeli erst inn alle welt auszbringen. — Die stuck dauon hierinn gehandelt würt, seind am gewenten blat verzeychnet. — M.D.XXXIII" [2]).

---

1) Zur Linden, *Melchior Hofmann, Ein Prophet der Wiedertäufer*, 1885, S. 328.

1) In 4°; quat. A j—L vjr. Aan het slot: *Getruckt zu Straszburg durch Mathiam Apiarium. Im M.D.XXXIII.* Exemplaren bevinden zich in de Universiteitsbibliotheken te Straatsburg, Marburg, Heidelberg, Tubingen; te Hamburg in de stadsbibliotheek; te Berlijn Königl. bibliotheek; in het British museum. Ook

Ongeveer te gelijk met deze uitgaaf, ten minste nog in het jaar 1533, zag eene nederlandsche vertaling onder den titel: „Die handelinge van der openbaerder disputacie ... te Straesburch enz." het licht. Het is deze, die hier naar het éénige nog bestaande exemplaar wordt herdrukt. Zij zou op zich zelve geen aanspraak kunnen maken op eene plaats in de „Bibliotheca", ware 't niet dat Butzer zelf volgens de voorrede dit zijn geschrift uitdrukkelijk voor „Allen lieuen rechten Christen menschen in nederlant" [1]) had bestemd; terwijl de vertaling uit den aard der zaak op onze landgenooten was berekend. Er bestonden trouwens vrij nauwe betrekkingen tusschen ons land en die stad juist op het gebied, waarop „Die handelinge" zich beweegt, dat van den strijd tusschen Melchior Hoffman en het kerkelijk Protestantisme [2]). Herhaaldelijk is in de disputatie sprake van hetgeen Hoffman „overal in Nederland" heeft gedaan [3]). Misschien hebben èn Butzer èn de vertaler tevens het oog gehad op de Nederlanders, die tijdelijk te Straatsburg gevestigd waren of zich daar ophielden. Die nederlandsche uitgeweken Doopsgezinden, van wie Cornelis Polderman van Middelburg de meest bekende is, nemen levendig deel in wat op het twistgesprek geschiedt. Maar meer dan die Anabaptisten zijn het natuurlijk de andere, niet anabaptiste maar sacramentiste hervormingsgezinden in ons land, tot wie „Die handelinge" zich richt. „Wi .. moeten .. vluyden, — van wie wy goede hopinghe hebben, dat het recht gheloof ende liefde by vluyden in Nederlant noch styf staat, ende noch dagelicx wassende is [4]), — overscriuen, hoe met Melchior Hoffman in onsen Synodo ... ghehandelt is geweest, ... daerom, oft by auontueren yemant by vluyden waer, die noch liefde totter waerheyt hadde, die welcke dese Hoffman in zijn geloof ... dwalende gemaect hadde, den welcken wi weder op die bane des christeliken geloofs brenghen mochten" [5]). „Wij hebben .... teghen veel wederspreekers der Godliker waerheyt gehandelt. Mer want dese haer erroren ende dwalinghen by vluyden

in de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam; daarin zijn op het titelblad de woorden iets anders in de regels ingedeeld dan in andere exemplaren.

1) *Die handelinge*, quat. a ijr.

2) Vg. de opmerking van Zur Linden, a. w., S. 354; en Blesdijk's *Historia Davidis Georgii*, ed. Revius, 1642, p. 64.

3) O. a. *Die handelinge*, quat. a iiijv; h iiijv.

4) Ald., quat. a iiijr en v. 5) Ald., quat. a vr.

niet wtgedragen oft gesayet hebben, gelijck dese Hoffman ghedaen heeft, so heeft het ons goet gedocht, vluyden alleen die handelingen ouer te scriuen, dye wij met Hoffman gehadt hebben" [1]). Op grond van dit alles is de herdruk van „Die handelinge" hier ter plaatse zeker gerechtvaardigd. Zij is toch ongetwijfeld in ons land verbreid en gelezen. Wel kan het zijn, dat, als Polderman 26 Nov. 1533 aan den straatsburger raad schrijft, „doch sollt ihr wissen, dasz die hier gehaltene Disputation durch ganz Niederland in Druck ist ausgangen, uff dasz alle Welt mag probiren das Recht und Unrecht" [2]), hij daarmede niet ons boekje bedoelt [3]) — daarop behoefde de raad niet eerst door hem opmerkzaam te worden gemaakt, — maar Hoffman's „Sendbrief" [4]) over dat dispuut. Dat moet dan echter grootspraak zijn. Het duitsch geschrift heeft hier zeker minder lezers gevonden dan de nederlandsche „Handelinge". Butzer zal wel hebben gezorgd voor de verbreiding van zijn geschrift onder dat publiek, waarvoor hij het juist had bestemd. En al mocht men, zooals Dr. Hulshof opmerkt [5]), onder Nederland toen ter tijde ook den Beneden-rijn hebben verstaan: eene vertaling in zoo goed Hollandsch kan alleen voor ons land bestemd zijn geweest. Daar toch deed Hoffman's invloed zich het meest gelden. Daar moest hij bestreden worden, als men dien invloed wilde te niet doen.

Over de straatsburgsche synode en het daarop gevoerd debat met Hoffman is door Leendertz [6]), Zur Linden [7]) en Hulshof [8]) allerlei medegedeeld, zonder dat intusschen een van hen den herdruk van „Die handelinge" overbodig maakt. En dit, ook al hadden zij

---

1) *Die handelinge*, quat. a vv.

2) Afgedrukt door Röhrich in *Niedner's Zeitschrift*, 1860; aldaar S. 76.

3) Zur Linden, a. w., S. 341. Zie ook S. 339, 340.

4) *Eyn sendbrieff an alle gottsförchtigen liebhaber der ewigen warheyt, inn welchem angezeyget seind die artickel des Melchior Hofmans, derhalben yhn die lerer zu Straszburg als eyn ketzer verdampt, vnd inn gefencknüss mit trübsal, qual, spott vnnd schand gekrönet und besoldet haben.*

Darumb sprach die weiszheyt Gottes ,.. Luce XI. M.D.XXXIII. — Een exemplaar, het éénig bekende, komt voor in het verzamelbandje, uit Van Buchell's bezit in dat der Utrechtsche universiteitsbibliotheek overgegaan.

5) Hulshof, *Geschiedenis van de Doopsgezinden te Straatsburg van 1525 tot 1557*, 1905, bl. 18, aant. 4.

6) *Melchior Hofmann*, 1884, bl. 284 vgg.

7) A. w., S. 327 fgg. 8) A. w., bl. 139 vgg.

daarbij de berichten van verschillende tijdgenooten [1]) — het eigenlijke protocol is grootendeels verloren gegaan — tot hun dienst; en al ontleenden zij hun bericht over het verhandelde met Hoffman zoo goed als alleen aan de duitsche uitgaaf van ons geschrift. Deze moet reeds vóór 8 Juli het licht hebben gezien: tusschen dien datum en den 11den dier maand verzond Butzer het aan Blaurer, Vadianus, Filips van Hessen, Bullinger [2]). Aan Vadianus zelfs de „twee boekjes", waarbij wij geneigd zijn aan de duitsche en de nederlandsche uitgaaf te denken, al zou men zeggen dat Vadianus aan de laatste, die hij niet verstaan kon, niet veel had. Wel schijnt het moeilijk te begrijpen, hoe het mogelijk is geweest binnen den tijd van drie weken na het sluiten van de synode den druk van beide werkjes (en vooraf nog de vertaling in het nederlandsch) gereed te krijgen. Ook is het vreemd, dat Butzer als iets dat van zelf spreekt schrijft [3]): „die zeijt so er diser belegerung Straszburgs bestimmet hat, ob ers ietz wol leugnet, vnnd gern anders drehen wolte, für (voorbij) ist". Immers op 9 Juli was de zomer, waarvan Hoffman bij zijne voorspelling moet hebben gesproken [4]), nog niet voorbij; terwijl ook het zeggen van Polderman in zijn brief van 26 Nov., boven bl. 208 aangehaald, het best te begrijpen is, als op dezen datum de „Handlung" nog niet het licht had gezien. Maar hoe dit een en ander te verklaren zij: het feit, dat Butzer tusschen 8 en 11 Juli exemplaren van het duitsche boekje aan zijne vrienden heeft gezonden, staat op grond van die brieven vast. Trouwens de uitgaaf zoo spoedig na afloop van de synode is ook niet zoo vreemd als zij schijnt. Butzer heeft op die geheele synode niet behoeven te wachten om zijn boekje op te stellen; alleen om er de laatste hand aan te leggen.

Dat geschrift toch is iets geheel anders dan een verslag, waarin

---

1) Leendertz, bl. 283; Zur Linden, S. 335.

2) Leendertz, bl. 354.

3) *Handlung*, quat. B jr; *Die handelinge*, quat. a vijr.

Van hier af zijn in den tekst de aanhalingen dikwijls aan het hoogduitsche origineel in plaats van aan de vertaling ontleend; n.l. op al die plaatsen, waar dat zorgvuldig gestelde origineel b. v. over eene of andere tijdsbepaling meer licht biedt dan de achtelooze vorm van het nederlandsch geschrift: zie hierna bl. 214 vgg.

4) Zur Linden, a. w., S. 335. Kwamen in Ottius' *Annales Anabaptistici*, Basileae, MDCLXXII, niet wel eens vergissingen in tijdsbepalingen voor, ik zou mij op p. 61 van het werk van dezen zoo belezen geleerde beroepen.

'tgeen telkens nu door de eene, dan door de andere partij is aangevoerd met min of meer de eigene woorden van de sprekers wordt weêrgegeven [1]). Van oogenblikkelijke levendige tegenspraak, die eene of andere opmerking bij de tegenpartij vond, verneemt men niets. Van eenig incident, dat toch op zulk een twistgesprek niet geheel heeft kunnen uitblijven, evenmin. Zelfs komt niet meer dan éénmaal eene toespeling voor op de omstandigheid, dat er toch gedebatteerd moet zijn: „so vraechde hi ons" [2]). De auteur heeft, 't valt iederen lezer in het oog, niet eigenlijk den loop van een twistgesprek beschreven, maar eene zelfstandige, doorloopende bestrijding geleverd van Hoffman's zienswijze omtrent de vier vraagpunten, waarover het debat misschien op de synode geloopen had, misschien, en m. i. waarschijnlijker, straks ter synode loopen zou; het is hem uitsluitend om weerlegging van de dwalingen van Hoffman te doen [3]). Nu spreekt het van zelf, dat reeds vóór den aanvang der vergadering die vraagpunten waren vastgesteld. Hoffman's bewijsgronden waren insgelijks uit zijne geschriften al van te voren aan Butzer bekend; die geschriften waren verzameld om, naar 't schijnt, ter synode ingeleverd te worden [4]). En ook voor zijne weerlegging heeft Butzer niet op die vergadering behoeven te wachten. Zeer goed kan dan ook Leendertz's meening [5]) juist zijn, volgens welke een groot deel van Hoffman's bewijsvoering voor zijne menschwordingsleer, zooals die in de „Handlung" wordt opgegeven, op de synode in 't geheel niet is te berde gebracht, maar door Butzer uit „Von der waren ... Majestät Gottes und

---

1) Zulke verslagen bezitten wij anders wel uit de 16de eeuw; o. a. van het disputuut te Wismar tusschen Menno en Mikron, 1554, van dat te Frankenthal tusschen Dathenus c. s. en eenige Doopsgezinden, 1571. Maar dikwijls wordt ook slechts een summier overzicht — wat de „Handlung" nog niet eens is, — gegeven: zie *Bibl. Reform. Neerland.*, I, bl. 426.

2) *Die handelinge,* quat. h viij^{v}.

3) Ald., quat. a v^{r}.

4) Vreemd, dat eerst 23 Oktober 1533 aan de predikanten wordt gelast een verslag over Hoffman's geschriften op te maken: Zur Linden, a. w., S. 333, 445. Ik sprak boven bl. 173 aant. 2 van overlegging op „eene" straatsburgsche synode, omdat mij de betrekking tusschen die van Juni, gehouden zu St. Margarethen (Leendertz, a. w., bl. 284), en de inlevering van dat rapport op die zu den Wilhelmern (Zur Linden, a. w., S. 445) niet duidelijk is.

5) Leendertz, a. w., bl. 256, 287. Zie hierover de aanteekening op *Die handelinge,* quat. c ij^{v}.

von der menschwerdung" is opgenomen. Hij zal dan de weerlegging daarvan maar in de „Handlung inn dem offentlichen gesprech" hebben ingelascht [1]). Voor 't overige is het wel mogelijk, dat Butzer naar aanleiding van het gevoerde debat een en ander aan zijn vooraf geschreven boekje heeft toegevoegd of daarin heeft veranderd, zoodat het althans met min of meer recht dien titel mag voeren.

Dat wij in de „Handlung" geenszins met een getrouw procesverbaal hebben te doen, blijkt ten overvloede uit de omstandigheid, dat de artikelen, door Hoffman in zijn „Sendbrieff" opgegeven als die, ter oorzake waarvan de predikanten ter synode hem als ketter hebben veroordeeld, wel ongeveer, maar toch niet precies dezelfde zijn als die welke Butzer noemt. Volgens den eerste zijn er b. v. niet vier, maar vijf geweest en is na de menschwording eerst de vrije wil, daarna de voorbeschikking behandeld. In de „Handlung" speelt eigenlijk alleen de laatste eene rol, al wordt bovenaan de bladzijden, die over het tweede vraagpunt handelen, telkens ook de eerste genoemd. Dit boekje van Hoffman is overigens voor onze kennis van het gevoerde debat van weinig belang. Het behelst uitsluitend de bijbelteksten, waarop hij zich voor zijne zienswijze betreffende die vijf vraagpunten beriep, met een kort nawoord.

Is de „Handlung" een strijdschrift of liever een verdedigingsschrift vóór de straatsburgsche kerkleer tegen Hoffman's andere zienswijze en is zij ten bate van weifelende zielen geschreven: dan moeten wij niet verwachten hier die leer anders dan van hare gunstigste zijde voorgesteld te zien; evenmin hare zwakke zijden of Hoffman's zeker niet overal ongegronde bedenkingen helder geteekend te vinden. Butzer's betoogen maken daardoor dan ook dikwijls een aangenamen indruk, behalve dat over de menschwordingsleer, 'twelk niets godsdienstigs ademt en louter uit eindeloos herhaalde teksten bestaat. Trouwens, die straatsburgsche kerkleer was voor dien tijd niet abstruus, maar gematigd, altoos het midden tusschen de uitersten zoekend; en Butzer allerminst een schoolsch of streng dogmaticus; een man niet alleen van bekende kerkelijke bedrijvigheid en daarbij niet al te veel hechtend aan de zuivere leer, maar toch reeds in zijne denkbeelden verstandelijk en rekenend met praktische

1) T. a. p.

doeleinden. Aan erfzonde, wedergeboorte bij den kinderdoop, geloof bij zuigelingen denkt hij niet [1]). De uitverkiezing stelt hij voor als de ervaring der vromen, dat God de gave Zijns geestes en Zijner genade in ongelijke mate toedeelt. Wat den kinderdoop aangaat: al zulke instellingen zijn van ondergeschikte beteekenis. Alles wat dienstig is om het vertrouwen op God en de liefde onder elkander te bevorderen is uit God; en dat geldt ook van de handhaving van den kinderdoop; terwijl de geloofsdoop slechts strijd heeft veroorzaakt en menschen op het schavot heeft gebracht. Nu geloof ik zelfs, dat Butzer alleen wat sterk sprak, maar niet ten eenenmale ongelijk had, toen hij in zijne voorrede schreef, hoe hij en zijne ambtgenooten hier verslag geven van het gebeurde „sampt auch gantz getrewem dargeben seiner des Hoffman's gründen" [2]). Natuurlijk moet men daarom hier geen bericht verwachten van iemand die buiten de partijen staat en die louter historische belangstelling koestert in hetgeen hij behandelt. Daarvoor was Butzer te zeer in den strijd betrokken. Evenmin kan er bij hem, trouwens bij Hoffman nog minder, sprake zijn van onze hedendaagsche waardeering van tegenstanders, van onzen eerbied voor verschillende wijzen van gemoedsbestaan en verschillende inzichten, van welke, hoever zij mogen uiteenloopen, wij tegenwoordig wel bij machte zijn te begrijpen, dat de eene niet minder dan de andere echte, ware godsdienstige ervaringen vertolkt. Het ging volgens den straatsburger kerkman om niets minder dan om de zaligmakende waarheid, om Gods woord. En gelijk hij in ieder, die zich tegen dat woord Gods en Diens wil verzette, slechts een werktuig des boozen vermocht te zien, kon hij ook niet anders oordeelen of achter den arbeid van Hoffman, die Gods waarheid bestreed en Gods kerk bekampte, school evenceens de ophitsing van satan. Maar dit 16de-eeuwsch standpunt eenmaal vooropgesteld, kan ik niet zien, dat Butzer Hoffman onrechtvaardig en ergerlijk bejegend heeft. Hij had zeker sterker kunnen doen uitkomen, dat volgens Hoffman „der mensch nach der waren erleuchtung göttlichen wortes — niet eerder — eyn freien willen hab zum guten vnd bösem zu greiffen, als der Adam" [3]); 't is toch niet hetzelfde of men aan

---

1) *Die handelinge*, quat. k vj^{r}.

2) *Handlung*, quat. A iij^{v}; *Die handelinge*, quat. a v^{r}. Ook reeds op den titel.

3) *Eyn sendbrieff*, quat. a vij^{r}. Dit is intusschen geschreven na de synode. Verstond

iedereen dan wel alleen aan den volgens Hoffman voorloopig wedergeborene [1]) het vermogen toeschrijft om al of niet den weg des heils aan te grijpen. Het kan ook wel zijn, dat Hoffman nergens zelf heeft geschreven: „vervloect sy dat vleesch Marie" [2]), maar dat dit slechts als (trouwens rechtmatige) gevolgtrekking door Butzer uit diens woorden was afgeleid. Doch wat deze opgeeft als de door zijn tegenstander verdedigde denkbeelden en aangevoerde bewijsgronden, dat beantwoordt inderdaad aan hetgeen wij in diens eigen geschriften lezen. Hij had gelijk: Hoffman had den tweevoudigen schriftzin verdedigd, waartegen Butzer mocht aanvoeren, dat daarmede de eenvoudige bedoeling van elk woord Gods onzeker werd [3]). Hoffman had geleerd, dat de zoon (= het Woord) niet uit Maria's vleesch en bloed maar uit Gods mond ontvangen is [4]); dat de voorbeschikking uit Rom. 9 niet op de uitverkiezing tot behoud of tot verdoemenis, maar op de verordineering van bepaalde personen tot bepaalde „officiën" in de Christenheid slaat [5]); hij had den kinderdoop doorloopend een satanswerk genoemd. Butzer kenmerkt hem — was 't zoo geheel ten onrechte? — als „hic phanaticus" [6]); hij gebruikt krasse woorden voor Hoffman's „erschröckliche" dwalingen; en spreekt herhaaldelijk van diens gotlose vermessenheyt; of het heet, dat Hoffman „so grausam vnd vnerhörter vnsinnigkeyt lesteret" [7]). Maar wanneer hij meer dan ééns van Hoffman's „meüterey und auffruhr" gewaagt [8]), dan onthoudt hij zich geheel van de onbillijke beschuldiging, die in zijn tijd door ieder, ook door de achtbaarste godgeleerden en kerkmannen tegen de „Wiedertäufer" werd ingebracht, als beoogden zij een gewelddadigen ommekeer te voltrekken in staat en maatschappij. Hij weet te onderscheiden. Neen, het is z. i. „de oude sucht hereseos, dat is

---

Butzer ook Hoffman's *Van den vrien wille* wel? Toch dwalen Leendertz, a. w., bl. 289, Hulshof, a. w., bl. 147, als zij schrijven, dat Butzer van dit punt bij Hoffman geene melding maakt: zie *Die handelinge,* quat. g iiij^{v} aan 't slot en quat. g v^{r}.

1) Zie boven bl. 177, 178.

2) *Die handelinge,* quat. b j^{r}.

3) Ald., quat. b vj^{v}.

4) Ald., quat. c vj^{v} en vij^{r}.

5) Ald., quat. h ij^{v} en iij^{r}.

6) In den brief aan bisschop Christoph van Augsburg, afgedrukt bij Cornelius, *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs,* 1860, II, S. 356.

7) *Handlung,* quat. D ij^{v}; D iiij^{r}; *Die handelinge,* quat. c viij^{v}; d iiij^{r}.

8) *Handlung,* quat. L vj^{r}; *Die handelinge,* quat. e iiij^{v}; l ij^{v} en elders.

der muterie partie ende der oproeringe int rijcke gods" [1]): scheurmakerij dus, afzondering van en verzet tegen „de kerk". Het ergste, wat Butzer in dit opzicht aan Hoffman verwijt, is dat deze door zijne prediking van den geloofsdoop „twist, tweedracht ende onminne onder Christus volk makende is en daardoor" — 't is waar, eene zonderlinge redeneering — „oorzaak is van zooveler marteldood" [2]). Inderdaad, al predikte Hoffman een spoedig aanstaanden ommekeer, waarbij de goddeloozen zouden ondergaan, en al mocht dit, niet onnatuurlijk, de straatsburgsche overheid en mannen van de overheidskerk ongerust maken voor de mogelijke gevolgen dier prediking: nooit had hij één woord gesproken, waarop zijne volgelingen zich konden beroepen voor de bevoegdheid om zelven de hand aan het zwaard te slaan en zelven die straf aan de wereld te gaan voltrekken. Ook had hij nooit kwaad geprofeteerd over Straatsburg, „het geestelijke Jeruzalem", wèl steeds de overheid dier stad geëerbiedigd en ook aan de zijnen aanbevolen zoo te doen. En eveneens verwart Butzer geenszins Hoffman's gevoelen met hetgeen als Denck's groote ketterij gold, dat n.l. ten slotte alle menschen zouden zalig worden [3]). Hij laat niet onvermeld, hoe ook volgens Hoffman sommigen door God worden verstokt [4]). Wat Hoffman's persoon betreft: hoewel deze z. i. „swaerlick in des sathans banden leggende is" [5]), toch wil hij met zijn geschrift „disen armen menschen nit beschweren sonder die kinder Gottes erwarnen" [6]). En over de voorstanders van den geloofsdoop heet het: „Doch wollen wir die umb Christus willen" — en er is sprake van de anabaptiste martelaars — „ob wol im jrthumb des widertauffs gestorben seind, hiermit keins wegs verkleynen" [7]). Trouwens Butzer moest wel over die Anabaptisten zachter oordeelen dan b. v. Zwingli of Melanchthon. Hij verzwijgt het ook in de „Handlung" niet, in hoe velerlei opzichten hij niet zoo lijnrecht tegenover hen staat als andere Protestanten doen. Hij gaat tot zekere hoogte mede met de

1) *Die handelinge*, quat. l ij^{v}. 2) Ald., quat. k vij^{r} en ^{v}.

3) *Handlung*, quat. H ij^{r}; *Die handelinge*, quat. f vij^{r} en de aanteekening aldaar; quat. g iiij^{v}.

4) Ald., quat. h ij^{r} aan 't slot en ij^{v}.

5) Ald., Quat. l j^{v}.

6) *Handlung*, quat. L vj^{r}; *Die handelinge*, quat. l ij^{v}; ook quat. b vv. Natuurlijk is „arm" hier eene uitdrukking van meewarigheid met minachting gepaard.

7) Ald., quat. L iiij^{v}; *Die handelinge*, quat. k vij^{v}.

leer van de zonden waarvoor geene vergiffenis mogelijk is, van de zondaren voor welke men niet bidden mag [1]); wijst niet iedere verbanning uit de gemeente af; zelfs spreekt hij van 'tgeen „wij behooren te doen, wanneer wij voor die oude menschen bidden, als men die doopen zal": waarbij toch zeker aan bejaardendoop in de straatsburgsche kerk is gedacht [2]).

Verder verdient ook de wijze, waarop Butzer zich in de voorrede over de „liebe fromme Christen im Niderland etc." uitlaat [3]), de aandacht. „Gott hat euch zu seinen preisz, auch zu trost vnnd stercke aller seiner gleubigen, so vil von ewerem glauben hören, soliche genad gethon; ... dasz jr jhm ia ein guter säliger geruch seind, weit vnd breyt. Er wölle nur bewaren vnd fürbringen, das er bey euch so herlich angefangen, vnnd bisz anher wunderbarlich erhalten hat". Maar „wir lang wol sehen, ... dasz er also euch auch lasset die geferlicheren anfechtungen widerfaren, nit allein der vsserer verfolgung, sonder vil mehr der innerlichen, durch falsche verfürische leeren u. s. w." [3]). De satan is werkzaam en maakt door allerlei sekten en „rottungen" velen afvallig: daartegen „würt auch das schrifftlich verwarnen wenig thun; Gott musz man sie befehlen vnd für sie bitten, ... damit ... jhr glaub also gesund vnd gantz bleibe vnd durch ware liebe alles guts zu gemeyner besserung aller menschen ... würcke u. s. w. Dieser glaub vnd liebe haben wir gute Hoffnung, stande noch steif bey euch vnd wachse täglich" [4]). Nu echter bedreigt hen met Hoffman's optreden een groot gevaar. En in de synode heeft deze zich er al op beroemd, dat hij overal in Nederland „seine jrthumben in schwanck bracht habe". Maar Butzer kan dat niet gelooven [5]). Zijne dwalingen zijn toch al te grof: men moet al niets van Christus weten om daaraan geloof te slaan. Nu zij, die nederlandsche broeders, echter ten gevolge van de zware vervolgingen mogelijk niet overal „gesunde leerer" hebben en daar eenvoudige zielen soms verleid zouden kunnen worden, nu schrijft hij voor hen dit werk. 't Mocht dezen of genen uit hun midden, die door Hoffman in zijn geloof geschokt kon zijn en toch de waarheid bleef liefhebben, weer op den rech-

1) *Die handelinge*, quat. g ij^{r}.
2) Ald., quat. i viij^{r}. Zie de aanteekening aldaar.
3) Ald., quat. a ij^{r}; *Handlung*, quat. A ij^{r}.
4) *Handlung*, quat. A iij^{r}.
5) Ald., quat. A iij^{v}.

ten weg brengen. „Zij mochten het ten beste opnemen, het „als vor Gott leesen vnnd erwegen, ... damit jhr mit allen heyligen in einigkeyt wares Christlichen glaubens, vnd warer gemeynschafft seines leibs steyff vnd fest bleiben vnnd täglich fürt fahren, das also hinfür wie biszher sein nam durch euch gheyliget, sein reich erweitteret werde u. s. w." [1]). Ziedaar, hoe Butzer zich den toestand van zijne geestverwanten in ons land in 1533 voorstelt. Is 't niet, of hij van een protestantsch land spreekt? Of ... moeten wij dan toch bij „Nederland etc." aan den Beneden-rijn denken [2])? Maar dan blijft nog zulk eene beschrijving van den toestand dáár en in dat jaar vreemd klinken.

Ik moet nog vermelden, dat in den „Catalogus der Remonstrantsche bibliotheek te Amsterdam", 1877, bl. 35, onder No. 140 opgegeven staat: „M. Butzer, Over de dwalinghen van M. Hoffman, 1523". 't Boekje is niet te vinden; waarschijnlijk heeft de samensteller van den catalogus ons exemplaar van „Die handelinge" onder de oogen gehad en zoo onjuist beschreven. — Een uittreksel uit de „Handlung": „Die wahre, reine Lehr der Erlösung Jesu Christi u. s. w. Wider die ... jrrthumben Melchior Hoffmans im Synodo zu Straszburg, Anno 1533. gehalten, fürbracht ... Durch den Hochgelehrten D. Martin Butzer ... seither entschlafen ... Anno M.D.LXII". (o. O. u. Dr.) [3]), ken ik niet.

Tot zoover over het boekje zelf en zijn inhoud. Thans heb ik de nederlandsche vertaling te bespreken.

Vooraf zij opgemerkt, dat er behalve deze nog eene andere vertaling bestaat, die ook wel in ons land zal zijn gelezen; n.l. in het Nederduitsch (of het Oostersch?). Zij is het werk van Brixius, die — hij was Bernard Rothman's zwager, — predikant aan St. Martini te Munster was, vóórdat de stad in handen der Wederdoopers kwam. Hij heeft haar met de uiterste nauwgezetheid vervaardigd en met eene voorrede verrijkt [4]). De titel dezer vertaling luidt: „Hanndelinge in dem opentliken gespreke to Straszburg iungest im Synodo gehandelt, tegen Melchior Hoffman, dorch de

1) *Handlung*, quat. A iiijvr. 2) Zie boven bl. 208, aant. 5.

3) Mentz und Erichson, *Zur 400 jährigen Gebürtsfeier Martin Butzers*, 1891, S. 121. 4) Afgedrukt bij Cornelius, *Geschichte u. s. w.*, II, S. 356 fg.

prediker darsuluest, van veer vernemliken stucken Christlyker leer vnde holdinge, sampt getruwen dargeuen, ock der grunden, dar vp Hoffman syne erdommen settet. — Dusse Melchior Hoffman ... dath rechte Euangelium erst in alle werllt vthbrengen. Gedruckt to Monster yn Westphalen vth beuell der Erberen vnde Ersamen heren Borgermestren vnde Raidt, darseluest. etc. — M.D.xxx.iij. Aan het slot: gedruckt to Munster vp dem Honekamp, dorch Ludgerum to Ryng. Anno 1533. In 4^0; quat. A j—M iiij^v. Van dezen druk is niet meer dan één exemplaar bekend, vroeger in 't bezit van Krohn, thans van de Hamburger stadsbibliotheek. Welwillend mij geleend, is het, zooals straks blijken zal, voor de bezorging van dezen herdruk van „Die handelinge" mij van veel dienst geweest.

Van deze laatste vertaling is eveneens, voor zoover ik weet, slechts één exemplaar bewaard gebleven, het hier afgedrukte. Dit berust in de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam; is in kl. 8^0 gedrukt, en bevat quat. a j tot quat. l iij^r. Aanwijzing van drukker en van plaats van uitgaaf ontbreekt. Den titel vindt men natuurlijk hierachter bl. 219 afgedrukt. Daarop staat vermeld, dat zij nog in 1533 is uitgegeven. Wel heet het quat. a vij^r: „want hij (Hoffmann) scrijft dat in desen somer van. xxxiiij. (*sic*) die tyt der veruullinghe (lees: „vervolginghe"; zie de aanteekening op die plaats, bl. 227 hierachter) ende zijnder bontbroederen geeynt sal worden"; en zou men dus geneigd zijn aan 1534, eigenlijk (met het oog op het jaartal van den titel) aan de maanden tusschen 1 Jan. en Paschen 1534 te denken als den tijd waarin het boekje het licht heeft gezien. Maar — het duitsche origineel en de nederduitsche vertaling hebben de toevoeging „van xxxiiij" bij „desen somer" niet, — 'tgeen op dezelfde bladzijde volgt, „dat hi (in zijne profetieën) nv schoon (reeds) loegenachtich geuonden is, want den tijt van der belegghinghe der stadt Straesburch nv verloopen is", woorden, letterlijk vertaald uit de duitsche uitgaaf, die ongetwijfeld van 1533 is; dit kan toch in verband met het „desen somer" uiterlijk in den voorwinter van 1533/34 geschreven zijn. Immers, niet 1534, maar 1533 was het jaar, dat door Hoffman en de zijnen als dat van de zegepraal van het rijk van Christus was voorspeld. Er schiet niet anders over dan het jaartal op den titel voor juist, en dus dat getal xxxiiij in den tekst voor eene drukfout te houden;

evenals een paar regels vroeger „xxiiij duysent" eene drukfout voor „xxxxiiij duysent" is.

Het boekje bevat nergens eene aanwijzing omtrent den persoon van den vertaler. Zeker was het Nederlandsch, ik kon evengoed zeggen het Hollandsch, zijne moedertaal, niet maar eene taal, door hem aangeleerd. Veel meer dan uit zijne vertaling, die slordig is en waarin geregeld halfduitsche woorden, schoon (reeds), ort (bijbelplaats), doorheyt (dwaasheid) voorkomen, blijkt dit uit de volzinnen [1]), op ééne plaats zelfs bijna eene geheele bladzijde [2]) van zijne eigene hand, die door hem in het vertaalde geschrift zijn ingevoegd. Het éénige eigenaardige, dat ik in zijne taal heb opgemerkt, is, dat hij somtijds aan den uitgang der woorden vader, moeder, Schepper, wonder, eene e hangt [3]), evenals hij dit doet bij infinitivi; en dit laatste niet alleen daar waar deze voor het gerundium staan [4]). Hij schrijft „vadere, Scheppere, gheloouene, stridene"; wel niet doorloopend, maar toch herhaaldelijk. Zoo ook eene enkele maal bij een ander woord: dore, claerdere, wijdere [5]). Is dit misschien vlaamsch taaleigen? Nu kan hij, al is hij in ieder geval Nederlander, daarom zeer goed te Straatsburg zijn verblijf hebben gehad. Men zou dit laatste zelfs kunnen afleiden uit hetgeen hij in het invoegsel van zijne hand op quat. k viij^{r} en ^{v} aangaande Denck en Hetzer vermeldt. Dit is toch eer te Straatsburg dan in ons land algemeen bekend geweest. En er waren in die stad Nederlanders genoeg; nog in den tijd van Kalvijn's werkzaamheid aldaar, die er toen (in 1539) zijne vrouw, eene zuid-nederlandsche Doopsgezinde, heeft gevonden. Ook moeten velen van hen beide talen hebben verstaan. De besprekingen, in 1538 te Straatsburg tusschen David Joris en de leeraars der straatsburgsche Melchiorieten gevoerd, zijn in het Hollandsch gehouden, behalve wanneer daarin Lienhard Jost, de bekende straatsburgsche profeet, aan het woord was: deze sprak volgens het nog aanwezige blijkbaar nauwkeurige protokol [6]) duitsch,

1) *Die handelinge*, quat. h viij^{r}: „Mer waert sake .... door warachtich berou, vergheven worden"; quat. k vij^{v}; en elders.

2) Ald., quat. k viij^{r}—k viij^{v}, de woorden: „die sij altijt voortbrengen ende beschermen willen ... als andere gherechte christene menschen".

3) Ald., quat. c j^{v}, c iij^{r}, c vj^{v}, c vij^{r}, l iij^{r}, en elders.

4) Ald., quat. f j^{r}, f 2^{v}, f 3^{r}, g j^{v}, en elders.

5) Ald., quat. k iij^{r}; alle drie op dezelfde bladzijde.

6) Dit protokol, door David Joris eigenhandig gecorrigeerd, is in handen van

maar werd blijkbaar door de anderen goed begrepen. Zoo was het ook bij de Melchiorieten in ons land: als Polderman in zijn boven aangehaalden brief schrijft [1]), dat „das Niederland der Bücher voll ist", bedoelt hij de profetieën van Jost enz., door Hoffman in het Duitsch uitgegeven. En te Straatsburg was ditzelfde zeker niet juist alléén bij Hoffman's aanhangers het geval.

Over de geestesrichting van den vertaler valt niets bijzonders op te merken. Zijne invoegselen zijn in geen anderen toon gesteld dan Butzer's origineel. Eene enkele maal schijnt hij wat scherper dan deze tegen Hoffman gekant te zijn. Zoo, wanneer hij [2]) „was elender betäubter geist das seye" vertaalt door: „wat ellendigher rasenden ende verduuelden verdoopten gheest deze Hoffman in hem heeft". Of wanneer hij [3]) voor „ein freuel" schrijft: „een stoute vermetelde raserye". Of wanneer hij in een door hem ingevoegd stuk de oorzaak der ketterij van Hetzer en van den edelen Denck in hunne zucht „om gheacht te worden inder wereld" vindt [4]). Aan den anderen kant verandert hij niets aan den zachter, meewarigen toon, dien Butzer aan het slot over den door hem bestredene en over hen, die, ofschoon dwalende in den wederdoop, om Christus' wil den marteldood hebben geleden, aanslaat [5]).

Eéne bijzonderheid in den arbeid van den vertaler is van dien aard, dat ik er iets langer bij moet stilstaan. Door haar ben ik genoodzaakt geweest af te wijken van den regel, in de „Bibliotheca" tot dusver gevolgd: den regel, volgens welken wij de 16de-eeuwsche geschriften letterlijk afdrukken zonder eenige wijziging of toevoeging in den tekst. Bij „Die handelinge" nu was het niet wel doenlijk, aan dezen regel getrouw te blijven.

De vertaler namelijk, die anders, naar de invoegselen van zijne hand te oordeelen, geenszins een onbekwaam man was en zeer goed

---

Blesdijk geweest: zie diens *Historia Davidis Georgii*, ed. Revius, 1642, p. 74. Eene copie daarvan maar met de verbeteringen van eene andere (of van Davids?) hand dan die van den afschrijver bevindt zich met eene menigte andere papieren, door de bazelsche overheid in de woningen van David en zijne volgelingen in beslag genomen, nog heden in de zoogenaamde „Joriskist" op de Bazeler bibliotheek; in hedendaagsch afschrift op de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam.

1) In *Niedner's Zeitschrift*, 1860, S. 75.

2) *Die Handelinge*, quat. c vj^{r}; *Handlung*, quat. D j^{r}.

3) Ald., quat. c iiij^{v}; *Handlung*, quat. C iiij^{r}.

4) Ald., quat. k viij^{v}.

5) Ald., quat. k vij^{v}.

hollandsch schreef, heeft blijkbaar beter deze zijne eigene taal dan het Duitsch verstaan. Mede ten gevolge daarvan (ofschoon, naar ik vermoed, niet uitsluitend; hij zal zich bovendien wel verregaand achteloos van zijne taak hebben gekweten) heeft hij niet slechts op enkele, neen, op tamelijk veel plaatsen den zin van Butzer's „Handlung" onjuist weergegeven, soms zelfs juist het tegendeel laten drukken van hetgeen het duitsche origineel hem bood. En alsof dit nog niet genoeg was: hij heeft meer dan ééns door een enkel woord of een paar woorden in te voegen of weg te laten volzinnen onverstaanbaar gemaakt. Meermalen liet hij zelfs het woordje „niet" weg [1]) of laschte hij dat in den tekst in [2]).

Om slechts enkele voorbeelden te noemen; de lezer zal zonder moeite in dezen herdruk tal van andere vinden: In „Die handelinge" (N., d. i. Nederlandsch), quat. a viij^{v}, staat: „Valentinus ..... alsulcke vergiffenis wtgestort heeft". In „Handlung" (H.: d. i. Hoogduitsch), quat. B j^{v}, staat: „Valentinus solch gifft" (vergif) „ausgegossen hat". — N., quat. f j^{r}: „Dese menschen zijn ... verlost heeft; Die kinderen behooren der werelt toe". H., quat. F iij^{v}: „Diese seinds ... erlöset hat, Die anderen seind die welt". — N., quat. f vij^{r}: „Mer sy meynden vrylick eenen yegelicken". H.: „haben sie freylich nit yederman ... gemeynet". — Van „demnach" H., quat. G j^{r}, maakt de vertaler, N., quat. f iij^{r}, „nogtans"; en „damit" vertaalt hij in de eerste vellen bijna geregeld met „daermede", totdat hij N., quat. f iij begint het met „opdat" weer te geven. — N., quat. c j^{r} is „gut zu sehen" uit H., quat. C ij^{v} weggelaten en daardoor de volzin onverstaanbaar gemaakt.

Deze slordigheid begint reeds op eene der eerste bladzijden. H., quat. A ij^{r} luidt: „Er vnser barmhertziger getrewer vater wölle nur bewaren vnd fürbringen, das er bey euch so herlich angefangen, vnnd bisz anher wunderbarlich erhalten hat". Hierin is toch waarlijk niets onduidelijks. Wat maakt echter de vertaler er van? „Onze barmhertige getrouwe vader, wille nv toe voeghen ende voortbrengen, die by v seer heerlick begonst ende aengenomen is, ende dye vluyden tot noch toe wonderlick onderhouden heeft: quat.

1) O. a. N., quat. c viij^{r} en f vij^{v}; vergelijk H., quat. D ij^{r} aan het slot, quat. G iij^{r}.

2) O. a. N., quat. e iiij^{r}; vergelijk H., quat. E iiij^{r}.

a ij^{r}. Een paar regels verder schrijft H., dat God hen „lasset die geferlicheren anfechtungen widerfaren nit allein usserer verfolgung, sonder vilmehr der innerlichen u. s. w." N. vertaalt: „dat hy vluyden heeft laten gemoeten die haestighe, ende hoechlicke quellicke wtwendighe tribulacie ende aenuechtinghe niet alleen onser verlossinghe, mer veel meer der inwendiger enz."

In H., quat. K iiij^{r} staat: „Gott verbeuttet ... seinem volck den götzendienst, vnd ceremonien, damit die Heyden, so vor im land Canäan gewesen, jhren göttern gedienet hatten". N. vertaalt, quat. i vj^{v}: „God verboedt .... sinen volcke, daeraf te doen, dat haer ceremoniën die welcke te voren int lant van Canaan geweest waren, ende daer sij haer afgoden mede gedient hadden".

Wat nu betreft de oorzaak van zulk eene reeks van grove fouten in de nederlandsche uitgaaf: men zou kunnen vermoeden, dat deze naar de nederduitsche of oostersche vertaling van Brixius is vervaardigd en dat deze misschien aanleiding tot die fouten geeft. Dit is echter geenszins het geval. Brixius' werk komt in iederen volzin en ieder woord, ook in de hierboven aangehaalde, nauwkeurig overeen met het duitsche origineel. Daaruit zijn die fouten en vergissingen dus niet te verklaren.

Mogelijk is ook dit: dat de schuld daarvan niet bij den vertaler, maar bij den drukker ligt; dat niet de eerste zijn origineel, maar de laatste zijne copie gebrekkig heeft verstaan of gelezen. Is het boekje te Straatsburg gedrukt en heeft het een duitschen zetter en duitschen corrector gehad, dan zou men hieraan kunnen denken. Maar waarschijnlijk acht ik althans het laatste al zeer weinig wegens de letter; en ook bij die veronderstelling blijven èn het groote aantal èn de aard der fouten nog onverklaard. Hoe intusschen dit zij: zooals „Die handelinge" thans vóór ons ligt, zou een herdruk daarvan zonder aanwijzing en verbetering van de meest zinstorende fouten niet veel waard zijn voor den lezer, die het duitsche origineel of de nederduitsche vertaling niet binnen zijn bereik heeft om daarin over al die duistere plaatsen in de nederlandsche bewerking opheldering te zoeken. Er moest dus door mij een weg worden gevonden om den herdruk zóó in te richten, dat deze beantwoordt aan de nederlandsche uitgaaf van 1533 en dat te gelijk de lectuur er van niet zoo onvruchtbaar is als de verwardheid in de vertaling ze dreigt te maken.

Nu had ik bij iedere van die zinstorende fouten in eene aanteekening aan den voet der bladzijden den hoogduitschen of den oosterschen tekst kunnen laten drukken. Maar die verwijzingen zouden zoo talrijk zijn geweest, dat alweer de lectuur uiterst vervelend en vermoeiend zou zijn geworden. En aan veranderen van den hollandschen tekst mocht ik natuurlijk niet denken. Dat ware geheel in strijd met het doel van de „Bibliotheca": geschriften, die door onze vaderen gelezen zijn, te herdrukken juist in den vorm, waarin zij door hen gelezen zijn.

Ik meen echter een weg gevonden te hebben, waarlangs men aan het bezwaar, waarvan hier sprake is, ontkomt. De herdruk, die hier volgt, biedt de nederlandsche vertaling van 1533 ongewijzigd; terwijl hij te gelijk overal, waar de lezer op onverstaanbaar zinsverband zou stuiten of waar hij lijnrechte tegenspraak tegen Butzer's bedoeling in het duitsche origineel zou ontmoeten, in den tekst de onmisbare verduidelijking uit de hoogduitsche of nederduitsche uitgaaf aangeeft.

Waar de vertaler door één of meer woorden uit het origineel weg te laten den zin heeft bedorven, heb ik dat woord of die woorden, uit dat origineel vertaald, in den tekst opgenomen; maar met kleiner letter gedrukt en dus zoo, dat de invoeging gemakkelijk te herkennen is. En waar hij volzinnen, die hij niet begreep, heeft willen verduidelijken door iets daaraan toe te voegen, soms met geen ander gevolg dan dat 'tgeen in het Hoogduitsch helder genoeg is in het Hollandsch duister werd, daar heb ik het door hem ingevoegde tusschen ronde haakjes geplaatst. Dit laatste deed ik ook op die enkele plaatsen, waar de vertaler nieuwe volzinnen invoegde. Ik heb niet dan met de uiterste soberheid en alleen in gevallen van volstrekte onvermijdelijkheid de eene en de andere wijze van doen te baat genomen; en heb deze, waar het maar eenigszins noodig kon schijnen, gerechtvaardigd door in eene aanteekening den hoogduitschen, soms ook den nederduitschen (oosterschen) tekst op te geven. De eerste is daarbij met H., de tweede door O. aangeduid. Met N. wordt de hier herdrukte nederlandsche vertaling bedoeld. Slechts nu en dan gaf ik in die aanteekeningen de bladzijde op; voldoende keeren om hem, dien 't lust, in staat te stellen ook die van de andere aanhalingen te vinden.

Nu komen in N., evenals in H. en O., reeds op eenige plaatsen

ronde haakjes voor, die daar ook eene enkele maal als aanhalingsteeken dienst doen. Ik heb deze door scherphoekige ([ ]) vervangen: ter onderscheiding van de ronde, die ik alleen daar waar woorden door den vertaler zijn ingevoegd bezig en dan vóór en achter die woorden heb geplaatst.

De lezer heeft dus slechts de woorden, met kleiner letter gedrukt, zoowel als al de ronde haakjes weg te denken; en hij heeft den letterlijken, ongewijzigden tekst van ons boekje (N.) woord voor woord vóór zich. Het is nu overbodig geworden hem ieder oogenblik lastig te vallen met de verplichting om eene aanteekening te raadplegen, wil hij verstaan wat hij leest.

Op deze wijze is, meen ik, er voor gezorgd, dat de herdruk van „Die handelinge" niet afwijkt van het doel, hetwelk de „Bibliotheca" zich voorstelt; en is aan den anderen kant het gevaar voorkomen, dat die herdruk den lezer hier en daar onverstaanbare en dus ongenietbare lectuur zou bieden.

De „Handlung" en de nederduitsche vertaling daarvan bewijzen bij dezen herdruk van „Die handelinge" nog een anderen dienst dan dat zij, waar deze onduidelijk is, ons doen zien wat de vertaler waarschijnlijk heeft willen zeggen, soms ook alleen wat Butzer heeft bedoeld. Aan ons exemplaar er van ontbreken namelijk vier bladzijden: quat. k iiij^{r}—k v^{v}. Ik heb deze bladzijden op hare plaats ingevoegd: en dat niet uit het origineel maar uit de nederduitsche vertaling, quat. M j^{v}—M ij^{v}.

Beide kwamen daarvoor met volkomen gelijk recht in aanmerking; de laatste wijkt nergens van het eerste af. Maar Brixius' vertaling beveelt zich voor mijn doel hierdoor aan, dat zij, gelijk ik reeds opmerkte, van de twee boekjes waarschijnlijk het meest in ons land gelezen is.

Nog iets anders, dat in „Die handelinge" ontbreekt, nam ik uit de beide andere uitgaven op. Ik bedoel den titel van de hoofdstukken bovenaan de bladzijden. Voor den lezer is de opneming daarvan een groot gemak. Ook bij de keus van die opschriften volgde ik „Handlung" en nederduitsche vertaling, maar ik gaf ze natuurlijk weder in de nederlandsche bewoordingen, waarin zij in den tekst van „Die handelinge" voorkomen.

¶ Die handelin

ge vander openbaerder disputacie, die ghebouden is in Synodo, dats inde vergaderinge te Straesburch, tegben Melchior Hoffman, door die predicanten der seluer stadt, van vier wtghenomen stucken der Christelijcker leeringhen ende onderboudinghe, die met die Godlike scrift gheuesticht ende ghegront staen.

Tegben die welcke Hoffman zijne erroren ende dwalingben voort ghebracht heeft.

¶ Dese Melchior Hoffman wort van zijnen iongheren oft aenhangeren, voor den al der grootsten prophect ende Apostel wtghegeuen, die hem voor den grooten ende iongsten dach des Heeren, in Nederlant verheffen sal, die daer na, dat recht Euangelie ouer alle die werelt brengben sal.

Die stucken die hier in ghehandelt worden, die zijn int ghewende blat hier gestelt, Anno M.CCCCC.XXXiij.

[a j v] ¶ Dese na volgende Godlijke articulen heeft Melchior Hoffman eens deels gheheelic verloochent, ende grousamelic gelastert, ende eens deels onrechtelick ende verkeert verclaert ende wtgegeuen, gelijck hier in metter Godlicker scrift claerlick bewesen ende betuycht wort.

Die eerste.

Dat dat eewich woort Gods menschelike nature, wt der hoochgeloefder maecht Maria aenghenomen heeft.

Tweede.

Vander verkiesinge Gods, ende vander verlossinghe ons salichmakers Jesu Christi, van onsen onvrijen wille, ende onvermogen [1]) onser natueren tot goet.

Dat derde.

Van vergiffenisse ende quijtscheldinghe der sonden, oock der weetelicker sonden, na datmen die kennisse ons Heeren Jesu Christi ontfanghen heeft. Ende welck die sonde inden [2]) heyligen geest sy, die nemmermeer vergheuen en wort.

Dat vierde.

Vanden Doop oft Doopsel der ionger kinderen, hoe dat die Christelick gebruyct wort. //

---

1) H. en O.: vnuermogen.

2) „Sonde" of „lastering in" (in plaats van „tegen") „den heyligen geest" (zie ook boven, bl. 162) kan een germanisme zijn. N. las immers zoo in H. (en O.), hier gelijk quat. J ijr—J ivv. Misschien heeft Butzer die uitdrukking aan de Vulgata ontleend, die althans Mk. 3: 29 en Luk. 12: 10 blasphemare of dicere „in" spiritum heeft; daarentegen Matth. 12: 31, 32 „contra". Van de duitsche vertalingen, die van Luther, de nederduitsche, de zurichsche, heeft echter geene enkele op ééne van deze plaatsen „in".

Allen lieuen rechten Christen menschen in Nederlant.

a ij r

GHenade ende vrede door onsen Heere Jesum Christum, bysondere lieue broeders. Gode onsen hemelschen vader sy eewelick lof ende danck, die v luyden tot sinen prijs, ende oock tot troost ende stercheyt van andere geloouige, alsulcken genade ghedaen heeft, als wy van v luyder gelooue verhoort hebben, in sinen sone onse Heere Jesum Christum, ende den seluen Christum selfs soo sterckelick te bekennen, lief te hebben, ende na te volghen, ghegunt ende verleent heeft. Alsoo dat van v luyden, een goet salich gheruchte, oft na segghen, gaende is, wijdt ende breyt. Onse barmhertige getrouwe vader, wille nv [1]) toe voeghen ende voortbrenghen, wat hij (die) by v seer heerlick begonst ende (aengenomen is, ende dye v luyden) tot noch toe wonderlick onderhouden heeft. Want wij langen tijt wel bemerct hebben, dat ghelijck v luyden, die genade Gods tot zijnder kennisse ende liefde ghebracht heeft, dat hy v luyden oock heeft laten gemoeten die haestighe, ende hoechlicke quellicke wtwendighe tribulacie ende aenuechtinghe, niet alleen onser verlossinghe [2]), mer veel meer der inwendiger // beuechtin- [a ij v]
gen, door valsche verleydingen, leeringen, waer door dat ghelooue aen Christum iammerlicken gevalst wort, alle liefde wtgheblust wort, alle cuysheyt ende eerbaerheyt te gronde gedreuen wort. Ofment wel beghint met groote naerstigheyt, ghelijck oft daer anders nergens [3]) gheen vergiffenisse oft afsteruen en ware. Want by dese valsche ende verwoede leeringe, alder meest schijnsel [dwelck valsch ende bedriechelick is] van heylicheden is, Ende by den recht geloouighen is meer verstants ende meerder waerheyts. Als ons dat die heylige Paulus bysonderlick leerende is, dat wi ons daer voor houden ende wachten sullen, in beyde die Epistelen tot-

1) H.: nur.

2) Verkeerd vertaald. H.: vsserer verfolgung, van uitwendige vervolging.

3) Uitgelaten uit H.: sunst nierget. Met „men" zijn zij bedoeld, die zich door die valsche en verwoede (H.: verführischen) leeringen laten meeslepen, die eerst met vromen ijver beginnen enz.

ten Corinthen, tot den Collossensen, ende oock inder Epistelen tot Thymotheum. Want dit den hoochsten greep, ende listicheyt des Sathans is, dat hi met valsche naersticheyt ende heylicheyt hem
2. Cor. 11. wtgheeft ende verstelt, als een Engel des lichts, tot dat hy door sulcke wtwendige scoonheyt [aen welck haer die werelt, altijt voor ende na vergaept heeft, ende noch vergapende is] die eenicheyt der kercken schore [1]), die verachtinge des godliken woorts invoere, ende also metten gelooue alle goet verstoore.

Ende daer na, laet hy zijn naersticheyt achtere, ende als die ghene met der werelt spottet, tot haerder scaden, so drijft hi sulc-
[a iij r] ke(n) sijne werctuychen // in alle [ooc wtwendige schande ende laster] also dat niemant ellendiger ende verkeerder en leeft dan sulcke gheveynsde geesteleerders [2]) doen, ghelijck dagelicx wtbreect ende ouer al int licht coemt. Aengesien dat sy op die eenvoudighe waerheyt, ende opten vasten steen Christum niet gegront en zijn, noch staende zijn, daerom moet haer sondich [3]) ghebou te neder vallen, ende te niet werden. Ende sy zijn die luyden, daer Paulus af scrijft, inden tweeden brief tot Thimo. int. iij. ca.

Also ist ooc vergaen met somige ander secten van ketters [4]), die eerstelic een naerstich leuen voerden int schijnsel van heylicheden, mer geheel onsalichlijck [5]) (, als si alleen haer eygen conscientien wel bekennen). Also gaetet oock met dese nieuwe wederdoopers toe, want int beginsel, als sy die dwalinghen vanden wederdoop, van eedt te doene, noch swaert te voerene, ende meer andere bestaen hebben, so doen sy ongehoorde naersticheyt, met vasten, met bidden, met strengicheyt des leuens, in allen dinghen, ghelijck sy ouer al bewesen hebben, die nv daer toe comen zijn, dat si alle afgoderie ende schandelick leuen, ouer al ende gheheelick nyet en schouwen. Een deel van haerluyden zijnder die seggen dorren [6]), dat sy daer niet aen en sondigen, want sy niet meer sondigen en
[a iij v] mochten, want haren ouden Adam in haerluyden // verstoruen is. Een ander partije zijnder van haerluyden, die alle vreese Gods, ende dat gheheele ghelooue hebben laten varen, ende dese zijn rechte Epicureen, die noch God, noch zijn woort meer en houden.

Dese vrucht van die rotten ende vergaderinghe dees volcs stelt ons God daghelics ghewoonlick [7]) voor ons ooghen, met so verscrickelike erroren ende dwalinghen, inde welcke sy dagelics vallen, ende verscheyden haer vander Christeliker gemeenten, ende willen

---

1) H.: zerreisze. 2) H.: Geistler. 3) H.: sandig.
4) In plaats van somige . . ketters heeft H.: vnseren freyen münchen vnd nunnen.
5) H.: die erstlich vnsäglichen ernst des lebens führten.
6) Durven. 7) H.: gewaltig.

beter ende heyligher zijn, dan ander rechte Christenen. Ja sy versmaden die rechte Christenen, als Heydenen, van gheenen Christenen en willen si geleert worden, sy en comen in gheene Christelijcke kercken oft vergaderinghen, sy willen selfs altijts leeren ende niet gheleert worden. Ende die haerluyden niet en gelooft, oft aenhanghen en wil, daer spuwen sy na, ende ordeelen hem ter stont als eenen Heyden ende verdoemden mensche.

Het is te beclaghen, datter so weynich deser luyden zijn, die van haer voornemen ende valsche opinie willen scheyden, ende der rechter bekender waerheyt willen aenhangen ende waernemen, ende haerder eygender salicheyt gaede slaen, daer ons nochtans die heylige Paulus so naerstelijck vermaent totten Philip. int. ij. // Dat wi ons wachten sullen van murmuracien, van ydele twijfe- [a iiij r]
linghen, van tweedracht, van schandelijcke vraghen, van nieuwe opinien, die bederuen ende niet en stichten, die welcke sy nochtans alle so stoutelick ende onsinnelic aennemen ende bewaren, dat alle onrast [1]) daer wt oorspronck heeft.

Nv want by dese wederdoopers, die in veelderley secten ende rotten gedeelt zijn, niet en helpt, dat clare ooghen schijn, So mach die scriftelijke waerscouwinge, oock weynich ende luttel doen, men moetse God beuelen ende daer voor bidden, dat God haer luyden die ooghen opdoen moet, dat sy bekennen moghen, dat Christus Jesus onse Heere is alleen, onse wijsheyt, gherechticheyt, heylicheyt ende verlossinghe is, ende dat dese alleen door hem ons toegheeomen zijn, op dat sy haer den Heere gantzelick ouergeuen mogen, ende op dat haer gheloof, gesont ende recht bliuen mach, ende op dat si door oprechte liefde alle goet doen moghen totter gemeender beteringe van allen menschen, ende dat si alleen wercken moghen, tot bouwinge ende stichtinge der kercken Christi, ende niet tot bederuinghe oft destructie, Want god is verachtende, alle dat wt een recht gelooue niet vloeyende en is, ende dat totter liefde niet dienende oft behoorende en is.

Wy hebben goede hopinghe, dat dit recht // gheloof ende liefde, [a iiij]
by v luyden in Nederlant, noch stijf staet, ende noch dagelicx wassende is. Al ist datter eene, die hem Melchior Hoffman noemende is, hier seer dyerlick [2]) beroemt heeft, in onsen Synodo, daer menich recht ende geleert Christen vergadert is gheweest, dat hy sine opinien ende articulen [die welcke geheel erroren ende dwalinghen zijn] in handelinghe ende inden loop gebracht heeft [dwelck wy niet wel en hebben connen gheloouen] in Nederlant ouer al. Want

1) Oneenigheid, strijd; eig. onrust.
2) H., quat. A iijr: gar thewr, met grooten ophef.

zijn dwalingen so grof ende openbaer zijn, dat sy vrylick [1]) noch geheel niet van Christo weten mogen, die haer luyden verleyden ende vervoeren laten. Alsoo heeft ons die liefde tot vluyden beweget ende ghedrongen, want [2]) nv uwer luyden een deel, vele sware veruolgingen ende tribulacien, gedult ende gheleden hebt, ende op dat een ghesonde ende rechte leeringhe Gods onder vluyden soude sijn.

Ende ten is niet vreemts oft nieus, dat sulcke stoute hoochvermetele rotmeesters, ende listighe valsche leeraers, die haer herte bedect hebben vol ghiericheden, goede slechte ende onnoselen consciencien, dwalende maken, dat wi vluyden ouerscriuen moeten, hoe wy met Melchior Hoffman, in onsen Synodo, ende openbaer spreekinge oft disputacie, cortelick door onsen genadigen Heeren
[a v r] Eersamen raedt, // deser stadt Straesburch hier gehouden is, Ende hoe in zijn erroren ende dwalingen, ghehandelt is geweest, Ende met wat gronden der godlijcker scrift, wij hem de selue syne dwalinghen, soo veel als hy in dese disputacie, voort ghebracht heeft, wt Gods genaden wederleyt hebben, getrouwelijcken oock daer by stellende, die gronden ende die redenen oft scriften, die welcke dese Hoffman, om zijn articulen mede te beuestigen, voortbrengende was, Ende dit hebben wy gedaen, daerom, oft by auontueren yemant by vluyden waer, die noch liefde totter waerheyt hadde, die welcke dese Hoffman in zijn geloof, in eeniger manieren dwalende gemaect hadde, den welcken wi weder op die bane des Christeliken geloofs brenghen mochten, door die aenscouwinghe ende onderwijsinge, metter claerder waerheyt, ende der Godlijcker scrift, die wij getrouwelic, ende met onnoselder slechter herten, hier wt ghegeuen ende bescreuen hebben, ende op dat also een yeghelijck rechtelick berecht [3]) worden mach.

Wij hebben dicmalen, ende teghen veel wederspreekers der Godlicker waerheyt, gehandelt ende ghestreden, metten godlicken woorden, die oock seer verscrickelike dwalingen voortbrenghende waren. Mer want dese haer erroren ende dwalinghen, by vluyden niet
[a v v] wtgedragen // oft gesayet hebben, gelijck dese Hoffman ghedaen heeft, so heeftet ons goet gedocht, vluyden alleen die handelinge ouer te scriuen, dye wij met Hoffman gehadt hebben. Lieue broederen, wilt dit van ons int beste verstaen, ende als voor God lesen ende weghen, ende Christum onsen eenigen hemelschen meester,

---

1) Evenals overal voor „freilich" in H.

2) Het volgend tot „vluyden soude sijn" luidt in H.: das jhr von wegen der schweren verfolgungen nit allenthalb möget gesunde leerer haben.

3) Berechten, onderrichten, berichten.

om synen geest [die alle waerheyt leerende is] getrouwelijcken bidden, daer mede [1]) ghy luyden met allen heyligen in eenicheyt des warachtigen Christelijcken geloofs, ende in warachtige ghemeenscap des lijfs Jesu Christi, stijf ende vastelick bliuen moghet, ende daghelicx voort varen moecht, op dat also hier na, als tot noch toe, zijnen naem door v geheylicht werde, zijn rijck verbreyt worde, ende op dat alle na zijnen godliken wille, wtghericht worde. Want v luyden dan toeuallen sal, oock dat tijtelick is, ende alle dat v luyden nuttelijck, ende van noode wesen sal, sal v dan van God gegeuen worden. Ende God sal v luyden dan vergeuen genadelick alle uwe dagelicxe vallen ende ouertredingen, want ghy dan warachtelic met allen recht geloouigen menschen in zijn lichaem vereenicht ende gheincorporeert zijt, ende bliuen sult, ende alle uwe wercken, sullen ten besten, ende tot goeden ghescict worden. Ende God en sal v dan in gheen tentacie laten vallen, mer sal ons dan vanden boo-//sen viant, vaderlick verlossen, welcken boosen viant, God niet [a vj r] toe laten en sal eenich arch oft verderuen, ons toe te voeghen, ende sal des machteloes zijn. Ende God sal gheuen, dat alle veruolginge, tegenspoeden ende tribulatie, die v luyden toe comen oft ontmoeten mogen, v luyden tot een vaste ende versekerde salicheyt, dienen ende wercken moeten. Alleen laet den eenigen almachtighen God, uwer luyden vader zijn, ende ghelooft zijn woordt in alder eenuoudicheyt, ende alleen tot zijnder eeren, ende niet tot uwer eyghender eere ende tijtlick profijt, so sal hy v luyden ongetwijfelt zijnen heyligen gheest geuen. Laetet achter alle aensien der personen, latet wil ende onwille, gunste ende ongunste vallen, Aensiet die sake in haer seluen ende rechtet alle wt, na den ongetwifelden woorde Gods. Dat wil [2]) v luyden, ende ons allen verleenen, onse hemelsche vader, door onsen Here Jesum Christum, den welcken zij lof ende eere inder eewicheyt. Amen.

Marten Butzer in den naem zijns ende zijnder medehulpers int heylich Euangelio te Straesburch, uwen lieuen broederen in den Heere. //

---

1) Damit, opdat.

2) H.: wölle.

[a vj v] Den geest des Heeren, brenge ons
in alle waerheyt. Amen.

ALs den Eersamen raedt onsen genadigen Heeren hebben, door onsen, ende des Hoffmans bedingen [1]) den Hoffman ghegunnet, in onsen vergaderinge oft Synodo, een openbare disputacie te houden, van alle tghene, dat hem aen onsen predicant oft leeringen, falende is oft gebrekende was. Dwelck gheschiet is opten. xi. dach van Junio, Anno xxxiij. So heeft hy vermetelike vier nauolgende verscrickelijcke dwalingen ende erroren, voortgebracht, met grooten dyeren [2]) getuygenissen, seggende. Dat hi is een knecht des alder hoochsten, ende een getuyge, des Heeren Jesu Christi van God daertoe verwecket was, om dese gruwelijcke erroren ende dwalingen, diewelcke hy voor dat Euangelie Christi wtgheeft, der werelt te vercondigen, ende alder meest, onse luyden te Straesburch.

Hy vercondicht oock, dat Romen dat gheestelic Babylon is, ende dat Straesburch dat geestelijc Jerusalem is, daerop hy oock seer dragende [3]) is, niet alleen in mondelijcke leeringen, meer oock in alle zijne scriften, ende sonderlinge in zijn opruerighe dromen, die
[a vij r] hy aengheno-//men heeft van eenen slechten mallen, oft rasenden mensche, die Lenaert Joesten genaemt is, die niet wel zijnder sinnen machtich en is, want hy by ons in banden int hospitael gheleghen heeft. Ende oock van een dwaes wijf, die spreekende is, dat sy veel reuelacien heeft, mer sy heeft desgelijcx so veel geests Gods, als die Lenaert. Ende dese reuelacien, oft heymelijcke openbaringen, heeft hy te samen vergadert, ende tweemael in druck laten wtgaen [4]).

Wt dit Jerusalem [schrijft hy [5])] sullen maechdelijcke Apostelsche

1) Beden. H.: Bitt.

2) H. quat. A iiij v: mit groszer thewrer bezeugung, sterk en met grooten ophef betuigende.

3) H.: schr dringet.

4) Over Lienhard Jost, zijne vrouw Ursula en hunne profetieën en visioenen: Leendertz, a. w., bl. 172 vgg., 256 vgg. Dat Hoffman's uitgaaf van deze (thans verloren? ald. bl. 398, maar zie bl. 172, aant. 1) in 1532 reeds tweemaal het licht hadden gezien, blijkt ook uit een „Bericht" van de straatsburgsche predikanten aan den raad: zie *Niedner's Zeitschrift*, 1860, S. 62. Krankzinnig was Jost niet: zie hierboven, bl. 213, 4.

5) In *Das freudenriche Zeucknus vom worren friderichen ewigen evangelion u. s. w.*

boden, hondert duysent, ende. xxiij. duysent [1]) wtgaen, ende den bondt, ende die doopinghe des waterbadts, ouer alle die [2]) werlt voeren oft draghen. Ende [3]) dit soude nv begonnen te geschien, want hy scrijft dat in desen somer van. xxxiij. die tijt der veruullinghe [4]) sijns wederdoops ende zijnder bontbroederen geeynt sal worden. Ende dat dan den doop des bloets beginnen sal, ouer die ghene die dese veruolcht hebben. Ende dat die stadt Straesburch te voren belegert sal worden, mer niet verwonnen oft ghedestrueert worden, met veel ander grouwelike opruerige valsche prophecien, in den welcken hi eensdeels nv schoon [5]) loegenachtich geuonden is, want den tijt vander belegghinghe der stadt Straesburch, nv verloopen is. Ende nv soude hy dat ghaerne loochenen ende in een ander ma-//niere bewimpelen. [a vij v]

Noch scrijft dese Hoffman, dat dese Prophecien hem so veel gelden als Jsaia, Jheremia, oft een ander Gods Propheet.

Nv soo mach een yegelijck Christen mensche wel mercken dat dese bloetsuchtighe opruerige droomen, vanden geest voortgecomen is, die vanden beghinne een moordenaer geweest is, ende niet wt den stillen saechtmodigen gheest Christi, die soeckende is, dat verloren is, ende helpende is het ghene dat bedoruen is, Daeromme hebben wy dit hier int corte willen te kennen gheuen, ende daermede te verstaen doen, wat wi daer af houden, ende wat een yegelic Christen rechtelic van dese beroemende getuygen, ende droomende valsche geesten, houden ende geloouen sal, op dat niemant denckende en si [waert dat wy stilswighende waren] dat wy dese gheesten niet en kennen. Aengesien dat dese Hoffman inder stadt Straesburch, dese saken wtgheuende is, ende oock op dat niemant en meyne, dat wij met hem eens, ende accorderende zijn. //

¶ Dese zijn die vier erroren die Hoffman in die Synodo, tegen die warachtige Euangelische leeringen, wtgegeuen heeft, ende te beschermen oft te verantwoorden beghonnen heeft. [a vij r]

DIe eerste dwalinge is, dat dat eewich woort Gods, ons natuer ende vleesch van Maria der ioncfrouwen niet aengenomen en heeft, mer dat [6]) van selfs vleesch geworden is, Also dat onse Heer Christus mer van eender natueren, ende niet van twee natueren en sy.

---

1) Drukfout voor xliij. 2) H.: über alle Welt.
3) Over den hier beginnenden volzin zie de *Inleiding*, bl. 212.
4) H.: verfolgung. 5) Reeds. 6) Voor: dattet.

Dat tweede is, dat die verlossinghe Christi allen menschen gelijckelijck te deel geworden is, tot betalinge der erfsonden ende dat God allen menschen totten eewigen leuen ghescapen ende vercoren heeft, ende dat hi allen menschen ghegheuen heeft kinderen Gods te worden, Ende dat een yegelijck, die die eerste genade Gods wel gebruyct, totter salicheyt coemt, wantet in zijn vermogen oft macht staet. Ende dat een yegelijc die Gods genade niet aen en neemt, eerst verworpen wort, ende in eenen verkeerden sin ghegeuen wort, ende daer na, in die verdoemenissen gestooten wordt.

Dat derde is, dat alle die ghene die Christum gekent hebben,
[a viij v] ende zijns geests deelach-//tich geworden zijn, ende daer na wetelijcken sondigen, gheen vergiffenisse der sonden daer na wachten en dorren, ende gheen remissie vercrighen en sullen.

Dat vierde is, dat der kinderen doopsel wt den duuel is, ende dat van gheenen Christen, gedult oft geleden sal worden.

OM zijn eerste erroer mede te beuestigen, so heeft hy vier voornomende [1]) gronden ingevoert. Ten eersten, so heeft hi alder dringelicste den sprueck Joannis gedreuen. Dat woort is vleesch worden. Ende daer bi heeft hy gesproken, daer en staet niet, dat woort heeft vleesch aengenomen, daeromme so is dat woort Gods van hem selfs [2]) vleesch geworden, also datter maer een natuer en sy, mer een hemelsch vleesch. Gelijck dat voortijden, die prince der ketteren Valentinus oock ghehouden heeft, ende alsulcke vergiffenis [3]) wtgestort heeft Anno domini. M.CCCC. ende. ij. [4]) na Christus gheboorte.

Ten tweeden, is hi oock daer af gans hart gelegen, Hadde die Heer wt Maria, ons vleesch aenghenomen, so soudt dat vervloect Adams vleesch moeten zijn, ende dan en soude hy ons niet hebben mogen verlossen, also oock alsulck vleesch, gheen spijs totten eewigen leuen gezijn en conde, als doch dat vleesch Christi ghe-//
b j r presen wort. Joan. vi. cap. Dese arme mensch is in dat iammer ghecomen, dat hy spreect, Vervloect sy dat vleesch Marie.

i. Cor. xv. Ten derden soo heeft hy voorgheworpen, den sprueck Pauli, Die eerste mensch vander aerden, is aertsch, die ander mensch, is die
Joan. iij heer vanden hemel. Daer toe die spruecke Joannis ingevoert, Niemant en vaert op inden hemel dan die vanden hemel hier af [5]) ghecomen is, dats die soon des menschen, die inden hemel is.

¶ Dese zijn wtghenomen [6]) gronden ende fundamenten, wt die

1) H.: fürneme.
2) H.: sye das Wort gottes selb zu fleisch worden.
3) H.: gifft, vergif.
4) H.: hundert vnd zwey vnd viertzig jar.
5) H.: herab.
6) H.: seine fürneme.

welcke hij in die disputacie gehandelt heeft, die alleen [1]) aengetoghen heeft, die figuren vanden stoel der ghenaden, om zijn erroren ende dwalinghen mede te verwarene [2]).

OP zijn eerste sprake, hebben wy dese antwoort ghegheuen. Dat eewich woort Gods, is God van natuere ende wesen, eens metten vader ende heylighen geest, want Joannes spreect, Dat woort was Joan. i. god, so is nv God in zijnen wesen eewich bestandich ende onwandelbaer, want hy van hem seluen spreect: Jck ben, Niet, ick ben gheweest, oft ick worde, Het is alle te mael gants ende geheelick in hem, daer en mach niet af oft toe gedaen worden. Welcke sprake onse Heer Jesus oock ghebruyct heeft, als hy spreect, Eer Abraham was, so ben ick. Die wijle dan, dat // eewich ende onver- [b j v] wandelbaer woort gods vleesch dats mensch gheworden is, Ende want ghelijc ons die scrift getuycht, wt der maget Maria gheboren is, ende niet doorgangen, oft doorgevaren en is, want hy een mensch, eens menschen soon ende een vrucht des lijfs Marie, inder scrift genoemt wort, ia dat meer is, hy hem seluen also noemet. Hebre. i. Daeromme seker ende ia zijn moet, dat dat woort, ghelijck in hem seluen, eewich bestaet ende alles dragende is, ghelijck inden tijt wt Maria gheboren is, die menscelijcke natuere aen hem genomen heeft, ende hem daer mede vereenicht heeft, alsoo dat een persoon, die eenige sone Gods ende oock der menschen sone is, Die nochtans beyde die natueren, die godlijke ende die menschelijcke, warachteliken heeft, die Godlike natuer van eewicheyt, die menschelike natuere, inden tijt aenghenomen heeft. Gelijck die heylige Paulus Gala. iiij. scrijft. Als den tijt veruult was, heeft God zijnen sone ghesonden, ghemaect wten wiue oft vrouwe.

Dat (wordt) beuesticht, dat dye Heere dat rechte warachtich saet is des wijfs, dat der slanghen hooft moet den cop breken oft tot stucken wriuen. Ende dat saet Abrahe, door welck alle volck moeste ghebenedijt worden. Dat saet Dauids, die int huys Jacobs ee-//wich b ij r regneren soude, die ware ghebenedijde vrucht des lijfs Marie, ghelijck Elizabeth wt den heylighen gheest sprekende is.

Hier tegen mach ooc niet strijden, dat woordeken Worden, op welc dat Hoffman emmer stuent, ende gelijckenisse daer op invoert, ghelijck daer wt cracht des Heeren in die bruloft, water wijn gheworden is, want alsulck woort en gheeft dat niet, somen spreect, dit is dat worden, dat daerom sulck dinck aen zijn eerste wesen verandert moeste zijn. Men spreect, Carolus is keyser, Ferdinandus is coninck worden, mer daer wt en volcht nv niet, dat si beyde

1) H.: in plaats van „die alleen" heeft H.: allein das er.
2) H.: ferben.

nv niet aen haer nature ende wesen zijn, dat sy te voren waren. Ende als men dese spraken wil wtleggen, so seytmen allemael Carolus heeft keyserliken Ferdinandus coninclicken gewalt ende hoochheyt aenghenomen. Nv mach die menschelicke nature in onsen Heere Jesu Christo, der Godlijcker nature, in die welcke hy van eewicheyt is, weyniger afbreken ende haer veranderen oft met haer vermengt worden, dan keyserlijcke ghewalt der menschelike nature, aen Coninck ende Keyser yet afdoen, oft met haer vermengt worden. Want ghelijck daer wt als men spreect, Carolus is keyser gheworden, Jn gheender manieren en volcht, dat [1]) daeromme zijn
[b ij v] menschelijcke nature niet meer en sy, // ghelijc sy te voren was, aen keyser te zijne, ende niet gants ende onverruct en bliue. Also mach desgelijcx so luttel oft weynigher volgen, dat die godlike natuer des eewichs woorts gods aen haer seluen yet verandert oft nieu geworden sy. Want Godlike ende menschelike natuer veel onvermengder met malcanderen zijn, dan menschelijcke nature ende keyserlijcke ghewalt.

Salmen dan sulck exempel van water dat wijn wort, hier by gebruycken, ende dese sprake, dat woort is vleesch worden, gelijcker maten verstaen, so soude dan volghen, dat dat eewich woort Gods, na dattet vleesch gheworden ware, niet meer dat eewich woort ende God soude zijn. Ende dan soudt also worden, dat onse Heer Jesus Christus, niet dan vleesch ende mensch soude zijn, ghelijc den wijn in die bruloft wt water gemaect, niet meer water, mer alleen niet dan wijn was. Hier op merct wel, also volcht [2]) die looghen haer seluen.

Die wijle dan nv dat eewich woort Gods, in zijnder Godliker nature, also wol [3]) eewichlic onverruct ende onvermengt bliuen sal, ende tot noch toe ghebleuen is, ghelijck van eewicheyt gheweest is. Ende die scrift daer af so claerlijck betuyghet, dat die Heer inder tijt warachtich mensche gheworden is, van Maria waerlijck
[b iij r] geboren is, waerlijck in dese menschelijcke na-//ture gheleden heeft ende op verresen is, ende hem seluen vleesch ende beenen, hebbende, ghelijck een ander mensch, vertoent heeft, so moet ooc volghen, dat onse Heer Jesus Christus beyde is, warachtich Gods soon, ende des menschen soon, ende dat hy beyde, van Godlicker ende menschelijcker nature sy. Ende dat dat woort, dat van beginne is, ende alle dingen dragende is, die menschelijcke nature aen hem ghenomen heeft.

---

1) Er staat: doeromme. Het nu volgende luidt in H., quat. B ij^{v}: das darumb sein menschliche natur nit noch, wie vor, am keyser gantz vnd vnuerruckt sye.
2) H.: fahet, vangt.
3) Er staat: vol. H.: so wol.

Dit heeft oock die Epistel totten Hebreen, geheelick fijn betuycht, in dese woorden. Wij sien Jesum, die nv een weynich minder ghemaect was, dan den Enghelen, door lijden des doots, met heerlicheyt ende eere gecroont te zijne, daer met [1]) hy wt Gods ghenade, den doot voor allen menschen smaken soude. Dan het betaemt hem, om wiens wille, ende door wien alle dinghen zijn, als die ghene, die veel kinderen tot heerlicheyt brenghen soude, ende die een hertoge ende auctoer haers salicheyts oft heyls wesen soude, door lijden ende passie volcomen te worden, want die daer heylich maect ende die soo heylich ghemaect worden, zijn alle wt eenen. Waeromme hy hem dan niet en scaemt, haerluyden broeders te hieten, Als hi spreect, Ick wil dijnen naem vercondighen mijnen broeders. Int middel der ghemeenten, wil ick dy prijsen. Ende voort meer, Jck wil my op hem // vertroosten. Ende [b iij v] weder, Siet hier ben ick, ende mijn kinderen, die my God ghegeuen heeft. Hier omme, want die kinderen, aen vleesch ende bloet ghemeenschap hebben, so heeft hi gelijcker maten dat selue hem oock deelachtich gemaect, daer mede hy door zijn doot, hem crachteloos maken soude, die de cracht des doots hebbende was, dat is, den duuel. Ende om dat hi vrymaken soude, die ghene, die met die vreese des doots, alle haer leuen lanck tot dienstbaerheyt oft seruituyt, bezwaert waren. Ja, die engelen en heeft hi niet aen hem ghenomen, mer dat saet Abrahe heeft hy na hem ghenomen. Waer wt so behoort hy den broederen, in allen gelijck te worden, waer mede [1]) hi barmhertich soude worden, ende also bekent worden, ende een ghetrouwe hooghe priester ende bisscop voor God ende tot God, om dat hy die sonde zijns volcx af soude nemen, ende die afdraghen want int ghene dat hi in lijden geweest ende gepassijt is, ende ghetenteert geweest, can hy alle die ghene die ghetenteert worden helpen, Alle dese leestmen also van woorde tot woorde int tweede cap. totten Hebreen.

Jn dese woorden hebben wij nv, dat onse Heere Jesus die ghene is, om wiens wille, ende door wiens wille alle dinghen zijn, ende haer wesen hebben, dats te segghen, dat Jesus is dat // eewich [b iiij r] woordt, ende also warachtich God. Ende want hy wilde, veel kinderen tot heerlicheyt brenghen, so heeft hi door lijden dat moeten volbrenghen, ende daer om so moeste hi een gerecht mensche worden, want die so heylighet, ende die so geheylicht worden, die moeten wt eenen, dats van eender naturen zijn. Daerom volcht gelijkelijc daer wt, want hy hem seluen noemt onse broeder te zijn, ende hy ons luyden zijn kinderen noemt, ende die broeders

1) Damit, opdat.

ende kinderen, zijn van eenen vlees ende bloede. Ende also heeft hi des ooc willen deelachtich worden, waer doer hi den duuel, door zijn doot ende steruen crachteloes gemaect heeft.

Hier door wort openbaer, dat waert sake, dat Christus gheen warachtich mensch, van onse vleesch ende bloet niet en waer, so en soude hy ons niet rechtelick, broeders ende medebroeders hebben mogen hieten oft noemen, noch hy en soude niet hebben mogen steruen, noch hi en soude den duuel niet machteloes hebben moghen maken, noch hy en soude die auctoer ende hertoge ons heyls niet gheworden zijn.

Nv is oock wt dese volgende, want hy die engelen na hem niet genomen heeft, mer dat saet Abrahe, heeft hi na hem genomen, Daeromme heeft hy in lyden den broeders willen ghelijck worden. Hier in sietmen claerlijc [1]) doer den geest, hy spreect van dat na
[b iiij v] hem nemen, // dat hy Abrahams vleesch ende bloet na hem genomen heeft, int welcke hi heeft comen lijden, ende den broederen gelijck worden, ende haer luyden daer mede behulpelick zijn.

Een yegelijck mach claerlijck mercken, dat dit aennemen deser plaetsen [2]) geheelick niet is (dan) alleen, dat aennemen totter genaden. In welcke woorden Hoffman een wtulucht soect, seggende, Dat die enghelen van welcken hier ghesproken wordt, oock van Christo tot ghenaden aenghenomen zijn.

Hoffman spreect hier wel om die waerheyt te scouwene ende te vliedene, die hem sterckelic teghen is, datmen hier in dese plaetse, door die Engelen, die duuelen sal verstaen. Maer dit en heeft gheen apparentie, want die duuelen en worden nergent (slechte) [3]) Engelen genoemt, mer met additie oft toedoen, worden si boose engelen, oft Sathans engelen genoemt.

So siet claerlick, dat dese epistele, in dat geheel eerste capittel, ende ooc int tweede, vanden goeden engelen spreect, want sy bewijsen wille, dat onse heer Christus, meerder is, dan die engelen. Aengesien dat God tot gheenen enghelen ghesproken heeft, ghelijck tot onsen heer Christo. Ghy zijt mijn beminde sone. Item so is oock gescreuen, Alle Gods engelen sullen Christum aenbidden. Ende int
[b v r] tweede cap. // sluyt die Epistele, so die Heer meerder is dan die engelen. Ende een yegelick die ouergetreden heeft, tghene dat die enghelen gesproken hebben, heeft rechtelick zijn straffinge ontfangen, want haer woorden seker ende vast geweest zijn. Hoe sullen wi dan te meer ontvlien? ist dat wi so groote salicheyt achterlaten

---

1) Het nu volgende luidt in H.: klar, dasz der geyst hie redet von dem an sich nemen. 2) Het woord „aannemen" op deze plaatsen (in deze teksten).
3) H.: schlecht, d. i. eenvoudig weg.

oft verachten, die ons die sone Gods gegeuen heeft. Ende oft scoon die sone, in een cleyn, minder ghemaect is, door lijden ende tribulacie, dan die enghelen, so is die sone Gods nochtans door zijn lijden, een hertoghe des heyls geworden, die veel kinderen tot Gods heerlicheyt brenghen sal.

Jn welck alle, een yegelijck wel siet, dat die Epistele in dese plaetse, vanden goeden engelen spreect, ghelijck sy te voren bescreuen heeft, dat die Engelen dienstbare gheesten zijn, dye tot dienstbaerheyt gesonden worden voor dye ghene die die erffenisse des salicheyts besitten sullen. Ende vanden seluen engelen tuyghet die Epistele, dat dat eewich woort Gods, sulcke engelen niet aenghenomen en heeft, ghelijck dat saet Abrahe, welck saet hy also aenghenomen heeft, dat hy van onser nature, ons vleeschs ende bloets, ende also onse broeder gheworden is, twelck hi den engelen, niet ghegunt, noch toe ghegeven, en heeft.

Hier mede hebben wij vryelijcken, allen god-//vruchtighen ghe- [b v v]
noech ghedaen, op den eersten Hoffmans gront, wt die welcke hy ghaerne, zijne verscrickelijcke erroren ende dwalinghen, funderen ende vestigen soude.

Ende op den sekeren gront der waerheyt, so wij bekenden, dat Maria onsen Heere waerlick ghebaert heeft, dat Maria zijn rechte natuerlijcke moeder is, ende dat hi die warachtige vrucht haers lijfs is, so heeft hij wel daartegen ghesproken, dat wy ooc broeders, Mat. xij.
susters, ende moeders des Heeren zijn, ende dat wij vanden Heere Mar. iij.
selfs also ghehieten worden, als wij doen den wille zijns hemelschen vaders.

Ende want dese allegacie niet sluytende en is op ons propoost, daer wt machmen mercken, die verderffelijcke ombescaemde vermeteltheyt van desen armen mensche.

Men weet wel, dat wij door tgelooue aen Christum, hem met Ephe. v.
hoochster maechscap oft verwandtscap toegewent werden, als die ghene, die van zijnen vleesch ende beenen zijn. Alsoo bekennen wij oock, dat die vleeschelijcke gheboorte alleen, Mariam niet en soude salich ghemaect hebben, en hadde sy den Heere oock in haren geest niet ontfanghen, ende hem in een godsalich leuen, niet ghebaert en hadde, Daer wt ist, dat die Heere alle wegen vant vleeschelijcke opt gheestelijcke ghewesen heeft. //

Want doe dat vrouken riep. Salich is dat lijf, dat v ghedraghen [b vj r]
heeft, ende die borsten, dye dy ghesoecht hebben, soo sprack die Heere, Ja meer salich zijn die, die dat woort Gods hooren, ende dat bewaren. Desghelijex inde plaetse daermen tot hem sprack, Dijn moeder ende broeders zijn daer buyten, ende begheren dy, So wilde hy dat volc weder vant vleesch opten geest voeren, ende

sprack, Sy zijn mijn moeders, susters, ende broeders, die den wille Gods doende zijn.

Mer hier door en wort niet benomen, dat die ioncfrou Maria, gheen [1]) natuerlijcke moeder des Heeren en zij. Ende al hadde sy den Heere vanden heylighen gheest ontfanghen, mer ghelijck een recht natuerlijc kint, gheneerde [2]) hem (dat) in haer lichaem, ende wert [3]) daer na gheboren, ende sy heeft haren tijt der reyninghen ghehadt, ende haer borsten heeft sy hem te suyghen ghegeuen, ende oock anders mede ghespijst ende opghetoghen, also, dat ghelijck hy in haer lijf, alsoo oock van buyten geuoedt is, gewassen, ende toegenomen heeft. Ende die ontfanckenisse ende kintdraghen Marie, en wort niet anders aenghesien, dan ghelijck een ander gheloouich mensche ghesciet. Ende hadde Joseph niet [4]) een ander ontfanckenisse aen haer bemerct, so en soude hy haer niet gescouwet, oft laten hebben willen. Aenghesien dat sy hem te houwelick
[b vj v] gheghe//uen was, om bi hem te houdene. Mer eylaes lieue Heer God, veel van ons, en willen dye woorden Gods, niet in eenen slechten ende rechten eenderley sin, ende in oetmoet aennemen ende verstaen, ende daer doer comen sulcke verscrickelicke verderffelijcke dwalinghen ende onsinnicheden.

Den tweeden wtghenomen [5])

gront Hoffmans.

DIe tweede sprake oft redene Hoffmans staet hier op, want hy seyt Adams vleesch si vervloect, vol sonden, ende en mach gheen spijse des eewichs leuens zijn, ende daeromme en heeft Christus Marien vleesch, dat van Adam ghecomen was, niet moghen aennemen, oft int selfde ons verlossen.

Hier op geuen wij dese antwoort. Na dat die Engel Gabriel, Marie der ionckfrouwe die salighe boetschap ghedaen hadde, ende sy ghesproken hadde, Hoe sal dat gheschien, aengesien dat ick gheens mans en bekenne? Doe sprack die Engel, Die heylige geest sal ouercomen in dy, ende die cracht des alderhoochsten sal dy beschijnen oft ouerschaduwen. Hier om dat heylich, dat wt dy gheboren sal worden, sal ghenoemt worden, die sone Gods. Wt dese woorden sien wij, dat door cracht des heylichs gheests, (die

---

1) Eene herhaling van de ontkenning „niet benomen". H. heeft zulk eene herhaling niet, maar: „auch ein". 2) Voedde.

3) Dit „wert" is van de hand van den vertaler, die in „den Maria inn jhrem leib erneret, hernach geboren" bij dit laatste „geboren" ten onrechte aan Jezus dacht. Het beteekent: gebaard.

4) Uit H. blijkt, dat hier „niet" moet worden ingevoegd. Freylich, so der Junckfrawen Marie jhre entpfengnuss ... nit anders angesehen worden were dann wie das allen glaubigen geschicht, Joseph hette nit geschewet sie ... zu ihm zu nemen: H. quat. B iiij v. 5) H.: fürneme.

Heer) van Maria Adams vleesch na der naturen [mer niet na der sonden] waer-//lick aengenomen ende gheboren is [1]). Ende daer omme [b vij r] ist oock heylich ghenaemt gheweest, (want) ende daer umme dat het sonder sonde zijnde, aenghenomen is, ende dat vleesch des eewighen woort Gods gheworden is(. Ende), daer omme so macht(,)ia wel een heylige offerhande voor die sonden zijn, ende onse spijse ende dranck totten eewighen leuen zijn, ende onse Heere, in dit vleesch, die eenige middelaer tusschen God ende die menschen zijn. Alsoo dat wie aen hem ghelooft, van alle sonden, maledictie oft vloeck verlost werden.

Ende dit vleesch wt Maria also aengenomen, is gheen vermaledijt vleesch, mer een gebenedide vrucht, vleesch ende saet der maget Maria, ende alsoo oock Dauids, Abrahams, Adams ende Eue, door welck alle volc gebenedijt worden, ende der slanghencop te stucken ghewreuen is, dats, alle macht ende gewelt des duuels gebroken is, Hier omme so en behooren wij niet te ghebruycken, den [2]) aert der spraken, dat wij segghen mochten, Dat vleesch Christi, sy des verdoemden Adams vleesch, ghelijck dat Hoffman ymmer driuende is, ende daer mede die arme consciencien der slechter menschen verscricken wille, Wanttet sekerlick is, dat gheen verdoemt oft vermaledijt vleesch, ons verdoemde menschen versoenen en mochte, Ende op dat verstaen mach worden, dat ons Heeren Christi // vleesch, ghebenedijt is, hoe wel het oock [wt- [b vij v] ghesceyden die sonde] vander nature ende eygenschap der kinderen Adams is, ende daer omme Adams vleesch is. So segghen wij, ghelijc die ganse kersten kercke, ende gelijc die scrift spreect, Dat Christus is dat saet Abrahe, ende geboren wt die lendenen Dauids, dat Abraham ende Dauid wtnemelicst die beloftenisse gedaen is.

Dat suuere ende ontschuldich vleesch Christi en heeft niet wt zijnder aert, dattet middele ende versoene tusschen God ende ons, maer om die beloftenisse, en om des eewichs woorts Gods wille, van welcke het aenghenomen, ende in eygender personen met hem is, ende daer mede vereenicht is, nochtans beyde die naturen onvermengt bliuende. Aengesien dat gheen engel door hem seluen, ons hadde mogen versoenen, so moeste dat die sone Gods selue doen, door die offerhande zijns reynen vleeschs. Als Hoffman oft zijns gelijc spreect, Adams vervloect vleesch, en mocht ons niet versoenen, So gheuet antwoort een yegelijc Christen leser. Dat dat ghebenedide saet Abrahe, die warachtighe mensch Christus Jesus

1) Van Maria is (bij de conceptie van den zoon, n.l. door dezen laatste) Adams vlcesch aangenomen en (dit vleesch van Adam) is later van (d. i. nu: door) Maria geboren, d. i. gebaard, ter wereld gebracht.

2) Met nadruk: „dien". H.: die art der red (rede).

ons versoent heeft, Ende merct dat dat woordeken Adams vleesch, die vermaledidinge wtgeeft; ende [1]) dat woordeken Abrahams saet,
[b viij r] om der beloftenissen wille, die ghebenedidinghe wt-//geeft; mer anders blijft ende is een aert ende nature Adams, ende Abrahams saet.

Melchior Hoffman soect een behelp ende wtvlucht int ghene dat die heylige geest in Maria gewrocht heeft, ende inden articule ons Christeliken geloofs, ontfangen vanden heylighen geest; daer wil hi wt sluyten, dat onse Here Christus Jesus die menschelike natuer wt Maria der maget, niet na hem genomen en heeft, Mer een yeghelijc can wel sien, dat sulcke werckingen des heyligen geests, die warachtige ontfanckenisse ende geboorte, in der menschelijcker nature, in onsen Here Jesu Christo niet en beneemt.

Die enghel sprack voort, Siet ghi sult ontfanghen in dijn lichaem [Ecce concipies in vtero] ende eenen sone baren. Die scrift seyt ontfanghen, ghebaren, sone, moeder, ende alle dese hieten een recht warachtich ontfanghen, warachtelick ghebaren, eenen rechten natuerlijcken sone te zijne, ende oock een rechte natuerlike moeder te zijne, gelijc dat voor die ooghen der gantzer werelt, betoont ende bewesen is, in alle dat leuen Christi, die doot Christi, ende ooc na die verrijsenisse Christi bi den wtuercorenen, die getuygenissen hier af gauen, Welcke alle, dat eenich woordeken Vleesch, ghenoech te verstaen ende te kennen geeft, ende oock betuycht voor alle die ghene die Gods woorden geloouende zijn. //

[b viij v] ## Den derden gront Hoffmans.

1. Cor. xv. DIe derde insprake [2]) oft gront Hoffmans is, dat Paulus seyt, Die eerste mensch is vander aerden aertsch, die ander mensch, is die Heere vanden hemel. Maer wt dese sprake en volcht niet anders, dan dat alle dat aen onsen Heere Christo is, hemels, heylich, ende reyn is van allen sonden, ende alle weghen geweest is, dwelck men daer wt goet te verstaen heeft, want daer na terstont volghen dese woorden, Gelijck als die aertsche is, also zijn die aertsche, ende ghelijck die hemelsche is, also zijn die hemelsche. Ende ghelijc wij ghedraghen hebben, die ymagine ende beeldenisse des aertschen, also sullen wij oock dye beeldenissen des hemelschen draghen. Ende want wij nv die verrisenisse des vleeschs, gelooуende ende hopende zijn, ende in warachtighe menscelijcke nature, hemels gheworden zijn, ende die beeldenissen des hemelschen in ons dragende zijn, waer door nochtans die warachtige menschelike

---

1) Er staat: wtgeeft. Ende. — Uitgeven beteekent: uitdrukken, voorstellen, te kennen geven. Sich wtgeven: zich voordoen of zich betoonen als.

2) H.: Einrede, tegenwerping; in O.: argument.

nature van ons niet benomen en wort: also [1]) wort oock in Christo onsen Heere, zijnder warachtiger menscheliker nature niet afghebroken om dat hi vanden hemel ende hemelsch is. Hier omme spreect oock Paulus, Die andere oft tweede mensch. Aengesien dat God spreect, dat hi een mensch sy, so sullen wi hem // oock een c j r
mensch laten bliuen. Ende gelijck Paulus oock scrijft van Christo, Galat. iij.
dat Christus wt der vrouwen geworden ende geboren sy. Hoe soude ons dan anders in onsen sin ende verstant moghen comen. Wat hadde God der moedere ende der geboorte behoeft, als si zijn gherechte natuerlike moeder niet wesen en soude. Ende ghelijck sy Christum nader gheboorte met haren melck ghesoecht heeft, welck melck van haren vleesch ende bloet ghecomen is, ende tot bloet ende vleesch weder in Christo gheworden is. Waer om en sullen wij dan niet bekennen, dat desgelijcx oock in zijns moeders lijf gesciet sy, aengesien dat onse Here, ghelijc andere kinderen toeghenomen heeft, geuoedt is, ende in zijnder tijt gewassen is.

Effen also hout hy [2]) oock metter spraken, die ons Heere van hem seluen spreect, Niemant gaet op inden hemel, dan die daer Joan. iij.
afghedaelt is vanden hemel. Gemerct dat Christus ymmer hem seluen een mensche noemt, ende gelijc hy voort vertellende is, ende van zijnder doot meldinge ende vermaninghe doet, is het goed te sien, dat sulcke spraken [gelijck hier afcomen vanden hemele, oft inden hemel zijn] nyet af en breken oft verminderen, mer oock die spraken beuestighen ende stercken, dat dat eewich woort Gods menschelijcke natuer van Maria der ioncfrouwen // na hem ghe- [c j v]
nomen heeft.

Want ghelijckerwijs onse Heere van den hemel ghecomen was, ende doen hy opter aerden dit sprekende was, oock daer toe inden hemel was, Ende ghelijck men hem teghenwoordich opter aerden sach als een warachtich mensch, ende nochtans oock die ghene was, door welcken alle Gods wtuercoren des hemels deelachtich worden, daerom moeste hy oock warachtich God zijn. Ende hy en can oft en mach nyet lieghen, ende noemt hem seluen een sone des menschen, ende dat niet eenmael, mer dicwijlen achter ende voor [3]) (.Ende al); als [4]) was dit synen bysonderen naem, ende (yegelijck) betoonde eigentlick watmen van hem houden soude, Ende als [5]) wilde hi dat wij gheloouen souden, dat hy een warachtich mensche was, en so hadde hy oock in hem beyde die naturen, die Godlijcke natuer, ende die menschelike natuer. Na zijnder Godlijcker natuer

---

1) Er staat: wort. Also.
2) H.: haltet es sich auch.
3) H.: Für und für. O.: vaken vnd manichmael. Hier: voor en na.
4) H.: als ob. O.: als oft.
5) Er staat: al.

so was hy eewich, ende alle dingen dragende, ende na zijnder menschelijcke nature, so hadde hi ons in sinen tijt verschenen, ende was van eender maget gheboren, Ende also mach hier wt wel volghen, dat hi in zijn persoon te samen ende onvermengt hadde beyde die naturen, die Godlijcke nature van eewicheyt, ende die menschelijcke natuer die hi inden tijt aenghenomen hadde.

c ij r Voorder, daer wt dat niemant ten hemel comen mach, // die niet te voren van den hemel afgecomen is, moeten wij oock alle die leden Christi zijn, ende met hem ende door hem, als die ghene die zijn lijf zijn, int hemelsche wesen gheset worden. Ephesi. primo.

Vanden hemel comen, dat is, van bouen hier af [1]) nieu geboren worden, ia oock in dien zijn, als der gheender welcker burgerschap ende wesen inden hemel is, also verre als wij anders met Christo verresen zijn.

Phil. iij. Ghelijck nv alle dese aen ons ende in ons zijn, daer wij noch inder menschelijcker nature zijn, ende dit te samen staen [2]) mach, so ist oock aen onsen Heere Christo, dat hy vanden hemel ghecomen is, ende oock inden hemel is ende zijn wesen heeft, Ende hierin en sullen wy niet erreren, dat hi van Maria die menscelike nature, ende euen ghelijc ons vleeschs ende bloets aengenomen heeft, na zijn menschelijcke nature, ende dat hi hemelsch warachtich God ende inden hemel is, na zijnder Godlijcker naturen.

Den vierden gront Hoffmans.

INt seuende capittel inden Epistelen totten Hebreen wort Melchisedech inghevoert, als een figure ende beelt Christi, ende also is van hem ghescreuen. Eerst so is hi gheinterpreteert, te zijn een Coninck der gherechticheyt, ende daer na ooc een Coninc //

[c ij v] Salem, dat is, een coninc des vredes, sonder vader, sonder moeder, sonder gheslacht, noch beginsel der dagen, noch eynde des leuens hebbende, ghelijck zijnde den sone Gods, blijft priester sonder eynde inder eewicheyt. &c.

By dese plaetse der scrift, trect Hoffman oock, dat die Heere Matbei. xxij. betoont hem yet meer te zijne, dan Dauids sone, wt het ghene, dat Dauid ghesongen heeft, Die Heere heeft gheseyt mijnen Heere, sittet tot mijnen gherechten oft rechter zijde, tot dat ick dijnen vyanden sal legghen tot een schemel dijnre voeten. Hier op vraecht Christus, Jst nv dat Dauid nv hem zijnen Heere noemt, hoe is hi dan Dauids sone?

Psal. cx. Voort so brengt hi by desen, alle die spraken, inde welcke onse Heere Gods sone genaemt is, ende God zijnen vader genoemt heeft, ende dye vadere in hem (in)wonende was, ende dat si met mal-

1) H.: herab. 2) Bestaan.

canderen eens zijn, ende alle die spraken, die desgelijcx van zijnre Godheyt melden, Welcke ghescriften die voorseyde Hoffman vergadert heeft, ende een boeck daer af ghescreuen heeft, ende heeft hondert ghetuygenissen daer in ghestelt [1]), Ende om dat hem aent getal van hondert niet ghebreken en soude, so heeft hy oock daer by ghestelt, die ghetuygenisse des vaders aenden Jordanen. Ghy zijt mijn beminde sone, ghelijck // dat van die drie Euange- [c iij r]
listen Matheo, Marco, ende van Luca bescreuen is, ende heeft dit voor drie ghetuygenissen gestelt. Ende desgelijcx ooc dat die vadere opten berch met ghelijcke woorden vanden Heere ghetuygenisse gaf.

Aldus maken dese verleyders ende verraders voor den slechten ende onnoselen menschen eenen schijn datmen spreken mach, Hoffman heeft hondert plaetsen inder scrift voor hem, die nochtans alle teghen hem zijn, ende niet en is voor hem, want sy alle bewaren ende betoonen inder scrift daer vander Godheyt Christi betuycht wort, dat hy warachtich God is, ende dat hy also, van zijnder Godlijcker naturen weghen, eewich is ende onverandert, ende zijn Godlijcke nature, onvermenget bliuen moet, ende daer door oock dat zijn vleesch ende bloet nemmermeer met zijnder Godlijcker natuer, van eender naturen wesen oft worden mach. Hier wt wordt dan ghesloten, aengesien dat die scrift ooc betuycht hem een warachtich mensch te zijne, dat hi als een eewich God, dese menschelike nature [die Godlijcke nature onverandert ende onvermenghet houdende] aenghenomen heeft, dit can vryelijck [2]) een eyghelijck Christen mensche wel verstaen.

Hier voren is ghemelt, dat onse Heere Jesus Christus so hy nv een puer mensch was, // ons niet en soude hebben verlossen [c iij v]
moghen, ende daerom tuycht ons alle scrift, dat hy oock warachtich God is. Dit selfde wil dic Epistele totten Hebreen oock betuyghen, daer mede dat sy dat gelooue aen Christum, als aen onsen waren ende rechten Heylandt ende salichmaker betoonen ende leeren soude. Ende dat wij te recht bekennen souden, dat die Ceremonien des gesets ende wets Moysi [aengesien dat int beginsel vanden Euangelio veel stridens daer af was, waer af dese Epistele oock sprekende is] totter salicheyt niet van noode en zijn, nv (als)

---

1) Welk boek bedoeld is, blijkt niet. Leendertz meent, a. w., bl. 256 en 287 (op beide plaatsen in de aanteekening, terwijl men bl. 287 voor Bijlage VIII Bijlage VII leze), dat Butzer het oog heeft op *Von der wahren hochprächtigen Majestät gottes und von der ... menschwerdung u. s. w.* Ik heb dit in de *Inleiding*, hierboven bl. 205, van hem overgenomen, hoewel ik niet weet waarop dat gevoelen rust. In het fragment, dat alleen van het boekje nog over is, komen die „hondert ghetuygenissen" niet voor. In de rest daarvan, die verloren is gegaan? Ik weet niet, waar elders dit bericht van Butzer terecht te brengen.

2) Freilich wel is waar, toch zeker.

Christus die Heere int vleesch gecomen is, ende mensch geworden is. Ende nv daer hy voor onse sonden door zijn lijden ghenoech ghedaen heeft, ende inden hemel weder opgevaren is, daer hy ons als onser eewiger priester, na die ordine Melchisedech voorstaet, voorbidt, ende reynighet. Sulck te leeren ende te vercondighen, wil nv dese Epistele in die beeldinge Christi, die te voren in Melchisedech bewesen is. Ende bemerct wel, dat die scrift niet en stelt, noch zijnen vader, noch moeder, noch geslachte, noch ooc dat beginsel noch eynde zijns leuens. Ende wil desgelijcx ooc bewijsen wt dieselue woorden, dat onse Heere die eewighe sone Gods, na zijnder Godlijcker naturen weghen sonder beghin ende
[c iiij r] eynde, sonder tijtelijken vader, moe-//der ende gheslachte is. Als deze Epistele in haer beghin bewijst. Ende dat door hem alle dingen ghemaect is, die noch wercket, ghelijck die vader, ende die door dat woort zijnder cracht, alle dingen draghet ende onderhout. Waerdoor hy meerder is dan Dauid, Abraham, ende alle die werelt. Ende die de Heere, Heylandt ende salichmaker is, van alle kinderen Gods.

Dit leert ons niet alleen dit oort deser epistelen totten Hebreen,
Mat. xxij. noch oock dat oort, daer die Heere metten Joden gesproken heeft, noch alle hondert oerten die Hoffman voortbrengt, mer die geheele
Rom. x. scrift Gods ende alle oorten ende plaetsen, Want ghelijck Christus
Joan. v. dat eynde des ghesets is oft der wet ende van allen scrifturen is,
Luc. xxiiij. also tuyghen sy oock alle van hem. Mer want dese scriften alle, daermede betuyghen, dat die Heere ooc warachtich mensch van Maria gheboren is, ende dat hy warachtich vleesch ende bloet aenden hout des cruyces voor ons geoffert heeft, ende voor ons ghestoruen is, ende vander doot verresen is, ende opwaert ten hemel opgeclommen is. Ende dat Gode niet onmoghelijcken is, so willen wij die scriften Gods gheloouen, ende wij en moghen daeraen niet twijfelen, dat onse Heer Jesus, ghelijck hi warachtich God is, also oock warachtich mensch is, God van eewicheden, ende mensch van
[c iiij v] Ma-//ria inder tijt gheboren is.

Dit is onderlinghe [1]) onse hoochsten troost, dat Christus onse Heere, om ons verdoruen ende vervloecte vleesch wille, te helpen, onse broeder gheworden is. Ende ghelijck dese epistele in dat voorgaende oert betoont voor ende na, dat Christus euen datselfde ons vleesch aenghenomen heeft, ende aen hem seluen gheheylicht heeft, ende also tot spijse des eewichs leuens bereyt heeft. Ende dat meer is, het moeste ooc een offerhande des schults ende des misdaets worden, dat gedoot werde, Ende daer dan Godt niet en sterft oft

1) In plaats van dit woord heeft H.: zwar; O.: twarn.

niet gesteruen en conde, ende ons vleesch en conde van ons selfs niet heylich worden, noch tot alsulcken offerhande niet bequaem oft duechdelick zijn. Also [1]) heuet God belieft, ons den middelaer te gheuen, eenen warachtighen mensch, die ooc warachtich God was, den warachtighen natuerlijcken sone Abrahe, die ooc daer by, dye warachtighe God was.

Hoffman heeft door [2]) die spraken, dat die Heere Abrahams ende Dauids saet na den vleesch gheheeten wort, die wtvlucht ghenomen, ende daer op geseyt, Dat Abraham hier (in) een figure des vaders is ende Dauid (in) een figure des heylighen geests, Also machmen sien wat dat voor een stoute vermetelde raserye is.

Die oude heylighen ende oude vaders, heb-//ben Christum oock [c v r] wel voorgebeeldet, (oft figuren daer af gheweest,) ende God hadde haer oock beloeft ende toegheseyt, dat Christus van haren sade gheboren soude worden, Die heylige Petrus spreect, te Jerusalem also van Dauid. Want die patriarck Dauid een propheet was, ende Acto. ij. sekerlick wiste, dat hem God met eenen eedt gesworen hadde, vander vrucht zijnder lendenen op zijnen throon te setten, Te voren wetende vander verrisenisse Christi, soo heeft hi gesproken van die opstandinghe [3]) wter doot ende verrisenisse Christi. Sijn ziel en is niet inder hellen verlaten, noch zijn vleesch en heeft gheen corruptie ghesien. Siet God houdt dat so hooch ende dyer, dat hy den Dauid metten eedt ghesworen heeft, dat op synen stoel Christus sitten sal, die daer die vrucht zijnder lendenen is, Js dat niet duytsch [4]) genoech? Ja is ons dat niet den alder hoochsten troost? Die hy geeft tot heyl ende salicheyt van onser armer sondaren, dat hy van sondaren ende sondige menschen, Ja self sonder sonde zijnde, wilde geboren worden. Op sulck heeft oock die heylige Paulus ghesien, doen hy totten Romeynen gescreuen heeft, dat Rom. i. Christus na den vleesche wten sade Dauids voortghecomen ende gheboren sy.

Hier in sie weder een yegelijc vroom Christen, in wat onbescaemde vermetentheyt, de-//se catiuighe mensch gheuallen is. Die [c v v] waerheyt is so gheweldich in die voorsproken spraken, daer onse Here Jesus, dat saet des wijfs, Abrahe, Dauids, ende Maria vrucht genaemt wort, dat Hoffman self wel bedacht heeft, dat dese wtvlucht, haer niet schicken ende rijmen en soude, Dat hy seyt: [5]) Abraham sy God die vader, Dauid der heyligher geest, ende dat

1) Met dit „Also" vangt in N. eene nieuwe alinea aan.

2) H.: der sprüche halb. Dus: Hoffman heeft, ten einde aan de teksten, waarin de Heer ... geheeten wordt, te ontkomen, de uitvlucht genomen enz.

3) Er staat: opstaninge. 4) H.: teutsch. O.: duesches.

5) Hier staat in N. een punt.

saet ende die sone, sy die Heere. So moet hy oock belijden dattet [1]) oock dat saet des wijfs ghenaemt wort, ende daer omme moet hy wat anders bedencken. Ende also heeft hy daer na, dese andere wtvlucht deser spraken gedicht, Dat wijf heeft den doot ingevoert, des is die man oock met alle zijn nacomelinghen, oock metten heyligen Noe, Abraham, Dauid, ende alle andere, deelachtich geworden, Ende niemant dan onse Heer Christus en heeft hem moghen helpen, den seluen Christum, heeft God mensch gemaect, ende haer luyden ghescenct, om haer luyden te verlossen, ende also is hy Christus haer luyden te goede ghecomen ende is haer eygen gheworden.

Ach hoe beclagelick is dese vermetenheyt in dese hooghe godlijcke sake. Is dat gebenedide saet Abrahe, niet allen wtuercoren ghescenct, ghelijck hy haer oock belooft was, want ja (als) alle volcken door hem ghebenedijt worden, die (zijnder) immer godliker
[c vj r] ghebenedidinghe deelachtich // worden: Waerom [2]) en seyt ende noemt die scrift hem dan niet also wel, Die Heere sy dat saet Noe, ende van andere vrome oude vaders, als dat saet Abrahe? Waerom niet, so wel vanden geslachte Ruben, Leui, oft van andere, als vanden stamme Juda? waerom niet so wel een sone Samuels, als Dauids? ende een vrucht der vromer Elizabeth, die hy nochtans hoogelick geheylicht hadde, als der maget Marie? Ach gaef God, dat die arme menschen, de welcke dese Hoffman verleydende is, ende dwalen doet, hier alleen haer ooghen opdeden, so souden sy wt desen eenigen onbescaemden wtvlucht, wel bemercken, wat ellendigher rasenden ende verduuelden verdoopten [3]) gheest, dese Hoffman in hem heeft.

Die scrift hadde in dese oorten wel connen segghen, hadt God belieft, Die sone ende saet Gods sal dier heylandt zijn, gelijc si spreect, dat saet des wijfs, Abrahe ende Dauids, sal die heylant zijn van alle vleesch. Hi en hadde niet doruen seggen tot Abraham, door dijnen sade sal alle volc ghebenedijt worden, Wat behoeftmen voort meer, wie en siet niet dat zijn wtvlucht onbescaemt ende van gheender weerden en is. Die geest Gods spreect, Christus sy vander vrucht der lendenen Dauids gheboren, ende dat hy is een vrucht des lijfs der maghet Marie.

[c vj v] Dese woorden en laten haer nemmermeer al-//so gloseren, Christus is desen tot goet geboren, oft v bisonderlinge [4]) belooft ende ghesconcken. Die heylige geest can ooc spreken, hadde hy dat ge-

---

1) H.: dasz er. O.: he.

2) Uit H. verbeterd. Er staat: ... worden. Waarom ...

3) In plaats van „rasenden ... verdoopten" heeft H.: betaubten; O: vnnuerstendyghes.

4) H.: ioch (euch) inn sonderheyt. O.: yw in sunderheit.

wilt, so soude hy alsoo wel met synen woorde wtghegeuen hebben. Mer nv noemt hy Christum die vrucht der lendenen ende des lijfs, dye van een menschelijcke nature ende ghebloet is, ende die natuerlick also gheboren is, niet die yemant tot goet oft heyl gheboren sal worden. Ghelijc een yegelijck wel siet Deuteronomij xxviij. capittel. Ghebenedijt sal zijn die vrucht dijns lijfs, die vrucht der aerden, ende die vrucht dijns vees. &c.

Desen Hoffmans conscientie, betuycht hem selfs dat dese glose niet en luyt, ende alsoo weynich als die eerste, dat die Heere daerom Abrahams saet ende Dauids sone ghenaemt wort, om dat Abraham God den vader, ende Dauid God den heylighen gheest beduydende is. Ende bekennet nv aldus, Dat woort die sone des alder hoochsten, heeft Mariam tot een moedere aengenomen, Ende te wijlen [1]) dese dat saet Ade, Abrahe, ende Dauids was, so mach-men segghen, Hy heeft dat saet Abrahe aenghenomen, maer dat selfde aennemen tot moedere, sy ghelijck niet also inder maten ghesciet, dat hy wt Maria vleesch ende bloet, mer wt Gods mont door den heylighen geest int lijf Marie // ontfangen is, ende van [c vij r] haer gheboren is, ende is in haer een lijflick, grijpelick ende sichtbaerlick woordt Gods gheworden. Ja dat eewich woordt Gods selue, is van selfs, warachtich vleesch ende bloet gheworden, ende also heuet veruult ende volbrocht, dat belooft was vanden sade des wijfs ende Abrahe ende Dauids.

Dese zijn des Hoffmans eygen woorden, den welcken hy weder [2]) aenhangt: van Maria oft door Mariae [3]) vleesch ende bloet geboren worden, ende Mariam vleesch ende bloet zijn, hebben een seer groote onderscheyt. Also wijt als den hemel vander aerden is. Eyndelick so wil hij also seggen, Christus si dat eenich saet des Abrahams, dats Gods des vaders, ende des geesteliken saets Dauids, dats des heylighen geests, vanden welcken hy ontfanghen is, Ende mach oock des tijtlicx Abrahams ende Dauids saets ende sone genoemt worden, so verde ende om dat hy in Maria gheweest is, welcke Maria van Abraham ende Dauid lijflick ghecomen, lijflick grijpelick ende sienlick geworden is, dats te segghen, want Maria vleesch ende bloet hadde, ende een lijflick mensch was.

Tot [4]) dese woorden heeft hy voort ghesproken, maer Christus en heeft zijn vleesch ende bloet van Maria niet aengenomen. Mer

---

1) H.: die weil. O.: na dem (nachdem).

2) H.: weiter. O.: wijder. De dubbele punt achter „aenhangt" ontbreekt in N.; in H. en O. staat daar eene komma.

3) Zoo H. en O. N. heeft: Mariam.

4) De hier beginnende volzin, die onverstaanbaar is, luidt in H.: Zu disem aber, seinem fleisch und blut, habe er von Maria nichs angenommen. Evenzoo O.

[c vij v] slecht ghelijck in eenen ouen door tvier, van deech // broot wort. Oft ghelijc een beelt in des beelthouders werck staet, ofte winckel ghemaect wort, also sy dat woort in Maria door den heylighen geest, vleesch geworden, Also dat Mariam [1]) bloet ende vleesch tot deser gheboorte niets ghedaen en heeft.

Daer teghen staet vastelick, dat die Here die vrucht des lijfs Marie geheten wort, ende dat die heylighe geest, die welcke noch boetschap van zijnder sprake heeft, ende die een gheest der waerheyt is, ouer al ende in allen plaetsen, eenderley sprake heeft, een gebruyc zijnder woorden, op eenderley wijse, manieren ende gestalt, Hy en geeft niet wt, nv dit, ende dan yet anders. Dese heylige godlike geest(, en wort niet gheheeten oft genoemt) heet nv in zijnder sprake oft scrifture een vrucht des lijfs [2]), die van vleesch ende bloet hier coemt, ghelijck die kinderen in haers moeders lijf eerstelick ontfanghen worden, daer na inwassen ende toecomen [3]).

Ende want nv dese heylige geest van onse Heere Jesu Christi selue betuycht, Dat Christus sy een vrucht des lijfs Marie, ende dat sy hem ontfanghen heeft ende dat hy van haer geboren is, Daerom blijft dat eewelick warachtich, dat Christus haers vleeschs ende gebloets is, ende dat hy van haer aen hem genomen heeft.

[c viij r] Ende int vleesch dat hy van Maria aengeno-//men heeft, en is gheen sonde oft vloeck gheweest, want die heylighe geest heeft dat ghewrocht, Dat eewich woort gods hadde vrylick die macht ende heylicheyt self, dattet van Maria warachtich natuerlick vleesch ende bloet sonder alle sonde ende vloeck aennemen conde, Aengesien dat dit woort doch oock den eersten mensch, sonder sonde gescapen hadde, Die sonde en is altijt niet vander nature des menscen geweest, Daerom can Maria wel een warachtige moeder des Heeren zijn, ende die Here can een warachtige vrucht haers lijfs zijn, ghelijc hy ia is, ende eewelijcken bliuen sal, als van haren vleesch ende bloede geboren, die inwendich ende wtwendich geneert [4]), geuoedt ende opgebrocht is. Ende en is geheelick niet inder maten oft manieren gelijc broot in eenen back ouen, oft een beelt in eens meesters werck staet (oft magarijt), oft gelijck een peerle in zijn moedere [5]), welcke ghelijckenisse my des Hoffmans een discipel [6]) voorgegeuen heeft, dat sulcke gheboorte in Maria, son-

1) H.: Maria. O.: Marien.

2) Volgens H.: De geest heet (noemt) nu vrucht van een lijf diengene, die van dat vleesch en bloed (= lijf) herkomstig is. 3) H. en O.: zunehmen.

4) Gevoed. 5) „Magarijt" is margarita, parel. Zie over deze plaats de aanteekening aan het slot van dezen herdruk van *Die handelinge.*

6) H.: Des Hoffmans jünger einer.

der toedoen haerder naturen, ende mededeylinghe haers vleeschs ende gebloets ghesciet was.

Als nv dat Hoffman ymmer seyt, dat eewich woort sy van selfs een lijflijc, grijpelijck sichtbaerlic ende warachtich vleesch worden, ende daer toe niet [1]) laten ende ghestaen wille, dat dat // eewich [c viij v] woordt in zijnder naturen onberoert, onverandert, ende onvermenget bliuende, menschelijcke natuer heeft aengenomen, ende in eender persoon metter godheyt vereenicht heeft, So moet dan daer wt volghen, dat by hem dat eewich woort, gheandert ende verwandelt is, ende dan soo en soudt niet connen God zijn, oft God ye gheweest zijn.

Ende verloochent ons den [2]) Hoffman, beyde die godheyt ende menscheyt in Christo, ende hier toe coemt die vermetentheyt van desen godlosen wederdoopighen gheest.

Noch een wtvlucht heeft Hoffman, dat tot den Romeynen staet. God heeft sinen sone ghesonden inder gelijcheyt des vleeschs der Rom. viij. sonden. Ende totten Philippensen. Hy is in ghelijcheyt der men- Philip. ij. schen gheworden, ende inder gestalt gheuonden als een mensch. Aengesien dat die scrift ia self daer mede hem seluen eenen mensch, eens menschen sone noemt, Dwelck een Christen mensch nemmermeer ghenoech bedencken en can, dat hy een warachtich mensch geworden, ende van Maria gheboren is. Ende desen woorden en is niet contrarie, dat Paulus scrijft dat Christus in gelijcheyt ende gestalt der menschen sy. Oock so en sal Hoffman hier wt niet teghen die gherechtige waerheyt moghen besluyten, dat dat eewich woort, die menschelijcke natu-//re wt Mariam niet aengenomen en [d j r] heeft. Hoe wel Paulus totten Romeynen niet slecht en seyt, Jn Rom. viij. gelijcheyt des vleeschs, mer (onghelijcheyt) des vleeschs der sonden. Sulcken sondigen vleesch, dats te seggen, den sondighen menschen is die Heere wel gelijck, mer hy en is niet een sondich vleesch, dat is, een sondaer geworden, want sonder die sonde, is hy ons in allen dinghen ghelijck geworden, ende heeft onse nature na hem ghenomen.

So spreect oock die Apostel totten Philippensen van Christo Philip. ij. onsen Heere, na der menschelijcke nature, ghelijck die scrift alle weghen spreect, als zij van die verheffinghe oft hoochheyt ende verminderinge Christi sprekende is.

Nv in sulcke menschelijcke nature, ia godlijcke forme ende gestelt, so heeft die Heere met gheweldige wonderlijcke teekenen, met crachtighe godlijcke leeringhe ende met zijn gheheel heylich

1) H.: vnd doch nit gestehn wille. O.: vnd doch nicht ghestaden wyll.
2) H.: dann.

ende onstraffelijck leuen hem seluen bewesen. Mer doch, in die alle, niet ghedacht eenen roof te doen, der godlijcker eeren, ghelijck Adam, die Gode hadde ghewilt ghelijck zijn, Mer hy heeft hem seluen tot niet ghemaect, ende altijt bekent, dat zijn vader meerder was. Ende hy heeft hem seluen betoont te zijn, ghelijc andere menschen, in wesen, ende in natuerlijcke menschelijke wercd j v ken, ende ghelaten oft gebre-//ken [1]), ende is also ghehoorsaem gheworden tot in die doot, ia tot die doot des cruces, ende heeft alle weghen, niet zijne, mer zijns vaders eere ende wille soeckende gheweest.

Men mach die ghelijcheyt nemen ghelijck men wille, so is doch den menschen ghelijc zijn, ghelijck dat eewich woort, door aenneminge der menschelijker nature, gheworden is, hem [2]) nemmermeer teghen oft contrarie, dat dit eewich woort Gods, vleesch [dats mensch] geworden is, ende also in hem seluen eewich bliuende, warachtighe menschelijcke nature aenghenomen heeft.

Ende hoe soude, ia die eewige sone Gods anders waerlic in gelijcheyt der menschen hebben mogen comen ende worden gelijc een ander mensch, dan door aenneminge der menschelijcker naturen,(Ende en) Want anders soude dese ghelijcheyt, maer een valsche schijnsel geweest hebben. Dat [3]) soude van God te dencken, een alder hoochste veruaerlijcke blasphemie zijn, want God die waerheyt selfs is, die warachtichlijck in allen dinghen handelende is, ende niet schijnselen sonder wesen.

Also scrijft die heylige Joannes int beginsel zijnder Epistelen, Dat vanden beghinsele gheweest is, dat wij gehoort hebben, dat wij met onsen ooghen ghesien hebben, ende onse handen ghetast d ij r hebben, vanden woorden des leuens, // ende dat leuen is verschenen ende gheopenbaert worden, ende wij gheuen daer af ghetuygenisse ende vercondighen v luyden dat eewich leuen, dwelck was byden vader, ende heeft [4]) ons verscenen ende gheopenbaert.

Dese ghetuygenisse brengt Hoffman met sulcke stoutheyt vore, ghelijck oft sy gheheelijck zijn erroren ende dwalingen sterckende waer, daer nochtans gheen sprake en is, die so sterckelijck zijn voornemen ter neder worpende is. Want is Christus die Heere dat eewich woort, ende dat vanden beghinne geweest is, ende by den vader gheweest is, so is ooc dan daer in hem, die ware ende onverwandelbare Godheyt. Aengesien nv dat die apostelen van sulc

---

1) Dit „oft gebreken" ontbreekt in H. en O. Ghelaten is de vertaling van (H.) geberden, gebaren, wijzen van zich uiterlijk voor te doen.

2) H. en O.: dem. Dus moest vertaald zijn: daaraan.

3) Zoo veranderd naar H. en O. Er staat: ... hebben, dat ...

4) H. en O.: is.

woort des leuens ghehoort, besien, bescout, ende metten handen betast hebben, so is daer oock warachtige sienbaerlijcke ende grijpelijcke menschheyt, die van onser aert ende nature is, gheen schijn, oft een hemels beelt eens menschens. Ende so die selue in Christo metter Godheyt in een persoon vereenicht is, so wort [1]) zij ia van dat eewich woort aengenomen zijn, ende alsoo woen[t] die Godheyt lijflick in onsen Heere Jesu Christo. Desgelijcx houdet Col. v.
hem [2]) ooc metter spraken Joannis, die hy int vierde capittel zijnder Epistelen heeft, Daeraen bekennen wij den geest Gods. Een yeghelijc gheest die // bekent dat Jesus Christus int vleesch ghe- d ij v
comen is, (ende) die selfde is wt God, Mer een yegelijck gheest die niet bekent, dat Jesus Christus int vleesch ghecomen is, die selfde is niet wt God, ende die selfde is des Antichristus, oft wederchrist, van welcken Antichristo ghy gehoort hebt, dat hy comet, ende dese is nv schoon inder werelt.

Dese sprake trect Hofman oock na hem, also onbescaemdt vermetentich is zijnen gheest, daer hi nochtans weet, datter niet gedacht en mach werden, dat hem min op sinen dinghen sluyt, ende zijnen dinghen omstoot. Mer [3]) die hem gheloouen ende na hem volghen, zijn gheheelijck onsienlick, opsinnich gheworden, ende willen lieuer van Gods woort disputeren, dan na dwoort Gods reguleren.

Ende zijn so verde ghecomen, dat si meynen ende seggen oock, dat alle gheheele gheest ende hemelsche wijsheyt is, dat Hofman ende sy oock dichten oft voortbrenghen. Ende sy houden die alle so costelijcken ende duerbaer, als ander propheten, ende als die woorden Gods, Die wereltlijcke Rhetores leeren den greep oock also, als yemant een quade sake heeft, als hem van zijnen gront die waerheyt afgaet, dat hy dan met veel ende hooghe roepingen, ende met vreemde geveerten [4]) omgaen sal, ende dat hy dyerlijck [5]) // dat betuygen ende sweeren sal, om die menschen te verduldenen [6]), d iij r
dat sy daerdoor die waerheyt niet en vernemen ende sien, dat haer sake onrechtich ende valsch is. Aldus doet dese arme mensche oock met zijn aenhanghers, die van alle ghetuygenissen gheuen willen, dat hy wtgeuende is, ende soecken veel wtweghen, ende willen

1) H.: würdt sie ja ... angenommen sein. O.: wert se ya ... anghenommen sijn. Dus: zal.

2) H., quat. D iij v: haltet es sich. O., quat. E j r: holtet syck.

3) De nu volgende hier aanvangende volzin is blijkbaar door den vertaler niet begrepen. H.: er weisz, dasz ... denen, die im glauben nit erübete sin̄, ... ist es lauter geist vnnd hymlische weyszheit. O.: he weeth, dath ... den (denen), de ym ghelouenn nycht gheofent syn, ... is (dat) lutter geist vnd hemelsche wyszheit.

4) Drukte, ophef. 5) Met veel ophef.

6) Verlengde vorm van „verdullen", dol maken. H.: beteüben; O.: bethuschen.

alle scriften dringhen tot haerder opinien ende willen dat den slechten menschen wijs maken, met veel loose ende onrechtighe clappagien, die een heylich schijnsel voor haer draghende zijn, ende nochtans niet dan bedroch ende goechelye zijn.

Een yeghelijck Christen mensche, die die listicheyt ende grijp des Sathans bekennen wille, heeft hier aen goet te sien, al en hadden wij ouer al in dese handelinghe niet meer dan dese voorgenoemde sprake alleen, Dat dan [1]) allen den ghenen die na God vraghen, ende niet met moetwille bedroghen willen werden, die selue spraecke genoech waer, ende daer toe dat sy bekennende waren, dat metter heyliger menschwerdinghe ons Heeren Jesu Christi niet anders te houden ende te gheloouen en sy, dan ghelijck dye heylighe Christelijcke ghemeynte vanden behinne alle weghen gelooft ende bekent heeft. Naemlic dat eewich woort Gods
d iij v also is vleesch geworden dattet in zijnder god-//lijcker nature bli uende, die menschelijcke nature wter maghet Maria, door werckinghe des heylichs gheests aenghenomen heeft.

Een yeghelijck weet oock wel, dat vleesch inder heyliger scrift ghenoemt wort, is menschelijcke nature, Aenghesien dat nv onse Here in sulck vleesch comen(de) [2]) is, ende warachtelic ontfangen ende gheboren is. Ende niemant mach oock loochenen, dat hy en sy dat eewich woort Gods [dat vanden beghinne bi den vader geweest is] Wat can doch hier anders wt volghen, dan dat self [3]) eewich woort Gods, vander maghet Maria, warachtighe gerechtighe [4]) menschelicke nature aengenomen heeft, Welcke maniere te spreeckene, die Epistel totten Romeynen ghebruyckt. Gemerct dat Hoffman dit niet alleen ontkent ende loochent, mer oock so grousaem, ende met so ongehoorde onsinnicheyt dat lasterende is. So sullen alle kinderen Gods, die na der godlijcker waerheyt rechtelijck vraghen, grondelijck bekennen, dat Hofmans gheest eenen vertwijfelden [5]) gheest des aertsch antekerst oft antichristi is, die onderstaende is, het ghene, dat ons onse lieue Heere God ons hemelschen vader, van sinen eenigen sone onsen Heere Jesu Christo, die warachtich God ende mensch is, in deser tijt wat rijckelijcker dan
[d iiij r] in veel iaren te bekennen ghe-//gheuen heeft, weder te bederuen, weder omme te keeren, ende gantzelijcken wech te nemen.

Daer om raest hy oock so helscelijck tegen alle menschen, die in desen tijden, dat eewich warachtich ende claer Euangelium Christi vercondighen.

---

1) H.: dennoch, niettemin. 2) H.: ist kommen.
3) H.: dann das dasselbige. 4) H. en O.: ware, rechte.
5) H., quat. D iiij r: ein vngezweiffelter geist. O., quat. E ij r: vnghetwyuelt ein geist.

Mer God die almachtich is, sal (gelijck hi tot noch toe ghedaen heeft) also maken, datmen begrijpen ende sien sal, dat alle knyen onsen Heere Jesu Christo haer buyghen sullen, ende alle tonghen den Heere lof segghen ende dancken sullen, ende dat alle zijn vyanden tot een schemel zijnder voeten legghen sullen. Amen.

¶ Dit willen wi v vrome lieue Christen menschen te kennen gheuen, ende met Christeliker meyninghe berichten ende scriuen dat tot goede allen [1]) kinderen Gods, die door die lasteringhe van desen catiuighen mensch by auonturen in eenighe dwalende ghedachten mochten zijn, oft noch ghebracht werden. Ende alsoo ergens in twijfelen aen tgeloof ons Heeren Jesu Christi, die warachtich God, ende mensch is, die ons broeder is, die onsers vleeschs ende bloets is, dit is te segghen, dye warachtich mensch gheworden is, waer mede [2]) hy ons ooc weder omme makende is zijn leden, ende van sinen vleesch ende ghebeente, dats te segghen, // rechte, heylighe, godvruchtighe, hemelsche menschen. [d iiij v]

Ende dese is die summa der godlijcker waerheyt in dese handelinghe, gelijck ons die heylighe scrift bewijsende is, ende van allen heylighen altijt voor ende na gheloeft is.

Summarie des Christeliken geloofs in dese handelinghe ende scriftelijcx hooftgronts des selfs gheloofs.

INt beghinne was dat woort, ende dat woort was by God, ende God was dat woort, ende door dit woort zijn alle dinghen ghemaect, ende alle dinghen worden oock door dit woort ghedraghen ende onderhouden. &c. Daerom en macht anders niet zijn, dan dat dit woort eender nature ende wesen sy metten vader, warachtich God in warachtighe godlijcker nature, die nemmermeer verandert oft ergens mede vermengt mach worden. Nv dit woort is vleesch geworden, dats mensch, gelijck dat selue die Engel Gods tot Maria sprack, Ghy sult ontfanghen in v lichaem oft lijf. Dit heeft Maria ontfanghen, ende heeft sinen tijt in haer ghewassen ende toegenomen, ende daer na gheboren, ende is van haer borsten ghesoecht geworden, sy heeft den tijt haer-//der reyninghe ghehadt, ende also is Maria zijn rechte warachtighe natuerlijcke moeder, van den gheest Gods ghenaemt gheweest, Ende Jesus onse Heere is daer bi ooc die vrucht haers lijfs, haer warachtighe natuerlijcke sone ende Joan. i. Luce. i. [d v r]

1) Er staat: ... scriven dat tot goede, Allen kinderen ... „Tot goede enz." is: allen kinderen Gods ten goede. 2) H.: damit.

daer wt oock die vrucht der lendenen Dauids, dat warachtighe natuerlike saet Abrahe ende des wijfs Eue, ende daer door ooc Ade, warachtich mensch ende eens menschen sone (geheeten wort) ghelijck hy hem seluen dicwijlen inden Euangelien seluen noemende is.

Een yegelijc siet wt desen wel, dat ons die scrift van Christo onsen Here dat ooc betuycht, ende dat hy warachtich mensch ende warachtelijc wt Maria geboren is, Ende also eyghelijc metter Godlijcker nature oock die warachtighe menschelijcke nature heeft, So nv Christus Jesus onse Heere dat eewich woort Gods is, ende also warachtich God, in warachtiger godlijcker nature is, die hy gelijckelijck heeft metten vader ende metten heylighen gheest, soo is hy nochtans daer bi inden tijt warachtich mensch gheboren, ende heeft also oock, die warachtige menschelijcke nature aenghenomen.

Mer dese twee naturen en moghen nemmer meer een nature zijn, so weynich als schepper ende creature, Ende die godlike nature
[d v v] die eewich was, is onverruct, onverandert, onvermengt // ende onverwandelt ghebleuen. Hier wt volcht claerlijck, dat onse Heere Jesus beyde die naturen heeft, die godlijcke nature, ende oock dye menschelijcke nature, die twee ende niet een zijn, welck twee naturen aen haer seluen eewelijc verscheyden bliuende zijn.

Ende als nv dye scrift onsen Heere Jesum Christum mer als eenen ende een persoon wtgheeft, die nochtans beyde, warachtich God ende warachtich mensch is, ende die in hem beyde die naturen, die Godlijcke nature ende die menschelijke nature heeft, So moeten wij gheloouen ende bekennen, dat hy die godlijcke persoon so hy van eewicheyt inder Godlijcker nature gheweest is, in der tijt eerst oock die menschelijcke nature aengenomen heeft, ende in een persoon te samen onvermengdelijc houdende is.

So die scrift dan wyders betuycht, dat dye Heere wt Maria warachtich mensch gheboren is, ende dat self [1]) also, dat hi die vrucht haers lijfs gheheeten wort, so volghet oock daer wt, dat hy vander maghet Maria, van haren vleesch ende bloet, warachtich vleesch ende bloet aengenomen heeft, ende also warachtich mensch, warachtighe vrucht der lendenen Dauids ende dat warachtige saet Abrahe ende des wijfs gheworden is, door welck aennemen onses vleeschs ende bloets, wij alle die aen hem geloouen, van die //
[d vj r] sonde ende eewighe doot verlost worden.

Dit is dat eenich oudt Christelijck ende ongetwijfelt scriftelijck geloof, dat inder eewicheyt vastelick staen sal, dat onse Heere

1) H.: dasselbige also. O.: datselue also; n.l. betuigt.

Jesus Christus een persoon is, ende van twee naturen is, dat hy in hem heeft die warachtighe godlijcke nature, daer hi eens in is, metten vader ende metten heylighen gheest. Ende oock heeft hy in hem, die menschelijcke nature, die hy door werckinghe des heylichs gheests, wt Maria vleesch ende bloet heeft aenghenomen, mer sonder alle sonde ende bevleckinghe, Aengesien dat die sonde, niet vander naturen der menschen en is, want die menschen eerst sonder sonde ghescapen waren.

Summarie der erroren ende dwalingen Melchiors Hoffmans.

MElchior Hofman om dat hy dit oort soude nyeu maken [1]) ende meesteren oft exponeren, dwelck hem nochtans alder minst betaemt, soo geeft hy die menschwordinghe Christi alsoo wt, dat dat woordt Gods een goet zij, dwelck hy bekent ghelijck hy spreect een te zijn metten vader ende ooc God te zijn, Welcke woorden na zijnder meyninghen, ende in goeder duytscher spraken, maer // eenderley goet genaemt wert, dan een goet [2]). Aengesien dan dat hy die Godlike nature inden vader onwandelbaer, maer int woort verwandelbaer te zijn bekent, so en soude dan int woort gheen warachtige Godlike nature mogen zijn. Hi spreect, dit woort Gods sy vleesch, dats, een lijflijc mensch geworden, dat daer nv mer [3]) van eender naturen en is, Gelijck men spreect, dat wt een corenken des saets een ayrken, ende wt die keerne vander vrucht eenen boom wort, daer die nature des ayers oft des booms, mer een natuer en is, ende niet twee, Die een natuer is des saets oft keerns, die tweede natuer is des ayers oft booms. Also wil hy dat dat woordt Gods van hem seluen vleesch geworden sy, waer door in Christo, een heylich, hemelsch, godlick ende doch warachtich, lijflijck, grijpelijck ende sienlic vleesch is, wantet wt den heyligen geest ontfanghen ende geboren is, ende dat lijflijck, grijpelick ende sienlijck verscenen heeft, ende dat die apostelen ghesien, ghegrepen ende ghetast hebben. [d vj v]

Mer alsmen dan spreect, dat die scrift opentlick betuycht Christum onsen Here Abrahams saet ende Dauids sone te zijn, so soect hy neerstelijck dese wtvlucht seggende, Abraham ende Dauid zijn figuren Gods, des vaders, ende des heylichs gheests, ende dat saet

1) H., quat. E ij v: damit er an dem ort newerte; opdat hij op deze plaats iets nieuws te berde bracht.

2) Even onduidelijk in H. en O.

3) H.: nur, slechts.

ende die sone si die Heere, ende datmen dit, alsoo behoort door [1]) //
[d vij r] Abraham ende Dauid te verstane, Mer want die waerheyt haer also niet en wil laten wtwisschen ende verdrucken, so soect hy dan een ander wtvlucht ende spreect, Christus si zijns vaders ende oock des wijfs saet, ende eens menschen kint. Ghelijck Esaias seyt, dat dit kint, die sone, ende saet, ons gheboren is, ende tot eenen verlosser gheschenct is. Mer als oock dit niet luyden oft rijmen en wil, aengesien dat die Heere ooc die vrucht der lendenen Dauids ende des lijfs Marie geheeten wort, soo spreect hy daer op, Ter wijlen [2]) dat woort Gods in Maria, sonder yet van haren toedoen, ende sonder aennemen haers vleeschs ende bloets, lijflick ende vleeschelijck gheworden sy, Daerom wordet die vrucht haers lijfs ende saet des wijfs Abrahe, Dauids, ende eens menschen kint geheeten, ende heeft nochtans niet oueral van haren vleesche ende bloede.

Dit is des Hofmans ghedicht in dese handelinghe, dwelck hy voor dat nyeu Euangelium wtgheeft, ende hoochlick ende costelijc houdende is.

Sijn vermeynde gronden dees ghedichts, staen op drie onverstandenissen ende dwalinghen. //

[d vij v] DAt eerste onverstant is, bemerct zijnde, dat Johannes scrijft, Dat woort is vleesch worden. Soo wil hy dat woordeken [worden] euen nemen, gelijck alsmen spreect, Dat corenken des saets, is een adere oft ayere, oft die keerne des vruchts is eenen boom worden, Ghelijck hy oock self die ghelijckenisse gheeft, vant watere dat die Heere inder bruloft tot wijn maecte.

a Dat tweede onverstant is, aenghesien dat dat eenich [3]) dat in Maria ontfanghen is, ende van Maria gheboren is, die sone Gods geheeten wordt, waer door ende want hem inder scrift, die warachtighe Godheyt toeghegeuen wort, so meynt hy datmen dit voor onmogelick houden sal [4]), dat sulcke sone Gods van dat vleesch ende bloet Marie zijn soude, ende dat [5]) (dat niet en mach) aenghenomen hebben.

---

1) Bedoeld is: men behoort door (onder) Abraham dit (de genoemden, Vader en Heiligen geest) te verstaan.
2) H.: die weill; O.: de wyle.
3) H.: dasyenige.
4) H.: sölle; dus: moet.
5) N.l.: soude.

¶ Dat derde is, Maria is wt Adam geboren oft voortghecomen, waer door, sy haers vleeschs aengaende vol sonden ende ongerechticheyt is, ende hadde die sone Gods alsulck vleesch aengenomen, so soude hy self, oock een vervloect vleesch zijn, ende en mochte ons nyet door dat steruen in alsulck vleesch verlost hebben. Ende dit vleesch ende bloet, en soude dan gheen spijse ende dranck totten eewigen leuen zijn.

Dit is die summa van Hofmans gronden. //

¶ Summa der scriftelijcker wederlegghinghen van dese verscrickelicke erroren ende dwalinghen, ende van zijnen vermeynden gronden. [d viij r]

TEghen dat eerste in Hofmans erroren, daer hy dat eewich woordt Gods, niet eender [1]) eewigher, onverwandelbaer nature, metten vader bekent te zijne, Ende wil dattet yet anders, dant van beghinne was, lijflick, ende grijpelick worden is, Hebben wij die ghetuygenissen Gods. God was dat woort, dit volcht, dat ooc dat woort God is, ende daeromme soo wast oock van beginne, ende daerom zijn door hem alle dinghen ghemaect, ende worden onderhouden, aengesien dattet het leuen ende licht der werelt is.

Bi dese ghetuygenissen moeten ende sullen alle rechtuaerdighe menschen bliuen, ghelijc sy tot noch toe gedaen hebben, ende sullen oock also inder eewicheyt bliuen. Ende also gheloouen ende bekennen, dat dat woordt Gods, onse Heere Jesus Christus, warachtich God is, ende dat hy die rechte eenige Godlijcke nature in hem heeft, die inder eewicheyt in haer seluen staet, ende onverwandelt blijft. Waer door het een grouwelijcke ende verscrickelijcke blasphemie zijn moet, te houden ende te segghen, dat sulc woort, // dat is, God selue verandert sy. Ende dat alsoo verandert [d viij v] is, ende vleesch worden zij, gelijck een corenken een ayere wort, ende een keerne eenen boom wort, ende dat water op die bruloft in Cana Galilea wijn wort.

¶ Teghen dat tweede ellendighe onverscaemde zijne wtvlucht, daer [2]) hy der waerheyt Gods onderstaet te ontvliedene, die so claerlijcken betuycht, dat onse Heere Jesus, dat saet des wijfs, dat saet Abrahe, die sone Dauids, die vrucht zijnder lendenen, een smenschen kint, een vrucht des lijfs Marie is, So blijft stijf, ende vastelijck staen, dat die heylighe scrift(, door) dese woorden ende spraken [als vrucht ende lendenen, vrucht des lijfs] vander rechter

---

1) Met nadruk: van ééne ... met den Vader.
2) H., quat. E ij^{v}: durch die. O., quat. E iiij^{v}: dorch de.

natuerlijcker geboorten gebruyct. Also dat het [1]) dat geboren wort, des selfs vleesch ende bloet is, daert af gheboren wort, Ende dat slecht [2]) alle scriften die van Christo in zijnder menscheyt ghetuygenisse gheuen, Christum daer in wtgheuen, als eenen rechten natuerlijcken mensche van Maria waerlijck, ende haers aengaende natuerlijck, doch, door die cracht des heyligen geests ontfanghen ende gheboren is, ende daer [3]) oock warachtelijck ghestoruen is.

Item oock dat woordeken Vleesch, ende [eens menschen kint] in alle die scrift niet dan een warachtich mensch onser naturen
ej r heet ende ghe-//noemt wort, ende oock beduydende is, ghelijck een yegelijck bekent, die de scrift een weynich gebruyct. Dit betuycht [5]) ooc des raets Gods onser verlossinghen aengaende. Genesis. iij. Esaie. ix. ende in allen Propheten ende Epistelen Pauli, Petri, ende Joannis, Dat dat lammeken door wiens doot wij moesten verlost worden, heeft onse nature aenghenomen, ende onsers vleeschs ende bloets zijn willen, Daerom worden wij oock ghenaemt
Ephe. v. door den heylighen gheest zijne leden, vleesch van zijnen vleesche, been van zijnen ghebeenten.

Nv so is den eersten vermeynden gront sijnder [6]) dwalinge, fallacia equiuocationis, dat is te seggen, een onverstant ende bedroch daer wt, dat dat woordeken Worden op vierderley [7]) wijse ghenomen oft verstaen wordt, Het is een woort, mer het heeft vierderley [7]) beduydingen. Ende Hofman neemt dit woordeken anders, ende in een ander meyninge, dan die heylige Joannes dat gebruyct heeft. Hofman nemet inder meyninghe oft beduydinghe, als oft also yet anders werde, ende oft hem daer mede in zijn eerste wesen veranderde, ghelijck vant corenken ende die keerne een exempel ghegeuen is, Mer die heylighe Joannes gebruyct dit woordeken op die meyninghe oft beduydinghe, dat dat eenich [8]), wat wort, also
ej v dat daer mede nochtans // in zijn eerste wesen onverruct blijft, Ghelijck een hout een beelt wort, doeck oft laken eenen rock oft mantel wort, also dat thout oft doeck nochtans in haerder naturen onverandert bliuen.

Ende dat Joannes dit woordeken Worden in dit oort also ge-

---

1) Hetgeen. 2) Rondweg.

3) H.: demnach.

4) In H. staat zoowel fleysch als menschenkind tusschen haakjes; voor onze aanhalingsteekens.

5) H.: So würde auch der rhat Gottes unser erlösung halb . . also dargeben (voorgesteld), das das lemblin . . Evenzoo O.

6) Uit H. en O. voor „sonder", zooals N. leest.

7) H.: vilerley. O.: vererley.

8) H.: ... dasyenige, so etwas würt, dennoch damit in seinem vorigen wesen ... In het volgende „also dat" staat „dat" voor: dattet, dat het.

bruyct heeft, ende niet in Hofmans beduydinge ghelijck Hofman wille, dat selue betuycht Joannes [1]) in desen, ende andere plaetsen, Ende alle scriften vander menschwerdinghe Christi vercondighen ende gheuen claerliken wt, dat dat eewich woort Gods in zijnder godliker naturen, onverandert zijnde, also hy God is ende blijft, [2]) warachtich mensch, wt Maria warachtelijck gheboren is. Daer wt volcht dan bi alle kinderen Gods, dat dat eewich woort also vleesch worden sy, dattet in hem seluen eewich bliuende, ghelijck het van eewicheyt was, aen zijnder Godliker naturen, gantzelijck onverandert, wt Maria die menschelike nature aenghenomen heeft, Welcke wijse te sprekene, die epistel totten Hebreen gebruyckende is. Hebre. ij. capite.

¶ Den tweeden vermeynden Hoffmans gront is, fallacia accidentis, een aelfants [3]) ende onverstant daer wt, dat eenighe dinghen [4]) yet toeghegeuen worden, dat gheheelick niet van selfs [5]), maer van eens anders weghen, metten welcken het in eenighe mate oft maniere, me-//de vereenicht oft verlijct is, Ende wort e ij r
desen dan toeghegeuen oft toegescreuen, ghelijck oft sine eygene eygenscap ware, Want het gesciet dat twee dingen, in sommigher mate oft manieren vereenicht sijn, ende dat nochtans een yegelijck dinck zijn bisondere eygenscap heeft, die sulcke twee dinghen niet ghemeyn en zijn, nochtans so worden dese van dat eene op dat andere ghetoghen, ghelijck oft sy gemeyn waren. Jn Christo onsen Heere zijn die twee naturen, die godlike ende die menschelike wel in een persoon met malcander zijnde, Nochtans zijn sy aen haer seluen onderscheyden, ghelijck eyndelics ende oneyndelics, schepper ende creature, daer en bouen, dat een yegelijck noch zijn eyghenschap der nature houdende is. Die godlijcke natuer, houdt in haer, dat sy sonder beghin ende eewich is, dat van haer alle dinghen zijn ende onderhouden worden, Desghelijcx die menschelijcke natuer, dat sy van Maria ontfanghen ende geboren is, ende voort dat daer wt volcht. Mer Hofman die vaert daer her, ende wille, dat die eygenscap der mensceliker naturen, der Godliker naturen oock ghemeyn

1) De drie voorgaande woorden zijn door mij naar H. en O. omgezet.

2) Deze komma staat in het oorspronkelijke achter „also hij God is".

3) Ook wel alafanz, alifanz of alefanz: bedriegerij, gekheid maken, malligheid, een nietig zeggen. Hetzelfde woord in H. en O. Zie: Benecke, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, I, 1854, onder „alafanz".

4) H.: einem ding etwas zugeben würt.

5) Hier is uit H. uitgelaten: ihm gepuret (gebührt). De bedoeling is: het onverstand, waarbij aan eenig ding iets wordt toegeschreven, dat aan zulk een ding niet uit eigen hoofde toekomt (gebührt) maar uit hoofde van eenig ander ding, waarmede het eerste op eene of andere wijze vereenigd is. Dit is de alloeose van Zwingli. Zie het in den tekst volgende.

soude zijn. Ende [1]) wt alsuck onmogelick aentrecken, so wil hy segghen ende concluderen, dat Christus van Maria nyet aenghenomen en heeft, Hy spreect meer [2]), Christus is die sone Gods,
e ij v ende // heeft die Godlike eygenschap, ende die en can hy van Maria niet hebben, Daerom en is [3]) niet also haer sone, dat hy van haren vleesche yet aenghenomen heeft, Daer antwoorden wij weder op, Christus is warachtich eewich God, in rechter, warachteliker, Godliker naturen, [dwelck Hofman eylaes niet en bekent] ende na deser Godliker naturen en is hy van Maria niet gheboren,
Rom. i. maer na den vleesche, ghelijck Paulus scrijft. Christus wten sade Dauids, ende also wt Maria gheboren. Van Maria gheboren te zijn, is een eyghenscap der menscheliker naturen, ende niet een eyghenscap der Godliker naturen. Ende dese eyghenscap salmen der menscheliker nature laten, ende niet op die Godlike nature trecken, ende dan en sal daer niet gruwelicx oft onreyns wt volgen by den gheloouighen menschen, die den Godliken woorde ghehoorsaem zijn, Dit betuycht Christum van beyde die naturen, van die godlike nature, ende oock van die menscelike nature te zijn, Nader Godliker naturen, so is hy vanden vader inder eewicheyt, na der menscheliker naturen, so is hy vander maget Maria inden tijt gheboren.

¶ Den derden Hofmans vermeynden gront is, fallacia ab eo quod secundum quid est, ad id quod simpliciter est. Een aelfants [4]) ende bedroch dwelck ghesciet, alsmen [5]) yet dat tot eenighen din-//
e iij r ghen(, niet) na eenigher maniere oft wt eenighen wech alleen toeslaet oft toebehoort, also toegeuen wille, gelijck oft hem daer wt oft daer om gantzelijck ende geheelick toebehoorde. Mariam vleesch, so verde het wt Adam voortcomet, waert wel een sondich ende vervloect vleesch. Mer sulcx en is daerom deses vleeschs rechten aert ende natuerlike eygenscap niet, die alle wegen bi sulc vleesch wesen moet. Mer nv brengt Hofman sulck voort, ghelijck oft daer gheen vleesch van Adam zijn en mochte, ten waer sondich ende vervloect vleesch. Mer dat is hier niet [6]), want sulc vleesch vanden beghinne oock sonder sonde ghescapen is. Hier omme als Hofman

---

1) Het nu volgende luidt in H., quat. E iiij r: (er will) dann ausz solchem ein unmöglichs anzeygen vnnd schliessen, Christus habe nichts von Maria angenommen. Zoo ook O., quat. F ij r.

2) D. i. nog sterker; H. en O.: ja sagt er.

3) Uitgelaten is: hij.

4) Dwaasheid. Zie bl. 255, aant. 3.

5) Men leze volgens H. en O.: als men iets, dat aan eenig ding alleen naar eenige manier of op eenigen wech (opzicht) toebehoort, daaraan alzoo wil toegeven (toeschrijven, toekennen; niet ons „toegeven") — „Niet" is, zooals men ziet, door N. ten onrechte ingevoegd. Deze aelfants is weder Zwingli's alloesse.

6) N.l. het geval. Evenzoo H. en O.

seyt, Adams vleesch, waeraf Maria was, is vervloect, daerom en heeft Christus dat niet connen aennemen, ende ons daer in verlossen. So antwoorden wij, Adams vleesch en is niet van hem seluen ende altijt een sondich ende vervloect vleesch gheweest, mer het is mer een sondich vleesch gheworden, so verde alst in die onghenade Gods ende verderffenisse staet, inden welcken wij door Adam gebracht zijn. Ende die selue onghenade Gods ende verderuen, is in dat heylich vleesch, dat Maria vanden heylighen gheest ontfanghen heeft, nye [1]) gheweest. Oft scoon haer warachtich natuerlijck vleesch gheweest is. Daerom spreect die En-//ghel, Dat heylich, [e iij v] dat wt dy gheboren sal worden, Niet wt dy ghemaect oft ghescapen, mer hy seyt gheboren, Daerom is dat heylich [2]) van den vleesche ende bloede Marie.

Nv aenghesien dat door die Godlike cracht, die welcke Mariam bescenen heeft, (ende dat) die ongenade ende oock dat verderuen, ende die onheylicheyt die van Adam voort ghecomen waren, in dit vleesch niet en waren, so en conde dit heylich vleesch, niet dan den Godliken wille doen, want den Godliken wille dat altijt regerende was, Ende daerom so mochtet wel worden die versoeninghe voor onse sonden, ende den rechten stoel der ghenaden, int welck, ghelijc Paulus scrijft, die Godheyt lijflijck wonende is, door welcke ons die almachtighe God, in alle onse aenroepen verhoort. Ende bewijsende is, met alderley hulpe ende ghenaden, dat hy onse leyder, hulper ende God is.

Waer op die heylighe Paulus oock gesien heeft, doen hy Chris- Rom. iij.
tum den stoel der ghenaden noemde.

Van dese figure drijft ende ghebruyct Hofman veel woorden, daer hy nochtans self bekent, dat die figuren niet veel en maken, ende spreect, Der ghenaden stoel, was alleen suuer louter gout, Also is Christus gheheel God, ende heeft niet van Maria. Wij seggen weder, // Christus is na der menscheyt die middelare, want [e iiij r] Paulus scrijft also, Een God ende een middelaer Gods ende der menschen, die mensch Christus Jesus. Nv so is hy ooc in dese nature gheheel gulden oft gouden, dats te seggen heylich ende godlick, ende oock een warachtich mensch, Hi hadde vrijclick [3]) sonder toedoen van Maria, een lijflick mensch moghen worden, die gheheel heylich ende godlick was, Ghelijck Hofman wille, ende seyt gheschiet te zijn. Hi hadde oock so connen wt Maria vleysch geboren worden, ooc heylich ende gants godlick. Ende by ons ende bi allen recht gheloouighen menschen, sal alle weghe dat lijflick ende

1) H.: nit. 2) N.l.: dat heilige.
3) H.: freylich, wel is waar.

menschelick wesen zijn, Niet dat godlick wesen, dat onse Heer eewich ende ghelijckelic metten vader heeft, Mer hofman en gheeft onsen Heer Jesu Christo niet toe [1]), dat Godlick wesen dat die vader heeft, ghelijck hier voor ghenoech bewesen is.

Wt dese siet een yeghelic wel, dat Hofmans ghedicht teghen alle scrift ende waerheyt strijt, dwelc hi vrijelick nemmermeer en soude hebben moghen aennemen, ende noch veel weynigher, dat also vermetelijcken willen bewaren ende beschermen, ten waer eylaes, dat hem den gheest Hereseos, dat is, den gheest der muy-
[e iij v] terie ende opruer beseten hadde, die welcke die // christelike leeringhe heeft willen hinderen ende beletten, ende tweedracht daer inne brenghen. Ende hi heeft wel naerstich hier inne moeten zijn, om dit te soecken, gelijc wel schijnende is.

Dat tweede dwelck Hofman teghen dat heylich Euangelium in Synodo [dats in die vergaderinge der ouderen] voortgebracht heeft [is] Van die verkiesinge Gods, Vander verlossinghe Christi, Ende vant vermoghen ons natuers tegens die Godlijcke (natuere) genade [2]).

VAn dese saken is ons gheloof, ghelijck wi in aller Godlijcker scrift geleert zijn, Aenghesien dat God van eewicheyt te voren wel wetende was, hoe dat door den val des eersten mensche dat menschelijcke gheslacht der eewigher doot gants verplicht ende ghe-
Rom. viij. eyghent soude worden, Nochtans heeft hi eer der werelt gront
ende int. ix. geleyt was, wt zijnder rechter goetheyt, sommighe vanden men-
Ephe. i. schen totten eewighen leuen wtuercoren, voorsien ende gheordineert,
Rom. viij. Dese selfde beroept hy dan, alst hem belieft door zijn woort, ende door sinen geest. Ende als sy [3]) (in haer seluen bekennen ende beliden, dat sy) noch niets ouer al van hem en weten, so gheeft hi haer
[e v r] luyden // dat si hem rechtelijcken bekennen, Ende dat geschiet alle van weghen ende door den eenighen middelaer onsen Here
i. tim. ij. Jesum Christum, want een God ende een middelaer is die mensch
Joan. xiij. Jesus Christus, Ende niemant en coemt totten vadere dan door
Mat. xi. den soon, Ende niemant en kent ooc den vadere dan den soon,

---

1) Toeschrijven.

2) H., quat. F jr: göttlicher genaden. O., quat. F iijv: gotliker gnaden.

3) H.: ... geyst Rom. 8. inndem das er sich selb jhnen, da (terwijl) sie noch überall nichs von jm wissen, recht zu erkennen gibt. In N. staat „niet" in plaats van „niets". „Noch" is door den vertaler weggelaten.

ende die ghene, den welcken die sone dat openbaren ende te kennen gheuen wille.

Nv wt dese kennisse Gods, als sy sat [1]) ende voortdringhende is, soo coemt haestelijcken die warachtighe liefde Gods, die ons eens willens ende eens sins met God maect, ende also tot allen goeden ons ghewillich ende lustich fijnlick [2]) haestelick bereyt maect, Ende alsulcke kennisse Gods in Christo onsen Heer, drijft van ons alle vergapen onser sinnen ende omsien na wtwendich tijtlick goet [wt welck omsien des tijtlicx goets oft haue, alle misbruyckinghen voortcomen ende wt rijsen] Ende het [3]) beneemt die begheerte des tijtlicx goets, Gheljck die sonne den glans oft lichtinge eender kaerssen verdrijft oft verduystert, Hier mede blijft dat hert, die sinlicheyt, dat ghemoet ende ghedacht, gants ende gheheelick aen God, ende in [4]) onsen Heer Jesu Christo, ende also wort die mensch van godlicker aert ende natuere, Daer omme spreect onsen Heer tot God sinen va-//der, Dit is dat eewich [e v v] leuen, dat sy bekennen, dat ghi die eenighe ende warachtighe God zijt, ende dien ghi ghesonden hebt Jesum Christum. Hier omme die daer spreect ende bekent gantselick, dat die vader ons Heeren Jesu Christi die eenighe warachtighe God is [dats te segghen, dat opperste goet is] dat allen menschen alle goet, lijf ende ziel te gheuen ende te verhoeden [5]), macht heeft, Ende dat onse Heere Jesus Christus die eenighe is, die ons metten vader versoent, ende zijn kinderen ende erfghenamen makende is, Dese mensch en sal vrijelick anders niet begheren of willen, dan God den vader door [6]) Jesum Christum onsen Heere, ende Christum sal hi alleen soecken, ende zijn hert op Christum stellen [7]), ende in God ende Christo zijn ende leuen, ende also oock den vader ende den soon in hem hebben. Men beuint claerlick, dat door misbruyck deser tijtlicker goeden of substantien, voort coemt alle verachtinghe Gods, oock achterlatinghe der rechter ordinancie (ende die redelicheyt) des leuens, Ende dat die mensch, die dese tijtelicke verganckelike goeden so hooch achten, alleen haer sinnen ende hert daer op stellen, ende die alleen voor goet bekennen, ende also haer daer aen vergapende zijn, Ende dit vergapen coemt daer omme, want haer niet beters voort ghestelt en wort, // ghe- [e vj r]

---

1) H.: sat. O.: ghenoechsam. 2) H.: fein.
3) N.l. die kennisse Gods in Christo onsen Heer.
4) H.: an und in Gott und unserem Herrn Christo Jesu.
5) H.: erhalten.
6) In 't origineel (N.): „...dan door God den Vader Jesum Christum..." De omzetting is geschied volgens H. en O.
7) H.: seinem Wort in allem getrewlich nachkommen. Zoo ook O.

lijck die luyden ghemeynlick op dat licht der kaerssen sien, tot dat die sonne opgaet, Want als een dinck dat beter is voor oogen coemt, soe wort dat minste [1]) veracht ende achter ghelaten ende wech ghedaen. Van Eua staet ghescreuen, Ende dat wijf sach dat die vrucht des booms goet te eeten ende lustich aen te sien was, ende ooc daer bi begheerlick was, Nv soe hadde God tot haer gheseyt, dat die doot aen den boom was, want in welcken dach si daer af ate, so soude si steruen.

Hadde nv Eua sterckelick ende vastelick die kennisse Gods ghehadt, ende daer af vol gheweest, soe soude sy die vrucht des booms, die so hooch verboden was, licht laten varen hebben, Ende daer mede soude dan haren lust ende begheerte om daer af te eetene, vergaen hebben ende verswonden zijn. Mer dat wijf vergaepte haer aenden boom, ende aen dat valsch wtghesproken goet, dat syluyden ghelijc goden worden souden, goet ende quaet wetende, die haer seluen souden connen regeren, ende die haer seluen souden connen goet doen, ende quaet verhoeden, Ende hier mede verlieten ende verachten sy Gods woort, ende grepen die verboden vrucht aen.

Also hadde Cain dat woort Gods, dat hy sinen broeder lief hebben soude, mer aenghe-//sien dat zijn hert stont op een ander [e vj v] vermengt [2]) goet, dat hij [3]) (van hem) beters gheacht wert dan zijn broeder, so vergaepte hi hem gheheelick, ende vergramde hem also teghen sinen broeder, dattet hem eenen grouwel was, dat hy sinen broeder sach, Ende want hi hem niet langer en mochte sien, daer omme sloech hi hem doot, ende en achte niet, dat God hem gheboden ende verboden hadde.

Desghelijcx Dauid, die schoone Barsaba [4]) van verde wt zijnder sale siende, (daer) hi noch tans God so veel in zijn hert ghehadt hadde, ende daer op gedacht hadde, Na dat hi die scandelicke wellust, wt aenscouwinge des wijfs, voortcomende in zijn hert, liet wassen, so verliet hy God, ende en dachte niet meer op God, also dat hi daer door in ouerspel ende manslacht viel, want hadde hi op God ghedacht ende gebleuen so en soude hi nemmermeer dat ghedaen hebben.

So heeft [5]) nv slechtelic die meyninghe met ons menschen, wat wi voor tbeste, ten besten bekennen ende aensien, den seluen hanghen wi aen metter herten, met willen ende met doen, Ende hier door gheschiet, dat die natuerlicke mensch, die dingen des godlicken geests, welcken gheest, alleen die rechte godlicke goeden

1) H.: das geringer. 2) H. en O.: vermeint.
3) H.: er. O.: he. 4) H.: Batschaba. O.: Barsabeam.
5) Voor „heeft het"; evenals elders „dat" voor „dattet", dat het.

bekent, niet vernemen en mach, daer omme, // so worden sy van [e vij r]
hem gheacht, als doorheyt [1]) ende sotheyt. i. Cor. ij. Alle die werelt
blijft in die achtinghe ende liefde der creatueren ende veracht den
scheppere, daer sy hem nochtans in sommighe manieren, door sine
wercken bekennende zijn, Mer sy bekennen hem, ghelijc die bose
kinderen [2]) als haer vadere haer luyden dat beste leerende is, ende
daer bouen teghens haers vaders ghebodt, haren moetwille aen-
hanghen, den welcken sy dan noch voor tbeste houden ende haer
also daer aen vergapen, dat sy die achtinghe [3]) des wille haers
vaders gheheelick varen ende vallen laten, Daer omme bidt die
heylighe Paulus voor de sinen, immer, om vermeerderinghe der
leuender kennisse Gods. Totten Collossensen int eerste lesen wi
also, Wi en behooren niet op te houdene aen God te bidden [4]), dat
ghi volcomen moecht worden in die kennisse zijns willens, in alle
wijsheyt, ende geestelick verstant, op dat ghi mocht weerdelick
wandelen, Gode in allen dinghen behaghende, vrucht brengende
in alderley goede wercken, ende toenemende in die kennisse Gods
&c. Desghelijcx hebben wi totten Ephesien int eerste, ende ouer al
in die Epistelen van sinte Paulus.

God houdet metten menschen also [5]), dat hy hem alle weghe
haer luyden so veel te kennen // gheeft, dat sy haer seluen eynde- [e vij v]
lick, die verachtinghe Gods beclaghen ende betuyghen moeten [6]). Rom. ij.
Bouen dit is noch warachtich, dat sy die rechte doordringhende
bekentenisse Gods, niet en hebben, want dese kennisse die wijs-
heyt is, welcke die vorsten ende princen [dat zijn, die alder cloecste
ende verstandichste deser werelt] niet bekent en hebben, Dwelck i. Cor. ij.
die heylighe Paulus daer mede betuycht, want Esaias seyt [7]), Welcke Esa. lxiiij.
dinghen gheen ooghe ghesien en heeft, oft oore gehoort heeft,
noch in smenschen hert oyt ghecommen zijn, die welcke God be-
reyt heeft, den ghenen die hem lief hebben, Ende Paulus scrijft
daerop, Dit heeft God gheopenbaert ende te kennen ghegheuen
door sinen geest. Ende corts hier na volcht, Mer wi, en hebben
den geest der werelt niet ontfanghen, mer den geest, die wt God

---

1) Thorheit, dwaasheid.

2) Het nu volgende is door den vertaler onverstaanbaar gemaakt. H. heeft: den sie erkennen, aber wie die bösen kind(er) erkennen, dat sie jr vatter das beste leret, vnd dennoch wider des vatters gebott, jhrem mutwillen nachhengen.

3) H.: betrachtung vätterlichs willens. O.: betrachtyng vaderlikes willens.

4) H.: wir hören nit auff für euch zu bitten unnd flehen, das jr u. s. w.

5) Er staat: ...menschen, also dat hij...

6) N.l. God geeft hun zooveel Godskennis, dat zij ten laatste wel gedwongen zijn zich zelven aan te klagen en te beschuldigen wegens hunne verachting van Hem.

7) H.: damit beweret, dasz geschriben sthat Esaie am LXiiij.

is, op dat wi bekennen moghen die dinghen, die ons van God gheschenct zijn [dat is] die verlossinghe Christi.

Mat. xi. Dit selfde, wilde die Here, doen hi sprack, Vader, Heere des hemels ende der aerden, Ic segghe di danck ende lof, ende belide voor di, dat ghi dese dingen, den wijsen ende cloecken der werelt, verborgen hebt, ende den slechten ende cleynen dat hebt te ken-
i. Joan. iij. nen gegeuen. Jtem Joannes scyt, Ende daerom en kent die werelt dy niet, want si en kent God niet. Ende int vierde spreect hi
[e viij r] vanden antichristen // oft wederchristen. Si zijn vander werelt, daerom spreken sy vander werelt, ende die werelt hoort haer luyden. Mer wi zijn wt God, ende die God bekennende is, die hoort ons, ende die niet wt God is, die en hoort ons niet, Daer in bekennen wi den geest der waerheyt ende der verleydinghe, Lieue beminde vrienden laet ons malcanderen lief hebben, Een yeghelick die den anderen lief heeft, is wt God gheboren ende kennet God, ende die niet lief en heeft, en kennet God niet. Alsoo sprack die Heere tot sinen vader in zijn ghebet, doen hi aen zijn liden ende passie begonst te nakene. Jck heb dinen naem, den menschen geopenbaert, die welcke ghi mi ghegheuen hebt wter werelt, sy waren dijn, ende [1]) hebbet die mi ghegheuen, ende sy hebben dine woorden behouden, Want die woorden, die ghi mi ghegheuen hebt, heb ick haer luyden ghegheuen, ende sy hebben dit aenghenomen, ende waerlick bekent, dat ick van di wt ghegaen ben, ende hebben ghelooft, dat ghi mi ghesonden hebt. Jck bidde voor haer luyden, ende voor die werelt en bid ick niet, mer alleen voor die ghene, die ghi mi ghegheuen hebt, Want sy zijn dijn, ende alle dat mijn is, is dijn, ende dat dijn is, is myn, ende ick ben in haer luyden heerlick ghemaect ende gheclarificeert.

[e viij v] In dese spraken vanden welcken die ghe-//heele scrift vol is, sien wy claerlick, dat God een deylinghe ghemaect heeft, ende dat hi sinen gheest, door den welcken hi den sommighen menschen, hem seluen, ende sine goeden rechtelick te kennen gheeft, niet allen menschen en verleent oft en gheeft, Mer alleen den genen, die hy vanden beghinne der werelt daertoe vercoren heeft, die welcke onsen hemelschen vader (v) Christo sinen eenighen soon, onsen
Rom. viij. Heere ouergheeft, ende metten heyligen gheest begauet, welcken
ij. Cor. i. gheest Gods, den godspenninck, den zeghel, oft die beteyckeninghe
Gala. iij. is, dat sy die kinderen Gods zijn.

Hier wt bestaet nv, dat wi gheloouen ende leeren van de electie of verkiesinghe Gods, die ons allen wt niet gemaect heeft, ende alleen sommighe van ons totten eewighen leuen geordineert heeft,

1) „Gij" ontbreekt ook in H. Niet in O.: du.

in ende door die doot zijns soons ons Heeren Jesu Christi, die welcke doot, die betalinghe ende voldoeninghe is, voor die sonden, Ende dese menschen begaeft hy, met sinen heylighen gheest alst hem belieft, Ende dese menschen heeft hi dan nieuwe menschen gemaect ende ghebaert, also dat si hem rechtelick bekennen, in warachtighen ghelooue ende betrouwen. Dese menschen vergheeft hi door Christum, haer sonden, ende wil haer luyden eewelick een ghenadich God sijn, Ende door sulcken be-//trouwen, so is hi fj r haer luyden, als haer vader, ende Christus als haer heylandt ende salichmaker, Ende daer omme hebben sy hem lief, ende aenroepen hem. Dese menschen hebben lust ende wille, den godlicken wille, na te volghen, (ende te beuallene [1]), in allen saken die voorspoedich of oock teghenspoedich zijn,) Ende als haer yet ghebreect (of contrarie ende teghenspoedich toecoemt), dan troosten sy haer op onsen Heere Jesum Christum, den welcken die hemelsche vader haer luyden gheschenct heeft, ende die by sinen vader noch leeft, ende [2]) noch dagelicx haer sonden versoenende is, als een eenighen soon ende versoendere, Dese menschen zijn, die God wtuercoren heeft, ende die welcke onse heylandt Jesus Christus, verlost heeft, Die (kinderen) anderen behooren der werelt toe, die den Heere Joan. j. ende niet bekent noch aenghenomen en hebben, Jae ghehaet ende ver- int. xv. uolcht hebben, waer door sy in sonden ende boosheden altijt bliuen, i. Joan. v. voor welcke die Heere ooc niet en bidt, sy zijn vaten des torn Joan. xvij. Gods, totter verderffenisse bereyt. Also machmen claerlicken weten Rom. ix. ende betasten, dat die Electie of verkiesinge Gods, (of menschwordinghe Christi,) noch oock die verlossinghe Christi, allen menschen, niet ghemeyn gheworden en is, Ghelijck Hofman wille ende gedicht heeft, om die arme conscientien, daer me-//de te verwarrene, fj v ende die rechte (lasteringhe) lere [3]) gods, te belasteren.

Van onsen vrijen ende onvrijen wille ende van onsen vermoghen ende onuermoghen totten goede.

WT dese vertelde spraken, is eenen yeghelijcken die na God vraget, claerlick ghenoech bewesen ende betuycht die Electie ende verkiesinghe Gods, ende dat niemant die godlijcke goeden, die in Christo onsen Heere zijn, rechtelick bekennen mach, ende alsoo die verlossinghe Christi deelachtich worden mach, dan die ghene,

1) In H. en O. ontbreekt iedere gedachte aan voor- of tegenspoed. „Bevallen" is hier: behagen.

2) H. der vertrittet sie bey dem vatter, unnd ist die versühnung für yre sünde.

3) H. en O.: gesunde lere.

den welcken den gheest der godlijcker kindtschap [1]), wt loutere ghenade gods, door onsen Heere Jesu Christo, verleent wort. Want wi menschen die van onser nature, kinderen des toorn Gods zijn, wt ons seluen gheen vermoghen tot goet en hebben, ende wi en hebben hem niet moghen bekennen, want niemant kennende is,
i. Cor. ij. dat Gode aengaet, dan den gheest gods. Hoe sullen wi dan dat met onsen vrijen wille, aennemen, Ende hier wt comet, datmen den vrijen wille te niet doet, want door den vrijen wille, wort gemeenlick verstaen, een vermogen tot goet oft quaet na eyghende
f ij r verkiesinghe, aen te ne-//men, oft te verworpene, hem totten eewighen leuen, oft totten doot te richtene.

Mer alsmen wilde eyghenderlick spreken, so ist een vrijen wille, alsmen yet, vry onbedwonghen, self willich sonder nootsake van gheenen anderen wtwendighen dinghen met eyghenen wille, ende neyghinge, ghedreuen zijnde, aenneemt, verworpt, doet oft laet, Ende liberum arbitrium int Latijn, hiet [oock eyghelick te spreken] een vry oordeel oft schatten [2]), Als yemant yet vryelic na zijn verstant oordeelt, ende acht, hoe hijt daer mede hout oft laet, Die Griecken gebruycken een woordeken dat hem breeder strect, Autexousion [3]), ende dat hiet, zijns selfs, oft zijns eyghens ghewalt zijn.

Nv hebben die oude vrome Christelijcke leeraers, die den menschen, eenen vrijen wille toeghegheuen [4]) hebben, met dese woorden willen bethoonen, dat God den menschen also geschepen heeft, dat hi in zijn eyghen doen, na eygender kennisse [5]) ende wille, handelen, niet van eenen anderen ghedreuen oft ghetoghen worde, sonder zijns selfs eyghene ghemachticheyt, ghelijck eenen steen oft hout ghetoghen oft ghedreuen wort.

Aenghesien nv dan, dat die mensch bi hem selfs ooc beuindt, dat hi, alle weghe vry na sinen wille handelt, hi doe, goet oft
f ij v quaet. So // stoot hy hem daer aen ende daer by, datmen spreect, Die mensch, en heeft gheenen vrijen wille, Mer met deser sprake en wort niet meer geseyt, dan dat die mensch van hem selfs, ende van zijns eyghender nature, niet en heeft, dat hy dat warachtighe goet verkiese, ende dat hi desen aenhanghen mach. Ghelijck wi eylaes alle bi ons seluen, dat wel beuinden, dwelck oock noyt gheen heylich oudt vadere gheloochent, oft ghenegeert en heeft.

---

1) Er staat: kondtschap. Verbeterd naar H. en O.
2) H.: schetzen; waardeering, beoordeeling.
3) Er staat: Antexousion.
4) Toeschrijven, toekennen.
5) Er staat: kennenisse.

Hoe wi eenen vrijen wille hebben.

MEt onsen vrijen wille, so heuet hem inder waerheyt also, ende dat behooren wi tot Gods eeren ende lof, die ons na zijn beeldenisse, geschapen heeft, gheerne te gheloouene. God heeft ons menschen, in sulcker vrijheyt ende also in eyghen ghewalt gheschapen, dat ons niemant ouer al dwinghen en can oft mach, yet te doen, oft te laten, aen te nemen, ofte verworpen. Mer wi hebben dit van God, dat wi alle wege vry na onser wille handelen ende doen, ghelijck ons dat beualt, Men mach ons ooc wel doen, dat wi niet en willen, ghelijck onse leden vercrancken [1]), oft snijden, dat lichaem vanghen ende dooden &c. Mer niemant en can den mensche derwaerts driuen, // dat hi voor hem seluen yet doe dat hi niet f ij r doen en wille. Het mach oock wel gheschieden, dat yemant, van eenen anderen ghedronghen wort, dat hy dat moet willen ende doen, om(, een) arger te ontvliene, datmen anders van selfs, niet doen, oft willen en soude, Ghelijck als een gheuangen mensche, alle zijn goet gheeft, op datmen hem laet leuen, ende niemant en mochte desen mensche, daertoe dringhen, dat hi zijn goet van hem selfs soude gheuen, wanneer hi selfs niet en wilde. Alsulcken grooten vriheyt, heeft God den menschen verleent, sulcken vrijen wille, oordeel, schatten [2]), ende ghewalt, hebben wy alle van God ontfanghen.

Nv aengesien dat die menschen van haerder naturen door Adam verdoruen zijn, dat sy die godlijcke dinghen oft leeringhen, niet rechtelick ende volcomelic bekennen en moghen, gelijc hier voor betoont is, Mer dat sy haer vergapen, aen die tijtlijcke goeden oft substancien, aen dit tijtlick leuen, aen eere, ende wellust, daer mede sy meynen, haer leuen te onderhoudene, eere, wellust te ghecrighene, soo blijft hy noch vry, in alle sinen doen, zijns vrijen willens, oordeels, ende zijns eygens gewalts, Mer dat recht hi alle wt, op tghene, dat tijtlic is, nochtans [3]) en bekent hy die tijtlijcke goeden niet rechtelic hoe sy in haer seluen zijn, ende hoe sy behooren // ghebruyct te worden, Ende die duyuel helpt daer toe, f ij v ende verkeertet alle, ende dan so valt des menschen oordeel, verkiesinge, wille ende doen, opt archste, ende misbruyct dese gauen gods, door dat aensien der tijtlicker goeden, Ghelijc wi dagelicx sien, aen die ghene die Christum onsen Heere, niet en achten oft bekennen, ende die Christus gheen nieuwe menschen en maect,

1) H.: geweltigen. O.: geweldighen.
2) Zie boven bl. 264, aanteekening 2.
3) Foutief vertaald. H.: demnach.

Ende daer omme beschrijft sinte Paulus also dat wesen der gheender, die Christum noch niet en kennen, noch aenghenomen en hebben.

Ephe. ij. Ende als ghi luyden in misdaden ende sonden, doot waert, in die welcke ghi somtijden ghewandelt hebt, nader bruyck deser werelt, na den prince des gewalts deser lucht, den boosen gheest, die in die ghene die der waerheyt niet en gheloouen oft ghehoorsaem zijn, crachtelick werckende is, Onder welcken ooc wy alle wat ghewandelt hebben, in die begheerte ons vleys, als wy deden, die wille des vleys, ende der vleyschelicker gedachten, ende waren van onser naturen kinderen des torens gods, gelijck die andere.

Jn dese woorden, is wel te mercken dat Paulus, alle die ghene die Christum noch niet ghecregen en hebben, tellet, als die ghene, die in sonden doot zijn, dats te segghen, dat sy tot alle goet on-

[f iiij r] bequaem [1]) ende gheen begeerte oft // vermoghelicheyt daer toe en hebben, ghelijc een doot mensche gheen leuendich werck doen en mach, Ende want die duyuel ouer haer luyden domineert ende heerschappie voert, dat is, om dat sy, nader waerheyt niet en vraghen, ende dan en can daer mede anders niet volgen, dan dat sy in alle dinghen, eenen verkeerden sin, ofte sinnelicheyt ende oordeel, hebben, ende den seluen valschen verderflicken oordeel, volghen sy dan vry moedtwillich na, Ende daer mede ist bi haer luyden; alle arch ende verkeertheyt, Ende ghelijck vore bewesen is vanden ghenen, die God bekennen, ende die God dat ghegunt ende ghedeelt heeft, dat sy haer hert ende sinnelicheyt stellen [2]) van die valsche begheerte der tijtlicker dinghen, ende dat sy die tijtlicke dinghen niet en misbruycken, Ende dese schatten die tijtlicke dingen cleyne, ende voor niet, Mer die ander, worden vanden Sathan so sterckelic gedrongen, dat sy alle die tijtlijcke dingen, achten, ende haer oogen ende hert daer op staen ende stellen, Mer die van God ghenade gecrijcht, die hi tot sinen sone trect, den seluen gheeft hi sinen gheest, also, dat sy door Christum, den vader toebehooren, ende hooren daer na, ende leeren den wille Gods, dat is te segghen, als God haer luyden door Christum onsen Heere zijn kennisse volcomelic verleent, (dan willen) [3]) die selue(,) dan doen

[f iiij v] ende willen(,) alle // dat goet is, ende dat geheel vrijelic, self willichlick, onghedronghen ende lieflick met oprechter blijder herten.

Hier op gaen nv, alle leeringhen ende vermaningen der scrif-

1) Er staat: ombequaem.

2) Afstellen, aftrekken van. Het voorafgaande „ghedeelt" beteekent: toebedeeld.

3) H., quat. G jv: ...verleyhet, dieselbigen erkennen dann, wehlen, wöllen, vnd thun das gut, aber ganz frey, selb willig u. s. w. O., quat. G iiijr: ...verlenet, de seluige erkennen dan, kiesen, willen, vnd doen dat gude, ouerst gantz frij, selfwillich enz.

tueren oft scriften, die den vrijwilligen dienst begheren [1]), dat sy zijn ghewillich, lustich, vroom ende blijde, dat te doen.

Jtem, die ons verkiesinghe, (den) wille ende doen oft volbrengen des goets, geeft, is God, die in ons dat werct.

Ende dese zijn alle gerechte gauen ende geschencken gods, ende i. Cor. xij.
God is dieghene, diet alle in allen werckende is, Ende dat wi Actu. xvij.
leuen, beroert worden [2]), ende wesen hebben, is in hem, ende door hem, Ende dat God in ons alle dinck werckende is, ende dat wi doch ooc dat goet bekennen, ende met vrijen wille kiesen ende doen, is nergent so cort ende claerlick gestelt, als die Apostel scrijft totten Philippensen. Wercket uwe salicheyt ende heyl met vreese Philip. ij.
ende beuinge, ende God is dieghene, die daer wercket in v luyden, dat willen, ende dat wercken, naden wel gheuallen.

Siet hoe Paulus seyt, Ghi sult selue uwe salicheyt wercken ende doen, Hoe mach zijn? Jc vraghe oft dit dan in ons vermogen is? [3])
Neen, wt ghenaden worden wi salich ghemaect, niet wt ons, ofte Ephe. ij.
wt onse wercken, het is Gods gaue, Wat spreect dan Paulus hier, dat hi ons // dat hiet doen, ende dat met vreese ende beuen, dats [f v r]
te segghen, met die alderhoochste neersticheyt, sorchfuldicheyt ende anxt. Hi spreect metten geloouigen menschen, daer God schoon in woonende is, ende daer Christus in leuende is, Daeromme gheeft hy dese oorsake daerop, Want God is diegene, die in v luyden werct, dat willen ende dat doen, Also oft hi wilde segghen, Jck weet wel dat ghi luyden, wt v seluen des niet en vermoghet, Nochtans so sidi [4]) kinderen Gods, die in v luyden is ende leeft, ende ooc werckende is, dat ghi goet willen ende doen moghet, Ende hi wille v luyden hiertoe metten woorde der vermaninghe driuen, ghewillich ende naerstich maken, Ende God heeft v verstandige menschen gheschapen, daeromme, en wil hi v luyden niet als blocken, oft metten hayre daertoe trecken, sonder uwen wille ende loopen, Oft schoon aen uwen wille ende loopen van selfs, niet veel gheleghen oft gheldende en is, mer hy wil v gheuen, van selfs te verstaen, welcke uwe salicheyt is, ende dan met alle naersticheyt, sorchfuldicheyt, daerop te oeffenen, om dat goet te volbrenghen, ende dat aengheboren quaet daghelicx af te driuen. Alsoe coemt Gods doen met onsen doen, overeen, ende stichten oft ghebaren die salicheyt, Ende sy zijn beyde warachtich, dattet God doet ende wercket, ende // dat wi ooc dat doen oft wercken, Ghelijcmen [f v v]

1) H. en O.: forderen. 2) H.: weferen. O.: sweuen.
3) Er staat in 't origineel eene dubbele punt.
4) H.: jr seind. Foutief vertaald; het enkelvoud in plaats van het meervoud.

ghemeynlic spreect, dat die sonne den wijn ende den wijnstock maect [1]).

Metter godlicker werckinge in ons, dat en heeft niet die meyninghe, dat God ons geuende is dat vermoghen, dat goet te bekennen ende te willen, ende dat hi ons dan voortaen, laten soude, voor ons, dat te gebruycken oft niet ghebruycken, naerstelic oft slappelick, also dat hy niet meer(, dan toe) doen en soude, Dan als een mensch, den anderen een conste leert, welcke conste, die mensche die dat gheleert heeft, dan ghebruycken mach, na zijn beuallen oft beliefte oft niet, oft hy sinen meester daer na nemmermeer en saghe. Mer gelijc die sonne den dach inder werelt brengt, Also gheeft ende weret God in ons goetheyt, Voor ende
Rom. viij. voor [2]) moet die sonne schijnen, also moeten oock die kinderen Gods voor ende voor door den gheest Gods gheuoert ende ghedreuen worden, dats(, te leeren, dat sy van God) gheleert ende tot goet geneycht, ende te doen oft volbrengen, geleyt (moeten) worden,
Gala. i. oft daer toe bequaem gemaect werden, Daerom spreect Paulus, Jc en leue nv niet, mer Christus leeft in mi.

Also hebben die kinderen Gods, die welcke die soon Gods vry ghemaect heeft, eenen vrijen wille, vry oordeel ende eygen gewelt
[f vj r] ende vermogen, tot goeden, Ende dat alle wter ghenaden // gods, door Jesum Christum, door welck, wi nieuwe creaturen, ende nieuwe schepselen worden tot goede wercken, dwelcke God te
Ephe. iij. voren bereyt heeft, dat wy daer inne wandelen sullen, Hier door coemtet, dat sy dat woort Gods hooren ende begrijpen, ende behouden moghen, welcke die goede aerde is, waer in dat woort Gods, vrucht voort brenghet.

Aenghesien nv, dat God zijn waerheyt, eenen yeghelijcken vercondicht wil hebben, ende dat wy eenen yeghelicken, goet sullen doen, Daarom behooren wy alle luyden te trecken, ende te vermanen totten leeringhen Gods, ende tot goet te willen, ende ooc tot goet te doen. Mer wi sullen haer leeren, dese vermogentheyt totten goeden, ende goeden wille, van God te bidden, ende met goeden betrouwen ende hopinge, dat te begeren, sonder cenighe twijfelinghe daer aen te hebben, Want dan en sal God die niet verlaten, oft ongehoort, oft onghetroost laten, Op dese maniere, wort die mensch ghebracht [3]), dat hy alleen op God staende is, ende dat hi hem seluen, niet toe en scriue vermetelick, welcke saken, alle Gods gauen ende Gods goeden zijn.

---

1) Er staat: dat die sonne, den wijn, ende den wijnstock maect. H.: die Sonn machet den wein, und die reben. 2) H.: Für unde für; aldoor.

3) H.: würt der mensch weder in verzweifflung des guten noch farlessigkeyt gefüret, unnd auch in kein vermessenheyt, das er ym selb wolte zumessen ...

Dese is die rechte leeringe Gods, vander verkiesinge gods, vander verlossinge Christi, ende vanden vrijen wille oft vermogen tot // goeden, die welcke God, die menschen die hy vander werelt [f vj v] wtuerkiest, door Christum, verleent, ende den anderen ende verleent hi die niet, Ende daerom, moeten sy in haer sonden steruen, inde welcke, sy oock vry moedtwillich wandelende zijn, Daeromme Joan. xij. verachten sy ooc te lasteren dat woort Gods, ende die kennisse Rom. i. der waerheyt, die God haer luyden oock verleent, mer niet so Mat. xi. sterck als den wtuercorenen, Also dat sy doer aen claghe, ende i. Cor. ij. betuyghenisse van haer eyghen consciencie verdoemt worden, Ende also wort God alleen gerecht ende warachtich gheuonden te sine, Rom. ij. God heeft ons alle wt niet gheschapen, ende en is niemant yet Psal. lj. schuldich, Ende also en heeft die mensche niet, dat hi gebruycken Rom. iij. mach, ghelijc hi wil, ende en mach hem selfs niet goets toe scri- Rom. ix. uen, noch toe brenghen.

Hier teghen heeft nv Hofman begonst wt te gheuen, ende te roepen inder werelt, teghen die genade der wtuercoren menschen ende heeft die verlossinge Christi, gheualscht, ende dat menschelicke vermogen, opgerecht, seggende, Dat alle menschen totten eewighen leuen vercoren zijn, ende dat sy alle, door Christum verlost zijn, Ende om dat hy die luyden daer toe bereyden soude te gheloouen, soo heeft hy voort ghebracht, sommighe scriften [1]), daer hy mede // meynt te bewijsen, dat die verlossinge, door onsen [f vij r] Heere Jesum Christum, alle die werelt ghemeyn gheworden is.

Ghelijck daer zijn, Door dijn saet, sal alle gheslacht oft volc, Gene. xxij. ghesegent oft ghebenedijt worden, Ghelijc sy in Adam alle steruen, i. Cor. xv. also worden sy in Christo alle leuendich gemaect, Dat was dat Joan. i. warachtich licht, dat daer verlicht allen menschen [2]), die in deser werelt comende is. Jtem als ick verhoocht worde vander aerden, Joan. xij. wil icse alle tot mi trecken. God wil allen menschen, gheholpen i. tim. iij. te worden, ende tot kennisse der waerheyt te comen. Jtem Jesus Christus, is die versoeninghe voor onse sonden, ende niet alleen i. Joan. ij. voor onse, mer voor die sonden der gansser werelt. Jtem hi is dat lammeken, dat die sonden der werelt wech neemt, Jck ben ghecomen, om die werelt salich te maken ende der ghelijcken.

Dese, ende desghelijcke scriften, trecken die ghene ooc [3]) na haer, die daer segghen, dat eyntelick, alle menschen salich sullen wor-

1) Schriftuurplaatsen. 2) H.: menschen, acc. sing.

3) Ooc: Butzer spreekt hier dus van anderen dan van Hoffman en zijne aanhangers. Hij bedoelt blijkbaar Denck, die zich op dezelfde teksten beroept als Hoffman; terwijl intusschen deze wel de algemeene verzoening, maar daarom niet (als Denck) de eindelijke zaligheid van allen leerde. Evenzoo de „sommige andere" van *Die handelinge,* quat. g iiij v; zie de Inleiding.

den, Dat die ongheloouige so wel salich worden, als die gheloouige, Mer beyde faelgeren sy, want sy dat woordeken [alle] ende [werelt] in die voorsproken spraken ghebruycken, niet gelijc die scriften willen, mer na dat haer dienstelic is, (in) haer dwalingen, erroren,
[f vij v] ende muyte-//rien (,die sy) by den gheloouigen menschen voort te brenghen [1]).

Ende bi haer luyden is een onuerstant ende bedroch die fallacia equiuocationis ghenoemt is, ende dese geschiet wt gelijcheyt eens woorts, als dat woort, in ghebruyck ende verstant, niet ghelijc, oft eens en is.

God spreect met ons luyden [in zijn scriften]: also gebruyct hi ooc die wijse oft manieren te spreken, die ons gemeyn is, Nv weet een yegelic wel dat alsmen seyt, Alle die werelt, Alle men-
Joan. xij. schen, datmen mer veel menschen en meent, ende niet alle men-
Joan. xi. schen der werelt verstaet, Ghelijc die Pharizeen spraken, Siet die gheheele werelt, loopt na hem, Jtem, Laten wi hem alsoo voortgaen, so sullen sy alle aen hem gheloouen, Mer sy meynden vrijlick niet eenen yeghelicken, sonder yemant wt te nemen, mer sy meynden alleen vele. Jtem als yet mengelic sonder onderscheyt der persoonen ghesproken wort, so seytmen, Sulcx is allen menschen ghemeyn, het behoort eenen yeghelicken toe, oft allen menschen, Ghelijc hier te Straesburch geschiet, daermen gheen onderscheyt en heeft, om tot borgheren aen te nemen, so seytmen, Die van Straesburch, nemen eenen yeghelijcken, oft alle menschen op tot borgheren, Op sulcke maniere, scrijft sinte Lucas vanden Heere.
[f viij r] Een // cracht ghinc van hem, ende heeldese [2]) alle, vrijelic die cracht en heelde die ghesonde niet, noch ooc die ghene, die totten Heere niet en quamen, Mer want menich mensch sonder onderscheyt cranck was, die daer teghenwoordich waren, ende gesontheyt vanden Heere vercrijgende waren, Daerom spreect die Euangelist, Die cracht, die vanden Heere wtghinc, heelde haer alle, Ghelijc daer Paulus spreect, Jck ben allen menschen van als [3]) geworden. Daerom en sal niemant verstaen, dat hy den moordenaren te lief, een moordenaer gheworden sy, mer alleen sonder onderscheyt hem in allen dinghen, die hi met God gebruycken mochte, eenen yegelic euen gelijc hem confirmeerde [4]), ende behulpelick oft dienende was. Noch een gebruyck gheeft dat woordeken [alle] alsser yet van

---

1) H., quat. G ijjr: wie jnen jre yrthumben unnd meutereyen bey den gleübigen einzufüren dienstlich ist.

2) Er staat: ende heeldese alle vrijelic (H.: freylich), die cracht, en heelde ...

3) H.: allen alles.

4) Bedoeld zal wel zijn: conformeerde. H.: sich yederman eben vnd gemäsz gemachet. Zoo ook O.

eenen mensche geschiet, oft ghegeuen wort, also, dat alle die sulex hebben willen, dat vanden seluen eenen ontfangen moeten, Op die wijse spreect men, Ons Amptmeester laet een yegelic ende allen menschen grijpen, Hi gebiedt allen menschen voor recht, Men hoort dat woordeken [alle] mer men verstaet daer mede, niet, dat alle menschen, vanden Amptmeester geuanghen oft voor recht ghedaget worden, mer dat sommighe alleen gheuangen, ende voor trecht gheroepen worden. //

Die heylige Augustinus tegen Julianum ende Pelagianum, int. xij. cap. des. vi. boecx, gheeft een exempel van eender duere aen een huys, waer door een eyghelick oft alle gaen moeten, die int huys comen willen, Daer spreect men af, Een yeghelick moet door die duere gaen, daermen nochtans maer (een en) meynt, alleen die gene die int huys gaen willen, Also spreect hi daer op, so heuet een verstant, met dese spraken. Ghelijc sy in Adam alle steruen, also worden sy in Christo alle leuendich ghemaect, Want niemant en coemt totter doot, dan door den Adam, Ende niemant en coemt van Adam, die niet totter doot en moete, Also en coemt niemant totten leuen, dan door Christum, Ende niemant en is Christi, die niet totten leuen en coemt. [f viij v]

Wat behoeuen wi hieraf veel woorden, wie en weet niet, dat in alle die scrift, ghelijc oock in alle andere spraken, dese woordekens [werelt] ende [alle] nv voor vele, nv voor den meesten hoop, daermen af sprekende is, nv voor alle, so veel alsser willen sonder onderscheyt der persoonen, nv voor alle, die door yemant wat ghecrijgen sullen, ghenomen ende verstaen worden, Ende niet ghelijc sommiger meyninghe is, dat als die [werelt] ia ooc, die [gantse werelt] gheseyt wort ende [alle], dat daeromme, alle men-//schen niemant wtgenomen, in alsulcke sake, daer die sprake af is, begrepen oft verstaen sullen worden. Also verstatet [1]) die heylighe gheest ooc aen veel oorten, door die [werelt] die verworpen ende ongeloouige menschen. Ghelijc, daer die Heere spreect, Die werelt en kent mi niet, Ick en bidde niet voor die werelt. Item Joannes, Wi weten dat wi wt God zijn, ende dat die gheheele werelt in boosheyt ghestelt is. Alsmen nv wt dat woort werelt, slecht alle menschen, niemant wtghenomen verstaen soude, so soude daer wt volghen, dat alle menschen, niemant wtghenomen, verdoemt souden werden, Daeromme ist seker sonder eenighe twijfelinghe, dat dit woort [werelt] ende [alle] niet (alleen) overal [2]) eenen ende selden alsulck verstant hebben, dat gants alle menschen, niemant wtge- g j r i. Joan. v.

1) Niet „verstaat het", maar: „verstaat". H.: verstaht. O.: versteht.
2) H:. nit allethalben einen.

nomen, daermede begrepen worden. Also en volcht oock hier niet wt, dat in dese vertelde, ende diergelijcke spraken, die verlossinge Christi, allen menschen, ende alle der werelt, ghemeyn ghemaect wort, oft dat dieselue euen ghelijc, eenen yeghelicken niemant wtghenomen, toecomende is.

Ende niet alleen in alle die scrift, mer ooc in dese vertelde spraken vintmen claerlic, dat die verlossinge Christi daerom, alle der werelt ghemeyn zijnde, ghepresen wort, dat sulc in [1]) die ver-
g j v hoo-//ghinge Christi, niet alleen den Joden, mer nv oock allen volcke ghemeyn sal zijn, mer toch alleen den wtuercorenen wt den seluen, Op die meyninghe, ghelijc sinte Peeter by den Cornelio
Acto. x. sprack, Jck vermeyne inder waerheyt, dat God gheen wtnemer der persoonen en is, mer dat hi in allen volcken die hem vreest, ende rechtelic doet, werckende is die rechtuaerdicheyt, dat die hem aenghenaem is, Ende ghelijc Joannes spreect, dat die Heere voor dat volc soude steruen, ende niet alleen, voor sulc volck, mer ooc, op dat hi die kinderen Gods, die verstroyet zijn, bi een soude vergaderen ende samelen, Waer op die sprake des Heeren gaet, doen hy int laetste auontmael van sinen bloede sprac, Dat voor v luyden ende voor veel menschen, vergoten wort, Ende also gatet in alle die scrift des ouden Testaments, ende ooc des nieuwen Testaments.

Dit onderscheyt der vercorenen, ende der verworpenen is so claer ende geweldich in alle die scrift, ende ooc aen die voorghenoemde spraken wtgedruct, dat Hofman met alle sinen rottighen [2]) hoop, wanneer sy niet vanden geest der muyterien, ende der ketterien, ghequelt oft beseten en waren, nemmermeer begonst oft bestaen en souden hebben, so onuerschaemdelick ende vermetelick, teghen die warachticheyt te stridene. Die benedictie Abrahe die
g ij r ouer alle // volc comen soude, is die kennisse Christi, welcke veel menschen niet aen en nemen, dwelck die Heere self betuycht, Ende sonderlinge inder ghelijckenisse vander grooter auontmael, ende der bruyloft dat des Conincx soon bereyt [3]) hadde, die hy voorgaf ende wtsprac vander Euangelischer predicatie, die alder werelt voortcomen [4]) soude, mer van een yeghelicken, niet aenghenomen en soude werden, Opt welc hi ooc spreect, Veel zijnder gheroepen, ende weynich vercoren. Dat gelooue en hebben alle menschen niet
ij. Thess. iij. seyt Paulus. Daeromme seyt oock die Heere, als hy beual dat Euangelium allen creatueren ghepredict te worden, Wie ghelooft ende ghedoopt wort, die wort salich, ende die niet gheloouen en

1) H.: nach. O.: na.
2) Van rotte, sekte, afscheiding. Ontbreekt in H. en O.
3) H. en O.: So bereyttet, n.l. was.
4) H.: zukommen.

sal, sal verdoemt worden, Wast niet int beghinsel van der Euangelie, dit een groot onderscheyt. Also ist Joannis int. i. cap. Oft schoon van die ghemeynheyt des lichts ende leuens, dwelc die Heere is ende gheeft, gesproken wert, so hanghet nochtans daeraen, die in sinen name [1]), Daer staet in, niet op, Die werelt en bekent hem niet, Desgelijcx Joannes int. xij. Hi wildet alle na hem trecken, ende daerop volghet, ghelijc dat die Euangelist spreect, Hoewel die Heere veel teyckenen gedaen hadde, so en geloofden sy nochtans niet aen hem, Op dat die sprake Esaie des Propheets veruult soude // worden, Wie ghelooft onser predicatie, ende wie g ij v
is die cracht des Heeren gheopenbaert, Daeromme en mochten sy niet gheloouen, want Esaias spreect noch, Hy heeft haer ooghen verblint, ende haer hert verhert, om dat [2]) sy metten ooghen niet sien, ende metter herten niet verstaen en souden, ende haer bekeeren souden, ende ick haer heelen ende ghesont maken soude.

Dese sprake heeft ooc Paulus bina [3]) in die wercken der Apos- Act. xxviij.
telen, den Joden voorgheworpen, ende betoont aen haer luyden veruult te sine, doen schoon die Heere verheuen ende verhoocht was.

Euen so claerlic, verclaert hem Joannes, hoe (als) hi het meynt [4]) daer hi scrijft, Die Heere sy ooc die versoeninghe voor die sonden der gantsser werelt, Want hi in zijnder Epistelen, dicmael vermaent, dat hi die in sonden blijft, wten duuel geboren is, Ende dat hy in Christo niet en sy, noch blijft, ende gheheelic gheen ghemeynschap met Christo en heeft int. i ij. iij. Als nv die scrift tuycht, dat God wil allen menschen gheholpen te worden, ende Tim. ij.
dat sy totter kennisse der waerheyt comen, Dat en strect mer, op die vercorene, van allen gheslachten ende volc, Aenghesien nochtans, dat daerop, gesproken wort, datmen voor een yeghelic bidden sal, ende dat men eenen yeghelic also dienen sal, dat hi tot-// ter waerheyt comen mach, mer die sommige wten duyuel gheboren, g iij r
ende voor dese en bidt die Heere selue niet, Ende Joannes hiet Joan. xvi.
ons niet daervoor te bidden. Daer zijn sommige menschen, den- i. Joan. v.
welcken dic Heere eenen rueck oft rieckinge des doots, totter doot ij. Cor. ij.
is, Daeromme blijft alsulcke sprake, alleen den wtuercorenen, ende desen is die Heere tot goede int vleesch ghecomen oft mensch geworden. Christus spreect ooc, Hi en sy niet ghecomen, om Joan. xij.
yemandt te oordelen oft rechten, mer om dat hi die werelt helpen soude, Mer het schijnt eenigen twist [5]) te maken, dat sinte Paulus

1) Hier is, ook in H. en O., uitgelaten: gelooven.
2) H.: damit.
3) H., quat. H j r: hernaher.
4) H.: wie ers meyne, da er schreibet.
5) H.: Diesz machet ... irre.

totten Romeynen, dese ghelijckenisse stellende is, Adam, door wien
Rom. v. die sonde ende doot in der werelt ghebracht is, ende Christus, door wien die gherechticheyt ende dat leuen in der werelt gebracht is, Ende sy meynen, dat hier wt volcht, Dat ghelijck door Adam slecht alle menschen verderft zijn, dat alsoo door Christum oock alle menschen verlost worden niemant wtghesteken oft wtghenomen, Mer die op dese sprake Pauli wel acht neemt, siet lichtelic dat hy (dick) [1]) dat werck Christi in onse rechtuaerdichmakinge stelt, haer luyden alleen toe te comen [2]), die aen hem gheloouen. Also spreect hi, Ghelijck door die onghehoorsaemheyt eens men-
g iij v schen, veel sondaren geworden zijn, also sullen // door die ghehoorsaemheyt eens menschen veel rechtuaerdich ghemaect worden. Paulus spreect veel, ende niet alle, Ghelijck oft hi sprekende waer, dat en geschiet niet, dan door gelooue, Ende tghelooue en is in allen menschen niet, want daer steruender veel in sonden, dat is, in onghelooue, die dat Euangelium Christi voor niet achten ende verachten, Wat breeder beweghet [3]) die sprake. i. Cor. xv. Ghelijck sy in Adam alle steruen, also worden sy in Christo alle leuendich gemaect, Mer die meyninge hier af is, Ghelijc sy alle, die van Adam gheboren zijn, door hem bederft worden, alsoe worden sy alle, die wt Christo nieus verboren worden, ooc rechtuaerdich ende salich, want welcke niet nieu gheboren worden, door den gheest der godlicker kennisse, behooren, ende blijuen der werelt, voor welcke die Heere niet en bidt, want hi haer luyden niet en kent voor die sine, oft zijns vaders, Ja totten welcken hy segghen sal, oft sy schoon in sinen naem groote teyckenen ghedaen hebben, ende gheprophéteert hebben. Waerlick, waerlic, ick en heb v niet
Mat. vij. gekent, Ten zijn niet alle Abrahams kinderen, in Gods achtinge,
Rom. ix. die na den vleesche van Abraham geboren zijn, mer allen [4]) die na der beloftenisse zijn kinderen zijn.

[g iij r] Alsoe, en zijn sy oock niet alle, die van Adam // vleeschelick gheboren zijn, Adams kinderen, (aengaende) nae die belofte (ende) van den sade, dattet hooft der slanghen te niet wrijuen soude, Ja, sy zijn wt een argher gheboren, dan wt Adam, want die Heere
Joan. viij. spreect, Sy zijn wten duyuel geboren, Ende dees werden daer door eyntelicken int eewich vier ghestooten, dat die duyuelen ende sinen engelen bereyt is, Matthei. xxv. Die scaepkens ende niet die bocken, zijn die stemme Christi hoorende, ende die bocken sullen in die eewighe duysternisse gheworpen worden.

Die spraken i. Cor. xv. Ghelijc sy in Adam alle steruen, also

---

1) Dikwijls.
2) H.: die alleyn denen widerfaret.
3) H.: etwas weyter beweget.
4) H.: allein.

worden sy in Christo, alle leuendich ghemaect, Verstaen die heylighe leeraers Chrysostomus ende Ambrosius, vanden natuerlicken doot ende leuen, dat door den eersten Adam alle menschen goet ende quaet, toeghebracht [1]) zijn, alsoe dat sy alle eens steruen moeten, ende dat door Christum te weghe bracht is, dat sy oock alle, goede ende quade weder opstaen ende verrijsen sullen, die goede totten eewigen leuen, ende die quade totter eewigher pijne. Joan. v.

Ende oftmen schoon deser sprake, vander eewigher doot ende leuen verstaen wilde, soe soudt nochtans die meyninge niet hebben, dat door Christum alle menschen totten eewighen leuen ghebracht worden, ghelijck sy door Adam alle in die eewighe doot gheboren zijn, ghelijc hier // voor bewesen is, dat sy alleen Adam [g iiij v] toeghewent worden, die vleeschelick van Adam gheboren zijn, ende vleeschelick bliuen, Ende dat sy Christo toeghewent worden, die der beloftenisse aengaende, gheboren worden, ende die herboren ende geestelic worden, Ende Paulus maect in dese plaetse, hieraf onderscheyt self, van die ghene die Christi zijn, ende niet Christi zijn, Want cortelick hier op, spreect hi, Een yegelick sal in zijnder ordininghe zijn, waeraf die eerstelinck Christus zijn sal, ende daer na die Christo toebehooren in zijnder toecomst, Mer nv zijn Rom. viij. sy alleen Christi, die sinen gheest hebben, den welcken alleen, die vercorene hebben sullen, Een yegelic die de waerheyt liefheeft, is wt dese ghenoech berecht [2]), dat die verkiesinghe ende verlossinghe Christi, nyet allen menschen, niemant wtgenomen, ghemeyn is, noch nemmermeer worden en sal, noch dat sy eerst voor allen menschen gheschiet is, als Hofman leert, noch dat sy ooc, ten eynde, niet alle menschen ghemeyn sal zijn, als sommighe andere [3]) segghen.

Claer is te bemercken, dat Hofman tegen alle waerheyt spreect, alsoe wel hier in, als in die vertelde spraken, daer hi wt de voorsprokene allegacien, hout ende vercondicht dat na den tijt dattet Euangelium, den luyden ghe-//predict ende vercondicht is ghewor- [g v r] den, dat sy alle in haerder macht ende vermogen hebben, sulc Euangelium aen te nemen, ende dat sy eenen vrijen wille totten goeden hebben.

Ende die contrarie hieraf blijct, want die Heere predicte selue den Joden, mer sy waren wten duyuel gheboren, ende daer omme waren sy verblint, also dat sy niet en conden oft mochten ghelooven. Also spreect die heylige Joannes ende ooc die Heere self, Daer wt spreect die heylighe Paulus, dat dat Euangelium, den-

1) H.: dahyn (ge)bracht seind. 2) H.: bericht.
3) Zie de aanteekening op quat. f vijr boven.

ghenen, die verderuen ende vergaen, een doorheyt of dwaesheyt is, ende een ghebruyck [1]) des doots, totter doot, Ende dat die vrijheyt ende dat vermogen om goet te doen, alleen is, door den gheest der godlicker kennisse, ende der godlicker ghenaden, door welck alleen dat Euangelium verstaen wort, Mer dit en wort eenen yeghelicken niet ghegheuen.

Hofman onderstaet hem, den onnooselen ende slechten mensch,
Joan. i. dit wijs te maken, om dat Joannes scrijft, Welcke hem aenghenomen hebben, dien heeft hi macht ghegheuen kinderen Gods te werden, welcke sprake (ghelijck) [2]) teghen hem is, Want terstont volcht daer na, den ghenen die aen sinen naem geloouen, Nv soe en hebben alle menschen dat gheloue niet, Ende vorder volcht
[g v v] hier na, Die niet // wten gebloede, noch wten wille des vleeschs, noch wten wille eens mans, mer wt God geboren zijn, Mer nv zijnder vele, die niet wt God, mer wten duyuel gheboren zijn, als die Heere self betuycht. Bouen alle dese is van den Euangelist also ghescreuen, Hy is int sine gecomen, ende die sine, en hebben hem niet aengenomen, Mer so veel hem aenghenomen hebben denselven [niet eenen yeghelijcken] heeft hi ghewalt ende macht ghegeuen, kinderen Gods te werden, Christum aen nemen, dat is, aen hem gheloouen, dwelck die sine, dat zijn die Joden, niet en deden, den welcken hy self dat Euangelium vercondichde. Hieromme ist eenen veruaerlicken grouwel ende blasphemie, den slechten menschen verstaen te gheuen, dat alle die ghene die dat Euangelium hooren, schoon [3]) in haer dat vermogen hebben, dat aen te nemen, ende alsoe kinderen Gods te worden, Aenghesien datter staet, Niet die Christum hooren, mer die Christum, door dat recht geloof aennemen.

Noch een argument voert die [4]) Hofman op sine vermeynde verstant, ghelijc altijt alle die ghene doen, die God den prijs niet gheuen en willen, dat [5]) God wercket alle in al, Want sy en weten nyet, dat alle goet, Gods gauen ende werck zijn, ende sy onder-
[g vj r] staen, Gods wercken // ende oordeel, na haer verstant wt te rechtene [6]). Hi spreect, God en mach niet eysschen dat hy niet en gheleyt, oft ghegheuen heeft. Hieromme, ist dat God eenen yeghelicken, gheen ghelijck vermogen tot goet ghegeuen heeft, so en soude hi dan niet moghen eysschen, ende die verdoemen, die niet goets en doen, Het is warachtich daer God niet met allen

1) H., quat. H ij v: geruch. Aanhaling van 2 Cor. 2:16.
2) H.: doch gar.
3) Reeds.
4) H.: der.
5) Er staat: „...willen. God..".
6) H.: auszurechen. N.: uth tho recken.

ghesaeyt en heeft, ende gheen kennisse van sinen godlicken wille
ghegheuen heeft, dat hie daer niet eysschen en sal. Mer God heeft
allen menschen yet, ende eenighe kennisse zijns ghegheuen, ghelijc
totten Romeynen staet, mer den geest, door welcke men den Rom. i.
woorde Gods rechtelick gheloouen mach, en gheeft hi eenen yeghe-
licken niet, Ende niemant en mach wt hem seluen dat Euangelium
bekennen, ende het is hem een doorheyt, Noch is hi schoon [1]) i. Cor. ij.
verdoemt, die aen Christo niet en ghelooft, Ende also wort dat
gelooue, van eenen yeghelicken gheeyscht, ende nochtans niet
yeghelicken ghegheuen, ende God en doet oock niemanden onghelijck.

Dat blint menschelick verstant, en can dit niet vaten oft begrij-
pen, ende het verleyt hem seluen ende ooc anderen mede, met
haren paralogiseren [2]), dats te seggen, met hare valsche rekeninghe,
als dese is, ab eo, quod est secundum quid &c. Daer omme moet
God haer luyden [3]) liegen, // eer sy haer onuerstant ende on- [g vj v]
weten bekennen willen, Sy en willen niet verstaen, dat God ont-
fermt, dien hi wille, ende verhert oock, dien hi wille, ghelijc
totten Romeynen staet, Wat claghet men dan noch, Wie can Gods Rom. ix.
wille wederstaen? Hoe antwoort hier op die heylighe Paulus in dese
plaetse, Hier spreect hi alsoe. O mensch, wie bistu, dat ghy Gode
antwoorde gheeft, dat is, dat ghy met God disputerende zijt, Mach
een aerden vat oft pot, totten potmaker oft pottebacker seggen,
Waer omme hebdi mi also ghemaect? Oft heeft die pottebacker,
die dat leem oft potaerde arbeyt, niet macht, wt zijnder potaerde
bereyt te maken vaten oft potten, ter eeren, ende oock andere
vaten die men ghebruyct ter oneeren.

Die werelt heeft haer altijt voor ende na hier aen ghestooten,
Ende dese gheesten, willen God bi [4]) haer verstant also verde-
dighen [5]) (ende ghelijcken), om dat [6]) hi daer door niet, als onrecht-
uaerdich te sine, gheacht soude worden, Ghelijck als eene, die wat
begheerde oft eyschte, dat hi niet ghegheuen, oft wech gheleyt en
hadde. Siet toe alle rechte Christenen, hoe fijnlic syt treffen [7]) (dat
dese loghenachtige gheesten, in Gods secreten, meynende te dub-
ben [8]), ende die te weten, ende gheuen die also wt, oft sy van

1) Reeds. 2) Er staat: paralegiseren.
3) Verkeerd vertaald. H. heeft, quat. H iij r: „musz jr Gott liegen"; O.: „mot ohr (ihr) Godt liegen". 't Moest dus wezen: „... moet haerluyder God liegen,..."
4) H. en O.: gegen.
5) Volgens H. en O. In het origineel: verdudighen.
6) H. en O.: damit, dar mit; opdat.
7) H.: „... wie fein sie es treffen. Erstlich setze es sey wie Hoffman..." O.: „wie fijn se id dreppen enz."
8) Dubben is weifelen, wankelen; maar ook indompelen. N. (die „dat dese ...

Gods raedt waren. Ende also) stel dattet sy soals Hofman met zijn
[g vij r] aenhan-//gers vermetelic derren [1]) segghen, dat God allen menschen ghelijckelick macht ende vermoghen totten goede gheeft, Ende daer op wil ic vraghen, van waer den sommighen toecoemt dat sy dat vermoghen totten goeden, wel ghebruycken? oft sy dat, van haer seluen, oft van God hebben? segghen sy van God, so hebben dese dan wat voordeels, ende dan so en heeft God niet allen, ghelijckelics veel vermogens totten goede ghegheuen, Segghen sy dan, dat zijt van haer seluen hebben, so moeten sy belijden, dat sy dan wat goets hebben, dat sy van God niet ontfanghen en hebben, ende so en soude God, niet God zijn, want God zijn, is alle goet zijn, alle goet gheuen ende wercken.

Merct nv hoe fijnlick, dat haer verstant, God gherecht maken wille, alsoe dat sy verloochenen, dat God, God is. Daeromme, is dese die rechte meyninghe ende waerheyt, dat alle kennisse ende ghebruyck der godlicker ghenaden, ende wat men goets ghedencken can, loutere gheschencken, ende gauen ende wercken Gods zijn, Ende die meer goets doet, die heeft meer gracien oft ghenaden van God ontfanghen, Mer daer bi, so hebben alle die arch ende quaet doen, die schult haerder boosheyt, ende sy en mogen dat niemant dan haer seluen toescriuen, want God is die gherechtic-
[g vij v] heyt selue. Bey-//de dese bekennen die rechtgheloouighen, die slecht ende onnoosel van herten zijn, ende gheuen God alleen die eere, ende belijden dat sy van God, meer vermogens totten goeden ontfanghen hebben, dan die verdoemde, Mer wat sy quaets oft niet goets en doen, daer af gheuen sy haer seluen die scult, Oft sy schoon daer bi ooc bekennen, dat noch haer luyden, noch yemanden, moghelic en sy, yet goets ghedencken, noch ooc te doene, dat van Gode niet gegheuen en wort haer luyden, Ende oft schoon geschiede, dat haer vermeynde wijsheyt oft natuerlicke verstant, daer op in haer luyden yet argueren wilde, so roepen si terstont. O diepheyt der ouerhoochster wijsheyt ende wetentheyt Gods, hoe onbegrijpelick zijn die rechten ende oordelen Gods, ende hoe ondersoeckelic ende ongrondeerlick zijn die weghen Gods?

Den ghenen, die sprekende zijn, dat die salicheyt allen menschen, niemant wtgesteken [2]), ghemeyn is, willen Gods oordeel ende gerecht, na haren cop wtmeten, Sy segghen also. God is dat eewich goet, hoe soude hi dan zijn scepsel oft creature, eewich laten gemartert oft gepinicht worden, So vraghe ic weder, Js God

---

Ende also" heeft ingevoegd) bedoelt: logenachtige geesten, die meenen zich te baden, te verdiepen in Gods geheimen en deze geheel te doorzien („weten") enz.

1) Durven. 2) Uitgezonderd.

dat eewich goet, hoe mocht hi dan, sinen eenigen alderliefsten soon, so grousamen doot laten lijden? daer hy nochtans die menschen wel // anders, oft in een ander manier, hadde moghen ver- [g viij r] lossen? waer omme beghint hy zijn oordelen so strenghelick aen zijn huysghesin, dat(s, aen) die gheloouighe lieue goede menschen, waert sake, dat [1]) si hier namaels niet een beter verhopende waren, (waer omme, hebben zijn wtuercoren, in dese tijt, meer tegenspoets ende tribulacie, dan andere menschen? Ja dat sy) meest arbeyden moeten, ende dat sy voor die archste menschen gheacht worden [2]). i. Cor. xv.

God [3]) die dat hoochste ende eewich goet is, en mach gheen quaet doen, Ende alsoe en misdoet hy niet, dat hi eenen ezel, ghelijc hi gheboren is, eenen ezel laet bliuen, dat hi een wolf een wolf, een slanghe een slanghe, eenen draeck een draeck laet bliuen, Also en is ooc zijnder eewigher goetheyt, niet onghematich, noch ombetamelick, dat hi die godloose menschen, godloos laet bliuen, ende also tot eewigher pine bequaem zijnde, laet bliuen, Ende het mach metter eewigher goetheyt gods wel staen, dat hy zijn oordeel, seer strenghelick aen zijn huysgesin beghint, ende dat hi die aldervroomste oft beste, zwaerlick hiet verdrucken [4]), ghelijc dat voor een sware sake van onsen vleesche gheacht wort, Alsoe mach oock metter goetheyt Gods, ouer een comen ende staen, dat hy die ghene die van haers gronde [5]) allen goeden, vyanden zijn, hier // namaels eewich laet pinigen ende marteriseren. [g viij v]

Mer wat bederuen [6]), oft behoeuen die gheloouighe deser redenen? als wi dat so verde laten comen, dat wi met onsen armen verstandt, Gods goetheyt willen wtrekenen, so en sal ons God, nemmermeer God zijn, dats, dat eewich goet, want wi gheheelick, oft in veel dinghen, dat souden willen anders beters maken, ende wi soudent willen maken, dat die wolf die scapen, die vosch die hoenderen, niet en soude willen eeten, al contrarie dant God ghemaect heeft, Ende dat weder ende die lucht souden diewils anders zijn, dant is, ende wi souden willen dat die arme, rijck ende machtich werden, ende dat die rijcke arm werden, ende desghelijcs. Ja in die alderminste wercken Gods, ghelijck int minste cruydeken datter wascht, oft in een wormken, Ja in een vloeken ende luysen die aan ons wassen, souden wy ghaerne, Gods raet ende wijsheyt

1) In plaats van „waert sake dat" heeft H.: wa, O.: wu. Dus: wanneer, als.

2) H.: „... wa sie nit ... bessers verhoffeten, erbetseliger (O.: mer erbittert) weren dann alle menschen auff erden, auch die allerergesten". Bedoeld is, dat zonder die hoop de vromen meer leed en bitterheid zouden hebben dan ...

3) In den druk van N. loopt het voorafgaande door: „... worden, God ..."

4) H. en O.: züchtiget.

5) H.: die hertz grundts feind alles guten.

6) H.: darff es (bedürfen).

beletten [1]), Hoe souden wi dan oock sulex [2]) beghinnen te onderstaen aen die menschen, die soe hooghen costelicken scepsel Gods zijn, die God na zijn beeldenisse ghemaect heeft, om wiens wille, dat eewich woort, vleesch gheworden is, ende den doot gheleden
Ephe. iij. heeft, die welcke [3]) die Enghelen dienende zijn, ende dagelics die menichfuldighe wijsheyt Gods, aen hem leerende zijn. //

hj r Wij weten sekerlick, dat men gheen beter, vromer oft saligher luyden en soude mogen gedencken, dan wij wesen souden, waert sake dat wi der godliker scrift geloofden ende daer na leefden, Ende aen den dach is claerlick, dat alle die wijsen der werelt(, hoe goet van) het urome leuen (oft) nit so volcomen (dat si zijn mogen, ons nyemant en soude) hebben connen (ghe)geuen, als dat ons inde godlike scrift gegeuen is. Daer omme behooren wij te begrijpen, dat die scrift wt God is, ende dat wi haer eenuoudelick ende slechtelick geloouen sullen. Ende nv als wij weten, dat God niet dan het eewich goet en is, die ons alle goet doet ende verleenende is, daer wij ons nochtans beuinden, tot alle arch ende quaet gheneycht te sine. Daerom sullen wij ons gantzeliken gheuen ende schicken in warachtich gheloouc aen onsen Heere Jesum Christum, ende dan sal ons geholpen worden, ende ander menschen sullen ooc nutheyt ende beterheyt daer af [4]) crijghen. Het is wel warachtich, dat die Here alle dese in ons wercken moet, die Vader moet ons tot Christum trecken, Ende als hi dat doet, so geeft (hi) sich oock hier (wt die) op [5]) des menschen, herte, sin, moedt, ende alle zijn vermoghen also, dat hi alle godloose gedachten ende ydele vraghen oft onbetamelike [6]) questien, achterlaet: ende betrout ende gelooft, dat God hem vercoren heeft, ende totten eewighen leuen ghe-
hj v ordineert heeft, ende dat hi in // God zijn wesen heeft, ende dat hi in God leuende ende werckende is, ya alleen doer God beroert wort [7]).

Na dese ghenade ende beroepinge, soude hi dan gheerne te passe [8]) leuen, ende bewijsen hem daer af danckbaer te zijn van gantzer herten, van gantzer zielen, ende wt alle sine crachten.

---

1) In plaats van „souden wy ghaerne beletten, Hoe souden wi...", dat in dit verband onverstaanbaar is, hebben H., quat. iiij r en O. (die dezen volzin aanvangen met: „So wir dann in den geringesten wercken Gottes ..."): Gotts raht vnde weiszheyt nit erforschen mögen, solten wir ja..."

2) N.l: Gods raad te willen uitvorschen.

3) H.: „dem". Dus: wien; n.l. het eeuwig woord.

4) H. en O. hebben in plaats van „daer af": durch uns.

5) H. en O.: ...giebt sich auch hier auff (vp; op of open) des menschen hertz...

6) Er staat: onbetalike.

7) In H. en O. staat voor de beide laatste regels van „gheordineert heeft" af iets geheel anders: unnd wölte inn jhm alles guts würcken.

8) H.: Diser genaden... gemäsz.

Der godliker electie oft verkiesinghe aengaende, die welcke alle scrifturen zeer sterckelic betuyghen, heeft Hofman eenen geheelen onverstandighen wtvlucht willen soecken, seggende, Men sal die plaetsen der scriften, die van Gods electie sprekende zijn, verstaen, van officien, tot welcke God die sine, versceydelic gebruyct, als dat dese Apostelen, andere Propheten, andere herders ende leeraers sullen zijn, ghelijc wij van die verscheyden officien lesen. i. Cor. xij. Philip. iiij.

Waerder nv niet somich arm, slecht, ende onnoosel volcxken, die dese geesten met haren logenen ende vermetentheyt (niet en) gheloofde, die van dese verleyders so deerlic verleyt worde, dat sy meynen, dat het recht godlike scrift sy, alle dat sy versieren ende allegeren, so soudt een versmaetheyt Gods zijn, dat wij op alsulcke vermetelike lasteringe Gods souden antwoorden. Wij bidden alle dieghene, die van dese loghenachtige valsche geesteloose menschen verleyt zijn, dat sy doch dese eenige sprake Pauli be-// dencken willen, die totten Ephesien staet. Gebenedijt ende ge- h ij r
danct si God die Vader ons Heeren Jesu Christi, die ons gebene- Ephe. i.
dijt heeft met alderley gheestelike benedictien, in die hemelsche dingen oft hemelsch wesen, doer Christum Jesum, gelijc hi ons dan in Christo wtuercoren heeft, eer der werelt gront gheleyt wort, dat wi heylich onstraffelic ende onbesmet souden zijn voor hem, in die caritate oft liefde, die ons wtgesceyden oft gepredestineert heeft, tot die adoptie oft verkiesinge der sonen oft kinderen Gods, doer Jesum Christum in hem, na dat propoost oft gheuallen zijns godliken willens.

Siet nv, waer op die verkiesinge oft predestinacie gods gaende is, op dat wij heylich ende onstraffelic inder liefden souden zijn, spreect Paulus, ende kinderen Gods souden zijn. Niet, dat wij van dese oft dier officie souden zijn. Also wort die Electie Gods, oock Rom. viij.
totten Romeynen wtgegeuen [1]), op dat wi den voorbeelde Christi gelijc souden zijn, dats te seggen, dat wi christen, goet, rechtuerdich, heylich ende heerlic souden zijn, Daer op alleen ende bysonderlinck siet Paulus, daer hi dieselue gheloouige, die wtgeroepen ende wtuercoren Gods, noemende is, ende die electie ende verkiesinge gods, scrijft Paulus allen geloouigen menschen toe.

Ghelijckeliken [2]) onbeschaemt is dese Hofman metten sinen // Rom. ix.
in den spraken totten Romeynen, daer Paulus na dat vermoghen h ij v
aller scrift, die welcke hi op die plaetse veel allegeert, (ende) daer wt besloten heeft [3]), spreect also. Nv, want God betoonen wil zijn

1) Uitdrukken, proclameeren, afkondigen.

2) In den druk van N., anders dan in H. en O., loopt de regel door: „... menschen toe. Ghelijckeliken ..."

3) Van hier af heeft de vertaler den tekst uitgebreid en onduidelijk gemaakt. H.

toornicheyt, ende bekent maken wil zijn machticheyt, onderhouden heeft, in veel oft groote paciencie, die vaten des toornicheyts, die totter verderffenisse ende verdoemenisse bequaem zijn, op dat hi betoonen soude die rijckdom zijnder glorien ende heerlicheyt, in die vaten der ontfermhertigheyt, die hi totter eewiger glorien bereyt heeft, die welcke hi geroepen ende wtuercoren heeft, niet alleen wten Joden, mer ooc wten Heydenen.

Jtem so hi gedenct, dat God in zijnder werelt, gelijc een rijck huysvadere oft groot heere, in zijn huys heeft alderhande vaten (van gout van siluere, van hout, van aerde), die somighe van eeren, ende somige van schande, (gelijc stinckende goten, priuaten ende pispotten &c. Ende oock heeft eerlike ende oneerlike vaten, goede ende quade). Daer op spreect Hofman, dat men sulck niet verstaen en sal, also dat God somige totten eewigen leuen vercoren, ende
i. Cor. xij. somighe verworpen heeft. Mer gelijc Paulus totten Corinthen, een gelijckenisse gheeft, van eerlike ende oneerlike leden aen een Lijf, Also datter somighe inder kercken Gods zijn, die God tot seer
h ij r eerlike of-//ficien gebruyct, ende somige tot so eerliken niet.

Dit is vrijlick een onuerscaemde vermetentheyt ende gruwel,
Roma. ix. want in beyde die plaetsen, totten Romeynen ende tot Timotheum,
ij. Timo. ij. spreect Paulus vanden vaten des toorns Gods, dye totter verderffenisse toe, ghericht ende bereydt zijn, Hi spreect daer van den argen ende quaden menschen, mer totten Corinthen spreect Paulus van den Christenen, die in der kercken gods zijn, oft si wel yet onvolcomen zijn. Wt dese twee maect Hofman, eenderley volck, want hi totter waerheyt gheenen lust en heeft, dwelck sulcken gheesten rechtelick toebehoort.

Die scrift is alleen tot heyl ende salicheyt den vercorenen gegeuen, Ende dese verstaen die scrift alleene, ende hier in oeffenen si haer also, dat si alleen Gods eere, ende haers naesten profijt oock daer in soecken. Mer die andere soecken ouer al haer eyghen eere ende eyghen profijt. Hier op [1]) dringet Hofman heftich ende roept, dat Gods wille slechtelick is, dat eenen yegeliken geholpen werde ende salich werde, ende niemant verdoemt worde, Mer dit

---

en O. hebben alleen: „... geschlossen hat, dasz Gott herfürbringe geschirr des zorns, zugerichtet zum verderben, und auch geschirr der barmhertzigkeyt, die er bereyttet habe zur herrlicheyt, als (zooals) jn (d. i. hem, Paulus) und alle die Gott beruffe, nit alleyn von Juden u. s. w.".

1) Dit „Hier op" slaat niet op de voorafgaande volzinnen: „Die scrift is alleen tot heyl ... ende eyghen profijt". Immers deze staan in H., quat. J j^{v} en O., J iiij^{v} niet in den tekst, maar op den rand. Veeleer slaat „Hier op ... roept" op het onmiddellijk volgende. Het is de vertaling van: „Noch dringet Hoffman hierauff gantz hefftig", waarmede in H. de nieuwe alinea geopend wordt.

is warachtich alleen in die wtuercorenen, die sulcken goeden wille Gods bekennende zijn, Mer die God verblint, verstoct, verhart ende verdoemt, heeft hi doer zijn woort verblint ende verstoct, Als Hofman self bekent, datter somige zijn, die God verstoct, verblint, ver-//doemt met wille, Ja nyemant en dwingt hem daer toe, oft h iij v schoon alles [1]) straffinge der sonden si, Jn sonden zijn wij ontfanghen ende gheboren, ende daer doer heeft God alle weghe teghens ons, een oorsake, zijn iusticie ende recht oft straffinghen ouer ons te bewijsen.

Noch bliuet warachtich, ghelijc God ons alle wt niet geschapen heeft, dat hi is gelijck een wijs werckmeester, die te voren alle bedacht ende gheordineert heeft, waer toe hi eenen yeghelijcken bruycken wille.

Hier op spreect Hofman ende sinen hoop, Als God voorsiet ende weet, dat die luyden zijn ghenade niet aennemen en sullen, ende dat sy dat quaet voor dat goet stellen sullen, daer op [2]) ordineert God dese totter eewigher doot, die straffinge op die sonde. Alsmen dan wederomme vraecht, mer van waer, can men te voren weten, dat somige luyden, zijnder beroepinghe totten goeden, niet volghen en sullen, ende den arghe aenhangen sullen?

Jtem, als God niet helpen en wille, so weet God wel, dat wij alle, nymmermeer het goet aennemen en sullen, noch oock en mogen. (Hoe) soude hi (dan) den ghenen die zijn ghenade verachten, sinen heylighen gheest gheuen, gelijck hy hem, den vercorenen geeft(? Hoe), dan soude die heylige gheest dese (dan) drijuen, ghelijc hi die ver-//corene drijuende is (?). Ende dat dye vercorene [h iiij r] van den gheest Gods ghedreuen worden, dat en hebben sy wt haer seluen niet, Ende en verleende God haerluyden sinen heyligen gheest niet, soo souden sy euen doen, ghelijck die andere van [3]) ons allen en is niet goets, ende niet goets en gaet van ons, Ende alle goet, is ende coemt van God. Wat hebdy, spreect Paulus, dat ghi niet ontfanghen en hebt? Ende wat wilt men dan meer hier in i Cor. iiij. segghen? Daer omme behooren wij den heylighen Paulo hier in te volghen, die oock wel alsulcken glosen van Gods voorweten soude hebben connen gheuen, waert dat hi die duechdelick bekent hadde. Paulus hadde in den derden hemel geweest, (die) oock van der rechter saecken wel daer yet gheleert (hadde), Maer wat gloseert ende antwoort hi, Hi gheeft slecht Gode die eere, God heeft ons

1) N.l. al het genoemde: dat verstokken enz.

2) Op dit „daer op" ligt de nadruk. Hoffman leerde dus volgens Butzer de verzachte voorbeschikking, die op Gods voorwetenschap berust.

3) Er staat: „...andere, van..."

wt nyet ghemaect. Daeromme, meer dan een pottebacker synen vaten oft potten, soo heeft God beter macht ende recht, ons te gheuen, wat hy wille, ende te ghebruycken, waertoe dat hy wille, ende hem belieuende is Roma. int. ix. capittel. Hi ontfermt oft erbarmt onsere ende ouer ons, Hy gheeft ons hem te kennen, ende syne woorden te volghen, ende des hebben wij hem te dancken [1]),
[h iiij v] Ende ist saecke, dat God dat nyet en doet, so // moeten wij ons seluen die schult gheuen, ende Gode recht ende alle eere geuen. Hier by moetent alle geloouige laten bliuen, ende vastelic ghelooouen, dat Gods wille sy, haer salich te maken. Die andere sullen haer gelijc van alle goeden, also ooc van deser waerheyt (keeren,) ende den eenigen prijs Gods (verminderen ende) argheren [2]), ende niet geloouen, datse God wil salich maken. Daeromme sullen sy oock gewaer worden ende geuoelen, dat God dat niet en wille.

¶ Hier mede sy ghenoech opt tweede deel van Hofmans lasteringe, tegen dat heylige Euangelium Christi, van der godlijcker verlossinge Christi, ende van den vrijen wille.

¶ Dat derde dat Hofman in Synodo, teghens die Christelike leeringhe voortbrochte, Dwelck hi te voren in Nederlant ende oueral, daer men hem gehoort heeft, wtghestort heeft.

WI gheloouen ende leeren na inhoudt van aller scrift, dat in der Christeliker kercke verghiffenisse der sonden is, oock der wetender sonden, ende aller der sonden met malcander, so verde God geuende si, een warachtich gelooue, ouer die selue sonden berou
[h v r] ende leedtwesen te hebben, ende genade doer // Christum te soecken, Alleen wtghenomen die eenighe lasteringe in den [3]) heyligen gheest. Ende God heeft ghesproken, Jst sake dat een quaet mensche
Eze. xviij. leedtwesen heeft van sinen sonden die hi gedaen heeft, ende mijn geboden onderhoudende is, so en sal ick van [4]) alle sine sonden nymmermeer ghedachtich zijn.
i. Joan. ij. Die heylighe Joannes scrijft also, Jst sake dat wij sondigen, so hebben wij den voorsprake oft aduocaet byden Vader, Jesum Christum den gherechtigen, ende dese is die versoeninghe voor onse sonden.

---

1) In H.: Erbarmet er sich ..., haben wir ihm des zu dancken. Dus behoorde deze volzin aan te vangen, niet met: „Hi ontfermt", maar met: „Ontfermt oft erbarmt hi sich onsere enz.".

2) B.: wie ab allem guten, also auch ab diser warheyt vnd dem einigen preisz preisz Gottes ageren.

3) Zie bl. 220 boven, aanteekening 2.

4) H.: jm deren nymmer gedencken.

Hier teghen gheeft Hofman wt, Als men Christum eenmael recht bekent ende aengenomen heeft, so en si in der eewicheyt gheen verghiffenisse meer te hopen(, ende dat) den ghenen die wetende sondighen, oft met moedtwille in sonden vallen. Ende hi wil dat bewaren [1]) met twee spraken wten Epistele totten Hebreen metten sesten capittel wter selfder Epistele, ende metten tienden capittel, waer af dat eerste also inhoudt, Daeromme willen wij die leeringe van den aenvanck oft beghin des christeliken leuens onderwege laten, ende totter volcomenheyt varen, niet wederomme gront leghende der boeten oft penitencien, ouer die doode wercken(, maer) des gheloofs aen God, des doopsels, der leeringen, der handen oplegginge ende // verrisenisse der dooden, ende des eewichs ghe- [h v v]
rechts oft oordeels, Ende dat willen wij doen, soo verde als God ons dat toelaet. Dan [2]) het is onmogelick, dat, die so eenmael verlicht zijn ende ghesmaect hebben die hemelsche gauen, ende deelachtich geworden zijn des heylichs geests, ende ghesmaect hebben dat goede woort Gods, ende die crachten der toecomender werelt, ist dat sy ontuallen, dat si wederomme vernieut souden worden tot penitencie, die daer in haer [3]) seluen wederom crucen, ende voor een spot oft begheckinge hebbende zijn, den sone Gods. Die ander plaetse int. xi. cap. is, alsoe dan als wij moedtwillich sondigen, na dat wi die kennisse der waerheyt ontfanghen hebben, soe en is ons gheen offerhande meer voor handen voor die sonden, mer een verschrickelike verwachtinge des oordeels ende (nauolginge des) viers [4]), die de wederspannige verteeren sal, Ende als yemant die wet of gheset Moysi breect, die sterft [5]) sonder barmhertieheyt, door twee oft drie getuygen, Hoe veel te meer, meyndi hem swaerder tormenten te verdienen, die de soon Gods met voeten treet, ende dat bloet des testaments, onreyn maect, door welc hi geheylicht is, ende den geest der genaden, scandalizeert ende schent, Ende wi weten ende kennen hem die daer spreect, Die wrake is mi, ende ick sal (die dooden) verghelden, Ende we-//deromme [h vj r]
spreect hi, Die Heere sal zijn volck oordelen ende rechten, verscrickelic ist in die handen des leuenden Gods te vallen.

Hier op gheuen wi dese antwoort, Aenghesien, dat in die eerste sprake, ghesproken wort, van ontuallen, dat is, gantselic afuallen van Christo, ende dat in den ghenen die des heylichs gheests, deel-

1) H.: „beweren". Waar maken.
2) Er staat: toelaet, dan. „Dan" staat voor „dann" (H.) = denn; want
3) Foutief. Bedoeld is: „hem", den sone Gods. H.: yn selbs. O.: ohn (ihn) selues.
4) H. en N.: eiffers.
5) In 't origineel: „straft". H. en O.: stirbt.

achtich gheworden zijn [1]). Item. Jn die ander plaetse wort met name ghesproken, van die ghenen, die den soon Gods met voeten treden oft terden [2]), ende dat bloet des Testaments, onreyn achten, ende den gheest der genaden, schenden. Also heeft een yegelic wel te vernemen dat wt dese twee plaatsen van die lasteringe oft blas-
Mat. xij. phemie in den [3]) heylighen geest gesproken wort, die welc noch
Mar. iij. hier, noch in die toecomende werelt(, niet) vergheuen sal worden.
Luc. xij. Ende dese is die sonde totter doot, voor welc niet te bidden en
i. Joan. v. is. Wat die sonde in den heylighen gheest is, dit wort bewesen [4]), alsmen der woorden ende teyckenen, ende inwendige verlichtinge der waerheyt gods gantselic berichtet is, ende daer na wt rechter boosheyt, der seluer waerheyt, hem tegen stelt ende die lastert ende veruolcht, Ghelijc die Joden in Christo deden, van welc die Heere die oorsake nam, van dese sonde te spreken, want sy spraken, Hi heeft den duuel in, daer sy nochtans aen hem, een heylich
[h vj v] leuen ende // wonderlicke teyckenen saghen, ende niet dan godlicke leeringe van hem en hoorden, Also dat sy eygentlic saghen ende begrepen, dat Christus wten heylighen geest sprack ende
Mat. xij. handelde. Also luyden die woorden in Mattheo. Daerom segghe ick v luyden, alle sonde ende lasteringhe, worden den menschen vergheuen, mer die lasteringhe teghen den heylighen gheest, en sal die menschen niet vergheuen worden, Ende die wat spreect teghen die soon des menschen, dien salt vergheuen worden, mer die yet spreect teghen den heyligen gheest, die en salt niet vergheuen worden, noch in dese werelt, noch in die toecomende werelt.
Mar. iij. In Marco, also, Waerlic ick segghe v luyden, Alle sonden worden den menschen kinderen vergheuen, ooc die lasteringe Gods, daer sy God mede lasteren, mer wie den heylighen geest lastert, die en heeft gheen verghiffenisse in der eewicheyt, mer is schuldich des eewichs oordeels ende gerecht, want sy spraken [5]), dat Christus eenen onsuueren geest in hem hadde.
Luc. xij. Jn Luca lesen wy dus, Wie daer spreect een woort teghen des menschen soon, dien sal dat vergheuen worden, mer wie den hey-

---

1) Hier begint in den druk van N. eene nieuwe alinea. „Item." is door mij uit H., quat. J iij r en O. ingevoegd. 2) Hetzelfde als treden.

3) Terwijl hier „lasteringe in" staat, heet het eenige regels verder op quat. h vj v: „lasteringhe tegen". Zie bl. 220 boven, aanteekening 2.

4) „Wat die sonde in den heylighen gheest is" staat in O. op den rand, in H. op een afzonderlijken regel. In beiden behooren die woorden niet tot den tekst, maar geven zij den inhoud aan van hetgeen volgt. — „Dit wort bewesen" is de onjuiste vertaling van H.: und würdt begangen; O.: De sund in den hilgen geist wert begangen.

5) Er staat: spreken.

lighen geest lastert, dien en salt niet vergheuen worden. Mer hier wt en volcht niet, dat daeromme, alle wetende sonden, na die aenneminghe // Christi, onuergheuelic sullen bliuen, mer die con- [h vij r] trarie daer af wort hier in wtghedruct, want die selue Heere spreect, Alle sonden ende lasteringe worden vergheuen, sonder [1]) die lasteringhe in den heyligen geest. Het is wel waer, dat in alle sonden der heyligen, wats of yet onwetens mede loopt, (ende sonderlinge) ofte meer [2]) dat ombedacht ende ombesint is, ghelijck daer Petrus den Heere loochende, so wist hi wel, dat hi onrecht dede, ende teghens zijn eyghen toesegghen dede, Mer doen dat wijf hem aensprac, so oueruiel hem so gantselic dat verscricken ende veruaertheyt, dat hy in zijn hert meer bedacht, op teghenwoordige tribulacie ende vreese, hoe hy daer wt comen soude, dan op die woorden, die hi van den Heere ghehoort hadde, Daer op loochende hy den Heere ende verswoer den Heere, ende veruloecte hem seluen teghen zijn hert, met sware teghensprake van zijnder consciencie, Mer het bedencken van daer te comen, dat teghenwoordich was, was afdringende dat bedencken, wat die Heere was, ende wat hy den Heere toegheseyt hadde. Desgelijcs gatet in alle sonden der kinderen Gods, also dat sy Gods woort, ende die waerscouwinge wel weten, ia oock bedencken, Mer door begheerte oft scouwinghe [3]) der tijtelijcker verganckelicker dinghen, soe vergapen sy haer, // alsoe dat [h vij v] sy die aenscouwinge des godlicken willes, laten afuallen, ende voor ooghen ende in haer hert niet en behouden, ende daer mede doen en laten sy, dat sy mochten weten onrecht te sine, van twelc wi hier vore breeder ghesproken hebben, in die handelinge vander verkiesinge gods, ende vanden vrijen wille.

Nv want [4]) also is, dat die heyligen, Gods gebodt ende wille, door vergapen oft aenhangen aen tijtelicke dingen, veracht, achterghelaten ende ouertreden hebben, nochtans soe en zijn sy so verde niet ghecomen, dat sy die wet gods, ende den wille Gods, met haerder herten oft met haren wille, wetelic teghen spreken oft lasteren, Mer sy laten Gods wet, goed ende gherecht zijn, ende bekennen ooc dat sy sculdich zijn na de wet ende wille gods te leuen, ende nochtans ouertreden sy die, Mer die in dootsonden, haer stellen tegen den geest Gods, ende vechten teghen zijn woort, ende lasteren, als sy den wille Gods ende zijn wet wel weten ende

1) H.: ohne. O.: behalue.

2) In den zin van veelmeer. Daarachter moet „yet" worden herhaald; 't blijkt uit H.

3) Schuwing; schroomvalligheid, bezorgdheid voor de... H.: schew. O.: schuw.

4) Onjuiste vertaling van: nun aber wie wol dem also, das die heyligen u. s. w. (H.); of: Nu overst wu wal dem enz. (O.). Dus: hoewel.

bekennen, ende als sy wel weten, dat doende, dat sy teghen haer wetenheyt ende consciencie doen, dan volbrengen sy die sonde, ende vallen in die eewige doot, ende hier af spreect die voornoemde plaetse.

Het is ooc billich, Aengesien dat sy wetelick ende met haren wille, haer stellen teghen God selue, dat haer sonden dan niet
[h viij r] vergheuen en wor-//den, Mer die in een plaetse, die goede gheboden gods, ouertreet, mach met tamelicker penitencie, noch gedult worden, Mer die Gods gheboden wil verdrucken, oft te niet doen, ende hem daer teghen stellen, ende teghens die ghene die Gods wetten vercondigen, die en zijn nv niet meer te verdraghene oft te duldene, Ende die God ende zijn heylich woort, laet goet ende recht zijn, al ist dat hy met moedtwille valt, mach met tijtlicker berou ende penitencie, weder totter ghenaden comen, Mer die hem teghen God self, ende teghen Gods wet hem verheft ende vechten wille, na dat hi te voren ende eerst bekent heeft, die goet, recht, ende warachtich te zijn, ende als hi met opsetten wille, God contrarie wil zijn, die selue, en mach inder eewicheyt int ryc gods gheen stadt [1]) hebben, Mer waert sake, dat hi Gode ende zijn woort, niet contrarie, ende wederspannich en waer, al viel hy in sonden ende sonderling af, alst hem leet waer, alsoe in zijn hert, dat hy soe cranck waer, dat hy sondighende waer, den selven sullen zijn sonden alle, door warachtich berou, vergheuen worden.

Hieromme, sal God zijn wtuercoren, eewelick voor sulcke sonden behoeden ende bescermen, Ende die ghene, in den welcken die
[h viij v] sonde totter doot is, en sullen gheen verghiffenisse // vercrijghen inder eewicheyt, Ende dese zijn die vaten des torens Gods, die bequaem zijn, om eewelick verdoemt te sine, (Mer) also (verde als) dat God haer luden sinen wille also te kennen gegeuen heeft oft dat schoon in alle stucken niet en is, Het sy dat sy Turcken, ofte Heydenen(, oft Christenen) zijn [2]), (als) dat sy met wetentheyt, viantschap tegen God ende zijn heylich woort zijn, dat lasteren ende blasphemeren, dan sullen dese haer selven scatten [3]), totter eewiger doot, Ende die andere, die God vercoren heeft, heeft hy kennisse, liefde, ende lust, totten wille Gods in Christo Jesu verleent, ende wille die eewichlick salich maken, al ist dat si nv nochtans, (in sonden,) in dwalinge, ende in onwetenheden zijn.

---

1) Stätte, plaats.

2) In H. en O. luidt het veel sterker: dasz inen Gott, obs gleich Thürcken oder heyden seind, seinen willen doch also eröffnen (eröffnet) dasz sie mit wissender feindschafft sich selb zum ewigem tod stürtzen werden.

3) Zich den eeuwigen dood waardig rekenen? H. heeft stürtzen, O. storten.

Dat vierde dat Hofman teghen die Christelicke waerheyt, in onsen Synodo, ghehandelt heeft, Js tegen dat doopsel der kinderen.

HOfman spreect, dat wten duyuel voortcomen is, datmen die ionghe kinderen doopt, Ende als wy hem die oorsake daer af, ofte die scriften daer af vraghen, soe vraechde hi ons, wt wat beueel wy die kinderkens doopende waren, hoe wel het billicher gheweest waer, dat hy zijn scheldens // oorsake daer ghewesen [1]) hadde, ende scrifte- i j r
licken redenen daer op ghegeuen soude hebben, dwelc hi nemmermeer doen en mach, noch alle creatueren, die opter aerden ende in den hemel zijn, vermogen (en souden daer op, gheen rechte scriftelicke redenen af gheuen [2]),): Soe hebben wi hem nochtans dit bescheyt ghegeuen, dwelck wi oock allen luyden gheuen, die in dese handelinge, den rechten gront ende openinge daer af begheren. Christus onse Heere heeft ons, die dat Euangelium vercondigen ende prediken, beuolen, met ende door dat Euangelium sine verlossinge te vercondigen, ende daer mede die sacramenten die welcke sienbaerlicke woorden ende Euangelie zijn, ghelijckelic te ministreren oft dienstelick wt te deylen, ghelijc S. Augustinus dat fijnlick bewijst [3]). Onsen aert ende eyghenscap is also, dat wi in allen toesegghen, voorsprekinghen ende ouergheuingen, niet genoech aen die woorden en hebben, Mer dat wy ooc alle weghen ghebruycken sienbaerlicke teykenen oft ghelaten [4]), ceremonien, Den houwelicken staet seyt men toe, niet alleen metten monde, mer oock metter hant, met eenen ghegeuen rinck, ende met andere (ghelaet), Also hout men ooc in grote comanscappen, in verbindinghen, ende in merckelicke verplichtingen. Jtem, in beuelingen ende ontfanghingen van groote officien oft // digniteyten, Alsmen eenen Coninc gheboren [5]) heeft, i j v
soe salft men hem, men gheeft hem dat swaert, ende meer andere desgelijcke, Den rechten priesteren leyt men die hant opt hooft, ende men heeft se langen tijt, nv hier, nv daer ghesalft, ende veel ceremonien tot haerder wijnge [6]) gebruyct.

Alle dese en zijn mer teykenen van den grooten wille die den woorde aengehangen worden, want die woorden den vollen vierigen

---

1) H. en O.: dargethan.

2) De invoeging en de weglating beide volgens H., quat. J iiij v.

3) „Ghelyc S. Augustinus enz." behoort volgens de lezing van H. en O., en te recht, niet bij „wt te deylen", maar bij „die welcke ... ende Euangelie zijn".

4) H. en O.: geberden.

5) Drukfout voor „ghecoren"? In H. en O. komt dit woord hier niet voor.

6) „Wi-jnge", „wijdinge". H.: weihe.

ende ernstelicken gemoet, sinen wille ende begheerte, niet ghenoech wtgheuen oft wtdrucken, also, datter bedudinge ende ceremonien ooc bi wesen moeten. Ghelijc men spreect, men soude gaerne met ooghen, handen ende voeten, ende metten gheheele liue spreken, gelijc wi die vierige ghelaten sien, als daer vriendelicke, lieffelicke, ende goede vrienden bi malcanderen comen, ende daer worden dan alsulcke teykenen ende gelaten, tot een vasticheyt der liefden, ende tot heerlicheit der menschen handelinge ghebruyct, want si een ghetuygenisse gheuen, van een vol ende ernstich herte, als sy in der waerheyt, met ernsticheyt ghebruyct worden, Mer gelijc die mensch van aert een luegenaer is, ende woorden voeren dicwils die sy niet en meynen, dan zijn sulcke ceremonien ende ghelaten [1]) [het sy in godlicke, oft in menschelicke saken, daer sy gebruyct worden] een gherecht ghuychelspel ende spottinghe. //

i ij r Aengesien dan, dat dit onsen aert is, dat ons God der eygenscap gemaect heeft, dat wi alle wege, in groote wille, ende in vierige begheerten, niet alleen met woorden, mer ooc met teykenen, bedudingen, ceremonien, ende sienbaerlicke teykenen malcanderen bewijsen ende dat te betugen, Ende nv want niemant grooteren wille ende voller hert gehadt en heeft ons te voldoene [2]), dan God, dien wi wederom sculdich zijn lief te hebben, van onser gantser herten, gantser zielen, ende wt alle crachten, ende onsen naesten, in rechter vierigher liefden te beminnen, so heeft God tot de belouinge, ende biedinge zijnder ghenaden, teykenen ende ghelaet, oft ceremonien, geordineert, op onse wtgheuen [3]), ende betrouwen op zijnder genaden, ende op die broederlicke liefde, die wij tot malcander sculdich zijn te onderhoudene, om dat ons dese teykenen bi die woorden, te meer daer toe bewegen souden. Den ouden volcke, den welcken veel teykenen ende ceremonien gegeuen worden tot bedudenisse, niet alleen van wege [4]) der hetticheyt haers lants, mer ooc, want sy meer kinderlic ende grof van geeste waren, daerom behoefden si meer wtwendige (ende ooc inwendige) vermaningen ende bedudingen, Also ordineerde God haer luden veel ceremonien, ende sienbaerlike vermaningen, mer na die verhoginge oft verheffinge zijns soons, doen God hem alle volck vergaderen
i ij v wilde, ende een lijf // daer af maken, so heeft hi ons sinen heyligen geest, die inwendich leerende is, volcomelick willen mede

---

1) H. en O.: geberden. 2) H. en O.: wol zu thun.

3) In H. en O.: zu unserem ergeben auff seine genad. In „op onse wtgheuen", evenals in „op die broederlicke liefde" staat „op" voor het hoogduitsche „zu", tot.

4) „Van wege" is uit H. en O. ingevoegd; „niet alleen van wege der hetticheyt" behoort bij het volgende en verklaart, waarom zij meer ceremoniën behoefden.

deylen, Ende daer omme heeft hy nv, der wtwendiger bedudinge ende ceremonien, min gheordineert, want wi die niet en behoeuen, door den gheest Gods, die ons van binnen leerende is.

Nv bemerct, dat wi noch so van den aert zijn, dat wy die sommighe bediedenissen totten woorden behoeuen, so heeft God [1]) ons(e) Christenen te gebruycken geordineert, wt vele ceremonien mer twee, die welcke oock biden Joden ende Heydenen in Gods dienst gebruyct worden, Ende dese zijn, den doop oft doopsel, ende den Nachtmael oft dat sacrament der Eucharistien, Sommige andere ceremonien, als die handen opt hooft te leggen, saluen, ende diergelijcken, hebben die Heere selue ende die Apostelen ghebruyct, Mer sy en hebben nyet bisonderlincs beuolen oft gheboden, die te ghebruyckene.

Bi den Joden ende Heydenen is veel doopens gheweest als sy haer tot Gods dienst [2]) begheuen wilden, waer mede bewesen ende beduyt wort, dat alle van den beghinsel des Gods dienst ende onser gherechticheyt derwert comen moet, dat God ons onse sonden vergheue(n) ende quytschelde(n), ende met sinen hemelschen geest, // dats met die hemelsche wateren, wassche ende reynige, dats te i ij r seggen, dat hi ons, eens goets verstants, sins (oft sinnelicheyts) ende willens make, Dit wort haer luyden in alsulcken doopen toegeseyt ende daer door wast, dat sy in alle Godsdiensten, offerhanden, ende slachofferen, ende in andere offerhanden, met malcanderen aten ende brasten, alle die aen de Gods dienst ende offers ghemeynscap hadden, waer toe ooc een yeghelick sinen goeden vrient, noodende en beroepende was, Daer wt wort nv betoont, dat wi daer wt [3]) Gods ghenade ende dat eewighe leuen hebben, dat wi des rechten slachoffers Jesu Christi, deelachtich worden, sulc wort nv daer voor ghedragen ende toegeseyt, Al wast niet geheel int claer, mer in wat duysterheden, nochtans wort soe veel bewesen, dat [4]) God wilde, dat wi wt warigher [5]) liefde in God ende sulcs offers alle ons leuen lanck gemeynscap met malcanderen hebben souden.

Den warachtighen Godsdienst, die is ye ende ye, altijt gheweest

---

1) Duidelijker in H., quat. K j v: „(Gott) hat aus den vilen ceremonien, so bede bei den Juden und Heyden im gottesdienst gebrauchet worden sind, zwo fürneme auch uns Christen zu gebrauchen geordnet". Butzer heeft dus inderdaad bedoeld, — zie het volgende — dat doop en avondmaal ook reeds vóór het Christendom in gebruik zijn geweest; niet alleen, naar de gewone (ook zwingliaansche) leer, dat de kinderdoop de plaats van de besnijdenis inneemt.

2) H. en O.: „den gottesdienst", d. i. de godsvereering, den eeredienst.

3) Er staat: daer wt wi.

4) Hier is uit H. uitgelaten: uns Gott durch ein schlacht opffer wolte versunet werden. unnd dasz wir ausz warer liebe u. s. w.

5) Waarachtig. „Ende sulcs offers" beteekent: „en uit kracht van zulk gemeenschappelijk offeren".

(dats) warachtich gelooue aen God, ende liefde totten naesten, Ende om dit gelooue te vermeerderen, zijn die leeringen ende ceremonien gherecht gheweest, door welc dat volc getoghen wort, om Gods weldaden ende beneficien te bekennen, ende God daeraf te danc-
i iij v kene. Hiertoe, hebben ooc die Propheten // Gods, dat volck altijt ghewesen oft gewijst.

Alle dese woorden brengen wi daeromme hierby, om dat een yeghelick gherecht Christenmensch bedencken mach, wat toch die sacramenten zijn, ende waertoe dat sy in die kercken, geordineert zijn, Jst sake datmen eygentlic sien wille, welc den rechten bruyck des sacraments sy, daer hieraf gehandelt wort, so moeten wi weten waer toe die sacramenten, ende sulcke ceremonien int gemeyn van God ghegeuen ende geordineert zijn.

Also hebben wi nv, dat die sacramenten, van God geordineerde ceremonien zijn, daermede wi voren al [1]), zijn ghenade ende goetheden van binnen bekennen sullen, want ons alsulcken ghenade ende goetheyt gods, met sulcke ceremonien ende bedudenissen, gelijckelic ghegeuen worden, opdat wi des te vaster geloouen souden, ende dieper ter herten trecken souden, ende sekerlic weten, dat god door onsen Heere Jesum Christum, eewelic genadich wil zijn, ende dat hy ons alle onse sonden vergeuen wille, ende dat hi ons tot alder goetheyt, hier ende hiernamaels in der eewicheyt brengen wille, aen sulc geloof leytet alle [2]), dit gelooue is door die liefde werckende ende maect ons geestelic, godlic ende salich, daerom worden in der christelicker kercke, sienbaerlicke leeringe ende sacramenten gedaen ende gebruyct, omdat si ons tot meerdere ende sterckere geloue, brengen souden. //

[i iiij r] Hierwt is wel te mercken dat si dwalen die willen ende seggen dat die sacramenten mer teykenen zijn, die daerom [3]) geordineert zijn, dat wi ons daermede betuygen, hoe wi ons teghen God houden willen, Die woorden der sacramenten luden veel anders, Niemant die gedoopt wort, spreect, Jc doope mi, oft late mi doopen, te betugen dat ic mi wil van sonden reynigen, ende der werelt ende den boosen geest afsteruen, ende Christo aenhangen ende aentrecken, ende diergelijcke. Ende ooc niet in den Nachtmael, Jc neme dese sacramenten des lijfs ende bloets Christi, dat ic wil een recht lidt Christi, ende een broot zijn, met allen geloouigen menschen, Mer in den doop, spreect die dienaer des doops, Jc doope dy inden name des vaders, des soons, ende heylichs geests, dats te seggen, Jc vercondige di, ende segge di toe, dat God vader, sone,

---

1) H.: „damit wir vor allem"; opdat wij vooral.
2) Ligt het alles.
3) Uitgelaten is uit H.: fürnemlich.

ende heylige geest, die van sonden reynigen, godlic ende salich maken wil. Diergelijcken, int sacrament der Eucharistien, spreect die dienaer, in den persoon Christi, Neemt ende eet dat is mijn lijf, drinct daer wt alle, dat is mijn bloet. Also beuinden wi, dat onse sacramenten, bedudelike toeseggingen ende toereyckingen zijn, der goetheden gods tegen ons, door Jesum Christum onsen Heere. Nv van [1]) den doop spreken wi, ghelijck ons die Heere beuolen heeft, den doop wt te reycken, oft te ministreren. //

Eerst vercondigen wy allen volcken te voren, dat wi daer mede [i iij r] die verghiffenisse der sonden gecrijghen, ende ooc die eerste aanneminge tot Gods genaden, als metten genen, daer God nv dat nieuwe Testament ende den nieuwen bondt der genaden, wil oprechten ende houden, so veel als hem [2]) die vader tot Christo treckende is, Nv so staet alsulcken bondt Gods, ghelijck hi altijt ghestaen heeft, als hi met Abraham, ende sine nacomelinghen ghemaect ende vernieut was, dats te segghen, dat die Heere wil onser, ende onser kinderen God zijn, ende eewige heylant ende salichmaker zijn, ghelijck in alle oorten der scriften, daer dese toesegginge vermelt wort, claerlic gesien wort, Hier wt is wel te vernemen, doen onse Heere betoonen wilde, dat wy hier namaels weder verrijsen sullen ende God noemende was een God te sine Abrahe, Isaac ende Jacob, dat dese patriarken eewelic leuen moesten, want God gheen God der dooden en is, in de welcke (haer salicheyt) bewesen ende betoont wort [3]), dat dese toeseggingen, Jck wil dijn God zijn, in dit leuen niet geeynt en wort, mer dattet ooc strect int toecomende leuen, ende brocht [4]) met haer onse verrijsenisse int vleesch.

Jst dan nv gods beuel, dat wy in dit nieu testament, sinen bondt der genaden, niet min oft weyniger, mer meer dan bi den ouden testament // was, prijsen, vercondigen, voortbrengen, ende [i v r] gelijc van Gods wegen voorspreken [5]) oft belouen ende oprechten sullen, niet alleen met woorden, mer oock met teykenen ende met sacramenten. Ende aengesien dat God den ouders geboden heeft, op te rechten alsulcken bondt der ghenaden, haerluden ende haren kinderen voorsproken ende beloeft zijnde met woorden, ende met dat wtwendich bondtteyken der besnijdinge aen haren kinderen (ende) te onderhoudene, so volcht by allen rechtgelooiigen Chris-

1) Er staat foutief: voor. Veranderd naar H. en O.

2) H: So viel jrer; zoo vele van hen.

3) In 't origineel: „wort. Dat ..." H.: „... der todten. Jnn dem je heyll (hell, duidelijk) anzeyget ist, das ..." O.: „... doden. In dem ya hell aengetekent ist, dat ..." De vertaler dacht in vergissing bij „heyll" aan zaligheid.

4) H. en O.: bringet, brenckt. 5) Versprechen.

tenen ongetwifelt, dat dit des Heeren beuel hem daer toe wtstrect, dat wij ooc onse kinderen op [1]) sinen name doopen sullen, Ende dat wij desen daer sine verlossinge, also verde als hi ons (die) daer aen [2]) gebruycken wille, bieden ende reycken sullen, gelijc by die ouders [3]) metter besnijdinge, geschiet is, doer welcke die besnijdinge des herten, voorghebeelt, beduyt ende aengeboden wort. Die besnijdinge des herten, is die nieuwe gheboorte die Christus alleen geuende ende werckende is. Ende dat wij doen sullen, gelijc Christus met sine segeninge ende sacrementen, ende der handen oplegginge, toegestelt ende gedaen heeft, daer hi den kinderkens mede aenbiedende ende bewijsende was, die ghemeynscap des hemelrijcs, dat is sine verlossinghe.

Hofman, ghelijc die andere wederdoopers brengen hier teghen
[i v v] vijf sproecken, Waer af dat // eerste is, dat van den kinderen (Gods) doop, gheen beuel Gods en sy, ende dat God niet beuolen en heeft die kinderen te doopen [4]). Ende dat wij niet doen en sullen, dat ons goet dunct, mer dat wi byden blooten woorde Gods bliuen sullen, ende dat wij daer toe niet doen, noch af doen en sullen.

Die tweede is, dat exempel der besnijdinghe, ende oock der handen opleggen Christi, hier op niet getogen en mach worden, want sy beyde figuren zijn, die in die gheestelike kinderen veruult werden, niet in die vleeschelike kinderen.

Matthei. xxviij. Mar. xvi. Dat derde, haerluyder seggen is, Die Here heeft geheeten te doopen, die ghene die geloouen ende kennisse hebben, ende also hebbent die Apostelen ghebruyct, Die Paus heeft eerstwerf der kinderen doop opghebracht.

Dat vierde is, Den doop si een badt der wedergeboorte ende vernieuwinge des geests. Daer om alsmen gheen teyken en heeft, dat dese vernieuwinge des geests ende alle kennisse Christi te voren bij den doop (en) sy, so en sal men den doop niemant geuen (dan die God kennen ende belijden).

Dat. v. Jn den doop behoren wi den bont gods te sweren, ende dat en connen die kinderen niet doen.

¶ Op die sprake, vanden beuele Gods totten doope, ende totten woorde Gods te doene, so wilt ghi goede oprechte Christenen, die
[i vj r] ooghen dijns verstants op doen, Want met die val-//sche voortbrenginge deser redene ende bedudinge, veel menschen verblint ende bedrogen worden. Wi Christen menschen, die nv niet op die

1) Ook in H. en O.: auff, up.
2) H., quat. K ij r: so vil er uns dazu geprauchen wille.
3) H.: die alten; de ouden.
4) H. en O. hebben: mit namen die Kinder zu teüffen.

boeckstauige geset oft letterlike wet en staen, mer die onder die ghenade zijn, ende onder den vrijen geest, hebben dat eenich beuel van God, ende dat gebot alleene, dat wij geloouen sullen aen den name zijns soons Jesu Christi, ende dat wij malcander liefhebben sullen, gelijc ons seluen. Oock, is daer by, Die aen mi gelooft, heeft dat eewich leuen, ende altijt werct dat geloue doer die liefde. i. Joan. iij. Gal. v.

Jtem, die wet ende die propheten worden volbrocht ende veruult, in dat woordeken, Hebt lief dijnen naesten, als dy seluen. Rom. xiij. Gal. v.

Jtem, die geheele wet ende propheten zijn hierin besloten, Doet andere luyden, ghelijc ghi wilt dat sy v doen. Mat. vij.

Die wet ende propheten hangen hieraen, Hebt God lief van gantzer herten, ende dijnen naesten als dy seluen. Daeromme, die liefde, is dat ghelooue ende God selue. i. Joannis. iiij. Dit is dat nyeu beuel ende ghebot Christi Joan. xiij. ende xvi. Doer Christum wordt waer ende recht int werck ghebrocht, Mer het is oock dat oudt beuel, dat wij van den beghinne van God ontfanghen hebben. Mat. xxij. i. Joan. ij.

Desen beuele oft gebot sal niemant yet toe doen oft afdoen, Men sal daer niet toe doen // dan dat men alleene God doer Christum gelooue, ende den naesten in God liefhebbe, Ende men sal daer niet afdoen, dan dat men hem Gode, doer Christum gantzelick betrouwe [niet in een deel] ende also oock den naesten, rechtelick ende gantzelick liefhebben. [i vj v]

Wt dese heeft nv moeten volgen, dat God sinen volcke haer ceremonien geordineert heeft, also dat sy billich, by den seluen volcke bliuen sullen, ende dat men haerder gheen afdoen en sal, oft nyeu oprechten en sal, Daer af wort nv gesproken Deute. xij. dwelck sy altijt voortbrengen, Ghi en sult niet daer toe ende niet daer af doen, God verboedt in dat oort sinen volcke (daer af doen, dat haer) den afgodeschen dienst ende ceremonien, daer de Heyden, die welcke te voren int lant van Canaan geweest waren, (ende daer sy) haer afgoden mede gedient hadden, Ende daer op spreect dan Moses, Alle dat ic v ghebiede, dat selue onderhoudt, ende niet en suldy daer toe doen noch af doen. Gelijcke meyninge heeft hier mede, dat metten woorden Deutero. int. iiij. ca. gelesen wort, Moses wil, dat si na zijn gheboden wandelen souden, ende niet anders voornemen souden.

Ny, by ons Christenen, heeft die Heere den gelooue ende der vrijer liefde alle Ceremonien ende wtwendige gebruyckingen (afgedaen ende) afgestelt [1]), ende gheen ceremonien meer gegeuen oft // voorscreuen, dan alleen den doop, ende den nachtmael, ende die [i vij r]

1) H.: heym gestellet. O.; in ohr (ihr) gewalt gegeuen. Dus: de Heer heeft aan het geloof de beslissing in zake de ceremoniën overgelaten.

selue heeft hi ons slechtelic gelaten, Hi en heeft niet wtgesteken [1]), noch tijt noch persoon, noch oudtheyt, maer hi laet dat alle den vrijen gelooue toeuallen, ende den ghenen die wten geest Christi, wel weten, alle dese ordentlick ende in die beste maniere aen te rechtene ende te doene, also ende daer doer geschiet dat wij dat auontmael Christi des morgens onderhouden, daer die Heere self dat des nachts gehouden heeft, Ende wij houden dit oock metten vrouwen, daer nochtans die Heere alleen dat houdende was met mannen. Dit ende andere meer ordineren ende gebruycken wi, die van den Heere also nergens met name wtgesproken en zijn.

Also oock, aengaende den doop, is dat beuel wtgedruct, dat he metter Euangelie, ooc den Heydenen ende opten name des Vaders, des Soons ende des heylichs geests sal mede gedeylt worden, Anders en vint men niet in alle die scrift al ondersocht men die noch eens so veel, ende al braeck [2]) men, trock men die so hart gelijc men wilde.

Nv, want dat den doop eygentlick toebehoort, Mer alle andere, zijn den vrijen gheest der geloouiger af ghenomen, ende si alle handelen daer inne, ghelijc sy dat alder best bekenden te syne, na den wille Gods. Desen warachtigen christeliken geest siet aen
[i vij v] dat den doop van den // Heere daer toe gheordineert is, dat doer hem metter vercondinge der Euangelien [3]), die verlossinge Christi, allen volck belooft, aengheboden ende gelijc daer ghereyct worden, ende dat so verde ende wijt, als dat der godliker toesegginge, accoort ende ghemachtich [4]) mach zijn. Nv bemerct zijnde, dat dese belofte ende toesegginge [5]) eygentlick onse is, ende ons aengaet ende toebehoort, so worden wi Gods kinderen ende Gods saet, ende dan zijn wij die rechte kinderen Abrahe Gala. iij. ende dan doopen wi [6]) (daer) die kinderen der Christen menschen, die dan oock heylich zijn. i. Cor. vij. ende dat hemelrijck is haer luyden Math. xix. Ende dan ende daer om behooren sy inden bont Gods te sine, ende zijn vastelick daer in.

Jtem, nyet en wort dan teghen [7]) dat beuel Gods gedaen, (want dat) dan opdat noch het gelooue (en) wort [8]) (niet) wijdere

---

1) Niets uitgezonderd.

2) H. (en O.): man winde und breche sich so hart u. s. w. De vertaler maakte „de Schrift" (uit het voorafgaande)tot het voorwerp bij deze werkwoorden; misschien verstond hij „breken" als „uit elkander rukken". 3) H.: sampt dem Euangeli.

4) H.: Gemäsz. 5) Uitgelaten is uit H.: Ich wille dein und deins samens Gott sein.

6) H. en O.: teuffet er; n.l. die „warachtige christelike geest", waarvan eenige regels vroeger gesproken is.

7) In H. en O. is dit eene vermaning: thut inn dem nichs zu dem befelch Gottes u. s. w. Dus is er in H. en O. geene sprake van „iets tegen Gods bevel doen", maar van „iets daaraan toevoegen". 8) Lees: worde.

ghetoghen, dan op God, doer onsen Heere Jesum Christum; noch die liefde en wort [1]) niet wijdere wtgetoghen, dan op God ende op onsen naesten na den wille Gods, Oock (so en wort dan) gheen afgodische ceremonie opgherecht worde. Men doet oock niet daer af, (want daer mede) dan opdat niet ouer al afghestelt oft verhindert wert [1]) dat [2]) dat ghelooue, ende die liefde waer in alle Gods beuel oft ghebot bestaht, eyschende oft begherende zijn.

Lieue Christen menschen, en laet v met gheen // stout ende hooch gheclap dwalende maken, siet wel in der sake, wat doet men toch alsmen die kinderen doopt? Eerst so coemt men te samen in den naem des Heeren, die int middel van ons is, ende brengen also onsen Heere die kinderkens toe, Js dat dan den woorde Gods toe gedaen oft afgedaen? Die Heere was toornich op zijn discipulen, dat sy sulck werck weeren oft beletten wilden. [i viij r]

Ten tweeden, so bidden wij voor die kinderkens, Js dat quaet ende onrecht? so heeft die Heere daer in oock onrecht ghedaen.

Ten derden, Also wy wten ghelooue, om die segheninge ende ghebenedidinghe Christi, voor die kinderkens bidden, also seggen wi den seluen oock toe die eewige salicheyt, mer altijt behouden te voren [3]) God zijn recht zijnder electie, verkiesinge ende eeuwich goeden wille, gelijc wij dat te doen oock behooren, als wij voor die oude menschen bidden, als men die doopen sal [4]). Js nv dat teghent gelooue? ende tegen die liefde? Christus heeft die kinderkens die tot hem gebrocht worden, alle gheseghent, ende ghesproken, dat dat hemelrijck alsulcke toebehoorde, Metten welcken hi op die kinderkens die teghenwoordich waren, beduydende ende meynende was.

Ten vierden, so doopen wij die kinderkens, // ende deylen haerluyden mede, die wtwendige teykenen der godliker segheninge ende benedictien, Mach dat quaet ende onrecht zijn? Aengesien dat die Heere self, den kinderkens zijn handen op haer hoofden leyde, ende dat was een sacrament ende teycken der segheninge, gelijc by den ouden die besnijdinge was. Hier mede si ghenoech op haer eerste spraecken [5]), metten welcken si die luyden aldermeest verblinden, (als hi spreect) dat men niet doen en sal, sonder Gods beuel, dwelck gheen ander verstant hebben en mach, dan dat men niet voornemen en sal, dat niet wt rechten gelooue in God, ende [i viij v]

---

1) Lees in plaats van „wort" en „wert": worde. In H. weder eene vermaning: „... thut auch nichs daruon, dann damit nichs überal ..." „Ouer al" is „in 't geheel". 2) N.l.: Datgeen, dat het („dat") geloof. 3) H.: vorbehalten.

4) Hier is door N. uit H. (en O.) weggelaten: dann was sie bekennen, noch triegen (trügen) mag.

5) N.l. hunne eerste bewering; eigenlijk argument (H.: einrede) tegen den kinderdoop.

wter rechter liefden totten naesten, voortcomt ende aengenomen wort. Ende waert anders, so souden wij qualick ende onrecht doen in dye onderhoudinghe des sondaechs, ende in veel ander daghen, van den welcken wij van den Heere gheen speciael oft bysonder beuel en hebben, nochtans so handelen wij hier in christelick [1]); want alsulcke dingen (om beters wille gedaen zijn, ende) verbeteren, sy worden wt (een) het gemeyn beuel (doer) van die liefde gedaen, Daeromme sal elck Christen mensche altijt bedencken hier aen, dat God spreect, Dat is mijn ghebot, hebt malcanderen lief. Ende wat hier tegens is, is een gruwel, ende wat hier wt vloeyt, coemt ende is wt Gods beuel.

kj[r] Op zijn tweede reden oft sprake, Die besnij-//dinge ende die handelinge Christi metten kinderkens, zijn figuren der besnijdinge Christi inden geest, want [2]) die Heere metten geestelicke kinderen handelende is. Hier op segghen wi, het is warachtich, dat het ghene, dat bi de ouderen ende ooc bi ons, van Gods weghen, wtwendelic oyt ghedaen is, dat dat alle trect ende wijsende is, op dat inwendich ende geestelick, Mer des niet te minder oft weynigher, was die besnijdinge een teycken ende sacrament des ghenaden bondt Gods, die welc God met die kinderkens, wilde opgerecht (te wordene) hebben Gene. xvij [3]); in welc men siet, dat God den kinderkens ooc zijn ghenade in der besnijdenisse aenbiedende was, metten welcken hi wilde, dat ooc bewesen ende betuycht soude worden dat sacrament des eersts aennemens in sinen bondt der ghenaden, ende die nieuwe gheboorte, Want God slecht bi den ouden als bi ons, op alsulcken nieuwen gheboorten, alle saken gerecht heeft, door welc ooc alleyn sy (alle) volck Gods, ende ghenooten des godlics bondts met haer kinderkens waren, dwelc daer mede bewesen wort, (want) dat God van haer kinderen meer dan van yemant anders tot zijn eewich rijck wtuercoren heeft. Oft hij schoon haer niet alle wtuercoren heeft (hadde), Hier mede sietmen, dat die salicheyt niet vande
kj[v] vleeschelicke gheboorte, mer van-//de beloftenisse voortcomende was, daer wt comt het [4]) ooc, dat wi eylaes veel sien ende aenscouwen, van den Christenen kinderen, die van God verworpen zijn.

Nochtans soe en is gheen volck van des saets meer tot Christum ghetoghen, dan dat volc des Christelicken saets, Dat woort gods
Exo. xx. moet vast staen, Jck doe goet den ghenen die mi lief hebben, ende

1) De nu volgende woorden zijn door den vertaler onjuist overgebracht. Er staat in H., quat. Ljr: Dann so soliche dinge besseren, seind sie ausz dem gmeynen befelch der liebe.

2) Onjuist vertaald. H., quat. Ljv: ... im geyst, vnde des (daarvan), dass der Herr ...

3) Deze kommapunt is door mij ingevoegd.

4) Er staat: „comen". H.: Daher ists auch.

die minen gheboden onderhouden, tot in den duysentsten gheslachten, Jtem, ick wil dijns saets een God zijn. Dat wi van dat oudt volc exempel behooren te nemen, dat bewijst die heylighe Paulus, als hi totten Corinthen bescrijft ende vertelt die gheschiedenissen, die aen hem [1]) gheschiet waren, Also ontschuldichde die Heere selue zijn discipulen, om dat sy opten sabbaoth die coren aderen, door honger wtgheruct hadden, die sy anders niet ghegheten en souden hebben, bi der ghelijckenisse van Dauid, die mit sinen iongheren van noots weghen, dat heylich broot ghegheten hadden, dwelck na der wet, die priesteren alleen behoorden te eeten, Also heeft oock Paulus daer wt, dat sy van den outaer leuen sullen, die den outaer dienen, gesloten, Dat sy ooc van den Euangelio leuen sullen die den Euangelio dienende waren. // Gene. xvij. i. Cor. x.

Daer omme en sal hier wt nyet volghen, dat wy Joden sullen worden, oft dat wy die duyster schaye [2]) weder voortbrenghen sullen, Aenghesien dat wy alle saken alleen, op die verlossinghe ons salichmakers Jesu Christi settende zijn, ende nyet op die wtwendighe ghebruyckinghen van Moyses, Dat woort Gods, dat woort ist alle [3]), ende het besluytet alle, want het leert ons dat gheloof ende liefde, waer inne besloten is, alle dat God oyt wtghegheuen oft gheboden heeft, dit onderwijst ons allen tot salicheyt. Als [4]) wi nv onse ceremonien ende ghebruyckingen hebben, ghelijck die andere haer ceremonien hadden, waer om en souden wi dan, daer op niet sien, ende die onderhouden, Ende dat die besnijdinghe, ende den doop, eenderley sacramenten zijn, ende eene bediedenisse hebben, ende tot eenderley dienen, betuycht ons Paulus totten Collossensen so claerlick, dattet niemant loochenen en mach, dan die [5]) zijns sins wesen wil. Want hy in dese plaetse spreect, dat die ghene die ghedoopt is, na die besnijdenisse niet en derf vraghen, want hi die schoon hebbende is, Als die ghene, die door den doop met Christo begrauen is, int welck hy dat lichaem der sonden weeh gheleyt heeft, dwelc die rechte besnijdenisse is. // k ij r ij. Tim. iij. Col. ij.

Elck Christen mensche behoort dese plaetse wel te ouerlesen ende te bedencken, dat hy dat lichaem der sonden weeh legghe, ende met Christo begrauen worde, dwelc te segghen is (ende) also vele, als dat hi door Christum nieu gheboren wort, ende een nieu creature wort. k ij v

1) N.l.: aan dat oude volk. H.: beweiset der h. Paulus, als er schreibet, was an jhnen gschehen, seien vns vorbilde, 1 Corint. 10.

2) Schaduw, voorafschaduwing, type. H.: Schatten. O.: den scheme (d. i. schaduw).

3) H.: Es ist alles das wort Gottes.

4) In H. en O. begint hier eene nieuwe alinea.

5) Hier is „sunst" uit H. uitgelaten. O. heeft: susz sines egen sinnes.

Dat ondersceyden des ouden [1]) ende des nieus volcs ende des ouden ende des nieuwen Testaments, en strect niet wijdere, dan dat onsen Heere Christus, den ouders duysterlic oft onclaerder, ende daeromme met onderhoudinghe van veel ceremonien, bekent worde, ende dat Christus nv alle die werelt dore, claerdere ende met weynighe vermaningen ghepredict ende bekent wort, Ghelijck die scrift ouer al dat bewijst, totten Romeynen int. xi. ende. xv. totten Galaten int. iiij. totten Hebreen int. xi. (Daeromme) so sullen wi soe haestelic, als God ons tijt (dat) gheeft ende gont, den gheloouigen beter scriftelic onderwijs daer af doen.

Aengaende den kinderen metten welcken Christus handelde, laten wy allen vresamen Christenen oordelen, Daer waren vrij lijffelicke [2]) kinderen, die by Christo quamen, ende van haer ouders daer ghebrocht worden, ende begheerden dat hy haer seghenen ende ghebenedien soude, Ende sine discipulen wilden dat keeren ende be-
k iij r letten, (Ende) aenghesien dat sy noch // grof waren, ende niet veel en verstonden, (so dachten sy, ende en wisten niet) wat die Heere metten kinderkens doen soude, ende daer om berispten sy die vrome ouders der kinderen, Mer Jesus was des niet te vreden, ende spreect, Laet die kinderkens tot mi comen. Lieue vrienden, waren dat geestelicke kinderkens, oft lijffelicke kinderkens? die welcke die ouders tot Christum brochten, dwelcke die Discipulen keeren wilden? Jc gelooue vastelic, dat lijffelicke kinderkens waren, Ende die oorsake was die, die daer na volcht, Want alsulc is dat rijc der hemelen, daeromme wilde die Heere, dat men die hem toe brenghen soude, Ende dit wort vrijelic [3]) van den lijffelicke kinderkens ghesproken, Het hadde die meyninge, Wilt ghi dan die kinderkens weeren tot mi te comen, meyndi niet, dat ic haer heylant ende salichmaker sy, Wildi wanen oft meynen, dat dat verstant ende die natuerlicke crachten, yet totter salichede vermoghen? Waerlic ic seg v luyden, wie mijn rijc niet aenneemt gelijc een kindeken, welc kindeken ouer al nyet goets vermach, ende hem slechts [4]) op mi ghetroost, die en sal in mijn rijc der hemelen niet comen. Dit betuychde die Heere weder [5]) daer mede, want hi dese kinderkens omhelsde, ende in zijn armen nam, ende leyde zijn handen op haer, ende segende se. Dese segheninghe Christi,

---

1) Er staat: ouders.

2) Er staat hier: lieffelicke; maar eenige regels verder: lijffelicke. En H.: Es waren je leibliche Kinder da. In plaats van het onverstaanbare „vrij" hebben H. en O.: „ye".

3) H.: „freilich", tgeen daar in den anders geconstrueerden zin past. Hier voegt het niet in 't verband.

4) H.: nur. O.: slycht.

5) H.: ferrer. O.: feerder; het duitsche „weiter".

en was niet te // vergheefs gedaen, mer si maecte dese kinderkens k ij v
des hemelrijcs deelachtich, ende zijn ghebodt dat hi ouer die kinderkens dede, en bleef niet sonder cracht ende effect, Also doen wi ooc nv met onsen doopen, ende wy en doen ouer al anders niet, dan dat die Heere gedaen heeft, Ende also en handelen wi niet sonder Gods beuel, anders dan ghelijck die Heere ghedaen heeft, die in alle sake altijt die wille zijns vaders ghedaen heeft, die sonder dat godlic beuel metten kinderkens niet handelende en was.

Hofman worpt voor, Mer die Heere en heeft die selfde kinderkens nyet ghedoopt. Antwoort, Die Heere en heeft ooc gheen oude menschen gedoopt, mer hy gheeft den doop des gheests. Elck Christen bemercke, oft dat opleggen der handen Christi, ende daer mede die segheninge niet euen soe veel zijn, als op sinen naem doopen, ende op sinen naem doopen, also veel als handen oplegghen, Ende euen beyde en zijn sy anders niet dan met woorden ende met teyckenen der ghenaden die verlossinghe Christi aenreycken ende bewijsen, Ende alle dat wy int doopen den kinderkens doen, dat heeft die Heere ghedaen, met sine handen op te legghene, aenghesien dat Christus dat teyken des doopens, aen niemant self en gebruycte.

Op zijn derde sprake, dat die Heere heeft //...

Daar quat. k iiij en k v in het hier afgedrukte exemplaar ontbreken, zijn zij — zooals in de „Inleiding", bl. 218 hierboven, is medegedeeld, — vervangen door de daarmede overeenkomende bladzijden uit de nederduitsche vertaling (O.).

Up dath derde argument.

Up de derden inrede, De Her heft de heten dopen, de den ge- *in* M j v
louen belyen, Latet also sijn, dat doch nicht en is, wer darum verbodden der gelouigen kynder ock to dopen? Dat suht ein yeder from Christen, de dat, so de Her Math. xxviij. vnd Mar. xvj. beuollen, recht an sehn wyll, dat des Heren beuel an beiden orden allein dar vp geht, dat syne yunger nu vort an, dat Euangelium mit woerden, vnd Sacramenten, nicht allen den Juden, wo he ohn [1]) to voren gebodden had, sonder itz allen volckeren, prediken solden, Want my is gegeuen (secht he) alle gewalt in hemel vnd vp erden, Darum leret se alle, prediket mijn Euangelium allen creaturen, vnd we dem gelouet, vnd gedopt wert, de sal selich werden. Dat ouerst [2]) de dope, na der lere vnd gelouen, gemeldet, is ia recht,

1) Ihn, ihnen. 2) Averst, aber.

de wyle lere vnd geloue, nicht allein meer dan de dope is, sonder oeck dem dopen voergaen mot, de wile numant syne kynder tor dope Cristi brengen wert, de nicht dorch dat euangelium darhen gewiset is, Dat ouerst by einen yderen, lere vnd geloue, ehr men ohn dope, voergaenn mote, mach hyr vth nummer geslotten werden.

De besniding is twaren [1]) effen also den olden, als ein segell ohres voergahnden gelouens gegeuen worden Ro. iiij. Na dem ouerst God de olden angenomen heft [2]), weren nu ock ohre kynder gotlikes verbunts genoten, Want id steht, Ick wil dijn, vnd dines sades Godt sijn. //

M ij r Dat wy dan van den Apostolen lesen, dat se de bekennenden gedopt hebn, is darher, De h. Lucas wold melden, wu dat gepredikte Euangelium sy angenomen worden, darum heft he allein de olden, so sick vp dat gehorde vnd angenomene Euangelium dopen lieten, to gedencken gehadt, wu wal, dar he ock der gantzen huszgesinden mit gedenckt, welcke gedopt syn worden, is den [3]), de Gods ordening recht ansehn, gyn twiuel, de Apostolen hebn ock kynder gedopet.

Want dit doch ein wreuele [4]) vnwarheit is, dat Hofman vnd syn hoep seggen, De kynder dope sy erst dorch de Paweste vp gekommen, so doch Origenes ouer dat vj. Rom. betuget, de dure martyr vnd tuch Christi [5]), dat de kercke den gebruck kynder to dopen, van den Apostolen entfangen hebbe, welckher [6]) ock Augusti. betuget lib. de Gen. ad lit. X. So meldet de h. Ciprianus de kynder dope, als eins gebrukes de alwege in der kerken gewesen sy, des geliken alle andere hilgen veders, Nu heft Origenes geleret, als men talde, na der geboert Christi CCXXXV. Ciprianus als men talde CCL. Augustinus als men talde CCCXLVII.

Up dath vierde argument.

Up de vierden inred, dat by der Dope de rechte erkentnisse Christi mote syn, darum dat se ein badt der wedergeboert vnd vernyung des geistes is, segge wy, dat sulcks ein lutter [7]) gedichte is. De rechte besniding is ock nicht sonder den vernyenden geist gewesen, Rom. ij. Derglyken dat handvpleggen Christi vnses Heren, vnd sind dannoch dese beiden sacrament gegeuen vth Godes willen, den kynderen bewesen worden, de sick des nicht verstanden hebt [8]).

De Heer en heft vns ock an einigem orde nicht heiten so nowe

---

1) H.: Zwar; wel is waar.
2) Er staat eene punt.
3) In plaats van „denen"; voor hen, die..
4) H.: frevelen; frevelhaft, misdadig.
5) De dierbare martelaar en getuige Christi.
6) Er staat: welckhor.
7) Louter verdichtsel.
8) Naar den tongval, die nog tegenwoordig in Twente gesproken wordt.

vp de teken des iegenwerdigen geistes sehen. Erstlick, wu wal leider vole de werlt sint, war vor Christus selues nicht biddet, noch heitet he uns des besten to menichlikem versehn, vnd vor ydermanne bidden, ydermanne dat Evangeli//um anbeiden, besz M ij v de lude sick opentlick des seluigen vnwerdich bewysen. Dem na, de wyle he den sinen so gnedich is dat he ock ohrer kynder Got, vor anderen sijn wil, so heft he sick geuallen laten, ock mit sulcken ohren kynderen syn gnaden verbunt vp to richten, Want he ock de geuette [1]) syner barmherticheit, to sinen eren in moder lyue bereidet wu he vam Hieremia secht, vnd gelyck van moder lyue wu Paulum, sondert he se tho sinem denste, als ghewiszlyck in Paulo eyn werck gotlikes geistes was, dat he vor den, de sines olders weren, vm dat gotlike gesett eiferde. He moth ia syn werck enz.

---

ren. God moet zijn werck eerstmael altijt in ons beghinnen, Oock [k vj r] zijnder veel die God salich maect, sonder dat mede wercken onser leeringen, als namelick zijn, die in haer ionghe kintsheyt steruen. Ende die doer zijn quaet leuen bewijst dat hi eenen bock is, ende nyet een lammeken, die sal van der ghemeynte Gods eewelick afghehouden bliuen.

Die vijfde sprake, die Hofman voert, is, die kinderkens en connen den bont Gods niet zweren. Daer op vragen wij, Waer heeft God doch ye gheboden oft beuolen inden doop sinen bondt te zweren? Dat is dat die luyden, ghelijck voor gheseyt is, niet en weten, wat die Sacramenten zijn, oft waer toe dat sy geordineert zijn. Het is warachtich, dat dye kercken van oudts in den bruyck gehadt hebben, dwelck men noch wel onderhouden can, dat die ghene die ghedoopt wilden werden, den Sathan ende syne wercken, wederseggheu ende verzweren moesten, dat sy dan Daer op (behoorde) (dan oock) ghedaan hebben (te worden, dwelck) dat die Heere spreect, Di mi wil volghen, verloochene hem seluen &c. Aengesien dat Hofman spreect, dat totten gelooue die kennisse behoort, Ende want hi met zijn aenhangers in der kercken niet toelaten en willen, dan dat met // namen bevolen is, So wilde ick wel, dat sy segghen [k vj v] ende bewijsen souden, waer alsulck wederseggen vanden Heere ye met namen beuolen waer. Mer nv bedroeuen sy veel slechte gherechtighe menschen, met alsulcke onghegrondeerde fabulen, die sy so costelick ende ongetwijfelick wtgheuen als [2]) het Euangelie, ende brenghen die goede menschen daer toe, dat si meynen ende ghe-

---

1) Vaten. 2) Uitgeven voor.

loouen, dattet zeer goet ende perfectelick waer, dat die ghene die haer seluen in der kercken lieten doopen (oft verdoopen), datmen die met broederlijcke straffinghe, als met bannen &c. vermanen soude [1]), ende datmen haerluyden verspreken soude. Jnt welck eyghentlick twee groote falingen zijn, die eene datmen meynen soude die sake soo hoochliken te helpen, als men den luyden voor den doop veel goets seyde, ende (haer) sy veel verspreken, wat soude sulcs meer voor den doop connen (bedrijuen) dan na den doope?

Als God die ghenade [2]) gheuen wilde, waer omme en soude men, niet so veel goets doen, die ordinancie Gods onderhouden, na den doop als vore, Want als si den doop ontfangen hebben, so zijn sy bequamer, ghestraft ende onderwesen te worden, Den doop en hindert niet aen alle leeringe ende straffingen, Waert sake datter nv
[k vij r] so veel gheests waer, dat ment naer//stelic aengrepe, dat waer Gode aenghenaem dat wij die ghene die ionck ghedoopt zijn, ende tot verstant ghecomen zijn, dan leeren, vermanen ende straffen souden, op dat sy christelick leuen souden, Ende als si dan niet hooren en wilden, so soude men doen, dwelck die Heere selue wtspreket, dat is, dat men se houden ende achten soude als Heydenen ende Publicanen (dat zijn openbaer sondaren).

Men hoort altijt dat dese wederdoopers na banne roepen, daer nochtans die Heere altijt roepende is, na vergaderen, na vriendelike leeringhe ende lieflike vermaninghe. Jst sake dat wij dese aengrijpen, so sal den ban van selfs recht volghen.

Nv so en is ander luyder, verwerpen [3]), verbannen ende verdoemen, anders niet, dan gheen broederlike liefde bewijsen, noch oock gheen bouwinge ende stichtinge. Het is anders niet dan malcander byten ende eten, tot dat sy gheheeliken verteeren.

Ten laetsten, so souden wij wel willen ende begheren, dat Hofman zijns scheldens tegen der kinderen doop een oorsake gheuen ende bewijsen wille, aenghesien dat hi een oorsaecke ghegheuen heeft, dat zijnder medebroeders veel honderden daeromme verworcht
[k vij r] zijn, die om des wederdoopens wille, in veel landen // ghedoot zijn geworden, Mer [4]) als die oorsake ghelden soude, so schijntet wten

---

1) Onverstaanbaar vertaald met weglating van dat, waarop het aankomt. Er staat H., quat. L iiij v: ...wenn man die nur teüffet, die sich selb darböten (voor den doop) vnd versprechen ein christlich leben zu füren.

2) H. en O.: das gedeien.

3) Er staat: „...luyder, verworpen,...". De bedoeling is: het verwerpen enz. van andere lieden, die n.l. verworpen worden.

4) De hier aanvangende volzin luidt in H. en O. anders; hij is daar wel korter, maar ook duidelijker: Wann aber dise ursach gelten solte, so were ware fromkeyt, (Frömmigkeit) auch ausz dem Teüfel, dann vil tause(n)t darum getödtet werden das sie deren (O.: der) nit wölten.

duuel te zijn want si niet dan twist, tweedracht en onminne onder Christus volck makende is, also dat die wederdoopers ons andere haten, verspuwen, ende als Heydenen houden ende verdoemen, ende voort dat sy weder met grooten hoopen ghedoot worden. Nochtans so willen wij dese, die om Christus wille, oft (sy) schoon in erreur ende dwalinghe des wederdoops gestoruen zijn, daeromme niet vercleynen oft oordelen. (Ende) Maer daeromme en connen wij oock niet bekennen den doop der kinderen wten duuel te zijn, Oft daer schoon noch veel duysent zijn, dye doer erreur ende dwalinge den doop der kinderen niet en onderhouden [1]). Daeromme willen wij haer om Gods wille lijden ende vriendelic verdraghen, tot dat God voorsien sal.

Wt dese mach een yeghelick Christen wel sien, dat den kinder doop wten duuel niet en is, maer dat sy wten duuel spreken, die den doop der kinderen, also schelden ende lachteren [2]).

Aengesien dat wij int doopen niet en doen dan dat ons God beuolen heeft, ende daer wij Gods ghenade, na zijnder toeseghinge, aen onse kinderen prijsen, ende euen dat selfde doen, dat onse Heere Jesus Christus metten // kinderen gehandelt heeft. [k viij r] Sulck hebben die Apostelen, der Christeliker ghemeynte, ernstelick wtghegheuen [3]) (ghelaten ende voortgebrocht), Ende van dese tijt af, hebben alle heylighe martelaren ende andere, den doop, also ghebruyct, sonder eenich menschen wederseggen, twelck treffelick daer toe gedient heeft, dat alle die oyt dat Euangelie Christi aenghenomen hebben, dat doopen der kinderen onderhouden hebben, tot op dese tijden, dat die wederdoopers voortghecomen zijn.

Jn dese tijden, zijn eerst [4]) opghestaen, die desen wercke Gods contrarie geweest zijn, mer dese luyden zijn besmet geweest metter sucht Heresios, dat is te seggen, dat sy wt geweest hebben om muyterie, partije ende twist oft deylinghe inder kercken Gods op te rechten, Ende dat meeste deel van haerluyden zijn met veel sware errueren ende dwalingen besmet gheweest, (die sy altijt

---

1) H.: „... denselbigen kindertauff verwerfen wöllen, vnd darüber dann leyden". De in N. volgende volzin: „Daeromme ... voorsien sal" ontbreekt in H. en O.

2) Hetzelfde als lasteren. 3) Verkondigen.

4) Butzer vermeldt dit hier als een algemeen erkend feit; niet om de tegenovergestelde meening tegen te spreken, maar eenvoudig omdat deze vermelding in zijn betoog past, volgens 'twelk het eeuwenoud en onafgebroken gebruik van den kinderdoop dezen wettigt. Hij weidt er dan ook niet verder over uit; hij dacht over de nieuwheid van het Anabaptisme niet anders dan al zijne tijdgenooten, ook de Anabaptisten zelven. Vg.: „wat nieus" en „de nieu dichters" hierna, quat. l ij v. — In plaats van: „mer dese luyden zijn besmet geweest metter ..." leest H., quat. L v r: „aber soeliche leüt, das man zu greyffen hat, das sie mit der sucht hereseos, das ist der meüterey ... behafftet seind".

voortbrengen ende beschermen willen, Vande welcke doer Gods ghenade, sy nerghens noch victorie ghehadt hebben, mer altijt ende ouer al zijn sy metter godlijcker scrift verwonnen gheweest, ende hebben selfs moeten bekennen, dat sy dye scrift na haren eyghen wille fortselick [1]) ghedrongen hebben, Ende haer eyghen
[k viij v] voort-//brenghers hebben dese opinien altijt willen beschermen, hoe dicwils dat sy verwonnen werden, daer sy beloofden die achter te laten. Mer altijt vielen sy weder op haer oude muterije, also lange als sy leefden. Mer int laetste haers leuens bekenden sy noch, doer Gods ghenade, dat sy ghedwaelt hadden ende veel volcs verleyt hadden, ende wederriepen dat, waer af men die Copien nv gheprent vint [2]). Ende dese laetste principaelste voortbrengers waren met namen ghenoemt Ludowicus Hetzer ende Joannes Denckins [3]), die om gheacht te worden inder werelt, dit vanden eersten voort brachten, Ende in haer doot, waer af die eene metten swaerde sterf, ende die ander vander pestilencie, wederriepen sy alle haer opinien ende storuen als andere gherechte Christene menschen.)

Elck recht Christen mensche gedencke by hem seluen [4]), hoe dese muytmakers ende dwalende menschen, hare opinien souden moghen beschermen ende daer in victorie hebben oft triumpheren. Aenghesien dat die gheheele kereke Christi vander Apostelen tijden tot noch toe wel ende christelic ghebruyct ende onderhouden heeft, Ende noch ghebruyckende is, also verde als die werelt wijt is. Ende niet alleene die ghene die den Paus bekennen, mer ooc die
l j r Griec//ken, die Joden [5]), ende niemandt wtghenomen die den naem Christi aenroepen. Het is nv kenlick ghelijc wi hier betoonen, dat wi ghenoech daer toe ghedaen hebben, want noch Enghel noch mensch noch creatuere yet vinden mach, dat wi anders int doopen

---

1) Met geweld.

2) De vertaler (want van zijne hand zijn het slot van quat. k vij r en de eerste helft van quat. k vij v, die in H. en O. ontbreken) denkt natuurlijk bij de herroeping „waer af men die Copien nu gheprent vint", aan *Hans Denckens Widerruf*, na diens dood 1527 uitgegeven, waarschijnlijk door Oecolampadius. Eene herroeping in den zin alsof Denck thans zijne anabaptiste gevoelens voor die der kerkelijke hervormingsgezinden prijs geeft is die *Widerruf* echter niet. Alleen toont hij zich hier nog meer spiritualist, meer los van gemeentelijke instellingen dan hij tot dusver was geweest. Over Hetzer's laatste dagen zie Issel, *Die Reformation in Konstanz*, 1898. Hij stierf door het zwaard, Denck aan de pest.

3) Uit den titel, in aanteekening 2 genoemd, leidde de vertaler zeker af, dat Denck's naam Denckens of Denckins had geluid.

4) Het nu volgende wijkt sterk af van H., quat. L v r: „... gedencke nun, ob es sich auch gepüren (gebühren) wölle, solichen meütmacheren vnde irrigen leüten (zu) hoffieren, vnd als unchristlich hin(zu)werffen das (dasjenige das) die gantze kirch Christi ..."

5) Zie boven bl. 291, aanteekening 1 op quat. i ij v.

der kinderen doen, dan die Heere self metten kinderen ghedaen ende ghehandelt heeft, oft te kennen ghegheuen heeft.

Hier mede sy ghenoech op die vierde wedersprake Hofmans, Ende waerder yemant die breedere bericht ende onderwijsinge begheerde, den seluen sullen wi cortelic als wi hopen, noch meer bescheyts doen, want wi cortelick metter hulpe Gods sommighe dialogos [1]) sullen laten wtgaen van der eenicheyt der Christelicke ghemeynte, die welcke die sathan in dese ende derghelijcke disputacien alleyn meynt ende gheerne verstroyen ende verscoren soude. Jn dese dialogen [2]) willen wy metter hulpen des godlicken gheests, van dese ende meer andere die nv ter tijt bi den Christenen menschen in twijfel ende twist oft partie staen, so veel bescheyts der waerheyt doen, dat alle die ghene die rechtelic na God vraghen, daer mede door die warachtighe Christelicke leeringe wel te vreden sullen zijn, ende met alle die kinder Gods eendrachtich sullen zijn ende houden. //

Also hebdi hier lieue broeders, wat door ons met Melchior Hof- l j r
man in onsen Synodo ghehandelt is gheweest, wten welcken ghi luyden wel siet, hoe swaerlick dese mensch in des sathans banden legghende is, want in zijn eerste artikel, dwelk hi voor dat eenich recht Euangelium wtgheeft, verloochent hy warachtelic, beyde die godheyt ende menscheyt in Christo, Ende also den gheheelen Christum. Jn zijn tweede artikel, loochent hy die voorsieninghe Gods, die verkiesinghe Gods, ende die cracht der verlossinghe Jesu Christi, Ende daer teghen heft hy op [3]) dat ellendich crachteloos vermogen van onser verderfder nature.

Jn zijn derde artikel, neemt hi wech, onsen hooghen troost, dat wi inder Christeliker ghemeynte verghiffenisse der sonden hebben, waer af hi die contrarie segghen wil, na dat wi wetelick ghesondicht hebben, teghen die gheheele godlicke scrift.

Jn sinen vierden artikel, scoert [4]) ende verstroyt hy die ghemeynsaemheyt der heyligen, ende die rechte ende warachtige kercke Gods, want hi den doop der kinderen opten duyuel stellen wille.

Jn zijn eerste artikel, heeft hy wat gemeyn metten ketteren Valentino Ptolomeo Secundo, Heracleone, Marco, Colarbaso Cerdone // Marcione, ende met meer andere, vanden welcken die heylige Ter- l ij r
tullianus meldt ende scrijft in libro de Heresibus, Welcke alle,

---

1) Butzer heeft dit voornemen ten uitvoer gebracht in zijne *Dialogi oder Gesprech Von der gemeinsame vnnd den Kirchen uebungen der Christen, Und was yeder Oberkait u. s. w. Martinus Bucer. M.D.XXXV.*

2) Er staat: dialogon.

3) H.: „erhabt er"; daartegen verheft hij.

4) Verscheurt.

nyet en wilden dat onse Heere Jesus Christus wt der maghet Maria zijn lichaem aenghenomen heeft. Ende dese leefden als men telde nader geboorte Christi hondert ende. xlij. iaren.

Jn zijn tweede artikel, hout hi metten Pelagianen, die ooc den vrijen wille ende den natuerlicken crachten toegheuen [1]), dat der ghenade Gods alleen toebehoorende is, Ende dese stonden op, doe men telde nader gheboorte Christi. iiij. hondert. xv. iaren.

Jn sinen derden artikel vander verghiffenisse der sonden, brenct hy voort die erroren Nouacianorum, die haer vertoonden doemen telde twee hondert. lv. iaren. Ende [2]) hier mede geschiet, hoe onse hemelsche vadere zijn recht oudt Euangelium den sinen toegescict heeft, dat hi daer mede yet claerdere ende verstandelickere ons toescicken sal, Ende dat wi te meer daer op dencken sullen, om dat hi die sine daer mede bewaren wille, ende op dat si also bewaert moghen bliuen, Ooc verhengt [3]) hy hier mede dat die Sathan door sine instrumenten die oude erroren, dwalinghen, lasteringhen ende blasphemien voortbrenghende zijn [4]).

l ij v Jn zijn vierde artikel heeft hy fijnlick ver-//siert ende ghedicht een nieuwe dwalinghe des wederdoops, want die sathan moet in onse tijden wat nieus soecken ende dichten, Ende hierin is die oude sucht hereseos, dat is, der muterie partie ende der oproeringe int rijcke gods.

Dese hebben wi nv hier te kennen ghegeuen, niet om desen armen mensche daer mede te beswarene, mer die kinderen Gods daer mede te waerscouwene, op dat si haer houden souden van valsche leeringhen ende oproer, Ende op dat der gemeynte Gods die rechte scrift voorghedraghen soude zijn, Ende wilde God dwelc wi hem bidden, dat hi zijnder waerheyt roem lof naem ende faem gaue, dats te segghen, dat hi die allen menschen bekent maecte, Ende verhoede dese nieu dichters ende versierders van loosen ambochte, dat sy die gemeynte Gods so swaerlic niet en argerden, Ghelijc wi hem voor vier iaren [5]) hier af naerstelic vermaent hebben, Ende ons teghen hem met liefde ende goedaden also bewesen

---

1) Toeschrijven.

2) Deze volzin luidt in H., quat. L v v: Vnd geschicht hiemit, wie vns vnser hymmlischer vatter sein recht altes vngezweyfletes Euangeli wider etwas lauter vnd reyner zugeschicket hat, dasz er also die seinen zubeweren (n.l. verhenget), vnd dasz die bewerten bekent werden, auch verhenget, dasz der satan durch seine werckzeüg die alten irthumben vnd lesterungen wider herfür bringe.

3) „Verhengen" is ons „gehengen", beslissend toelaten.

4) Foutief voor: „zij".

5) Hoffmann had zich van Juni 1529 tot April 1530 te Straatsburg opgehouden en daar in den aanvang van zijn verblijf op goeden voet met Butzer gestaan. Zie o. a. Leendertz, a. w., bl. 151.

hebben, als wi dan van hem ende van eenen yeghelicken wederomme begheren souden.

Siet toe lieue broeders ende bemerct, Ghy zijt door onsen Heere Jesum Christum dierbaerlic ghecoft, latet v niet dwalende maken met hoochmoedige ende hoochbrachtige [1]) woorden oft den valschen ernst, die (v) wt eenighe wtwendiger stren-//ghicheyt schijnt te l iij r commene.

Ghedenct hoe ons Paulus voor alsulcke waerschouwende is. Ten is gheen wondere dat die Sathans apostelen, haer als apostelen Christi wtgheuen ende verstellen oft transfigureren, daer die Sathan self hem als eenen Enghel des lichts verstellen ende transfigureren can. ij. Cor. xi.

Waket ende bidt, op dat ghy niet in temptacie gheuoert en wort, mer op dat ghi vastelic inden wech des Heeren bliuen moghet, ende tot Gods eere ende prijse voort varen moget, Ende op dat ghy luyden in allen goeden altijt toenemende moecht zijn, Ende mercket alsoe op dat eenich woort, dwelc die Heere spreect, Die aen mi ghelooft, heeft dat eewich leuen. Ende die gheheele somma des gesets oft der wet Gods is, liefde van reynder herten, een goede consciencie, ende recht ongeuerwet geloof, Dat verleene ons allen God, die die liefde self is, door onsen Heere Jesum Christum, den welcken sy eere ende prijs inder eewicheyt. Amen.

Marten Butzer van weghen zijns ende
zijnder medebroeders, die der Euangelio Christi dienende zijn
Te Straesburch.

---

1) Het duitsche: hochprächtig.

AANTEEKENING op „Die handelinge vander disputacie te Straesburch teghen M. Hoffman", quat. a viij r vgg., boven bl. 227.

Deze aanteekening, die eigenlijk bij het geheele gedeelte van „Die Handelinge", dat over „de Menschwerdinge Christi" handelt, behoort, wordt hier afzonderlijk opgenomen wegens haar grooten omvang. De plaatsen, daarin afgedrukt, maken eerst de strekking van Hoffman's gevoelen over dat leerstuk duidelijk. Zij zijn ontleend aan „Die ... sendebrief to den Romeren ... verclaert". Zie over dit geschrift boven bl. 128, aanteekening 3.

Uit de verklaring van Rom. 1:3.

[A 5 r] Van sinen sone.

Hier is hooch van noden dat een yegelic met groter neersticheyt ten alder eersten ouerlegge ende oock seer wel leere mit neersticheit kennen, wat ende wie de soon godes genoemt werde ende si, want het ymmers warachtich is, dat in desen gronde dat fundament des geloues ende der ewigen salicheit gelegen is. Ende waermen hier aen faelgiert, so ist claer dat ooc aen der ewigen salicheit gemist sal zijn, want het is in der letter der heyligher scrift gans mennichuoldich betuycht ende gheopenbaert, dat niet anders dye soon godes si, dan dat pure ende ewige woort, welc
[A 5 v] woort die eewige hemelsche vader van eewicheit gheboren // heeft. Van welken soon godes ende ewigen woorde een yegelick grondelick lesen mach. Prouer. 8. Sap. 7. Eccle. 24. Ende is ooc dese soon godes ende dat ewige woort een claer wtuloet des vaders, ia wt zijn moet [1]) ende herte, als hi dan selue getuycht Esa. 55. daer hi also spreckt: Wt mijnen monde comt dat woort der gerechticheit, ende dat mach niemaet keeren.

Door desen soon godes ist al gescapen, ia dat sichbar ende onsichbar Gene. i. Joan. i. Coloss. i. Hebre. i. Apoca. i. ij. Sapi. vij. ix. Eccle. i. xxiiij. iiij. Esdre. vi. i. Joan. i. Prover. viij. Ende dat gantse aertrijke is ooc door die selue wijsheit gegrondet. Prouer. iij. want ymmers die soon godes warachtelic die gene is die alle dinck draecht mit dat woort siner cracht

1) Gemoed.

Heb. i. want inden woorde, welcke die eewige soon godes selue is, bestaen alle dingen. Ecclesiasti. 43. Coloss. i.

... Als dan ooc Math. ij. die euangelist beuesticht, gelijck dan dat warachtige gheloue in solker manieren door die apostelen gestelt is, hoe dat eewige woort ende die eengeboren soon godes in Maria ontfangen si van den heyligen gheest, ende wt Maria der ioncfrouwen geboren in dese werelt. Die selfde soon ende dat vleyschelike woort Godes heeft gheleden onder Poncio Pilato, is ghecruyst, ghestorven, ende begrauen, aenden derden dach verresen vanden lichaemliken doot, ende is opgeclommen in den hemel, ende sittet ter rechter hant godes zijns ewigen vaders. [A 6 r]

Vorder is hyr in desen gronde veler menschen tegenworp, die daar niet gelouen ende begrijpen mogen, dat godes onsienlike woort solde vleesch ende een gripelic woort werden ende geworden zijn, ende tis doch een seer slechte gront so men mit neersticheit horen ende soeken // wilde, want [A 6 v] dat ewige woort verclaert ende wtleit sick seluen seer grondich Math. xiij. daer hi dat rijcke godes eenen fijn perlin vergliket, want godes rijcke is niet anders dan Jesus Christus dat eewige woort ende die onentlike wijsheit. Daer om ooc Christus Jesus tot sinen iongeren sprac Math. vij. dat si dat vleischelike ende prophetische woort niet voor die verckens werpen solden, welcke woort der wijsheit bouen alle scatten te soeken is, veel costeliker te achten dan die fijn perlen Prouer. iij. viij. xx. Job. xxviij. ende Apocal xxi. Ooc die twaelf poorten .xii. peerlen zijn, door welke vleyschelic prophetische woort men in gaet in dat hemelsche Hierusalem. Alsoe salmen nv ganswel wt der voorseyden getuychnisse verstaen mogen, dat godes woort in prophetischer aert, ende die eewige godes wijsheit den vleische Jesu vergliket wort, ende zijn gheboorte als die geboorte der peerlen.

So moetmen grondelic ouerleggen, dat die peerlen hemels dou zijn, ende ooc is wt solken hoer geboorte, als Plinius die natuer reyn verclaert, hoe dat de hemels dou in een mosschel valt, ende dan inder mosschel die dou droepkens tot harden peerlen gewerct ende geboren werden, sonder alle annemen anderer materien, mer alleen wt water dou een claer ende hart coorn wort. Also ist effen een beelt gestelt op dat eewige woort, welc een warachtich hemels dou was wt godes mont onsienlic ende ooc onbegripelic, mer door den heyligen geest in die wilde mosschel der ionc//frou Maria viel, ende in hoer een gripelick sichtelick vleischelic [A 7 r] woort ende geestelick peerle wort sonder alle aennemen, gelijck dan in der peerlen is afgebeeldet. Daerom ooc alle prophetische woorden, welcke in vleescheliker wise na menschen manier ghesproken werden, ende anders staen ofte verstaen zijn dan si luden dat vleesch Jesu Christi genoemt [1]). ende van den gheest godes wtgesproken werden. Daer om seyt men ooc als men yemant hoort prophetische woorden spreken die die verborgentheit der selfden woorden niet verstaet: Ey dese kent dat woort allene na den vleesche ende niet na den geeste. Also zijn ooc die alle welke Jesum

1) De voorafgaande woorden zijn mij niet duidelijk.

Christum den soon godes niet voor gods eewige woort verstaen ende bekennen, dat si hem ook voor menschen vleesch aansien ende valschelick holden. Ende die desen voorseyden gront recht na ginge, die behoeuede niet wyder bewisen, mer hadde oueruloedich, ia meer dan genoech verborgentheyden ende warachtige verholentheyden gods.

Wyder, so vergliket sich ooc die vleeschelike Jesus Christus, ia de sone ende dat eewige woort godes den hemelbrode, welck dye kinderen Israels xl. iaer lanck in der woestenije aten. Deute. i. viij. Psal. c.v. Sapien. xvi. iij. Esdre. i. Psal. lxxviij. Exo. xvi. Nume. xi. ende spreect Waerlic, waerlic, ick segge v, Moses heeft v niet broot van den hemel gegheuen, maer mijn vader gheeft v dat rechte broot van den hemel, want dit broot
[A 7 r] is dat broot godes dat van den hemel // coemt ende gheeft der werelt dat leven. So moet men nv op dat beeldelike ende figuerlike hemelbroot wel acht hebben, dat warachtige wesen daer wt te mercken ende te bekennen, hoe dat selue broot in den oorspronc hemels dou was, ende voor der sonnen opganc om dat leger in die woestenie viel, ende wanneer dye dou op die eerde van den hemel of daelde, soe wort die tot harden hemels broots coorn, ende ooc solcker aert dattet van ghenen vuer mochte verteert werden. Sapien. xvi. Maer so gheringe [1]) als dat selfde coorn ende broot van der sonnen aengheschenen ende verwermt wort, wort het weder om hemels dou ende versmolt.

Alsoe spreekt ooc die soon Godes, dat hi dat warachtige ende rechte hemel broot sy, een dou wt Godes mont, dye voor hen onbegripelic ende onsienlic was, een sienlic woort vleesch ende bloet selue geworden sonder alle aenneminge, ia een lichaemlic sienlic coorn ende een grijpelic hemel broot, dat ooc i. Joannis. i. van desen woorde ende sone Godes die apostel ghetuyget, dat sijt gegrepen, gesien ende met handen betastet hebben. Ende gelijck doe was in vleessches swacheyt dye soon Godes, alsoo is hi wederom in gheestes cracht ende starckheyt inghegaan wt die onclaerheyt in dye eewighe claerheyt, ende is wt een vleesschelick woort een gheestelic woort gheworden, wt een maenlicht een clare son, wt metael gout. //
[A 8 r] Voortan so verglijct Jesus Christus hem seluen ooc der cristallen. Ghelijk nv dye selfde haar seluen baert van water door den colden noorden wint Eccles. xliiij. also is ooc dat eewige woort Godes een gripelic water geworden door den wint godlikes gheestes, iae een gheestelicke Cristalle, welcke water ende gheestelicke Cristalle van den troon ende stoel godes vloeyt, ende allen crancken dorstighen sielen een ghenaden dranc des eewighen leuens is. Apoc. xxij. Gelijc nv wt water dou een peerle gheboren wort, ende ooc daer van dat hemel broot wort ende van water een hart Cristal, ijs ende snee, van holt steen ende glas. Also is ooc wt Godes onsienlicke woort een sienlic woort gheworden sonder alle vermenging eertscher creaturen, ia van dat warachtige gheestes woort warachtich vleysch ende bloet.

... hier wort van den gansen mensche ende lichaemliken Christo Jesu

1) Snel.

gesproken dye alleen een eewich woort van den vader solde ende moste zijn Joan. i. niet half eertsch ende half hemelsch, als hen die dwalenden holden, mer mit vleesch, been, geest ende bloet die warachtige god Joan. i. Hebr. ij. ende dat ewige leuen aller menschen. i. Joan. i ende .v. Die desen gront veranderen sullen tot deser tijt, dien ist effen soe moghelick, als die son vanden hemel te schoren.

Uit de verklaring van Rom. 8:3.

Ende verdoemde die sonde int vleysch door sonde. K 4r

God heeft sinen soon ende ewige woort gesent, welc daer lichaemlic ende vleisch worde, door welcken soon ende lichaemlike woort hi verdoemde, dode, betaelde ende quijtede alle sonden int saet van Adam, dat is in allen vleysche des eersten doots. Ende niemant mochte ooc sulcx oprechten, dan alleen dat onnosele lammeken, Apocal. v. Joan. i. want gods soon ende woort moste seluen sulcken betalinge doen, sonder alle hulpe aertscher of hemelscher creaturen. Want indien dat woort hadde vleisch aengenomen, als die dwalenden houden, ende int selfde vleisch die gerechticheit hadde opgerecht, so waer die duuel met sinen eygen goede betaelt geworden, want dat gantse saet Adams was des doots eygen, daer om en mocht hi niet met dat selfde betaelt werden. Mer dat hemelsche saet vanden heyligen geest, ende die opganck wtter hoochte Miche. v. Luce i. ia dat eewige woort selue openbaerde als een ander mensch, ia het was ooc selue warachtich vleisch sonder alle aenneminge. Die selfde was van den duuel niet te besculdigen van enige besmettinge // want indien hi K 4v met vreemden vleysche hadde betaelt so ware den duuel met doot zijns eygendoms die doot betaelt geworden. Ende daer geschiet nv gheen cleyne lasteringe tegen den alderhoochsten, dat men sine warachtige getuychnisse logenachtich scheldet, daer men verlochent dat zijn soon ende ewige woort niet selue geleden hebbe, ende die sonde des volcx gequijtet. Mer alsulke lasteraers der ewigen waerheit sullen in corter tijt haer strenge oordel sien, ende haerder veel ooc wt sulcker oorsake noch morgenroode noch Euangelion sien sullen Esaie. viij.

Mer dat die sonde int vleysch verdoemt ende gedodet si door sonde, dat is dese gront, dat Jesus Christus dat saet des wijues vanden heyligen geeste, ia dat ewige woort warachtich vleysch was, sonder alle beuleckinge, een reyne offerhande, op welcken die duuel gheen opseggen [1]) en hadde, ooc ganselic gheen oorsake. Doe hi nv den onnoselen sone gods vermoorde, doe bedreef hi een alsulcken sonde, dat ooc door dye selfde sonde dye sonde des gheheelen saets van Adam betaelt ende verdoemt wort, ia ghedodet ende wtghedaen. Dat heet dan sonde door sonde betalen welcke sonde aen den eewigen woorde versondicht worde Esa. liij.

Uit de verklaring van Rom. 9:33.

Want die gantse vleyschelike Jesus Christus is onse fundament steen, [O 8v]

1) Smalen, aanklagen.

niet Adams aertsche, sondelijcke vleysch ende bloet, mer dat eewighe woort der cracht gods selue. So seggen si nv op alsulcx, Ey, daer heeft niemant van der Apostelen tijt af also ghescreuen, Lieue daer leyt niet aen, want godt getuycht door sinen propheet, dat na den doot zijns soons . xcix . iaer die waerheyt toegedect si geworden [1]). So getuycht ooc die H. Joannes, dat sine eygen iongeren alsulcke Antichristische leringe tot
P 1 r siner tijt invoerden. Daer om gheltet // niet op personen te sien, mer alleen op gods woort, die daer getuycht heeft Esaie. liij. dat hi zijn eygen ende ewige woort voor ons hebbe laten lijden, want hi ghenen anderen soon heeft, dan zijn woort der waerheit, daer door hi alle dingen gescapen heeft. Ooc niet anders baren en can noch mach, dat die soon genoemt werde dan dat onentlike woort, dat fundament aller gelouigen, want die alsulcx niet gelooft, die heeft godt ghelogenstraft. i. Joan. v.

So salt ooc seker zijn, dat tot deser tijt alle apostolische sendtboden ghenen anderen fundament steen brengen sullen, dan dien fundament steen in alsulcker bekennisse. Ende alle die sulcker getuychnisse niet gelouen werden, die mogen niet litmaten Christi zijn, ooc niet salich, noch gerecht, noch kinder gods, ende of si al een engelsch leuen leydeden, mer die toorn gods ende die onghenade sal ouer haer bliuen Joan v. iij. Daerom salt den lichtuaerdigen ende onachtsamen geesten een seer harde ende gruwelike tijt zijn, want het noch niet is daert zijn wil, mer het sal eerst ghelden.

---

1) Ik heb niet kunnen vinden, waar dit staat.

Vnderscheit tusschen
rechte leer vnde valsche leer:
dorch A(dam). P(astor).

INLEIDING.

Het voornaamste geschrift van een schrijver die, hoewel thans bijna vergeten, onder de nederlandsche Doopsgezinden tot in den aanvang der 17de eeuw een man van invloed is geweest en die van die eeuw af door de Unitariërs als een hunner voorgangers is geëerd; een geschrift, door een zoo gezond, zoo eerlijk, zoo onbevangen inzicht in Bijbel, godsdienst en Christendom ingegeven als men elders in de 16de eeuw zelden ontmoet; met ongemeenen zin voor de werkelijkheid; even warm en vroom als levendig, frisch, oorspronkelijk gedacht; en waarin bij alle geleerdheid van den auteur ook de laatste zweem van scholastiek en dogmatisme wordt gemist, gelijk niet minder iedere scherpe of hooge toon over anderen in zijne polemiek of, wil men, in de rechtvaardiging van zijn eerlijk gelooven; een werk eindelijk, dat slechts in één enkel exemplaar meer aanwezig is: — indien eenig geschrift om schrijver, inhoud, beteekenis, vrees dat het verloren mocht gaan, er aanspraak op heeft in de „Bibliotheca" te worden opgenomen, dan zeker het „Vnderscheit".

Het is niet moeilijk de plaats van den schrijver tusschen de andere toongevende personen en geestelijke stroomingen in ons land te bepalen. Een ketter in het oog van schier allen, is hij geen humanist: van liefde voor de klassieken is bij hem geen spoor en voor Erasmus c. s. zou zijne afkeuring van de instellingen en traditiën der roomsche kerk veel te sterk zijn geweest. Geen libertijn: Coornhert zou weinig instemming hebben betuigd met Pastor's liefde voor gemeente en doop, met diens eerbied voor avondmaal en ban; en dit, al ziet de laatste evenals de eerste alle dingen aan op hunne waardij voor deugd en rechtschapenheid.

Hij is niet maar anabaptist, neen, doopsgezind: hoewel de scheuring tusschen hem en Menno onvermijdelijk is geweest. Hij verwierp immers het een en ander, dat volgens den laatste tot het essentiëele van het Christelijk geloof behoorde; niets minder dan o. a. de eeuwigheid des Zoons en de persoonlijkheid des heiligen geestes. Van de geheele heilsleer van Paulus rept Pastor zelden. De Jezus der evangeliën, de waarheid, door dezen verkondigd, het leven, door hem geleefd: dát is zijn Christendom. Menig hedendaagsch lezer mag het goeddoen, in zijn geschrift schier onafgebroken woorden van waarheid en gezond verstand te ontmoeten. Hem lezende denken wij onwillekeurig met hem mede. Ontbreken in dit boekje sommige inniger tonen, die wij tegenwoordig in ons Christendom niet kunnen missen? Maar de onderwerpen, daarin behandeld, geven geene aanleiding om b. v. onzen verborgen omgang met God te bespreken. En als het op quat. F vj^{r} heet: „de meninge van Jezus' woord μετανοεῖτε is: betert yuw yn der maten, dat ghy beter van sinne werdet", dan vergete men niet, dat in plaats daarvan op quat. G ij^{v} staat, dat den geloovigen, „darumme dat se gesundiget hebben, ehr herte · · · tho knirschet ys".

Ziedaar de algemeene karakteristiek van het „Vnderscheit tusschen rechte vnde valsche leer: dorch A. P.", 'twelk hier op nieuw wordt uitgegeven. A. M. Cramer ontdekte het in de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam, die toen nog niet gecatalogizeerd was en waar het in eene kist onder andere boeken lag. Hij gebruikte het voor zijn „Leven en verrigtingen van Menno Simons", 1837, en pagineerde het. Later hebben Scheffer en ik het gelezen. Verder geloof ik niet, dat iemand er kennis van heeft genomen. Een tweede exemplaar is op mijne navraag nergens elders gevonden.

Het boekje is in kl. 8^{0} gedrukt; zonder jaartal of naam van drukker. Het bevat met doorloopende signatuur, [A j^{r}]—Dd vj^{v}, twee geschriften: dat „Vnderscheit" en (van quat. T vij^{v} af) het verslag van een debat, te Lubeck tusschen A. P. en „Menno mit synen vorwanten" gevoerd. Dit verslag heeft geen afzonderlijken titel, alleen een breed opschrift, dat eigenlijk eene zegenbede is. Den titel, waaronder ik dit tweede geschrift aanhaal, „Disputation van der Godtheit des Vaders etc." of alleen „Disputation", ontleen ik aan het slot van de inhoudsopgaaf van het „Vnderscheit", quat. A ij^{r}. Het is ongetwijfeld evenals het eerste van Pastor's hand.

Het boekje moet na 1552 geschreven en uitgegeven zijn. Immers Pastor vermeldt daarin van de lubecker disputatie, dat sy „ynn vorgangen Jaren" had plaats gevonden [1]), terwijl hij bij die disputatie — zij was niet alleen mondeling, maar ook schriftelijk gevoerd — had neergeschreven [2]): „Ick bekenne nu noch dat sulue, dat ick auer viff jaren yn Freeslandt bekende". Dit laatste kan moeilijk op iets anders slaan dan op het twistgesprek, in 1547 te Emden gehouden, 'twelk was voorafgegaan [3]) aan een ander dispuut van hetzelfde jaar te Goch, waarop Pastor door Dirk Philips was gebannen. Daar te Emden moet dus behalve over den ban ook over den Zoon en den heiligen geest zijn gehandeld [4]); terwijl het dispuut te Lubeck, dat uitsluitend over de beide laatste leerstukken liep, en waarvan het verslag achter het „Vnderscheit" in druk is verschenen, vijf jaren later, dus in 1552, moet hebben plaats gehad. Dit jaar 1552 nu heet in den druk reeds „ynn vorgangen Jaren". Intusschen is van zulk eene samenkomst in 1552 en te Lubeck van elders niets bekend. Wèl daarentegen heeft er eene in die stad plaats gehad in 1545 [5]). Daar waren toen Menno en zijne mede-oudsten samen met Nik. van Blesdijk, David Joris' schoonzoon en toen ter tijd diens vurige aanhanger. De initialen, waarmede in de „Disputation" de colloquenten worden aangeduid, komen ook met de namen der volgens Blesdijk daar aanwezigen overeen:

---

1) *Vnderscheit*, quat. A ij r; *Disputation*, quat. T vij v. „Freeslandt" is Oostfriesland. 2) Ibidem.

3) *Successio anabaptistica, Dat is Babel der Wederdopers,... doer V. P.* Coloniae Sumptibus Bernardi Gualtheri. Anno M.DC.III, bl. 76. Eene tweede uitgaaf bij denzelfde is van 1612. Beide zijn aanwezig op de Doopsgezinde bibliotheek; de Doopsg. gemeente te Westzaan Zuid, die te Hamburg en Mr. J. F. M. Sterck te Amsterdam bezitten ieder één ex. „V. P." is Simon Walraven, licentiaat in de beide rechten, uit Alkmaar, gehuwd met eene kleindochter van den amsterdamschen burgemeester Joost Buijck, later pastoor te Kervendonk bij Goch. Zie De Bont, *Genealogische en biographische mededeelingen over de... afstammelingen van Joost Buijck*, 1902, bl. 63. Van Heussen en Van Rijn noemen hem, *Historie en outheden enz.*, IV, bl. 240 r, schoonzoon van Buijck. Exemplaren met den daar vermelden titel *Spieghel der Wederdoopers* zijn mij niet bekend.

4) Volgens *Doopsgezinde Bijdragen*, 1894, bl. 20, over de menschwording.

5) *Weder-antwoort Nicolaes Meynaertsz. van Bleesdijck op zekeren Brief bij Gellium* (Gillis van Aken) *onderteeckent enzv. Geschreuen in 't Jaer 1545. Ghedruckt int Jaer 1607*, Fol. 23 *b*. *Historia vitae Davidis Georgii, Conscripta ab ipsius genero Nic. Blesdikio ... prodit ex Musaco Iacobi Revii.* Daventriae, MDCXLII, p. 134. Exemplaren bevinden zich in de Doopsgezinde bibliotheek en elders.

M(enno), D(irk Philips), G(illis van Aken), B(lesdijk), A(dam) P(astor). De besprekingen liepen over den strijd tusschen Menno c. s. en de David-Joristen. Maar het is geenszins onmogelijk, dat daar ook de oppositie tegen Adam Pastor is begonnen, hoewel het minder waarschijnlijk is, dat Blesdijk ter zake van de eeuwigheid des Zoons en de persoonlijkheid des heiligen geestes de partij van Menno tegen Pastor zal hebben gekozen. Doch deze geheele onderstelling, volgens welke met onze „Disputation" dit lubecker debat van 1545 zou zijn bedoeld, wordt te niet gedaan door de overweging, dat daarin meer dan ééns van de uitbanning van Pastor (in 1547) als van eene reeds gebeurde zaak wordt gesproken, en door deze andere, dat Pastor zich dan zeker niet op een dispuut in Oostfriesland, maar op dit te Lubeck gevoerde zou hebben beroepen. Wij hebben dus zeker toch aan eene samenkomst in laatstgenoemde stad en in 1552 te denken. De druk van het boekje kan niet meer dan enkele jaren daarna gevolgd zijn [1]). De lettertype pleit hiervoor; ook o. a. dat het nog geene versindeeling in den Bijbel kent en van geenerlei voorval uit de jaren na 1552 melding maakt.

Het „Vnderscheit" is niet bijzonder zorgvuldig gedrukt. Vooral in de tweede helft is aan fouten geen gebrek. De zetter heeft menigmaal, tot in de signatuur toe, verkeerde letters gezet. Een enkelen keer maakt hij 't nog erger en drukt hij in plaats van „flock" „volck" [2]). Niet zelden is waar een woord op 't einde van een regel is afgebroken, ééne van de twee helften uitgevallen, ook wel dubbel geplaatst [3]).

Ik mag in deze inleiding geene ruimte in beslag nemen voor een onderzoek naar Pastor's leven, dat niet dan vrij breedvoerig zou kunnen zijn. Immers men moet dat opmaken uit allerlei berichten, soms van niet meer dan enkele woorden, heinde en ver in allerlei geschriften en bescheiden uit dien tijd verstrooid. Het meeste leveren de breede stukken, door Nicolai in zijne vertaling [4]) van

---

1) Scheffer, t. a. p., meent reeds in 1553. M. i. is dit te vroeg gesteld.

2) *Vnderscheit,* quat. O vj^{r}. Ook „leste" voor „leeffte" (liefde), quat. D d iiij ^{v}. Enz.

3) O. a. quat. C vj ^{v}, K j ^{r}, K vj ^{r}, M iij ^{v}, O iiij^{v}. Zie ook de aanteekening op quat. F vij ^{r}.

4) *Teghens de Wederdoopers, ses Boecken Henrici Bullingeri, ... in Nederduytsch ouergestelt, door Gerardum Nicolaj, in sijnen leuen kerckendienaer tot Norden in*

Bullinger's „Der Widertöufferen Ursprung, fürgang u. s. w. Zürich, 1561," ingelascht. Deze vertaling is, juist over Pastor, vlijtig gebruikt door de „Successio anabaptistica" (zie boven), die Moded en anderen weer naschrijven. Zoo doet ook „Grouwelen der Hooft-Ketteren mitsgaders hare af-beeldingen", Leiden, 1608. Dit werkje is dikwijls herdrukt; het levert een tekst bij portretten, door Christof van Sichem gesneden, onder welke er ook een van Pastor voorkomt [1]). Ook het „Weder-antwoort" en de „Christelijcke Verantwoordinghe" van Blesdijk komen in aanmerking. Brandt en Ottius schijnen niet veel meer van Pastor geweten te hebben dan wat in de „Successio" staat. De „Allgemeine deutsche Biographie" bevat een artikel over hem van de hand van Keller. Rembert heeft allerlei over hem bijeengezocht [2]). Het grondigste, na Nicolai, bieden de bladzijden, die de Hoop Scheffer in de „Doopsgezinde Bijdragen", 1894, bl. 18—23, schreef.

Pastor was uit Dorpen in Westfalen. Hij wordt niet minder dikwijls Adam Pastoris dan Adam Pastor genoemd. Vóór zijn overgang was hij geestelijke geweest. Dit blijkt misschien reeds uit den nieuwen naam, dien hij aannam — hij heette eigenlijk Roelof Martens [3]) —; ook misschien uit zijn zeggen, dat, ingeval de apostolische successie geldt, „so wert de sendinge ock also op vns geeruet", en: „ick kenne se wal", n.l. pastoors, „de tegen ere geloeue gedoepet hebben" [4]): maar 't mag in ieder geval met zekerheid worden afgeleid uit zijne vertrouwdheid met den roomschen eeredienst [5]), uit zijne kennis van verschillende bijbel-

---

Oostfrieslandt. Die daer by gheuoecht heeft de Wederlegginghe der leeringen van Menno Symons, Dierick Philips, Adam Pastor, Hendrick Niclaes, ende meer andere. Ghedruckt tot Embden, int Jaer M.D. ende L.XIX, den xxv Junij. — Exemplaren zijn voorhanden in de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam, in die der Groote kerk te Emden, van de universiteit te Gent en van het Museum Plantijn te Antwerpen.

1) Zie over deze portretten Scheffer in *Doopsgezinde Bijdragen*, 1890, bl. 68, 69.

2) K. Rembert, *Die Wiedertäufer im Herzogthum Jülich*, 1899, S. 485 fgg., 500.

3) Zoo niet alleen Nicolai—Bullinger, bl. 137 *a*; ook Blesdijk, *Weder-antwoort*, boven bl. 319 aangehaald, bl. 22 *b*: „Roelof, welke zich Adam noemen laet", en evenzoo dezelfde, *Christelycke Verantwoordinghe ende ... nederlegginge des valschen Oordeels ende ... Scheldens. By Menno Symonsz.* enz. (na)Ghedruckt in 't jaar xvjc ende seven; bl. 29, 30. Ook in *Grouwelen der Hooft-Ketteren enz.* Daarentegen vermeldt de *Successio anabaptistica* dit niet.

4) *Vnderscheit*, quat. E iiij r en v en quat. O iiij r.

5) *Vnderscheit*, quat. R vij v en elders.

vertalingen, van den Bijbel in den grondtekst, van fijne onderscheidingen in 't Hebreeuwsch en Grieksch; waarover hierna meer. Ook kerkvaders en het Corpus juris canonici haalt hij herhaaldelijk aan, waarbij wij intusschen niet altijd noodzakelijk aan lektuur van deze zelven hebben te denken. Pastor heeft zijne citaten dikwijls aan auteurs van zijn tijd ontleend, met name aan Seb. Franck, die in doopsgezinde kringen veel werd gelezen. Hij vermeldt het zelf uitdrukkelijk in het „Vnderscheit" [1]) en dat wel ten opzichte van eene plaats uit de Decretalen, eene uit Erasmus, eene uit Luther [2]). Eindelijk telt hij, wanneer hij van „alle geleerden" spreekt, zich zelven uitdrukkelijk onder dezen mede [3]). — Tusschen 1543 en 1545 door Menno tot oudste aangesteld, bleek hij een heftig bestrijder van de davidjoriste strooming in de broederschap [4]). Spoedig kwam hij met zijne mede-oudsten in strijd over de leer aangaande den Zoon en den heiligen Geest; een strijd, die tot het convent van Goch [5]) in 1547 leidde en daar op Pastor's uitbanning uitliep. Van dien banbrief geeft Pastor aan Menno of ten minste aan Menno in de eerste plaats de schuld [6]). Deze daarentegen sluit zich zelven buiten, als hij gewaagt van hen, „die 't op de Banne gevoert hebbent" [7]). Zijn naam wordt intusschen in „Vnderscheit" noch „Disputation" genoemd; hij wordt daarin aangeduid als „N." [8]), maar dat hiermede geen ander dan hij kan zijn

1) *Vnderscheit*, quat. O vij v; O viij v; J vj v.

2) Ook bij Menno zijn zeker vele aanhalingen citaten uit de tweede hand. Dat dit ook bij Franck zelven soms het geval is, is door Oncken aangetoond: *Seb. Franck als Historiker, Histor. Zeitschrift*, Bd. 82, S. 385 fgg.

3) *Disputation*, quat. V iij v.

4) Blesdijk, *Weder-antwoort*, bl. 22, 23.

5) Sandius, *Bibliotheca Anti-trinitariorum etc.*, Freistadii, CIↃIↃCLXXXIV, p. 40, noemt onder Pastor's geschriften eene *Disputation mit Dirk Philips*. Misschien echter heeft hij het bestaan van dit geschrift alleen afgeleid uit Nicolai-Bullinger, a. w., die op bl. 95 *d* en 151 *b* en *c* een en ander uit een verslag van het gochsche dispuut meedeelt, welk verslag hij waarschijnlijk alleen in handschrift had gelezen zonder dat het toen, evenmin als later, gedrukt was. Papieren over dat dispuut zijn volgens mondelinge overlevering lang te Rees bewaard geweest.

6) O. a. *Disputation*, quat. V iij r en v, waar Pastor den oudste, die hem had gebannen, naar diens *Fundamentboeck* en *Vorrede vp den xxv. Psalm* verwijst. Dat kan dus geen ander dan Menno zijn geweest. Zie ook ald., quat. V iiij v: „yuwe vnde yuwer medebanners tegensproeke".

7) *Opera ... van Menno Symons*, MDCLXXXI, bl. 383. Scheffer in *Doopsg. Bijdr.*, 1894, bl. 23.

8) *Vnderscheit*, quat. B vj v, B vij v, B viij v, enz.

bedoeld, blijkt uit de gezegden en geschriften, die Pastor van N. vermeldt. Menno „meed" ook na 1547 Pastor niet, die zich nog in 1552 volgens het „Vnderscheit" niet anders dan als Doopsgezinde voelde en ook niet anders beschouwd wilde worden [1]); gelijk hij van zijn kant aan den beneden-Rijn [2]) als oudste werkzaam bleef.

Wat Pastor's invloed en de nawerking van zijn arbeid aangaat: de gemeente, die bij zijne gedwongen afscheiding van het geheel der broederschap hem is gevolgd, is volgens Nicolai niet zoo heel klein geweest [3]). Ook Johannes Anastasius stelt in „Der Leken Wechwyser" (1554) hem en Menno als hoofden van partijen op ééne lijn [4]). Evenzoo Cassander in de „Epistola dedicatoria", die aan zijne uitgaaf van „Beati Vigilii Martyris Opera" (Coloniae, MDLV) voorafgaat: „Duo hodie inter Anabaptistas quasi in civili bello praecipui duces extiterunt, Simon Menno et Adam Pastoris" [5]). Maar hij treedt in de godsdienstige bewegingen in de broederschap verder weinig op den voorgrond en wordt later in geschrifte even zelden uitdrukkelijk aangehaald als bestreden. Dit laat zich gemakkelijk verklaren. Tijdens den strijd over gemeente, ban, doop, die al meer aller aandacht geheel in beslag nam, had men voor de denkbeelden van het „Vnderscheit", die anders in ons oog vrij wat belangrijker zijn, weinig belangstelling meer, en ... Pastor stond immers buiten „de gemeente Gods"? Maar bovendien: voorzichtig als de leden der broederschap waren (de vervolging had hen dat wel gemaakt), hebben zij zeker alles vermeden wat al te veel de aandacht er op vestigen kon, hoe in hunne gemeenten zulke bedenkelijke ketterijen voorkwamen als de loochening van de drieëenheid was. Zoo werd Pastor om utilistische overwegingen in gedrukte geschriften liefst doodgezwegen. Menno noemt zelfs in zijne „Belijdinghe van den drieëenigen Godt", die van 1550 dagteekent, Pastor niet, maar spreekt van „sommigen, die van ons zijn uitge-

1) Zie deze *Inleiding*, bl. 339 volg., 354 volg. hierna.

2) Waarop de meening van Scheffer, a. w., bl. 19, rust, volgens welke Pastor te Odenkirchen gevestigd was of geweest was, weet ik niet.

3) Nicolai-Bullinger, a. w.. bl. 136 *d*.

4) Jo. Anastasii, *Der Leken Wechwyser*, fol. ccviij r en ccx v; herdrukt in de *Bibliotheca reformatoria Neerlandica*, Deel IV.

5) *Georgii Cassandri Opera*, Parisiis, 1616, p. 455. Zie ook aldaar p. 577, in den *Commentarius de duabus in Christo naturis et unica hypostasi, adversus haereses hujus aetatis*. Deze bestrijding geldt evenzeer Pastor als Menno.

gaan" [1]). Alleen toevallig of bij tegenstanders ontmoeten wij zijn naam of is er sprake van kringen, die men naar hem noemde. Zooals ik reeds opmerkte, noemt Joh. Anastasius in 1554 hem in één adem en stelt hij hem op ééne lijn met Menno. In 1565 staan te Wesel eenige Doopsgezinden voor de schepenbank: de een zegt, dat Lenardt (Bouwens) en Adam Pastoris wel bij zijn vader aan huis kwamen. Een ander, Meister Johan van Ruremonde, goltschmith, beklaagt zich over personen, die hem tot Davidjorisme hebben willen verleiden: „hij dacht eerst, dat het de leer van Menno Simonsz of Adam Pastoris was" [2]). In 1591 vindt Van Buchell op Vlieland „multi Adamitae et Mennonistae et alii ex Anabaptistarum genere"; in de kerk van eene van deze partijen woont hij de godsdienstoefening bij [3]). En nog in 1628, na de vergadering, in September van dat jaar te Middelstum gehouden over de poging tot hereeniging van sommige Contrahuiskoopers (Vlamingen), schrijft Jan Peters Haeck over het daar gevoerde debat een brief, waarin hij o. a. vraagt of men dan de Huiskoopers, die het gevoelen van Arius en Adam Pastor zijn toegedaan, tot de gemeente Gods mag rekenen [4]).

Maar vinden wij dus bij zijne doopsgezinde geloofsgenooten dezen eersten nederlandschen bestrijder van de drieëenheid slechts zelden genoemd, er is toch reden om de nawerking van zijn arbeid niet laag aan te slaan. 't Is waar, de verbreiding, die de unitarische denkbeelden in de tweede helft der 16de eeuw juist onder hen hebben gevonden, vindt hare verklaring zeker niet uitsluitend in invloed, door hem geoefend. Het antitrinitarisme immers zat toen overal in de lucht: in ons land zoo goed als in Polen, in Duitschland niet minder dan in Italië of te Londen. Waar maar leekengodsvrucht, bijbellektuur en redelijk nadenken samenkwamen, daar vertoonde het zich; zoolang althans geene andere factoren, kerkpolitiek of vervolgingen b. v., deze strooming in haren natuurlijken gang stoorden; zoolang het aan de „kerken" nog niet was gelukt

1) *Operā ... van Menno ...*, MDCLXXXI, bl. 383 *a*.

2) De stukken dienaangaande bevinden zich in het Staatsarchief te Dusseldorf, in afschrift in het Doopsgezind archief te Amsterdam.

3) *Diarium van Arend van Buchell*, uitgeg. door Dr. G. Brom en Dr. L. A. van Langeraad (*Werken van het Historisch Genootschap*, 3de Serie, n°. 21), Amsterdam, 1907, bl. 289.

4) *Inventaris van het Doopsgezind archief te Amsterdam*, I, bl. 102: n°. 558 VI°, bl. 9.

unitarische uitlatingen te onderdrukken of tot kleine kringen te beperken. Vóór dien tijd komen wij deze in de genoemde landen telkens tegen. Ook ten onzent. Het meest bekende bewijs van zijn optreden in onze gewesten is het debat tusschen Herman van Vlekwijk en Broêr Cornelis Adriaensz. van Dordrecht over de drieëenheid, later door Van Braght en met veel behagen door Brandt herdrukt [1]). Unitariër is ook de duitscher, later antwerpenaar Erasmus Johannes, die te Leiden met Coolhaes in betrekking heeft gestaan [2]); de luikenaar Erythraeus Modave, die een leerling van Pastor heet [3]); de utrechtenaar Cornelis Daems. Doch het meest lokte het onder Pastor's geloofsgenooten, de Doopsgezinden, bestrijding uit, natuurlijk doordat het juist onder hen het meest voorkwam. Van Dirk Philips bestaat een uitvoerig gedicht in 22 coupletten „teghen de doolinghe van Adam Pastor" [4]). In het Doopsgezind archief te Amsterdam berusten nog [5]) verscheidene geschreven verhandelingen over de drieëenheid c. a., de oudste van 1549, en bestrijdingen van de leer der „nieuwe Arianen"; de meeste in schier onleesbaar schrift, maar door W. J. van Douwen ten bate van zijn „Socinianen en Doopsgezinden", 1898, waarin hij over de geschiedenis van beide richtingen zooveel nieuws en be-

1) Over zwakkere sporen van die richting zie *Het Offer des Heeren*, herdrukt in de *Bibliotheca Reformatoria neerlandica*, deel II, bl. 36, 361; Van Braght, II, bl. 223 (loochening van de persoonlijkheid des heiligen geestes). Arnold heeft indertijd getracht, trouwens op goede gronden, aan te toonen dat dit debat gefingeerd is; en in de verhooren van Herman, door mij in het archief te Brugge nagezien, komt ook niets daarvan voor. Maar dit doet niets af van het feit, dat omstreeks 1569, het jaar van de eerste uitgaaf der *Historie en Sermoenen*, bij een doopsgezinden martelaar loochening van de drieëenheid alleszins aannemelijk werd geacht. Over Arnold en over de opneming van het twistgesprek in Van Braght, zie *Doopsgezinde Bijdragen*, 1899, bl. 144 vgg.

2) *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1889, bl. 135. Zie over hem en Daems Brandt.

3) De Potter, *Résumé de l'histoire du Christianisme*, 1856, II, p. 201.

4) „Is gemaackt (nae 't getuychenisse der Oude) door Dierick Philipsz, wesende een Leeraar en Oudste der Ghemeente Jesu Christi, teghen de doolinghe enz.". Het gedicht is gedrukt in *Sommighe Stichtelijcke Liedekens, Bij Diverse Persoonen gemaeckt.* Hoorn, Zacharias Cornelisz., 1618. Het boekje is thans verloren. Blaupot ten Cate drukte daaruit het lied af: *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, 1839, bl. 263—266.

5) Zie *Inventaris der archiefstukken enz.*, 1883, deel I, bl. 117 (n°. 618) vgg. Van Douwen, a. w., bl. 76 vgg. en elders.

langrijks heeft aan het licht gebracht, ontcijferd. — Maar al is er geene reden om achter dit alles enkel invloed van Pastor te zoeken: nog minder zeker om aan te nemen, dat het in geenerlei verband zou staan met den man, die als de éénige handhaver van dat gevoelen in geschrifte ten onzent was opgetreden en die dit zoo voortreffelijk had gedaan. Voorts is zeker door nederlandsche Doopsgezinden ook in ruimeren kring de aandacht op zijne geschriften gevestigd. Diegenen van hen, die na 1550 naar Danzig en Pruisisch Polen waren uitgeweken, bleven aan de eene zijde met hunne bloedverwanten en geloofsgenooten hier te lande steeds in de nauwste, ook persoonlijke, aanraking, en traden te gelijk met de Unitariërs, die zij in hun nieuw vaderland in hunne onmiddellijke nabijheid vonden, in zoo enge betrekking, dat er pogingen konden worden gedaan om beider gemeenten te vereenigen. Dat was vóórdat de doortastende werkzaamheid van Faustus Socinus de unitarische gemeenten van anabaptiste en radikale (de partij der non-adoranten) bestanddeelen had gezuiverd en in haar dien vorm van leer en kerk had vastgelegd, die voortaan het Socinianisme zou heeten. Toen echter was in haar reeds door die vroegere enge betrekking tot de poolsch-pruisische Doopsgezinden bekendheid met Pastor en zijne gevoelens doorgedrongen. Althans, wanneer later de Socinianen, Sandius e. a., het verleden hunner richting gaan beschrijven, hebben zij evenmin dien „Belga quidam, cui Spiritus nomen erat" (Geesteranus), die reeds in 1546 [1]) te Krakau antitrinitarische gevoelens had ontwikkeld, vergeten als den man, die in ons vaderland of een daaraan grenzend gewest de eerste en bekwame schrijver in die richting was geweest, Adam Pastor [2]). Hoe zullen zij bij de lektuur van diens „Vnderscheit" telkens getroffen zijn geworden door de overeenstemming, niet alleen in algemeene zienswijze, neen, maar ook in uitdrukkingen en termen tusschen dezen auteur nog uit den tijd vóór de Socinussen, tusschen juist hem meer dan eenig ander antitrinitariër aan de ééne zijde en

1) Wissowatius vermoedde zelfs in de Appendix op zijne *Narratio*, afgedrukt bij Sandius, p. 217, evenwel ten onrechte, dat deze „Belga" Pastor was geweest. Zeltner, *Epistolae M. Ruari* achter zijne *Historia Crypto-Socinianismi*, Lips. 1729, p. 503, noemt als jaartal 1565. Zie over een en ander Scheffer in de *Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Akademie van Wetensch., Afd. Letterkunde*, 2de Reeks, deel XII, 1882, bl. 156 vg.

2) Sandius, a. w., p. 38—40; Wissowatius, t. a. p.; en alle nieuweren.

aan den anderen kant hen, later levende Socinianen. Telkens dezelfde toon, zelfs dezelfde woorden: „Jezus een puer mensche" [1]), de „doop der leering" [2]), Jezus louter leeraar en wetgever, de loochening van de drieëenheid e. a.: en overal het vernuft of talent, waarmede Pastor, niet minder dan zij, maar met nog veel minder of in 't geheel geen godgeleerden omhaal de uitspraken van het N. T. letterlijk en eenvoudig naar den indruk, dien zij bij den ongeschoolden lezer van dien tijd moesten maken, opvat. Bij hem komt daarbij nog, dat hij wat in dat N. T. hem — en niet hem alleen — raadselachtig of onverstaanbaar is, eenvoudig niet telt, daarvan geene kennis neemt. Aan wat hij wèl begrijpt heeft hij voor zijne godsvrucht, zijn leven, zijne zaligheid genoeg.

In het „Vnderscheit" zinspeelt Pastor nergens op voorgangers of oudere tijdgenooten, bij wie hij voor zijne eigenaardige ziens-wijze steun zou hebben gevonden of aan wie hij zijn Unitarisme zou hebben ontleend. Hij noemt Campanus noch Cellarius, de zuid-duitsche Anabaptisten zoo min als de Italianen, Ochino c. s., bij wie Scheffer de herkomst van de doopsgezinde loochening van de drieëenheid zocht [3]). 't Is echter hoogst onwaarschijnlijk, dat men dezen zoo vroeg hier te lande heeft gekend. Veeleer acht ik het onnoodig, naar eene bijzondere bron voor die denkbeelden bij Pastor te zoeken. Zij sluimerden reeds overal om hem heen [4]). Hij zet dan ook in het „Vnderscheit" die denkbeelden niet uiteen op een toon, alsof deze iets nieuws; nog minder, alsof zij aan hem alléén eigen of bij hem het eerst opgerezen waren. In 't minst niet. Hij bespreekt ze als algemeen in zijn kring aangenomen; als inzichten, die geheel van zelf spreken, wanneer men den Bijbel raadpleegt, zich enkel door godsdienstige overwegingen laat leiden en zijn verstand gebruikt. Maar heeft hij zijne zienswijze met velen gemeen, zij is niettemin wel zijn oorspronkelijk eigendom. Dat blijkt

1) *Disputation,* quat. Y vij r. 2) *Vnderscheit,* quat. H viij v.

3) Op grond van 'tgeen in Menno's *Belijdinghe vnn den drieëenigen Godt* van 1550 voorkomt, dat „in de Landen Zuydtwaerts gelegen, een groote moeyte over de Godtheidt Christi ende des Heyligen Geest is ... Ende hem somtydts wel begeeft, dat de eene oft de ander uyt de landen herkomende, die metter saecke besmettet is, ende also wel by sommigen moeyte aanrichtet, enz.". *Opera ... van Menno Symons,* MDCLXXXI, bl. 391 *b*.

4) Zie bl. 325 hiervóór.

uit de frischheid en levendigheid, uit de warmte, niet het minst uit de groote natuurlijkheid, die zijn betoog doorloopend kenmerkt. Neen, die inhoud is niet van anderen overgenomen; velen mochten precies eveneens denken als hij, wat hij uitspreekt is daarom wel vrucht van zijn eigen denken en zijne eigene vroomheid. En die toon van oorspronkelijkheid is juist de bekoring van zijn boekje; eene bekoring, die zich aan den onderzoeker van de 16de-eeuwsche godsdienstige lektuur waarlijk niet zoo dikwijls voordoet.

Het „Vnderscheit" wordt geopend met eene vrij uitvoerige „Supplicatie aan K(eizerlijke). M(ajesteit). Koeningen, Hertzogen, Forsten ...: ock alle Auericheiden vnde Beuelhebberen" [1]). Daarop volgt de beschrijving van de rechte en daartegenover de valsche leer ten opzichte van dertien artikelen, die vóór in het boekje worden opgenoemd [2]). Eindelijk [3]) komt de „Disput(at-)ion van der Godtheit des Vaders, des Soens vnde des hilligen Geistes, So A. P. mit synen vorwanten [4]) yn voerjaren tho lubeck muntlick vnd schriftlick gehandelt hefft" („mit M. S. vnde sinen vorwanten" is met kleiner letter daarachter gedrukt [5])).

Uit de „Supplicatie" blijkt niet, dat zij tot de overheid van een of ander bepaald gebied is gericht; evenmin, dat er eenige bijzondere aanleiding is geweest, een rijksdag, die op handen was, of een nieuwe vervolgingsmaatregel van overheidswege, om haar op te stellen. Zij is aan alle overheden gericht; in aller gebied waren de „vromen", ten wier behoeve zij is opgesteld, gevestigd en werden zij vervolgd. „De vromen": eene nadere omschrijving ontbreekt. Maar wanneer de schrijver zegt [6]): „offt men vns vorwyten wil etlike oproersche" en: „Legt vns doch nicht vp vpror, veelheit der wyuen offte dergeliken gruwelen mehr"...; „Hadden wy sodanen gelouen, so solden wy ock [7]) wal hüchelen, dat men vns nicht solde kennen: vnde doen alles wat gy gerne hebben wolden, vp dat wy

1) *Vnderscheit,* quat. A ij v tot B j v.
2) Ald., quat. A j v en ij r.
3) Van quat. T vij v af.
4) Volger, discipel.
5) Ald., quat. A ij r.
6) Ald., quat. A vj r; A viij v.
7) Zooals de David-Joristen deden.

vnuoruolget mochten bliuen" [1]); — dan is het klaar als de dag, dat hij uit naam van de gezamenlijke Doopsgezinden of, wil men, Anabaptisten spreekt, die immers zonder uitzondering onder de genoemde verdenkingen lagen. Ten bate van hen allen pleit hij om barmhartigheid en verdraagzaamheid, zonder dat hij het voor de ééne richting onder hen méér dan voor de andere opneemt. Hen allen begrijpt hij onder zijne „broederen, de also gesinnet syn ym gelouen, als dith Boeck vormeldet" [2]); niet alleen zijne engere geestverwanten, hen, die hem volgen in zijne eigenaardige leer omtrent Zoon en heiligen Geest. „De vromen", die niemand leed doen noch willen doen; die zich afkeeren van de boosheid; die om geene andere reden dan om het geloof vervolgd worden; die juist daardoor blijken de rechte Christenen te zijn [3]). Hen te vervolgen is „Jesum yn synen Lydtmaten" vervolgen; wie hen aanraakt, raakt Gods oogappel aan. En nu is wel die vervolging onvermijdelijk het deel der vromen, der schapen, evenals wie in valsche leer een wolf is ook een wolf zal zijn in 't vervolgen [4]). Maar de vervolgden mogen toch wel smeeken en bidden, dat die druk zoo min, zoo weinig mogelijk streng en bang zij, „vmme vnser swackheit willen". Bovendien: die druk moge voor hen, geloovigen, goed zijn, voor de vervolgers is zij niet goed [5]). Thans worden de eersten nog ten doode toe gehaat; er worden „litmaten vp de fleischbanck geleuert" [6]); ook hem, Pastor, haten nu velen, „de ... my gerne solden willen vorraden, vp dat se my mochten auer leueren: menende dat se Gade einen denst solden doen, so se my konden van dith levent helpen" [7]). Maar niet eigenlijk op de meewarigheid der overheid doet de schrijver een beroep tegen haar bloedvergieten. Hij weidt over dit laatste niet uit; hij hangt nergens een huiveringwekkend tafereel daarvan op ten einde zoo deernis te wekken. Veeleer vermaant hij de overheid in haar eigen belang niet zoo in te grijpen in hetgeen de Allerhoogste zich als Zijn recht, als alléén Zijne bevoegdheid heeft voorbehouden, maar liever het voorbeeld van Gallio en Gamaliël te volgen [8]) en andersgeloovigen over te laten aan Gods rechterstoel, ieder

---

1) *Vnderscheit*, quat. A viij v.
2) Ald., quat. A ij v.
3) Ald., quat. A iij r.
4) T. a. p.; ook quat. S j v.
5) T. a. p.
6) Ald, quat. C vj v. Zie ook quat. E vij v en elders.
7) Ald., quat. B j r.
8) Ald., quat. A vij v; A iiij r.

voor zich zelf Hem rekenschap te laten geven. Ieder staat en valt zijn eigen heer. Ook de apostelen hebben valsche leeraars noch kwaaddoeners uit de stad gebannen, laat staan gedood [1]); hun meester Christus Jezus had hen geleerd beiden „tho den arne tho laten wassen; och offte nu de predicanten ock also deden, so solden se nicht alle vnschuldich bloet vp sick laden" [2]). Tal van doctoren, in Seb. Franck's „Kroniek" genoemd, leeren dat men geene ketters dooden zal. „Godt hefft Auericheit geset tho fundamenten offte grundtuesten der Erden, ... nicht des Hemmels. O neen, den Hemmel wil he suluen regeren, he is de Here van den Hemmel. Auer hemmelsche saken hefft he ock nemandt geset tho richten, anders dan synen Sone Jesum Christum ... Desse gewalt in den hemmel heft he nemant mehr gegeuen ... Godt is ein geist. Hyrumme richtet he geistlike saken, de ock geistlick moeten gerichtet werden. He vndersoecht herten vnde nieren. He is ock allene ein kenner der herten aller menschen kinder ... [3]). Die geestelijke, hemelsche dingen berecht God zelf door Zijne dienaars en dan alleen door Zijn woord [4]). De vorsten mogen gewaarschuwd zijn, ook als zij (zeker bij de verbeurdverklaring van goed van gevonniste ketters) tegen de vermaningen der oude profeten in akker aan akker trekken en de huizen der inwoners opeten [5]). Zij mogen niet straffen om vermoedens, alleen om bewezen misdaden; evenmin iemand vonnissen om 'tgeen elders (Munster!) mag zijn misdreven, maar waaraan hij zelf onschuldig is [6]). Aan het slot vraagt Pastor een mondgesprek met de geleerden; is dit afgeloopen, dan moge men doen als in den tijd der apostelen, het aan de toehoorders overlaten de overwonnenen te vervolgen, maar zóó dat de overheid zich daarvan onthoudt [7]). „Wo my ein mensche ... mit Bibelsche schrifft vorwinnen konde, ick wolde van herten gerne afstaen vnde entfangen myne bescheminge dar vor (n.l. „dat ik in yenigen artickel des gelouens ... noch feilde"). Auerst myn conscientie offte geweten moste ersten auergetughet werden mit schrifften, de vor Godt gelt" [8]). Met de bede, dat God „mynen G(enadige). H(eeren). ein

1) *Vnderscheit*, quat. A v r.
2) Ald., quat. A v v.
3) Ald., quat. A vij r.
4) Ald., quat. A vij v.
5) Ald., quat. A viij r.
6) Ald., quat. A vij r en v.
7) Ald., quat. B j r.
8) Ald., quat. A viij v, B j r.

wyss, vorstendich vnde gehoerich herte geue" besluit de Supplicatie.

Hoe dan die „framen" (vromen), als wier penvoerder Pastor optreedt, „gesinnet syn" wordt nu in de dertien hoofdstukken van het „Vnderscheit" beschreven. Hij noemt dat „de rechte leer". Maar daarbij denkt hij niet of zelden aan eene reeks van schoolsche, leerstellige „waarheden" over heilsgeheimenissen, in de Schrift geopenbaard en die wij nu, zooals de godgeleerden ze hebben uitgesponnen en eene kerkleer ze heeft bepaald, zouden hebben aan te nemen. Veeleer aan 'tgeen zich aan ons eigen geweten en nadenken aanbiedt en ook aan wat in ons zelven omgaat. Hoe juist was de godsdienstige intuïtie van den man, die zeker zijn hart uitsprak, toen hij schreef: „Ick wet wal, dat vns Christus Joan. iiij nicht wil leren, wat wesentlike wesent Got hefft, sonder he wolde vns leren wo wy em anbeden sullen, noemliken, in dat, Godt yn vns ys. ... Mercket doch dat he secht, de Geist ys Godt, off dat nicht vth der vrsake gespraken ys, dat he beuorens gesecht hadde, Anbeden yn den Geiste ... dese Geist ys yn den, de vth dem Geiste gebaren ys, dar Christus van secht, dat gebaren ys vth dem Geiste ys Geist ... Solde mit dit wort, ys, Gades wesent vthgedruckt werden, so hadde Joannes dar wal by geschreuen, dit wort ys; auerst Joann. schrifft nicht mer dan, geist de Got, Joan. iiij. Vnde ys, wert dar vp verstan alsus: geist ys de Godt ... Ick segge, de hir vth seggen wil, wat Got ys, syns Persoenliken wesens haluen, de mot felen. Ick geloeue ock nicht, dat ein sterflick mensch ys off yewerlde gewest heft, de gewisse wet, wat Gades personlike wesent is" [1]). In dezelfde lijn beweegt zich Pastor, als hij elders [2]) betoogt, hoe Paulus 1 Cor. 1 : 30 opzettelijk „nicht secht, dat Christus de Wyssheit geworden sy, sonder dat he sy *vns* (ik cursiveer) geworden tho Wyssheit. Wat ys dat anders gesecht, dan dat he sy vns van Gade geworden alsodanich, dat wy hebben durch em wyssheit ... Darûmme ys he dit vns, nicht sick suluen geworden"; zoodat er niet iets in Christus gebeurd is, maar iets in ons omgaan moet. Eveneens, wanneer het bij hem

1) *Disputation*, quat. B b v v, vj r.

2) Ald., quat. X j r en v.

heet, dat het geloovigen zijn, die „schrecken vnde beuen vor Gades wordt dat auer tho treden. Vnde darumme dat se gesundiget hebben, ys em dan ehr herte vnde geist tho knirschet, enz." [1]).

Intusschen, zulke uitspraken zijn ook bij Pastor uitzonderingen. Ook volgens hem ligt de godsvrucht in inzichten des gemoeds en onderwerpt zich het geloof aan „waarheden". Telkens keert het zeggen terug: „de auertret vnde blifft nicht in de Leringe Christi, de en hefft genen Godt" [2]). Maar wat die „Leringe" inhoudt, volgt onmiddellijk: „wat heten gy my Here, Here, vnde doen nicht dat ick yuw gebede?" En ook die „waarheden" zijn bijna altijd denkbeelden, meer voegende in het kader van de godsdienstigheid van leeken, die alleen met de Schrift, met onbevangen hart en verstand gelezen, te rade gaan, dan in dat van de leer van theologen. Bij de leer, die als de valsche door hem wordt bestreden, heeft hij eveneens geenszins het oog op de leerstukken, die de kerkmannen zijns tijds zoo bezig hielden. Hoe uitvoerig hij b. v. over het avondmaal handelt [3]), nergens bespreekt hij den strijd over de wijze, waarop Christus in het avondmaal is of waarop de geloovigen hem „genieten": evenmin roert hij de vragen aan of ook de ongeloovigen hem ontvangen noch die over impanatio, ubiquiteit en dergel., onderwerpen, waarover juist in de jaren, waarin hij schreef, zoo druk gehandeld werd. De leiders der kerkhervorming, de scheppers der protestantsche geloofsleer, noemt hij nauwelijks. Één enkele maal Luther [4]), wiens zienswijze, volgens welke reeds in zuigelingen het geloof althans sluimerend aanwezig is, door hem wordt bestreden; ééns eene plaats uit Bullinger [5]), waarbij hij zich niet eens goed meer herinnert of hij ze in een werk van dezen dan wel bij Leo Judae heeft gelezen. Verder komt soms, wanneer hij verschillende bijbelvertalingen noemt, de naam voor van de godgeleerden, door wie deze zijn vervaardigd. Welk belang hadden ook zijne lezers bij theologische wijsheid? De godsdienstige zeden en praktijken, gezindheden en inzichten, die zij om zich heen zagen heerschen: dáárin lag zoowel 'tgeen zij van noode hadden als 't geen gevaar kon opleveren voor hunne bekeering, hun geloof, hunne zaligheid. Om zich heen: zoowel in de kerken naast hen, als in hunne eigene doops-

1) *Vnderscheit*, quat. G iij v.
2) Ald., quat. J v r; S vij r en elders.
3) Ald., quat. P ij v tot S iiij v.
4) Ald., quat. J v v, vj r.
5) Ald., quat. N viij r.

gezinde kringen. Waarschuwt hij tegen veel wat in beide omgaat als tegen valsche leer, dit betreft uitsluitend dingen, die z. i. den eerbied voor God ondermijnen of aan de rechtschapenheid in den weg staan. Dáárom noemt hij ze „valsch"; niet, omdat zij tegen eene of andere rechtzinnige waarheid zouden strijden.

Men leze zijn betoog over het avondmaal [1]). Het rechte avondmaal naar de inzetting van Christus heet ook broodbreking [2]). Het moet, de reden hiervan is mij niet duidelijk, met ongezuurd brood worden gevierd [3]); terwijl het onrecht is, dat den leeken niet in de prachtige gouden priesterkelk, maar slechts in een gewonen beker bij de communie de wijn wordt gereikt [4]). Misschien denkt Pastor hierbij aan protestantsche „Messen", misschien aan roomsche streken, waar, 't kwam in de 16de eeuw voor, nog altijd of weer opnieuw het avondmaal onder beide gestalten werd gecelebreerd. Verder; het dient ter gedachtenis van Christus: bij de breking des broods zal men „bedenken", dat Christus een brood des geestes is [5]) en dat zijn kruisdood ons vergiffenis van zonde schenkt [6]). Voorts is het vooral eene getuigenis, dat wij leden van één lichaam zijn [7]); en een dankzeggingsmaal [8]), gelijk in Rol's „Slotel". Van verandering van den wijn in het bloed van Christus kan geen sprake zijn; zoomin als Petrus in een steen is veranderd, toen Christus tot hem zeide: „gij zijt kepha" [9]). Mis en avondmaalsviering staan dan ook lijnrecht tegenover elkaar [10]). De transsubstantiatie is valsche leer. Maar waarom? Toch vooral, omdat de eerbied, dien wij aan God schuldig zijn, verbiedt met menschenhand (in de consecratie) God te maken en te „anbeden den Godt, den se dagelicks maken vnde vpboeren" [11]); waarmede in één adem wordt genoemd, dat God op die wijze in een aardsch voorwerp als in een aardschen tempel wonen zal [12]), en dat men van God of Christus eischt dat Hij uit den hemel zal neerdalen in dat brood; en allermeest, omdat men in plaats van Christus te eeren, die zich voor ons ten offer gegeven heeft,

---

1) *Vnderscheit,* quat. P ij v vgg.
2) Ald., quat. P iij r enz.
3) Ald., quat, P iiij r.
4) Ald., quat. R vj v.
5) Ald., quat. P v r.
6) Ald., quat. Q iij r.
7) Ald., quat. R viij r.
8) Ald., quat. Q j v.
9) Ald., quat. Q vj r.
10) Ald., quat. R vj r—R viij r.
11) Ald., quat. F j v, Q iiij v, Q v r en v, Q vij v, viij r, en het geheele hoofdstuk X, dat quat. P ij v aanvangt. „Vpboeren" is „opheffen", de elevatie bij de mis.
12) Ald., quat. Q vij r en v.

beoogt in de mis zelf een offer aan God te brengen [1]). Ook komt men Gods eer te na door hierbij Hem te bidden, op dat offer, d. i. dan tengevolge van de transsubstantiatie, op Zijnen zoon genadig neer te zien; alsof het noodig ware dit van den Barmhartige af te smeeken [2])! Zoo willen zij, die de mis celebreeren, zelven middelaars en voorbidders, zij bewerkers onzer zaligheid zijn, zij Christus bij God verzoenen (in het misoffer); terwijl het integendeel Christus is, door wien wij genade moeten ontvangen, door wien wij (met) den Vader verzoend moeten zijn [3]). Verder brengt de mis het kwaad mede, dat ieder zonder onderscheid, ook onboetvaardige kwaaddoeners, daaraan kan deelnemen; terwijl — voorbeeld van Pastor's fraaie en toepasselijke bijbelverklaring — „een ieder beproeve zich zelven bij het avondmaal" zoo moet worden verstaan, dat men zich afvrage „of men wel als een lytmate gesinnet sy yegen de, dar men mede eten sal: den behulpelick syn ... yn eten, drincken, kledinge vnde ander noot durfft ... off ghy ock feil hebben yn leeffte vnde einicheit enz." [4]).

Soortgelijke overwegingen gelden bij hem, als hij den doop behandelt. Gronden vóór en tegen den kinderdoop worden in het negende hoofdstuk in den breede ontwikkeld in een gefingeerd debat, waarin Pastor de gronden van den voorstander wel ten volle tot hun recht laat komen, maar om die dan door het betoog van Adam, den tegenstander, afdoende te laten bestrijden en overwinnen. Die argumenten zijn de gewone: het gezag der oudheid [5]), Jezus' kinderzegening, de liefde die evenals bij de besnijdenis ook de kinderen in Gods verbond wil opgenomen zien, enz. Op welke overwegingen keurt nu Pastor den kinderdoop zoo beslist af? Natuurlijk op bijbelsche gronden: volgens de Schrift moet geloof voorafgaan [6]); ook eischt Christus leeren en doopen, en „gij doopt eerst en wacht dan tien jaren eer gij de kinderen iets leert of gij doet dit in 't geheel niet" [7]). Maar toch vooral, omdat daardoor bekeering en zaligheid worden tegengehouden [8]). Ook zij, die in boosheid leven, stellen zich dan er meê gerust, dat zij toch gedoopt en dus Chris-

---

1) *Vnderscheit*, R vj v en elders.
2) T. a. p.
3) Ald., quat. R vij r en v; *Disputation*, quat. Y viij v; en elders.
4) Ald., quat. P vij r en v.
5) Ald., quat. O j r vgg.
6) Ald., quat. H iij r vgg.
7) Ald., quat. H vj r vg.
8) Ald., quat. O vj r.

tenen zijn [1]); terwijl daarentegen, wanneer kinderen ongedoopt zijn, de ouders zich zullen beijveren hen tot geloof en bekeering (en dus tot den doop) te brengen. Maar vooral niet minder verzet hij zich, hij evenals soms Menno, tegen de overwaardeering van den bejaardendoop, als ware iemand door dezen reeds geloovig geworden; als zou iemand „dorch ein vthwendich dodt water werden wedder gebaren, dar gein geloue offte vornijinge noch entfanginge des hilligen geistes geschehen is" [2]). Neen; juist omgekeerd „sollen de geloeuigen mit dat water eren gelouen ('twelk zij dus reeds vóór den doop behooren te bezitten) betügen vnde bewysen, (even) als mit allen wercken de geloue bewyset wert [3]). De doepe gelt nicht vmme der Doepe willen, sonder vmme des wordes willen, (zoo) dat men seggen mach: Ick hebbe syn wort dar mede geholden" [4]). De leer van Christus is hoofdzaak, niet de doop [5]); en niet deze schenkt zaligheid, maar het geloof [6]), d. i. Jezus in zijne leering en wandel volgen. Het erge in zijne tegenstanders is juist dit, „dat ghy staen laten dat Christus aldermeist beualen hefft, noemliken leren: und doen allene, dat he vpt minste achtet, noemliken de Doepe, j. Cor. j" [7]). Pastor weet er niet sterk genoeg den nadruk op te leggen, dat gedoopt worden en van God den heiligen geest ontvangen twee geheel verschillende dingen zijn [8]). Nu kwam ook onverschilligheid ten opzichte van den doop in zijnen kring voor. Er „syn etlike [9]), de wal bekennen, dat ere kintsche Doepe, de sonder geloue ontfangen ys, voer Gott nicht gelt. Vnde bekennen sick ock noch vngedoept tho syn. Nochtans begeren se genen Doepe, seggende: Wat kan ydt Water helpen? ydt gifft nicht vnde nimt nicht; vnde also laten se ock kinder Doepen (Davidjoristen dus, die in dingen, hun onverschillig, zich veiligheidshalve schikten naar 'tgeen door gebruik en gebod van de overheid was voorgeschreven). Vnde dat se suluen noch solden gedoepet werden, dar driuen se eren spot mede". Daartegen geldt: „Bedenckt doch: Wo wal dat Water egentliken nicht helpen kan: hebben dan nochtans dese eren spot nicht mit Christo vnde syn woort?

---

1) *Vnderscheit*, quat. N j r en v.
2) Ald., quat. G vij v.
3) Ald., quat. M viij v.
4) Ald., quat. O ij r.
5) Hoofdstuk IX doorloopend, o. a. quat. H iiij vgg.
6) Ald., quat. K v r; zie ook bl. 346 hierna.
7) Ald., quat. H vj v. Over het leeren vóór en dat na den doop: quat. H viij r.
8) Ald., quat. L vj v; M j v.
9) Ald., quat. P j r.

Noement Christus ock de Doepe nicht mede gerechticheit tho syn? Hoert de gerechticheit nicht mede to dat leuent? Enz." [1]). „Men sal Gades raet (het doopbevel) ock nicht vorsmaden. Luc. vij., wanneer ydt na synen rade vnde lehr gebruket wert" [2]). De kinderdoop is louter menschenleer, ook de zaligheid door den doop [3]). Wel volgt de zaligheid op den doop, maar alleen, omdat deze een bevel is: „de doepe gelt nicht sonder beuel" [4]); dien te ondergaan is „Christus woord houden" [5]). Dáárom „moth sy (de gemeente) ock de rechte doepe bruken, nicht in der meninge dat se darmede sick suluen willen rein maken vnde tho kinder Gades maken: als nu leider vele meinen" [6]). Neen, de gemeente heeft geene uitwendige reiniging noodig, maar eene inwendige, die niet door stoffelijk uitwendig water geschiedt, maar alleen door het levende water, dat in Christus' woord ligt en hierin dat God de harten reinigt door het geloof [7]).

Zooals men ziet, vermengt zich bij Pastor in „het geloof" de stipte, wil men, de wettelijke gehoorzaamheid aan hetgeen in de Schrift door Jezus, Paulus, enz. geleerd en vooral voorgeschreven wordt met eigen gezindheden en inzichten; en dit zóó, dat hij blijkbaar zich van geenerlei botsing tusschen het een en het ander bewust was en dat het eerste sterk schijnt te overwegen. Zoo doorloopend in geheel het boekje; zoo ook waar in het achtste hoofdstuk opzettelijk „van den rechten en den valschen gelouen" wordt gehandeld [8]). Ook drukt Pastor zich ten opzichte van het eerste zeer beslist uit. „Wy moten — maar dit wordt naar aanleiding van de menschwording gezegd — altidt nicht min noch mehr geloeuen dan de Schrifft secht [9]). Dat yn de . . . Bibelsche Boecke gefunden werth, ydt sy ynt olde off nye Testamente, dath gelt; leset vnde vorstaet dat, geloeuet vnde doet dat: so habben ghy de salicheit" [10]). Maar hij bedoelt en wordt niet moede te herhalen, dat hij aan Christus, aan de apostelen, aan de profeten meer geloof slaat dan aan iemand anders.

Ééns, in het hoofdstuk over het avondmaal, neemt hij zelfs naast de Schrift het Credo tot maatstaf, waarnaar hij afmeet of

---

1) T. a. p., quat. P j r.
2) *Vnderscheit*, quat. H vj v.
3) Ald., quat. O j v.
4) Ald., quat. P j r, ij r.
5) Ald., quat. N viij v, O ij r.
6) Ald., quat. G viij v.
7) T. a. p.
8) Ald., quat. G ij r vgg.
9) Ald., quat. B iiij v; X ij r.
10) Ald.. quat. F vij r.

transsubstantiatie, elevatie, consecratie, enz. Gode waardig zijn [1]), waarbij hij zich echter over de opstanding des vleesches eenigszins twijfelend uitlaat. Maar hij laat dan zelfs volgen (waarop het hier aankomt): „Ick sorge des Ewigen Levens willen se felen, so se sick nicht bekeren" [2]), n.l. van de transsubstantiatie en andere leeringen in strijd met het Credo. Nu kon 't ook niet anders, of Pastor moest wel in zijn „Vnderscheit" ieder gezegde met een beroep op een Bijbelwoord rechtvaardigen en het gezag van den Bijbel sterk laten gelden. 't Was immers een verdedigingsschrift, op tegenstanders berekend: en waarmede zou hij anders de juistheid van zijne inzichten staven dan met het éénige gezag, dat toen bij allen zonder tegenspraak gold? Hij zal, gelijk de meeste Doopsgezinden, ook wel bang zijn geweest voor iedere verzwakking van dit gezag van het uitwendig woord ten bate van het inwendige. Zij hadden hier te lande in de ellendigste praktijken van dweepzucht en geestdrijverij zulke jammerlijke uitvloeisels van het geloof in het innerlijk licht beleefd, zulke andere gevolgen daarvan dan die dat bij een Denck en Seb. Franck had gehad. Bovendien: ook voor zich zelven moet Pastor wel in de Schrift de meest juiste uitdrukking en den afdoenden waarborg van den weg ter zaligheid, die hem de ware voorkwam, hebben gevonden. Voor de leeken der 16de eeuw toch had het gezag der Schrift eene geheel andere beteekenis dan die het dikwijls later heeft erlangd. Wie toen ter tijde dat gezag als het alléén en uitsluitend geldige inriep, wilde daarmee niet zeggen, dat hij, zich buigende voor het Bijbelwoord, nu eigen nadenken en eigen inzichten prijsgaf. Integendeel, hij stelde zich daarmede juist tegenover de zienswijze, volgens welke de geloovige in plaats van eigen inzicht te volgen zich naar kerkelijke leerbepalingen of uitspraken van godgeleerden heeft te voegen. Dit laatste was „menschenleer"; eigen onderzoek, door eigen kennis en behoefte van verstand en hart bestuurde lektuur van den Bijbel daarentegen heette: „God gehoorzamen, zich door Hem laten leiden". De vraag of men zoodoende voor zijn geloof in de Schrift bevestiging zocht en dus vond, dan wel uit die Schrift zijn geloof putte, kwam zeker bij die geloovigen, ook bij Pastor, niet op. Met een en ander is niet in strijd, dat een paar malen aan 's menschen

---

1) *Vnderscheit*, quat. Q vij v. 2) Ald., quat. R j v.

vernuft, d. i. dan willekeur, alle bevoegdheid wordt ontzegd en het ééns zelfs heet: „Menschlike wyssheit lert, dat... onhilch ys" [1]).

Dat Pastor zoo over de Schrift denkt, blijkt duidelijk hieruit, dat hij haar nergens „Gods Woord" noemt, haar ook blijkbaar geenszins en allerminst in haar geheel daarvoor houdt, maar datgeen waarop hij zich beroept steeds betitelt als leering of gebod van b. v. Jezus of Paulus [2]), leeringen van de Schrift in den zin van: in haar vervat. Alleen zóó is hem de Bijbel het één en al. Met zijne ongemeene bijbelkennis (hij heeft ook eene „Concordantie" samengesteld) vindt hij daarin overal teksten, die den vrome, d. i. natuurlijk zijne vroomheid en zijne godsdienstige inzichten dienen; andere laat hij eenvoudig liggen. De eene maal stelt hij plaatsen uit het O. T. en uit het N. T. geheel op dezelfde lijn, een anderen keer stelt hij het verschil tusschen beide op den voorgrond. Zoo bij de lichaamsstraffen en aardsche wapenen van het O. T., die in het N. T. voor geestelijke hebben plaats gemaakt [3]).

Meer opmerkzaamheid nog verdienen de oorspronkelijke en dikwijls vernuftige verklaringen van allerlei teksten, die door het boekje gestrooid liggen. Maar „verklaringen" is eigenlijk niet het juiste woord. Historische juiste exegese biedt hij niet: wie in de 16de eeuw deed dat wèl, behalve Kalvijn, die 't althans beoogde? Pastor weet aan tal van bijbelwoorden eene beteekenis te verbinden of deze daarin te leggen, die inderdaad bij den klank der woorden, zooals zij tot den niet geschoolden lezer komen, past, verstandige of stichtelijke dingen zegt en steun biedt aan z. i. gezonde inzichten. Ik vermeldde al, hoe hij in de zelfbeproeving bij het avondmaal uit 1 Cor. 11 een eisch tot zelfonderzoek naar onze broederlijke hulpvaardigheid leest [4]). De kleinste in het Koninkrijk der Hemelen, die meer is dan de Dooper, is volgens hem Jezus, die meer dan iemand zich heeft vernederd, verkleind [5]). Verdedigt men den kinderdoop met 1 Cor. 10, volgens welke plaats geheel het volk Israël, oud en jong, in de roode zee gedoopt is: Pastor antwoordt, dat daar staat: „die door de zee gingen"; niet: „die door de zee werden gedragen" [6]). En tegen het sluimerend geloof

1) *Disputation*, quat. Dd v v.
2) Reeds *Vnderscheit*, quat. A ij v („Jesus secht") en verder doorloopend.
3) *Vnderscheit*, quat. S ij r, T j r en v.
4) Boven, bl. 334.
5) Ald., quat. C iiij v.
6) Ald., quat. N iiij r.

der kleinen, dat hun volgens Luther recht zal geven op den doop, heet het: „Schloept (slaapt) de geloue yn den Kindern, so latet den gelouen ersten vp waken vnde belyet ... werden, Rom. x. Dan doept se vp de belijinge eres gelouen, Act viij. Ein geloeuich mensche mach slapen, sunder als he vpwaket, so sal syn geloue nicht slapen, Gala. v. Seget my, so men einen Joeden offte Türcken in den slape doepede, were dat dan ein recht gedoepet Christen" [1])?

In die gehoorzaamheid aan het woord van Jezus, de apostelen, de profeten en daaraan alléén, in de afwijzing van alle menschenleer en van 't gezag, 'twelk ook bij vele hervormingsgezinden aan de oudheid van eenig gebruik werd toegekend, vertegenwoordigt Pastor eenvoudig het standpunt, waarop zijne broederschap stond; waarbij hij intusschen de andere oudsten, Menno en Dirk Philips, ver te boven ging in rijkdom van bijbelkennis en vooral in gezonde, ongekunstelde opvatting van teksten. Dirk's typologie b. v. is hem vreemd. Maar niet daarin alleen vertegenwoordigt hij, ook nog toen hij het „Vnderscheit" schreef, denzelfden kring van gedachten als dien, waarin de broederschap zich bewoog. Ook op andere punten. De rechte predikers worden van God gezonden, niet door de overheid, ook niet door de gemeente, als hadden de schapen hunnen herder te kiezen [2]). Die predikers zijn kenbaar aan hunne belangeloosheid en vooral hieraan, dat zij hunne hoorders niet alleen opwekken tot bekeering van booze wegen en booze werken, maar, zelven onstraffelijk [3]), deze betering van leven ook bij hen uitwerken. Immers eene prediking, door God ingegeven, kan niet anders dan vruchtbaar zijn [4]). Waar zulke predikers reeds van te voren weten, dat men hunne boodschap niet zal willen hooren, en hen zelfs vervolging dreigt, daar behoeven zij niet heen te gaan [5]). De verharden en die moedwillig het Evangelie afwijzen, late men aan hun lot over: gelijk men ook voor dezulken niet bidden zal [6]). Op de bewering als zou ieder die met doop en broodbreking eene gemeente wil oprichten zijne zending met wonderdaden moeten bevestigen, antwoordt Pastor, dat dit wel voor Mozes en Christus

---

1) *Vnderscheit*, quat. J viij r.
2) Ald., quat. E vj r en v, E vij r.
3) Ald., quat. v v, vj r.
4) Ald., quat. E j r, E iij r en v.
5) Ald., quat. E ij r en aanteek. 5 aldaar.
6) *Disputation*, quat. D j r; Dd iij r; H ij v.

noodig is geweest; die hebben daardoor aangaande hunne „nye leringe" moeten bevestigen, dat die van God was. Tegenwoordig echter komt geen ander bevestigen meer te pas dan met Mozes en Christus [1]). — Pastor roert nergens vrijen wil of voorbeschikking aan, gelijk hij ook nergens er over uitweidt maar eenvoudig er van uitgaat, dat de mensch bij machte is uit eigen kracht zich te bekeeren, de leering van Christus aan te nemen, zijne geboden te volbrengen. Wel worden wij, heet het daarnaast [2]), van boven wedergeboren en is het God, die den heiligen geest schenkt; maar Hij schenkt dien aan ieder, die Zijn kind w i l worden, die w i l gelooven en doen wat Hij zegt. Hij schenkt dien niet om hunne werken, maar omdat Hij „so genedich is dat he solckes belaefft hefft den, de also doen". Zij, die gelooven, ontvangen den heiligen geest, niet omgekeerd [3]). — Voorts: „Ydt mach offte kan gescheen, n.l. dat ein broder in einer sünde auerylet were. Auerst wetende vnde mit vpsate wert gene sünde befunden yn den kinderen Gades" [4]). Niets in het verdere boekje herinnert aan den volzin, waarin het éénmaal melding maakt van „den Middeler tusschen synen (Jhesus') Vader vnd den „„vordoruenen"" Menschen" [5]); al wordt zelden iemand gevonden, die „recht rein van herten is: dat syn herte mit genen sünden besmittet is, ofte de rechte geistlick gesinnet ys" [6]). Toch alléén zoo iemand is een geloovige, een kind Gods [7]). — Hoe de betering des levens bij Pastor telkens als doel van gelooven, doop, enz. uitkomt en hij zich tegen alle werktuigelijke middelen om geloof en zaligheid te erlangen, het doopwater zoo goed als vigiliën en vasten, verzet, merkte ik reeds op. Ook in andere bijzonderheden toont hij, hoe hij van doopsgezinden huize is. O. a. keurt hij ééns het eedzweren af, waaromtrent anders Nicolai vermeldt, dat sommige van Pastor's volgers wat vrijer zijn dan de Doopers om in den nood hun eed voor de overheid te doen [8]). Trouwens, ook Menno dacht op dit punt niet streng. En veel zachter dan Menno en de andere oudsten van zijn

1) *Vnderscheit*, quat. E iiij r en v.

2) *Vnderscheit*, quat. G vj r en vooral v vgg. Hoekstra heeft in zijne *Beginselen en Leer der oude Doopsgezinden*, 1863, in het licht gesteld, hoe bij dezen het een met het ander samengaat.

3) Ald., quat. G v v vg.

4) Ald., quat. E vj r.

5) *Disputation*, quat. T vij v.

6) *Vnderscheit*, quat. H j r.

7) Ald., quat. G vij r.

8) Nicolai-Bullinger, a. w., bl. 137 *b*.

tijd oordeelde Pastor over de gemeente — tweemaal spreekt hij van de „gemeenten" [1]) — en over den ban, al blijft hij zich blijkbaar in den gedachtenkring van de broederschap bewegen. In 't oog vallend is het, dat hij zoo weinig uitvoerig over de eerste handelt. Eigenlijk leert hij omtrent haar alleen [2]), dat zij bestaat uit hen, die het rechte geloof en de wedergeboorte van boven uit God hebben; die „dat vnreine nicht anroeren, de sick suluen reinigen van allen flecken des fleisches vnde geistes, vulbringende de hilginge yn den fruchten Gades enz." [3]). „Sint auerst sodane, de auertreten vnde bliuen nicht yn de leringe Christi (dat is steeds de door Christus voorgeschreven levenswandel) in (Christi) gemeente gekamen, so moeten se doch weder vth: als gy lesen moegen Mat. xviij. xxij. Joa. xv. Apo. 3. Vnde men holde altit als een gewisse Segel, dat de Christen offt geloeuigen moethen ein offte eins mit em syn ... Wanneer gy de wercken eines quaden geistes beuinden yn yemande, ... desulue is nicht yn der rechten gemeente Christi, is gein Christen" [4]). Daartegenover staat, dat hij het onbewimpeld uitspreekt [5]), hoe de gemeente tegenwoordig zoomin als in den apostolischen tijd geheel vrij kan zijn van oneenigheid en strijd, waarbij hij intusschen van ongerechtigheden in haar midden geen melding maakt.

Over den ban handelt Pastor ééns opzettelijk [6]); terwijl hij dan nog in de „Disputation" zijne eigene uitbanning herhaaldelijk ter sprake brengt [7]). Voor de spitsvondige vraagstukken, toen in de broederschap aanhangig, betreffende wat wel en wat niet den ban verdient heeft hij geenerlei belangstelling; en van banbrief of andere wijze van ambtelijk dien ban uit te spreken maakt hij niet eens melding. Onverschillig is hij voor zijne uitbanning niet. Het is „ein vreden vnbarmhertigen ya mehr dan Turckische Tyrannye, sunder schrifft, sunder vorwinnen so yammerliken, so vorueerlick tho schoren ... Ghy koennen yuw darmede nicht entschuldigen, dath ghy my erger willen holden dan de Werldt" (want tot deze

1) *Disputation*, quat. V iiij v. In het meervoud. Misschien reeds de independente plaatselijke gemeenten tegenover de ééne allen omvattende gemeente van Menno?

2) *Vnderscheit*, quat. G viij r vgg.

3) *Vnderscheit*, quat. H j v.

4) Ald., quat. H ij r en v. „Zij draagt het zegel (van 2 Tim. 2:19): een ieder, die enz."

5) *Disputation*, quat. V ij r en v.

6) *Vnderscheit*, quat. F vij v tot G j v; zie vooral ook A v r.

7) *Disputation*, quat. V j v, iij v, iiij v; Z vj v, vij r.

behooren alle geleerden, met wie gij wèl disputeeren wilt; terwijl gij mij dit weigert). „Bin ick ock recht gebannen, so moethen ghy my der werldt noch all gelick achten: Christus leert, dath men sodane holde als Heiden vnnde Toelners, Matthei xviij. Heiden vnnde Toelners hoeren noch mede tho de Werlt" [1]). Pastor verstaat dus, als hij van bannen spreekt, daaronder, zie beneden, de mijding. De ban is bij hem meer eene zede dan eene instelling, dan eene machtsoefening; en eene zede, die door hem zelven geenszins onrechtmatig of onchristelijk wordt geacht. Hij bestaat in „Vthnemen, vthdoen van der gemeinte". En dit „is nicht anders dan buten der gemeinte Christi achten tho syn: als ein Heyden vnde toelner laten syn" [2]). Het is het binden van Luk. 11 en Joh. 20 en behoort tot de bevoegdheid van hen, die den heiligen geest hebben, „den slotel der wetenheit", het inzicht in de zonden die door God worden vergeven en in die welke Hij op den zondaar laat rusten [3]); het recht ook van de gemeente, die evenzoo in haar oordeel zich naar dat van God richt [4]). Voor zoo ver deze overeenstemming met Gods oordeel bestaat, worden den gebannene de zonden ook bij God niet vergeven, is hij buiten Gods rijk, in „de vorderffenisse" [5]). En nu nemen de geloovigen tegenover hem de mijding in acht; hij „wordt geacht", zie hierboven, buiten de gemeente te zijn. Daarom mag men natuurlijk nog niet hem dooden, maar moet men hem tijd tot betering en bekeering gunnen; niet hem uit de stad jagen, daar men evenals ten tijde der apostelen, „hem moet blijven vermanen als eenen broeder" [6]). Maar: men zegt hun alle broederschap en „vermenging" op en gebruikt geen broederteeken, b. v. niet het avondmaal, samen met hen, gelijk men die niet gebruikt met heidenen en tollenaars [7]). „Zich niet met hen vermengen": daartoe behoort wèl niet met hen eten [8]), d. i. geen vriendschappelijken of gemeenzamen omgang met hen houden, maar behoort niet wat door andere Doopsgezinden werd geëischt, 't afbreken van allen handel en koopmanschap met hen [9]). Iemand „bannen" is dus hem met het hart veroordeelen en metterdaad mijden [10]).

---

1) Ald., quat. V iij v en v.
2) *Vnderscheit*, quat. A v r.
3) Ald., quat. F viij v, G j r.
4) Ald., quat. G j r.
5) T. a. p.
6) Ald., quat. A v r, G j v.
7) T. a. p.
8) Ald., quat. A v r.
9) Ald., quat. G j v; zie Scheffer in *Doopsg. Bijdragen*, 1894, bl. 29.
10) Dit blijkt uit *Disputation*, quat. Z vj v. „Ick werde anders nergent vmme

Den ban, door Menno tegen hem uitgesproken, acht Pastor onchristelijk; zoowel de oorzaak waarom, als de wijze waarop die was bevolen. „Vnde noch geloeue ick nicht, dat my dat de Dott (dood) ys, dat Jesus noemt dat ewige leuent, dar he tho dem Vader secht: Dat ys dat ewige leuent, dat se kennen dy, den allenen waren Godt, Vnde Jesum Christum den du gesent heffst, Joan. xvij. Ick werde [1]) yo anders nergent vmme gebannen, dann vmme de erkentniss, dat de Vader allene ware Godt ys, vnnde dat Jesus Christus ys de, den he gesent hefft [2]). ... Als ghy hyrumme Bannen, so nimpt Godt, ock Christus vnnde de Apostelen weder vp" [3]). Maar ook formeel acht Pastor de wijze van bannen, tegen hem gevolgd, onverdedigbaar. De oudsten hadden hem maar veroordeeld en afgesneden zonder eerst zijne tegenspraak te hooren, zonder voorafgegaan debat; terwijl het er op aankwam (immers „bannen is geen bewijs" [4])), te „verwinnen", d. i. dat de een den ander van ongelijk overtuigde. Daartoe ware noodig geweest, dat telkens de een zijne bedenkingen tegen de bewijsvoering des anderen inbracht, zóó lang totdat een van beiden zijn onrecht erkende: terwijl, kwam het daartoe niet, zij het oordeel der gemeente(n) daarop hadden moeten begeeren [5]). Maar — dit was Menno's andere zonde — deze had de gemeente Christi onbevoegd gekeurd om te oordeelen, uit heerschzucht, meent Pastor [6]); terwijl hij zelf met 1 Cor. 14 haar niet als zoo onverstandig wil aangemerkt hebben [7]).

Uit alles, wat Pastor over gemeente en ban schrijft blijkt m. i., hoezeer bij hem het geloof aan ééne ook uitwendig scherp tegenover de wereld afgebakende gemeente van kinderen Gods was verflauwd, zooals dit reeds bij Denck het geval was geweest en spoedig ten onzent meer voorkomen zou. Veeleer dacht hij bij „gemeente" aan een niet streng georganiseerden kring van vromen,

---

gebannen"; d. i.: ik word, n.l. nu nog, voortdurend gebannen; niet: ik ben gebannen geworden zes jaren geleden bij het dispuut te Goch. Met bannen bedoelt Pastor dus: voortdurend mijden; niet: een ééns genomen besluit.

1) Zie aanteekening 6 en 7 op bl. 322 hiervoor.

2) *Disputation*, quat. Z vj v. Elders, quat. X ij v: om mijn geloof, dat het Woord in Joh. 1 het gesproken woord Gods is. Dit hangt trouwens nauw met die „erkenntniss" samen. Zie ook quat. Y ij v.

3) Ald., quat. Z vij r.

4) Ald., quat. Z vj v.

5) Ald., quat. V iiij v.

6) Ald., quat. V j v.

7) Ald., quat. V iiij v.

aan plaatselijke kringen [1]), alleen door geestverwantschap en liefde verbonden; aan wat wij eene geestelijke strooming noemen, wier volgers van zelf hen die op wegen van ongodsdienstigheid of slechtheid wandelen mijden of „bannen", zonder dat daarbij banbrief of besluit te pas komt.

Nog één onderwerp wordt in het „Vnderscheit" uitvoerig behandeld [2]): de menschwording. Hieromtrent had Pastor vroeger de denkbeelden van Hoffman en Menno omhelsd; maar sinds was hij van deze zijne „dwaling" [3]) teruggekomen. Thans verzet hij zich zoo sterk mogelijk tegen Menno's zienswijze, als zou het Woord van God uit Joh. 1 van den beginne een zelfstandig en persoonlijk wezen [4]) zijn geweest; Gods Zoon, die dan de wereld zal hebben geschapen, eindelijk in Maria's schoot zal zijn nedergedaald („gekomen") en daar zal veranderd zijn in vleesch zonder daarbij iets uit haar lichaam te ontvangen; zóó dat God of Gods Zoon, die eens Gods gestalte had gehad, na vleesch geworden te zijn door eene vrouw zal zijn „gevoed" en als mensch zal zijn geboren en gestorven [5]). Vooral tegen wat den grondslag van Menno's zienswijze vormt en wat deze dan ook niet moede wordt telkens op den voorgrond te stellen, dat n.l. „Het woord is vleesch geworden" immers niet anders kan beteekenen dan „is in vleesch veranderd", komt hij op [6]). Neen, Joh. 1 : 1 „hetet na mijnen verstande dit, dat het fleisch Christi is „geworden" (in de beteekenis van „is ontstaan" of „heeft zich vertoond", b. v. als de vloek [7])) dorch de werckinge der kraft des alderhoechsten", welke werking even goed kan genoemd worden „de werckinge des woerdes edder . . . de krafft des woerdes" [8]). „De kracht des Allerhoogsten zal u overschaduwen" en „het woord is vleesch geworden" duiden dus dezelfde handeling aan. Want het woord van God is niet een persoon, niet een zelfstandig wezen, maar Gods scheppend woord of Zijne wilsdaad. Door zulk eene wilsdaad van God, niet door den wil eens mans is Jezus' ontvangenis tot stand gekomen, waarbij Jezus zeer zeker zijne lichamelijke kiem van Maria heeft aangenomen, zoodat hij

---

1) Zie bl. 342 boven, aant. 1.
2) *Vnderscheit*, quat. B v r vgg.
3) Ald., quat. B vij v.
4) Zie aanteekening 7 op bl. 347 hierna.
5) *Vnderscheit*, quat. B v v, vj v, vij r.
6) T. a. p.
7) Ald., quat. B vj r en v.
8) T. a. p.

terecht vrucht van haar lijf mag heeten [1]). Dus „hadde Christus ock in syner lyfliken geboerte Godt tho einen Vader" [2]) en is hij „van nemande entfangen anders dan van den Vader suluen: darumme is he dan syn Soene yn der warheit genoemet" [3]). Maar behoudens dit verschil is hij wel op dezelfde wijze als alle andere kinderen geboren; met dien verstande echter, dat hij heilig en zonder zonde is geteeld, zonder later als ieder ander kind de nieuwe geboorte van boven noodig te hebben [4]). Zoo droeg dan Jezus, die door den heiligen geest of door de kracht van God of Diens woord, 'tgeen alles hetzelfde is als door God of door eene wilsdaad van Hem, is ontvangen, meer met zich om dan alleen Adams vleesch; n.l. behalve dit ook nog „Gades wort, Gades natur [5]) vnd ein vnschuldige wandelinge". Hoe dit, die onschuld en zondeloosheid, met die ontvangenis samenhangt, wordt verder niet ontwikkeld [6]).

Uit den eenvoud en de rustige verzekerdheid, waarmede Pastor overal over de menschwording of wat hij daarvoor in de plaats stelt schrijft, blijkt, dat hem zijne voorstellingen dienaangaande volkomen duidelijk waren; duidelijker dan hij die aan ons, in zulk een geheel andere voorstellingswereld levenden, maken kan. Hij is niet ontkomen — hoe zou hij dit ook in zijn tijd? — aan de schommeling tusschen eene ethische en eene metaphysieke betrekking tusschen God en Jezus. God is in Christus' gemoed, wil, inwendigen mensch. Maar dit hangt met zijne ontvangenis als heilig en zondeloos samen. Dit alles doet denken aan 'tgeen onder de Doopsgezinden uit Pastor's tijd het gewone denkbeeld was, dat n.l. zij, geloovigen, door Jezus zijne broeders en zusters worden genoemd, niet omdat hij hen broederlijk liefhad, evenmin om hunne geestverwantschap met hem, maar omdat de Hemelsche Vader hunne harten van omhoog had doen wedergeboren worden, gelijk Hij (bij de menschwording) Jezus had doen in 't leven treden. Die twee geboorten zijn in hun oog eigenlijk hetzelfde.

1) Ald., quat. C ij v vgg.
2) Ald., quat. C iij v.
3) *Disputation*, quat. Dd vj v.
4) *Vnderscheit*, quat. L v v.
5) *Vnderscheit* quat. C iij r. Met „Natur" heeft Pastor blijkbaar „geaardheid", „karakter" bedoeld. Alleen zóó verstaan kan het met geest, gemoed enz. op één lijn, in één reeks worden gesteld. Nog duidelijker blijkt het uit quat. C iiij r en *Disputation*, quat. V j r, beide hierna bl. 350 besproken. Er de beteekenis „wezen" (metaphysisch) aan te geven, zou in strijd zijn met Pastor's geheele zienswijze.
6) Maar zie ald., quat. C iij v.

Dat Gods woord, Gods geest, Gods natuur en een zondelooze wandel, 'tgeen alles op ééne lijn wordt gesteld, in Christus woonde: daaraan schrijft Pastor op ééne plaats diens macht toe om ons te verlossen [1]). Maar hij ontwikkelt dat nergens uitvoeriger, evenmin als hij elders, b. v. in hoofdstuk III, dat toch over den rechten verzoener handelt, de verlossing door Christus, de verzoening door zijn bloed, uitwerkt. Jawel, hij noemt bijbelteksten, die daarvan gewagen: Jezus' eeuwig offer, hij heeft zijn lichaam voor ons gegeven tot vergeving van zonden, Christus onze éénige voorspraak en middelaar, en dergl. Maar eigenlijk alleen om daaruit af te leiden, dat de priesterlijke handelingen en kerkelijke verrichtingen, missen, voorbeden, enz. niemand verlossen of zaligmaken. En 't is alsof zijn hart, nuchter en verstandelijk als hij denkt, toch vrij wat minder bij die verzoening door het bloed is dan bij 'tgeen zich aan hem doorloopend als de weg ter zaligheid voordoet. Zeker, in gehoorzaamheid aan de Schrift houdt hij het geloof aan die verzoening aan. Maar hij vat deze weinig innig aldus samen: „de Christen moeten sick holden an Jesum Christum, de is de salichmaker aller menschen, auerst sunderlick der geloeuigen" [2]). Waarop het aankomt, is altijd zich van ongerechtigheid tot gerechtigheid bekeeren, Jezus gelooven, d. i. doen hetgeen hij zegt, hem volgen in zijne leering en zijn wandel, in eigen geloof „döget (deugd) bewysen" [3]). Misschien verdient zijne opmerking de aandacht: „Jesus is de vorsoninge ... ock vor der gantze werlde sunde ... Darumme sint se alle vorsoent, de dussen vorsoner nicht vorworpen dorch eeren vngeloue dat se syn wort vorworpen, vnde willen Jesum nicht volgen in syn leer vnde wandelinge". Zalig wordt dus ieder, die maar Gods of Jezus' geboden niet versmaadt of in zijn wandel veracht [4]). Ook deze andere opmerking: „yn Christus' dode ys mehr gescheen, dan Adams schult betalt; vnde derhaluen hefft em de Vader weder vorweckt, vnde also is Adams dodt vorwunnen, vnde jnt leuent vorandert" [5]). Ook elders wordt dit, dat God Jezus heeft opgewekt, op den voorgrond gesteld op eene wijze, die aan de leer der latere Socinianen doet denken.

---

1) Ald., quat. C iij r en v.
2) *Vnderscheit*, quat. D ij v.
3) Ald., quat. E v v.
4) Ald., quat. C viij v; D vij r.
5) Ald., quat. C iij v.

Pastor's bestrijding van Menno's leer van de menschwording is een uitvloeisel van zijne denkbeelden over den Vader, over Christus, over den heiligen geest; de denkbeelden, in de „Disputation", zijn verslag van het lubecker twistgesprek van 1552, uitvoerig uiteengezet, en die aan hem, den beslisten antitrinitariër vóór de Socinianen, zijne uitbanning uit de doopsgezinde broederschap, uit „de gemeente van Jezus Christus" hebben op den hals gehaald maar hem ook zijne vermaardheid hebben geschonken. Hier is geen zweem van tweeslachtigheid. Alles is even helder en scherp bepaald. Aan hetgeen boven bl. 318 vgg. over dat twistgesprek en dit verslag er van is opgemerkt valt nog het volgende toe te voegen. 't Lijdt geen twijfel, of de „Disputation" is van dezelfde hand als het „Vnderscheit"; d. w. z. van de hand van Pastor. Hij is de éénige spreker van zijne partij. De vijf sprekers van de tegenpartij, die zich bij hunne beweringen in niets van elkaar onderscheiden, worden aangeduid door eene „B.", waarvan ik de beteekenis niet heb kunnen vinden, met verschillende volgende andere hoofdletters, die, zie boven bl. 319, zeker Menno en andere oudsten aanduiden. Alleen wie met „B. E." bedoeld kan zijn, begrijp ik niet [1]).

Eene bestrijding van het leerstuk van de drieëenheid kan men de „Disputation" eigenlijk niet noemen, al zijn Pastor's redeneeringen van dien aard dat zij de gedachte aan de aannemelijkheid van dat leerstuk ten eenenmale uitsluiten. In het debat wordt behalve op ééne bladzijde [2]) het denkbeeld niet genoemd; en het woord drieëenheid komt er in 't geheel niet in voor, zoomin trouwens als in het „Vnderscheit" [3]). Zelfs beweren Pastor's tegenstanders op die enkele plaatsen, waar van de drie „namen" uit Matth. 28 : 19 gesproken wordt, wel, dat Vader, Zoon en heilige geest drie zelfstandige wezens [4]), maar nergens, dat deze drie één in wezen zijn. Waarom Pastor zoo zorgvuldig het noemen van het woord drieëenheid vermijdt, laat zich niet meer uitmaken. Het kan niet zijn, omdat men in doopsgezinde kringen het zoo goed als vergeten had. Immers Menno's boven aangehaald geschrift en enkele martelaarsbrieven leeren anders [5]).

1) *Vnderscheit*, quat. Y iiij r. Of is „E" eene drukfout? „B." is toch niet Bisschop?
2) Ald., quat. V vij v. 3) Zie zelfs *Vnderscheit*, quat. M vj r.
4) T. a. p. en *Disputation*, quat. Cc v v, Cc vj r.
5) Zie boven bl. 327 en *Het Offer des Heeren*, aangehaalde uitgaaf, bl. 36, 361.

Wat Pastor in de „Disputation" uitvoerig behandelt, zijn twee vragen. Vooreerst deze, of Jezus louter mensch is geweest, ook naar de ziel [1]); een mensch dan echter, in wien God naar geest, wil, gemoed als „een Ander dan hij" woonde, evenals Hij dit in de geloovigen doet en in Stefanus deed, door wien Hij sprak; dan wel een zelfstandig, persoonlijk [2]) goddelijk wezen, eeuwig, dat de wereld heeft geschapen, in Maria's schoot vleesch is geworden, maar ook in zijne verschijning op aarde God is gebleven. Ten andere: of de heilige geest de naam is voor de van God uitgaande kracht of invloed, werk van Zijn wil, of de samenvatting van de door God geschonken geestelijke gaven; dan wel een eigen zelfstandig wezen, evenals het Woord dit dan zal zijn geweest; een wezen, op zich zelf staand, 'twelk naar eigen wil en bestier die gaven uitdeelt. Pastor laat zich naar geen ander onderwerp buiten deze twee afleiden, behalve dat hij uit den aard der zaak nu en dan ter loops over den Vader handelt, o. a. in de fraaie bladzijde, waarop ik boven [3]) opmerkzaam maakte. Op beide vragen nu geeft Pastor zonder eenig voorbehoud telkens 't eerstgenoemde tot antwoord en bestrijdt hij onverbiddelijk de tegengestelde daar genoemde opvatting.

Aangaande Jezus of — om met Menno c. s. te spreken — het vleeschgeworden Woord, den Zoon, luidt Pastor's bewijsvoering als volgt. Men kan geen enkele van al de bijbelplaatsen, die tot staving van zijn voorbestaan of van het leven en de eeuwigheid, hem samen met den Vader eigen, van zijne almacht of zijne godheid worden aangevoerd, in dezen zin opvatten, of men komt tot louter ongerijmdheden. B. v.: „Deze is de waarachtige God", 1 Joh. 5. Maar

---

1) *Disputation*, quat. Bb j v.

2) „Persoon" (en „persoonlijk") duidt in dien tijd dikwijls de lichamelijke gestalte, verschijning van een mensch aan; zoo *Disputation*, quat. Z iij r. Ook in eene discussie over de persoonlijkheid van den heiligen geest tusschen een inquisiteur en den martelaar Jelis Strings. Op de opmerking van den eerste: „ick houde se (Vader, Zoon en heilige geest) voor (persoonen, maar) geen persoonen als Pieter, Klaas en Jan" antwoordt Strings o. a.: „(van die drie) kenne ick maar één persoon, dat is J. C., die heeft sienelijk en tastelijk geweest": Van Braght, II, bl. 293. Pastor daarentegen denkt blijkbaar meer evenals wij en vindt het persoonlijke in de zelfstandigheid, het bezit van eigen zelfbewustheid en wil. Vandaar dat hij God in tegenstelling van den heiligen geest uitdrukkelijk een Persoon noemt, o. a.: *Disputation*, quat. Bb vj r; Cc viij r.

3) Zie boven bl. 331.

zou Johannes dan waarlijk bedoeld hebben te zeggen (zie de voorafgaande woorden in ditzelfde vers): „wy kennen den éénen waarachtigen God, maar eigenlijk is er behalve dezen nog een ander waarachtig God, n.l. Jezus" [1])? „De Zoon was vóór Abraham", Joh. 8 : 58. Heeft dus, als beiden deel hebben aan hetzelfde leven, ook de Vader niet meer dan een tijd lang vóór Abraham geleefd [2])? Is het niet ongerijmd, dat God de Zoon sterfelijk zal zijn geweest; of dat hij, wat Jesaja 7 van Immanuël meldt, een poos niet geweten heeft het kwade te verwerpen en het goede te kiezen [3])? Of dat Thomas zich zal hebben verbeeld, dat de uit het graf verrezene, die vóór hem stond, God zelf was, die dood was geweest [4])? Neen, al die teksten eischen eene andere verklaring. Die, welke schijnen Christus' eeuwig voorbestaan te leeren? Maar hij is in Davids lendenen geweest, Hand. 2 [5]); en „ick achte, vnser nergen ein sy gewest vor de ewige tyden, noch vor der Werlt, anders dan yn Gades vornemen" [6]). Thomas wilde zeggen: mijn Heer en God heeft dezen opgewekt. „Mij is gegeven alle macht enz." bedoelt „nicht Almogentheit, sunder alle Gewalt; nicht omnipotentia sed omnis potestas" [7]). Het Woord in Joh. 1, door 'twelk alles is gemaakt, is niet Jezus of Gods Zoon in zijn voorbestaan maar Gods scheppend woord [8]). Joh. 1 luidt dan ook „yn allen vprechten Testamenten": „nicht dorch em, sunder dorch datsulue": de vertaling van wat „Joan. secht logos δι' αὐτοῦ, per ipsum, scil. sermonem, dorch desulue rede. Vnde dit heth dan dorch den Soene: Wente de Soene is dat wort syner herkumpst haluen vth den Vader" [9]). Natuurlijk, dat Pastor de vraag van Menno, welk van de door God gesproken woorden dan in Maria gekomen is, niet anders beantwoorden kan dan met een: ik zal u ook eene vraag doen, waarop gij geen antwoord geven kunt [10]). Overigens: afdoende zijn voor Pastor zijne stellige bewijzen, niet die uit het ongerijmde. Namelijk die groote overvloed van bijbelplaatsen, waarin gezegd wordt, dat er nevens den éénen waren God geen ander God is, dat Hij God en Schepper [11]) is en niemand meer;

1) *Disputation*, quat. Z v v.
2) Ald., quat. X viij v.
3) Ald., quat. Y vij r.
4) Ald., quat. Z j r en v.
5) *Disputation*, quat. X vij v.
6) Ald., quat. Y j v.
7) Ald., quat. Z iiij v.
8) Ald,, quat. X ij r en v en elders.
9) Ald., quat. X vj v.
10) Ald., quat. X iij v.
11) Ald., quat. X vij r en v en de opsomming van quat. Z vj v af tot quat. Aa viij v toe.

waarin nadruk wordt gelegd op Jezus' afhankelijkheid van God, hierop, dat de Zoon niets van zich zelven kon doen maar alwat hij vermocht hem door den Vader was verleend; eindelijk — aan deze teksten hecht Pastor blijkbaar het meeste gewicht — die, waarin Jezus uitdrukkelijk God zijn God noemt, tot Hem bidt, Hem dankt; en waarin van zijne droefheid en onrust wordt gesproken, 'tgeen alles zijne volle menschheid naar lichaam en geest bewijst. Herhaaldelijk komt hij er op terug, hoe Christus „gezalfde" beteekent en er toch alleen bij een mensch sprake kan zijn van gezalfd worden: het Woord, dat reeds heilig is, kan niet door goddelijke zalving nog heiliger worden gemaakt [1]). Eveneens op Filipp. 2, waarin volgens hem niet van de menschwording maar van Jezus' dienstwilligheid wordt gehandeld [2]). Worden benamingen, die in den regel van God worden gebezigd, al eene enkele maal gebruikt waar van Christus sprake is, b. v. „de eerste en de laatste": dan geschiedt dit, omdat „de ware Godt yn em is, offte syn wordt in em hefft"; en omdat naar bijbelsch spraakgebruik de, „de ynn Gades stede stan vnde spreken vann Gades wegen, . . . Godt genoemet werden, recht off Godt suluen spreke. Also sprack de Engel Gades enz." [3]).

Pastor n.l. biedt in de „Disputation" nevens zijne belijdenis van de menschheid ook eene van de godheid van Christus; maar eene, die met de leer, volgens welke de Zoon God uit God of de tweede persoon van de drieëenheid zou zijn, almachtig en eeuwig als de Vader, niets gemeen heeft. Zijne belijdenis over die godheid luidt aldus [4]): „dat Christus suluen ys, dat ys de Menscheit Christi, vnnde ys nicht Godt, offte ys ock nicht de Gotheit Christi: sunder wat he suluen nicht ys, dat een ander, de eine Godt, de Vader, yn em is, dat darvan (van dien éénen God den Vader) yn em ys, dat is de Godtheit Christi . . . De Godtheit Christi ys des Vaders wyssheit yn em, des Vaders wort . . ., wille, geist, gemoet vnde sin yn em, des Vaders krafft . . . natur [5]) yn em", enz. [6]).

---

1) *Vnderscheit*, quat. C vj v; *Disputation*, quat. Aa ij r; „men vindt Christus of Messias 520 maal in de Schrift".

2) O. a. *Disputation*, quat. Y iij r en v.

3) *Disputation*, quat. Y v r en v. Zie ook *Vnderscheit*, quat. C v v, vj r en v.

4) Ald., quat. V j r. 5) Zie hiervóór, bl. 345, aanteek. 1.

6) Ald., quat. V j r; ongeveer hetzelfde ald., quat. T viij v: *Vnderscheit*, quat. C iiij r.

Christus is: „ein recht belde (na den ynwendigen wesende) des vnsichtliken Gades, alse de mit Godt hadde ein natur, geliken willen, geliken syn (zin), geist, gemoet, vnde begerten des herten" [1]). Verder: „De person, dar de gantze vülle der Godtheit lyffhaftich ynne waent (woont), is sülue nicht datgene, dat darinne waent. De hillige geist waent wal in den Christen, Rom. viij, auerst de Christen sint suluen nicht de hillige geist" [2]). En de toelichting van dat „yn em" staat elders: „Godt wil ock wanen yn einen Christen ... So Christus dorch den gelouen yn juwen herten wanet, Is dan yuw herte suluen Christus? Also ock Godt was ynn Christo ... Jck weet wal, dat he vnde de Vader Ein sint: auerst ick neme darvp gene ander vthlegginge an, dan de, dar he (Christus) secht: ... bewaer se yn dynen namen, dat se Ein syn als wy; ... dat se ock yn vns Ein syn" [3]). „Godtheit vnnde Menscheit sint" (en blijven) „also wydt vorscheiden als Hemmel vnde Erde" [4]). Maar in den Christen kan „een Ander dan hij" wonen en werken, diens geest en zin, zoodat zij in dit opzicht één zijn; evenals „de den hilligen geist hefft, ... de is mith Godt eins", in zoover zijn vergeven of niet vergeven van zonden aan anderen met Gods oordeel overeenstemt [5]).

De godsdienstige drijfveeren, die Pastor zoo warm van zijne leer over de godheid en de menschheid van Christus doen getuigen [6]), heeft hij zelf vermeld. „Also moegen gy vorstaen, warvor dat ick disputeer: noemliken vor den pryss mynes Gades, dat he allene Godt ys vnnde blifft; vnde vor de rechte eer Christi: noemliken, dat he sick suluen nicht hoeger hefft vthgegeuen dan he was ... Solde Christus Jhesus hoeger bekendt werden dan he ys, dat were em gein ehre: sunder dat were em also als dem Vader wal ein vnehre. Enz." [7]). Maar nergens slaat zijne warmte over in heftigheid. Geen smalend woord vloeit hem uit de pen tegen zijne tegenstanders, die toch voor zijn geloof zoo weinig erkenning toonden en hem zelfs daarom gebannen hadden zonder hem te hooren. En dat in de 16de eeuw met haar toon in de polemiek!

Pastor heeft de bedenking voorzien, die tegen zijne overtuiging

---

1) *Vnderscheit*, quat. C iiij r.
2) Ald., quat. C vj r.
3) *Disputation*, quat. Z iij r en v.
4) Ald, quat. T viij r.
5) *Vnderscheit*, quat. F viij v.
6) Ald., quat. Z vij v, viij r.
7) Ald., quat. V j r en v.

kon worden ingebracht [1]): „al die teksten, die gij voor de menschheid van Christus aanvoert, aanvaarden wij ook, maar die bewijzen alleen, dat hij óók mensch was: 'tgeen wij nooit hebben ontkend". Daarop antwoordt hij dan: aanvaarddet gij die werkelijk en naamt gij dus aan, dat ook de ziel van Christus behoort tot zijne menschheid, dan ware tusschen ons geen geschil meer. Thans wèl, nu gij leert, dat de Zoon en de heilige geest óók God zijn [2]); dat niet uitsluitend Hij dat is, tot wien Jezus als tot zijn God heeft opgezien, van wien hij geheel afhankelijk was en aan wiens ingeving hij Gods woord, gemoed, wil, kracht in zich te danken heeft gehad.

Veel korter dan het debat over den Zoon is dat over den heiligen geest, hoofdstuk III van de „Disputation" [3]). Pastor bestrijdt daarin alleen het gevoelen, volgens 'twelk deze een zelfstandig, persoonlijk [4]) wezen zou zijn, en verdedigt zijne zienswijze: de heilige geest de „ynblasinge", ingeving van God, de „ynwendige beroeringe des harten tho guden dingen" [5]), en te gelijk de naam voor 'tgeen door God zelven in de harten gewerkt wordt. Worden in het N. T. allerlei verrichtingen aan den heiligen geest toegeschreven; is daarin sprake van gaven, die door hem worden geschonken, van woorden door hem gesproken, van het een of ander door hem uitgewerkt: dit staat er in geen anderen zin dan waarin ook wel van de genade gezegd wordt dat zij allerlei schenkt of uitwerkt of tot stand brengt. En nu komt het toch bij niemand op te meenen, dat die genade een eigen, zelfstandig persoon zou zijn, die dat zou beramen en uitvoeren. Ieder lezer leest in zulke gezegden, dat het God, de éénige God zelf is, die in of door Zijne genade dat alles verleent of tot stand doet komen. Ten onrechte onderscheidt Menno den heiligen geest, die gaven geeft, en den geest, die gegeven wordt: die geest zijn die gaven, de gever is God. Even onjuist elders God, die geeft, en Zijn geest, die geeft [6]). Van God kan immers Zijn geest niet worden afgescheiden zóó, dat deze een zelfstandig wezen zou zijn; bij den mensch, dáár is dat mogelijk, dáár geschiedt het, wanneer bij het sterven de ziel van het lichaam

---

1) Ald., quat. Bb j r en v.
2) Ald.. quat. Cc viij r.
3) Van quat. Bb ij r af.
4) Zie aanteekening 7 op bl. 347 boven.
5) *Disputation*, quat. Bb iiij r.
6) Ald., quat. Cc iiij r vlgg.

wordt gescheiden en haar zelfstandig leven voortzet [1]). Wel heet het, dat God de apostelen en Stefanus door middel van Zijnen geest of van Zijne ingeving leerde spreken; ook dat de heilige geest uit hen sprak. Maar daarbij was het niet een afzonderlijk persoon, de heilige geest, die hen leerde of zich uit hen deed hooren. Wie spraken, 't waren de apostelen; wie hun 't spreken ingaf of hen dat leerde, was God zelf [2]).

Met het oog op de schaarschte der berichten, die over Pastor tot ons zijn gekomen, is er aanleiding om, ook na 'tgeen ik reeds over de „Supplicatie" [3]) opmerkte, hier samen te vatten wat uit het „Vnderscheit" over hem en over de lezers, voor wie hij zijn geschrift bestemd heeft, blijkt. Zij zijn ongetwijfeld gevestigd in een land, waar de oude kerk nog heerscht. Zoo alleen is de breedvoerigheid van zijne betoogen tegen mis en priesterlijke voorbidding, aanroeping van heiligen en vagevuur te verklaren; betoogen, in 't minst niet theologisch of akademisch, maar op leeken berekend en waarin de overwegingen van praktischen, godsdienstigen, zedelijken aard zijn, door het gezond verstand ingegeven of in treffende bijbelteksten zich aanbiedend. Maar is het Katholicisme, waartegen Pastor zijne „leer" rechtvaardigt, weinig fanatiek meer, Pastor's antikatholicisme is evenmin heftig. Slechts éénmaal ontsnapt „de Babylonische hoere" aan zijne pen [4]). Wij krijgen den indruk, dat de kerk zijn hart in 't geheel niet raakt, dat hij innerlijk ten eenenmale vreemd aan haar is of geworden is. Geen enkele bladzijde verraadt, hoe hier een man aan het woord is, die toch eenige jaren geleden die kerk nog diende [5]) en den zielestrijd, aan de breuk met haar verbonden, heeft doorgemaakt. Iets dergelijks als 'tgeen ook in de brieven der doopsgezinde martelaars zoo treft, die insgelijks schrijven zonder ooit, al was 't onwillekeurig, te verraden, dat zij katholiek geboren en getogen zijn [6]). Maar van bekendheid of aanraking met de protestantsche kerken, toen Pastor schreef toch al dertig jaren oud, blijkt evenmin iets. Hij schrijft over „de"

1) Ald., quat. Bb iij v, iiij r.
2) Ald., quat. Cc viij r.
3) Bl. 328 vgg. boven.
4) *Vnderscheit*, quat. R viij v.
5) Zie hierboven, bl. 321.
6) *Het Offer des Heeren* (in *Bibliotheca reformat. neerlandica*, II), bl. 30 vg.

predikanten, over de nieuwe bijbelvertalingen: uit niets [1]) blijkt, dat hij van 't verschil tusschen de oude kerk en de nieuwe ook maar notitie neemt. Vermeldt hij niet alleen predikers, die door den wijbisschop, maar ook zulke, die door overheid of gemeente zijn aangesteld [2]): dit wijst in Pastor's dagen niet noodzakelijk op eene onroomsche overheid. — Wat zijne eigene broederschap betreft, daarin is blijkbaar de davidjoriste richting nog sterk vertegenwoordigd, het gevaar van haar invloed nog groot. De naam wordt niet genoemd. Maar er is herhaaldelijk sprake van de „veelheid van vrouwen" bij de volgers van die richting en van hun „huichelen", hunne manier van voor het uitwendige veiligheidshalve meê te doen met de kerkelijke, ofschoon in hun eigen oog afgodische praktijken, waaronder echter, beweerden zij, het hart innerlijk rein en onbezoedeld blijven kon. Aan weerlegging van de leer dezer „valsche broederen" — „broederen" blijft Pastor hen noemen — wijdt hij zelfs een geheel hoofdstuk, het twaalfde [3]). Met hen gingen vele anderen op één punt mede. Althans Pastor acht een breed betoog noodig tegen de deelneming aan het „valsche avondmaal", het avondmaal, samen met boosdoeners, ontuchtigen, vervolgers genoten [4]). En naast David Joris' leer leefde nog eene andere dwaling [5]) voort, eene van vrij wat bedenkelijker aard, die van Batenburg, Cornelis Appelman en huns gelijken. Hare volgers droomden nog steeds van een aardsch koninkrijk van Christus — Munster was nog niet vergeten [6]) — en achtten allerlei diefstal, straat- en zeker vooral kerkroof geoorloofd, bewerende dat dit in hun geval in 't geheel geen stelen was. Immers wat de anderen, de „heidenen" bezaten, bezaten deze onrechtmatig; het was eigendom des Hemelschen Vaders en kwam derhalve rechtens geenszins aan die ongeloovigen, maar aan hen, Gods echte kinderen en dus wettige erfgenamen diens Vaders, toe.

Al die „valsche broederen", tegen wie Pastor zich aldus wendt, vormden intusschen in de broederschap eene minderheid, de laatstgenoemden zelfs niet meer dan eene kleine fractie. In de meerder-

— —

1) Tenzij uit *Vnderscheit*, quat. G ij r en aanteekening 3 aldaar. Zie ook hierboven, bl. 332.

2) *Vnderscheit*, quat. E vj v.

3) *Vnderscheit*, quat. S vij v—T v v. Zie ook quat. A viij v; E ij r en daarbij aanteekening 5; F iiij v, v r.

4) Ald., quat. R vij v volgg.

5) Ald., quat. T j v, ij r.

6) Ald., quat. A ij r, A viij v; S vij v volgg.

heid harer kringen voelde hij zich volkomen te huis en op zijne plaats, behoudens natuurlijk in de leer over Zoon en heiligen geest, waarin hij tegenover hare meeste leden, althans tegenover zijne mede-oudsten stond. Maar anders: bij hem klinken de tonen, die men juist in die kringen verwacht: het betoog, dat God nooit het geloof geeft tenzij op het gehoor van de leeringen der Schrift [1]); dit of dat is voor „de verstandigen" geschreven [2]); een ieder „vrijhe zijn geweten" [3]). Misschien geloofde hij reeds niet meer aan de ééne gemeente Christi, veeleer aan tal van op zich zelven staande gemeenten [4]) en luidt hij het Independentisme in. De godsdienstige vragen, waarop „de leden der gemeente van Jezus Christus" een ander antwoord gaven dan hunne omgeving en die dus hen vooral bezig hielden, waren blijkbaar geen andere dan die, waaraan Pastor zijn hart had verpand. Tot zekere hoogte geldt dat ook van die antwoorden zelve. Maar hier gaan hij en de zijnen toch soms eigen wegen. Pastor is de vertegenwoordiger van ééne bepaalde zijde in hun denken en streven; hij is dat zeer beslist; hij is dat in zijn tijd onder de ons bekende leiders der broederschap alléén. En wel van de minst exclusieve, van de ruimste en breedste opvatting van 'tgeen haar kenmerkt. Het meest komt dat uit [5]) in zijne zienswijze over gemeente en ban, voorts hierin dat bij hem de scheiding van, eigenlijk de tegenstelling met de wereld wel niet ontbreekt, maar zooveel minder scherp wordt gevoeld dan bij Menno en bij vele martelaars. Slechts een enkele volzin in zijn boekje ademt den geest, volgens welken de wereld, die niet in „de gemeente Gods" is opgenomen, in den booze ligt. Pastor biedt de zuiverste uitdrukking van de richting der vroege doopsgezinde broederschap in hare lichtzijden. Niet zóó, dat hij juist al datgeen uitspreekt wat aan de meerderheid harer trouwste geloovigen in dien tijd gemeen was. Zijne uitbanning heeft wel anders geleerd. Maar in dezen zin, dat wat hem drijft en de overtuigingen, waartoe hij is gekomen, in het vervolg in al klimmende mate het kenmerkende van de geestelijke leiders dier gemeenten is geworden; dat wij in hem het zuiverst ontmoeten wat aan de broederschap, althans in ons land, haar eigenaardig cachet heeft geschonken.

---

1) Ald., quat. L ij v.
2) Ald., quat. L iiij r.
3) Ald., quat. F v r.
4) Zie boven bl. 341, aanteekening 1.
5) Zie boven, bl. 340, 343.

In het voorgaande is meer dan eens melding gemaakt van de verschillende vertalingen van den Bijbel, waarvan Pastor zich bij zijne bewijsvoeringen bedient. Dat hij zulk een groot aantal van deze raadpleegde, is te begrijpen. Op den juisten zin van iedere bijbelsche uitspraak, die dikwijls zoo verschillend werd weergegeven („dath Greex hefft mehr dan einerley Důtsch" [1]), kwam het hem aan; tot in de fijnste schakeeringen vorscht hij naar dien zin; en voor het bepalen daarvan konden juist die vertalingen hem van veel dienst zijn. Kwam misschien daarbij, dat eene of andere vertaling van een tekst meer dan andere met zijne eigenaardige ziens-wijze strookte en dat hij zich dan gaarne op zulk eene vertaling beriep? Van die, welke hij heeft geraadpleegd, noemt hij de zuricher, zoowel de latijnsche als de duitsche, de straatsburger, oude latijnsche bijbels en „Düdesche testamenten" [2]). Soms geeft hij zelfs den druk, dien hij gebruikt heeft, op [3]). Onder die „düdesche testamenten" rekent hij ook de nederlandsche; of misschien bedoelt hij daarmede alleen deze. Immers al gebruikt hij voor onze taal ook den term „nederlandsch" [4]), hij doet dit niet om daarmede een taaleigen, van het „duitsch" (in de toenmalige beteekenis) onderscheiden, aan te duiden. Als hij tegenover Menno zich op de door dezen gebezigde vertaling beroept en die „yuwe verdütschung" noemt [5]), kan hij hiermede kwalijk iets anders dan eene nederlandsche vertaling, zooals die door Menno gebruikt werd, of desnoods eene platduitsche hebben bedoeld. Eene andere beteekenis trouwens kunnen, verzekert mij mijn ambtgenoot Te Winkel, aan wiens voorlichting ik met name te dezer plaatse zooveel dank, in een geschrift als dit „vordütschen" en „vordütsching" moeilijk hebben; niet b. v. die van vertalen in het algemeen, waaraan men anders licht geneigd zou zijn bij de „auersettinge off vordütschinge Pagnini" [6]) te denken. Van zulke nederlandsche uitgaven wordt intusschen bij Pastor geene met name genoemd, behalve dat hij een paar maal van de vordüt-

---

1) *Disputation,* quat. Z ij v.
2) Ald., quat. Bb ij v; *Vnderscheit,* quat. B v v.
3) *Disputation,* quat. Bb iiij v. 4) Ald., quat. V ij v.
5) Ald., o. a. quat. Z ij v.
6) Ald., quat. Bb iiij v. Deze *Biblia latina* is in 1541 te Lyon verschenen.

schinge Erasmi [1]) en dan die ééne maal van die van Pagninus spreekt. Inderdaad bestaan er, zooals men weet, vertalingen van Erasmus' latijnsch N. T. [1]); en Te Winkel houdt zich overtuigd, dat er ook zulk eene vertaling van Xantus Pagninus' „Biblia latina" [2]) of van de herziening daarvan, die, waarop hij mij opmerkzaam maakt, door niemand minder dan Servetus is bezorgd, bestaat. Wij zullen volgens hem deze hebben te zoeken in de Nieuwe Testamenten, vóór 1554 uitgegeven, het waarschijnlijkst in de meermalen herdrukte van Hendrick Petersz. van Middelburch, Antwerpen 1541.

Maar Pastor neemt geenszins blindelings deze of die vertaling van de teksten, die hij aanhaalt, over. Hij heeft daarbij telkens den grondtekst geraadpleegd; zet, en dit soms zelfs vrij breedvoerig, de gronden uiteen, waarop hij — want hij kent alleen aan den oorspronkelijken tekst gezag toe, die alléén geldt [3]) — de eene vertaling boven de andere voor de juiste houdt; en tracht die gronden ook aan die lezers, die Hebreeuwsch noch Grieksch verstaan, duidelijk te maken [4]). En hij verstaat dien oorspronkelijken tekst niet alleen, zoowel den hebreeuwschen als den griekschen; maar verstaat ook de grammatica van beide talen zóó dat hij in staat is de juistheid van eene of andere vertaling te controleeren. Bij de verklaring van het O. T. raadpleegt hij dat ook in het Grieksch. Voor de beteekenis van verschil van lezingen heeft hij oog; hij houdt ook b. v. rekening met de omstandigheid, dat volgens Origenes en Hiëronymus het Evangelie van Mattheüs oorspronkelijk in het Hebreeuwsch is geschreven [5]). Hecht iemand er eenige waarde aan te weten aan welk vertaald O. T. Pastor de voorkeur gaf, dan kan hij misschien iets dienaangaande opmaken uit de psalmtelling, in het „Vnderscheit" gevolgd. Bij de boeken van het O. T. maakt hij het onderscheid tusschen die, welke door

---

1) O. a. *Vnderscheit,* quat. L vij r; *Disputation,* quat. Z ij r vgg. Zie o. a. Van Druten, *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling,* 1897, II, bl. 445 vgg.

2) Ald., quat. Bb iiij v.

3) Ald., quat. Z ij v en elders.

4) Zie o. a. *Disputation,* in quat. Z ij r en v het betoog over Rom. 9 : 5; *Vnderscheit,* quat. F vj v; J viij v; M iv v.

5) Voor een en ander: *Vnderscheit,* quat. B v v; D iiij v; J j r; J viij v; M iiij v; S iij v; *Disputation,* quat. Bb iiij v; Cc ij v; en de plaatsen, in de voorgaande aanteekeningen aangehaald.

Jezus en de apostelen zijn „gebruket", en die, met welke dit niet het geval is geweest [1]). Deze laatste, ook de apocryphen, haalt hij echter op den rand even goed aan als de kanonieke, hoewel hij er geen verbindend gezag aan toekent [2]).

In 't voorbijgaan merk ik op, dat Pastor in het „Vnderscheit" gewag maakt van een boekje van zijne hand, „Van menschengebaden" [3]), dat ons van elders niet bekend is. Evenmin als „Van de barmhartigheid Gods", door Nicolai-Bullinger genoemd [4]), en de boven, bl. 322, genoemde „Disputation mitt Dirk Philips", door Sandius vermeld. Nog bestaat van hem „Een Concordantie oft Register der ganschen Bibel: ... gecolligeert door Adam Pastor. Ghedruct An. M.D.LIX". Dit boekje [5]) is evenals het „Vnderscheit" tot nog toe nergens dan in de Doopsgezinde bibliotheek gevonden.

In de taal, die hij schrijft, blijft Pastor zich bij verreweg de meeste woorden steeds gelijk. Zij is het Nederduitsch, nader bepaald het Saksisch of Westfaalsch. In plaats van de lange o staat geregeld de lange a: framen, wa(e)nen, belaven, hape, vthraden (uitroeien); zelfs verraten (verrotten) en nachthans; Gades, genit., maar het meervoud hiervan is doorloopend Goede. Daartegenover staat, dat geregeld voor ja yo is gezet. Verder schrijft hij: gij hebben, gij werden; schlapen voor slapen, schal, schoellen, daarnaast echter op de volgende bladzijde sal [6]); suhen voor sehen; thotreden, thoknirschen voor ver(zer)treden en „zerknirschen"; gedancken voor gedachten; er voor ihr of ihre; loechen voor loechenen. Op eene enkele plaats schijnt mij de taal meer nederlandsch gekleurd; hij spreekt verder ook van kallinge, „der papen fabulen en kallinge" [7]), naar ik meen, eene zuiver vlaamsche uitdrukking. Opmerking verdienen nog Brudtlacht, Spetzen, verhalten, het genoemde Gedancken [8]) en misschien goloeven [9]).

Voor de regelen, bij het ter perse leggen van dezen herdruk

---

1) *Vnderscheit*, quat. T vj v.

2) T. a. p. en vooral aldaar quat. D j v, ij r.

3) Ald., quat. S vij v. 4) A. w., bl. 97 *a*, 151 *c*.

5) Het is in kl. 8° gedrukt: de paginatuur loopt van A 1 tot X 4. De naam Adam Pastor op den titel is reeds oudtijds met inkt doorgehaald om hem onkenbaar te maken.

6) *Vnderscheit*, quat. B iij r en v. 7) Ald., quat. Q i v; V ij v.

8) Ald., quat. H j v; P v v, vij v; B iiij r. 9) Ald., o. a. quat. E v r.

gevolgd, verwijs ik naar de voorrede op dit deel van de Bibliotheca. Ik voeg daaraan slechts toe, dat ů telkens is opgelost in oe en dat het verschil in de u's uit het boekje ook hier overal is in acht genomen. De zetter van het origineel bezigde n.l. 4 u's: u, ü, ŭ en ů. Nu zijn deze verschillende lettertypen door elkaar gebruikt, zonder dat ik eenige reden kan ontdekken voor de keus van de eene hier en de andere daar. Op dezelfde bladzijde vindt men vlak onder elkaar sülue en sůlue; Sůluer en Suluer; duuel, düuel en dŭuel [1]); hyrůmme, darumme en darümme [2]); Zurcker en Zürcker; dutsch, dŭtsch, Duedesch [3]). Oorzaak van deze verscheidenheid zal wel zijn het gebrek aan een voldoend getal letters van geheel dezelfde type en — de slordigheid van den druk, waarop ik reeds boven, bl. 320 wees. Als sterk voorbeeld van dit laatste lette men op het daar genoemde quat. F vij r van het „Vnderscheit" en de aanteekening bij die plaats.

Maar hoe weinig keurig noch ook het oog bekorend in dit opzicht, om zijn inhoud is ons boekje, het „Vnderscheit", aantrekkelijk genoeg. Het is een gedenkstuk (en het éénige gedenkstuk, dat tot ons is gekomen) van eene godsdienstige richting, die bij monde van Pastor ten onzent voor het eerst optrad en dit aanstonds deed in even scherpzinnige als degelijke betoogen van niet dan opbouwende stichtelijke strekking; die door de kerken en godgeleerden eerst werd voorbijgezien, straks geminacht of uit de hoogte bestreden; maar die tevens, in de vrome en te gelijk naar helderheid van inzicht dorstende leekenwereld van stap tot stap verder dringend, eerlang een belangrijk aandeel in de leiding van het Protestantisme zou erlangen en heeft behouden.

---

1) Ald., quat. R iij v; B ij v; D iij r.
2) Ald., quat. T iij v.
3) *Disputation*, quat Bb ij v, iij r.

Vnderscheit

Tusschen rechte leer vnde valsche leer der twistigen articulen, de hyr vor angetekent syn: dorch

A. P.

3. Regum 3.

Gbiff dynen knechte ein vorstendich herte, dat he dyn volck richte, vnde dat he vnderscheit hebbe, tusschen gudt vnde quaet.

Leuit. 10.

Wyn vnde alle dar men van druncken wert, salstu vnd dyne kinder mit dy nicht drincken, als gby gaen werden yn de woninge der getuchnisse, vnde gby werden nicht steruen. Dith wert ein ewich gesette syn ynn yuwen geslechten. Vp= dat gby vn= derscheit hebben, tusschen billich vnnde vnbillich vnde tusschen rein vnde vnrein

(.˙.)

A j v

Thom eersten.

Vnderscheit tusschen den waren Got vnde valsche Goede, de schrifft dar van.

Thom tweden.

Vnderscheit tusschen de rechte vnde valsche leer van de menschwerdinge Jesu Christi.

Thom derden.

Vnderscheit tusschen den rechten vorsoener vorloeser offte salichmaker: vnde de valsche vorsũners, vorloesers offte salichmakers.

Thom veerden.

Vnderscheit tusschen den rechten midler offt vorspreker, vnd de valsche midlers.

Thom vyfften.

Vnderscheit tusschen de rechte vnde valsche leer van de tydt der gnaden.

Thom sesten.

Vnderscheit tusschen den predigers, de van Got gesent, vnd de valschen, de van sick suluen lopen: ock welcker men hoeren sal.

Thom seuenden.

Vnderscheit tusschen de rechte penitentia, vnde valsche penitentia.

Thom achten.

Vnderscheit tusschen den rechten vnde valschen gelouen: tusschen de rechte vnde valsche nye geborte vth Godt: tusschen de rechte vnde valsche gemeinte Christi.

Thom negende.

Vnderscheit tusschen rechte vnde valsche doepe. //

A ij r

Thom teinden.

Vnderscheit tusschen dat rechte vnde valsche auentmael.

Thom elffden.

Vnderscheit tusschen Gades insettinge, vnd menschen insettinge.

Thom tweelffden.

Vnderscheit tusschen de leer, der rechten vnde valschen broederen: also van Ryke, Koeninck, veelheit der Wyuen, vnde andere valsche vryheit [1]).

1) Evenals quat. A viij v en elders is hier aan Munster gedacht. Zie de *Inleiding*, bl. 354.

Thom derteinde.

Vnderscheit tusschen de rechte vnde valsche boeken, vnde worumme dit boeck vnderscheit genoemet were.

Noch ys hyr by gedruckt de dispution [1]) van der Godtheit des Vaders, des Soens vnde des hilligen Geistes, So *A. P.* mit synen vorwanten [2]) yn voeryaren [3]) tho lubeck muntlick vnd schriftlick gehandelt hefft mit M. S. vnde sinen vorwanten. //

1) Misschien drukfout voor: „disputation". Maar ook „dispution" komt voor.
2) Niet eigenlijk ons „geestverwanten", maar „vrienden", „aanhangers".
3) Zie *Inleiding*, bl. 319 boven.

A ij v Supplicatie. *ICK* bidde demoedichlicken *K. M.* Koeningen, Hertzogen, Forsten, Grauen, Heren, Banierheren, Ridderen, Junckeren, Heerschapen: ock alle Auericheiden, vnde Beuelhebberen. Ghy willen doch genedichliken vpnemen dusse bedinge vnde smeekinge, vor my vnde myne broederen (de also gesinnet syn ym gelouen, als dith Boeck vormeldet) alse [1]: Dat ghy doch mede lyden vnde barmherticheit, an vns, yuwe willige vnderdanen (de wy doch van herten geneget syn vnser Auericheit, de vns nicht tegen vnse conscientie offt geweten, gebeden ghehorsam tho syn) bewisen willen: vnde laten vns suluen vor Godt rekenschap geuen, van vnsen gelouen, vnde latet Godt richten auer vnsen gelouen, dewile wy doch nicht einen menschen vp den gantzen eerdtbadem leth doen: ock ewich genen menschen begeren leth tho doèn. Bedenckt doch dat de schrifft secht, dat de framen synt schape genoempt, de int leste gerichte
Mat. 25. sollen hoeren: [2]) Komet gy gebenedyden myns vaders, vnde besittet dat Ryke etc. Vnd van sodanen hefft Christus de Apostelen gesent,
Mat. 10. als lammer vnder [3]) de Wuluen. So nu vnse genedige Auericheit is van dusse framen offte schaep Christi, so wert se sick ock genedichlicken tegen vns vinden laten: vnde offt men alrede meinden, dat wy (vnser leer haluen) de Wůlue weren: so mochte noch-
A iij r tans // ein schaep genen Wulff biten. Dat ein wulf is yn valscher
Matt. 7. 10. leer: dat is ock ein Wulff mith voruolgen. Wy voruolgen yo
2. Timo. 3. nemandt. Et ys geschreuen: Alle de Godtselichlicken willen leuen yn Christo Jesu, de moeten voruolch lyden. Moeten se voruolch lyden, so wil hyr vth volgen: dat de voruolget werden, allene vmme saken des gelouens, syn de rechte Christen: gewisser dan de, de
Ro. 8. yemandt vm syn geloue voruolgen. De Christen werden geachtet
Mat. 24. als slachtschapen. Vnde werden van alle menschen gehatet, vmme
Jo. 15. den name Jhesu. Wo wal se nemandt leth doen, nochtans werden
Jesa. 59. se van de Werelt gehatet. Vnd de affkeren van de boessheit, de moethen als ein roeff en [4]) wech genamen werden. Wente alse

---

1) Verkorting van „alsoo"; later weer afgekort tot „als" ; zie quat. N vijr.
2) In 't oorspronkelijke staat eene punt.
3) Er staat: »vnde"; eene drukfout.
4) „Enwech" is één woord.

Petrus secht: Jdt befroemdet se, offte ydt ys en selsen [1]), dat gy 1. Pet. 4.
nicht mit se lopen yn eren vnbehoerliken wesend, darumme lasteren se yuw: wolcker sollen rekenschop geuen den, de bereit is tho richten de leuendigen vnde doden. Wo wal wy weten, dat wij vorfolcht moeten werden, vm de gerechticheit: so wolden wy nochtans gerne dat minste voruolch hebben, vnnde hadden gerne dat ydt ein weinich min mochte werden, vmme vnser swackheit willen. Vnde wo wal dath den Christen dat voruolch gudt is, so is nochtans den voruolgers nicht gudt. Wenthe se antasten Godt dar mede yn syne oge appel. // Hyrumme bidden wy, vnse genedige Aue- A ij v
richeit dorch de barmhertícheit Gades, vnde dorch den Heren Joan. 9.
Jhesum, de vmme vnsent willen so vele depe rode bloedige wůnden entfangen hefft. Latet yuw doch bewegen, dat Christus secht. Weset barmhertich, als yuwe Vader barmhertich is. Dar Jesus Luc. 6.
ock thouoeren van gesecht heft, dat he is gůdich auer de vndanckbaren vnde boesen. Dunckt vnser genedigen Auericheit, dat vnse geloue quaet is, se nemt [2]) nochtans tho einen voerbelde, de barmhertícheit des soene Gades, auer de ebrekerinne [3]): de doch na den Joan. 8.
gesette, den dodt schůldich was. Secht doch ock Jesus. So ghy Matt. 12.
wisten wat dat ydt is, Jck wille barmhertícheit vnde gein offer- Hose. 6.
hande: so solden gy generley wys de vnschuldigen richten. Noch Matt. 12.
secht Jesus: Salich sint de barmhertigen, wente se werden barmhertícheit vorkrigen. Hirumme weset ock barmhertich auer vns, vp dat ghy ock barmhertícheit vorkrigen van den richter der leuendighen vnde der doden. Vp dat, dat yuw dar gein gerichte sunder Jac. 2.
barmhertícheit wyderuare: also den gescheen sal, de nicht barmhertich [4]) gewest syn: als Jacobus secht. Also bedenckt ock van Lu. 16.
den armen Lazaro, vnde van den rycken man, den vmme syner vnbarmhertícheit, namals ock nicht so vele barmhertícheit gescheen mochte, als ein drape waters vp syne tungen. Vnde bedencket doch ock, // Wanneer wy alle vor den richtestoel [5]) Christi ghesat A iiij r
werden, vnde ein yegelick wert dar vor sick suluen reden geuen. Ro. 14.
Dar wert de here gheachtet werden als de knecht. Goldt vnde 2. Cor. 5.
Sůluer wil dar nicht helpen. Dar sal men reden gheuen van allen Jesa. 24.
ydelen offte vnnutten worden, de ein gespraken hefft. Dar wert Jer. 13.
ock ein yeder entfangen, dar na als he ghedaan hefft, gudt offte Pro. 11.
quaet. Lathet vns doch dar sůluen rekenschop geuen, vnses ghe- Ese. 7.
louens haluen, nha der leringhe Paul. Wy beropen vns des vp Zeph. 1.
syn gherichte. Neemt Gallion tho einen vorbelde, de auer des ghe- Matt. 12.
2. Cor. 5.
Ro. 14.
Act. 18.

1) „Is hun zeldzaam, vreemd". 2) Drukfout voor: neme.
3) De echtbreekster, overspelige uit Joh. 8.
4) Er staat in 't origineel: „barhertig". 5) Zoo staat doorloopend voor „richterstoel".

louens saken nicht wolde richten. Entfanget ock de leringhe Gamalielis, de ynn desser saken geraden hefft, also seggende: Vnde nu segge ick yuw, holdet yuw aff van desse menschen, vnde lathet se gaen. Wenthe ys de raet offte dat werck, vth denn Menschen, so wert ydt vorghan. Js ydt Auerst vann Gade, so moegen ghy ydt nicht vorstüren, dat ghy ock nicht gefunden werden tegen Gade tho stryden, Dewyle ghy dan Godt an synen ogeappel slaen, wanneer ghy syn Volck slaen offte antasten,: so seet wal tho wat gy doen. Voruolgen gy einen Christen, so vorfolge gy Christum suluen: als Paulus dede, do Jesus Christus suluen tho em sprack: Saule, Saule, wat vorfolgest du my? He sprack. Here, we bistu? // Vnde de Here hefft gesecht: Jck bin Jesus den du voruolgest, ydt is dy hart tegen den prickel tho treden. O gy Eddele heren, lath aff, lath aff, voruolget Jesum nicht lenger, yn synen Lydtmaten. Vnse sake behoert vnder dat gerichte Christi, des gelouens sake behoert nicht vnder dat werreltlicke swert, sunder de behoert vnder dat sweert des geistes, welcker is Gades wordt, als Paulus secht: Eph. vj. Hefft en [1]) schaden gedaen mit syn wordt, de moth ock mit Gades wordt (welcker is dat sweert des geistes) gestrafft werden. Dar mede wert de Antechrist offt wederchrist, gedoedet werden. Jesus wert alle Heyden slaen mit den sweert syns mundes. Doen wy tegen Gades wordt, so sal vns dat wordt richten, als Jesus secht: So myne worden yemandt hoert vnde nicht geloefft, ick richte em nicht. De my vorwerpet vnde myne worde nicht entfangt, de hefft de em richtet. Dat wordt dat ick gespraken hebbe, dat wert em richten yn den lesten dagen. Sal vns dat wort richten, wanneer wy dat wordt nicht annemen, offte nicht geloeuen, worumme willen vns dan de menschen ock richten mit den vthwendigen schwerdt, Sollen wy dan twe doede tho gelicke steruen? Jesus secht: De nicht geloefft de is nu vordoempt offte gerichtet. Willen gy vns dan noch ein mal richten, vnde straffen syn gerichte [2])? noch secht Jesus: De den sone // nicht geloefft, de wert dat leuen nicht seen: sunder de torn Gades blift vp em. Noch secht he: de nicht geloefft, de is vordoemt. Js desse straffe vnd dit gerichte nicht genoch auer vngeloeuen? Den apostelen genoechde hyrynne wal yn grother sünde, se en leuerden den der Auericheit nicht auer tho doeden, de mit syne steeffmoder ebrekerie gedaen hadde. Ydt was em [3]) genoch, dat se dar mede nicht vor-

Act. 5.
Zech. 2.
Act. 9. 22. 26.
A iiij v
1. Cor. 12.
Ephe. 5.
2. Tessalo. 2.
Apoc. 19.
Joan. 12.
Joan. 3.
A v r
Joan. 3.
Marc. 16.
1. Cor. 5.

1) Een, iemand.
2) Zijn (Gods) oordeel veroordeelen, afkeuren, te niet doen.
3) „Hem"; waarbij de schrijver in plaats van aan de apostelen, zoo even genoemd, aan Paulus alleen denkt, van wien hij die uitspraak aanhaalt.

mengden, vnde dat se dar nicht mede ethen, vnde dat se em vthnemen van der gemeente j. Cor. v. Dat vthnemen, vth doen: is nicht anders dan buten der gemeinte Christi achten tho syn: als Matt. 18. ein Heyden vnde toelner laten syn. Hadden se em vort doeden laten, so were em nicht tidt der beteringe gegunt: vnde dan were de geist nicht beholden bleuen, yn den dage des gerichtes, na den worden Pauli: auerst se gunden em de bekeringe. Solden se em 1. Cor. 2. ock vth der stadt gejaget hebben, so hadde Paulus nicht geschreuen: dat men dar mede nicht vormengen [1]) vnde ethen solde. Auerst 2. Cor. 3. 1. Cor. 5. so grůwelicken ban hebben de Apostelen nicht geholden. Se dodeden de ock nicht, de de Besnydinge wedder ynuoeren wolden. Se Act. 5. 1. Cor. 5. doededen ock nicht, de dar lerden, dat gene vpstandinge der doden 1. Cor. 15. were. Se doededen ock nicht, de do [2]) lerden, dat de vpstandinge 2. ti. der doden all do gescheen were. Se hebben ock nicht gedoedet, Apo. 2. de der Nicolaiter leer lerden // Se hebben ock nicht gedoedet, de A v[v] do leerden, dat de dach des Heren do kamen solde. Orsake, ere Apo. 2. mester Christus Jesus hadde em gelert, se solden van beiden tho 2. Tess. den arne [3]) tho laten wassen: Mat. xiij. Se weren ock gestraft do Luc. 9. se vrake wolden hebben. Och offte nu de predicanten ock also Matt. 23. deden, so solden se nicht alle vnschuldich bloet vp sick laden. De jemant auerleueren, de syn aldermeist schuldich. Dit behoert yům- Joan. 19. mers den predicanten nicht tho. De yemant lyflicken schaden doen, de moegen lyflicken gestrafft werden. Wy begeren yo nemant leit Deut. 13. 18. offt vordriet tho doen. Jn den gesette worden gedoedet, de van Godt afwisenden vp creatursche Goede [4]). Wy begeren allene de genade, van vnse g. h. dat men vns nicht van Got dringe offt dwinge tho creatursche vnde gemakede Goede, vnde tho ander wercke, de tegen de schrifft syn. Wente doen wy solcke wercke, so moethen wy schricken vnde beuen: alse de, de nicht dan vordoemnisse vor ogen sehen: na lude der schrifft. Rom. j. j.Cor. vj. Gal. v. Eph. v. Apo. xxj. xxij. Och worumme wil men vns in de helle dwingen? warumme gůntmen vns nicht, dat wy vor vns sůluen Rom. 14. moegen reden geuen, vor den richtestoel Christi? Wente de schrift lert nicht dat men ketteren doeden sal. Ock leren dat andere Doctoren: alse Eusebius jnt theinde boeck jnt v. cap. secht: Ketteren salmen nicht doeden, auer men sal se vorbeteren // Leest [A vj r] ock [5]) xxiij. questio. jnt v. ca. circumcelliones vnde Augustinum

1) Er staat in 't origineel: „vormegen".
2) Toen. Ook het volgende „al do" is „als toen".
3) Erndte, oogst. 4) Goden.
5) Bedoeld is het *Decretum* van Gratianus c. 1. C. 23. qu. 5. „Circumcelliones" naar het aanvangswoord van dezen canon.

tegen Crescouium jnt xlvij. ca. vnde jnt iij. boeck v. vnde lj. ca. Dit sulue schrift nu thor tydt Johan Spretel van Rotwil [1]). Jn Sebastiaen Francken Kroniken vint men der Doctoren vele [2]). Dit hebbe ick angetekent, dat *M. G. H.* dar vth vorstan, wo altyt gelert is, datmen nemant doeden sal vmme syn geloue. Offtmen vns
Joan. 12. 13. vorwyten wil etlike vproersche [3]), so bedenckt: dat de Apostelen konden [4]) nicht beteren, dat Judas ein deeff vnde vorreder was. Solde men dit Christo vnde synen jungeren vorwyten? Solden de
Apo. 2. Apostelen Christi entgelden, dat der Nycolayter leer yn de ge-
1. Corin. 2. meente ghekamen was? Solden se ock entgelden, dath ein yn der
2. Timo. 2. gemeente mit syn steeffmoder hoerde? Offte dat Hymeneus vnde
Gal. 2. Philetus leerden, dat de vpstandinge der doden do [5]) alrede geschehen were? Offte der valsche broederen? offte des Dyorrephes?
Joan. 3. offte solde se entgelden der rytende Wůlue, de vth der gemeinte
Actu. 20. solden vpstaen? Solden se ock entgelden der veele Antichristen
1. Joan. 2. offte wedder Christen, de van se vthgegaen weren. Leue heren latet dith den vnschůldighen nicht entgelden, dat de schuldigen gedaen
Ezech. 18. hebben. De vader sal nicht steruen vor de sůnde syns sons vnde de sone sal nicht steruen vor syns vaders sůnde. Offt men secht. Hadden gy wat vryheit, so solden ghy so wal vproersch syn als
[A vj v] de // anderen. Antwordt. Leue G. H. ydt is yümmers gein recht noch gewoente, dat men yemant richte, eer he misdaen hefft. Gy laten yo nemant als einen deeff hangen, vmme des willen, dat ghy vormoden, dat he wolde stelen, so ghy em leuen lethen. Ghy laten ock yo geinen man ratbraken, als einen mordener, darum dat ghy vormoden, he wil morden. Hyrumme doetet vns ock nicht, darumb dat ghy vormoden, dat wy solden quaet willen doen. Jdt is ein arm her, de syne broecke nicht vorwachten kan [6]). Jdt steit yům-
Exod. 23. mers geschreuen: Den vnschuldigen vnde gerechte salstu nicht
Deut. 27. doeden. Vnde vorfloket sy de de gauen nimpt, dat he slae de selen, des vnschuldigen blodes, vnde alle volck sal seggen Amen.

Hyrumme gy leue G. H. dewile gy nicht sollen vor vns in den

---

1) Johan Spreter (niet: Spretel) uit Rottweil was in 1527 predikant aan St. Stephen te Konstanz, later professor in het klooster te St. Georgen in Wurttemberg. Welk geschrift van hem bedoeld is, weet ik niet. Zie over den weinig bekenden man Keim, *Schwäbische Reformationsgeschichte*, 1855, S. 150; (G. Bossert) *Württembergische Kirchengeschichte*, herausgeg. vom Calwer Verlagsverein, 1893, S. 299, 339; Issel, *Die Reformation in Konstanz*, 1898.

2) Die hetzelfde leeren, n.l. dat het ongeoorloofd is ketters te dooden.

3) N.l. dat er ettelijke oproerige geesten onder ons zijn.

4) Er staat in het origineel: „konde".

5) Toen. Er staat: „... doden, do ..."

6) Die 't niet stil afwachten kan, dat hem door de schuldigen op hun tijd de boete wordt betaald, door hen de straf wordt geleden.

lesten gherichte staen: so bedenckt dat Godt secht. De yuw anroeret de roeret em yn synen oge appel. Welcke ys gespraken van de gemeinte Gades, de do ock gheuencklick hadde gewest yn Babilonien. Och slaet den almechtigen dan nicht yn syn oge appel, sehet yuw wal vor wat ghy doen. Nemet doch ein exempel offte vorbelde an de de sick tegen Gades volck geset hebben, vnde bedenckt wo Pharao gestrafft is. Vnd wo de rotten Core, Dathan, vnde Abirom leuendich in de Erde vorsuncken syn, mit allent, dat se // hadden. Vnde wo de Babilonische Koeninck voerworpen is, dat he moste grass ethen, als ein beest. Wo elendigen Antiochus is vmmekamen. Wo Herodis van den woermen ghevreten is. O gy edele heren sehet tho, dat gy Godt vor oghen hebben, de de Koeningen vp vnde affsettet. De hefft Auericheit geset tho fundamenten offte grundtuesten der Erden. Auerst he hefft se nicht tho gruntuesten des Hemmels geset. O neen, den Hemmel wil he suluen regeren, he is de Here van den Hemmel Psalmo cxlviij. he is de Here des hemmels, vnde der Erden. Auer hemmelsche saken hefft he ock nemandt geset tho richten, anders dan synen sone Jesum Christum, den richter der leuendigen vnde der doden. Den heft he gewalt gegeuen yn den hemmel vnde vp der Erden. Desse gewalt in den hemmel heft he nemant mehr gegeuen. Allene mit Gades wort (welcke is dat sweert des geistes) moegen geistlicke saken gerichtet werden, van de geistlicken. Godt is ein geist. Hyrumme richtet he geistlike saken, de ock geistlick moeten gerichtet werden. He vndersoecht herten vnde nieren. He is ock allene ein kenner der herten aller menschen kinder. Paulus secht ock dat Godt de vorborgen saken der menschen richtet. Noch secht he. De my richtet is de Here. Darumme richtet nicht vor de tydt, bis dat de Here kompt, de ock apenba//ren wert de vorborgen (dingen) der dusternissen, vnde wert der herten raet apenbaren. Hyrumme behoeren de saken des ghelouens vnder dat gerichte Gades. Darumme tastet em nicht yn syn recht, stoetet em nicht vth syne richtestoel. He wil yn geistliken saken, gein swert van yseren vnde stoel gebrucket hebben, in sunderheit jnt nye testamente, dar nicht Moses ampt is, sunder dar deners des geistes syn. De moeghen geistelicke saken, geistelicken richten, als Paulus secht. Dit doen se ock mit den sweerdt des geistes, welcker is Gades wordt. Wil Got ander straffe hebben in syn ryke, dat kan he suluen wal doen: he hefft nicht van noeden dat gy em helpen syne vyende straffen. He is den Baal nicht gelick, dat yemant behoefft vor em kyuen [1]), vnde em helpen vnde redden. Hyrumme hoert

Sach. 2. Exod. 14. Nu. 16. 26. [A vij r] Deu. 4. 1. Macha. 6. 2. Act. 12. Dani. 4. Mich. 6. Matt. 11. Acto. 10. 17. Matt. 28. Ephe. 6. 1. Cor. 2. Jo. 4. 1. Corint. 2. Jer. 17. 3. Reg. 8. 2. Par. 6. Rom. 2. [A vij v] 1. Cor. 4. Matt. 13. 2. Cor. 3. 1. Cor. 2. Ephe. 6. Judic. 6. Psalm 2.

1) Ten zijnen bate te strijden.

den Koenincklicken propheten Dauid, dar he also secht. Nu vorstaet o ghy Koeningen, vnde lathet yuw vnderwysen o ghy richters der Erden. He secht, richters der Erden, hy secht nicht: ghy richters des hemmels, vnde der hemmelschen offte geistelicke saken.

Mich. 3. Hoert ock den propheten Micha, dar he tho den Koeningen secht vth den munde Gades, de also sprack: Jck hebbe gesecht, leuer [1]), hoeret doch gy hoeffden Jacobs, vnde gy Foersten des huses Jsrahels, de gy dat gude haten, vnde dat quade leeff hebben: de gy

[A vij r] de hůt van se en wech riten [2]), vnde dat fleisch // van eeren ghebeenten. Vnd de ghy eten dat fleisch myns volckes, vnde hebben de hůt affgetagen, vnde eere gebeente tho braken [3]), vnd to houwen, gelick als yn einen ketel, vnde als dat fleisch midden yn den potte. Dan werden se tho Got ropen, vnde he wert se nicht vorhoeren: vnde he wert in der tidt syn angesichte van se vorbergen, ghelick

Mich. 2. als se eere quade wercke gedaen hebben. Hoert den alderhoechsten Heren, dar he secht: We den, de boessheit dencken, vnd de quaet doen, yn eren slaepkameren, de dat doen, als ydt des morgens licht wert: wenthe de gewalt is yn eren handen tho vordrucken. Vnde se hebben de ackers begert, vnde mit gewalt genamen, vnde ock de hüse. Vnde se hebben de genamen, vnde hebben den man vnder gedruckt, vude syn huss: den man vnde syn erffnisse. Darumme secht Got also: Sue [4]) ick dencke quaet auer dith geslechte, dar ghy yuwe helse nicht vthtrecken solt: vnnde sollen nicht so stolt wandelen. Leest dit, vnde nemet dit tho herten: vp dat ghy Naboth

3. Reg. 21. (ick meine de vnschuldighen) nicht lathen doeden, vmme des ackers willen: vp dat de worde des Propheten, ock mynen G. H. nicht angaen, dar also steit: eere [5]) Foersten sint inwendich als rytende Wülue, de den roeff rouen, bloet tho storten, de selen tho vor-

Ezech. 22. deruen: vp dat se gyrichlicken de gyricheit gebrucken. Vnde als

[A vij v] noch geschre-//uen is. Eere Voersten synt midden vnder se, grim-

Zeph. 2. mende Lewen, ere richtern synt Wulue des auendes, vnde gein ghebeente blifft bis yn de morgen tydt. Sulckes sy verne van mynen G. H. dat se sodanige solden syn: Auerst vele leuer, sodanige als

Act. 18. Gallion, de auer des gelouens saken gein richter wolde syn. Voruolget ock nicht vth fruchten van ander heren [6]), vnde gedenckt, dat Pilatus darvmme nicht wart vrye, dat he Christum richtede

Jo. 10. vth fruchten des Keysers. Legt vns doch nicht vp, vpror, veelheit

---

1) Lieve. De komma achter „leuer" is door mij toegevoegd.

2) Weder is even als quat. A iijr „enwech" één woord; „riten", de huid afrijten, aftrekken.

3) Verbroken. Het duitsche „zer" in zerbrechen, zerreissen.

4) „Zie". 5) Er staat in 't origineel: „... steit. Eere (ihre, hunne) ..."

6) „Vrees voor andere heeren", n.l. den Keizer: zie het slot van dezen zin.

der wyuen, offte dergeliken gruwelen mehr [1]): der wy doch vor Godt vrye syn. Hadden wy sodanen gelouen so solden wy ock wal hůchelen, dat men vns nicht solde kennen: vnde doen alles, wat gy gerne hebben wolden, vp dat wy vnuoruolget mochten bliuen. Allene begere ick myner G. H. gnade in gelouen saken: Lath vns doch darinne vor den richtestoel Christi rekenschop geuen, vor vns suluen. Myn Godt kent my wal so, dat ick so gesinnet byn. Wo my ein mensche vp den gantzen eerdbodem, mit Bibelsche schrifft vorwinnen konde, offte bewysen konde, dat ick in yenigen artickel des gelouens gefeilt hadde, offte noch feilde: ick wolde van herte gerne afstaen, vnde entfangen myne bescheminge dar vor, vor yederman. Auerst myn conscientie offte geweten moste ersten auergetughet werden mit schrifften, // de vor Godt gelt. Hirumme B j r
begere vnde bidde ick demodichliken, van myne G. H. so my de gnade nicht gescheen mach, dat ick mit den geleerden mach apentlicken sprecken, van mynen geloue, yn fryheit alse by der Apostelen tiden, do de thohoerers vorfolchden, vnde weinich de oeuericheit. Dat men [2]) doch dan wille beseen laten dusse schrifften, dat de gelerden dar vth richten mith Gades wordt, off myn vnde myner mede broedern, vnd susteren geloue vor Godt bestan mach, edder nicht. Wert ydt mit Gades worde gerichtet, so weth ick wol: dat vele schoelen [3]) my dan leeff hebben, de my nu haten vnde vorfolgen, vnde gerne solden willen vorraden, vp dat se my mochten auer leueren: menende dat se Gade einen denst solden doen, so se my konden van dith leuent helpen: als Paulus ock mende, nochtans vorfolgede he dar mede Christum Jhesum sůluen. Dan ydt wert Godt betert weinich bedacht, dat beter were dat ein yeder vor sick suluen recht dede, vnde ordelde nicht eins anderen knecht, de synen eigen heren staet offte valt: dewyle ock ein yeder vor sick suluen sal rekenschop geuen, vor den richtestoel Christi. Godt geue einen yederen beter vorstandt. De sulue almechtige Got, geue mynen G. H. vele selicheit, vnde ein wyss vorstendich vnd gehoerich [4]) herte, tho Gades // loff, pryss, eere vnde heerlicheit: vnde B j v
tho vnser allen selen salicheit, Amen.

Acto. 4. 5. 6. 7. 9. etc.
Joan. 16.
Acto. 9. 22. 26.
Rom. 14.
2. Cor. 5.
3. Reg. 3.

Van den vnderscheet tusschen den einen, ewigen vnendtliken warhafftigen Godt: vnnde tusschen de valsche Goede, hebbe ick allene de bloten schrifft geset, welcker daruan klar den vnderscheit gyfft.
Deute. vj. staet.

---

1) Bedoeld zijn Munsterlen, 't blijkt uit het volgende „hůchelen", de Davidjoristen.
2) Er staat: „me". 3) Zullen. 4) Opmerkzaam, aandachtig luisterend.

JSrael hoere de HERE vnse Gode, is de eine Godt. Vnde du salst leeff hebben den HEREN dynen Godt yn dynem gantzen herten, vnde in dyner gantzen selen, vnde in dyner gantzen krafft. Vnnde desse worde, de ick dy hüde gebede, sullen yn dynen herte syn. Vnde du salst se wederümme dynen kinderen vortellen, vnde salst den dar van spreken, wanner du sittest yn dynen huse, vnde vp dem wege ynn der reyse, vnde wanner du tho bedde geist, vnd als du vpsteist. Vnde du salst se binden, tho ein teken an dyne handt, vnde se sullen syn tho ein denckzedel des voerhoeffdes vnder dynen ogen. Vnd du salst se schryuen yn de doerposten dyns huses vnnde ynn dyne porten. Leest Deutero. [1]) vj. xj. Matt. xxij. Mar. xij. Luce xvj.

Hyr van secht Jhesus, dat dith sy dath groetste vnnde erste gebodt: Matthei. xxij. Marci xij. //

B ij r Vnde Exo. xx. Deut. v. staet.

GODT hefft gespraken alle desse worde seggende: Jck bin de HERE dyn Got, de dy vth EgyptenLandt geuoert hebbe vth den densthuse. Du salst geine ander Goede vor my hebben. Du salst dy gein vthgesneden belde maken, noch gein gelikenisse der dingen, de bauen yn den Hemmel syn, noch der, de beneden vp Erden syn, noch der, de vnder Erden yn de Wateren syn. Du salst se nicht anbeden, du salst se ock nicht eeren. Deut. xxxij. staet. Seet nu dat ick bint, vnd gein Godt mit my.

Noch dar tho voeren int sulue ca. [2])

De HERE allene hefft em geleidt, gein ander Godt mit em. Noch ynt sulue ca. Se hebben den duuelen geoffert vnd nicht Gade, den vnbekenden Goeden, den nyen Goeden, de nyes gekamen syn, de yuwe Vaderen nicht gefruchtet hebben.

Psal. lxxxiij.

Se werden bekennen, dat du, wiens name HERE is, bist allene de alder hoechste yn allen Landen.

Du bist allene Godt. Psal. lxxxvj.

Jesa. xxxvij.

HERE der heerscharen, du Godt Jsrael, de du sittes vp de cherubim: du bist allene Godt auer alle rike der Erden. Du heffst gemaket Hemmel vnde Erden. //

B ij v Jesa. xliij.

Jck bin de erste vnde de leste, vnde anders dan ick ys geen Godt.

Jesa. xlv.

Jck bin de Here vnde gein mehr, vnde anders dan ick is gein Godt.

---

1) Er staat: „Detero".
2) Kapittel, hoofdstuk.

Noch int sülue ca.

Jck bin de HERE vnde gein mehr.

Noch int sülue ca.

Se hebbent nicht bekendt, de dar dregen dat holt eerer belden, vnde bidden den Got, de nicht helpt. Vorkündiget vnnde latet heer kamen, dar enbauen raetschlaget tho samen, we hefft dath van anfange vorkündiget, van de tydt aff, als he dat vorkündiget hefft? Bin ick nicht de Here? vnde dar is gein Godt mehr, anders dan ick, ein gerechtich Godt, vnd de salich maket, is nicht anders dan ick. Bekeret yuw tho my, vnde alle ende der Erden schoelen salich syn, wente ick bin Godt, vnde gein mehr.

Jesa. xlvj.

Weset gedechtich der voerigen tydt van ewicheit dat ick Godt bin, vnde gein Godt mehr; vnde gein ys my gelick.

Hose. xiij.

Du salst genen Godt weten anders dan my.

Johan xvij.

Dat is dat ewige leuent, dat se kennen, dy, den alleinen waren Godt: vnd Jesum Christum, den du gesent heffst. //

j. Corin. viij. B iij r

Van de spyse, de den Belden geoffert wert, weten wy, dat en belde offte affgodt nicht ys yn der werlt, vnde dat gein ander Godt is, dan de eine: Wente all synt ock de Goede genoemt werden, yt sy yn den Hemmel ofte vp Erden alse ock vele Goede synt, vnnde vele heren: auerst vns is ein Godt, noemlicken, de vader: van den alles, vnde wy yn em. Vnde ein Here Jhesus Christus, dorch den alles, vnde wy dorch em. Auerst yn allen is dat weten nicht.

j. Timot. ij.

Wente ydt is ein Godt, vnde ein midler tusschen Godt vnde den menschen, de mensche Christus Jesus.

Actu. xvij.

Godt de de werlt gemaket hefft, vnde allent dat dar inne is, na dem he ein Here des Hemmels vnde der Erden is, so waent he nicht in tempelen, de mit handen gemaket syn. Act. vij. Dat men geine creaturen offte geschapen dingen anbeden schal: Leset Roma. j.

Dat men gener menschen hande werck anbeden schal: Leset Deut. xxvij. ij. Paral xxxij. iiij. Reg. xix. Jesa. ij. xvij. xxxj. xxxvij. Je. j. Hose. xiiij. Psal. cxv. cxxxv. Ac. vij. xvij.

Dat desse Goede nicht spreken, noch ruken, noch seen, noch hoeren noch ghan koennen: Leset Psalm. cxv. cxxv. Jesa. xxxvj. // xxxvij. Jere. x. iiij. Reg. xviij. xix. ij. Paral. xix. Apoc. viiij. B iij v

Wo dat Godt de mennschen mit blindtheit sleit, vnde ere gebedt nicht verhoeren wil, de den affgoeden denen. Leest Judic. x. Deut. xxviij. Roma. j.

Wo de belden Deners edder affgoedendeners Gades Ryke nich schoelen besitten, de sick nicht beteren. j. Cor. vj. Gal. v. Eph. v. Apoc. xxj.

Van de beloefften, de men den belden doet, vmme gesundtheit tho krygen, Leest Jesa. xlvj. vnd de dusse boeke vor gudt kennen, lesen Sapi. xiij. xiiij. Bar. [1]) vj.

Van de valsche wunder wercke, Leest Deut. xiij. Matt. xxiiij. Marci xiij. ij. Tess. ij. Apoc. xiij. xvj. xix.

Dat men van de oeuericheit gedwungen wert tho afgoederye. Leest Dan. iij. vj. iij. Re. xviij. xix.

Dat men de afgoederye mith allen flyte schuwen sal Leest Deut. iiij. vij. j. Johan. v etc. Offtmen secht, dat desse schrifften syn gespraken van de afgoede der heiden, de nicht wisten dat ein ander Godt was, anders dan belden: [2]) So segge ick, dat se wal wisten, dat ein ware Godt was de, dar desse worde der schrifften tho gespraken sijn [3]). Wente ydt weren Jsraeliten vnd nicht heyden vnde
B iiij r se wolden beide Godt vnde den belden denen. Dar-//umme straffet se Elizah [4]), dat se den rechten Got vnde valschen Goeden tho gelike [5]) offt alle beide wolden denen, vnde sprack: wo lange hinken gy in twe gedancken? Js de Here, Got, so volget em: vnde is yt Baal, so volget em. Vnde iiij. Reg. xvij. staet, dat se den Heren früchteden vnde deneden, ock den belden. Dat straft ock Paulus j. Cor. x. ij. Corin. vj.

Vnderscheit tusschen de rechte vnd valsche leer, van de menschwerdinge Jhesu Christi [6]).

DEwile de twist darumme is, warher dat fleisch Christi is, offte ydt allene vth den Hemmel is, offte ydt ock van Marien ys: so gedencke ick voran tho schriuen, warher dat alle Adams kinder er fleisch hebben: vnde darna, warher dath fleisch Christi ys, vp dat men wete den vnderscheit tusschen dat fleisch Christi, vnde tusschen ander menschen fleisch.

Alle ander Adams kinder fleisch kümpt nicht allene van des Vaders fleisch: sunder beyde van des vaders vnde der moder fleisch.

---

1) Baruch.
2) In 't origineel staat eene punt.
3) D. i. „... dat zij, n.l. diegenen („de"), tot wie („dar tho") deze woorden enz.", wel wisten ...
4) Natuurlijk vergissing voor Elia.
5) Hier staat eene dubbele punt.
6) Zie over dit hoofdstuk de *Inleiding*, bl. 343 vgg.

Vnde is geschapen, dorch dat wordt, dat Got sprack, seggende: Wasset vnde vormeret etc. Gene. ij. Solde der kinder fleisch allene vann des Veders fleisch gewest hebben, vnnde nicht mede van der Moder fleisch, so hadde GODT nicht gesecht: Wasset, // vormeret: B iiij v
sunder he hadde gesecht, wasse vnde vormere. Auerst na den der Kinder fleisch ock mede solde heer kamen van der Moder: so hefft Godt syn wordt der scheppinge vnde segeninge gespraken, aldus. Wasset vnde vormeret yuw etc. Gene. ij. Also werth Abraham genoemet de steen, dar de Jsraelyten afgehouwen syn: vnde Sara wert genoemet de graff des poels [1]), dar se vth gegrauen syn. Jes. lj. Also leest ock Gen. iij. van des wyues saet. Vnde Gen. iiij. noemt dat wyff eren soene Seth, ein sact. Vnde Apoc. xij. werden menschen genoemet des wyues saet. Vth dessen alle, is apenbar: dat der Kinder fleisch, is nicht allene van den Vader: sunder ock van der Moder, dath nu etlike loechen. Vmme tho bewysen dath ydt fleisch Christi nicht van Marien is.

Nu volget van dem kinde Jesu.

WAT wy nu geloeuen schoellen van den fleische desses kindes Jesu, dat syne herkumpst anders is, dan ander kinder fleisch: dat moth vns in der schrifft geleret werden. Euen so vele, als de schrifft vthdruckt, dat ydt fleisch Christi syne heerkumpst ander hefft dan ander menschen, euen so vele moten wy ock geloeuen, dat de herkumpst des fleisches Christi anders is, dan ander menschen fleisch: vnde nicht mehr. Altidt nicht min noch mehr, dan de schrifft // secht. Auerst vth vnsen egen hoeffde moegen wy B v r
sulckes nicht dichten, vnse egen gudtdüncken vnde gude meininge, mach so vele nicht gelden: dat wy vth vnsen vornemen darna raden, vorkesen vnde dichten hyr van einen grundt des gelouens. Wente de valsche Propheten spreken eres herten gudtdüncken, vnnde nicht vth den munde des Heren, Jere. xxiij.

Thom ersten secht de schrifft, dat Maria hebbe genen man bekent, dar se van entfangen hebbe: sunder, dat se hebbe dar vann entfangen, [2]) dat de hillige geist in se quam, vnde dat se de krafft des alderhoegesten ommeschemede [3]), vnde ock dat darumme, dath hillige vth er gebaren, solde ein Sone Gades heten. Leset de worden, de Luce. j. stan, ock Matt. j. so werden gy dit also beuinden.

So wysen nu desse worden vth, de Mat. j. Luce. j. staen: dat

---

1) De nederduitsche vertaling naar Luther heeft hier (Jes. 51 : 2) „Bornegrouen", de Liesveldtsche „fonteynegracht", de oudste emdensche „graft". Pastor zal dit „poel" wel uit eene der andere talrijke vertalingen, die hij heeft geraadpleegd, hebben. Zie de *Inleiding*, bl. 356 boven.

2) Er staat in 't origineel eene dubbele punt.

3) Omschaduwde.

Maria anders entfangen hefft, dan ein ander moder: vnde dat darumme dith kindt einen andern Vader hefft, dan ander kinder: sunder desse worde wysen nicht vth, dat dith kindt Jhesus gheine moder hefft: ock bewisen desse worde nicht, dat desses kindes moder nicht sy van Adam vnde syns wyues saet: ock bewysen desse worde nicht, dat dit kindt nicht van syner Moder hebbe
B v^{r} entfangen na der tydt der entfanginge, also wal als ander // kinder van erer moeder hebben. Darumme lath vns hyr vth solckes nicht dichten sonder schrifft [1]).

Thom ij. secht de schrifft, dat nicht het saet [2]) eins mans sonder dath Gades wort, dat in den anfange was: Joan. j. Gene. j. Dardorch ock alles geschapen is: Gene. j. Psal. xxxiij. cxlviij. Joan. j. Dat sy fleisch geworden: Joan. j. Hyr steit nicht, dat dith wordt buten der moder allene fleisch geworden sy, offte hyr steit nicht dat dith wordt allene, sunder der moder thodoent, fleisch geworden ys. Warumme wil men dan solckes hyr vth dichten tegen de schrifft. Wente de schrifft, offte de hillige geist dorch Elisabeth [3]) noemt dit kint, eine fruchte des lyues Marie: Luce j. Auerst desse frucht, was de gebenedyde frucht eres lyues: Luc. j. Van der gebenedyder moder: Luce j. Wenthe Godt hadde Marien dorch den Engel gebenedyt, darumme was do er fleisch nicht ein vormaledydt fleisch, sunder ein gebenedyt fleisch. Do was de maledictie gekeret in benedictie.

Vnde [4]) vp dat gy nicht altho hart dringen vp dat woerdeken, gewoerden offte wert: Joan. j.: So moeten gy weten, dat Rom. j. Gal. iiij. staet ock geworden: na der Greecxs vnde Latyn. Ock yn sommige Düdesche Testamenten, noemlicken Rom. j. geworden
B vj^{r} vth den sade Dauid nha den fleische. Vnnde // Galat. iiij. gheworden vth dem Wyue. Vnde yn sommige Düdesche Bybelen vnd Testamenten steith, Rom. j. Galat. iiij gemackt. Wyder steit Gal. iij. dat he de floeck geworden sy. Nochtans is he nicht vorandert, vnde vorwandelt yn den floeck: sonder he ys allene ein gehangene yn den holte geworden: vnnde dar mede hefft he den floeck angenamen ader vp sick genamen, dat he is vorfloeckt geworden mit den floeke, de Deut. xxj. staet, aldus ludende: Vorfloeckt is, de gehangen wert yn dat holte Gal. iij. Darumme gelt dat wordeken, geworden ofte wert, nicht altydt so vele als vorandert offte vor-

---

1) Hier begint Pastor's bestrijding van de menschwordingsleer van Hoffman en Menno.

2) „Het saet" is door mij ingevoegd. De bedoeling moet zijn, dat niet dat zaad, maar Gods woord (dat in den beginne was ..., Joan. 1) zij vleesch geworden enz.

3) Hier staat eene dubbele punt.

4) Zie over het volgende de *Inleiding*, bl. 344.

wandelt yn ein ander wesent: sunder jdt gelt so vele als, also ein geworden den solckes angeit. Jck mene dat yo nemandt loechene, dat yn Gades worde sy eine krafft gewest: Gene. j. Psal. xxxiij. cxlviij. vnde Godt hefft in allen worden krafft gehat. Darumme wert ock Je. x. der krafft Gades tho geschreuen, dat Ge. j. vnde Joan. j. den worde tho geschreuen werth. Worumme anders, dan dat de krafft is dat wort edder krafft des wordes. Hyrumme geloeue ick, dat Johannes noemde dat, ydt wort: Joan. j. dat Lucas noemt de krafft des alderhoesten: Luc. j. De krafft des alderhoechsten wert ock Luce j. geset, in de stede des mans, dar van entfangen solde werden, na der natur. Dar vth // volget, dat dorch [B vj v] de werckinge der krafft des alderhoechsten, sy dat fleisch Christi geworden, vnde nicht vth de krafft vnde werckinge des mans; [1] dat hetet dan (na mynen vorstande) dat Wordt is fleisch geworden Joan. j. Darumme dat ydt fleesch Chr. Je. geworden is, dorch de werckinge des woerdes, edder dorch de krafft des woerdes, welcker is de krafft des alderhoechsten. Vnde ock darumme, dat ydt wort voreinicht ofte ein geworden is mith dat fleisch Chr., dat den woerde dat fleisch Chr. ock angaet, als Christo de floeck anginck, vnde ock vp em quam, dar vann de schrifft secht, he sy de floeck geworden. Gal. 3. Merckt wal vp de worden, de Gal. 3. staen. N. [2]) geloue is (na vormeldinge syner worden vnd schrifften) dat dit wordt sy yn den anfange gewest ein sulfstendich gebaren sone G. vnde sy also danen personliken Soen Gades gewest dat he sy gewest de Here, de den grundt der Erden gelecht hebbe, vnd de sy yn Marien gekamen, vnde de sy yn er fleisch geworden, offt vorwandelt in fleisch: vnd de sy yn Marien genert vnde geuoedt, als ein ander naturlick kindt van syner moder.

Aldus vorstae ick syne worde vnde schriften; is syn meninge so nicht, dat solde my leef van em tho hoeren syn, wolde he dan sulckes apenbar maken: my were leuer, dat // ick dit vnrecht [B vij r] vorstan hadde, dan dat dit waer were. Auerst dewyle he ock schrifft, dat Godt de Vader sy vnlydelick vnde vnsterfflick: sunder Godt de sone sy vmme vnsent willen sterflick geworden: so sorge ick, syn meininge wil nicht anders befunden worden, dan also, als gesecht is.

Bedenckt doch wat geloue is dith dat de schepper sal vorandert syn dath de schepper schal vorwandelt syn in fleisch, dath de Schepper schal van syn Creatur genert vnde geuoet syn, vnde dat de sal gestoruen syn, als ein sterflick mensche, ock is dith gesecht, dat ein vnsterflick Godt sal syn, vnde ock ein sterflick Godt? is ydt nicht den alderhoechsten altho seer vorachtet? Hadde he ydt

1) In 't origineel eene komma. 2) Menno. Zie *Inleiding*, boven bl. 322.

by einen Godt bliuen laten, so mochte ick gesecht hebben, dat de allene vnsterflicheit hefft j. Timo. vj. Vnde dath he secht. Jck leue ewichlick. Deut. xxxij. Auerst nu wert he velichte menen dat geit den vnsterfliken Godt an, den sterfliken Godt (na syn schryuen) den geit dat nicht an. O N., war is desse dyn grundt ynn der schrifft bewyslick? Dar nicht mehr dan ein Godt is, de den grunt der Erden gelecht hefft, alse Jesa. xliij. xlv. steit were de dan gestoruen, so were Hemmel vnde Erde, mit allent wath darinne is, thor stundt verswunden. Wenthe we solde dan ychtes wath vnderholden
[B vij v] hebben? vnde we solde ock dan, de einen (so // he gestoruen were) wedder vpgewecket hebben?

Bedenckt nu, willen gy N. leuer geloeuen, offt wille gy der schrifft leuer geloeuen? de van den schepper secht, dat he allene vnsterflicheit hefft j. Timot. vj. Deut. xxxij.

Christus Jesus is genoemt Gades soene: Luce j. Darumme dat he vth Godt gebaren is: Joan. j. iij. etc. Ja darumme, dat des vaders geist: Matt. x. dat is, de hilge geist yn Marien quam, vnde dat se de krafft des [1]) alderhoegesten vmmeschemmede: Luce j. Vorstaet dat dar steit, darumme.

Also ock, darumme dat he vth syner moeder gebaren is, wert he genoemet, er erstgebaren soene: Matt. j. Luce ij. Leue, war hebbe gy yewerlde gelesen, dat van ein kinde mach gesecht werden: gebaren vth syner moder, in solcker [2]) maten: dat dat sulue kindt nicht schal hebben fleisch van syner moder fleisch vnde blodt? vnde dat gebaren schal heten slichtes dorch geghan [3]), sunder ychtes wat annemen offte ychtes wat hebben van syner Moder? Mat. j. steit: van welckerer is gebaren Jhesus. Ghy mochten seggen, dar sal stan, vth welckerer; [4]) vnde vth, gelt nicht so vele als, van. Antwert. Js dat war, so sal ock Matt. j. staen, dat in er entfangen is, dat ys vth den hilligen Geiste. So gelt dar uth den hilgen geiste,
[B viij r] ock nicht // so vele als, van den hilgen geeste. Wenthe ydt kan dar nicht anders genamen werden, dan vp de ander stede. Also steet ock Mat. j. De Koeninck Dauid hefft Salomonem gebaren vth Vrias wyue. Gelt hyr vth, so vele dat Salomon nicht angenamen hefft van Vrias wyue: so gelt dith wordt, vth welckere, ock so vele: dat Jesus nicht angenamen hefft van Marien. Also steith dar ock vth Thamar: vth Ruth etc. Gelt nu dat eine wordt, vth, ock nicht so vele als, van. Offte menen ghy, ydt moete so vele

---

1) In 't origineel staat: „der".
2) In 't origineel: „socker".
3) ... en dat „geboren (zijn)" niet meer zal willen zeggen dan „doorgegaan (zijn)" zonder (daarbij) van zijne moeder iets aan te nemen ...
4) De kommapunt is door mij ingevoegd.

gelden, als ghy hebben willen, dat ydt gelden sal? Auerst vp dat ghy weten, dat vth gelt ock so vele, als van: [1]) so wetet, dat Adams wyf ys vth syner syden genamen, vnde was ein ribbe van Adams ribben: Gene. ij. Darvan secht Paulus: Dat wyff is vth einen man j. Co. xj. Offte ick hyr sproeke vth der schrifft des olden Testamentes sette, de vp ander personen gespraken syn, de figuren vp Christum gewest syn: so vorwytet mi [2]) solckes nicht. Wente ick do ydt darumme, dat [3]) myne tegensprekers, vnde der geliken: de noemen se wal belofften van Christo. Gen. 3. staet, dat Godt sprack tho der slangen: Jck werde vyentschop setten tusschen dy vnnde den wyue: tusschen dynen sade vnde eren sade. Datsulue werth dy denn kop tho knirschen [4]) etc. //

Dith hefft N. gegloseert, dat dith saet des wyues is de warheit: [B viij v] vnd wil also dith saet geistliken vorstan, vnde dan noch sal dith Christus syn: ersten Geistlick, darna de liflicke Christus, leuer war hebben gy gelesen dath de warheit wert genoemt eins wyues saet? Gades wort is wal geliket, by ein saet des ackers: Matt xiij. Auerst war is Gades wordt ock geliket by eines wyues saet? Wo sal dan desse vnschrifftlike glose bestan, dewile doch ock menschen, eines wiues saet genoemet werden? Och bedenckt dat gy ein mensche Apoc. 12. sint, vnde bekendt: dat gy moegen so wal feylen, als ick bekenne, dat ick gefeylet hebbe [5]). Abrahams kinder vnde syne nakoemelinge werden syn saet genoemt: Gen. xiij. v. xvij. etc. Vnde Godt sprack tho Abraham. yn dynen sade schoelen gesegent werden alle geslechte der Erden. Gen xxij. Hyr van secht Paulus. Jn dynen sade, welcker is Christus. Gala. 3. Hirumme dür [6]) ick nicht seggen, dath Christus Abrahams saet nicht gewest is, dewyle Paulus gesecht hefft, Christus were Abrahams saet. Dar ock Godt noch wal meer gesecht hefft tho Abra. noemliken aldus. Jn dy schoelen alle geslechte der Erden gesegenet werden. Gen. xij. Wanner desse seghen is gescheen in Abraham, is dar dan noch nichtes mith allen van Abraham gewest, darinn solckes // gescheet is [7])? Godt secht C j r dar Jn dy, in dy, dy, dy: secht he, vorstaet dat. N. leert, he sy

---

1) Er staat in 't origineel: „als van. So ..."

2) Er staat „nu", blijkbaar eene drukfout.

3) In de nu volgende woorden is iets uitgevallen of in de war.

4) „Tho", gelijk meermalen, voor het duitsche „zer"; zerknirschen. Zie aanteekening 3 op bl. 370 hiervóór.

5) N.l. toen ik evenzoo dacht als gij tegenwoordig nog doet.

6) Durf, waag.

7) Als nu deze zegen in Abraham geschied is, is er dan in datgeen (eig. in degene), waarin die is geschied (vervuld), in 't geheel niets van Abraham (aanwezig) geweest? M. a. w.: zou die zegen dan niet vervuld zijn in wezenlijke afstammelingen van Abraham?

Abrahams saet genoemet, vmme der beloefften willen, nochtans sy he gentzlicken nicht Abrahams saet, offt ock nicht van Abraham. Js dith nicht so vele gesecht, dath Godt hebbe Abrahams saet beloefft vnde nicht geholden? Welckerem willen gy nu leuer geloeuen? Gade offte N.? [1]) Sal Godt legen, vnde N. warhafftich syn bauen Got? dat sy verne. Jdt sy leuer also. Dat Godt bliue warhafftich vnde alle Menschen loegenhafftich Roma. 3. Etlike menen, Christus sy geistliker wyse Abrahams saet genoemet, gelick als de geloeuige Heiden Abrahams saet genoemt werden Gal. 3. Auerst ydt wil nicht bestan. Wenthe dan solde Christus allene vmme syns gelouens willen, werdich gekendt werden, vor Abrahams saet gerekent tho werden. Wente in der maten, werden de geloeuigen Heiden Abrahams saet genoemt, darumme dat Abraham er Vader is, des gelouens haluen. Leest Gene. xvij Rom. iiij. Gala. ij. Achtet Christum Jesum doch nicht min dan Abraham. Hebre. ij. staet, dat he de Engelen nicht angenamen hebbe: sunder Abrahams saet hebbe he angenamen. Dit heft N. vthgelecht, he hebbe Abrahams
Cj[v] saet angenamen tho vorloesen [2]): vnd de guden // Engelen bederuen [3]) solckes nicht. Hyrynne hebbe ick ij. gebreken. Dat erste is, dat he nicht allene Abrahams saet verloeset vnde vorsoent hefft: sunder ock de gantze werlt j. Joan. ij. Alle menschen: Rom. v. j. Tim. ij. Alle de geloeuen. Joan. 3. Dat anderde gebreck is, dat he ock de, de in den Hemmel sint, tho rechte gebracht vnd vorsoent hefft. Ephe. j. Col. j. Auerst men bedenckt nicht, dat van Abrahams saet solde de segen gescheen: Actu iij. Gal. iij. Ock secht Christus, dat de selicheit is vth den Joeden: Johan. iiij. Orsake. Jdt is apenbar, dat vnse Heere vth Juda is vpgeghan: Heb. vij. Dewile dan de Engel ock secht. De dar is vth den geslechte Juda: Apoc. v. so doer [4]) ick nicht seggen, dat he nicht is vth den geslechte Juda. Vth einen geslechte syn, is mehr dan dar dorch gaen [5]).

De schrifft secht. Ein roede werth vthghan van den stamme Jesse, vnde ein twych wert wassen van syner wortelen: Jesa. xj. Dith twych bekendt Paulus vor Christum. Roma. xv. Segt my nu, hefft dat twych nichtes van dat dar ydt vth wasset? Hyr holdet by, iustum germen Dauid, vp düdesch, den gerechten schott Dauid, offte vthsprutinge ader gewas Dauids, offte plante Dauids, dar van Jere. xxiij. xxxiij. Hefft ein schot edder vthsprutinge dar nicht van,

---

1) Dit vraagteeken is door mij ingevoegd.
2) Verlossen. 3) Bedürfen, behoeven. 4) Durf.
5) Volgens de menschwordingsleer van Hoffman en Menno was het Woord slechts door Maria's schoot heengegaan, zonder met haar lichaam in eenige aanraking te komen; de oude leer van Valentinus c. s.

dar ydt vthsprutet offte wasset: Hyr // holt ock by. De frucht C ij r
der lenden Dauid. ij. Reg. vij. Psal. cxxxij. Actu. ij. Hirumme staet geschreuen. En secht de schrifft nicht, dath van den sade Dauid, vnde van den flecke Bethlehem, dar Dauid was, werth Christus kamen? Joan. vij. Noch. Gebaren vth den sade Dauid nha den fleisch: Rom. j. Gebaren vth den wyue: Gal. iiij. dar dith de schrifft secht, so doer ick nicht seggen, dat he nicht is vth den sade Dauid: dewyle ock steit Rom. ix. De vaderen, vnde de, van welcken is Christus na den fleische. Vnde noch. Van deses sade hefft G. den Jsrael na de beloefften thogebracht den salichmaker Jhesum: Actu xiij. Vnnde noch. Wess [1]) gedechtich Jhesum Christum vpgesthan, vth de doden, vth den sade Dauid, na mynen Euangelio ij. Timo. ij. Dith Euangelion Pauli en doer ick nicht straffen. Wyder is geschreuen. Jck Jhesus hebbe yuw mynen Engel gesendt, dit den gemeenten tho tůgen. Jck byn de wortell vnde dat geslechte Dauids: Apo. xxij. Hyrumme doer ick nicht seggen. Du bist nicht Dauids geschlechte, dewile he ock Dauids soene genoemet wert Mat. j. etc. Vnde ock des menschen soene. Matt. viij. ix. x. xj. xij. xiij. xvj. xvij. xviij. xix. xx. xxiiij. xxv. xxvj. Mar. ij. etc. Datmen secht, he sy vns gegeuen, dat slut hir nicht vp: went // he wert C ij v
euen wal nicht genoemt vnse sone. he ys vns dartho nicht gegeuen, dat wy em vor vnsen sone solden hebben. He is ock de wortel Dauids, als he de plante Dauids is. Jer. xxiij. xxxiij. Vnde als wy dan Adam offte mensche syn. Vnde noch secht de schrifft. Nha dem de kinder gemeinschop hebben fleisches vnde blodes, so is he ock desgeliken der suluigen deelhafftich geworden. Heb. ij. Hirumme doer ick nicht seggen, dat he ock nicht deelhafftich geworden sy dersůluigen, vorstaet kinder fleisch vnde blodt.

Dat Christus genoemt wert de frucht des lyues Marie: Luce j. Dath hefft N. vthgelecht dorch gelikenisse der frucht des ackers, in der meininge, dat he hebbe nochtans nichtes mit allen van eeren lyue angenamen. Leue bedenckt doch, nimpt dat saet des ackers nichtes nicht an vann der Erden offte acker? [2]) Wo kuemtet dan dat man den acker messet [3]), vnde bringet gene frucht foert sonder regen: als Heb. vj. steit. Leest Gene j. so sollen gy vinden, dath de frucht des ackers mit den sade van der Erden kumpt. War hebben gy gelesen, dat eine fruchte des lyues is, de nicht van den lyue hefft? Etlicke seggen. Js syn fleisch van Marien fleische, so moste ydt ock vorgenckelick syn, vnde denn Dodt schuldich syn: wenthe ydt is geschreuen. De stoff wert wedder tho der Erden

1) Wees.
2) Er staat hier in het origineel eene punt.
3) Mest.

C iij r keren. // Ecc. xij. Ge. iij. Ock dat fleisch vnde blodt Gades ryke
1. Cor. 15. nicht beeruen sal. Antw. Dit leste wordt geit den fleisch Chr. nicht an, wente ydt geit vnsen fleische ock nicht an, na der vpstandinge j. Cor. xv. j. Tess. iiij. Jck hape gy loechen ys nicht, dat Christus fleisch vnde blodt hadde, auerst ydt was ein gesegende frucht des gesegenden fleisches Marie: Luc. j. Vnd was dat hillige Luce j. Ock is dat fleisch Christi in de Erden offt int graff gekert. Matt. xij. xxvij. etc. auerst Gene. ij. iij. Eccle. xij. is nicht geschreuen, dat Adams fleisch gentzlick vorwandelt solde werden yn Erden. Wente dat wert anders befunden. j. Tessa. iiij. Cor. xv. Ock einsdeels in Henoch: Ge. v vnde in Elizah [1]) .iiij. Rege. ij. Were in Christo nicht van Adam gewest, so were Adam nicht gestoruen yn den dode Christi: vnde dan were dat wordt, dat Godt sprack, dat Adam steruen solde: Gęn. ij. iij. nicht voruult in den dode Christi, so dar nichtes van Adams fleische gestoruen were, in dat steruen Christi. Vnde dewyle in Christo ock mehr was dan Adams fleisch, noemliken Gades wort, Gades geist, Gades natur [2]), vnd ein vnschuldige wandelinge: so is he gewest dat vnschuldige Lam, dat nicht mit syner egen schuldt, solck einen iamerliken dodt vordeent
C ij v hadde: so is he soda-//nen vnschuldigen gewest, dar dat gesette van secht. Den vnschuldigen vnde gerechten salstu nicht doeden: Exo. xxiij. Dewile dan Godt synen vnschuldigen soene hefft steruen laten, den der moder schult (de er angeeruet was) nicht anginck: so ys yn synen dode mehr gescheen, dan Adams schult betalt: vnde derhaluen hefft em de Vader weder vorweckt, vnde also is Adams dodt vorwunnen vnde jnt leuent vorandert. Rom. v. j. Cor. xv. Adam heth ein mensche, vnde nichtes mach mit rechte ein mensche genoemt worden, dath nicht Adam offte van Adam is: Actu. xvij. Vnde Christus is ein mensche: Joan. viij. Rom. v. j. Tim. ij. De anderde mensche wert Christus genoemt j. Cor. xv. alse de nu nicht was de erste sterflike mensche, sunder de anderde vorweckede mensche, de wedder vpgestan was: de ock in syner lyfliken geboerte Godt tho einen Vader hadde [3]), vnde wedderumme vth den doden gebaren was: Actu. xiij.

Offt men secht Adams sundige fleisch konde nicht vorloesen. Darvp segge ick. Christus hefft suluen nicht gesundiget. Vnde wat Adam sundige fleisch (so jdt so heten sal) nicht vormochte, dat vormochte dat vnschuldige wort vnd de Godtlike natur yn em. Godt was in Christo ij. Cor. v. Col. ij. j. Timo. 3. De Vader yn em
C iiij r bliuende: // Joan. xiij. De sůlue, de vorsoende sick suluen de werlt dorch Christum Jhesum ij. Co. v. De vormoechte ydt wal, dat he

1) Evenals quat. B iiij r verwarring met Elia.
2) Zie bl. 345 boven, aanteekening 1.
3) Zie bl. 344 boven.

dorch em dede, den kan nemandt krafftloss maken. Wat wil men dan seggen, van nicht koennen vorloesen, dewile jdt Godt dardorch gedaen hefft? Phil. ij. wert nicht van de menschwerdinge gespraken: sunder allene dar van. Do he sick mochte denen laten als Gades Soene: vnde was vp Erden in bildtnisse Gades (als sommige Bibelen holden) offte in de gedaente Gades: vnd was de Here vnde mester dat he do deende, Matt. xx. Joan. xiij. als de nicht grot achtede als einen roeff, in sulcke beldnisse Gade gelick syn: alse de mit Godt hadde ein natur, geliken willen, geliken syn geist, gemoet, vnde begerten des herten: als ein recht belde (na den ynwendigen wesende [1])) des vnsichtliken Gades: Coll. j. Phil. ij. steit ock, nyt dat he de gestalte Gades vorlaten hefft, sunder wo he solckes nicht geachtet heft als einen roef, wente he nam sick solckes nicht an sunder he nam des knechtes gestalt an. Vnd wil men dith yo vp de menschwerdinge vorstan, dat hir steit: he hefft de gestalt des knechtes angenamen: so gelt dat wort, angenamen, so vele als van einen anderen angenamen oft entfangen. Wat is dan dat gesecht, yummers so // vele dat he syn fleisch van Marien C iiij v
flesche hebbe angenamen: als ein kint syn fleisch van syner moder annimpt. Mat. xj. steit, Vnder de, de van frouwen gebaren werden, is gein groter vpgestan, dan Johannes. Hirumme menen se, sal Christus nicht van frouwen gebaren syn: oft Joannes were groter dan Christus, als se meinen. Auerst se moesten vordan [2]) lesen: so solden se dar by vinden, dat noch ein groter is dan Johannes: darmede is yo ein vthgenamen. Wente dar volget aldus: Auerst de kleinste ym ryke Gades is mehr dan he. Js hirmede Christus nicht vthgenamen, so wyset my einen andern, de hyrmede vthgenamen is, de sick also vorkleinet hefft, als Christus gedaen hefft: Matth. xx. Joan. xiij. Phil. ij. Hebre. ij.

Dat Melchisedec Heb. vij wert genoemt sunder vader, sunder moder etc. Dat geit Christo anders nicht an, dan dat he dar by geliket wert. Darumme is darmede bewiset, dat Melchisedec geine moder gehat hefft: so is dar ock darmede bewiset, dat Christus geine moder gehat hefft. Vnde is darmede bewyset, dat Melchisedec gein fleisch gehat hefft vann syner moder: so hefft Christus ock gein fleisch van Marien flesche, na desser gelikinge. Jck meine gy bekennen yo wal, dat Melchisedec was // Gades prester. Gene. xiiij. C v r
Hebr. vij. vnd was darumme ein mensche, wat willen gy dan hyrmede bewisen, anders dan dat Christus sy ein Mensche als Melchisedec. Auerst vth andern schrifften moegen gy bewisen, dat Christus meer is, dan Melchised. doch hir ys nicht mehr bewyset,

1) Hetzelfde als: „wesen". 2) Voort, verder.

dan dat he Melchisedec gelick is. Dat my tegen geworpen wert, Joan. vj. sy dat flesch Christi genoemt: dat brodt vth den Hemmel. Darup segge ick. Thom ersten wert dar nicht gespraken, van vthwendich eten syns fleisches. Thom. ij. loeset my vp den sproeke Eph. v. noemliken. Gy synt lidtmaten synes lyues van synen flesche vnde van syne gebeende. Als gy my dith vploesen, so sal ick yuw lichteliken vploesen [1]) Joannis vj.

So verne als gy nicht seggen, dat ydt fleisch vnd de gebeente Christi, mit vnsen fleische vnde gebeente, [2]) van einen Adams fleische syn: so moten ghy thostan, dat Eph. v. allene van den ynwendigen deel des menschen gespraken wert, vnde dath egentliken van den inwendigen menschen, noemliken, als van gemoede, herte, geiste vnde sinne, wo wal dar fleisch vnde gebeenten genoemt werden, vmme de gelickinge. Darumme moth men al solcke sproeke
C v v kennen leren, vnde weten [3]), dat ein maneer van // spreken is, dat men noemt dat gantze wesent offt den person: vnde men menet nochtans egentliken allene einen deel dar van, vnde auer lang nicht mehr, dan einen inwendigen deel: alse. De vth Got gebaren is, j. Joan. iij. De nicht vth den blode, noch vth den willen des mans, noch vth den willen des fleisches: sunder vth Godt gebaren sint: Joan. j. Nochtans sint se mith lyff vnde seel her gekamen, dar alle boese menschen her gekamen syn: hebben fleisch vnde blode, van fleisch vnde blode, sunder allene is de ynwendige geist vth Godt gebaren. Soelck ein sproeke is: de olde mensche nye mensche: Ephe. iiij. Nye creatur ij. Cor. v. Vnde dar Christus secht. De soene des menschen de dar is yn den hemmel: Joan. iij. Na deser maneer van spreken, wert dat fleisch Christi genoemt: dat brodt van den hemmel: Joan. vj. Jn deser maneer der schrifft steit geschreuen, dat Christus was vor Abraham: Joan. viij. Vor Joanne: Joan. j., van bauen: Joan. iij., ersten in den hemmel: Joan. vj. Van den vader vthgegan: Joan. viij. xvj. De erst gebaren aller creaturen: Col. j., van bauen affgekamen: Ephe. iiij. De here vth den hemmel j. Cor. xv. Dauids Here: Matt. ij. De erste vnde leste: Apo. j. Welckes alle is egentliken nicht van den fleische
[C vj r] Christi gespra-//ken. Wedderumme is van dat lyff Christi gespraken, dat Christus gestoruen is j. Cor. xv. ij. Cor. v. vnde was dodt Apo. j. Dith kan nicht vorsthan werden, dat [4]) Christus mit lyff vnde Seel gestoruen sy, anders solde he myn [5]) syn, dan ander

1) Hier staat in het origineel eene komma.
2) In het origineel: „... gebeente: van einen Adams fleische syn. So moten ..."
3) Er staat in 't origineel: „wetet".
4) In 't origineel staat foutief; „dar". Met het voorafgaande is bedoeld: „dit kan niet zóó verstaan worden, dat ..." 5) Minder.

menschen: Matt. x. Ock kan dith nicht vorstaen werden, dat de erste vnde leste (welcker is de vnsterflicke Got j. Timo. vj. De lange beuorens gesecht hadde, ick leue ewichlick. Deut. xxxij. offt vnsehenlick Godt: xxx [1]). Joan. j. Rom. j. j. Tim. vj. Joan. iiij. Heb. xj.; dat de (segge ick) solde gestoruen sin, offte dat syn wordt, edder ock syne natur, solde mith Christo gestoruen syn: dewyle he allene vnsterflicheit hefft, j. Timo. vj. De vnsterflike Godt wert ewich wal vngedoedet bliuen Deut. xxxij. Ock blifft de gantze vulle der Godtheit, de in Christo waende, Col. ij. ewich wal vngedoedet. De person, dar de gantze vůlle der Godtheit lyffhafftich ynne waent, is sülue nicht dat gene, dat darinne waent. De hillige geist waent wal in den Christen [2]). Rom. viij. auerst de Christen sint suluen nicht de hillige geist. De Engel de van Joanne nicht wolde angebedet syn, de noemt sick ock de ersten vnd lesten: Apo. xxij. Nochtans was allene dat wort des ersten vnde lesten yn // den Engel. Sodaner sproeke is de schrifft vul. Darumme [C vj v] wolde ick wal, dat men sick beter bedachte er dat men de litmaten vort an vp de fleischbanck leuert, sunder orsake, vmme einen vnschrifftliken grunt.

Tho ein beslutinge segge ick. Got secht. Jck leue ewichlick: Deut. xxxij. Hirumme kan gentzliken nichtes van Godt steruen, ya nicht also vele dat syn wordt steruen mocht: vnde wanner syn wordt vorwandelt were [3]) in fleisch, so were Gades wordt gestoruen, welcker doch blifft in ewicheit: Jesa. xl. Dewyle dan nicht van Godt steruen kan, so is dat fleisch Christi dat gestoruen is, newerlde [4]) Gades wordt gewest.

Were ock Christus Jesus Gades wort personlick na den fleische, so were he nicht Messias gewest, wente Messias is so vele als, de gesalffde: vnd Jesus wert genoemt Messia offte Greecks Christus, dat is vp duedesch de gesalfde: Darumme dat Got heft em gesalfft mit den hilgen geist, vnde mit krafft: Actu. x. Vnd hefft em gemaket tho einen Heren vnde Christum offte gesalfft: Actu ij. Vnde Gades wort kan nicht gesalfft werden, darumme konde dat gein Messia offte gesalfde werden, wente Gades wort is hillich, vnde

---

1) In het origineel wordt met dit „xxx" eene alinea afgesloten en met „Joan. j enz." eene nieuwe alinea begonnen. Maer 't is duidelijk, dat de voorafgaande volzin: „Ock kan dith nicht vorstaen werden, dat de erste vnde leste" (waarachter „welcker is de vnsterflike ... Hebr. xj." een tusschenzin vormt) voortgezet of opgehaald wordt met: „dat de (segge ick) solde ...". In het origineel staat: „... Hebr. xj. Dat de"...

2) Er staat: „Christen. j. Rom."

3) Bij het afbreken van den regel is in het origineel „-delt" van „vorwandelt" uitgevallen, maar hier door mij ingevoegd. De geheele redeneering is nog steeds eene bestrijding van Menno.

4) Nergens; niet in de wereld. Dus: „in geen geval".

kan nicht hilliger werden, dan ydt ys: auerst menschen werden
[C vij r] gehilliget dorch dat wort: Joan. xv. // Ephe. v. Vnde dorch de predykinge des wordes wert de hillige geist gegeuen, darmede se gesalfft werden, alse ock Christus darmede gesalfft is. Act. x. Hyr wolde dan volgen, dat se loechen, dat he de Messia is, de dar loechen, dat he van Marien fleisch js, vnde [1]) dat he allene dath wordt gewest is. Darumme sehet tho, dat gy nicht loechen dat he de Messia is. Dith geue ick yuw tho eine gedechtenisse int ende Gott geue yuw dartho syne gnade, Amen.

Vnderscheit tusschen den rechten vorsoener vorloeser, selichmaker, offte betaler vor de sünde, vnde tusschen de valschen vorsoners vnde vorloesers.

JEsus secht. So leeff hefft Godt de werelt gehat, dat he synen einige gebaren soene gaff, vp dat ein yeder de yn em geloefft, nicht vorgha, sunder hebbe dat ewige leuen. Wente Godt hefft synen soene nicht yn de werlt gesent, dat he de Werlt richten solde:
Mat. 26. sunder dat de Werlt dorch em solde salich gemaket werden. Noch
Marc. 13. secht Jesus, dat he hebbe syn liff vor syne jungeren gegeuen:
Luc. 22. vnd syn bloet vor se vorgaten in vorgeuinge der sünden [3]). Noch
1. Cor. [2]) 11. sprack J. C. Mat. xx. dat he syn leuent wolde geuen tho eine vorloesinge vor vele. Also leret ock Paulus, dat wy vorloesinge hebben dorch syn bloet: Leest Roma. iij. // Ephe. j. j. Timo. ij. Heb. ix.
[C vij v]
Mat. 10. Vnde Petrus secht, dat is yn anders nemande selicheit, dar is ock
Actu. 4. gein ander name vnder den hemmel, den menschen gegeuen, darynne vns geboert salich tho werden. Hyr vth slute ick, is Christus Jesus allene de vorloeser, so sint alle ander vorloesers, valsche vorloesers. Vnde gewisse sint alle valsche vorloesers, de sick nu vpwerpen vor vorloesers: de selen na den dode vorloesen willen, vth den Vegefür (als se seggen) mit seelmissen, vigilien vnde na den belden lopen tho offeren vnde dergeliken. Orsake, de vorloeset is: de behoefft geine vorloesinge mehr. De ock nicht vorloeset is, dorch desen vorloeser, de Jesus heth, den kan ock gein ander vorloesen; offt dar moste ein beter vorloeser syn dan
Mat. 26. Jesus. Dar vth slute ick, dat de, den Jesus nicht vorloeset hefft:
Marc. 13. de wil wal ewich vnuorloeset bliuen. Jdt heft dussen vorloeser
Luc. 22. Jhesus, mehr gekostet, noemliken, syn lyff vnde blodt, dan ydt
1. Cor. 1. den anderen vorloesers kostet, de nicht mehr don, dan dat se wat

---

1) Hier moet niet uit het onmiddellijk voorafgaande „loechen" (loochenen), maar uit den geheelen gedachtengang „leeren" bij gedacht worden.
2) Zie *Inleiding*, bl. 345. 3) Er staat: „1 coll.".

singen vnde lesen, vnde tho den afgoeden reisen. Wo kan men Christum Jesum vele mehr vorachten, dan darmede, dat men secht: men wille selen vorloesen? Wat is dat anders gesecht, dan dat Jesus konde se nicht vorloesen, darumme moeten wy vorloesen: wy de bether ge-//hoer hebben by den vader, dan Jesus? Js dith [C vij r]
nicht wal gelastert? Dith bederfft [1]) nicht vele schriuens vnd dispu- Joan. 3.
terens, ydt is klar genoch Jesus secht ock. De geloefft yn em, de Marc. 16.
wert nicht vordoemet de nicht geloefft, de is vordoemet. Noch secht Joan. 3.
he, de geloefft vnd wert gedoept, de sal selich syn: de nicht geloefft, de is vordoemet. Noch ys geschreuen. De den soene geloefft, de hefft dat ewige leuent: de auerst den soene nicht geloefft, de sal dat leuent nicht seen: sunder de torn Gades blifft vp em. Hirumme behoeuen de geinen vorloeser mehr, de geloeuich gestoruen syn: wente se sint vorloeset dorch Jesum, vnde sint salich. Vnd de vngeloeuich gestoruen syn, de kan nemandt vorloesen, wente se syn vordoemt, vnde de torn Gades blifft vp se. Dar Gades torn vp blifft, de wert nummermehr salich. De hyr tegen spreken wil, de wil den sone Gades loegenhafftich schelden in den vorbenoemden worden, nu moth ein yeder vorstendich mensche, geloeuich offte vngeloeuich steruen: dar kan nemandt tegen. Doch ick segge: [2]) ein yeder vorstendich mensche de gehoert hefft. Js ock yemandt yn vnwetenheit ghestoruen, als ein kindt offte derghelicken: edder de wal ghelofft hebben, dath ghene, dath se gehoeret vnde vorstan hebben: vnde synth darynne getrůwe // ge- [C vij v]
uunden, so is ock geschreuen: dat vor vnwetende sůnde solde int Leu. 4. 8.
olde Testamente geoffert werden, vnde dan solde ydt em vorgeuen Num. 15.
werden: Leuiti iiij. v. Num. xv. Voer dith offer hebben se nu jnt Hebr. 10. 9.
nye testamente, den rechten vorloeser Christum Jesum: dese Jhesus hefft mith eine einige offerhande in ewicheit vulkamen gemackt de, de gehilliget werden. Dit staet Heb. x. Vnde also hefft he eine ewige vorloesinge gefunden, do he ein mal ingegaen is jnt hillige. Dit leset Heb. ix. War sal nu ein beter vorloeser herkamen? Dusse Luc. 23.
einige vorsoner Jhesus hefft ock vor vnwetende gebeden. He secht Luc. 14.
ock. De getruwe is int klene, de is ock getruwe int grote. Got Jone. 4.
hefft der Niniuyten vnwetenheit ock angeseen. Joannes secht ock 1. Joan. 2.
van Jesu. He is de vorsoninge vor vnse sůnde, vnde nicht allene Luc. 10.
vor de vnse: sunder ock vor der gantze werlde sunde. Darumme Joan. 5. 12.
sint se alle vorsoent, de dussen vorsoner nicht vorworpen dorch Joan. 3.
eeren vngeloue, dat se syn wort vorworpen, vnde willen Jesum nicht volgen, in syn leer vnde wandelinge. Dat is auerst de vor-

1) Bedürfen, behoeven.
2) De dubbele punt is door mij ingevoegd.

doemenisse dat dat licht yn de werlt gekamen is, vnd de menschen hebben meer leeff gehat de dusternisse, dan dat licht. De dan syn
Dj[r] wort nicht willen hoeren vnde bewaren, wanner yt em // recht angebaden wert, van de, de ydt yn der warheit hebben, ya leuedich yn der krafft off daet, yn sick hebben: de werden mit blindtheit geslagen. Deutere. xxviij. Vnde Johannes secht, De tho den dode sundiget, ick segge nicht dat ghy dar vor bidden soellen. Vnde Godt secht. Wanner de sünder affkeret van alle synen sünden de he gedan hefft, vnde hoelt alle myne gebaden, doet dat recht vnde gerechticheit: he sal dat leuende leuen vnnde nicht steruen. Alle syne sůnde sollen em nicht gedacht werden. Solde ick willen den dodt des sůnders, secht Goedt de Here, vnde nicht dat he affkere vnnde leuen? So auerst de gerechtige wedder affkeret van syne gerechticheit, vnd doet boessheit na allen gruwelen, de de boesshafftige doet, solde he leuen? Alle syne gerechticheiden, de he gedan hefft, schoellen nicht gedacht werden. Noch secht Godt. Ezechielis xxxiij. So de gerechte affkeret van syne gerechticheit, vnde doet boessheit, de sal darinne steruen. Vnde so de sůnder affkert van syner boessheit, vnde doet dat rechte vnd de gerechticheit: darinne sal he leuen.

Hyr vth is apenbar, dat Godt wil vns richten, als wy syn, vnde befunden werden: vor den dode. De sick dan bekert heft, den ge-
Dj[v] dencket Godt syner sunden nicht // mehr: solde he dan noch dar vor int Vegefuer, so wolde Godt em des noch dencken, vnde syn egen wort nicht holden. De ock ein gerechte vnde frame gewest were vnd hadde sick wedder tho vngerechticheit gekert: den wil Godt syne gerechticheit nicht gedencken, darumme mach de nicht mehr genade hebben, dan ander, de newerlde gerechticheit gedan hebben. Dusse konnen dan de nye vorloesers ock nicht
Matt. 18. vth der Helle vorloesen. Wente Jhesus secht. Wo ghy yuw nicht
1. Cor. 6. bekeren, vnd werden den kinde gelick, so moegen gy nicht yn-
Galat. 5. gaen yn dat ryke der hemmelen. Also ock dar van geschreuen is,
Ephe. 5. dat se Gades Ryke nicht besitten sollen. De koennen ock yn Gades
Apoc. 21. 22. ryke nicht gebracht werden, dorch desse nye vorloesers. Aldus
Matt. 7. bliuen nicht mehr dan ij wege, ein tho den leuen, vnde ock ein
2. Macha. 12. tho der vorderuinge. Dat is, ein tho den hemmel, de ander tho der helle. Hyr en tegen kan nicht schaffen [1]), wat Judas Machabeus

1) Opleveren, n.l. geen bezwaar opleveren. — Volgens 2 Makk. 12:42—46 bidden de Joden onder leiding van Judas den Makkabeër, dat de zonde, door hunne gesneuvelde geloofsgenooten begaan, onder wier kleederen geroofde heidensche versierselen waren gevonden, mocht worden uitgewischt; ook liet Judas te Jeruzalem zoenoffers voor die zonde brengen. Hij deed dus verzoening voor gestorvenen, opdat deze mochten ontheven worden van de zondeschuld, die op hen kleefde:

vth synen gůdtduncken gedaen hefft. Gůdtduncken moste mith Gades wordt auer ein kamen, anders wert dat gestrafft Deut. xij. Jere. xxiij. Hirumme moste ersten mith rechten bewyss bewyset werden, dat he recht vnde wal gedaen hadde: auerst nu is alle vorbenoemde schrifft dar en tegen. Ock hefft he nicht gebeden offte bid-//den D ij r lathen vmme vorloesinge der seelen, sunder vor de begangen sůnde, auerst dit boeck bewyset suluen, dat hyr mede gene grunt des gelouens gelecht mach werden: vele min mach dith boeck alle ander schrifften nedder leggen [1]). Wenthe de dith boeck gemaket hefft, de secht int ende van dith boeck also. Hyr mede wil ick der redde ein ende maken, vnde dat yo wal, vnde als der historien offt geschedenissen euen kůmt [2]): vnde dat wolde ick ock wal: is dith auerst min werdich, so mach men my wat thogeuen. Wente als altydt wyn drincken offte altydt water, entegen is [3]): Auerst des anderen [4]) gebruken genoechliken is. Also ock den leser, is ydt dat de redde altydt gedreuen werth: so sal se nicht angeneme syn. Darumme sal ydt hir geendet syn.

Dit is dat segel vnd slot desses boeckes, dar ydt syn ende mede nimt. Wo wal de sommige dusse worde nicht hebben, auerst Greecks vnde Latyn hebben se: doch ock nicht alle. Vnde so vele min, is dit boeck tho geloeuen, dat ydt so vngelick holt [5]) vnde vorfalschet is. Dewile de, de dith boeck gemaket heft, begert: dat men em thogeuen sal, so beuestet he syn schriuen nicht wal: sunder hefft he tho froe [6]) affgelaten, so mach men em soelckes to gude holden: hefft he ock wat tho vele geschreuen, dat mach men sthan laten: vnde // geinerley wyss der rechten Bibelschen schrifft ge- D ij v lick achten. Vele min kan men hyr mede Godt loegenhafftich maken. Vnd so dith bewyss were, wat is ydt dan? [7]) so is hyr nicht mehr gescheen, dan ein offer vor de, de vorslagen weren: vor dith offer olden testamentes, hebben wy nu ynt nye testamente, dat ewige offer, dar ick beuoerens van gesecht hebbe: dat de rechte vorloeser Jesus sick suluen geoffert hefft. Dit offer hadden se do noch nicht. Hebr. 9. § 10.

---

eene handeling, die eene dwaasheid ware geweest, indien hij niet de overtuiging had bezeten dat die gestorvenen zouden opstaan. Intusschen liet hij, beweert Pastor in de volgende volzinnen, tegen de traditioneele roomsche uitlegging van deze plaats in, *niet* voor de verlossing van zielen, maar alleen voor de begane zonde bidden.

1) Andere bijbelplaatsen te niet doen.

2) Onduidelijk.

3) Het duitsche „entgegen is", „tegenstaat".

4) Gebruiken regeert soms den genitief. Bedoeld is hier: „het andere dan het gewone of genoemde"; „het een na het ander".

5) Omdat het zich zoo ongelijk betoont, gedraagt; zich zelf zoo dik wijls tegenspeekt.

6) Het oude woord, dat later „vroeg" is geworden.

7) In 't origineel staat eene komma. Maar 't moet willen zeggen: „wat bewijst het dan nog?"

Hyrůmme willen wy em nu noch soelckes nha dhon, so willen wy dar mede den dodt Christi Jesu loechen: Men mach nicht alle
Gene. 17. na doen, dat wal ein gedan hefft. Jnt olde Testamente leiten se
Galat. 5. sick ock beschniden. Auerst ynt nye Testamente moegen sick de
1. Tim. 4. Christen nicht besniden laten. Se moeten sick holden an Jesum
1. Tim. 2. Christum, de is de salichmaker aller menschen, auerst sunderlick der geloeuigen. De hefft sick suluen vor yederman tho vorloesinge gegeuen. Hyr mede synt de selen vorloeset de vorloeset koennen werden, vnde begeren geinen andern vorloeser, dar mede desse rechte vorloeser vorsaket schal werden: wente wil men se noch vorloesen, so vorsaket men, dat se vorloeset syn: de vorloeset is, de behoefft geine vorloesinge mehr. Dath Job secht. Vorbarmt
D iij r yuw myns etc. dat hefft he ye nicht yn den Ve-//gefůr gespraken, sunder in synen leuende, do he vul seeren was: vnde is noch na
Joh. 42. de tydt weder gesunt geworden. Darumme sluth dat nicht vp dat Vegefůr vnde vorloesinge: Leest Job xix. Vnde j. Cor. iij: ys ock wyth van de meninge, dat dar solde gespraken syn, van dat Vegefůr. Wente dar spreckt Paulus van de timmeringe der gemeinte, de he darna noemt den Tempel Gades, welcker tempel, kercke offte gemeente Gades, wert getimmert: dorch de predikers, nicht van vthwendigen Golde, Suluer, Edel stenen: Holt Hoy, Stoppel: sunder van solcken Golde, Suluer, Edel gesteenten etc. dar he van secht.
1. Cor. 3. Gy synt de tempel Gades, dusse gemeente is eins deels Golt, Suluer
Matt. 13. vnnde Edele stenen: noemliken de vprechten bestendigen: de dorch den brant der sunnen dar Matt. xiij. van steit, nicht vorbrant werden: dat is, de nicht dorch vorfolch van eren geloue vnde wandel gebracht werden. De in dit für, ick mene darmede, int vorfolch bestendich blifft, de is yn dith fůr beproefft, als Golt vnde Süluer vnde Edel gesteinen; dar de andern vnbestendich (als Holt, Stroe [1]) vnd Stoppel yn den fůr) gefunden werden. Dorch dith für, dat is, dorch vorfolch: wert de, de se getimmert offte geleret hefft:
D iij v ock beproefft yn den dach des // vorfolchs. Sommige boecken [2]) holden hyr, dach des Heren: Dat is nicht recht, wente dat Greecksche holt nicht, des heren: darumme is dat wordt, des heren: eine thosettinge.

Hyr mede beuele ick einen yedern, dat he syne salicheyt hyr yn dussen leuende warnemen, vnde dat sick nemandt vorlate vp
Heb. 10. 4. de nye vorloesers: vnde vorsaket vnd vortredet nicht dat blodt des Testamentes, sunder blyuet by den ewigen vorloeser, welcker heth Christus Jesus. Amen.

---

1) In 't origineel: „Stoe".

2) N.l. sommige vertalingen, die 1 Cor. 3:13 „des Heeren" bij „dag" voegen.

Vnderscheit tusschen den rechten midler offte vorspraken, vnd de valsche midlers eder vorspraken.

PAulus secht, ydt is ein Godt vnde ein midler tusschen Godt vnnde de menschen, noemliken, de mensche Christus Jesus, de sick suluen gegeuen hefft, tho eine vorloesinge vor yederman 1. Tim. 2. 1. Joan. 2.
Vnde Joannes secht. Myn kinderkens, dit schriue ick yuw, dat gy nicht sündigen: vnde offt yemant sündigede, so hebben wy einen vorspreken by den vader den gerechten Jesum Christum. Dusse middeler vnde vorsprake hefft ock vor alle geloeuige gebeden. Joan. 17.
Welcker gebet noch vor vns gelt, so veer als wy in em geloeuen: wente he secht // in dat sulue gebet. Jck bidde nicht allene vor dusse, sunder ock vor de, de dorch ere wordt sollen geloeuen in my, etc. Dith gebet moth yümmers vorhoert syn, wente he hefft ock gesecht Vader, ick weth dat du my alle tydt vorhoerest. D iiij r Joan. 17.
Hirumme gelt syn middel vnde vorspraken bauen al. Dit is dan vnse einige midler vnde vorsprake in den hemmel. Syn vorbiddent vnde syn enige offer, dar he sick süluen in den Crutz offerde: dat is eine enige vorsoninge, hilginge, rechtuerdinge, middel vnde vorsprekinge: Leest Hebr. ix. x. Rom. iij. Ephe. j. j. Tim. ij. etc.
Wy sollen gene ander midlers in den hemmel soecken, dat se vor vns bidden. Jn den hemmel segge ick, wente ick weth wal, dat wy vp Erden vor malckanderen moegen bidden: als Paulus leret, j. Tim. ij. Auerst ydt is ein grot vnderscheit tusschen dat anropen, dar men einen bidt, de yegenwardich is, vnde dat men einen bidt, de nicht yegenwardich is. De by vns gaen vnde staen, dat se hoeren, wat wy seggen, de moegen wy wal bidden, dat se vor vns bidden. Also ock den wy breue schriuen, den moegen wy solckes wal schriuen: als Paulus ock dede in synen breuen. ij. Tessa. iij. Col. iiij. Roma. xv.
Salomon secht tho Godt. Du kenst allene de herten aller menschen kinderen. // Hirumme weten de andern hilligen nicht van vnsen anropen, dewile erer nergen ein, alle herten kent. Offt men secht, propheten wusten ock vorborgen dingen des herten: so segge ick. Dat de propheten wusten, dat hadde em Godt geapenbart, Sal ydt Godt ock ersten den hilligen apenbaren, dat se angeropen werden, wo solle se dan noch bidden, dar ydt em de, den se bidden sollen, ersten seggen sal? Dat men secht. Ydt steit geschreuen. Lauet Godt yn synen hilligen. Darup segge ick thom ersten. Dar steit nicht yn synen hilligen sunder dar steit, na dat Hebreesch, D iiij v 3. Re. 8. 2. Para. 6. Psal. 150.

yn syn hillicheit. Tom. ij [1]). Lauen yn den hilligen, is nicht: de hilligen anropen. Sunder ydt is so vele, dat men Godt darynne lauen: offte dar van lauen vnde prysen sal, dat he syne hilligen so ryckliken begauet hefft. Dan wert Godt in synen hilligen geeret offte gelauet: als wy em also lauen yn syner gaue, de he yn synen hilgen hefft. Darumme secht ein van synen hilligen, in den Psalm
Psal. 115. aldus. Nicht vns, Here, nicht vns, sunder dinen name gyff de ere.
Actor. 4. Petrus vnde Joannes straffeden ock dat volck, darumme, dat ydt
Acto. 10. Gade de ehr nicht gaff: Vnde wolden Petrum vnde Johannem dar vor ansehen, als hadden se solckes gedan, dorch eren egen krafft. //
D v r [2]) Petrus wolde ock solcke ere van Carnelio nicht entfangen. De
Apoc. 19. 22. Engel wolde sick ock nicht anbeden laten. Dath men secht, de Engel hefft Mariam gegroth, darumme moegen wy Mariam ock wal groeten. Dar vp segge ick int erste. Willen gy Mariam groeten, als de Engel hefft gedaen: so gaet ock ersten tho Marien int huss,
Luce. 1. dar se is, als de Engel dede. De Engel hefft se int affwesen nicht gegrot, als gy doen: sunder yegenwordich dar se was. Vnd de Engel hadde er ock ein ander tydinge tho vorkůndigen, dan gy
3. Reg. 8. hebben. Wachtet ock [3]) so lange dat ghy by Marien kamen, vnde
2. Par. 6. lath Godt allene bliuen, den kenner der herten aller menschen
Deut. 6. kinder. Gefft Gade dusse eere allene. nha den geschreuen is.
Matt. 4. Denn HEren dynen Godt salstu anbeden, vnde em allene dene.
Luce. 4. Goedtliken denst vnde ere salmen anders nemandt geuen. So-
Acto. 4. dane er willen de hilligen ock nicht van vns annemen: sun-
Apoc. 19. 22. der se weren sick dar voer [4]). De de hilligen eren wil, de volge erer leer, de vorachte ock nicht ere leer vnde leuen, vnd
1. Cor. 10. ere bekeringe: sunder de volge em darinne, dat is em angeneme. Vp dat Godt ock vns anneme, vnde begaue ock vns, als he syne hilligen voermaels begauet hefft. Dar tho helpe vns Godt, Amen. //

D v v

Vnderscheit tusschen de rechte vnde valsche lehr van de tydt der genaden.

Jere. 13. GODT secht. Zu [5]) de dage kamen, vnde ick sal [6]) den hůse
Hebr. 8. 10. Jsrael vnde den huse Juda ein nye vorbundt maken etc. Dith

---

1) In 't origineel de drukfout: „Thon".
2) In 't origineel foutief: „C v r".
3) Er staat: „vck".
4) Zij vrijwaren zich daarvoor, wijzen dien dienst en die vereering af.
5) Van sehen, zien.
6) Dit „sal" is door mij ingevoegd.

werth tho den Hebreen vtgelecht vp dat nye Testamente, thor tydt Jesu Christi. Noch secht Godt. Jck wil vthgeten mynen geist auer alle fleisch, vnde yuwe soenen vnd doechteren sollen prophe- teren: juwe olden sollen droeme droemen, yuwe jungelingen sollen gesichten sehen. Vnde ock wil ick mynen geist vthgeten op myne Knechte vnd megede, yn den dagen. Dese dage hefft de hillige Apostel Petrus vthgelecht vp de tydt Christi vnnde syner junge- ren: do se den hilligen Geist entfengen. Noch secht Godt. Jck wil rein water auer yuw vthgeten, vnde wil yuw reinigen van alle yuwe vnreinicheiden, vnde vann alle yuwe gruwelen wil ick yuw reinigen. Vnde ick wil yuw ein nye herte vnnde einen nyen geist geuen. Christus Jhesus secht. De gelocfft yn my, als de schrifft secht, ryueren der leuendigen wateren sollen affleten [1]) van eren lyue. Wyder. Also secht Godt, yn der angenemer tydt hebbe ick dy vorhoert, vnde yn den dage // der salicheit hebbe ick dy geholpen, etc. Hyr van secht Paulus. Sů nu is de angeneme tydt, Sů nu is de dach der selicheit. Hyr vth volget (wo wal Godt ock genedich was int olde testamente) dat de rechte tydt der genaden was de tydt Christi: Wente he was de genaden stoel. Darinne is de genade Gades geapenbaret. Vnde he hefft vor dat vthwendige sweert, ein swert des geistes geuoert, welcke is Gades wordt, wel- cker was ock dat sweert syns mundes. He predigede de tydt der genaden, seggende: De tydt ys voruůlt, dat Hemmelryke is na by. Dorch em hebben wy genade. Dusse tydt der gnaden důret mit ein yederen, so lange als syne tijdt der bekeringe důrt: Wente wanneer he sick bekert, se is noch syn, hůden. Dar van geschreuen is. He is vnse Godt, vnnde wy synt dath volck syner weyden, vnde schaep syner handt, so wy hůden syn stemme hoeren. Vnde vorhardet yuw herte nicht. Hyr van steith Hebr. iij. Vormaent yuw suluen, alle dage, so lange, als einen yegeliken, hůden: genoemt wert. Hir vth is apenbar, dat de tydt der genaden důrt einen yederen so lange, als em hůden gesecht mach werden yn solcker vormaninge. Hoert he dan de stemme des Heren, also dat he de annimt: so hefft he genade, // vnde wert ein schaep syner hant, vnde syner weide. Darumme is gantz valsch, dat sommige seggen, dat de tijdt der genaden vth sy. Wente nemandt is syn, hůden vth: dewyle he noch yn dessem fleische ys. Auerst de er herte vorharden, de werde nicht in syne reste gaen. Hyrumme lath vns tho sehen, dat wy desse ghenade nicht vorgeues entfangen. Vp dat wy van Christo nicht gestrafft werden, als de, de van regen vnde

Joel. 2. oft vor 3. Acto. 2. Ezech. 36. Joan. 7. Jesa. 49. [D vj r] 2. Cor. 6. Rom. 3. Titu. 2. 3. Eph. 6. Hebr. 4. Apoc. 19. Marci. 1. Joan. 1. Psal. 95. [D vj v] Psal. 95. Hebr. 3. 4. 2. Cor. [2]) 6. Matt. 10.

1) Afvlieten, afstroomen.
2) In 't origineel: „2. Col. 6": eene fout, die meer voorkomt.

Luce. 12. vnwedder weten tho seggen, als sy sehen de morgen rode vnd de
auent rode, vnd weten de tydt nicht tho richten. Wente de dat
Luce. 19. eine weth, de solde dat ander ock weten. He secht ock, dat de
van Jerusalem ere straffe darumme solden hebben, dat se de tydt
erer vindinge nicht bekendt hadden. Ock vp dat Godt vns nicht
Jes. 1. straffe, darumme, dat wy em nicht en kennen, dewile ein Osse
synen besitter kent, vnde ein Esel de krubbe syns Heren kent.
Jere. 8. Wente Godt secht ock. De Stoerck offte Oyuer yn den hemmel,
3. Reg. 17. de kendt ock syne tydt, de Tortelduue vnd Krane vnde Swalue,
Job. 38. 39. bewaren de tydt erer thokumpst: vnde myn volck hefft nicht ge-
40. 41. kent dat gerichte des Heren. De Raue was ock der stemme des
Matt. 25. Heren gehorsam. Ock alle ander creaturen. Aldus lath vns tho sehen,
[D vij r] dat wy mit den doeren [1]) Junckferen nicht buten ge-//slaten wer-
Num. 14. den. De syner stemme nicht gehorsam syn, den wert syne reste
Psal. 45. affgesecht vnde geschwaren, dat se dar nicht yn ghan sollen.
Heb. 3. 4. Hirumme is ydt ock valsche leringe der genaden, de so leren, dat
Hebr. 10. de, de ere tydt der genaden vorsůmen, vnde nicht warnemen, vnde
sick ock nicht bekeren: solden vth genaden selich werden. Dar
sodane doch den geist der gnaden vorachten offte lasteren. Se seg-
gen Christus hefft beualen, dat Euangelion tho prediken, vnde
Euangelion is enckel gnade vnd barmherticheit, vnde ein solcke
troestlike vorkundinge der salicheit, des men sick vorfroeuwet:
vnde so balde als de sunder eins sůchtet, so wil Godt syner sůnde
nicht gedencken. Antwordt. Och leue, segt my doch, war steith
ydt geschreuen, dat Godt der sůnde nicht gedencken wil, wanner
de sůnder eins sůchtet? Aldus sunder schrifft leren, syns herten
Jere. 23. gudtduncken, vnde nicht vth den munde des HEREN: dat is ein
Marc. 16. werck der valschen propheten, als gy lesen moegen Jerem. xxiij.
Mat. 28. Jck bekenne wal, dat Euangelion is ein gude tydinge welcker allen
Marc. 16. Creaturen offte allen voelckeren geprediget sal werden. Auerst dar
is ein vnderscheit by geset: noemliken also. De geloefft vnde wert
gedoept, sal salich syn: vnd de nicht geloefft, de is verdoempt.
[D vij v] Dussen vn-//geloeuigen vnde vordoemden werth dath Euangelium
offte de gude tydinge ock geprediget, noemliken dese gude tydinge:
dath de geloeuige sollen selich syn. Auerst wat werden se hyr-
mede getroestet, na den de vngeloeuichen uordoemt [2]) syn? Wat
troest vnde froewde wert desen darmede vorkündiget, so lange
Jere. 31. als se nicht geloeuen? Wat sal sick ock ein vngeloeuich vnnde

---

1) Thor, thöricht, dwaas.

2) In 't origineel staat: „vngelöuich vnuordömt". Maar uit het verband blijkt duidelijk, dat het tegendeel is bedoeld; 'tgeen na de kleine verandering van v in e, door mij gemaakt, er ook staat.

vnbekert mensche vortroesten, dat Godt den huse Jsrael [1]) vnde Hebr. 8.
den, de sick bekeren, ere sünde nicht gedencken wil? Wath sal Ezech. 18.
ick des vortroesten, de sick nicht bekert, na dem Jesus secht, dath Mat. 18.
se nicht yngaen sollen int Ryke der hemmelen, de sick nicht be- 1. Cor. 6.
keren: vnd de Apostolen seggen, se sollen Gades Ryke nicht be- Galat. 5.
sitten? Dewile se ock nicht Abrahams noch Jsraels kinder syn. Ephe. 5.
De ock Abrahams wercke nicht doen? Wath troest hefft ein vnge- Apoc. 21.
horsam mensche dar vth, dat se broederen vnde süsteren Christi Roma. 4.
Jesu syn, de, de den willen des vaders doen: Wat trost is dat den Galat. 6.
fleischliken, de steruen sult: dat geine verdoemenisse is in denn, Joan. 8.
de yn Christo Jesu sint, de nicht nha den fleische wandelen: son- Matt. 12.
der na den geiste? Roma. viij. Wat troest hefft ein, de fleischlick Roma. 8.
gesinnet is, vth den worden Pauli: fleischlick gesinnet syn, ys de
dodt: geistlick gesinnet syn, is leuendt vnde frede? Wat // trost [D viij r]
is ydt den vnbekeerliken, de ock nicht ere sünde beschrien, dat
Maria Magdalena vnde Petrus genade entfangen hebben: do se Luce. 7.
bitterliken schreyden? Hyr van is de schrifft vul, darumme beslute Matt. 26.
ick dit mit dith wordt, dat de mundt Gades suluen gespraken Joan. 21.
hefft: seggende. Ydt [2]) is doch den huse Jacobs gesecht, is de Mich. 2.
geist des Heren affgekortet offte benouwet? synt nicht dith ere
wercken? en maket myne worden nicht gudt mit den, de recht
wandert? Dese worde beholdet tho ein affscheit.

Vnderscheit tusschen de predigers, de van Got gesent syn, vnd de, de van sick suluen lopen: vnde welcker men hoeren sal [3]).

JEhezkel offt Ezechiel secht. Des Heren wordt is tho my ge-
scheen segende: Menschen soene, ick hebbe dy den huse Jsrael Ezech. 3. 39
tho einen wachter gegeuen: du salst dat wordt vth mynen munde
hoeren, vnde du salst se vth my leren. Hyr vth is apenbar, dat
ein yeder prediger, de van Godt gesandt is, de leret vt den munde
Gades, vnd spreckt Gades wordt, als Joannis int ij. steit. Wenthe
Got secht. Wilt nicht hoeren de worde der propheten, de juw
propheteren: se bedregen // yuw. Se werden sprecken dat gesichte [D viij v]
eres herten, vnde nicht den mundt des Heren. Hirumme synt se
valsche propheten, de eres herten gudtdücken spreken, vnde nicht
vth den munde des Heren. Nu is van noeden tho beseen, welcker

1) In 't origineel staat achter „Jsrael" eene dubbele punt. Bedoelt Pastor met dat „huis Israël" het geestelijk Israël, de gemeente van Christus?
2) In 't origineel; „ynt".
3) Zie over dit hoofdstuk de *Inleiding*, bl. 339 vg.

Joan. 13. van Godt gesent syn edder nicht. Wente Christus Jhesus secht. Jck segge yuw vorwar, vorwar, de yemandt annimt, den ick sende, de nimpt my an. Vnd de my annimpt, de nimpt em an, de my Luc. 10. gesent hefft, Vnde van de, de he gesent hefft, secht he ock. De juw hoeret, de hoeret my. Vnd de yuw vorsmadet, de vorsmadet my, vnd de my vorsmadet, de vorsmadet em, de my gesendt hefft. Dith is gentzliken nicht gespraken, van de vngesenden: sunder van Mat. 9. de, de van den Heren des arnes [1]) offt des bouwes vthgedrungen Luc. 10. syn. Dar Christus van synen vader gesent was, dar hefft he voert an gesent de Apostelen: De Apostelen hebben ock vorordent de sodane [2]) weren als se weren, de van Godt thouoeren beropen vnnde bequeme gemaket weren. Ersten gedencke ick ein weinich Tit 1. tho schriuen, van de recht gesent syn, offte van Godt beropen: darna van de anderen.

Dussen vnderscheit beslut ick in ein kort begryp also. De van Godt beropen is, de socht in syn predyken nichtes mith allen // Ej[r] anders, dan den pryss des genen, de em beropen, gesent offte vthgedrungen heft: vnde Christum recht mit vnderschede, tho leren: vnde de dar he tho gesendt is, sücht he tho bekeren van er vngeloue tho den rechten geloue, vnde van ere vngerechticheit, tho gerechticheit. Auerst de van sick suluen lopen, de soecken sick suluen mit ere predigen: vnde dat soekent eres bukes, vnde der Joan. 5. menschen pryss hefft se gedrungen tho er predigen. Dar van secht Christus Jhesus: Jck bin gekamen yn den name myns vaders, vnd gy nemen my nicht an: so auerst ein ander kůmpt in syn suluest namen, den werden gy annemen. Vnde wedderumme secht he. De Joan. 7. van sick suluen spreckt, de soecht syn egen ehr, de auerst soecht de ehr des de em gesendt hefft, de is warhafftich: vnd yn em is gein vngerechticheit. Dith is dan ein teicken des recht beropenen 2. Petr. 1. predigers. Petrus secht. De hillige menschen Gades hebben gespraken, dar se van dem hilligen geiste gedreuen syn. De also van Matt. 10. den geiste Gades gedreuen werden tho spreken, de synt dan nicht de dar spreken: sunder de geist eres vaders in se. Sodanich ein Jere. 15. is dan ein mundt Gades, dar Godt dorch spreckt als Jeremias Exod. 4. solde syn, wanneer he afleide dat schoene van dat vngestalt [3]) was. Ej[v] Vnd // Godt wert ein yeder mit eren munde syn: als gescheen is Jesa. 59. mit Mose vnde Aharon. Godt wert em dat wort yn den munt leg-2. Cor. 5. gen. Also vormanet Godt dorch sodane. Wente syn hilge geist, de

---

1) Erndte; oogst. Het volgende „vthgedrungen" is het „uitstooten" van Matth. 9:38 in de Statenvertaling.

2) In 't origineel: „sodene". Maar dit komt verder nergens voor.

3) Leelijk, wanstaltig.

in se is, de spreckt dar vth. Godt hefft syn fůr der leefften, de se tho em, vnde synen soene hebben, also barnende yn se gemaket, dat de leeffte Christi dringet se, als Paulus secht. Aldus moeten ydt sodane syn, den er herte brent, in der leeffte. Als Zachariah. ij. Paral. xxiiij. Vnde als Jeremiah, den syn herte also barnende wert, dat [1]) he tegen syn vornemen vnde vpsate moste spreken: als he suluen betůget seggende. Jck hebbe gesecht, ick wil syner nicht gedencken, vnde ick wil nicht mehr spreken in synen name: vnde ydt was in mynen herte, als ein barnende Vůr, beslaten in mynen gebeenten, vnde ick byn moede geworden vp tho holden, vnde konde nicht. Mat. 10. 2. Cor. 5. 2. Par. 24. Jere. 10.

Hyr hoeren gy, dat solck ein Vůr, offte vůricheit yn den geiste is in em angesteken: dat he hadde jdt nicht yn syner macht tho swygen. Dath dith Vůr also ansteken is van Godt, dar sal dit Vůr nicht gelesschet werden mit aller werrelde Tyrannye, wo wal dat se darumme moeten syn, als Lammer vnde Schaep vnder de Wuluen. Vnde heymliken als Paulus by nachte mit ei-//nen Korff offte Mande auer de Muren gelaten werden, vmme den voruolgers to entlopen. Al solden se in Hoelen der Erden krupen. Al solden se in de wiltnisse fleen, als Elijah dede. Vnde al solden se heimliken yn Hoelen der Erden lange tidt liggen, dat ein heimlicken dar bringen moeste, wat se eten vnde drincken solden, als Obadzah dede den c. Propheten, de seer lange vorborgen gelegen hebben. Al solden se darumme vorlesen [2]) vader, moder, wyff, kint, broder, lyff vnde leuen, vnde allent wath se hebben. All solden se ynt ende vthgerekent [3]) offt vthgespannen werden ij. Parali. xxvj. Matt. xxiij. Actu. vij. Offte gesteniget werden. Matt. xiiij. Marci vj. Actu. xij. Tho houwen vnnde enthoefdet vnnde gedoedet werden. Vnnde der gelicken vele, moegen se ynt ende vorwachten, als de tydt voruult is. Auerst ydt ys nicht Gades wille gewest vnde ock noch nicht: dat men predigen sal, den yennen [4]), de ydt voruolgen ehr se eins willen hoeren: offte dar men dar allykewal apenbar leren solde, dar men soelckes rede weeth. Anders [5]) hadden dusse voer- Mat. 10. Luce. 10. E ij r Actu. 9. 2. Cor. 11. Hebr. 11. 3. Reg. 17. 19. 3. Reg. 18. Matt. 10. Luce. 14. Hebr. 11.

---

1) In 't origineel: „hat". 2) Verliezen.

3) Op de pijnbank gerekt, uitgerekt: de in de 16de eeuw niet zeldzame wijze van gevangenen te folteren om hen tot bekentenis te dwingen.

4) „Denjenigen". „Ydt" en „eins" klinken hier, waar toch niet een voorwerp maar een mensch of menschen worden bedoeld, vreemd.

5) Pastor's leer is dus deze: Het is voor de geloovigen, ook voor de door God geroepen predikers, plicht de bloedige vervolging en het martelaarschap te ontwijken, zoolang zij daartoe bij machte zijn: en dit hoewel God, zij het ook niet dan op Zijnen tijd, die vervolgingen doet aanbreken. Immers ook „dusse voerbenoemden", de geloovigen uit Hebr. 11 en Paulus, zelfs Jezus zijn ons zoo voorgegaan; zij hebben ze ook ontweken. — Dit is echter een geheel ander standpunt dan

benoemden, de so lange vorborgen gelegen hebben: vnrecht gedaen. Vnde de valschen Propheten hadden recht ghedaen, de altydt apen-
E ij v baer gingen. // Were ydt also, so were Christus Jhesus suluen
Joan. 7. 8. 11. nicht geweken. He hadde dan ock nicht gelert: Voruolgen se yuw
Mat. 10. yn de eine Stadt, so flehet yn de andern. Desgeliken is syne leer, de nicht wolden annemen noch hoeren: van de solden se wedder vthghan, vnde schudden den stoff van eren voeten. Aldus is syn
Mat. 10. wille, allene dar leren, dar se hoeren willen: is dar dan yemandt mede de solcke leer nicht vordregen mach, vnd werth ein vorfolger: so moetmen vorwachten, wat em Godt tho laten wil. Der beropinge haluen, is myn besluet [1]). Dar ein is, dar Godt dorch
2. Cor. 5. spreckt: offte dar Godt dorch vormanet. Offte dar Gades geist
1. Petri. 1. ynne is, vnd yn se spreckt: offt de van den geist Gades gedreuen
Mat. 10. werden tho spreken, de synt van Godt beropen offt gesent. Nu
2. Petr. 1. mochte ein fragen, seggende: War by sal ick dat wetten? Antwordt.
Titi. 1. Thom ersten dar by. Spreckt Godt dar vth, so leret he gene valsche
Joan. 14. leer: wente he is de vnloegenhafftige Godt. Vnd de hillige geist
15. 16. ys de geist der warheit, darumme kan de nicht legen.
1. Jo. 4. Tom. ij. dar by. Js Gades geist darinne, so wert ock de fruchte
Galat. 5. des geistes darinne gefunden: vnde geinerly wyss, de wercken des
Ephe. 5. fleisches. Vnde dan is nicht moegelick, dat solck ein gudt Boem,
E ij r solde // quade fruchten vort bringen: dath vor Godt quaet offte
Mat. 7. 12. boessheit gerekent wert. Hyrumme werden se j. Tim. ij. vnstraflick
Titum. 1. befunden.
Roma. 2. Thom ij. dar by. Synt se munde Gades, dar Godt dorch spreckt:
2. Cor. 9. so wil Godt nicht gentzliken vorgeues spreken, dat dar gene bete-
1. Tim. 4. ringe vth kamen solde: sunder he vorsegelt dar dat wort, dat ydt
2. Tim. 2. syn sy: dat he drifft dar dat wort so krefftich: dat he ydt ock dar mede vorsegelt, dat he ock dar sommigen ere herten vornyet,
2. Cor. 1. 5. vnd gifft em ock synen hilligen geist. Dan mach de suluige pre-
Ephe. 1. diger sodanen volck wysen, vor syne vorsegelden breue, de he
1. Cor. 9. hefft tho eine bewisinge syns beroeps offte sendinge: als Paulus

---

dat van David Joris, die, zooals men weet, zijnen volgers gebood zich voor het uitwendige te voegen naar de heerschende (roomsche) kerkelijke gebruiken, ook al veroordeelden zij die in hun geweten als afgodisch en onchristelijk; liever dan deze volgzaamheid te weigeren en daardoor zich bloot te stellen aan het gevaar van als ketter te worden gevangengenomen en gedood. Hierdoor toch zou de Davidjorist zelf de schuld van den dood van één der wedergeborene kinderen Gods op zijn eigen hoofd laden; en dat alleen om uitwendige dingen, die het gemoed niet deerden. Zie de *Inleiding*, bl. 354.

1) Dit is geen gevolgtrekking uit het laatstvoorgaande, uit dat ontwijken van den martelaarsdood, of uit het voorschrift om alleen daar te prediken, waar men een ontvankelijk gehoor verwachten mag. Veeleer wordt hier iets nieuws behandeld: de kenteekenen van den van God gezonden prediker.

dede, do he sprack. So ick den anderen gein Apostel bin, so bin ick ydt nochtans yuw. Wente gy sint dat segel myner apostelschop, ghy sint yn den Heren. Apostolus is vp recht Dûtsch gesecht, ein bade offte ein gesende: also ock, segel myner Apostelschop: is vp recht Dûtsch so vele gesecht als: segel myner sendinge. Offt nu schon ein is, de wal ein volck so verre bringt, dat se ander articulen des gelouens, vor recht bekennen, dar mede hefft he noch dit Segel nicht, so lange als Godt dat nicht vorsegelt, mit geuinge des hilligen geistes: also dath dar ein // nye Volck werden yn E iij v
den Heren, als tho den Corintheren steit, dat de ein nye Creatur 2. Cor. 1. 5.
syn. De ein nye herte vnd einen nyen geist hebben. Wenthe Godt Ephe. 1.
secht. Wanneer se yn mynen raedt gestaen hadden, vnde hadden 1. Cor. 9.
myne worde mynen Volcke vorkündiget: so hadden se de [1]) be- 2. Cor. 5.
kert van eren boesen wegen, vnde van eren boesen wercken. Dith Ezech. 36.
behoert den rechten predigers tho volgen, offt sodanen de sick Jere. 23.
nicht willen bekeren, ock nicht predigen. Ydt fragen dan noch sommige, seggende: Sint se den alle gesent, de dith Segel hebben? Antwordt. Ja, so vern als se sick vor gesent vthgeuen, offte geseen willen syn: wente wolden se wat syn, dat se nicht weren, so hadden se Gades geist nicht, vnde dan wolde Godt ock nicht Num. 16. 26.
dorch se spreken: sunder he dede em wedderstant, als den rotten Deut. 11.
Core. Godt mach wal dorch einen andern broeder wercken, de Luce. 11.
sick des amptes nicht annimpt, [2]) sunder bekent, dat he den sloctel Matt. 16. 18.
der wetenschop nicht hefft: tho thosluten vnde vp tho sluten, binden Joan. 20.
vnde entbinden: de sünde vorgeuen vnde vpholden. Welckes moth alle vth den munde Gades gescheen. Dusse broeder is dan ock, dat he secht dat he sy vnd syn wort vorsegelt ock Godt: so Godt dorch dath middel van dusses broeders leren, yemandt den hilgen // geist gyfft. Aüerst syne sendinge is dar mede nicht vorsegelt, E iiij r
orsake. He hefft sick des nicht angenamen: des he sick annam, dat hefft Godt vorsegelt. Noch wert gefraget. Offte desse gesenden dan ock feilen koennen, yn einiger lehr? Dar vp segge ick. Se feilen geinerley wyss in de sulue leringe, de Godt dorch se spreckt, de se dan leren, wanneer Godt de leringe vorsegelt mith geuinge 2. Cor. 1. 5.
des hilligen geistes: auerst vp ein ander tidt kan ydt gescheen, Ephe. 1.
dat ein verner loept dan he gesent is: alse, do Petrus van Paulo Galat. 2.
gestrafft wert. Ock was Petrus noch vnwetende, darinne dat he de Heiden vnrein achtede, do de baden Cornelij vthgesent weren. Acto. 10.
Vnde in de ersten sendinge [3]) was mennichmael vnwetenheit.

---

1) Die, hen.
2) Er staat hier in het origineele eene dubbele punt.
3) In 't origineel „sendige"

Voerder synt etlike, de den geist gerne lesschen wolden, de seggen: Men moth de sendinge mit wunderdaden beuesten, men mach anders geine gemeente anrichten, mit doepe vnde brodtbrekinge.

Antwert.

Dewyle yuwer sommige syn, de also menen: dath de Papen hebben de sendinge noch, alse van den Apostelen af beth vp se [1]), geeruet vp dusse jegenwordige tidt, so segge ick tom ersten. Wanner dit were (dat nochtans nicht is) so wert de sendinge ock also
E iiij v vp vns geeruet. Wente de vnder vns erst // Pape gewest syn, de hebben ock sodanigen beroep gehat: do de, de warheit wisten, do mosten de ock de warheit leren, vnd darna doen: dusse mochten dan ock vortan vp de [2]) eruen, de mit se recht stunden: (wanneer
Titi. 1. soelck an eruen gelden solde) vnde de vortan ordineren, als Paulus Titon dede, vnde Titus voert an doen solde.

Tom ij. segge ick. Ydt is nicht war, dat de sendinge moth mit
2. Petr. 2. wunderdaden beuestet werden (vthgenamen soelcke vorsegelinge, als gesecht is) wente were dat war, so were Noah nicht ein prediger der gerechticheit gewest, na dem he geine wunderdaden dede.
Matt. 3. Joannes de doeper, were dan gein recht prediger gewest, na dem
Marc. 1. he geine wunderdaden gedaen hefft. Luce iij. Joan. j. iij. x.

Dith mene ick sy allene genoch. Mose vnde Christus, de hadden allene van noeden, dat se ere sendinge mit wunder teicken beuesten mosten, darumme dat Mose solde einen Koeninge dath volck vth synen Lande nemen: vnde solde den Volcke ersten dat gesete, gebaden vnd leringe leren: de se beuoerens [3]) nicht gehat hedden. Also solde Christus de nye vnbeschreuen leringe leren. Hyrumme was ock vp dusse twe tyde van noeden, dat dar teicken geschegen,
E v r dat de Leringe van Godt was: tho beue-//sten. Auerst nu gelt gein beuesten, anders den [4]) mit Moseh vnd de Propheten vnde
Luce. 16. mit Christo Jesu. Hyr mehr van tho schriuen důncket my nicht noedich tho syn. Auerst, dewile Christus Jhesus secht. Vth eren fruchten sollen gy se kennen. So geloefft Christo Jesu: He be-
Matt. 7. drůcht yuw nicht. Hyr vth moegen ghy dan bekennen, dat de sommige vth eren frůchten all apenbar synt, dat se nicht van Godt beropen synt, sonder dat se van sick suluen lopen. Joannes secht ock. De dar secht, ick hebbe em gekent, vnde holdt syne gebade nicht, dat is ein loegener, vnd de warheit is nicht yn em. Goloe-
1. Joan. 2. uen gy nu den hilligen Apostel, so weten gy wal, de Christum Jhesum oft synen vader nicht kent, de kan yuw den nicht kennen leren, den he suluen nicht kent: vnde dar de warheit nicht

1) Tot op hen.
2) Degenen, hen.
3) In 't origineel: beuoerers.
4) Dan; „denn".

ynne is, dar kan ock nemant de warheit vth enfangen, ofte van
leren: wil he sick dan dar van leiden laten, so sal de eine blinde Matt. 15.
den anderen leiden: vnde dan vallen se beide yn de grafft. Van Luce. 6.
sodane is ock geschreuen aldus Godt hefft den sunder gesecht, wath Roma. 2.
wert dy, dat du myne gesette vortellest, vnde nimpst myn vor- Psalm. 50.
bundt yn dynen mundt? Hyrumme sinth sodane nicht, de mundt Jere. 15.
Gades, dar Godt dorch spreckt: vnde dar Gades geist inne is:
sunder se syn blindt, // de in ere geloue gene doeget bewyset: E v v
als Petrus secht. Joannes secht, de sünde doet, de is van den 1. Petri. 1.
Düuel. De dan vann den Dûuel is, offte de ein kindt des Duuels 2. Petri. 1.
is: als ynt sulue cap. steit. De is yo nicht van Godt gesent, Godt 1. Joan. 3.
sendt yo gene kinder des Dûuels, dat he dar dorch syn wordt mach
spreken, vnde sick dardoch mach kinder baren. He behoefft nicht
einen tho lenen van den Dûuel, den he senden sal. He sendet
nicht tegen syn wordt. Nu lert de schrifft, dat se vnstraflick sullen
syn. als ghy lesen moegen: Roma. ij. j. Cor. ix. j. Timo. iij. iiij. Joan. 10.
ij. Tim. ij. iij [1]). Vnde als Jhesus ein gudt Herder is, vnde synen
Schapen vor gaet, also moethen dusse, de van Godt beropen synt,
ock eren thohoerers vorgaen: dat se ock mit Paulo moegen seggen.
Weset myne nauolgers, als ick Christi byn. Vnde als he noch 1. Cor. 10.
secht. Broeders, weset alle gelick myne nauolgers, vnde seet vp offte 11.
de, de also wanderen, als gy vns tho einen vorbelde hebben. Noch Philip. 3.
steit geschreuen. Weset eerer gedechtich, de yuwe vorgengers syn, Hebr. 13.
volget eren gelouen, anmerckende dat gerechte erer wandelinge.
Noch secht Paulus tho Titum. Bauen alle dinck giff dy suluen Titi. 2.
tho ein vorbelde der guden wercken, yn der leer, vprechticheit,
ernsthafftichcit, der gesunden // rede vnstraflick, vp dat de tegen- [E vj r]
strider bescheemt werde, dar he nicht heft, dat he van yuw mach
quaet spreken. Noch secht he. Den knecht des Heren en behoert 2. Tim. 2.
nicht tho stryden: sunder yegen yederman fryentlick, geneget tho
leren, düldende de quaden mit sachtmoedicheit. Aldus moethen Galat. 6.
recht gesende predigers vorgaen, vp dat em de gemeente also volge:
vnd offte ein broder in einer sûnde auerylet were, den sal men
straffen mith einen sachtmoedigen geiste. Also ock ein mach in
einen worde auerylet werden. Jaco. iij. Were Petrus nicht straflick Galat. 2.
gewest, dorch vnuorstandt, so mocht men gedacht hebben, dat de
auerylinge nicht gescheen mochte van de vorgengers: dan nu mach
offte kan ydt ock gescheen. Auerst wetende [2]), vnde mit vpsate,
wert gene sûnde befunden yn den kinderen Gades. Hyrumme mach 1. Joan. 3. 5.
ein yeder wal tho seen, dat he sick nicht vnderwinde ein lerer tho
syn: er he suluen geleret ys. Vnde er he sulues ein kindt Gades Jacobi 3.

1) In het origineel: „ij. j. ij".

2) In het origineel: „wentende".

offte ein jůnger is. Leest Luce xiiij. Offte ock, eer he na der
Roma. 10. schrifft dartho bequeme gekent wert. Went Paulus secht. Wo
sollen se predigen, so se nicht [1]) gesent werden. Vnde offte sick
yemandt meende tho darmede entschůldigen, dat em de Wielbis-
[E vj v] schop [2]) offte de Oeuericheit vnd de // gemeente hefft werdich
gekent, [3]) So segge ick: Js de Wyelbisschop gewest als Paulus
offte Titus, so hefft he yuw nicht ehr vorordent, ehr gy sodanich
1. Timo. 3. ein weren, als Paulus gelert hefft. Syn gy sodanich, so sint gy
Titi. 1. vnstraflick: darumme ys yuw dan myn schryuen nicht en tegen.
Titi. 1. Syn gy sodanich nicht, so mochte Titus yuw nicht geordineert
hebben, offte he moste de Leringe Pauli auergetreden hebben:
vnde welcker Bisschop yuw dan geordineert hefft, de hefft de leer
Pauli darmede auergetreden: dan syn gy van einen auertreder
geordineert, dat mach nicht bestaen. Wente de auertredt vnde
2. Joan. 1. blifft nicht in de leringe Christi, de en hefft geinen Godt. Ein
auertreder mach nicht bekendt werden vor der Apostelen nakoeme-
1. Joan. 2. linck, dewyle he erer lehr auertreder is: sunder ydt mochte wal
ein syn van de, dar Joannes van secht. Kinder, de leste tydt is,
vnde als gy gehoert hebben, dat de weder Christ kamen wert, vnde
nu synt vele weder Christi geworden. Darher weten wy, dat de
leste tydt is, se synt van vns vthgeghan, dan se weren nicht vth
vns, etc. Dat dese senden, dat gelt vor Godt nicht. Auerst van
de Auericheit vnde gemeente, segge ick. War is dat geschreuen,
[E vij r] dat de Auericheit vnd de gemeente predigers senden // sal? Wan-
ner yuwe gemeente alrede fraem weren, so were dat noch nicht
2. Tim. 4. anders, dan, offte de Schaep eren Herders [4]) maken solden. Solde
Ezech. 13. de gemente predigers auer sick suluen senden, so sorge ick se
3. Reg. 18. 22. solden senden: de em de Oren wolden klouwen [5]), dar se em
Jere. 8. 23. joecken, als Paulus secht, Vnde de, de de Kůssen vnder de armen
Eze. 13. 34. leggen. Alse dar leren, dat nicht behoert, vmme dat schendige
Mat. 7. gewin. Titi. j. Alse ock ein mal ein Koenninck den rechten Pro-
Mich. 3. pheten vorachtede, vnd de valschen gerne hoerde. Auerst Gott strafft
Joan. 20. sodane fredepredigers, vnde Leres des breden weges, als ghy auer-
Lu. 15. 19. floedich in der schrifft lesen moegen. Christus Jesus hefft ock gene
2. Cor. 8. gesent anders dan also, als he gesent was: als he secht. Gelick

---

1) In 't origineel: „nichs".

2) „Wiel" of „wijelbisschop" is eene verbastering van „wijbisschop". Uit „wijle" ontstaan; dus „tijdelijk"? Uit „velum" („wijl")? Ik vind het woord nergens opgegeven: toch moet het in 't middeleeuwsch Nederlandsch meer voorkomen.

3) In plaats van deze komma en de volgende dubbele punt staan in het origineel punten.

4) In 't origineel: „Herden".

5) De ooren, die jeuken, krabben; een onaangenaam gevoel wegnemen.

als my de Vader gesent heft, also sende ick yuw. Nu is Christus Jesus nicht gesendt vmme de Melck vnd Wulle vnde einen hogen staet tho soeken: sunder he sochte dat vorlaren Schaep. Vnde is darumme arm geworden. Vnnde is also arm geworden, dat he nicht hadde, dar he syn hoefft vp leghen mochte. Also sprack he ock tho synen Apostelen, do he de sende: seggende. Vmme nicht hebben ghy ydt entfangen, geuet ydt ock vmme nicht. Besittet ock nicht Golt noch Sůluer etc. Do he se makede tho Visschers der Menschen, do vorleten se ere Nette. // Matt. 8. Luce. 10. Matt. 4.

Vnde Christus was yn sin leer Ampt gantz oetmoedich vornedert, denende als ein Knecht. Seet, sodanich is vnser vorganger gewest: yeder mach wal tho seen, wo he em volget. [E vij v] Marci. 1. Luce. 22.

De nu so vpgeblasen syn, dat se solckes nicht eins hoeren moegen, de volgen em nicht recht. He is vorfolget, also ock de he sendt: de sendt he als Lammer vnder de Wůlue. He is geachtet als ein vorleider ij. Cor. vj. Joan. vij. Luce xxiij. de he sent, de syn geachtet als vorleiders, nochtans warhafftich. Dit wil dan yůmmers nicht wal sluten, dat se suluen noch verfolgen de nu seggen, dat se yn syne stede staen. Al nemen se dat Sweert nicht in de hant, so was nochtans Judas so schuldich, als Pilatus. Wo sollen sodane syn, de, dar Gades geist vth spreckt? Wo sal men hir van Godt kennen leren, offt ander vprechte leringe: de doch alles leren vmme de Wulle vnde Melck, vnnde vmme ein handtfoll gersten meel? Offte de dar leren vmme dat schendich gewin: offte dat se Mester vnde Rabbi genoemt werden. Hyrumme synt de vorbenoemde nicht de men hoeren sal, sunder se synt de, dar wy vor gewarschůwet werden: dar Jesus van secht. Wachtet juw van de valsche Propheten, de tho yuw kamen yn Schapesklederen [1]): inwendich synt se ritende Wulue. // Vth eren früchten sollen ghy se kennen. Als men de quade frucht seyet [2]), so weeth men wal (so wy anders Jhesu geloeuen) dat se gein Heerders syn sunder dat se de Wulff syn. Voerder secht Jesus. Vorlatet se, se sint blindt vnde leiders der blinden: so de blinde einen blinden leidet, so vallen se beide in de grafft. Darumme de nicht mit se in den grafft wil, de mach sick nicht van se leiden laten. Se moeten sick suluen ersten leren, dat se suluen seen: de blinden Leyders willen syn. Willen ghy weten dath se blindt synth, de des gelouen doegede nicht hebben: so leset voran in den ij. bryff Petri. Wente de düsternisse hefft ere Ogen vorblindet. Noch secht Paulus. Broeders ick bidde yuw, dat gy acht hebben vp de, de twist vnnde erger- Joan. 13. Philip. 2. Matt. 10. Luce 10. Matt. 27. Joan. 19. Matt. 10. 2. Petri. 1. Eze. 13. 34. Titi. 1. Matt. 23. Matt. 7. [E viij r] Joan. 10. Actu. 20. Matt. 15. Roma. 2. 1. Joan. 2. Roma. 16.

1) In 't origineel bij 't afbreken van den regel: „klede-//klederen".
2) Sehet, ziet.

nisse anrichten tegen de Leringe, de ghy gehoert hebben: vnnde wyket aff van den suluen. Wente de sodanich syn, de denen nicht den HEren Jhesu Christo, sunder eren Bueck. Ock secht Joannes.
2. Joan. 1. De tho yuw kůmpt, vnde bringet dusse Leringhe nicht mede, den entfanget nicht in yuw huss: groetet em ock nicht. Wenthe de em groetet, de maket sick syner boesen wercke deelhafftich. Noch
Joan. 5. secht Christus Jesus. Jck bin gekamen in den namen mins Vaders,
[E viij r] vnde gy en nemen my nicht an: so auerst ein // ander kumpt yn synen egen namen, den werden gy annemen. Hyrumme vor-
Joan. 10. werpet nicht Christum, dat gy em vorlaten, vnde einen anderen
Jere. 13. annemen: sunder flehet [1]) van den froemdelingen. Noch secht Godt suluen. Wilt nicht hoeren de worde der propheten, de yuw propheteren: wente se bedregen yuw. Also moethen [2]) ock tho sehen, dat men de nye valsche Propheten nicht so lange hoere, dat men dar van bedragen werde.

Wenthe de valsche Propheten belauen fryheit, dar se sůluen Knechte des vorderues syn. ij. Petri ij. Sodane auerst denen wol den [3]), de de Oren gerne gekittelt hebben willen. ij. Timothei iiij.
Luce. 13. Wenthe se leren den breden wech. Matthei vij. Hyrumme soeken se [4]) dan vele tegen sproeke, de hyr na volgen.

Thom ersten seggen se. Matt. xxiij. steit Vp den stoel Mose sitten de Schrifft gelerden vnde Phariseen Darumme allent dat se yuw seggen, tho holden vnde tho doen, dat holdet vnde doet: sunder nha eren wercken en doet nicht. Wente se seggen vnde doent nicht.

Hyr vp segge ick thom ersten also. He secht. Dat holdet vnde doet. Hyrumme kan dith nicht vorstaen werden, vp de Leringe,
F j r de tegen Gades wort is, als dar // Affgoederye gelert wert, offte ychtes wat, dat mit de Leringe Christi nicht auer ein kumpt: darumme mach men hyr ock nicht mede beuesten, dat men de hoeren sal, de falsche Leringe leren: anders hadde he hyr beualen, dat men alle wercken, de de valsche Lerers leren, ock holden vnd doen solde. Vp den stoel Mose sitten, kan nicht voerder strecken, dan, in Moses ampt sitten: noemliken, dat gesette Moseh leesen vnde driuen. Wenthe dat gesette Moseh wert alle Sabbathen
Acto. 13. gelesen. Dith solde men holden vnde doen. Wente dat gesette was nicht geendiget, vor den Dode vnde vpstandinge Christi Jhesu. Jhesus hefft ock nicht gesecht, doet na eren worden; he meende ere worde dar ock nicht mede, Gades wordt meende he darmede,

---

1) Vliedt. 2) Uitgelaten is „men" of „zij".
3) „Dezulken" (de valsche profeten) „dienen wel hen, die ...".
4) Zij, die van de predikers niet eischen dat deze onstraffelijk zijn.

dat Mose van Godt entfenck. Warumme sal de Predickstoel heten, de stoel Mose: na dem, dat Mose syn leuedage vp geinen Predickstoel gewest hefft? Solde Christus hir ere valsche Leer beualen hebben tho holden vnde tho doen, wo solde dan bestaen, dat he Marc. 7.
suluen strafft alle menschen gebade, vnde secht ock, dat se Gades Matt. 23.
gebodt darmede tho nichte maken. Dar he doch ock ere worde Exod. 20.
vnde valsche Leer, van dat sweren, yn dith sulue cap. strafft. Deut. 27.

Godt vorbedet Belden vnnde Belden // denst. Dar entegen wert F j v
vp velen Predichstoelen gelert, datmen se eeren sal, Kerssen vp sticken, de Hüt affnemen, de Knye dar vor bugen, offeren, loefften [1]) lauen, yn froemden Landen dar na lopen [2]). Godt lert, dat ydt geine Jesa. 2.
Goede synt, de mit handen gemaket syn: vnde men sal Gades ehr Deut. 27.
den geschapen dingen offte den Creaturen nicht geuen. Ock dat Actu. 9.
Godt nicht waent in Tempelen offte Kercken, de mit handen ge- Roma. 1.
maket syn. Jesa. lxvj. Hyr tegen wert vp den Predichstoel gelert, Act. 7. 17.
dat men moth anbeden den Godt, den se dagelicks maken vnde vp boeren [3]). Solde Christus hyr solcke eer worden beuesten, vnde beuelen, dat men de holten vnd doen solde? Neen dat sy verne: wente dat is nicht vp den stoel Mose geseten. Ydt rymet nicht wal, dat Christus syne jüngeren, van sick suluen vnde van syne Apostelen solde wysen tho de Schrifftgelerden vnnde Phariseen (de doch Christum gecrütziget hebben) dat se dar van solden predigen hoeren: recht offte he suluen vnd syne Apostelen, dar nicht Matt. 23.
guth genoch tho en weren: dar he doch jnt sulue Capittel leert, dath he allene eere Mester sy.

Thom ij. segge ick. So lange als de prediger den geist Christi nicht hefft, so is he ghein Christen, na de leringe Pauli: // Roma. viij. F ij r
Als he nicht gerechticheit doet, so is he nicht van Gade: sunder 1. Joan. 3.
de sünde doet, de is van den duuel, secht Joannes. Vnd wanneer Ezech. 16.
he noch affgoedesche wercke doet, so is he ein litmate der Babi- Apoc. 17.
lonischen hoeren. Dar van secht de schrifft dütliken, dat dusse hore sittet vp dat beest. Darumme sitten sodane nicht vp den stoel Mose, sunder vp dat beest.

Thom ij. seggen se: dat Caiaphas ock quaet was, he hebbe nochtans recht vnde wal gepropheteert: Joannis xj. Dar vp frage ick. Weren de jüngeren Christi ock mede gegaen, vmme dusse prediginge [4]) tho hoeren? Vnde, wolde ydt ock wal behoerlick gewest hebben, dat se darna gegaen hadden, als offte se de prediginge

---

1) Geloften.
2) Bedevaarten naar wonderdoende beelden in vreemde landen.
3) Opbeuren, opheffen; bij de elevatie van de hostie.
4) Er staat: „predinge".

dusser prophetien Caiaphe gerne wolden hoeren: als de dar vth begerden geleert tho syn? Gy moethen seggen, Neen. Ten were sake, dat ghy seggen wolden, se mochten dar wal gegaen hebben, darumme, dath se solcken raet wetten wolden, vmme Christum war tho schuwen, anders moethen gy segghen: Neen. Offte ghy moethen seggen, dat ydt behoerlick sy, dath se solden mede lernen CHRIstum tho Crůtzigen vnde Doeden. Wenthe dath was de meininge syner prophetie vnde solden se dan dusse prediginge geholF ij v den // hebben, so mosten se hebben geholpen, dat men Christum gecrůtziget hadde. Wanneer dan bestaen solde, dat ghy beuoerens gesecht hebben van den stoel Mose: so wolde hyr vth volgen. De Apostelen solden Caiapham gehoert hebben, vnde dan syne leer geholden, vnde gedaen hebben. Vnde also solden de Apostelen hebben schuldich gewest: tho helpen Christum crutzigen, wanneer dusse ij. tegen warpe bestaen solden.

Thom iij. seggen se. Herodes was ock nicht gudt, nochtans hefft he den Wysen gesecht: dat se na Bethlehem gaen solden, dar se ock dath Kindt befunden hebben. Antwordt. Dorch Herodis worde weren se al vorleidet, vnde were [1]) gein ander prediger gewest, de anders gelert hadde, dat se nicht weder na Herodem keren solden, so hadden se dorch Herodis predigen so vele entfangen, dat se dat kint vnwetende vorraden hadden. Wente Herodes leerde, wanneer se dath kindt gefunden hadden: dan solden se ydt
Matt. 2. em anseggen. Wat Herodes hyr mede yn den sinne hadde, dath bewysen de worde des Engels, de hyr tegen predigede, dat se nicht solden wedderumme keren, tho Herodem: wente he socht dat kindt tho doeden. Ock hebben se noch einen beteren wyser des weges
F iij r ge-//hat dan Herod. noemliken de Sternen: de ginck vor se, so lange, dat se stundt dar bauen, dar ydt Kint was.

Thom iiij. seggen se. Bileam was ock nicht gudt, de hefft nochtans ock wal gepropheteert, dat ein Stern vth Jacob solde vp gaen: Nume. xxiiij. Antwort. He hefft dit den Heideschen Koeninck geprophetert, vnde nicht den Jsraeliten, offte kinderen Gades. Wat geit dit den kinderen Gades an, dat em de Heiden gehoert hebNum. 22. 23. ben? Dusse Koeninck hadde em doch ock geropen, dat he de Jsraeliten vorfloeken solde.

Thom v. seggen se. Bileams Esel de hebbe Bileam gestrafft, worumme dat men se dan so wal nicht mach hoeren, als Bileam
Num. 22. synen Esel hoerde. Antwort. So vele als Bileams Esel sprack, seg-

1) „Ware er geen ander geweest, die hun had geraden dat zij niet terugkeeren zouden: zoo hadden zij door Herodes' raadgeving enz.".

gen se vns wal, als se vns vp der Straten ankamen [1]). Auerst de Esel hefft ock de kinder Gades offte Jsraelyten nicht gestrafft, sunder den, de dat lohn der vngerechticheit leeff hadde. Wat roert 2. Petri.
dith den Christen, de dat Lohn der vngerechticheit nicht leeff heb- 2. Ju.
ben? Se solden ock so lange swygen, dat [2]) se Godt spreken makede, als he Bileams Esel dede. Bileam is dar ock nicht na geghan, dat he van synen Esel wolde predigen hoeren [3]). //

Thom vj. seggen se. Offte nu de duuel Gades wort predigede, F ij v
worumme solde ick em nicht hoeren, wanneer he Gades wordt predigede. Antwert. Jck begeer den düuel nicht vor mynen prediger. Wo sal de vader der loegen de warheit predigen? Do de Joan. 8.
duuel ein mal recht sprack: seggende. Jck weet we du bist, de Luce. 4.
hillige Gades. Do straffede em Jhesus, seggende. Swych, gha van em vth. Hyr hebbe ghy dat antwert. Do ock dat megedeken, de Acto. 16.
den warseggende geist hadde, sprack. Dusse menschen synt Knechte des alder hoegesten Gades, de vns den wech der salicheit vorkündigen. Dith mocht Paulus nicht vordregen, vnde kerde sick vmme: he hefft den geiste gesecht. Jck gebede dy, dorch den name Jhesu Christi, dat du van se vthgeist. Do ock Ahaziah baden vth schi- 4. Reg. 1.
ckede, den Godt Ekron Baelzebub tho fragen, offte he leuen solde off nicht. Do sprack de Engel des Heren tho Eliah Tesbiten, dat he em seggen solde aldus. He en was [4]) dan gein Godt in Jsrael, dat ghy gaen vmme tho fragen vann Beelzebub den Godt Ekron? Darumme hefft de Here also ghesecht. Du schalst nicht weder affghan van den bedde, dar du de vp gelecht hefft: wenthe du salst den dodt steruen. Jck achte dit synt ock Beelzebubs // pro- F iiij r
pheten gewest, dar dorch se Beelzebub wolden fragen: gelick als den rechten Godt dorch syn Propheten gefraget wert. Also geith ock nicht na den affgoeden deners, als offte de ware Godt gene deners hebbe: dar van men mach predigen hoeren.

Thom vij. seggen se, dat Paulus secht. Vele van den Broederen Philip. 1.
yn den Heren hebben gebruket myne banden, dat se ouerfloediger vnuorschreckt, dat wort dürsten spreeken. Etlicke auerst dorch haet vnnde twist, etc. Darup secht he, he vorfroeuwe [5]) sick des, dat Christus vorkündiget werde. Antwert. Jck hape, ghy weten

1) Tegenkomen, ontmoeten: praesens, met (gelijk in het *Vnderscheit* gewoonlijk) de a voor onze o.

2) Die ongeroepen predikers behoorden te zwijgen, totdat zij door God gedwongen worden te spreken.

3) Bileam heeft zich ook daarnaar niet gevoegd, heeft daaraan ook geen gehoor gegeven.

4) „Was Hij, de Heer, dan geen God in Israël?"

5) Erfreuen; verheugen.

wal, dat sick Paulus des nicht vorfroeude, dat de Broederen hoeren mochten, soelcke predigers, de Christum vth haet vnde twist predigeden. Wo solde he sick des vorfroeuwen dat de Broeders haet
Philip. 1. vnde twist predigen mochten hoeren, dar se Paulum mehr liden mede meenden [1]) tho doen? Dith solde yůmmers einen Christen wehe doen tho hoeren. Paulus auerst vorfroeuwde sick des, dath Christus apenbar mochte werden, by den vngeloeuigen: dorch de, de vth haet dar van wat vortelden. Dith gifft Paulus tho kennen, dat se em dar mede gein lyden koennen andoen, he vorfroeuwe
F iij v sick des, Ock is ydt yo klar, dat Paulus secht hyr // ersten van Broederen: dar na secht he. Etlike noemliken, etlike ander, de Christum vnde Paulum hateden, vnde twistich weren. Vnde spreken van Christo vth hat, vmme Paulum dar me tho quellen. We solde dar lust tho hebben?

Mat. 10. Thom viij. seggen se. Judas was ein deeff vnde vorreder, nochtans hefft em Christus gesent tho predigen. Hyrumme was men ock schuldich dat men em hoerde. Antwort. De schrifft secht nicht, dat he do ein Deeff vnde Vorreder was, do em Christus sende.
1. Reg. 2. Heli den was ock erst dat Presterschop tho gesecht vnde beloefft, do he auerst syne kinder [2]) nicht en straffede, do is em gesecht: dat sy verne. Aldus is beter nha der Schrifft gesecht also. Jn der
Apoca. 2. ersten sendinge was Judas gudt, do he auerst de erste leeffte vorlaten hadde, als de gemeente tho Epheso: do is syn Lůchter affgeset. Vnde do he ein Deeff vnnde vorreder was, do predigede
Mat. 26. he [3]) also: dat se geuen em xxx. penningen vor Christum, de em do hoerden.

Thom ix. seggen etlike [4]). De dodt vnde vordoemnisse is nicht geset vp de predicanten tho hoeren, worumme wil men dan de Broederen vp de Fleischbanck leueren? dewile jdt nergent vorba-
F v r den is, anders dan allene syn wy gewarschüwet vor de vor-//leidinge, vnde nicht vor der person, wanneer wy van syner person flehen [5]) solden, so mochten wy dar ock nicht by gaen vp der Straten. Antwert. Myn meininge ys nicht, yemandt vp de fleischbanck tho leueren: ein yeder vryhe syn geweten. De sick nicht vorleiden laten wil, de blifft nochtans beter dar van, dan [6]) he se hoert: War hebben gy gelesen, dat Christus Jhesus offte syne yůngeren hebben gehoert de predigers, de gein Christen weren:
Luce. 2. anders dan wanneer se dar mede spreken offte disputerden? Christus

---

1) In 't origineel: „meende". 2) In 't orgineel: „kindet".
3) „He" is door mij ingevoegd.
4) Davidjoristen. Zie aanteekening 5 op quat. E ij r en de *Inleiding*, bl. 354 boven. 5) Vlieden. 6) Lees: dan dat ...

hefft nicht stille geswegen, do se van den Tempel ein mortkule Actu. 9.
makeden. Christus Jesus vnde syne Apostelen hebben sunder twiuel
nicht stille swigende angehoert yeninge vorleydinge offte seel moer-
derye. Solde ydt wal gudt syn, dat ein Christen vor hen ginge in
ein holt, dar moerdeners legen: vnd de Christen wisten den moer-
deners wal entkamen, dar de anderen, de em volgeden nicht van
wisten: vnde konden nicht entlopen, sunder woerden vormordet:
vnd se solden dar nicht geghan hebben, wanneer de Christen dar
nicht heer [1]) geghan hadden? Solde dat wal gudt syn, dath de
Christen so stille swygende enwech ginge, dat he nicht en spreke
tho den anderen, dat dar moerders weren? Also ock, solde ick
einen valschen // prediger hoeren, vnde spreken nicht so vele, dat F v v
de anderen wal wisten, dat ick dar nicht ginge als ein, de van
em leren wolde: sunder vele mehr als ein, de ere Boeuerye ent-
decken wolde: so moste ick spreken, were ydt nicht yn den Tem-
pel, so wolde ick dat buten den Tempel offte Kercken doen, tegen
de, dar ick by ginge vnde stunde, vp dat ick de vorleidinge nicht
sterckede: sunder vele mehr tho breke [2]). — Thom lesten seggen 1. Tessa. 5.
se. Men sal alles proberen offte beproeuen, vnnde holden dat gude:
darumme sal men se ock hoeren.

Antwert. Dith spreckt Paulus van de Propheten yn der gemeente,
vnde nicht van valsche Propheten de men rede weth dat ydt Actu. 12.
valsche Propheten syn. In der gemeente Christi weren Propheten,
als Agabus, vnde der geliken. Van so danigen secht Paulus. Den 1. Tessa. 5.
geist wilt nicht vthlesschen, de prophetien vorschmadet nicht. Be-
proefft alles, holdet dat gude, holdet aff van allen quaden schyn.

Js so ein Prophete, de ein Christen is, de yuw wat thokump-
stiges propheteert: so sal de prophetie: den gelouen gelick syn,
secht Paulus tho den Rommeinen int xij. Js dan dusse prophetie
den gelouen gelick, so is se gudt: dat gude beholdet dan. Js de
prophetie den geloue vngelick, so holdet // aff van den quaden [F vj r]
schyn. Aldus beproefft alles, wanneer yemant ein prophetie hadde
vnder den Broederen. Wenthe men sal ein yederen geist nicht ge-
loeuen, ehr he beproefft is. De auerst alrede beproefft syn, dat ere
fruchten vnnde leringe nicht gudt syn: de moth men varen laten. 1. Joan. 4.
Jck begere yuw nicht an myn schriuen vorbinden, beproefft ydt
ock seer nerstich, dat dan gudt befunden werth, nha den rechten
syn der Schrifft: dat holdet dan. Nicht darumme dat ick ydt ge-
secht offt geschreuen hebbe, och neen: sunder darumme, dat gy

1) Waarschijnlijk eene drukfout voor „hen" of „heen": „wanneer de Christenen niet daarheen gegaan waren".

2) De streep hierachter is door mij ingevoegd.

ydt also beproeft hebben, dat ydt gudt is. Beproeft ydt ock also, koennen gy ein halff wort vinden in allen mynen schryuen, dat vor Got nicht bestaen kan: holdet yuw dan aff, van solcken quaden schyn. Godt geue vns allen vorstandt, Amen.

Vnderscheit tusschen de rechte Penitentia off beteringe, vnde de valsche penitentia: mit beider absolutien.

Matt. 4. Marc. 4. JEsus secht. Doet penitentie, wente dat Hemmelryk malet. Jnt Grekesche steith Metonite [1]), dat is so vele, als offtmen vp Dûtsch spreke: wesct wal gesinnet. De meninge is, betert yuw: yn der maten, dath ghy beter van sinne werden, dan ghy sũss [2]) lange [F vj v] gewest syn. Dat Hebreusch hoelt [3]) Matthei. iiij. Thaschufu, // dat is, bekert yuw offte kert weder. Seet, aldus is de rechte penitentia nicht anders dan, ein wederkeringe edder aflaten van dat voerige sundige leuent. Mat. ij. luden de worde na dat Hebreûsch, also. Matt. 3. Maket eine wedderkeringe jnt leuent. Dit wort wedderkeringe, bruken de Hebreer ock vor dat Latynsche wort Penitentia. Dit segge ick darumme, dat men solde leren vorstaen, wat penitentia is: welcker wort so vele menschen yn den mundt hebben, doch weinich yn der daet. Vnnde den gemeinen Volcke wert gelert, wanneer se thor bicht gaen, vnde laten sick dar ynsetten [4]): Vasteldage holden, Offeren, Rosenkranse lesen: edder vele Pater noster vnd Aue Maria, lesen: vnde wat dergeliken mehr is, dat em de Bichtuader ynsettet vor penitentie: dath sy penitentia. Vnde wanneer se dith holden, dan menen se, dat se penetentie doen. Vp dath se dan weten, dat dit valsche penitentia is: vnd dat gein rechte penitentia is, so lange als dar nicht is, sodanen berouw offte leitwesen der sůnde: dat ere leuen beter wert, also dat na Gades worde gedan vnde geleuet wert: na allen vormoegen, dat Godt gegeuen hefft. So hebbe ick hyr den vnderscheet geset, vnde ick wolde wal, dat se dat wordt doet penitentia, vp Dûtsche wolden // [F vij r] seggen, vor de, de gein Latyn vorstaen: noemliken, also. Betert yuw, offte bewyset berouw edder leithwesen. Wente penitentia, is Latyn: vnde gelt so vele vp recht Dûtsch als berouw vnde leidtwesent. Vp dat men noch klarer vorstan mach, dat ere penitentie dûden valsch is: so gedencke ick hyr tho setten, de worde Gades Jere. xviij. de se aldus vordûtschet hebben. Js ydt dat ydt Volck penitentie doet [5]), van dat quaet, dat ick auer se gedacht hebbe tho

---

1) Schrijf- of drukfout voor „Metanoïte". 2) „Sonst"?
3) „Houdt in", „bevat". 4) Opleggen; inzettingen geven.
5) Hier zijn uit Jerem. 18:8 uitgevallen de woorden: (penitentie doet) „van zijne boosheid, zoo zal ik penitentie doen" (van dat quaet, dat ick enz.).

doen. Och leue, bedenckt dith doch wal, sal Godt ock bichten, vnde laten sick wath Vasteldage vnde Rosenkransen tho lesen, insetten? Sal Godt ock sodane penitentie doen? Dat mene ick, solde nicht ein mensche gedencken. Darumme bedenckt wat penitentie doen sy. Wil men dith recht vordütschen vth dat Hebreûsch, dar ydt aldar ersten vpgeschreuen is: so luden dusse worde aldus. So auerst dith Volck affkert, van erer boessheit, dar van ick wedder se gespraken hebbe: so werde ick ock voranderen dat boese dat ick em gedacht to doen. Dat is, leth dat Volck aff van erer boessheit, so wil ick ock aflaten van dath boese, dat ick den Volcke doen wolde thor straffe. Vorstaet nu hyr vth, wat penitentia is: vnde doet se, so moegen gy de rechte absolutie entfangen. Vnde al er absolue-//ren kan yuw nicht helpen, so lange als gy de rechte [F vij v] penitentie nicht hebben. Wente Christus Jesus secht. Js ydt dat Matt. 18. gy yuw nicht bekeren, vnde werden den Kinderen gelick, so moe- Marc. 10. gen ghy nicht jnt Hemmelryke gaen. Hyrumme is ydt al valsch Luce. 18. absoluert, so lange als gy yuw nicht bekeren, edder aflaten van sůnden. Vnde jdt is van sodane absolutie nicht gespraken, dat Jesus sprack: ersten tho Petrum, dar na tho allen Apostelen: Matt. 16. 18. seggende. Alle dath ghy binden vp Erden, dat sal ock yn den Hemmel gebunden syn: vnde allent dat ghy entbinden vp Erden, sal ock yn den Hemmel entbunden syn. Wil men dith binden, vnde entbinden, recht vorstaen, so moth men [1]) ersten weten, wat de sloetel is: dar mede men sluten vnde vpsluten [2]), offte binden vnde entbinden, edder bannen vnde absolueren [3]) sal: welckeren Sloetel ersten hebben moth (so wal als Petrus hadde) de, de sluten vnde vpsluten, binden vnde entbinden sal moegen. Dussen Sloetel, den Matt. 16. Christus Petro gaff offte belaeffde, den hefft Christus suluen vth- Luce. 11. gelecht: vnde noemt den sůluen: den Sloetel der wetenheit. Welcker wetenheit offte erkentenisse is dusse, dat he wete mit klaren bescheide entsluten offte vorclaren [4]): welckeren dath Godt binde, vnde welckeren Godt ent-//binde: offte welckeren Godt de sůnde [F viij r] vp hoelt, vnde welckeren offte wodanigen dat Godt de sůnde vorgifft. Wenthe dewile dat dusse (de den Sloetel hefft) vnd de, de yn dem Hemmel is, tho gelike sollen binden vnde entbinden: so moste dar solcke wetenschop offte erkentenisse syn: dat de, de vp Erden bindt offte entbindt: vnd de, de in den Hemmel bint offte entbint: tho gelike binden, offte tho gelike entbinden.

Hyr moth de ein vp den anderen seen: dewile Christus secht, dat ydt beide in den Hemmel vnde vp Erden tho gelike, gebunden

1) „Men" is door mij ingevoegd.
2) Opensluiten.
3) In 't origineel: „absoueren".
4) Er staat: vorblaren.

offte entbunden sal syn. Vp dat de eine nicht vor den anderen binde offte entbinde, ydt were dan de, de in den Hemmel is, offte, de vp Erden is. Dewile dit dan van dusse ij. tho gelike gescheen sal, so frage ick. Wath düncket yuw? welckerer sal vp den anderen seen, vnde den anderen hyrinne volgen? De, de in den Hemmel is? edder de, de vp Erden den Sloetel heft? Jck dencke, de vp Erden den Sloetel hefft, de moth seen vp den, de in den Hemmel is, vnd volgen em: darumme moeten wy tho seen, dat wy nicht
Luce. 11. eer binden offte entbinden: eer dat Godt ynn den Hemmel mith vns bindet offte entbindet. Hyrumme behoert hyr tho de Sloetel
[F viij v] der wetenheit. Auerst nu mochte men menen, men // wolde de wetenheit vth hogen Scholen halen. Wo wal ick de hoge Scholen vnde gelertheit nicht vorachte, so moth ick noch tans seggen: dat men dusse wetenheit offte dussen Schloetel, vth genen Scholen offte gelertheit halen kan: dan allene vth der Scholen Christi, dat se
Joan. 6. van Godt gelert werden. Vnde vor dith Sloetel geuen Petri steith
Matt. 16. geschreuen van allen Apostelen, dat se den Sloetel entfangen solden mit ein ander gaue, welcker was de hilge geist. Dar van
Joan. 20. sprack Christus, do he synen jůngeren anbleess: seggende. Entfanget den hilligen geist, den gy de sůnde vorgeuen: den sint se
Joan. 14. 16. vorgeuen, den gy de sůnde vpholden, den sint se vpgeholden. De den hilligen geist hefft, de em in aller warheit leidt, vnde lert vnde maket em yndechtich, alle wat Jesus gesecht hefft: de hefft dan den Sloetel der wetenheit, vnde de is mith Godt eins: darumme bindet edder enbindet he, euen den, den Godt bindet eder enbindet: also ock yn sůnden vorgeuen vnde vpholden. Wo solde einer de sünde koennen vorgeuen, de den hilligen geist nicht hefft, vnde den syn egen sůnden noch nicht vorgeuen syn? vnd de noch suluen
Roma. 8. gein Christen is? Wenthe Paulus secht. De nicht den geist Christi hefft, de is syn nicht. Jesus secht. Als ein vormaent is, erst
G j r allene // darna sulff ander offte sulff derde [1]): thom lesten mit de gemente; [2]) Vnde dusse wil nicht ein mael gehoer geuen, noch thom ersten, noch thom tweden, noch thom derden mael: de sal dan syn als ein Heiden vnde Toelner. Vth dussen worden Christi is dan apenbar, dat sodanich ein, in den Hemmel gebunden is: so verne als he van solck eine gemeente gestrafft is, de em geine sünde vplecht, dan solcke sůnde, de vor Godt den menschen vordoempt: dat men ock gewiss weet, dat he solcke gedaen hefft: als dar ynne dan wal vorsichtich syn sal, de den Sloetel hefft. Also ock, dar ein sodanich is, dat Godt dar van secht dat ein syne sůnde

1) Gij met een ander of een tweede (als de tweede) of met een derde (als de derde). 2) In 't origineel eene punt.

vorgeuen syn, offte nicht gedacht sollen werden. De is dan ge- Ezech. 18.
wisse yn den Hemmel entbunden, vnde mach mit rechte entbunden
werden. Dar dan also ein gebunden wert vp Erden, de is ock in
den Hemmel gebunden. Warumme? Antwordt. Darumme, dat de,
de yn den Hemmel ys, hefft suluen mit syn egen wort, em ge-
bunden: vnde hefft euen sodanigen van gelouen off wercken ge-
noempt, als he ys [1]): dat denn syne sünde vpgeholden sult wer-
den: edder nicht vorgeuen werden: offt dat he buten Gades ryke,
vnde yn der vorderffenisse syn sal: vnde ydt ys gewiss dat he vor
Godt sodanich ein is, de mit // dat wordt der Schrifft gemeent is. G j v
Also ock mit dat entbinden, al darumme, dat Godt also gesecht
hefft. Ydt sy dan ynt olde testamente, dat he suluen sprack tho
Mosen vnde propheten, vnde dit nu gelickmechtich [2]) den nyen
Testamente. Offte dat he jnt nyen Testamente dorch den soene
gespraken hefft, als tho den Hebreen steit. Offte dat he dorch
synen geist gespraken hefft, vorstaet, dorch de, dar Gades geist Hebr. 1.
ynne was, vnd yn se sprack. Ydt is ock ein falsch binden offte 1. Petri. 1.
bannen, dat men yemant tho doeden wil bannen, offte dat men 2. Petri. 1.
yemant thom Lande vthyagen sal. War lert de schrifft solckes? Matt. 10.
De Schrifft lert nicht mehr, dan dat se syn sollen als Heiden Matt. 18. 1.
vnde Toelner: vnde den quaden vth de gemeente Christi nemen. Corin. 15.
Welcker is egentlicken nicht anders dan em vpseggen alle broeder-
schop, vnde vormenginge vnde gene broeder teken mith em bruken
gelick men solckes nicht bruket mith den Heyden vnde Toelners.
Nu is ock apenbar, dar se by der Apostelen tyden nicht mede 2. Tessa. 3.
vormengeden: den solde men noch vormanen, als einen broder.
Darumme werth de nicht thom Lande vth geyaget. Se hebben dar Joan. 4.
ock noch mede gekofft, dar se gene gemeinschop mede hadden.
Ein de besehe de schrifft recht vnde wal, mit vorstande. //

Vnderscheit tusschen den rechten gelouen vnde den valschen gelouen, tusschen de rechte nye geboerte vth Godt, vnd de valsche nye geboerte, tusschen de rechte gemeente Christi, vnnde de valsche gemeenten [3]). G ij r

1) Mij niet duidelijk. 2) Foutief voor „gelickmetich". Zie quat. J viij v.
3) Bij „gemeenten" kan Pastor hier aan verschil van kerken, roomsch-katholieke, zwingliaansche, enz. hebben gedacht; anders dan *Disputation*, quat. V iiij v, waar de lezer eerder aan enkele gemeenten denkt. Zie *Inl.*, bl. 353, 4; 341 aant. 1.

DEse iij. beslute ick yn ein. Wente war de rechte ware geloue is, dar is ock de nye geboerte vth Godt: vnde dar solckes ys, dar
Roma. 10. ys ock de rechte gemeente Christi. Van den gelouen secht Paulus. Wo sollen se gelouen, den se nicht gehoert hebben? Darna secht he. Darumme kumpt de geloue vth dat gehoer. Dar vp sluth ock
Mar. 1. 10. dat Jhesus secht. Prediget dat Euangelium allen Creaturen, de geloefft, etc. He predigede geloeuet an dem Euangelio. He secht
Joan. 3. ock. De den Soene geloefft, de hefft dat ewige leuent. Hyr wert den geloue dat ewige leuent thogeschreuen, sunder anhangent der wercke: als des dan vele ynn der Schrifft ys. Dith kan nicht gespraken syn, van den bloten mundt geloeuen, dat men mit den
Actor. 15. munde secht: [1]) Jck geloeue. Dar nicht mehr na volget, vnd de herten vnuorandert bliuen: is nicht dusse geloue. Wente de schrift //
G ij[v] secht ock, dat Godt de herten reiniget dorch den gelouen. Vnd
Galat. 5. de geloeuigen hadden alle ein herte vnde ein Selen. Vnde dar Galat. v. steit, de geloue, de dorch leeffte wercket: dar vor steit Galat. vj. nye Creatur. Hyrumme ys dath ein Creatur offte schepsel
Galat. 5. de den gelouen hefft, de dorch Leeffte wercket: buten welckeren gelouen nichtes gelt yn Christo Jhesu. Solde men salich werden mit den geloeuen, datmen secht, ick geloeue: offte datmen ock de
Acto. 15. gescheden [2]) dingen allene geloeuet, vnde also alle articulen des gelouens vor recht bekent: dar nicht by is, sodanen geloue, dar de herten dorch gereiniget werden: vnde dar dorch men wert ein nye Creatur Gal. v. vj. Wanneer men dorch solcken doden geloeuen
Jaco. 2. mochte salich werden (segge ick) dar nicht mehr na volchde: so
Mat. 18. solde Christus gelagen hebben dat he secht. Wo ghy yuw nicht
Roma. 8. bekeren vnde werden als Kinder, so sollen ghy ynt Hemmelryke nicht gaen. Vnd dar Paulus secht. Fleischlick gesinnet syn, is de dodt. Vnde noch. Dat solt der sünden is de dodt. Vnde dar he
Ephe. 5. vele noempt, de Gades ryke nicht besitten sollen. j. Cor. vj. Vnde
Apoc. 12. dar geschreuen steit, dat sodanige sollen eren deel hebben yn den Poel, de van Sweuel vnnde Vuer brent. Vnnde der geliken Schrifften de //
G iij[r] moesten dan ghelagen syn: wanneer ein recht geloue konde syn, de vor Godt gelt: dar dannoch geine bekeringe vnde aflaten van sûndigen queme dorch den gelouen. Auerst so wy den rechten gelouen dar by vorstaen, welcker is de, dar dorch bekeringe kumpt: vnd dar dorch de sinne vornyet vnd de herten geriniget werden. Actuum xv. also, dat wy nicht lenger fleischlick gesinnet bliuen: sunder dath de geloeue wercket also in vns, dat wy dardorch geistlick gesinnet werden: alse de nu tegen de sünde tho

1) In 't origineel eene punt.
2) De geschiede dingen; de dingen, die gebeurd zijn.

stryden gesinnet is. Galat. v. Dan mach alle Schrifft warhafftich bliuen, vnde dan strydet de Schrifft nicht tegen melckander, als se anders dede. Wenthe dan bekent men, dat de geloeuigen hebben sick bekert: de geloeuigen synt der sůnde gestoruen. De geloeuigen synt geistlick gesinnet. De geloeuigen hebben ein herte vnde ein seelen. Den geloeuigen synt ere herten gereiniget. Acto. xv. De geloeuigen, de hebben dat leuendige Water: noemliken, den geist Christi. De geloeuigen Philip. j. synt gesinnet als Christus Jesus. De geloeuigen j. Corin. ij. hebben den sinn Christi. De geloeuigen synt Een, als Christus vnd de Vader Een synt. Hyrumme werden de geloeuigen kinder Gades, vnde hebben dan dat ewige leuent. Wente de Kin-//der synt, de sint ock erffgenamen. Ein de geloeuich is, de mach yo nicht twyfelen an yennigen worden Gades: so he slicht [1]) denckt, dat mochte so wal nicht syn, als dar geschreuen ys: so ys dar feil ynt geloue. Gelouen wy dat ydt war is, dat dusse alle Gades ryke nicht sollen besitten dar van geschreuen is Galat. v. dat se Gades ryke nicht sollen besitten offte beeruen (als gy lesen moegen yn de angetekende capittelen) so sollen wy vns entsetten, schrecken vnde beuen vor sodanen leuent: darynne wy nicht moegen salich werden: sunder sint des gewiss, weten, geloeuen vnde bekennen: dat wy vordoemt syn, so wy darynne steruen. Vnnde dewile nemandt wil gerne vordoempt syn, so solden de, de dusse Schrifften der hilligen Apostelen gelouen: sick leuer seden [2]) braden vnde tho ryten laten, eer se solden yn sodanen leuende willen steruen.

Roma. 6. 8. Actu. 4. Joan. 7. Roma. 8. 1. Petri. 2. Joan. 17. Joan. 1. Galat. 3. G iij v Roma. 8. Mat. 18. 1. Corin. 6. Ephe. 5. Apo. 21. Rom. 6. 8.

Hyrumme schrecken vnde beuen de geloeuigen vor Gades wordt, dat auer tho treden. Vnde darumme dat se gesundiget hebben, ys em dan ehr herte vnde geist tho knirschet. Geloue ick, dat ydt war ys, dat Paulus secht. Dat ende der sůnde is de dodt. Vnde noch. Dat lohn der sůnde ys de dodt. Vnd noch. Fleischlick gesinnet syn, ys de dodt. Vnde noch. So gy na den fleische leuen, so sollen ghy steruen. So ick // geloue (segge ick) dat dith war is, dat my de sůnde de dodt wert syn, vnde dath ick darumme steruen moth. So sal ick my wal entsetten vor de sünde tho doen, als ick my vor den dodt entsette: vnde sal dan so gerne sůnde doen, als ick gerne sterue. Wente dorch den gelouen ansehe ick de sůnde, als den dodt: darumme hebbe ick se ock nicht leuer, dan den dodt, vnde do de sünde also vngerne: als ick nicht gerne steruen wolde. Wenthe ick sehe dorch den gelouen, so ick sündige (vnde late nicht af van dat sůndige leuent) so wert myn deel syn,

Psal. 50. Rom. 6. 8. G iij r Apoc. 12. 1. Cor. 6. Galat. 5. Ephe. 5.

1) „Eenvoudig", maar in de beteekenis van „slechts", „niet meer dan".
2) Zieden, koken.

yn den Poel, de van Vůr vnde Sweuel brant: vnde dat ick moth dorumme buten Gades ryke bliuen, so vern Mat. xviij als ick my nicht bekere vnde late aff. Bedenckt hyr vth, offte de geloeuigen
Joan. 17. wal koennen yn ein sůndich leuent bliuen. Christus Jhesus hefft vor alle geloeuigen gebeden, dat se Een solden syn, als he vnd de vader Een syn. Menen ghy dat dith gebedt nicht solde vorhoert syn? Gewisse ys ydt vorhort, wenthe he hefft gesecht. Vader, ick weet, dat du my altydt vorhoerst. Hyrumme synt de recht geloe-
Joan. 11. uigen, Een offte eins, als he vnnde de Vader Ein synt. He hefft
Joan. 7. ock eine beloeffte gedaen vp den gelouen, seggende. De geloefft
G iiij v yn my, als de Schrifft secht, vloette der // leuende Wateren sollen affleten van synen Lyue. Willen gy geloeuich heten vnd geloeuen dan noch nicht, dat he syne beloefften holde? Geloeuen ghy dat he syne beloefften hoelt, so moethen ghy bekennen, dat nemant recht geloeuich kan syn: de nicht dith leuende Water entfanget,
Joan. 17. dat is, de nicht den hilligen geist entfanget: wente Joannes secht, dat he dit van den hilligen geist gespraken hebbe.

Dan seggen etlike (de mit eren worden bewisen, dat se nicht geloeuen) vorgeuende also. Den geloeuigen solden ock Teicken
Mar. 16. volgen, als Marcus schrifft: auerst war geschehen de Teicken? De
Joan. 14. geloeuigen sollen groetter wercke doen, dan Jesus suluen: auerst war is ein, de groetter wercke doet, dan he gedaen hefft. Antwert.

Jesus hefft nicht gesecht van de Teicken, dat se einen yederen geloeuigen volgen solden: sunder he hefft gespraken van den geloeuigen hupen [1]), dat den solcke Teken solden volgen: vnde solden
Mar. 16. vnder se alle gescheen. Darumme secht he [2]), den de geloeuen: vnde nicht, den de geloeuet. Van de wercke, segge ick, dat men moth anmercken, van wat wercke, dat he spreckt. Dan sal men
Joan. 14. beuinden, dat he spreckt van de worde: wenthe so steith dar. De
G v r worde de ick yuw spreke, de spreke ick nicht van my sul-//uen:
1. Cor. 15. auerst de Vader yn my bliuende, de doet de wercke. Dat is, de spreckt de worde yn my, de ick nicht van my suluen spreke. Also
Act. 2. 10. noemt Paulus ock syn leren, wercken offte arbeiden. Nu hefft
Joan. 20. Christus Jesus wal gesecht, he solde wedder vpstaen: auerst de
Ephe. 4. geloefft, de doet mehr: de secht fry heruth. Godt hefft em van
Collo. 3. den doden vorweckt. He is wedder vpgestaen. He is tho Hemmel
Joan. 7. geuaren, vnde sitt thor rechter handt Gades des Vaders, etc.
Galat. 3. Dit sy mit den korsten geantwort.

Nu segge ick al wedderumme, de geloeuigen entfangen den hilligen geist: vnde dat ock vth dat gehoer des gelouens. Vnde de
Matt. 7. 12. den hilligen geist hefft, dat is ein gudt Boem, vnde bringet gude

---

1) Hoop, menigte.

2) „He" is door mij ingevoegd.

frucht vort: vnde kan ock gene quade frucht vortbringen. De den
geist hefft, de hefft ock de frucht des geistes: welcker is gelegen Ephe. 5.
yn alle gudtheit, gerechticheit vnde warheit: als Paulus lert. Dar Galat. 5.
wercket dan de geloue dorch leeffte. Nicht dat se de wercken doen,
vmme den hemmel tho vordenen [1]). O neen, Sunder se geloeuen,
wo wal se den dusensten deel nicht vordenen: so sy nochtans Godt Roma. 3.
warhafftich vnde hoelt syne beloefften, allene wo se slichtes sodanich Titi. 2. 3.
ein syn, den he beloefft hefft: vnde bekennen, dat Christus hefft Ephe. 3.
ydt vordeent. So wy jdt // vordenen koenden, dan were ydt nicht G v v
vth genaden: sunder vth vordensten, als ein vordeent loen: als
Paulus secht thom Romeren. Vnnde dan were Christus vorgeues
gestoruen. Auerst so lange als de Boem quaet ys (vorstaet) ein Rom. 4. 11.
vngeloeuich mensche, de den geist Christi nicht hefft) so kan de Gal. 2. 5.
quade Boem gene gude frucht offte wercken vortbringen. Roma. 8.

Dewile dan de geloue solckes alles medebringen, also dat de Matt. 7. 12.
recht geloeuich syn entfangen den hilgen geist: vnd werden dar- Joan. 7.
dorch hele ander nye menschen, so kumpt dorch den gelouen de Galat. 3. 5. 6
nye geborte van bauen vth Godt. Darumme secht Joannes ynt j.
Alle den, de em annemen, hefft he macht gegeuen kinder Gades
tho werden, noemliken den de yn synen namen gelouen. De em
annemen, dat ys, de em annemen, als Luce x. steit: de yuw
annimpt, de nimpt my an. Also dat se em annemen tho hoeren.
Den is dan macht gegeuen kinder Gades tho werden. Soellen se Joan. 1. 7.
ydt noch worden, so synt se ydt noch nicht: sonder se sollent Gala. 3.
werden, wanneer se yn synen namen gelocuen. Wenthe wanneer Roma. 8.
se yn em geloeuen, dan sollen se den hilligen Geist entfangen.
De dan van den geiste Gades gedreuen werden, dat synt kinder
Gades. Darumme secht noch Paulus // Ghy synt alle kinderen [G vj r]
Gades, dorch den gelouen yn Jhesum Christum, wente alle de
ghy gedoept syn, hebben Christum angetagen. Also angetagen, dat 2. Cor. 5.
se synt yn Christo, welcker synt nye Creaturen. Petrus secht.
Dorch den vns gegeuen synt, de schoene vnde groeste beloefften, 2. Petri. 2.
dat wy dardorch deelhafftich werden, der Goedtliken natur, so
wy entfleen de vorgencklicke begherlicheiden yn der Werlt. Hyr-
mede kumpt auer ein, de beloffte de aldus ludet. Darumme geith
vth dat midden van se, vnde scheidet daraff, secht de HERE, 2. Cor. 6.
vnde roeret dat vnreine nicht an: vnde ick wil yuw annemen,
vnde wil yuw Vader syn: vnnde ghy sult myne soenen vnde
doechteren syn, secht de Allmechtige HERE. Geleeffden, als wy 2. Cor. 7.
dusse beloefften hebben, so lath vns vns [2]) suluen reinigen van alle

1) Verdienen.
2) Dit tweede „vns" is in het origineel foutief uitgelaten.

vorunreininge des fleisches vnde geistes, vullbringende de hilliginge ynn den fruchten Gades. Seet hyr hebben ghy de beloefften Kinder Gades tho werden, de nu dussen worden, gheloefft, vnnde begeert ein Soene offte Doechter des Allmechtigen tho syn: de mach also doen. Dat ys, he mach vthgaen vth dat midden van se, vnde roeren dat vnreine nicht an: vnde reinigen sick von aller
[G vj r] vnreininge des fleisches vnnde des geistes: // vnde vulbringen de hilginge. Hyrumme de nu vthgeit van boessheit, schedet sick daraff, vnde doet der [1]) nicht mehr,: vnde hoelt sick aff, van den wercken, de en vor Godt vnrein maken: vnde vulbringet de hilginge. De hefft dusse beloefften. We solde nu dit na laten? vnd doen dith nicht, wanneer wy alle geloeffden? De dussen worden geloeffde, [2]) dede dit dan nicht, so begerde he ock gein kindt Gades tho syn. De dit doen, de werden vth Godt gebaren: wente Godt hefft ydt beloefft, dat ydt syn Soene vnde doechteren sollen
Joan. 7. syn: darumme maket he se tho soenen vnde doechteren, vnde gift dusse geloeuigen synen geist. Nicht darumme, dat em dusse wercken so vele [3]) gelden, sunder darumme dat he so gůdich vnde genedich is, dat he solckes belaefft hefft den, de also doen. De dith dan geloefft, de doet dit also gerne, als he gerne van bauen vth Godt
Joan. 3. gebaren wolde syn: buten welckere geboerte he nicht mach salich werden. Vnde he doet dith so gerne, als he gerne ein soene offte doechter Gades wolde syn: vnde so gerne, als he gerne ein broder
Matt. 12. Christi wolde syn. Dar van dan Christus ock secht. De den willen
1. Joan. 2. mynes vaders, de in den hemmel is, doet: dat is myn broder, suster vnde moder. Vnde Joannes secht. So gy weten, dat he ge-
[G vij r] rechtich is, so wetet ock, dat ein // yeder de gerechticheit doet,
1. Joan. 3. de is vth em gebaren. Noch secht Joannes. Ein yeder de vth Godt gebaren is, de sůndiget nicht, wente syn saet blifft yn em, vnde kan nicht sůndigen, dat vth Godt gebaren is. Dar ynne synt apenbar de Kinder Gades, vnd kinder des duuels. Ein yeder de nicht recht doet, de is nicht van Gade, vnd de, de synen broder nicht
1. Joan. 5. leeff hefft. Noch secht Joannes. Wy weten dat ein yeder, de vth
Roma. 8. Godt gebaren is, sůndiget nicht: sunder de gebaren is vth Godt, waret sick suluen, vnd de quade roeret em nicht. Paulus secht. De van den geist Gades gedreuen werden, dat synt kinder Gades. Darna secht he. Dorch welckeren geist wy ropen, Abba, O Vader.
Matt. 6. De van den geist hefft, de mach seggen. Vnse Vader in den hem-
Galat. 3. 1. mel. Vnde dewile de geist entfangen werth, vth dat gehoer des
Corin. 4. gelouens: so secht ock Paulus. Jck hebbe yuw in Christo Jesu

---

1) Daarvan. 2) Te lezen: „geloofde, maar deed dit dan niet, zou daardoor toonen, dat hij ook niet enz." 3) In 't origineel: „se vele".

dorch dat Euangelion gebaren. Auerst Godt is ydt, de den wassdom gifft: de ock den geist gyfft. Darumme secht ock Jacobus
int j. Willende hefft he vns gebaren dorch dat wordt der warheit. 1. Cor. 3.
Noch secht Petrus. De vns nha syne herrlike barmherticheit hefft Ezech. 36.
wedergebaren. Noch secht he ynt sulue capittel. De ghy yuwe 1. Petri. 1.
selen gereiniget hebben yn de gehorsam-//heit der warheit, dorch [G vij v]
den geist tho broederlike leeffte, sunder hůchelie: hebt malkander
leeff mit gantzen gemoede, wedder gebaren synde, nicht vth vorgencklicken sade, sunder des vnuorgenckliken, dorch dat leuende
wordt Gades, vnde dat ynn ewicheit blifft. Dusse noempt he 1. Petri. 2.
darna nu [1]) gebaren kinder: Alle dusse Schrifften wysen vth, wo 2. Cor. 1. 5.
nemandt vth Godt gebaren ys, [2]) de noch nicht sodanen gelouen Ephe. 1.
hebben, dat se ock den hilligen geist als ein Segel der erffnisse, 1. Joan. 3. 5.
entfangen hebben: vnde synt dar dorch sodane nye menschen geworden, de nu nicht sůndigen. De auerst noch nicht vornyet syn,
sunder sůndigen, vnde doen nicht recht offte gerechticheit: Joannes 1. Joan. 3.
secht, dat se van den düuel synt, vnde nicht van Gade. Dith
geloeue ick, dat ydt de hillige Apostel Joannes nicht gelagen
hefft. Darumme is dat ein valsche nye geboerte, dar ein meint:
he sy dorch ein vthwendich dodt Water wedder gebaren, dar gein
geloue offte vornyinge noch entfanginge des hilligen geistes geschehen is. Ydt moth war bliuen, dat se vann den duuel syn: de
sünde doen. Hyrumme maket dat dode Water geen kinder Gades: 1. Joan. 3.
dar moste ein leeuendich Water vnnde Geist syn. Van welckeren
leuendigen Water steith, // Joannis iij. iiij. vij. Christus Jesus secht. [G vij r]
Vorwar, vorwar segge ick dy, wo nicht yemandt van bauen ge- Joan. 3.
baren werde, de mach nicht seen, dat ryke Gades. He secht van
bauen, dat is yo nicht van beneden: sunder ydt ys als Johannes
secht, vth Godt. Hyr steit darna, vth Water vnde Geist: welcker Joan. 1. 3. 5.
ij. beuoren begrepen sint yn ein wordt, noemliken, van bauen:
vnde wert darna noch ein mal wederumme begrepen yn ein wordt,
noemliken, Geist, dar he secht, dat gebaren is vth den geiste, dat
is Geist. Hirumme is dit Water van bauen, noemliken, dat leuende Joan. 7.
Water, welcker Joannes ock noemt den Geist. Vnde wert ersten
Water genoemt, vmme der inwendigen wasschinge vnde reininge
willen: darna wert ydt Geist genoemt: darumme dat se van den Joan. 7.
geiste, geistlick syn: na der reininge. De yn dith leuende Water Titi. 3.
wal badet: de hefft ein recht bat der wedder geboerte vnde vor-

---

1) Nieuwgeboren?

2) De komma is door mij in plaats van eene dubbele punt gezet. De bedoeling is: „... wijzen uit, hoe niemand uit God geboren is, die nog niet ... ontvangen heeft enz." De achtelooze verwisseling van het enkel- met het meervoudig werkwoord komt meer voor.

nyinge des hilligen Geistes. Doch hir van hape ick sal vp ein ander stede mehr geschreuen werden.

Van de gemeente segge ick also. De dussen vorbenoemden
Ephe. 5. rechten gelouen, vnd dusse rechte wedder gebort van bauen vth
Acto. 5. Godt hebben: de nu ock yn dat Badt des Waters yn den worde,
[G viij v] dar Paulus van secht: also gebadet hebben, dat se rein // geworden syn vor Godt, de de herten reiniget dorch den gelouen: de synt dan rein vmme des wordes willen, dat Jhesus gespraken
Ephe. 5. hefft: als de Apostelen weren: wo Joannis xv. steit. Dat is dan syne gemeente, de he gehilliget hefft, gereiniget mit dat water. Bat yn den woerde. Auerst bedenckt ydt wal, ydt moth solck eine badinge yn den worde syn: dat dusse gemeente hillich vnde rein gebadet sy. Desse gemeente mochte nicht allene hillich vnnde rein gebadet heten, sunder most ock hillich vnde rein syn. Vnde ick hape gy weten wal, dat dith sy van gene lyflike reinicheit gespraken: sunder van de ynwendige geistlike reinicheit des geistes vnnde herten. Dit kan dan gein lyflick vthwendich water doen. Tho ynwendige reininge moth ynwendich water syn, welcker is
Joan. 7. dat leuende Water, dar beuoerens van gesecht is: wo wal dusse gemeente ock de rechte doepe bruken moth, doch nicht in der meninge: dat se dar mede sick suluen willen rein maken vnnde tho kinder Gades maken: als nu leider vele meinen. Ydt schynt wal, dat se nu meinen, dat alle menschen dorch menschen badinge offte doepen: kinder Gades vnde rein werden. Och konden se doch
Matt. 5. bedencken, vnde seen, dat vnder Dusent nouwe ein vnder se ge-
H j r funden // wert, de recht rein van herten is: dat syn herte mit
Matt. 5. genen sůnden besmittet is, ofte de rechte geistlick vnde geistlick
Roma. 8. gesinnet ys. Als de syn, dar Christus van secht. Dat gebaren ys
Joan. 3. vth geiste, dat ys geist. Sal Christus eine reine Brůt hebben, de
Joan. 15. moth rein werden dorch dat wordt, dat he gespraken hefft: vnde
Actu. 15. dat dorch den gelouen. Wente Godt reiniget de herten dorch den
2. Tessa. 3. gelouen. Auerst se hebben nicht alle geloeuen, edder de geloue is
Roma. 10. nicht yedermans. Vnde se sint nicht alle den Euangelio gehorsam.
Jesa. 53. Wente Esaias secht. HERE we hefft vnsen worden geloefft?
Jere. 31. Darumme werden de herten nicht alle rein. Auerst den rechten
Hebr. 8. 10. Jsraelyten, gifft Godt syn gesette yn den syn, vnde schrifft ydt yn eer herte. Dar dith gescheen is, den dringet, vnde driuet se, ij. Cor. iij. dusse ynschriuinge, ynblasinge, krafft vnde geist Gades.
Roma. 8. De dan van den geiste Gades gedreuen werden, dat synt kinder Gades. Dat synt ock de Christen; [1]) de auerst den geist Christi
Roma. 8. nicht hebben, de sint syn nicht: ofte de synt gein Christen. He

1) Deze kommapunt is door mij ingevoegd.

wil eine reine Brudt hebben, darumme moth syne gemeente rein syn: vorstaet, rein yn den herte. Also secht Paulus van de gemeente aldus. Dar ick yuw tho brachte, einen manne [1]), dat ick Christo eine reine junckferen // mochte geuen. Dusse Brůdt noemt he, eine heerlike gemente sunder flecken, sunder Rimpelen offte ychtes wat des geliken, sunder hillich, vnstraflick. Vnd dusse syne Brudt welcker is de gemente, noemet he lytmaten, synes lyues, vt synen fleische, vnde vth synen gebeenten. Vnde dusse gemeente synt soene vnde doechteren Gades, de dat vnreine nicht anroeren: de sick suluen reinigen van allen flecken des fleisches vnde geistes, vulbringende de hilginge yn den fruchten Gades. Dat vnrein maken offt gruwelen doet, vnde Loegen spreckt: dath mach yn syne Stadt offt gemeente nicht kamen. Auerst sodane sollen dar buten syn. Js ock yemandt yn syn Brudtlachtes [2]) huss geghan, de nicht des Brudlachtes Kleet an hefft: de wert wedder vthgeworpen. Js yemandt ein Rancke dusses wynstockes geworden, vnde bringet nochtans gene gude frucht vort: den snidet de Vader weder aff. Vnde jnt ende wert he jnt Vůr geworpen vnde brant. He secht. De vader offte moder leeff hefft bauen my, de is myns nicht werdich. De soene offte doechter leeff hefft bauen my, de is myns nicht werdich. De nicht en nimt sin Crütze vnde volget my, de ys myns nicht werdich. Dusse moegen ock syne jůngeren nicht syn. De Christen syn, de hebben dat fleisch gecrütziget // mit den Lusten vnde begerten. Galat. v. So yemandt ys yn Christo, dat is ein nye Creatur. He secht. Ghy synt myne frůnde, so gy doen, dat ick yuw gebede. Joannes secht. Kinderkens, latet yuw nicht vorleiden, de gerechticheit doeth, de is gerechtich, als he gerechtich is. De sünde doet, de ys van den duuel. Noch secht he dar. De nicht gerechticheit doet, de ys nicht van Gade, vnd de, de synen Broder nicht leeff hefft. Paulus secht. j. Timoth. ij. De vaste grundt Gades besteit, vnde hefft dith Segel. De HERE kendt de syne: vnde ein yeder de den namen Christi noemet, de wyke aff van der boessheit. Js war [3]) ein gemeinte, de noch kolt noch warm is, wo se sick nicht beteren, so wert he se vthspyen. Dar van geschreuen is, dat se Gades ryke nicht sollen besitten, offte beeruen: de koennen gene Christen syn, vnnde synth buten der gemeente Christi. Hyr vann leset ein sunderheit. Matt. v. xv. xviij. He wil gene auertreders yn syne gemeinte hebben. Wenthe de auertret vnde blifft nicht yn de leringe Christi, de hefft genen Godt. Sint auerst sodane in syne gemeente gekamen, so moeten se doch weder

Mat. 1. 5. 1. Cor. 11. H j v Ephe. 5. 2. Cor. 6. 7. Apoc. 21. Apoc. 22. Matt. 22. Joan. 15. Matt. 10. Luce. 14. H ij r 2. Cor. 5. Joan. 15. 1. Joan. 3. Apoca. 3. Matt. 7. Roma. 1. 1. Cor. 6. Galat. 5. Apoca. 21. 2. Joan. 1.

1) Hierbij is te denken aan Openb. 21 : 2. 2) Bruiloft.
3) Ergens; het nederduitsche „wo", hoogduitsch: „irgendwo".

vth: als gy lesen moegen Mat. xviij. xxij. Joan. xv. Apo. 3. Vnde
H ij v men holde altit als ein gewisse Segel, dat de Christen offt // ge-
Joan. 17. loeuigen: moethen ein offte eins mit em syn. Als van dem geloue
Roma. 8. gesecht is. Vnde se moeten geistlick gesinnet syn. Vnde de nicht den geist Christi hefft, de is syn nicht. Dith wordt Pauli wert wal war bliuen. Darumme wanneer gy de wercken eines quaden geistes beuinden yn yemande so ys wall apenbar, dat de sulue gein Christen is: vnde dat de sulue nicht yn der rechten gemeente Christi is.

Wat is van noeden hyr mehr van tho schriuen? ydt is klar genoch. Vnde ydt is ock hyr van genoch geschreuen, den, de Got vor oghen hebben, vnd synen raet achten: de auerst synen raet
Proue. 1. vorachten, de moethen eres egen rades sat werden. Godt vorbedet
Jer. 7. 14. 15. ock vor sodanen hartneckigen Volck tho bidden. He secht ock. Al stunde Moses vnde Samuel vor my, so is nochtans myn herte nicht
Jere. 8. tho dith Volck. Dar Godt ock van secht. Se keren alle eren loep als ein Pert anualt yn den Krych. Hyrumme de also mit gewalt na der Helle lopen wil, den mach men lopen laten. Wo kan ydt em beletten? De almechtige Godt helpe den, de syns begeren, Amen.

Vnderscheit tusschen de rechte Doepe vnde valsche Doepe. //

H iij r CHristus Jesus secht. Gahet hen vnde leert alle Voelcker vnde
Mat. 28. doepet se yn den name des Vaders vnde des Soens vnde des hilligen Geistes. Vnde lert se holden alle dath ick yuw gebaden hebbe. Vnde suhe, ick byn mit yuw alle dage beth tho der endinge der Werlt.

Mar. 16. Prediget dat Euangelion allen Creaturen, de geloefft vnde werth
Acto. 2. gedoept, sal salich syn.

Petrus hefft tho se gesecht. Betert yuw, vnde ein yeder van yuw late sick doepen yn den name Jesu yn vorgeuinge der sůnde.

Darna.

Acto. 2. De dat wordt willich annemen, de synt gedoepet.

Acto. 8. Do se auerst Philippo geloeueden, de van den ryke Gades vnde van den name Jesu vorkůndigede: synt gedoepet Mannen vnde Wyue. Simon auerst hefft ock suluen geloefft, vnde als he gedoept was: hefft he Philippo angehangen.

Noch jnt sulue Cap.

Vnde Eunuchus (dat ys de vorsnedene) hefft gesecht, suhe ein Water: wat lettet my gedoept tho werden? Philippus hefft gesecht. Ydt mach gescheen, so du vth gantzen herte geloeuest. He auerst antworde vnde hefft gesecht. Jck geloeue, dat Jesus Christus, is,

de soene Gades. Vnde // he geboet, dat de Wage solde staen, H ij v
vnde se stegen beide aff ynt Water, noemliken, Philippus vnde de
vorsnedene, vnde he doepede em.

Vnde ein Frouwe mit namen Lidia, ein Purpur Kremersche der Acto. 16.
Stadt Thyatiren, de Godtfrüchtich was, de hoerede, der dede
de HERE dat herte vp [1]), dat se darup merckede, wat van Paulo
gesecht wert. Als se auerst vnde ere Huss gedoepet was, badt se
seggende. So ghy my den HEREN geloeuich tho syn, richten: so
gaeth ynn vnnde bliuet yn myn Huss.

Noch steith dar, dar de Stockmester sprack.

Heren, wat behoert my tho doen, dat ick salich werde? Se hebben gesecht. Gheloeuet ynn den HEREN Jhesum, vnde du salst salich werden vnnde dyn Huss. Vnde se spreken em dat Wordt des Heren, vnde alle den, de ynn synen Huse weren. Vnnde he nam se yn der vhre des nachtes, vnde hefft affgewasschen van den wunden, vnde he ys gedoepet. vnde alle de syne thorstundt [2]), vnde he brachte se yn syn Huss, he hefft de Tafelen tho geset, vnnde he vorfroeuwede sick hoechlicken, dat he mit syn gantze Huss Gade lauede. //

Crispus auerst, de oeuerste der Scholen, hefft den Heren gelofft H iiij r
mit synen gantzen Huse, vnde vele der Corinthen hebben geloeuet, Acto. 18.
do se ydt hoerden: vnde synt gedoepet.

Vnd als he etlike jůngeren vant, sprack he tho se. Hebben ghy Acto. 19.
den hilligen Geist, entfangen als ghy geloeffden? Auerst se spreken
tho em. Wy hebben ock nicht gehoert, offte (dar) de hillige Geist
ys. Vnd he hefft tho se gesecht. Wortho synt ghy dan gedoepet?
Auerst se hebben gesecht. Tho Joannes doepsel. Auerst Paulus tho offte in,
hefft gesecht. Joannes doepede mith dat doepsel der beteringe, na dat gre-
seggende den Volcke: dat se solden geloeuen yn den, de na em kesch.
kamen solde, dat is, yn den Christum Jhesum. Do se auerst dat
hoerden, synt se ghedoepet yn den namen des HEREN Jhesu.
Vnde do Paulus de handt vp se lede, quam de hillige geist vp se,
vnde se spreken mit tungen, vnde propheteerden. Paulus was vor Actu. 9. 22.
syn doepe van den Heren suluen bekert. 26.

Cornelius was mit syn Huss mehr dan bekert vor den Doepe, Acto. 10.
noemliken, voruůlt mit den hilligen Geiste.

Vth dussem alle is apenbar, dat de Doepe kumpt nemandt tho,
dan den geloeuigen: Wente de Doepe is vor nemandt // yngeset, H iiij v
dan vor de jůngeren Christi, de jnt geloue Christi gelert syn,
Matt. xxviij. vnde dat annemen. Vnde wo kan ein gedoepet wer-

1) Open.
2) Zur Stunde; oogenblikkelijk.

den in den namen des Vaders, vnde des Soens, vnd des hilligen Geistes, wanneer he dar nicht van gehoert hefft? Offtmen secht, ick doepe in Gades name, dan is ydt nicht vort yn den namen geschehen. Leuer secht my. Offte ick einen Joeden yn den slape belurde, goette dar water vp vnd spreke. Jck doepe dy yn den namen des Vaders, vnde des Soens, vnde des hilligen geistes: were dat dan ock gedoepet yn den name des Vaders, vnde des Soens vnd des hilligen Geistes? Jck holde neen: sunder tegen synen namen, vnd tegen syn gebodt, also dat ick hadde Gadtz namen
Exod. 20. vorgeues gebruket. Men sal weten, dat alle tegen sprekers beslute ick vnder den name Abel: vnde de tegen sproeke volgen hyrna in disputationis wyse.

Abel secht.

Dat Christus secht Matt. xxviij. Gaet hen vnde lert alle Voelcker, vnde doepet se etc. Dat ys ein beuel an de vngeloeuige Heiden, de most men ersten leren, eer men se doepen mochte, de wile auerst vnse kinder geloeuige Olderen hebben, so geit dith beucel den kinderen nicht an. //

H v r Adam antwerdt.

Dat wort, geit hen vnde lert, offte predigeit dat Euangelion, geit vp alle Creaturen, offte alle Voelcker, alle geschlechten offte Heiden, de buten de gemeente Christi weren, Matt. xxviij. Marci xvj. Ja vp de alle, de vngeloeuich weren, offte noch vngeloeuich syn. War sodanich ein is, de hoeren wil, so is yn der gantzen Werlt nicht ein vthgenamen, so lange als he nicht geloeuet, vnde vp den gelouen gedoept is. Vp de gedoepeden ys gesecht. Lert se tho holden dat ick yuw gebaden hebbe, Matthei xxviij. Also hefft Petrus ock gedaen, na den beuel mit den Jsraelyten, predigede den ersten, so lange, dat dat wort ere herte dorchsneet, dat se ock spreken. Gy mannen Broederen, wat sollen wy doen? Do antwerde Petrus. Betert yuw, vnde ein yeder van yuw late sick doepen yn den namen Jhesu Christi, yn vorgeuinge der sünden etc. Vnde he betůgede vnde vormande se mit velen anderen worden, seggende. Latet yuw helpen van dussen boesen geschlechte. De do syn wordt gerne annemen, de synt gedoepet, etc.

Aldus hebben se altydt ersten gelert, darna de dat wordt gerne anneme, offte geloeueden, hebben se gedopet. Actu. viij. xvj. xviij.
H v v xix. Hebben ghy een ander beuel // van Joeden offt Jsraelyten, offte van kinder, edder van yenigen menschen vp Erden, de noch nicht gelert, vnde noch vngeloeuich is: dath begeer ick vth Bibelscher Schrifft tho hoeren.

Abel antwordt.

Wowal dat also steit Matt. xxviij. lert alle Voelcker vnde doepet

se etc. Vnde Mar. xvj. De geloeuet vnde wert gedoept, etc. So en volget nochtans hyr vth nicht, dat de worde also gewegen sollen werden, dat dit alles na malkanderen sal gescheen, gelick wo ydt na malkanderen gespraken is. Wenthe van den Auentmael steit geschreuen. He hefft ydt den jůngeren gegeuen, vnde gesecht, nemet, vnde etet, dat ys myn Liff etc. Matt. xxvj. Wanner dith also na ein ander volgen solde, als de worde na ein ander staen, so hadde Christus, eersten dat Brodt synen jůngeren gegeuen, darna so hadde he gesecht: Nemet vnde etet, vnde dith moste ock ersten geschehen syn, eer he sprack: Dat ys myn Lyff. Ock steit Acto. x. Dat he ys geset tho ein Richter der leuendigen vnde doden. Sal dith na malkanderen volgen als de worde na malkanderen sthan, so moth he ersten de leuendigen richten, darna de doden.

Adam antwort.

Dar Christus dat Brodt synen jůngeren // gaff vnde sprack, [H vj r] nemet vnde etet, dar hebben se genamen vnde gegeten, ya ersten genamen, darna gegeten, vnde offte he de worde nha gespraken hebbe edder nicht, so ys dat geine gelikenisse, hefft he de worde gespraken, eer se genamen vnde gegeten hebben, so hefft he nochtans de worde nha malkanderen gespraken, als se na malkanderen staen. Vnde dat werck, dat vns dar mede gelert ys, sal vnde moth na malkanderen gescheen, als [1]) ydt na malkanderen gespraken is, noemliken, men sal ersten dat Brodt nemen, dar na eten; [2]) de andern worde seggen, is gein werck, dath vns gelert is: Solde men hyr ynne yuwe gelikinge volgen, so moste men nu de worde seggen, vnde darna mehr dan x. jaren beiden [3]), dan solde men noch ersten dat Brodt eten, vnde dan dar na nemen. Wente also vorkeren ghy de Ordeninge des beuels, van de Doepe. De gy nu Doepen, de leren gy noch nicht in x. Jaren offte wal nůmmermehr. Ock steit Matthei. xxv. dat de Schaep, de leeuen sollen, entfangen ersten eer gerichte, darna de Bucken, de steruen sollen, ock is de Mensche ersten leuendich, darna dodt. Vnde offte dith schoene also nicht na ein ander ghescheghe, so solde nochtans dar vth nicht volgen, dat // yuwe gelikenisse recht were, wente ghy koennen nicht bewysen, [H vj v] dat he dat gerichte also breeken [4]) sal, vnde richten ersten de Doden, vnde dan auer tein offte twintich Jaren de Leuendigen.

---

1) ... gelijk het ...

2) Hier is eene komma door mij veranderd in eene kommapunt.

3) Wachten. De bedoeling is: gij doopt zuigelingen, gij onderwijst hen echter eerst, wanneer zij tien of twintig jaren oud zijn geworden. Maar dan moest er ook zulk een afstand in tijd zijn tusschen het uitspreken van de woorden „neemt, eet enz." en dat nemen en eten zelf.

4) Afbreken; splitsen; schorsen.

Welcker moste gescheen, so yuwe gelikenisse bestaen solde, na den ghy ersten doepen, vnde leren auer tein offte twintich Jaren, vnd willen dan ersten van den gelouen sprecken, so lange sollen se tho voeren gedoepede Christen vnde geloeuige Christen heten, vnde dan salmen se ersten leren, dat se geloeuich werden, wanner se mehr dan tein Jaer lanck, geloeuich genoempt syn. Steruen se beuoerens en wech, se hetet ydt, se hebben geloeuigen gewest. Also vorachtet is de leringe Christi by yuw, dat ghy staen laten, dat Christus aldermeist beualen hefft, noemliken, leren: Vnd doen allene, dat he vp minste achtet, noemliken, de Doepe j. Cor. j. Wowal men Gades raet jnt minste [1]) ock nicht vorsmaden sal Luce vij. wanneer ydt na synen rade vnde lehr gebruket wert. Vnde dat leren vnde geloue voer vnde by de Doepe behoert, gelick jdt ym Text volget. Mat. xxviij. Marci xvj. dath hebben wy yůmmers nicht gedacht, mit gelickenisse vnde sluetreden tho bewisen, gelick als gy iuwe sake beweren, sunder de Schrifft leert,
[H vij r] dat ydt also na ein ander volget. Wenthe // Paulus secht. Wo sollen se geloeuen, den se nicht gehoert hebben? Vnde noch. De geloue kumpt vth dat gehoer, Roma. x. Desgeliken lert vns de Schrifft dat de geloue vor der doepe geuoerdert wert. Act. viij. ynt sulue Capittel vint men wal drey mal dat de Apostelen ersten gelert hebben, vnde dat dar vth de geloue geuolget heft, darna de doepe. Paulus hefft ersten gehoert van Christo Jhesu suluen vth den Hemmel, vnde he hefft em geloeuet, darna is he gedoepet. Actu. ix. xxij. xxvj. Also leest ock Act. xvj. xviij. etc. Vnde Galat. iij. Ephe. iiij. Hebr. vj. vinden gy den gelouen vor de Doepe, vnde vp vele mehr steden.

Abel.

Christus hefft Mat. xxviij. gesecht: Doepet alle Heyden, offte alle Voelcker, de kinder synt yůmmers ock mede van allen Heiden offte Voelckeren. Darumme hefft Christus mith dith beuel, mede beualen, datmen ock Kinder doepen sal.

Adam.

Worumme vorkeren gy de worde Christi, so gentzlick, wenthe dar Christus gesecht hefft Lert alle Voelcker offte alle Heiden, dar voer seggen ghy, doepet alle Heiden.

Abel.

He secht. Lert alle Voelcker vnde doepet se, dar he secht, Se, dat is alle voelcker, dar he vor van gesecht hefft. //

[H vij v] Adam.

Dat is recht, auerst nicht na juwer meninge dat men se doepen

1) Dat „minste" is dus: het doopen.

sal vnde nicht leren, Sunder vor all, vnd bauen al, is dat beuel Christi, dat men se leren sal, vnde dat men em dan mehr doen sal, dat is, doepen. Darumme secht Christus. Leret alle Voelcker vnde doepet se etc. We maket yuw dan so stolt, dat ghy dat erste vnde [1]) dat groeste staen laten vnde affsetten van yuw doepe (dar doch Christus vele mehr gesendt hefft, vmme tho leren, dan vmme tho doepen j. Cor. j.) vnde gy holden allene dat minste, noemliken, dat ghy doepen, de ghy nicht leren, dar doch Christus nemande beuelt tho doepen, den he nicht beualen hefft tho leren, ya vorvth vnde aldermeist, beualen hefft tho leren. Seggen gy, dat de Kinder hyrynne begrepen syn, so lert se ock, vnde wanneer se de leringhe willich annemen, so doepet se, Actuum ij. Welck annemen is so vele, als geloeuen.

Abel.

Offte wy de kinder nicht leren vor der Doepe, so leren wy se doch na der Doepe, dat effen vele is, wente dar steith ock nicht lert se vor der Doepe.

Adam.

Christus hefft ij. leringe beualen. De // eine vor de Doepe, de ander [H viij r] na der Doepe. De erste leringe was, van de erkentenisse Gades vnde Messiah, dat se den solden annemen vnde geloeuen. De sodane leringe annemen, vnde geloeueden, de solden se Doepen, als Actu. ij. geschach. Als dith dan gedoepede jüngeren weren, so solden se den suluigen leren (nicht de erkentenisse vnde gelouen) sunder tho holden, allent wat Christus beualen hadde.

Abel.

Matthei. xxviij. steith ock nicht leert, na den Grekeschen Text, sunder matheteusate, dat is, maket tho jůngeren.

Adam.

Menen ghy dat yuw dat tho vordel kame?

Abel.

Ja ick segge ydt darumme, dat ghy staen vp dat wordt Leren, vnde dar steit, maket tho jüngeren alle Voelcker.

Adam.

Jck neme dith tho minen vordel, wente anders moechten ghy seggen, dat ghy den Kinderen dat Euangelion ock lesen [2]) yn der Doepe, vnde offte se ydt annemen, dar koennen ghy nicht tho doen. Auerst nu bewysen yuwe eigen worde, dat men sal se also leren, dat Christus jůngeren krige, // de sal men dan doepen, als [H viij v] Joan. iiij. steit, dat Jhesus mehr jůngeren makede vnde doepede, dan Joannes.

---

1) In het origineel foutief herhaald.

2) Voorleest.

Abel.

Neen, nicht also, dan dar steit by vp jdt Grekesche baptizontes in Latin baptizantes, doependc, mit der Doepe solden se em jůngeren vorsammelen.

Adam.

Dat is ein valsche glose, wente qui discit discipulus est, de van yemande lert, dat is ein discipel offte jůnger. Nemandt wert eines mesters jůnger genoemt, vth der orsake, dat he van den Mester gedoepet is, sunder darumme, dat he sick leren leth van synen mester. Nu solden van rechten alle gedoepeden jůngeren Christi syn. Auerst nicht vmme der Doepe willen, sunder darumme, dat nemandt gedoepet wert (als he recht gedoepet wert) anders dan de, de mit de leringe Christi gelert syn. Dar en bauen so heth matheteusate, darumme maket tho jůngeren, dat ydt so vele gesecht is, alse, leret, gelick ein mester syne schoelers offte jůngeren lert. Vnd de sick also leren leth, de wert mit rechte jůnger genoempt. De nu yn de leringe Christi gelert ys, de is ein jůnger Christi. Darumme kan men mit doepen sunder leren, gene jůnge-
Jj r ren maken. Ock steith nicht jnt He-//breesch, doependc, sonder vetabelu i. baptizate, vnde doepet.

Abel.

Dat Nye Testamente is aldar ersten vp Grekesch geschreuen, vnde nicht vp Hebreesch, darumme gelt nicht, dat ghy menen, mit dat Hebreesch tho bewysen.

Adam.

Jck bekenne, dat dat nye Testamente erst mael vp Grekesch geschreuen is, vthgenamen dat Euangelium Matthei, vnd de Epistel tho den Hebreen, de synt aldar erst vp Hebreesch geschreuen.

Abel.

Neen, dat gantze nye Testamente is aldar ersten vp Grekesch geschreuen.

Adam.

Henricus Bullingerus in syne vthlegginge vp dat nye Testamente, bewiset dat wal anders, mit Papia den alder oldsten autor. Als ock Eusebius betůget in Ecclesiastica historia jnt ij. Bock, jnt xxiiij. Capit. Ock Jeronimus, dar he beschrifft dat leuent Matthei, dese vnde noch vele mehr betugen, dat Mattheus syn Euangelium erstmael vp Hebreesch beschreuen hebbe. Ock Origenes Lib. vj. Ecclesiast. histo. jnt viij. Capitel.

Abel.

Jj v Etlike seggen, dat Mattheus hebbe // syn Euangelion alder-erst geschreuen mit Hebreeschen Boeckstauen, sunder vp Grekesche sprake.

Adam.

Dat is nicht mehr dan eine vthflucht tho soeken, wente Jeronimus schrifft, dat Mattheus hebbe syn Euangelion erstmael geschreuen, nicht allene mith Hebreeschen Boeckstauen, sunder ock yn Hebreescher sprake, vnde secht ock, dat datsulue by synen tyden noch vorhanden was.

Abel.

Mit de worde Matth. xxvij. is nicht so eine ordeninge gemaket, sunder de erste sendinge is darmede vmmegekert, vnde dewile he nu de Heiden ock gereiniget hadde Actu. x. so solden se nu ock den Heiden offte alle Voelckern predigen, dat em ersten vorbaden was Matthei x.

Adam.

Dat is war, dat he de sendinge vorandert hefft, sunder syn beuel van de doepe, was nicht angehangen der ersten sendinge, sunder der lesten sendinge, vnde sollen wy in synen namen kamen, vnde in synen namen doepen, so moethen wy leren vnde doepen, als he beualen hefft.

Abel.

Sal men den worden alse ersten volgen, so moethen gy ock alle Voelcker ersten leren, // vnde dat Euangelion ersten yn de gantze J ij r werelt predigen, er ghy yemandt doepen, vnde dat doen gy suluen nicht.

Adam.

Ghy hebben suluen gesecht, dat he dith nicht anders gemenet hefft, dan [1]) dat se nu den Heiden ock solden predigen, vnde nemant vorwerpen, van allen Voelckeren der gantzen werelt. Sunder we em frůchtet [2]) vnde gerechticheit doet vnder allen Heiden, de is em angeneme, Actu. x. Darumme so salmen de Heiden ock doepen, wanner se em frůchten vnde gerechticheit doen, vnde dat wordt willich annemen. Actu. ij. Dar Paulus secht. Dath Euangelium is by allen Creaturen geprediget. Collo. j. Dar is de meininge nicht, dat yn der gantzen Werldt nicht ein Creatur, offte ock nicht ein mensche were, denn ydt nicht geprediget was, sunder ydt were ock den Heiden geprediget.

Abel.

De leringe offte de Cathechismus solde den kindern by den Auentmael gelert werden, wat were dan darinne gelegen, offte de leringe nicht by der Doepe gescheet, wanner se [3]) allikewal nicht achter blifft.

---

1) „Dan" is door mij ingevoegd.
2) „... Hem (God) vreest en gerechtigheid doet...".
3) „Se" door mij ingevoegd.

Adam.

Hyr mede doen ghy, recht also alse Daniel vij. steith. He werth de
J ij v hilligen des // alderhoechsten vmme bringen, vnde he sal menen, de Tyde vnde dat Gesette voranderen. Also menen gy dat Gesette Christi van der Doepe tho voranderen, vnde also willen ghy by dat Auentmael setten, dat Christus by de Doepe geset hefft. Etlicke ander willen de leer by de Confirmatien ofte Verminge [1]) setten. Gy willen Christum nicht allene mester bliuen laten, ghy willen all mede mester syn Matth. xxij. De Pawest hefft suluen yn syn Decreto, dat de leringe sal vor de Doepe gaen. De consc. dist. iij [2]).

Abel.

Wat hebbe ick mith des Paweste Decreet tho done? Dar men doepet yn Gades namen, dar wert syn name angeropen, vnde de Kinder werden van Gade vpgenamen yn syn hulde, gnade, gunst vnde er erfsůnde Psal. lj. wert em vorgeuen vnde affgewaschen Act. xx. Vnde darumme noemet men ock synen namen, de dar angeropen wert alse men secht. Jck doepe dy yn den namen des Vaders, vnde des Soens, vnde des hilligen Geistes. Men secht nicht. Jck doepe dy yn mynen namen, vnde nemant doepet ock sick suluen, sunder werden gedoepet yn Gades namen. Darumme wert de Doepe alle tyt genoemet de Doepe Christi, vnd nicht eines
J iij r menschen. Darumme gelt jdt so vele als // offte Godt sulue doepe vnde segge. Jck doepe dy vnde ick neme dy vp yn myne gnade.

Adam.

Dat de name des Heren dar angeropen wert, vnd de sůnde affgewasschen werth, en gescheet nicht yn der Kinder Doepe na der Schrifft. Wenthe de Schrifft spreckt an den orde [3]) (dar by der doepe van anropen des Heren name gesecht wert) dat de, de gedoepet solde werden, noemliken, Paulus: de hebbe den namen Gades angeropen, Act. xxij. Dar van sprack ock de Here tho Ananiah. He bit Act. ix. vnde Ananiah sprack tho Paulum (als Paulus sick solde doepen laten) seggende, alstu den namen des Heren anroepest Act. xxij. Wo mach dit vp de Kinder doepe getagen werden, de den namen des Heren nicht anropen? Ock is dit wort nicht gespraken, van dat anropen des, de dar doepet, sunder des, de gedoepet wert. Ock kan dat nicht helpen dat men secht. Jck doepe dy yn den namen des Vaders, vnd des Soens, vnde des hil-

1) Het vormsel, „die Firmung".

2) Bedoeld is het derde boek van het *Decretum Gratiani*, De Consecratione; en daaruit, naar ik vermoed, canon LVI van distinctio IV (*Corpus Iuris Canonici*, ed. Friedberg, MDCCCLXXIX, p. 1382): Quo tempore conpetentibus symbolum est predicandum. Ik kan ten minste onder distinctio IV geen anderen canon vinden, die dit leert.

3) „Ort"; „op die plaats".

gen Geistes: Sal jdt yn synen namen gescheen, so moethen se ock yn synen namen kamen, vnde nicht in eren egen namen, Joan. v. Vnde moeten yn synen beuel leren vnde doepen, so ydt sal gescheen in synen namen. Dar se belden vnde Klocken doepen, so wert ock de name genoemet. Ydt gescheet nochtans nit yn synen namen, sunder tegen synen na-//men. Ydt gescheen ock by na, J iij v
alle besweringe mit solcken worden, yn den namen des Vaders vnde des Soens, vnde des hilgen Geistes, offte in den namen Jhesu. Als ock Act. xix. geschach. Wanner ock ein Dodtsleger vploept [1]), vmme einen dodt tho slaen, so secht he somwilen in syner vorbolgenheit, in den namen Gades, ydt is nochtans in den namen des duuels, vnde tegen den namen Gades. Also mochte men ock vele leuer seggen, yn der vngeloeuigen Doepe. Jck doepe dy tegen den namen des Vaders, vnde des Sons, vnde des hilgen Geistes, dan in den namen etc. Dewile ydt nicht gescheet yn Gades namen. Vnd yn solcker Doepe, werden de sůnden ock nicht affgewasschen, wenthe de gedoepet wert, anroept nicht den namen des Heren Actu. xxij. De auerst den namen des Heren anroept, de wasschet aff de sunde nicht mit syn wasschen offte wasschen laten, sunder mit anropinge des Heren namen. Orsake, der Here vorhoert syn gebedt, vnde gifft em dat reine water. Ezech. xxxvj. Joel ij. Joan. vij. Godt reinicht der Heiden herte dorch den gelouen Actu. xv. Dussen is trost vnde salicheit belauet, als geschreuen is Joel ij. Rom. x. De den namen des Heren anroept, sal salich syn, De anroept, steith dar, nicht vor welcken angeropen wert, wowal wy // ock vor malkanderen sollen bidden Jacobi v. Auerst de sul- J iiij r
uen nicht bidt, de hefft de beloefften nicht. Van dit anropen secht Paulus wyder. Wo sollen se anropen (em) de se nicht geloefft hebben etc. Vnde wo sollen se em geloeuen, den se nicht gehoert hebben? etc. Rom. x. Dusse geloeuigen anroepers hebben ock beloefften in erer Doepe, als geschreuen is. De geloeuet vnde wert gedoepet, de sal salich syn. Mar. xvj. De auerst nicht geloeuet, de sal mit syner Doepe nicht salich syn, al were he schoene dusentmael gedoepet, vnde al weren der dusent, de den namen des Heren vor em anrepen Jere. vij. xiiij. xv. j. Joan. v. Jck segge, de nicht geloeuet, so he anders jnt vngeloue blifft. Wente also steit dar vor by Mar. xvj. De nicht geloefft, de is vordoemt.

Abel.

Hyr vth wolde volgen, dat alle Kinder vordoemt weren, dewile gy de kinder nicht doepen willen, vmme des willen dat se nicht geloeuen, vnde sal ydt so na malkanderen volgen, als ydt na mal-

1) Zich opmaakt.

kanderen steit, so steith de Doepe ock vor de salicheit. So dan de Kinder vngedoepet steruen, so moethen se ock vordoemet syn.

Adam.

Christus spreckt allene van de, dar he beuoerens van gesecht
J iiij v heft, dat men em [1]) predigen // sal, nu solde men allen Creaturen predigen. Auerst nicht den Creaturen, dar gein leeuent noch hoeren inne is: Als Holt Gras, Loeff, Coren, Crut, Steen etc. Ock nicht den vnuorstendigen kinderen. Dewile se [2]) dan nicht solden predigen, so geit dat wort den Kinderen nicht an, dat he spreckt van der Doepe, noch vam gelouen, noch vam vngelouen.

Abel.

Jck [3]) segge ock, dat ydt den Kinderen nicht angeit. Darumme is em hyr mede de doepe nicht vorbaden, vnde dar gein gebot is, dar is gene auertredinge Ro. iiij.

Adam.

Ydt steit geschreuen Deute. iiij. v. xij. Jose. j. etc. Dat men sal van Gades wort nicht wyken, noch thor Rechter noch thor Lincker hant. Vnde dat men syn eigen gudtdüncken [4]) nicht sal volgen, sunder syne gebade allene doen, vnde dar nicht aff noch tho doen, Deutero. xij. Apo. al. xxij. Vnde de eren egen raet volgen, de moethen eres egen Rades sat werden. Prouerb. j. Christus secht ock, gy sint myne frunde, so ghy doen, dat ick juw gebede Johannis xv. He secht ock. Leert se tho holden, dat ick yuw gebaden hebbe. He secht noch, dat Gades gebodt tho nichte gemaket wert, dorch de menschen ynsettinge Marc. vij. Hyrumme is nicht tho ge-
J v r laten, syn Testamente tho // voranderen Gal. iij. He hefft eine Doepe gelert, alse men de vorleth vnde nimt dar vor ein andere an, so is syn gebodt auer getreden. Paulus secht. Dar gein Gesette is, dar is gene auertredinge. Roma. iiij.

Hyr is dat Gesette Christi: Leret alle Voelcker, vnde doepet se etc. Matth. xxviij. Vnde prediget etc. de geloeuet vnde werdt gedoepet, de sal salich syn. Marci xvj. Hyr is dat gesette Christi, de hyr nicht na doet, de auertredt syne Leringe. De auertret vnde blifft nicht in de Leringe Christi, de en hefft genen Godt Joannis ij. Christus secht, wat heten gy my Here, Here, vnde doen nicht dat ick yuw gebede? Luc. vj. He wil allene mester syn, Matt. xxiij. He wil gein ander mesters hebben, de so wal eine

---

1) Ihnen; hun.

2) Grammaticaal kunnen met „se" alleen de voorafgaande „vnuorstendige kinderen" zijn bedoeld. Maar dit past niet alleen niet in 't verband, maar zou ook onzin bieden. De schrijver moet hebben willen schrijven: „Dewile men se (hun) dan nicht solde predigen ..." of iets dergelijks.

3) In het origineel: „Idt".

4) In het origineel: „gudtdücken".

Doepe dichten, als Christus eine gelert hefft. Vngehorsamheit is eine sůnde als Toeuerye offte Wichelerye j. Reg. xv. Aharons ij soenen mosten steruen (noemliken, Nadab vnde Abihu) darumme dat se ein fremdt fůr offerden, dat em nicht beualen was Leu. x.

Abel.

Dat was jnt olde Testamente, jnt nye Testamente is so nouwen gesette nicht.

Adam.

Jnt nye Testamente is Anania vnd Zaphyra syn hussfrouwe gegestrafft. Act. v. Em was ock nicht vthdrucklicken gesecht, // du J v v
salst van den dynen nichtes hemelicken beholden. Simon Magus hadde ock gein vorbot, Gades gauen mit gelde tho kopen Act. viij. Sunder de Apostelen solden vorgeues geuen. Matt. x. Hirumme dar dat eine gelert is, darmede is vorbaden, ein ander in de stede tho dichten.

Abel.

Jck segge, dat de kinder gelouen hebben (als ock Martinus Luther bekent) wente gy staen den Kindern de salicheit wal tho, vnde de nicht geloeuet, de is vordoemet Mar. xvj. Joan. iij. Vnde sunder gelouen is vnmoegelick Gade tho behagen Heb. xj. Vnde Joannes secht. Jck schryue yuw kindern, wente gy hebben den Vader bekent j. Joan. ij. Dar spreckt Joannes van vnsprekende Kinder. Also ock Mat. xviij. Mar. xix. De einen van dussen kleinen argert, de yn my geloeuen, he secht, van dussen, darmede wiset he vp de, de Kinder van naturen syn, nicht sodanen als Kinder [1]). Vnnde jnt iiij. Esdre. j. wens Kinderkens van froeuwde entspringen, de my nicht mit lyfliken Ogen seen, sunder mit dem gemoete gelouen, dat ick gesecht hebbe. Vnde Eccl. j. De frůchten des Heren is mit den geloeuigen geschapen in moder Lyff.

Adam.

Offte Martinus bekent, dat de Kinder // gelouen hebben, dar- [J vj r]
mede is ydt nicht bewyset. Jck weth wal, dat Sebastianus Francken schrifft in syner Kroniken vann em, dat he segge: De ydt dar vor holt, dat junge Kinder nicht geloeuen, den were beter gar gein Kinder doepen, dan sunder gelouen doepen, na dem mal beide dat Sacramente vnd Gades hillige name vorgeues gebruket wert. So dat gelden solde, so were jdt vns mede [2]): Ock dat he schrifft in syner Postillen, de to Wittenberch gedruckt is, dorch Georgen Rhauw, anno 1528 jnt sermoen van de Hemmelfart Christi, aldus:

1) Het gewone geschilpunt: volgens alwat anabaptist of doopsgezind was worden met die kleinen, die gelooven, kinderlijk gezinden bedoeld; volgens de kerkelijken (hier: Abel) wezenlijke kinderen.

2) „Zoo zou dat niet voor u, maar voor ons pleiten".

Darumme de nu ein Christen is, vnde hefft sick doepen laten, de steit schoene in varlicheit [1]), dat em de Heiden vnde Vnchristen angripen vnde vns erworgen, darher ist nodt, dat wy vns doepen laten, wenn wy Christen syn (merckt dit) edder koennen wy dar nicht tho kamen, dat wy doch seggen: Jck wolde gerne gedoepet werden. Jnt ij sermon des suluen dages secht he. Wenthe de Doepe is nichtes nůtte, sunder den gelouen, sonderen is gelick einen Breeff, dar Segele angehangen werden, vnde yn den Breeff nichtes geschreuen is. Darumme we de Teken hefft (de wy Sacramenten noemen) vnnde nicht denn gelouen, de hefft (secht he) ledige Segel,
[J vj v] mit einen Breeff sunder Schrifft. Vnde vp anderen // steden schrifft he, dat de Kinder gelouen, sunder de geloue slape darinne. Schloept de geloue darinne, so late men den slapende gelouen vpwaken, den sal he wal bekent [2]) werden mith den munde Roman. x. Men doepet ymmers nemant in den slape.

De worde Marci xvj. gaen nemande an, dan den, den geprediget is, wente dar steit voer, prediget. De de predinge hoeren vnd vorstaen kan, vnde wil nicht hoeren, offte hoeret vnde geloeuet nochtans nicht, dar van is gesecht, de nicht geloeuet, de is vordoemt. Jn geliker maten steit Joan. iij. van de, den dat licht gekamen is, vnd hebben nochtans de dusternisse leuer gehat dan dat licht. Hebre. xj. steith van dem geloue Enoch, war dorch he Godt behaget hefft. Wente dewile he van Enochs geloue gespraken hadde, dar nochtans nicht van geschreuen was, sunder allene was geschreuen, Gen. v. wo behaechlick he Gade was, hyr van steith Hebr. xj. Dat he solde Gade so behaechlick nicht gewest hebben, wanneer he vngeloeuich were gewest, dewile men Gade sunder gelouen nicht mach behagen. He secht dar ock by. Wenthe de tho Godt kamen sal, de moth weten, dat ein Godt is, vnde dat he ein vorgelder is, der de em soeken. Dith is yo gein Kinder
[J vij r] werck, darumme roeret dith ock den Kinderen nicht. // Jck mende ock dat ghy wal wyser weren, vnde nicht dencken solden, dat de Apostelen ere breue solden gesent vnde geschreuen hebben, an de Kinder in der wegen [3]), vnde dat Joannes solde menen, dat de suluen den Vader solden kennen. Darumme spreckt Joannes van de Kinder jnt geloue, denn schriuet he. Jck schriue yuw Kinderkens offte juw klenen etc.

Mat. xviij. Marci ix. is wal apenbar, dat he hefft ein Kindt dar geset, sunder dar van secht he nicht de dit ergert, wente dat moechte noch wal so vorstendich nicht syn, dat sick dat ergeren konde. Auerst do he gesecht hadde: Ein ygelick de sick vornedert

1) „Die staat reeds in gevaar". 2) Beleden. 3) Wieg.

alse dit Kindt etc. Darna sprack he van de suluigen: De ein van dese klenen ergert, de in my geloeuen, Van dussen secht he, dat is, van dussen, dar he van gesecht hadde: Ock bewyset dat wordt, dussen, nicht vp dat eine Kint, sunder vp vele, als dat Grekesch klar vthwiset, darumme wyset dat vp alle de sick vorklent hebben, als dar voer steit. Ock steit dar nicht, desen Kindern sunder, klenen, na dath Hebreesch, Grekesch vnde Latin.

iiij. Esd. j. steit ock klenen, vnd de worde wisen vth, dat he spreckt van geloeuigen klenen, de der predigen geloeuen, wente he secht. Se sollen geloeuen mith dat gemoet, // dat he gesecht [J vij v] hefft, also dat se sick ock vorfroeuwen sollen. Eccl. j. steit, dat de frůchten des Heren mith den geloeuigen geschapen is in moder Lyff. Dar steit nicht, dat se vort geloeuich weren, sunder do se geschapen syn yn moder Lyff, do sy de frůchten des Heren mede geschapen, dat se den hebben solden. Also secht Paulus, dat vns de genade gegeuen is vor de ewige tyden etc. ij. Timot. j. Wowal dat se noch nemandt hadde.

Abel.

Dar steith geschreuen Psalm. viij. Matthei xxj. Vth den munde der vnsprekende vnde sugende, heffstu dyn Loff vullenbracht. Dith kan yo nicht vorstaen werden vp ander Kinder, dan de noch nicht spreken koennen.

Adam.

Ydt synt vnsprekenden, als Kinder vnde sugende, vnder welcke Kinder synt mede getelt, de noch nicht vulkamen spreken, nochtans spreken koennen, Matt. xxj. steit ock, dat dusse geropen hebben, seggende: Hosianna den Soene Dauid. Hyrumme ys dith geschreuen, als ein wunderdadt Gades. Toeuet mit yuwem Kindern so lange, dat Godt darmede ock so wunderlicken wercket. Alle Eselen spreken nicht darumme, dat Bileams Esel gespra-//ken [J viij r] hefft, Num. xxij. Wanneer gy hyr mede wolden bewisen, dat alle kinder geloeuich weren, so wolden ghy Paulum tho einen loegener maken, dar he secht: God hefft se alle besloten vnder de vngeloeuicheit, vp dat he aller vorbarme. Roman. xj. Vnde noch. De geloue is nicht yedermans, ij. Tessa. iij. Vnnde noch. Wo sollen se geloeuen, den se nicht gehoert hebben? etc. De geloue kumpt vth dat gehoer Rom. x. Geloeuen se vnde kennen se Godt, war blifft dan dat wort Deut. j. dat se gein gudt noch quaet en kennen? Js Godt dan nicht gudt Matt. xix. War blifft ock dat Jone iiij. steit, dat binnen Niniue so mennich dusent menschen weren, de gein vnderscheit wisten, tusschen der rechteren vnde slincker hant? Hyr vth is nu apenbar, dat se gein gelouen hebben, noch slapende, noch wakende geloeuen. Schloept de geloue yn den Kindern, so

latet den gelouen ersten vp waken vnde belyet offte bekent werden, Rom. x. Dan doepet se vp de belijnge eres gelouen, Act. viij. Ein geloeuich mensche mach slapen, sunder als he vpwaket, so sal syn geloue nicht slapen, Gala. v. Seget my, so men einen Joeden offte Tůrcken in den slape doepede, were dat dan ein recht gedoepet Christen.

Abel.

Neen. //

[J viij v] Adam.

So hebben gy hyr mede thogestaen, dat men nicht alle doepen mach, de men wal solde willen doepen.

Abel.

Jck weth wal, de olden moesten ersten geloeuen.

Adam.

Bringet my schrifften, de van der kinder doepe is, vnde sodane schrifft, de van der doepe spreckt, vnde nicht van der doepe der olden.

Abel.

Marci xvj. steit nicht jnt Grekesche, de geloefft vnde gedoepet wert, sunder: de geloefft vnde gedoepet is, in preterito.

Adam.

Non in preterito, nec in futuro, sed in indefinito. Dat is, nicht, vnde gedoepet is, noch ock nicht, vnde gedoepet sal werden, sunder eine vnbestemmede tidt. Dat Latynsche baptizatus fuerit, mach men ock beiderley vordůschen, noemliken, gedoepet sal syn, offte gedoepet is, edder gedoepet sal werden. Hirumme kan ment vp Důtsch nicht beter setten, gelickmetich den Grekeschen, dan also. De geloeuet vnde gedoepet sal syn, offte, de geloeuet vnde wert gedoepet, de sal salich syn. Jck kan ock bewysen, dat de Grekesche Bibelen hebben auerlangh int olde Testamente, inde-
Kj r finitum dar dat Hebreesch futurum hefft, als ghy // vinden Psalm. l. jnt Hebreesch lj. Gy settent wo ghy ydt setten, so steith de geloue voer an, vnde dar volget na de Coniunctio, et, Vnde, Welcker dat nauolgende den voerigen tho voeget. Darumme wert de Doepe den gelouen tho geuoeget mit dat wort, vnde darumme moth de Doepe den gelouen thogeuoeget werden.

Abel.

Wo wal dat Marci xvj, Act. viij. xviij. Gala. ij. Ephes. iiij. Hebre. vj. de geloue voer de Doepe steit, so steit nochtans Collo. ij. de Doepe voer den gelouen. Dar vth machmen klar vorstaen, dat de geloue (de vth dat gehoer kumpt, Rom. x.) nicht altyt van noeden is, voer de Doepe tho syn, sunder by Tyden, noemliken, by de olden. Vnde by den Kindern mach de Doepe voer den gelouen syn, als Collo. ij. steit.

Adam.

Collo. ij. steit nicht, dat se ersten gedoepet syn, vnde darna geloefft hebben, sunder also steit dar: Dorch den gy ock besneden syn, mith de besnidinge sunder hantdaet, in vthtreckinge des Lyues, der sůnden des fleisches in de besnidinge Christi, mit em begrauen in de Doepe, in welckere ghy ock mede vpgstaen syn, dorch den gelouen der werckinge Gades, de em vorwecket hefft van den doden. Hadde hir gestan, in der Doepe vnde gelouen, dan mochten gy mit rechte hyr van gespraken hebben, dat de geloue der Doepe // volchde, vnde dat de geloue der Doepe tho ge- K j v
uoeget werde. Auerst nu is yuw dith gantz entegen, wente dar he hyr grote dingen genoemet hefft, so moechte men gedacht hebben, dat solcke grothe dingen gescheen weren, allein dorch de blote Doepe sunder gelouen: Sunder nu secht Paulus, dat dit alle gescheen sy, dorch den gelouen der werckinge Gades. Hyrumme is dith ein krefftich bewyss, dat de Doepe nicht sy gewest sunder gelouen, sunder wat yn der Doepe gescheen sy, dath sy durch den geloeuen gescheen. Men moechte ock anders menen, dar der Doepe grote dingen tho geschreuen werden, dat dat sulue der bloten Doepe tho geschreuen were, als dar Romano. vj. steith, dat wy dorch de Doepe mith em begrauen syn in den dodt. Dith mochte men anders willen vorstaen dat dith dorch de blote Doepe, sunder geloeuen gescheen were. Auerst dith wordt wyset vth, dat de geloue darmede thohoert, vnde dat ydt gescheet dorch des gelouens Doepe, edder aldermeist als hyr steit, dorch den gelouen yn de Doepe.

Abel.

Ersten was ydt also van noeden, dat de vngeloeuigen Heyden ersten tho den gelouen mosten gebracht werden, eer men se doepen mochte. Gelick ersten de geloue tho der besnidinge geuordert is [1]). Auerst nu // de Olderen gelouich syn, nu is dat nicht van noeden. K ij r

Adam.

Abraham was geloeuich vor der besnidinge, auerst de besnidinge is egentliken van ersten an, geseth vp de Kinder sunder gelouen, vnde vor de besnidinge ys nuwerlde geloue geuordert, vnde ock vor de thosage des belaueden Landes Gene. xij. xv. etc. Ock der besnidinge Gene. xvij. De beloefften (segge ick) is nicht gescheen, vp gelouen vnde besnidinge, sunder Abrahams sade is de beloefften gescheen, so wal den vnbesnedenen, als den besnedenen [2]), so wal den Doechteren als den soenen, nochtans solden allene de Soenen besneden werden: vnnde dat vp den viij. dach.

1) N.l. bij de volwassenen (Abraham), die oudtijds besneden werden.
2) De zes laatste woorden staan in 't origineel tweemaal.

Abrahe was nicht gesecht, gha hen vnde lere alle Voelcker vnde besnydet se. Ock nicht De geloefft vnde wert besneden, de schal salich syn.

Abel.

Abrahams sade is ock belauet, dat Got wolde er Godt syn, vnde se solden syn Volck syn, Gen. xvij. Ock doet Godt barmhertigheit yn vele Dusenden, den de em leeff hebben vnd holden syne gebade, Exo. xx. Deut. v. Der geloeuigen Kinder synt ock rein, vmme der
K ij v gheloeuigen olderen // willen j. Corint. vij. Christus hefft ock angeseen den gelouen dergenen, de den Gichtigen tho em brachten. Matt. ix. Hyrumme doet Godt ock syne beloefften den Kinderen, vmme der Olderen willen.

Adam.

Dat Godt Abrahams sades Godt wolde syn, hefft Godt nicht sunder orsake belauet, wente Godt secht suluen Gene. xviij. Jck kenne em, darumme, dat he synen kinderen vnde synen Huse na em beuelen sal, vnde se sollen bewaren den wech des Heren etc. Vmme dit holden offte bewaren, hadde Godt mehr gunst tho Abrahams Kinderen, den [1]) Abraham solckes solde beuelen. Do auerst Abrahams saet vngehorsam was, hefft em Godt geswaren, se solden nicht yngaen yn syne rûste Numeri xiiij. Psalm xcv. Hebre. iij. iiij.

He doet ock barmhertigheit in vele dusenden, ock in Abrahams sade, brachte se in dat Landt dat he Abrahams sade belauet hadde, sunder dese barmhertigheit dede he nicht Abrahams sade, dat Gade hatede Exo. xx. Deut. v. Nume. xiiij. Psal. xcv. etc. Sunder den Abrahams sade, de em leeff hadden, vnde helden syne gebade, Exod. xx. Deut. v. vnnde Josue heel vth. Auerst do Abrahams saet
K iij r vngehorsam was, vnde den Heren nicht leeff hadde, do // moesten se wedder en wech [2]) vth dem Lande, iiij. Regum xvij. xxiiij. xxv. ij. Paral. xxxvj. Aldus hefft Godt der geloeuigen Kinder wal leuer, dan den vngeloeuigen, so lange als se des geloeuigen Vaders beuel als Abrahams saet holden Gene. xviij [3]). Wanner se auerst dat nicht doen, so sal em nicht helpen, dat se van geloeuigen olderen syn. Gelick ydt Manasse nicht geholpen hefft, dat Ezechia syn Vader was iiij. Regum xxj. Vnde gelick als ydt Joachas nicht geholpen hefft, dat Josias syn Vader was iiij. Regum xxiij. Dat Paulus secht. Nu sint yuwe Kinder hillich, j. Corin. vij. dat is van den Eestaet gespraken, dat ere Kinder, hillich, rein vnde echte syn, nich vnechte offte vnreine hoerkinder, wowal de ein vngeloeuich is (dar van lest j. Ezra. x. wo de jnt olde Testamente vnhillich

1) „Denen"; aan wie. 2) „Enweg" is hetzelfde als „weg".
3) In het origineel staat „als Abrahams saet, holden Gene. xviij" tusschen haakjes.

offte vnrein weren). So nu jnt nye Testamente de vngeloeuige dorch den geloeuigen, so vele gehilliget vnde gewunnen is, dat he bewilliget mit em tho wanen, so secht Paulus dath se nicht vorlaten sollen syn dan [1]) echte, vnde er kinder syn echte vnde rein.

Ock mach de geloeuige den vngeloeuigen darinne mit synen gelouen helpen, dat he em bringe by den genen, dar he van mach genesen werden Matt. ix. Wil men dith ock na den Geiste dŭden, so mach he dorch // den geloeuigen tho dat gehoer gebracht wer- K ij v
den, dar de geloeue vth kŭmpt Rom. x. De auerst nicht geloefft, de is vordoemet Mar. xvj. Dewile dan des anderen geloue nemandt kan salich maken, so sal men ock dar vp nicht doepen.

Abel.

Dat is valsch, dat men dar vp nicht doepen sal. Wenthe de geloue dar men vp doepen sal, is nicht noedich dar leuendich tho syn, allene so he dar warhafftich is, vnde wert yn der Doepe leuendich, dorch den hilligen Geist. Auerst darinne wy salich sollen werden, moth leuendich vnde vnse syn Ock sollen wy anseen, war tho de Doepe beualen is, vnde nicht vp den Boeckstaff, dat wy den Geist vorgeten. Wente Christus was also wydt buten dat beuel der besnidinge, als vnse Kinder buten dat beuel der doepe etc. Wenthe de besnidinge, was vth ein ander remedie teghen Adams auertredinge ingeset, de dorch Christum solde genesen werden. Maria was nicht vnder dat gesette der reining, wenthe dar steit. So ein frouwe ein sact entfangt, vnde telet ein Knechtken etc. Leuit. xij. Nochtans hefft sick Christus besniden lathen, Luce ij. Maria hefft de dagen der reininge, gheholden; Luce ij. Nu behoert vns dat gebodt der leefften hyrinne tho volgen, // vnd de Kinder nicht affholden vann de salicheit, welcker K iiij
is eine frucht der Doepe, Marci xvj. j. Petri iij. Ock vorgeuinghe der Sŭnden, entfanginge des hilligen Geistes, Actuum ij. Jnn der besnidinge syn de Kinder nicht buten den vorbunde der gnaden geholden (dar de besnidinghe ein teken van was) wo wal dat se de besnidinge des herten nicht hadden. Dar was doch geschreuen. Wens vorhuet nicht besneden were, des sele solde vthgeradet werden, Gene xvij. Warumme solden dan vnse Kinder myn [2]) ghenade hebben, dan jnt olde Testamente. Dar doch beide de besnidinge vnnde Doepe synt einerley Teken der genaden. Wenthe de besnidinge was em ein vorsekeringe vnde vorsegelinge der genaden vnde salicheit, Roma. iiij. welckere se yn erer fleesche solden dregen Gene. xvij. Also nu de Doepe, de ock yn der stede der besnidinge is.

1) Maar. 2) Minder.

Adam.

Datmen vp eines anderen gelouen doepen sal, dat koennen gy mit genen Schrifften bewysen. Jck weet ock wal, dat de geloue nicht altydt in vulkamener krafft leuendich gewest ys, sunder is dar also leuendich gewest, dat se mochten selich werden wanneer
K iiij v se also gestoruen weren, eer // sy mehr hadden entfangen [1]) vnde so se vulhardich bleuen, yn de leringe der Apostelen, vnde gemeenschop, vnde brekinge des Brodes vnde gebedt Act. ij. Wente dusse werden geloeuich bekent in der Schrifft Actu. ij. iiij. viiij. xvj. xviij. vnd de geloeuen in den Soene, syn salich Joan. iij. Mar. xvj. al syn se schoene nicht vullenkamen.

Dat Christus so weinich [2]) solde gewest hebben vnder dat beuel der besnidinge als vnse Kinder vnder dat beuel der Doepe; vnd [3]) dat Maria nicht mehr solde syn, vnder dat beuel der dagen der reininge to holden, dan vnse Kinder vnder dat beuel der doepe [4]): dat is alles nicht anders, dan yuwe egen dichtinge, wente dat beuel der besnidinge was: Ein soene van viij. dagen sal yuw besneden werden, alle Knechtken etc. Gene. xvij. Leuit. xij. We kan nu seggen dat Christus gein soene offte Knechtken was? Hyrumme koende men em van den Boeckstaf nicht buten bescheden [5]): willen gy ock van den geistliken syn spreken, dat geit der vthwendige besnidinge nicht an, inwendich hefft he sunder twiuel nicht anders gedaen, dan als em behorde tho doen.

Vnde van de dage der reininge koennen ghy Mariam ock nicht buten bescheden, wenthe in den Gesette was ein Frouwe nicht
K v r allene vnrein gekent, darumme dat // se ein sact entfangen hadde, sunder ock wanneer se ere maent Kranckheit hadde, Leuit. xv.

Nu steit ock in dit gebot, dat se sal xxxiij dagen bliuen in den bloede erer reininge Leuit. xij. Hyr wert vthdruckliken gespraken, van vthwendige reininge des vthwendigen blodes. De geistlike bedůdinge geit der vthwendigen reininge nicht an. Wo kan men Marien dan dar buten bescheden, ghy koennen nicht seggen dat se nicht was, heel vnde al, vthwendich vnder dith gebot, vthgenamen allene der entfanginge.

---

1) De bedoeling schijnt te zijn: „maar het is daar zóó levendig geweest dat zij zalig konden worden, wanneer zij bij dat geloofsbezit, (ook) voordat zij meer (geloof) hadden ontvangen, waren gestorven en wanneer („so") zij (zoolang) volhardende bleven enz."

2) Evenmin. 3) In 't origineel: „... Doepe. Vnd ...".

4) In 't origineel „... doepe. Dat is ...".

5) Pastor wil, naar ik vermoed, zeggen: men kon hem niet buiten de letter, buiten het Schriftwoord, dat voor alle zoontjes gold, plaatsen, niet hem daarbuiten eene plaats aanwijzen. Evenzoo een paar regels verder: gij kunt aan Maria geene plaats buiten, buiten den voor vrouwen geldenden regel, geven.

Dat de salicheit eine frucht sy, der bloten Doepe sunder gelouen, dat stae ick nicht tho. Wente Mar. xvj. wert de salicheit nicht allene vp de Doepe belauet, sunder alder meist vp den gelouen. Wente de nicht geloefft, de is vordoemet. De vorgeuinge der sunde vnd de hillige Geist, is ock nicht vp de bloten Doepe belauet, sunder vp beteringe offte penitentia, vnd Doepe, wowal dat de beloefften Actuum .ij. aldermeist gespraken is van de Jsraeliten, de vnder de olde beloefften weren, Ock is de hillige Geist vp den gelouen belauet, Joan. vij. Auerst dar is geine tidt by genoemet, wanneer. Jdt is ock wal tho bewisen, dat de hilge Geist nicht altydt in der Doepe, noch dorch de Doepe gegeuen wert, wente Cornelius mit // syn Husgesin, hadde den hilligen Geist entfangen vor der K v v
Doepe Act. x. xj. De van Samarien entfengen den hilligen Geist, ein tydtlanck na der Doepe wo wol se geloeuich gedoepet weren Act. viij.

De besnidinge is wal ein vorbelde gewest vp de besnidinge des herten Rom. ij. Coll. ij. auerst dar was nicht einmael gesecht, dat se de besnidinge des herten solden hebben, wanner se besneden solden werden. Willen gy de Doepe gebruken gelick der besnidinge, so mogen gy gene Kinder vor den viij. dach Doepen, vnde gantzliken gyne frouwes personen, vnde allene Abrahams saet, vnde de syck dar tho geuen, Willen gy de geistliken Abrahams Kinder Doepen, dat synt de geloeuigen Rom. iiij. ix. vnde de, de Abrahams wercke doen, Johan. viij. Dar is groet vnderscheit tuschen de gemeente der besnidinge, vnde der Doepe, ja also groet, als tuschen Boeckstaff vnde Geist, vnde als ein vorbelde vnde dat war [1]) wesen. Jdt is em alles in figuren gescheen i. Cor. x. De deners des olden Testamentz weren deners des Bockstaues, de Dener des Nyen Testamentes, sint deners des Geistes ij. Cor. iij. Darumme was de besnidinge allein geset, vp Abrahams saet na den fleische Gene. vij. auerst de Doepe vp Abrahams saet na den Geiste Rom. iiij // ix. Der [K vj r]
gemeinte der besnidinge was ein erdisch Lant belaefft, Gene. xvij. Auerst der gemeinte der Doepe, dat Hemmelsche Landt, de selicheit Marci xvj. Doe hadden se ein Boeckstauesch Paeschlamp, Exo. xij. Nu dat Geistlike Paeschlam, Christum i. Cor. iij. Summa, se hadden in allen denn scheemen [2]), dar de Christen dat Lyff offte ware wesent hebben, Col. ij. Alle ere teken alse Besnidinge, Paeschlam, Prester, Offer, Hutten [3]), Tempel, Fest, Sabt, Koeninck, Gemeinte etc. betekeden dat thokumstige int Nye Testamente, Auerst

1) Het ware wezen.

2) ... Zij hadden in allen denn („denen"; in al die dingen) voorafschaduwingen ...

3) Loofhut of tabernakel. Een door Hoffman, Menno, Dirk Philips, enz. dikwijls behandeld onderwerp.

de teken des nyen Testamentes, als Doepe, vnde Auentmael sint nicht figuren ader vorbeldinge, ader beteken nicht wat noch thokumstich gescheen sal, sunder wat dar tegenwordich is, ader gescheen is. Darumme behort tho der Doepe vele ein ander volck, dan tho der besnidinge, Weere Abraham ghyn beueel gegeuen de Kinder tho besniden, Abraham solde nicht eins gedacht hebben dat he kinder besniden wolte, he hefft ghene besnidinge gedichtet, gelick wo de kinderdope sonder schrifft gedichtet is, He besneet ghene Kinder vor den achten dach, ock nicht na den achten dach, He wiste nachtans wal, dat se syn Saet weren, darumme wiste he ock wol, dat syne Kynder alrede vor de achte dage, al vnbe-//
[K vj r] sneden weren in dat vorbundt der gnaden. Dar Godt van sprack, Jck wil er Godt syn, Gene. xvij. Darumme en bruken gy de schrifft nicht recht, dat gy willen bewisen, dat de Kinder buten dat vorbundt der genaden solden syn, mitten sproeke, Wens vorhuet nicht besneden is, des Seele sal vthgeradet werden, Gene xvij. De sproeke is nicht gespraken van de Kinder vor den viij. dach, sunder na den viij. dach Ock nicht van de Doechteren, de so wal jnt vorbundt der gnaden weren, als de besnedene Soenen, wo wal se nůmmermehr besneden wurden. Darumme is my dat ein selsem wordt, dat de vngedoepede Kinder myn gnade solden hebben, dan de gedoepeden. Jck spreke van vnuorstendige vngedoepede Kinder, nicht van vorstandige de Gades raet vorsmaden, Luc. vij. De gnade is anders nicht an de doepe gebunden, noch an yenich werck, De gnade kumpt dorch Christum Joan. j. Rom. v. He is de genaden stoel. Rom. iij.

Ock hefft Abraham nicht de vorsekeringe vnde vorsegelinge vorkregen dorch de besnydinge, he vorsekerde noch vorsegelde sick suluen nicht, Gades wordt hadde em all beuoerens vorsekert, dat he geloeuede Gene. xv. Teken off wunderdaden de Godt doet,
[K vij r] de vorsekeren vns der gnaden, // als de Regenboge Gene. ix. vnde do he Gedion den dow vp dat vell gaff, vnde wedderumme auer al dow, vnde vp dat vel geinen dow Judic. vj. Also wert Eezechias vorkert [1]), do de scheme wedder thorůgge ging iiij. Regum xx. Vnde Josua do de Sunne stille staende bleeff Jos. x. Vnde Mose, do syn staff ein Slangen wert, vnd wedderumme ein staff wert Exo. iiij. Vnde Adam do he mit velen becledet wart Ge. iij. Dat Mose mith de Rode jnt water sloech, dat vorsekerde em nicht, sunder dat wordt, vnde dat Godt de wateren deelde Exo. xiiij. dat vorsekerde em, Dat he de metalen Slangen vprichtede, makede em

1) Veranderd: 'tzij dan van krank hersteld of omgekeerd.

nicht seker Num. xxj. sunder dat [1]) Godt gesundt makede, dat makede em seker Num. xxj. Dat Mose mit de Roden vp den steen schloech makede em nicht seker, dan dat makede em seker, dat dar water vthfloeth, Num. xx. Exo. xvij. Dat Paschelam makede em nicht seker Exo. xij. sunder dat der Jsraeliten kinder vorbigegaen weren, vnde leueden, do alle erste gebaren in Egypti gedoedet weren. Exo. xij. Dat wasschen des blinden makede em nicht seker, sunder syn gesichte Joan. ix. Alle vnse doent maket vns nicht seker, jdt sy Doepe off Auentmal, wy moegen vns dar by vermanen der beloefften, Auerst de hillige geist (den // Godt suluen [K vij v] gyfft) is allene ein pant vnser erffnisse Ephe. i. ij. Cor. i. Paulus secht nicht dat Abraham eine versegelinge der genaden vnde salicheit, entfangen hebbe, sunder he secht, He nam ein teiken der besnidinge, ein Segel der gerechticheit des gelouens Rom. iiij. Nicht eine versegelinge der gnaden vnde salicheit, Ock nicht der gerechticheit de he noch solde doen, sunder der, dar tho voren van staet Gen. xv. He hefft Gade geloefft vnde ydt is em tho gerechticheit gerekent. Dessen sinen geloeuen vorsegelde he mit de besnidinge, als noch de kinder Gades eren geloeuen mit den blode [2]) vorsegelen, Vnde als men mit denn wercken den geloeuen toent Jac. ij. Vnde de frucht versegelt, dat de Boem gudt is. Also staet dar geschreuen. Myn verbunt sal syn in juwen fleissche, Gen. xvij. Wente de besnidinge bleeff altidt seentlick in erem fleissche, vnde toende altydt Abrahams geloeuen, dat he nicht einen Doeden geloeuen gehat hadde, sunder hadde jdt mit der daet bewiset, dat ock noch sine Kinder in eren fleische mochten seen, tho eine vermaninge synen gelouen tho folgen. Hirinne is ock de Doepe der besnidinge vngelick, de de kinder nicht seentlick in eren fleische beholden tho eine vormaninge.

Abel. //

So is nochtans Godt, ock der Kinder Got vnde dewile men em [3]) [K viij r] de salicheit tostaet, welcker dat meiste is, warumme wil men em dat minste, nemliken, de Doepe nicht toestaen, dewile se ock de verborgenheit der doepe hebben, nemliken de gnade. Ghy willen hirmede dat beuel der Dope enger spannen, dan de besnidinge, dar nachtans van gesecht was, Wens vorhuet vnbesneden is, des Selen sal vthgeradet werden, Gen. xvij. Glichwal [4]) bleuen se xl.

---

1) In 't origineel: „dar". 2) Met het martelaarschap. 3) Ihnen, hun.
4) De voorstander van den kinderdoop beweert, dat Pastor den doop „enger spant" dan de besnijdenis, daar immers, al stond op het gemis van deze de straf der uitroeiing, Israël (volgens Josua 5 : 5) in de woestijn onbesneden bleef en de besnijdenis niet werd vernieuwd, toen Israël „verwoestet" (?) was? Waarin bestond nu dat enger spannen?

Jaren in de Woestenye vnbesneden. Dar ock Jsrael verwoestet was, doe is nachtans de besnidinge nicht weder verniet, Warumme sal men dan nu de Kinder so wol nicht vpnemen in de gemeinte als doe, dewile de gemeinte des Alden Testamentes vnde des Nyen Testamentes, eine gemente is. Christus hefft geen twe gemeinte, dath he eine solde hebben vor de olden, vnde nach ein ander vor de vngedoepeden Kinder. offte durch wath middel sullen se vpgenamen werden?

Adam.

Godt was ock der Kinder Godt, al vor den achten dach, nachtans synt se nicht besneden, vor den achten dach. De dochteren de vnbesneden bleuen, hadden em ock tho eren Godt, vnde hadden ock nicht myn genade vnde selicheit, dan de besnedene sonen // [K viij v] De vnbesnedene soenen hadden vor den viij. dach ock nicht myn gnade vnde salicheit, dan de Kinder vp den ix. dach, wanner se besneden weren, nochtans quam em de besnidinge vor den viij. dach nicht tho, se solden se ock vele leuer vnbesneden steruen laten hebben, dan sunder beuel besniden laten. Dar koennen gy mit schrifften nicht neen tho seggen. Mose vnd de gantze frame gemeente Jsrael, moechten so wal salich werden, als Aharon, vnd syne soenen, nochtans was em dat minste [1]), noemliken, dat Prester Ampt nicht thogelaten: Ja ock den anderen Leuiten nicht Num. xvj.

Hyrumme gelt allein vp dat wordt tho seen, Got is ock der Heiden Godt, Roma. iij. Dan sollen se em ock holden als eren Godt, so moeten se gelert syn, vnde dan geloeuich Abrahams saet synde na den geiste Roma. iiij. ix. Galat. ij. iiij. moegen se gedoepet werden.

Dat de besnydinge xl. Jaren is liggen gebleuen, is ein ander bescheit. Se mosten al vor Mosen de besnidinge holden, nha Gades beuel Gene. xviij. Menen gy den dat se dat gewaget hebben, sunder tholatinge Gades, O neen. Mose secht. Ghy sollen nicht doen na alles wat wy hyr doen, ein ygelick alle dat voer synen Ogen L j r recht is. Wente ghy synt tho dusse Tydt noch // nicht gekamen in de reste etc. Deu. xij. He secht dar vor, dat se jnt gelauede Landt de Gesetten solden holden, Darumme dath se noch nicht in de reste weren, so was em dith thogelaten. Wenthe Mose hefft se nicht gestrafft vmme de besnydinge, dat he gewisse gedaen hadde, were jdt hem nicht thogelaten. Do se auerst auer de Jordaen weren, synt se vort besneden Jos. v. vnde resteden beth dat se geheelt syn. Dith ys nicht gescheen vth vorkeertheit, als dat were,

1) Het priesterambt heet hier het minste, in vergelijking met de zaligheid.

wanner se vor den viij. dach Kinder besneden hadden, als mith der Kinder Doepe gescheet. Mose hadde em gesecht, dat se de Seden vnde Rechten solden holden, wanneer se jnt belauede Landt quemen. Deu. iiij. v. vj. xij. etc. Jdt is ock vele erger Gades ordeninge vorkeren, dan liggen laten. Dauid hefft ock de Schoubrode gegeten, auerst nicht sunder tholatinge des, den dat anginck, noemliken, den Prester. Leui. xxiiij. dese Brodt weren den Prester thogekent, als hilch Brodt, darumme were ydt nicht thogelaten gewest, wanner se em de Prester nicht gegeuen hadde, vnd so se sick nicht rein van Frouwen entholden hadden, Leui. xxiii. ij. Reg. xxj. Mat. xij. Mar. ij. Vth orsaken was ock thogelaten, dat Paschelam in de anderde Maent eten, Leest Nu. ix. Denn [1]) // vnderscheit L j v der gemeenten des olden vnd nyen Testamentes, hebbe ick beuorens gesecht. Vnde hefft Godt Abrahams vnde gantz Jsraels doechteren vpgenamen, mit vthwendige Teken [2]), ya ock de Soenen vor den .viij. dach, so mach men ock nu de Kinder vpnemen, mit vthwendigen Teken. Hebben de do ein ander sunderlike gemeinte gehat, so segt dat vnse Kinder ock ein der [3]) gemeente hebben. Seggen gy dat gantz Jsraels Soenen, de vor den viij. dach gestoruen syn, vnde dat alle Frouwes Personen, dat gantz olde Testamente vth hen [4]) hebben buten der gemeente gewest vnde vordoemet syn, so moegen ghy ock seggen, dat vnse vngedoepeden kinder buten der gemeinte vnde vordoempt syn. Hefft Cornelius vnd syn Hussgesin buten gestan, do he gelike gauen den Apostelen entfangen hadde, nochtans vnbesneden vnde vngedoepet? Acto. x. xj. Vnde hebben alle Frouwen (de Petrus hillich noemet j. Petri. iij.) buten gestan? Hefft ock Christus Jhesus suluen, vnnd de hillige Doeper Joannis, vnnde alle Soenen des olden Testamentes tho denn viij. dach buten gestahn? So synt vnse Kinder nicht bether, dan se alle [5]).

---

1) „Den"; „het onderscheid".

2) Had God, gelijk Hij oudtijds de jonkskens opnam met de besnijdenis, toen de meisjes eveneens niet zonder een dergelijk uitwendig teeken willen opnemen: dan zou men ook nú de kinderen mogen (moeten) opnemen met den doop. Maar Hij heeft dit toen voor de meisjes onnoodig geacht; derhalve is tegenwoordig voor alle kinderen die doop onnoodig of ongeoorloofd.

3) Misschien is aan het einde van den regel „an"- uitgevallen en moeten wij lezen: ein ander gemeente. De bedoeling is: evenmin als toen bestaan er nu twee gemeenten, eene van geloovigen, eene andere van kinderen.

4) Misschien: het geheele volk des Ouden Verbonds, voorzoover het uit haar, uit de vrouwen, bestond.

5) D. i.: „staan volgens u (d. i. Abel, de verdediger van den kinderdoop) de ongedoopte kinderen buiten de gemeente (Gods genadeverbond) en acht gij dit een onrecht, aan die kinderen begaan: bedenk dan, dat gij precies hetzelfde zoudt moeten beweren van alle vrouwen in Israël, die immers niet werden besneden,

Abel

De doechteren syn yn de Offeringe vpgenamen [1]).

Adam. //

L ij r Dat [2]) ys so nicht, wenthe de besnedenen Soenen weren so wal geoffert, als de doechteren, Leuit. xij. Vnde so dat recht were, so weren se nochtans lxvj. dagen buten gewest, vnde darumme vele buten gestoruen.

Abel.

Ydt is nicht noedich, dat men alles nha malkanderen do, als de worde na malkanderen stan, wente ick kan bewysen, dat dit altyt so nicht gescheen kan. Wenthe Christus secht. Betert yuw, vnde geloeuet dem Euangelio, Marci j. Wenthe men kan sick nicht beteren, offte Penitentie doen, sunder gelouen.

Adam.

Dat is war, dat men gene Penitentie doen kan sunder gelouen. Auerst gy koennen ock nicht recht warhafftich geloeuen, sunder Penitentia, offte berow vnde beteninge. Darumme kan hir van, dat eine nicht allene gescheen, gelick als gy de Doepe allene gebruken willen, vnde delen de Leer vnde den gelouen dar aff.

Abel.

Solde men allene vp den warhafftigen gelouen doepen, so wistemen nicht welckeren men doepen solde. Wente men ys nicht gewisse, we gelouen hefft edder nicht, vnd de gheloue de vth dat gehoer kumpt, ys nicht genoch, als ein vulkamen geloue, sunder
L ij v vth dat gehoer, kumpt de dode geloue // Roman. x. Jaco. ij. j. Co-

---

en van alle jongetjes vóór den achtsten dag; dus ook van Johannes den Dooper en van Christus Jezus zelven vóór dien dag, waarop zij zijn besneden. Maar dan zijn onze (ongedoopte) kinderen er alleen niet beter aan toe dan die allen, gelijk zij immers ook inderdaad niet beter zijn dan die en geen aanspraak hebben op voorrechten boven genen.

1) D. i.: wat gij daar van de dochters zegt, gaat niet op: want deze zijn opgenomen in den zegen, die uit de offerande voortvloeit, welke ook voor haar bij de reinigingsplechtigheid van de genezen moeder wordt gebracht.

2) D. i.: Gij dwaalt. Dat offer, dat dan volgens u voor de meisjes het gemis van de besnijdenis vergoeden zal, is in 't geheel niet zulk eene vergoeding. Immers er wordt even goed voor de jongetjes geofferd als voor de meisjes; dat offer vervangt dus de besnijdenis niet. Maar ook al dwaaldet gij hierin niet, dan blijft nog tegen uwe redeneering, als werd een kind alleen door de besnijdenis (of bij de meisjes door dat offer, bij kinderen van ons Christenen door den doop) zalig, dit bezwaar gelden, dat na de geboorte van een meisje de moeder 66 dagen met dat offeren moest wachten: in dien tijd liepen vele van die pasgeborenen gevaar van „buiten", d. i. buiten Gods verbond en genade, te sterven. — Pastor had hier én om het logisch verband in de redeneering én om den aangehaalden tekst, Levit. 17 : 6, moeten schrijven, niet: „de besnedenen Soenen werden ... geoffert enz."; maar: „voor de besnedene Soenen werd ... geoffert enz.".

rin. xiij. Also ys ock gewisse, dat Godt gelouen gifft sunder dat gehoer, als yn den Propheten apenbar is, vnde yn Paulo. Actu. ix. xxij. xxvj. Galat. j.

Adam.

Als se den gelouen mit den munde belyen Rom. x. Als Actu. viij. geschach, so se dan vnrecht belyen, so bedregen se nicht vns, sunder sick suluen. Wy seggen ock nicht, dat de vulkamen leuende, vnd werckende geloue yn der krafft dar altydt is. Jck weth ock wal, dat de geloue vth den gehoer Ro. x. nicht altydt krefftich leuendich ys, nochtans wanner Godt yn dat gehoer mede werckt, so wert ock daruth de hillige Geist entfangen Gal. 3. Paulus hefft ock synen gelouen entfangen vth dat gehoer doch nicht vth dat gehoer der Jůngern, sunder Christi Jhesu suluen, Leest. recht Act. ix. xxij. xxvj. Ga. j. Also hebben ock de Propheten vth Gades munde suluen gehoert Jehezkel iij. xxxiij. Jck weth nochtans wal, dat Godt wal mechtich ys, andere gelouen tho geuen, vnd dat he moth altydt by dem gehoer den wasdom geuen j. Cor. iij. Men sal nochtans nouwe einen bewysen geloeuich tho syn, de nicht mit allen gehoert en hefft, noch van Gade, noch van menschen, ya de hillige Johannes hadde ock van Godt gehoert, Lu. 3. //

Abel. L iij

Menen ghy dat de Doepe Matt. xxviij vnde Marci xvj. alder erst ingeset sy?

Adam.

Neen ick weth wal dat Joannes secht, dat Godt em gesent hadde tho Doepen, Joan. j. He secht auerst nicht, dat em Got gesent hebbe, dat he Kinder Doepen solde, sunder Luc. iij. steit, dat dat wort des Heren sy tho em gescheen. Dewyle dan Joannes ein warhafftich prediger was, so hefft he dat wordt des Heren nicht vorkert, sunder hefft dat recht geprediget, gelick als he dat gehoert hadde. Vnde dar steit vor nae. He predigede dat Doepsel der beteringe offte Penitentie in der vorgeuinge der Sůnden. Darumme ys gene rechte Doepe sunder Penitentie offte beteringe, Matt. iij. Marci j. Luce iij Act. ij. xiij. xix. Vnde gy hebben suluen gesecht, dat gene Penitentia offte beteringe kan syn, vor den gelouen. Darumme kůmpt de ynsettinge auer ein, mit dat beuel Christi, also blifft Christus de warheit, al wolden gy seggen, Synt gy ock vorleidet? Joan. vij. So Christus ein vorleider solde sijn, so wolde ick syne vorleidinge leuer vpnemen, dan van einen andern vorleidt werden, wente he is de warheit, Joan. xiiij.

Abel. //

We spreckt vp Christum? Auerst ick segge noch, dat Joan. dat L iij v
Doepsel der Penitentie predigede, hefft nicht de meninge, dat ge-

loue vnde penitentie vor der Doepe solde syn, sunder dat vth der Doepe solde penitentie kamen off volgen. Darumme dope ick tho penitentie, secht he.

Adam.

De ein Doepsel der penitentie offt des berouwes prediget, de mochte nicht doepen vp hapen [1]) des berouwes, off beteringe, sunder vp de belyinge des berouwes. Also steit ock geschreuen. Se worden van em gedoept yn de Jordane belyende off bekennende ere Sůnde, Mat. ij. Mene ghy dat se ere sůnde sunder berow vnde belauinge der beteringe bekendt hebben? Darumme de ere Sůnde bekenden vnde bekenden [2]) dat se Penitentiam offt berouw, edder leetwesen hadden, vnde belaueden berou offt letwesen tho bewysen, de hefft he gedoepet. Vth der orsake secht he: Jck Doepe yuw tho berow offt yn berow, edder na dat Hebreesch tho bekeringe, Mat. ij. dat ys, ick Doepe yuw dartho, dat ghy hyr nu entfangen sult, yuw tho bekeren vnde darynne vulherden thom ende.

Abel.

Jdt steit geschreuen, De nicht den geist Christi hefft, de ys syn nicht, Rom. viij. de Kinder synt nu so wal synn, als yn Jsrael //
L iiij r de ersten geboerte syn weren, Exod. xiij. Hyrumme hebben se den hilligen Geist. Vnde noch. De Christum van de Doden vorweckt hefft, sal ock yuw sterflike Lyue leuendich maken, vmme syns Geistes willen, de yn yuw waent, Rom. viij. De Kinder sollen ock vpstan, darumme woent Gades Geist darynne. Vnd ydt steit geschreuen. We wil dussen dat Water vorbeden dat se nicht gedoepet werden, de ock den hilligen Geist entfangen hebben, als ock wy Acto. xvij.

Adam.

Gehet recht vp de worde Pauli, he hefft synen Breeff nicht geschreuen an de Kinder yn der wegen [3]), sunder den beropen hilligen Rom. j. dar he hyr ynt viij van secht Gy sint nicht fleschlick, sunder Geistlick, wente Gades geist woent yn yuw (darup secht he) De auerst den Geist Christi nicht hefft, de ys syn nicht, Recht off he seggen wolde, Wo wal ick gesecht hebbe. Ghy sint nicht fleischlick, so mene ick nochtans darmede nicht, dat de Geistlick sint, de vnder yuw synt vnde den Geist Christi nicht hebben, sunder fleischlick gesinnet syn, de sint gein Christen, den vorstendigen hefft he dith geschreuen, dit kumpt nicht vp vnuorstendige. Vnde so ghy darmede (dat de kinder vpstan sollen) bewysen koen-
L iiij v nen, dat se den hilligen Geist hebben, so ys // dar ock mede bewyset, dat alle minschen, se syn so boese als se willen, hebben

1) Hoop. 2) In 't origineel: „bekende". 3) Wieg.

den hilligen Geiste, wenthe se sollen alle vpstaen, Joan. v. j. Cor. xv. Petrus secht ock nicht, We wil vorbeden, dat dusse nicht mit Water solden gedoepet worden, de den hilligen Geist hebben, Sunder he settet darby, als wy, de den hilligen Geist entfangen hebben, gelick als ock wy. Jn dussen hefft sick de hillige Geist geapenbart, also dat se spreken mit tungen, vnd makeden Gott grot Acto. x. Wanner juw Kinder ock sodane apenbare frucht des Geistes bewysen, so sal em ock nemandt dat Water vorbeden.

Abel.

Dat is loegen, dat Petrus gebaden heft, dat men allene doepen sal, de den hilligen Geist entfangen hebben, vnde mit Tungen spreken, Wente dan hadde Philippus de van Samaria, vnd ock den Eunuchum offte de besnedene vnrecht gedoepet Acto. viij. Ock was Joannes voruůlt mit den hilligen Geiste, in Moder Lyff Luc. j. He hefft nochtans solcke fruchte nicht bewyset, vnde hefft do noch nicht mit Tungen gespraken, Christus hadde ock sunder twifel den hilligen Geist yn syner Kindtheit, He hefft nochtans solcke apenbare fruchten nicht bewiset. He is ock gedoepet Mat. ij // sunder L v r
de nye geboerte van bauen, sunder Penitentia, sunder affsteruinge der Sünden, sunder antreckinge Christi vnde der geliken. Wenthe he hadde des alles nicht tho done. He is nochtans gelikewal, recht vnde wal gedoepet.

Adam.

Jck hebbe nicht gesecht, dat Petrus gebaden hebbe, allene tho Doepen, de mith Tungen spreken, sunder ick hebbe gesecht dat he gesecht hefft: We wil vorbeden, dat dusse mit Water nicht solden gedoepet werden, de den hilligen Geist hebben entfangen, als ock wy. Vnde dat sick de hillige Geist also geapenbaret hebbe, dat se mit Tungen spreken Vnde segge noch, darmede sy wal geapenbart dat se nicht vngeloeuich gedoepet syn. De van Samarien vnde dergeliken noempt de schrifft geloeuich. Darumme behoue ick eren gelouen nicht tho beuesten, darmede dat se mith Tungen gespraken hebben. Vnnde darmede dat se nicht mit Tungen gespraken hebben, koennen gy eren gelouen nicht nederleggen [1]). Dat Johannes mit den hilligen Geiste voruůlt was, van der Moder lyff aff Luce. j. Dat ys gein bewyss, dat alle kinder den hilligen Geist hebben. Bileams Esel hefft gespraken, dan darmede ys nicht bewyset, dat alle Eselen // spreken, Num. xxij. Gelick L v v
nu alle Eselen nicht spreken, also synt alle yuwe Kinder Joanni nicht gelick, als ghy lesen moegen Mat. xj. Ock bewysen yuwe Kinder eren Geist nicht, als Joannes yn Moder Lyff dede, do Maria

1) Te niet doen.

Elisabeth gegrotet hefft, Luce j. Vnd syn yuwe Kinder so hillich gebaren als Christus, so mach men se ock wal doepen, vnde dan behouen se ock nicht de nye geboerte van bauen. Syn se ock sunder sůnde, als Christus Joan. viij. j. Pet. iij. so behouen se darvan gene penitentia offte berou, noch affsteruinge. Welck vnder yuwen kinderen ock suluen Christus is, dat behouet Christum nicht antrecken. Hyrumme beseet yuw wal wat gy seggen.

Abel.

Joan. 3. Jck seg yuw vorwar, vorwar, et sy dan dat yemant gebaren werde vth den water vnde geiste, de mach nicht ynghan jnt ryke der hemelen, dar steit, dat water voer, vnd geist na, darumme mot men ersten mit water gedoept sin, dar vth volget dan de hilge geist dat de in der Doepe entfangen wert, vnde nicht voer der doepe, vnde also werden wy kinder Gades. So wy dan dorch de wedder geboerte kinder Gades werden (als wy gewisse werden) so besteit, dat wy yn der doepe, vnde nicht vor der Doepe, wedder gebaren werden. Wente dorch den hilligen Geist werden
[L vj r] wy kinder Gades, den wy ynn der Doepe // entfangen, Acto ij. Gelick als wy dorch den menschliken Geist, menschen kinder werden. Vnde so wy yn der doepe vorgeuinge der sunden entfangen, so besteit dat wy nicht vor der doepe, vnde vor de vorgeuinge der sunden weder gebaren werden.

Adam.

Joan. 3. steit vor an, Vorwar, vorwar, ick segge yuw, et sy dat yemant van bauen gebaren werde etc. Ock steit darna, yuw ys van noeden van bauen gebaren werden Vnde dat Christus secht, vth den water vnd Geiste, darmede is he nicht tegen de vorgande, vnde tegen de nauolgende worde, sunder hefft eine meninge. Hyrumme ys dith nicht ein water van beneden gelick yt ock nicht ys ein Geist van beneden, auerst he spreckt van ein water vnd Geist van bauen. Vnde he wolde em [1]) hyrmede de voerigen worde vorklaren, dat he solde ydt na der Schrifft vorstan, he solde gebaren werden vth den water, dat de schrifft noemet, ersten ein rein water, darna ein nye herte vnnde einen nyen Geist, dar vth ein nye volck wort, dat yn Gades gebaden wandert, vnde syne gerichten bewaert vnde doet Ezech. xxxvj. Dith werth [2]) ock Joel ij Act. ij. genoemet Gades geist vthgeten, dit water noemet Christus
[L vj v] suluen, ein leuendich water Joan. iiij. vij. Dit water hifft // Johannes vthgelecht vp den hilgen Geist Joan. vij. Dit water vnde Geist, maket kinder Gades, welcker is den geloeuigen belauet Joan. vij. Darumme steit Gal. iij Ghy sint alle Kinder Gades dorch

1) Nicodemus. 2) In het origineel: „wer".

den gelouen in Christo Jhesu, Also werden wy kinder Gades dorch den gelouen, Als Joan. j. steit. Alle den de em annemen, hefft he macht gegeuen kinder Gades tho werden, den de yn synen namen gelouen. Wente vp den gelouen is de hillige Geist belauet Joan. vij. vnde de hilge Geist wert entfangen vth de predinge des gelouens Ga. iij. Vnde de van den geiste Gades gedreuen werden, dat sint kinder Gades, Ro. viij.

Dat men altydt yn der Doepe den hilligen Geist entfangt, is nicht dan menschen dichtinge, ghy konnen nicht bewysen, dat de hillige Geist yewerlde yn der Dope entfangen is. De van Samaria hebben den hilligen Geist entfangen nicht yn der Doepe, sunder ein tydtlanck na der Doepe, Actur. viij. Deute. xij. van Epheso entfangen den hilligen Geist vort na der Doepe Actu. xix. Cornelius mit synem huse entfenck den hilligen Geist vor der Doepe. Hyr vth volget dath Cornelius de were geborte vnde vorgeuinge der sunden, allrede vor der Doepe, entfangen hadde mit syn Hussgesin. Vnde dat de van Sa-//maria vnde van Epheso, de wedergeborte, na der Doepe entfangen hebben, na juwen egen worden. [L vij r] De worde, van de geborte van bauen, is nicht van Kinder gespraken, sunder van olde, als Nicodemus was, Joan. iij. Darumme ghan de worde den Kindern nicht an, gelick wo em dusse worde nicht anghan. De nicht arbeidt, sal nicht eten, ij. Tessa. iij. Jdt sal ein gerichte syn sunder Barmherticheit, den, de nicht Barmherticheit en doet, Jaco. ij. Vnde der geliken.

Abel.

Ghy seggen vth Erasmo, van bauen, anothen, dat is, van bauen offte van anfange, edder wederumme, als dith Erasmus suluen vordûtschet hefft. Lu. j. Darumme solde men hyr leuer vordutschen wedderumme, dan, van bauen. Nha den ock Nicodemus dar vor secht, wedder gebaren werden, als ock schynt, dat dith Paulus vthlegge, dar he ydt noemet, de wedder geborte, Titi. iij. Ock ys apentliken gelagen, dat Paulus den Galatheren leert, dat se Kinderen Gades geworden syn, dorch den gelouen, vnde nicht dorch de Doepe, Paulus settet dar nicht by, nicht dorch de Doepe, sunder secht schlicht sunder tho settinge, dorch den gelouen. He secht ock nicht. Ghy synt alle Kinder Ga-//des worden dorch den Gelouen, sunder gy synt alle Kinder Gades dorch den gelouen, Geworden, wert dartho gesettet. Wente Titi iij. secht he, dat vns Godt salich gemaket hefft dorch dat Badt der wedergeboerte, dat ys, dorch de wederbarende Doepe, dorch de Hebreesche figuren Phrasis, als, Gladius occisionis, pro, gladius occidens, dat ys, ein Swert der doedinge, vor, ein doedende Swert, Vnde der geliken vele. Darumme werden wy weddergebaren yn der Doepe, vnde [L vij v]

nicht vor de Doepe. Ock nicht yn vnser gehorsamheit, sunder des einen [1]), ock nicht vth den vordenste vnses gelouen etc. Paulus entfenck den hilligen Geist yn der Doepe, vnde nicht vor der Doepe Actu. ix. xxij.

Hyrumme ys ock dat water (Johan. iij. vnde de hillige Geist nicht ein dinck: sunder ij. vorscheiden dingen. Wente de Coniunction Et, dat ys, Vnde, voeget ij. vorscheiden dingen by ein ander. Wo solde den Kindern de weddergeborte nicht anghan, dewile daran ein ander gehangen wert, gebaren vth den fleische, vnde gebaren vth den Geiste, se synt ock vth den fleische gebaren, darumme moethen se ock vth den Geiste gebaren werden.

Adam.

[L viij r] Dat wort Anothen, bedüdet egentli-//cken nicht wedderumme, sunder van bauen. Wente Ano .i. [2]) Supra, bauen, darher heth Anothen, van bauen. Dith wert ock Luce j. nicht vordutschet, wedderumme, sunder, van anfange, gelick men secht, Dar van ys bauen gesecht, vor, dar van ys tho voeren gesecht. Nicodemus worde sint dar van gene vthlegginge, sunder de worde Christi sint vthlegginge alse, Water vnde Geist, vth den Geiste, de Geist de blaset offt de Windt, edder blasinge blaset, war he wil, vnde noch van bauen, dusse worde Christi synt vthlegginge. Vnde Tit. iij. hefft Paulus ock dith wordt nicht vthgelecht, sunder de gantze weddergeborte hefft he vthgelecht. He noemet de geborte eine weddergeborte, auerst nicht van beneden, sunder de vornyinge des hilligen Geistes. Ock ys apenbar, war dorch yemandt wat ys, dar dorch is he datsulue geworden. Hyrumme is jdt nicht dorch ein ander dinck gescheet, of jdt mot hyr mede tho hoeren, dat dit voerige dar nicht affgescheden werde gelick gy de doepe allene sunder geloue willen hebben, vnde schryuen dan der doepe de geboerte van bauen tho. Auerst geloue vnde hillige geist, bliuen by ein, den hilligen Geist kan men nicht hebben sunder gelouen, off Godt moeste ein wunder werck doen tegen natur; [3]) so is noch-//
[L viij v] tans de hillige Geist nicht affgesundert van dem gelouen, sunder dorch den hilligen Geist wert de geloue leuendich, vnd de gelofft, dem ys de hillige Geist belauet Joan. vij. Hyrumme mach wal ein allene genoemet werden, so is nochtans nicht ein allene gement. Christum antrecken kan ock nicht gescheen sunder geloue. Wente Christum antrecken, is so vele als in Christo, ein nye Creatur werden, ij. Co. v. Also dat se dan in Christo syn, vnde Christus in

---

1) De gehoorzaamheid van éénen, Christus, Rom. 5 : 19.
2) Evenals quat. J j r en M v v staat hier „i." voor „id est".
3) In 't origineel staat eene komma.

se, Joan. xv. Dar Christus (offt syn Geist) ynne ys, dar is dat lyff doet etc. Rom. viij. Darumme leuen se nicht (ja se nicht) sunder Christus in se, Gala. ij. Dit is gein Kinderspil, noch eines vngelouigens werck, noch Doepen sunder gelouen, sunder hyr hoert mehr tho. Dat vns Godt solde salich gemaket hebben, dorch solcken wedderbarende Doepe, als de Kinder Doepe solde syn, dat is juwe dichtinge vnde nicht de worde Pauli Tit. iij. Wente dat Paulus dar secht, vns, dar mede mende he nicht, Vns de wy yn vnse Kintheit gedoepet syn. Wente Paulus en was nicht yn syne Kindtheit gedoepet, Actu. ix. xxij. Noch alle syne mede Broederen, sunder Paulus vnd de anderen weren selich gemaket, vnde weddergebaren, na Gades auerfloedige Barmhertigheit in einen // leuendigen M j r
hapen, j. Pet. j. Weder gebaren, nicht vth einen sterfliken sade (ick solde swygen, vth einen doden Water) sunder des vnsterfliken, dorch dat wordt des leuendigen Gades, vnde bliuende yn ewicheit, j. Pet. j. Darumme affgelecht hebbende alle boessheit, vnde alle bedroch, vnde hůchelye, vnde haet vnde alle achterklappinge, gelick als nu yegenwordich gebaren vnsprekende Kinder, begert de redelicke vnuerfalschede (offte vnbedrechlike) Melck etc. j. Pet. ij. Aldus ys Paulus mit synen Broederen weder gebaren, sunder nicht dorch de Badinge des doden Waters, Auerst dorch de Badinge, Waschinge vnd Reininge in den reinen Water, Ezech. xxxvj. yn den leuenden Water, Johannis vij. Joel ij. Acto. ij. Hyrmede reiniget Godt de herten, dorch den gelouen Actu. xv. Dith heth ein Bat der wedergeborte, vnde vornyinge des hilligen Geistes, Tit. iij. Hyrdorch maket vns Godt salich, nicht dorch ein dodt Water (egentlicken tho sprecken) al ys de geloue dar by, so mach dat ock nicht heten, Lauacrum regenerans, sed fortasse, regenerationis etc. Dat ys, ein Bat, dat wedergeboert, sunder velichte, der weddergeborte, als ein Teken der weddergeborte. Offte gy dan Hebraicam phrasim by brin-//ghen, dath gelt nicht, so ghy nicht mith Schrifften koen- M j v
nen beweren, dat ydt hyr ock also moth syn.

Offte ydt gescheet in edder buten vnser gehorsamheit, so weth ick wal, dath ydt vnse gehorsamheit nicht doet, vnde dath ydt nicht geschehet vth vordenste (Jck segge vordenste, vnses gelouens, sonder vp denn gelouen ys de Geist belauet, Joan. vij. Christus holt syne beloefften. Actu ix. xxiij. steit ock nicht, dat Paulus den hilligen Geist yn der Doepe entfangen hebbe, sunder allene was em tho voeren gesecht, dat he dat gesichte solde entfangen vnde werden verfult mit den hilligen Geiste, dat eine is vor der Doepe gescheen, dar vth schint alder meist, dath ydt ander ock vor geschehen sy, ydt sy vor offte na, edder in der Doepe gescheen, So hebbe ick beuorens gesecht, dat de hillige Geist wert de eine tydt

vor der Doepe entfangen, als Actu. x. Vnd de anderen Tidt na der Doepe, als Actu viij. xix. Darumme ys de hillige Geist nicht an de Doepe gebunden. Dath de Coniunctio, Et, offte Vnd, ij. verscheiden dingen by ein voeget, mach nicht vorstan werden vp vorscheiden dingen des wesens, sunder der namen. Wenthe Ephe. j.
Mij r ij. Cor. j. Col. j. j. Pet. j. etc. dar steit: Godt vnd de Vader // vnses Heren Jhesu Christi, Godt vnd de Vader synt nicht ij. yn den wesen, sunder wal yn den namen.

Dat de geborte des flesches dar mede by geset ys, dat ys nicht vmme der Kinder willen geschehen, sunder darumme, dat Nicodemus dar van gesecht hadde, vnde mende, solde he noch gebaren werden, so moeste dat ock also tho ghan; [1]) darumme secht Christus, dat solckes nicht salich make; sunder Geist moth vth Geiste gebaren werden, Joan. iij. Dar settet he Water vnde Geist, wedderumme yn Geist, allene, Gelick wo de olden sick moeten bekeren, sollen se salich werden. Mat. xviij. werden nochtans vth genaden salich Ro. iij. v. xj. etc. Also moegen de Kinder vth der suluen gnade salich werden, sunder bekeringe. Also ock mit andere gerechticheiden. Vnde so dith yo ein vthwendich Water solde syn vnde dat Water vnde Geist .ij. vorscheiden dingen solden syn, so steith hir nicht dorch Water allene, sunder dorch Water vnde Geist, so were dar nochtans gein geborte sunder den Geist.

Abel.

Dat Rom. vj. steit, yn synen dodt gedoept, dat is genoch bewyss, dat de Doepe sy van de suluen krafft, dar van de Dodt Christi ys,
M ij v doch de Dodt Christi vordenstlick [2]), // vnd de Doepe, wercklick. Vnde dat gy willen seggen, dat wy ersten der Sůnde schoelen steruen, Wanner dat war were, so were Christus vnde der geliken, als Maria, Joan. etc. nicht recht gedoepet, wente de hadden nicht yn Suenden geleefft, salmen ersten ynn Sůnden leeuen, so mach men quaedt don, dat dar gudt vth kame. Hyr wert ock apentliken gesecht, dat wy mith em begrauen syn, dorch de Doepe yn den dodt, als ock Ephe. v. steith, gehilliget (dorch) dat Bat des Waters ynn den worde.

Adam.

Paulus secht vthdruckliken: Wo solden wy ynn der Sunde leuen, de wy der gestoruen syn? Rom. vj. He secht nicht, dat wy nuwerlde [3]) gesundiget hebben, als Christus j. Pet. ij. He secht ock

---

1) Hier en een regel verder is door mij de kommapunt in plaats van eene komma gezet.

2) Uit kracht van zijne verdienste, de doop daarentegen uit kracht van de handeling zelve.

3) Niet ter wereld, nergens, in 't geheel niet.

nicht, de wy der Sünde steruen sollen, sunder syn [1]), secht he dar, vnde he hanget daran: Wenthe de wy gedoepet syn yn Christo Jhesu, wy synt yn synen dodt gedoepet. Dith wyset klar vp de voerigen worde, dat dit kan nicht anders vorstan werden, dann, dat wy synen dode also ingeplantet syn, dath wy der Sůnden mit em gestoruen syn, vnde schoellen voertan ock syner vpstandinge gelick syn, yn nyicheit des leuens, Leest Rom. vj. Syn juwe Kinder so rein van Sünden // als Christus was, so be- M iij r
houen se de Sünde nicht tho [2]) steruen. Jck segge dit ock nicht yn der maten, offte ein rein were, dat he ersten solde sundigen (Neen, ick weth ock wal, al hefft Bileams Esel gespraken, Num. xxij. dat darumme alle Eselen nicht spreken) sunder darumme segge ick dith, dat men vorstaen mach, dat hyr Paulus nicht spreckt van Kinderen, sunder van olden, de der Sünde geleefft hebben, dan nu [3]) gestoruen syn. Vnde dat wy dorch de Doepe mit em begrauen syn, dat secht he suluen dutliken, Colloss. ij. Mit em begrauen yn der Doepe, yn welckere gy ock mede vpgestan syn, dorch den gelouen etc. Hyrumme ys dit nicht gespraken van de Doepe sunder gelouen, sunder van gelouen vnnde Doepe vngedeelt, vnde aldermeist yn der Doepe dorch den gelouen, als ick ock gesecht hebbe [4]), vp dat ij. Cap. tho den Collo. Vnde dat de Doepe den dode Christi sal geliket werden, ys eine lasteringe Christi vnnde synes dodes, Ephe .v. mach wal vordudtschet werden, yn den Bade des Waters yn den worde. Vnde ys van soelcke Badinge gespraken, als ick gesecht hebbe [5]) vp dat iij. Cap. tho Titum. Hyr steit so vele mehr by, in den worde, nicht dorch dat wordt, sunder yn den worde, als Christus secht: Gy synt rein, vmme dat wort, // dat ick yuw gespraken hebbe Joan. xv. vnde M iij v
dat als men den worden geloefft Johan. vj. Galat. iij. Actuum xv.

Abel.

Hebre. vj. Js de wedderdoepe vorsecht, dar he secht: Jdt sy nicht moegelick, de na de vorlůchtinge entfallen, wedderumme vornyet tho werden, dat ys dorch wedder doepen.

Adam.

Dat ys juwe dichtinge, wente dar steit nicht tho de Doepe, sunder tho penitentiam, berouw, offte beteringe. Js ydt ein wedder doepe, warumme hefft se Paulus dan noch gedoepet, de Johannes gedoepet hadde, Actuum xix.

---

1) Hier moet „gestorven" uit het voorafgaande „sterven" worden ingevoegd; of dat „gestorven" is in den druk uitgevallen. „Hij zegt ook niet: wij moeten der zonde (nog) sterven; maar: wij zijn haar reeds gestorven".

2) „Tho" is door mij ingevoegd.

3) N.l. der zonde.

4) N.l. daar, waar ik hierboven dien tekst aanhaal.

5) Evenals in aant. 4.

Abel.

Dat is apenbar dat Johannes Doepsel nicht genoch was, wenthe he doepede allene mit Water, Christus ock mit den hilligen Geist, Joanes vp den thokůmpstigen, de Apostelen vp den, de gekamen was, vnde yn der namen des Vaders etc.

Adam [1]).

Dat Johannes doepede mit water, dat ys war, auerst dat Christus doepede mith den hilligen Geste, dath maket de doepe Johannes nicht vngenochsam, wente Johannes secht nicht, dat Jhesus ock
M iiij r mith Water solde doepen, sunder mit den hilli-//gen Geist vnde mit Vuer, Mat. iij. Als Johannes doepede offte yenich Apostel, de konde nicht also Doepen, dat dorch em de ynwendige Mensche ock gedoepet werde, auerst dat moste geschehen dorch Christum, Sowal na der Hemmelfart Christi, als vor, Vnde dat Johannes wysede vp den thokůmpstigen, ys war, auerst darmede is de Doepe Joannis nicht vorkleint vnde was so gudt als dar de Apostelen doepeden vor den Dode Christi. Vnde gy koennen nicht bewysen, dath dith alles vorgeues gedoepet sy, anders moeste men den einen so wal weder gedoepet hebben, als den anderen. Also ock, yn den namen des Vaders, vnde des Sons vnde des hilligen Geistes doepen, maket genen mehr vnderscheit, dan de den namen mer vthdrucken, vnde den Messia mehr apenbar maken, Johannes ys gewisse ock gekamen yn den Namen des Vaders, vnde nicht yn synen egen Namen. He hefft ock ghewisse ghedoepet vth denn beuel des Vaders, vnnde Christus sprack synes Vaders Wordt, Joan. xiiij. de hillige Geist ock gein ander, Joan. xvj. Hyrumme was de Doepe Johannis nicht anders, dann ynn den Namen des Vaders, vnde des Sons, vnde des hilligen Geistes. //

M iiij v Abel.

Dusse [2]) hebben velichte vp Joannem gesehen, als offte he yn synen namen doepede, vnde wolde suluen jůngeren hebben, als Joan. 3. steit. Darumme steit hyr Actu. xix. Jn quo? (dat is, yn wens namen) Vnde nicht, Jn quid? dat ys, yn wat? synt gy gedoepet? Wenthe se wisten wal, dat men yn Water doepet.

Adam.

Dat ys eine vnrechte vthlegginge, Johannis Jůngeren hadden wal eine vnrechte meninge, als dusse ock wal moegen gehat hebben, Auerst dat ys nicht ein bewyss, dat se yn synen namen gedoepet weren: sunder ydt ys vele mehr ein bewyss, dat se noch

1) Heel helder is 'tgeen nu volgt niet. Adam schijnt te willen betoogen, dat, al wordt ook aan niemand de heilige geest geschonken door den doop, deze daarom toch wel noodig is.

2) Ik vermoed „Dusse, n.l. worde".

nicht genoch gehoert hadden, Actu. xix. Vnde dat se darumme ock ein vnrecht vorstant hadden [1]) van den hilligen Geiste, dat se noch nicht gehoeret hadden, offte ein hillige Geist were. Sunder twyfel in der meninge, als Joannis vij. steit. De hillige Geist was noch nicht, dat se noch nicht gehoert hadden, offte de hillige Geist were, vorstaet, yn den menschen. Do Paulus dit horde, fragede he, seggende: Jn quid? Jn wat? offt war tho? Edder ock mach dat Grekesche vordütschet werden. Ob quid? Warumme? Wo solde Paulus gefraget hebben, yn wens namen? De-//wyle M v r
nuwerlde gedoepet was anders dan, yn den namen des Vaders, vnd des Sons vnde des hilligen Geistes, Matth. xxviij. offte yn den namen Jhesu Christi, Actu. viij offte yn den namen des Heren, Actu. x. edder yn den namen des Heren Jhesu, Actu. xix. Dit ys alle ein sinn.

Hyrinne was de twiuelinge nicht, es were den [2]) sake, dat Paulus gement hadde: Js de name des Vaders, vnd des Sons, vnde des hilligen Geistes, auer yuw genoemet, so hebben ghy den hilligen Geist wal noemen gehoert. Auerst wo solden se so schlicht gewest syn, dat se den hilligen Geist nicht hadden noemen gehoert. Vnde so dith so were, so wysede dith effen wal darup, dat Paulus vorstan hadde, dat se nicht genoch gehoert hadden. War tho sint gy dan gedoepet? Js ock eine frage, de vth wyset, dat so se gedoepet weren, vnde hadden noch nicht van dem hilligen Geist gehoert, so moesten se gedoepet syn, er se genoch gehoert hadden.

Abel.

Johannes Doepe ys ock so vele als Johannes lert, als Act. xviij. steit, he wiste allene dat Doepsel Johannis, dat ys he wiste allene de leringe Johannis. Hyrumme so menen de sommige, Johannes hebbe se nicht gedoepet, sunder allene gelert. //

Adam. M v v

Dat ys ock nicht dan eine vthkumpst tho soken, dat he allene wiste dat Doepsel Johannis, dat ys, he wiste allene van dat Doepsel Joannis vnde van de leringe, de dar tho horde, vnnde de dar van geleert were. Leren vnnde Doepen ys nümmermer ein, gelert vnde gedoepet syn, synt wal ij. dingen, de by malkanderen hoeren, vnde darumme wal ein genoemet wert, vnde nochtans beide gement syn, auerst nicht wanneer dat eine genoemet wert, dat dan dat ander allene gement werde. Wente dar he fraget: yn wat Doepe, offte yn wat edder war tho synt ghy gedoepet? Vnde se antworden, yn Joannis Doepe, offte tho Johannis Doepe, Offte so men dat voerige wil verdüütschen, in quo? dat ys, yn wens

1) In 't origineel: „hadden vorstant". 2) Denn; dan.

offte in welckere? So moth men vorstan, yn wens Doepe? offte yn welcker Doepe? Vnnde dar were dan vp geandtwordet, Jn der Doepe Joannis. Auerst nha den Grekeschen, so wil dith Jn, Accusatiuum hebben, vnde nicht Ablatiuum. Hyrumme so heth dith Jn quid? i. [1]) ad quid? Jn wat? dat ys, tho wath Doepe mach dar wal vp verstan werden. Auerst de meninge is, Tho wat Doepsels ende synt ghy dan gedoepet? wat ys yuw gelert, dat yuwer
[M vj r] Doepe volgen solde? Js // yuw nicht gesecht, dat ghy ock na de beloefften, Joannis vij. Actu. ij. den hilligen Geist entfangen solden? Se antworden, Jn offte tho den Doepsel Johannis, Dat dith so vele gesecht ys, als, wy syn van Joanne gedoepet, tho Penitentiam offte borouw, dat wysen de nauolgende worde wal vth, de Paulus dar vp antwordet. Hyrumme, dewyle na Doepe gefraget wert, vnde Doepe geantwerdet wert: wat glose ys dat dan, dat dat noch gene Doepe solde gewest syn.

Abel.

Jdt laten sick ock sommige düncken, Paulus hebbe se nicht vthwendich gedoepet, sunder dath de leste Doepe sy allene gewest, de Doepe Christi mit den hilligen Geist.

Adam.

Neen, dat heth nicht Doepen yn den name des Heren Jesu, Joannes secht, dat Jesus solde Doepen mit den hilligen Geiste Matt. iij. Mar. j. Lu. iij. Jesus [2]) doepet nicht yn den namen Jesu. Vnde hir [3]) steit, se synt gedoepet yn den namen des Heren Jesu. Ock dat se dar na noch den hilligen Geiste entfingen, do em Paulus de hande vplede, Actu xix.

Abel.

Johannes secht, iij synt de getugen, de Geist, dat Water vnde
[M vj v] Blodt, vnnde // dese iij. sint ein. j. Joan. v. Ein (segge ick) nicht des wesens [4]), sunder der krafft vnde werckinge Gades tho vordenen, offte der vordenste Christi vns deelhafftich tho maken. De dann de Kinder vngedoepet wil salich hebben, de wil dar mede loechen, dat Christus Jesus ock mit Water gekamen ys.

Adam.

Dat Jesus Christus mit water gekamen ys, mach van syne Doepe vorstan werden, sunder nicht vp de Kinder Doepe, wenthe

---

1) „i." voor „id est". Evenals quat. J j r en L viij r.

2) Moet hier misschien „Johannes" staan?

3) N.l. in Hand. 19, het zoo even besproken bericht over de Johannesjongeren te Efeze.

4) Ook de voorstander van den kinderdoop, die door Pastor sprekende wordt ingevoerd, loochent dus de wezensdrieëenheid. Zie quat. M vij r en de *Inleiding*, bl. 347 boven.

he hefft geine Kinder gedoepet, ja suluen nemandt gedoepet Johan iiij. Dre geuen ock in vns getüchenisse van Christo. Thom ersten de Geist, warmede? yůmmers mit synen früchten, Gal. v. Dat wy dar mede betůgen, dat geloue yn Christum Jhesum. Thom ij. dat water, warmede? Darmede, dat wy mith de entfanginge des waters betügen den gelouen yn Christum Jhesum. Doen dith de Kinder ock? ick mene neen. Thom iij. dat Blødt. War mede? Darmede, dat wy den gelouen Christi Jhesu mit dem Blode betůgen. Geschehet dith ock van yuwe Kinderen? Edder geschůt dith ock van de, de Kinder Doepen? Och wo weinich getüchenisse gifft yuw Bloet. Loechen gy dan ock, dat Christus mit Blode gekamen ys? Wat? Willen gy nu loechen, dat Christus ock mith Blode gekamen ys? // Willen ghy nu nicht mehr dan ij. getůgen hebben? [M vij r] Edder willen gy nicht mehr dan ein allene beholden? Willen gy den Geist vnde Blodt vorlaten, vnd betügen allene mith Water? Och bedencket yuw recht. Js yuwe beschlutinge recht, dat nemandt mach salich werden, de nicht mit Water betůget: So volget dar vth, dat ock nemandt mach salich werden, de ydt nicht mit den Geist betuget. Dat ock nemandt mach salich werden, de ydt nicht mith den Blode betühet. Dith bringet yuw beslut mede. Johannes secht nicht dusse iij. sint Ein, sunder yn ein, ya yn einer getüchenisse [1]).

Abel.

Christus secht: Latet de Kinderen tho my kamen, Mat. xix. Nu moeten de Kinder ock na dem Geiste tho Christo kamen, welck ys yn em gelouen .Joan. vj. offte nicht myn [2]) krafft, offte werckinge hebben, dorch de Barmhertigheit Gades, dan offte se gelocuen. De nu noch sollen tho Christum kamen, de moeten tho synen diener [3]) kamen, dat ys dan tho Christum kamen, wente de den nicht annimpt, de nimpt Christum Jhesum nicht an. Galat. iiij. Luce x. Aldus moeten de Kinder tho den Diener kamen, dat se yn der Doepe de salicheit erlangen, Wente ydt ys doch ock tho vnser leringe geschreuen, dat wy ock vnser Kindern // salicheit sollen [M vij v] soeken. So de Olderen ehr Kindt nicht vor Water vnde Für waren, sunder latent sick suluen doeden, so sint se synes dodes schuldich vele mehr, so se jdt den ewigen Dodt steruen laten, dorch ere vnachsamheit.

Adam.

Do de Kinder tho Christum gebracht sint, do hebben se gene Doepe begert, sunder he solde em de hande vpleggen vnde bidden

1) Zie hierboven quat. M vj v. 2) Minder.
3) Dienaar, pastoor, predikant, oudste.

dar vor. Dat doet ock vnd dichtet dar vor nicht wat anders, Helpet em ock dat se geistliken tho Christum komen, noemliken, yn em geloeuen. Auerst de krafft ofte werckinge Gades, de se yn de stede des gelouens yn der Doepe solden entfangen, stha ick nicht tho, dat sulckes yn der Doepe gescheet, Wente de Schrifft secht van de, de gedoepet syn, dat se geloeueden Actu ij. viij. xvj. xviij. Dar steit nicht, dat em anders wat yn de stede des gelouens gegeuen syn solde. Js ock war van [1]) ein dener Christi, den Christus gesendt hefft, Luce x. Joannis xiij. De syn Euangelion, nicht van einen Menschen, noch dorch einen Menschen entfangen hefft, sunder dorch de Apenbaringe Christi Jhesu Galat. j. De den dan vorwarpet, de vorwarpet nicht einen Menschen, sunder Godt vnde
[M viij r] synen Soenen Christum Jhesum suluen Galat. iiij. // Luce x. Wanner gy nu hoeren laten, yuw Euangelion von der Kinder Doepe, vnde bewysen [2]) dat ydt sodanen Euangelion is, dat ghy nicht van Menschen noch dorch Menschen entfangen hebben: sunder, dorch de apenbaringe Jhesu Christi, dan willen wy yuw nicht vorwerpen [3]), Paulus secht dar gut beschect by Gal. j. iiij. Christus spreckt ock van de, de he gesent hadde Luce ix. x. Hyrmede wyset he vns nicht to de, dat Horerers Affgoedendeners, Druncken drinckers, vnde der geliken syn, de nicht ens Cristen geworden syn, ick swyge dat se syne gesende solden syn. Wente de den Geist Christi nicht hefft, de ys syn nicht Roma. viij. De Sůnde doet, de ys van den Düuel j. Joan. iij. De nicht gerechticheit doet, de ys nicht van Gade, vnnd de synen Broder nicht leeff hefft j. iij. vnde ij. Joan. De auertret vnd blifft nicht yn de leringe Christi, de en hefft genen Godt. Alle Rancken, de yn my gene frucht vortbringen (secht Christus Joan: xv) de nimpt he en weck, offte de snydt he aff. Hyr vth ys apenbar, dat sodane synt nicht de Deneren Christi, darmede [4]) Christus vpgenamen wert. De Schrifft leert vns ock nergent, dat men sunder gelouen, yn der Doepe salicheit erlangen kan. //
[M viij v] Alle Schrifften van Godt gegeuen, ys wal tho vnser leringe geschreuen, also ock dusse. Hyrumme ys vns dith ein lehr, se hebben begert, dat he solde em de hande vpleggen, edder solde se anroeren Matt. xix. Marc. x. Luce xviij. Dat moegen ghy ock van Christo begeren. Se begerden ock, dat he solde bidden Mat. xix. Begert ock dat gebet. Auerst wanner ghy hyr vor de Doepe be-

1) Dit „van" is in 't origineel uitgevallen. De schrijver moet het echter hebben geschreven; het kan in den volzin niet worden gemist. Pastor gaat hier plotseling over tot een geheel nieuwe redeneering over die dienaars.

2) Beweren, trachten aan te wijzen.

3) Wij verwachten hier juist het tegendeel van „niet verwerpen".

4) Met wier behulp, door wier dienst.

geren, so nemen gy dusse schrift nicht thor leringe, sunder gy vorwerpen dan dusse leringe, vnde dichten dar voer, yuwe egen vorkesinge, (dat de Greken noemen Heresin, dat ys, vorkesinge, vnde wert gemeinlicken vordütschet Ketteryen off Rotterien, edder Secten Gal. v. Actu. xxiiij. xxvij.) Vnnde dar Christus secht: Latet de Kinder tho my kamen, dar voer seggen gy, vnde yuwes geliken. Lath se tho der Doepe kamen, recht off de Doepe Christus sy, edder offte ein valsch dener sy Christus. Men sal so nicht einen valschen dener vor Christum vpnemen (wo bauen gesecht ys) also mach men ock gein water, vor Christum vpnemen, sunder de geloeuigen sollen mit dat water, eren gelouen betügen vnde bewysen, als mit allen wercken de geloue bewyset wert Jaco. ij. Vnnde als vth den fruchten de Boem bekent wert Mat. vij. xij. Vnde mit sodaner // Doepe, holden ghy de Kinder mehr van Christo, dat N j r se nicht tho em kamen, dann anders. Wente hadden de Kinder de doepe nicht, so solden de olderen vele flitiger syn, dat ere Kinder wal moechten gelert werden, vp dat se geloeuich gedofft mochten werden. Auerst nu vorlaten sick de Olderen vp de doepe vnde dencken. Vnse Kindt ys gedoepet, ydt ys nu ein gudt Christen. Vnde wo wal dat Kindt nicht leert, dann Floecken, Schweren, Kyuen, Vechten, Schelden, Vorsprecken [1]), Beschimpen, Bespotten, Belachen, Legen, Bedregen, Druncken drincken, Eertsche Ryckdomen soeken, Horerye, Ebreckerye, vnde ander boessheit, vnnde vul vngelouens. So moth effen wal dat Kindt ein Christen heten, ja all were ydt ein Deeff offte Moerder. Vnde dewile men sick allykewal vp de Doepe vortroestet, dat men darumme Christen sy, all sunder gelouen vnnde bekeringe. So werden se dar noch affgeholden vann gelouen vnde bekeringe, vnde also affgeholden van Christo, vnd nicht allene vorsumet yn der salicheyt, sunder werden also yn der vordoemenisse geholden. Wente hadden se de Doepe nicht, so koenden se sick ynn der boessheit nergent vp vortroesten, dat se Christen weren, sunder geloue vnd bekeringe. So solden de Olderen offte de // vorstendigen Kinder suluen, ya N j v wal ein mal dencken, men wolde gerne Christen syn, vnnde men moste geloeuen off men were vordoemet Mar. xvj. Vnde sunder [2]) bekeringe moste men buten Gades Ryke blyuen Mat. xviij. Rom. j. vj. viij. j. Cor. vj. Gal. v. Ephe. v. Apo. xxij.

Abel.

De hande vpleggen vnd de Doepe ys ein dinck, wente yn der Doepe werden de hande vpgelecht Actu. xix.

---

1) Niet het duitsche „versprechen", maar in ongunstigen zin: tegen iemand spreken, berispen, uitschelden. 2) In 't origineel: „sunden".

Adam.

Dat ys so nicht Act. xix. steit ersten, dat se gedoepet syn, dar na synt em de hande vpgelecht. De van Samarien synt ersten geloeuich gedoepet, dar na hebben de Apostelen gehoerdt, vnde senden Petrum vnd Joannem, de hebben dar vor gebeden, dat se den hilligen Geist solden entfangen vnde hebben em de hande vpgelecht, Act. viij. Dar tho steit hyr, dat Christus suluen hefft em de hande vpgelecht Mat xix Mar. x. Luce viij. Vnde hefft suluen nicht gedoepet Johan. iiij. He hefft ock de hande vp de Krancken gelecht Mar. vj. Also ock de Apostelen Marci xvj.

Abel [1]).

Wo wal de Kinder doepe gene vthdrucklike worde der Schrifft
N ij r hefft, so ys se nochtans darynne verborgen, gelick de // vpstandinge der Doden begripen was in den worden: Jck byn de Godt Abrahams Jsaacks vnde Jacobs. Exo. iij.

Adam.

Jn wat worde licht der Kinder Doepe vorborgen? Jst ynt wort, Leert, Matt. xxviij. offte ist jnt wort, De geloefft Mar. xvj. Wanneer ghy nu so gewisse maken, dat de Kinder gelert syn, offte dat se geloeuich syn, offte dat se nu eres sůndigen leuens berouw hebben, vnde dat wort willich annemen, Actu. ij. offte dat se der Sůnden affsteruen, vnd begrauen Rom. vj. Collo. ij. Offte, dat se dorch den gelouen Kinder Gades syn, Gal. iij. Offte dat se sick mit ein gut geweten, mit Godt vorbinden off befragen edder antworden, j. Pet. iij. Wanneer gy dit offte deser ein, so gewisse maken (segge ick) dat soelckes in den Kinderen ys, gelick als Christus dat gewisse moechte seggen (vnde ock nemandt tegen sprack, noch tegen spreken konde) dat Got der leuendigen Got was vnde nicht der doden. Vnde dat dar vth volge, dat de doden noch leuen, vnd ock na den flesche leuen soellen. Dan (als gy solckes so gewisse maken) bekenne ick, dat dit dar by tho geliken ys. Dar en bauen ys dith ein seer vngelick dinck, Se koenden tegen
N ij v Christum nicht ein stipken Schrifftes vp bringen, // de men moechte trecken tegen de vpstandinge. Vnde tegen de vngeloeuige Doepe ys de gantze Schrifft, de van der Doepe spreckt. Darumme kan yn der Schrifft nicht vorborgen syn, tegen de apenbare leringe vnde gebruck der Apostelen, nha vormeldinge der Schrifft. De klare worden moegen nicht wyken, einer dunckeren důdinge, sonder de duncker důdinge moth den klaren sproecken der Schrifft wyken. Dar tho so was de Vpstandinge eine vorborgen vorwachtinge des thokůmpstigen Trostes, gelick wo men den ewigen trost

1) In 't origineel staat foutief: „Adam".

vnde salicheit vorwachtet. Sodanen Trost was klar begrepen ynn den worden: Jck bin de Godt Abrahams etc.

Abel.

De Kinder Doepe ys vorborgen yn den worden Ephe. v. Als Christus de Gemeente geleuet hefft, vnde hefft sick suluen vor se auergegeuen, vp dat he se hilligede, gereiniget dorch dat Bat des Waters yn den worde. Jn dat wordt Gemeente, sinth de Kinder begrepen. Gelick ock yn den Auendtmal gene Frouwen gewest syn, werden nochtans dar mede tho gelaten, also ock de Kinder tho der Doepe.

Adam.

Christus hefft sick suluen gegeuen vor de Gemente, vp dat he se hilgede Eph. v. dit get der gemente an, he ys de vorsoeninge vor vnse Sůnde, nicht allene vor vnse sün-//de, sunder ock vor N iij r der gantzen werlde sunde j. Jo. ij. Aldus hefft he sick auergegeuen vor de Gemeente, nicht allene vor de gemeinte sunder ock vor alle j. Ti. ij. Ock vor syne Vynde Ro. v. Auerst Paulus spreckt hyr Eph. v. van de getruwede Brudt Christi, de he nicht anders getruwet hefft, dan gelick se Got beuorens getruwet hadde, nicht mit Water offte yenich vthwendich teken allene sunder als Hose. ij. steit: Jn den gelouen. Dat Paulus hyr by secht Ephe. v. gereiniget yn de Badinge des waters yn den worde. Js nicht allene gespraken van de Badinge des vthwendigen Waters, dar allene de vnreinicheit des flesches mede affgewaschen wert j. Pet. iij. Sunder van dat reine Water, welcker reiniget Ezech. xxxvj. welcker wert ein leuendich Water genoemet Joan. iiij. vij. Dar van Joannes secht, he hebbe dat van den Geiste gespraken, den de geloeuigen solden entfangen, Johan. vij. Paulus secht ock nicht slicht vth, Bat des Waters, sunder he settet dar by: Jnn den worde. Wo Badet men ynn dem Worde? Jmmers als de Schrifft betůget, dat Godt reiniget ere herten dorch den gelouen Actu. xv. De geloue kumpt vth dat gehoer, vnde dat gehoer, dorch dat Wordt Gades Rom. x. Hir umme secht ock Christus: Ghy sint rein, // vmme dat wordt dat ick N iij v yuw gespraken hebbe Joan. xv. Wente den geloeuigen ys dat leuende Water belauet, welcker ys de hillige Geist Joan. vij. Darvan ock Paulus secht: Hebben gy den Geist entfangen vth de wercken des Gesettes, offte vth dat gehoer des gelouen Gal. iij. Recht off he seggen wolde, ymmers vth dat gehoer offte predinge des gelouens. Auerst men fint nergens beschreuen, dat de ynwendige Mensche gereiniget wert, dorch ein vthwendich Water, off dorch de vthwendige Doepen, sunder gelouen.

Van den Auendtmael steit vthdruckliken Mat. xxvj. He hefft ydt synen Jůngeren gegeuen. Vnd Act. ix. wert ein Frouwes Persone

Jůngersche genoemet. Hyrumme sint de Frouwen so wal vnder de ynsettinge des Auentmaels, als de Mannen. Da wert ock nichtes tho den Auentmal geuordert, dat den Frouwen so wal nicht angeit als den Mannen, angande de entfanginge. Auerst angande de vthdelinge, dat ys eines Bisschopes offte vpsehenders werck.

Abel.

Discipulus ys ein wordt, dat allene van Mannen gespraken wert.

Adam.

Discipulis, steit Mat. xxvj. dat het jůngeren, so wal Frouwen, als Mannen.

Abel. //

N iiij r Jn den worden Pauli, Vnse Vaderen weren alle vnder den Wolcken, vnde sint alle dorch de Zee geghan, vnde synt alle in Mosen gedoepet yn der Wolcken vnde yn der Zee j. Cor. x. Darynne sint Kinder begrepen, de dar ock gedoepet syn.

Adam.

Thom ersten segge ick, Paulus secht dar Vnse Vaderen vnde he secht nicht, Vnsen Vaderen Kinder, darumme spreckt he nicht van de Kinder. He secht ock: Se hebben alle dorch de Zee geghan, He secht nicht: Se synt alle dorch de Zee gedragen. Hyrumme spreckt he nicht van Kinder.

Thom. ij. secht Paulus důtliken: Jdt sy em alles yn Figuren offte vorbeldinge gescheen, Hyrůmme ys dit nicht eine vthwendige Doepe gewest, gelick als nu: Sünder Paulus wil hyr so vele mede seggen, Dat vnse Vaderen yn der Figuren offte vorbeldinge, so vele salicheit gehat hebben als wy nu yn de Tydt der warheit: Dewyle se ock ynwendich hadden, dat wy hebben. Vnd hebben ock alle desulue geistlike Spyse gegeten: vnde hebben ock den suluen geistliken dranck gedruncken Vnde hebben ock mit den Figurliken Steen, den Geistliken Steen Christum, geistliken gehat, Leest j. Corin. x. Aldus ys de Bockstauesche edder Litterlicke Wolcke //

N iiij v vnd de zee ein vorbeldinge gewest, vp de geistlike Wolcken vnde Zee, noemliken, vp dat Leuendige Water Joan. vij. Vnd de Litterlike offte Bockstaucsche Kinder, synt vorbeldinge gewest, vp de geistlike Kinder Abrahe, dath synt de gheloeuen, Roman. iij. ix.

Abel.

i. Cor. xij. steit. Wy synt alle dorch einen Geist yn ein lyff gedoepet. Hyr ys gein vnderscheit ydt synt Joeden offte Heiden, edder Kinder, se moeten alle Christo yngelyfft werden, vnde moeten dorch de Doepe vpgenamen werden yn de gemeente. War dorch solden se anders yn de gemeente vpgenamen werden?

Adam.

Paulus secht dar, wente wy synt alle in einem Geiste yn ein

lyff gedoepet, ydt sy Joeden offte Greken, offte Egene, offte Vrye. Vnde synt alle yn einen Geist gedruncken [1]). He secht, Joeden, Greken, egene off Knechte vnnde Vrye (auerst he secht nicht Kinder) sinth alle yn ein lyff offte tho ein Lyff gedoepet, Vnnde vp dat men dith nicht allene versta, vp eine vthwendige Water doepe, so hefft he dar vor geseth, yn einen Geiste, alse de, de yn einen Geiste syn, vnde yn einen Geiste wanderen. ij. Cor. xij. Hyrumme hanget he hyr vort an, vnde synt alle yn einen Geist ge-//druncken. Dese worde de wysen wal vth, dat he spreckt nicht N v[r] van Kinder, sunder van de, den so lange gedoerstet hefft na dat leuendige Water, Joan. vij. Dat se druncken sint geworden van den nyen Wyn, dat ys, druncken van geiste Actu. ij. Eph. v. Dese synt dan tho einen Geist, off yn einen Geist gekamen. Van sodane spreckt Paulus, Wy, noemliken. Wy synt alle yn einem Geiste, yn ein Lyff gedoepet. Dar he noch wyder van secht, Gy sint dat Lyff Christi j. Cor. xij. Sint yuwe gedoepeden Kinder mede van desen? Wo kumptet dan, dat se vul na [2]) alle, wanneer se vpwassen, mit Floecken, Schweren, Kyuen, Vechten, ydelheit, vnde mit veler boessheit vpgeuoedt werden? Hefft Christus gein beter Litmaten yn syn lyff? Js sodanich den Geist Christi den se hebben Roman. viij. Werden se van sodanen Geiste gedreuen Roman. viij. Synt ghy ock van sodanen Geiste gelert, dat ghy Kinder doepen sullen? so steit geschreuen. En [3]) geloefft allen Geiste nicht, sunder beproefft de Geist, off se vth Gade syn j. Joan. iiij. War sint de Schrifften, dar gy den Geist de yuw lert Kinder tho doepen, mede beproefft hebben dat he van Gade ys? Hebben ghy sodane schrifft nicht, so sal men em [4]) nicht geloeuen, So wert he genoempt de geist Antichristi, // vnde der dwelinge, j. Joan iiij. N v[v]

Petrus schrifft der Doepe, de salicheit tho, sunder nicht der vthwendigen sunder gelouen, Sunder der guden Conscientien off gewetens fraginge yn Godt, off van Gades wegen, dorch de vpstandinge Jhesu Christi j. Pet. ij. Dar dusse fraginge nicht ys, dar ys ock de Doepe nicht, Dar hyr Petrus van secht, dith gude geweten moste dar ock syn, dar vth fraget men dan, als Actu ij. Gy mannen Broederen, wat sullen wy doen? Vnde als Actu viij. Van wen secht dit de Prophete? etc. Wat belettet my gedoepet tho werden? Vnde Act. ix. Wat wultu dat ick don sal? Vnde als Act. xvj. steit, Here, wat behoert my to don, dat ick salich werde? Vp solcke fragen antworden de Apostelen, vnde also hebben de sick mit Godt

---

1) Gedrenkt. 2) „Vul na" en „wel na" is hetzelfde als „bijna".
3) In 't origineel „ein"; foutief voor het ontkenningswoord „en", evenals quat. R iij r. 4) N.l. dien geest, die u leert kinderen te doopen.

vorbunden, Darumme wert dith ock verdůdtschet, dat verbunt eines guden gewetens, ock van sommige, de antwordinge, Vnde van sommige de kuntschop des guden gewetens mit Got.

Abel.

Jn de Hussgesinnen Actu xvj. xviij. j. Cor. j. sint de Kinder begrepen, wente dat ys wal tho vermoden, dat dar ock Kinder mede sint gewest.

Adam.

[N vj r] Vermoden en gelt nicht tegen Gades // wort vnd vormoden ys gein bewyss: sunder vormoden vnde gudtdůncken ys vorbaden Deut. xij. Mith valsch vormoden mocht men de Apostelen belegen vnde seggen: Ydt ys tho vormoden, dat de Apostelen alle ere erste leringe weder ropen hebben, vnde namals anders gelert hebben. Neen, dat vermoden ys gein bewyss, sunder, ys vele mehr ein bewyss, dat gy gene schrifften an yuwe syde hebben, na dem gy vp vermoden stan. Actu. ij. steit wal meer dan van Hussgesinnen, ya wal van 3000. sunder dar steit also: De dat wordt willich annemen, de synt gedoepet, vnde dar synth yn den dagen tho gekamen, entrent 3000. selen, dusse hebben dat Wordt willich angenamen. Van des Stockmeisters Hussgesin steith geschreuen Actu. xvj. dat he vorfroewde sick, dat he mit synen gantzen Huse Gade geloeffde. Offte so ghy dith leuer vmmekeren willen, vnde seggen; He vorfroewede sick mit gantzem synem Huse etc. Dat gantze Huss, dat sick mith em synes gelouen haluen verfroeuwet hefft, moeste dan vorstendich syn, vnnde de vngeloeuigen de verfroeuwen sick nicht sehr, van des anderen gelouens haluen. Vnnde Actu. xviij. steit Crispus de Ouerste der Scholen, hefft den Heren geloeuet
[N vj v] mith synem gantzen // Huse, vnde vele der Corintheren, do se ydt horden, geloeffden vnde synt gedoepet.

Hyr synt nicht allene geloeuige Hussgesinnen gedoept, sunder ock gantze gemeenten. Auerst dar steit by, dat se geloeueden, de dar gedoepet syn. Vnde j. Cor. j. steith, dat Paulus dat Hussgesin Stephane gedoepet hebbe. Jn den suluen Breue steith ynt xvj. Dat dith Hussgesin hebbe sick suluen yn den denst der hilligen vorordent.

Abel.

Dar ys Senechdoche [1]).

Adam.

Js dar Senechdoche, so ys ynt Erste Capit. ock Senechdoche (dat ys, dar dat gantze genoemet wert, vnde ein deel gementh wert) Hyr werth van den suluen Hussgesin gespraken. Hadden

1) Natuurlijk: synecdoche.

dith Kinder gewest, so hadden se nicht koennen denen [1]). De Deners sollen ock vnstraflick syn j. Timot. iij.

Abel.

Jdt steit nergent geschreuen, dat dath gantze Hussgesinn Lydie geloeuich gewest syn.

Adam.

Dat Hussgesin Lydie ys einer Frouwen Hussgesin, were dar ein Man gewest, so were ock dat Huss na den Mann genoemet. Actu xvj. jnt ende steith, dat se // wedderumme tho Lydiam synt yngegan, vnde seende de Broederen, hebben se de getroestet vnde synt gereyset. [N vij r] Dese Broederen synt sunder twifel dat Hussgesin Lydie gewest, de hebben se getroestet. Menen ghy wal, dat se de Kinder yn der Wegen getroestet hebben? Dar ock geen Man is, dar fintmen selden Kinder. Ock werden de Kinder nicht gerekent vnder de Hussgesinnen, noch vnder de gantze Stadt, alse Matt. ij. steit dat gantz Jerusalem, sy mit Herode vorstuert [2]). Wat vormoden ghy hyr, sint dar de Kinder yn der wegen ock vorstůrt? Jdt synt ock gantze Hüse verleidet, Tit. j. Nochtans sunder twyfel nicht de Kinder, all sint se dar gewest.

Abel.

De meeste [3]) verborgenheit der Doepe, ys de wasschinge yn dem Blode Christi, dith hebben de Kinder so wal, als de Olden.

Adam.

Abrahams [4]) Soenen de hadden vor den viij. dach de verborgenheit der Beschnydinge (so vele als der gnaden angeit) so wal als vp den viij. dach beschneden werden, so men de wasschinge yn dem Blode Christi vorstaet, vp de versoninge, voldoen dorch dat Blodt vergeten Christi, so hebben dar nicht allene de Kinder, sunder de gantze Werlt [5]), j. Joan. ij. Auerst de // Doepe ys vor de [N vij v] yngeset, de sodane wasschinge vnde reininge vpnemen dorch den gelouen. Der geloeuigen herte wert gereiniget dorch den gelouen, Actu. xv. Dit ys de rechte vorborgenheit der Doepe, de also de wasschinge des Blodes vpnemen. De gedoepeden soellen Christen

1) N.l. dienen in den dienst der heiligen, waarvan Adam aan het slot van zijn laatste zeggen had gesproken. Dit is eigenlijk een andere dienst dan die, welke hier uit 1 Tim. iij wordt aangehaald.

2) Verstoord, gestoord, in de war gebracht. Over „alse" zie bl. 394 boven, aanteekening 1.

3) In 't origineel: moeste.

4) De hier beginnende volzin zóó te lezen: „Abrahams Soenen ... sowal als vp den viij dach(, do se) beschneden werden. So men de wasschinge ..., so hebben dar nicht allene de Kinder, sunder de gantze Werlt deel an" (of: „so hebben dat" in plaats van „dar"), 1 Joan. ij. In 't origineel staat „deel an" niet; en is van het voorafgaande „sunder" bij het afbreken van den regel „der" weggevallen.

5) Zie de voorgaande aanteekening.

genoemet werden, nicht vmme der gnaden de ynt gemein allen gescheen ys, sunder darumme dat se Christum dorch den gelouen hebben angenamen. Dusse hebben de Apostelen yn der Doepe dar vor vpgenamen, als de soelckes belyden.

Abel.

So wy nicht doen soellen, dat Christus vnd de Apostelen nicht gedaen hebben, so mach men ock gene Hussfrouwen hebben. Ouerst de Apostelen hebben suluen wal geleert dar se gein gebodt off schrifft van hadden, als van Junckferen vnde Wedewen j. Cor. vij. Vnnde dat ein Mann syn Hoeuet endecken sal, vnde dat de Frouwe ere Hoeuet decken sal als se bidden off Propheteren.

Adam.

De Gemeente ys de Brudt Christi gewest, Ephe. v. He hefft dar nicht ein wort tegen gelert, dat men Hussfrouwen nimt sunder beuestet, Mat. xix. Mar. x. Lu. xvj Joan. ij. Petrus hefft eine Huss-
[N viij r] frowe gehat Mat. viij. Mar. j. Lu. iiij. j. Cor. ix. De // anderen Apostelen hebben Hussfrouwen gehat, anders dan Paulus j. Cor. ix. Paulus hefft ock j. Cor. vij xj gene ynsettinge Gades vorandert, sunder allene hefft he radt gegeuen, yn dat gene, dar gein Schrifften noch beuel van was, Van de doepe auerst ys Schrifft genoch allikewal willen gy suluen eine Doepe dichten, dat hefft Paulus nicht gedan.

Abel.

Were de Kinder Doepe vnrecht gewest, Godt hadde se so lange nicht thogelaten, se were lange angefochten gewest vnde tho schanden kamen.

Adam.

Js de Kinder Doepe nicht angefochten, wat schrifft dan Hinricus Bullingerus offte Leo Jude, yn syn Bock, aduersus Anabaptistas, dat se Auxentius vnde der geliken verworpen hebben? War her hefft dan Innocentius iij. syne Sproecke her gekregen, dar mede de Kinder Doepe vorworpen was? dar he tegen Schrifft, vnd beuestet de Kinder Dope, vnde settet de vpt nye wedder ynn, ynt Derde Bock Decretalium Gregorij ynt iij. Capittel Maiores [1])? Js se recht vmme des langen gebrukes willen, Warumme synt dan ock nicht recht alle Menschen Jnsettinge, als Missen, Vigilien, Belden
[N viij v] denst, xxxx // Vasteldage, vnde dat de Papen de Echte Frouwen verschweren [2]), dar vor Horen annemen, vnde der geliken, dat alle lange geduret hefft? Josia hefft nicht angeseen de lange gebruken, do he dat gesette Boeck gefunden hefft, sunder he hefft dar nha gedaen, vnde hefft de Affgoderye aff gedaen, vnangesehen wat vor synen Tyden geschehen was.

1) In deel II van het *Corpus Iuris canonici.* 2) Afzweren.

Abel.

Js de Kinder Doepe vnrecht, so bewyset we se Ersten yngeset hefft, wente war eine Ketterye angefangen ys, ys altydt beschreuen, we de anfanger gewest ys.

Adam.

Christus hefft my gelert dat he allene leermester wil syn Matt. xxiij. Wo mach ick dan eine Doepe annemen, de dusse leermester nicht gelert hefft? sunder de ein ander leermester tegen syn wordt gelert hefft. Dewyle men wal befindt, dat de leringe Christi van der Doepe vele anders ludet, vnde dat de, de suluen de Doepe van Christo gelert hebben, gentzliken de Doepe anders gebruket hebben, dan mit vnuorstendigen Actu, ij. viij. ix. x. xvj. xviij. xix. Dese leermester Christus ys gekamen yn den namen syns Vaders vnde beklaget dat he nicht angenamen wert, sunder dat ein ander de ynn synen eygen na-//men kumpt, werth angenamen Joan. v. Hyrumme moth he van dussen leermester Christo gehoert hebben, vnde van dussen leermester gesent syn, den ick yn syne leer vpnemen sal. De rechte leermester Christus secht, Wat heten ghy my Here, Here, vnnde doen nicht wath ick yuw gebede? Luc. vj. Noch secht he, Leert em tho holden alle dat ick yuw gebaden hebbe, Mat. xxviij. Vnde noch, Gy synt myne frunde so ghy doen dat ick yuw gebede Johan. xv. Noch secht he. So gy my leeff hebben, so holdet myne Gebade, Johan. xiiij. Noch secht he dar. De myne Gebade hefft vnde hoelt de, de ys de my leeff hefft. Noch, So my yemandt leeff hefft, de sal myn Wordt holden Johan. xiiij. Hyrumme de Christum leeff hefft de hoeldt syn Wordt, de bruket eine Doepe dar mede he syn Wordt hoeldt, De ein leeff hefft, de wil ock syn Wordt nicht vorwerpen, vnde nemen dar vor eines anderen leermesters wort vp, vnde holden dat, De wil ock nicht Doepen offte sick Doepen laten, vp des anderen leermesters Wordt. Auerst de Christum nicht leeff hebben (als he secht Joan. xiiij) de holden syn Wordt nicht. Vnnde vmme des willen, dat se em nicht leeff hebben, vorlaten se de Doepe, dar mede se syn Wordt solden holden, de Christus gelert // hefft. Vnde hyr voer bruken se ein ander Doepe, de ein ander leermester gelert heft de ynn synen egen namen kůmpt. Johan. secht: De auertret vnde blifft nicht yn de leringe Christi, de en hefft den (rechten) Godt nicht ij. Johan. Hyrumme ys alle leermesters Doepe (behaluen allene Christi) genoch verbaden, ya vorbannen vnde vorfloket. Wenthe al were ydt sake (secht Paulus twe mal) dat wy, edder ein Engel vth dem Hemmel anders predigede, dan wy yuw geprediget hebben, dat sy ein flock Gala. j. Hyrumme en gelt nicht, dattet lange gelert ys, al heddent de Apostele a suluen namals anders gelert, dan se ersten

O j r

O j v

gelert hadden, so were ydt effen wal vorfloket. Dit hefft Paulus ock nicht geschreuen van de, de eenen anderen Trost vnde salicheit vorkuendichden, sonder van de, de dat Gesette, vnde insonderheit de Besnidinge wedderumme ynuoerden, gelick als nu (dat erger ys) Menschen leringe van der Kinder Doepe yngeuoert wert, als mede noedich thor salicheit. Ja Paulus leert, dat men den Testamente nicht so vele, als eine Litter tho don sal Gal. iij. Wat helpet dat de ander leermester seer olt syn, Jdt sint doch by der Apostelen tyden vele Antichristen vnnde valsche lerers gewest,
O ij r j. Jo. ij. ij. Co. xj. Tim. ij // Apo. ij. ij. Tessa. ij. De ock van den Apostelen vthgegan syn Act. xx. j. Jo. ij. Paulus warschuwet ock, dat se nit sick vorleiden laten, dorch breue, de yn der Apostelen namen moechten geschreuen werden, als offte se de Apostelen geschreuen hadden ij. Tess. ij. De doepe gelt nicht vmme der Doepe willen, sunder vmme des wordes willen, Dat men seggen mach; Jck hebbe syn wort dar mede geholden. Wat sal dan de Doepe gelden, dar nicht ein wordt Christi mede geholden wert, sunder dar syn wort mede vorlaten, vorachtet vnde vorsmadet wert. Dat ys so vele, als den rechten leermester Christum nicht leeff hebben, sunder vorschmaden, vnd einen anderen leermester (de de Kinder Doepe leert) leuer dan Christum hebben, vnde den anderen anhangen, Ja als Christum vorwarpen, vnde Antichrist dar vor annemen. Dorch menschen gebade wert Gades gebot tho nichte gemaket Mar. vij. Dar menschen gebade vorworpen syn. Jes. xxix. Mat xv Marc. vij. etc. Dar mede ys allent vorworpen, wat dorch Menschen leringe vpgebracht ys. Nu ist gewisse, dat alle, wat Godt nicht gelert hefft, vnnde dat Christus vnde de Propheten vnde Aposte-
O ij v len nicht gelert hebben, vnnde dat ock van // nemandt gelert off beschreuen ys, de dat Wordt vth synem munde (noemliken Gades vnde syns Sons) gehoert hefft, so ys ydt alles nicht dan menschen leringe, all ys ydt nicht beschreuen we de anfanger gewest ys, Wenthe de [1]) de gewalt ynt beschryuen gehat hebben, de hebbent vor gudt bekendt, vnd wolden ere egen leringe nicht als Kettersch beschryuen laten, So hebben se ock nicht gesecht dat se de anfanger gewest syn, svnder altydt gesecht, dattet Godt off Christus

1) Bedoeld worden zij, die in de gelegenheid zijn geweest, eigenlijk die het in hunne macht („Gewalt") hebben gehad, berichten over onchristelijke leeringen te boek te stellen; deze vonden echter zelven die leeringen geenszins onchristelijk, maar veeleer de ware; zij hebben dan ook niet gemeld, wie daarmede het eerst voor den dag was gekomen. Immers daaruit zou gebleken zijn, dat deze leeringen niet door God of Christus zijn „angerichtet", niet van hen zijn uitgegaan, maar van dien mensch, die dan de „anfanger" daarvan geweest was.

ersten angerichtet hebbe, Als ock de valschen Propheten seggen, De Here hefftet gesecht, Jere xxiij.

Hyrumme gelt gein bewyss buten der Bybelen, wat der Bybelschen Schrifft vngelick ys, ys alle tydt vnrecht vnde van Menschen vornufft vnde dichtinge angerichtet, vnde dar na yngeset. Gelick als ock Gregorius iij. gebůdt der hilligen Belde tho eeren. De Consecratione, Distinctione iij. ynt Ca. Perlatum, vnde ynt Ca. Venerabiles, He secht nochtans nicht dat he ydt erstmals angerichtet hebbe, ydt hadde ock lange vor synen tyden gewest, was ock al vor em gebaden Sap. xiij. Nochtans is ydt opentliken tegen Gades Gebodt gebaden, Leest Exod. xx. Deut. v. Isa. xxxxvj. Aldus hebben se ersten begint // Kinder tho Doepen, Darna hefft Hegi- O ij
nus off Ignius de Vadderschop [1]) yngeset, vmtrent Anno c.xxxx. Dar na anno Ses dusent vnnde x. ys den Kinderen de Doepe noedich tho gekent, als Sebastianus Francken schrifft yn syner Chroniken, De menichfoldige voranderinge der Doepe mach men lesen, De Consecratione, Distinctione iiij. Vnnde ynt ij. Bock Decretalium Gregorij ynt j. ij. iij. iiij. v. etc.

Abel.

Offt schone de Doepe vnrecht ys, so ys nochtans de Doepe vor sick recht, wenthe de worde synt gespraken vnde alles gedan wat tho der Doepe behoert, So ein Maget tho einen Mann gedwungen were, tegen er Herte, so were se vor Godt ock nicht echte off Eelick, So se auerst auer ij. jaren recht leeffkrege, so were nicht noedich van nyes tho truwen. Dar sick ock Godt mit synen worde vorbindet, Ock de x. Gebaden Predigen leth, vnd nicht recht vpgenamen wert, so blifft nochtans syn wort vnde Gebodt recht, Off ock de Kinder ere Olderen missbruken, so blyuen de Olderen nochtans wal Olderen, Vnd de Ouericheit blifft wal Ouericheit, al hebben se vngehorsam Vnderdanen.

Adam.

Dat de Doepe solde recht syn vmme des // willen dat de worde O ij v
recht gespraken syn, ys nicht dan Menschen dichtinge, Wente de worde spreken, Jck doepe dy etc. is dat minste yn der Doepe, Sunder dat meste ys, de vorgeuinge dorch den gelouen, de fraginge des guden gewetens yn Got j. Pet. iij. De Schrifft vormeldet nicht ein mal van dat spreken der worde, dat wy dan spreken sollen, wo solde dat spreken dan de gantze Doepe maken? Dat dese worde yn Decretalibus Gregorij ynt j. v. Cap. so hoech gedreuen werden, dat [2]) gelt effen so vele, als alle Menschen gebade Mat. xv. Mar. vij. De worde koennen gene Doepe maken, wanner de rechte entfanger

1) Het peetschap. 2) In 't origineel: „dar".

dar nicht ys. Van de trůwe spreckt de schrifft nicht, Hyrumme ys de Echte off Eestandt an den trůwe Rinck off vthwendich teken nicht gebunden, sunder wanner se malkanderen mit herte vnde munde truwen so ys ydt getruwet. Gades wort, de x. Gebade bliuen altydt Gades wort, vnde gebade, So men auerst dar vor Fabulen vnde menschen vorkyringe bruket, de soellen nůmmermehr Gades wort vnde Gebodt werden, Also sal yuwe Klocken vnde Belden Doepe, vnde Kinder Doepe nummermehr ein doepe Christi werden. Vngeschickede vnd vngehorsame Kinder werden geslagen.
O iiij r Sint de vndersaten eren heren vngetrůw // vnde auertreden, so moegen se ere Straffe warnemen. Salt den Kinderen mit erer doepe also ock ghan, so sal men se nicht begeren tho doepen.

Abel.

So de dener vth haet off boesen gemoede doepet, vnde syn gemoet dar affgekert is, Offte so he de worde verkert bruket, so ys dar nicht gedoepet. So he de worde recht bruket, so mach yn der nodt ein yegelick Mensche doepen. He sy boese off vngeloeuich, Ketter off vorbannen etc. Wenthe dat lyden Christi was gelike wal krefftich, wo wal he van den boesen Joeden geleden hefft.

Adam.

Jst alle nicht gedoepet, dar de Deners ere gemoet affgekert hadden, vnd de worde nicht recht gespraken syn, So synt vele Kinder vngedoepet gebleuen, de nochtans ynt Water gewest syn. Wente ick kenne se wal, de tegen ere geloue gedoepet hebben, vnd dar de worde vorandert sin.

Christus hefft ock genen vngeloeuigen off Ketter gesent tho doepen, Antichrist mach gene Christen maken, Dat hefft Cyprianus mit allen Bisschopen yn den Concilio tho Carthago wal anders bekent vnde bewyset. Dat gy der Ketter doepe geliken by den lyden Christi, ys ein groff vnuorstant, dewile dat nicht dat lyden
O iiij v Christi vmme // der Joeden werck willen angeneme gewest ys, sunder vmme Christus willen. Missdeders lyden ock, ydt ys auerst nicht angeneme: Also ock de ere egen lyff vorbernen laten, vnde hebben de leeffte nicht, j. Cor. xiij. Darumme wolde vth dusser gelikenisse vele mehr volgen, dat men dar vpseen solde, we de Doepe entfanget, als, we dat lyden entfanget.

Abel.

Cyprianus vnde dat Concilium en gelt nicht, darumme dat de Paust dar nicht mede gewest ys, vnde hefft dat ock nicht beuestet, de ys yn de stede Petri, den de sloetel gegeuen ys, Matt. xvj.

Adam.

Gelt dar Ciprianus nicht, Warumme willen dan yuwe mede gesellen dar mede de Kinder Doepe bewysen? Christus heft syne

Gemeente nicht vp den Paust gebouwet, Vnde he hefft den Paust den Sloetel nicht gegeuen, sunder Petrus hefft vp Christum gebouwet, Darumme volget de Gemeente Petrum, vnde wert vp den Steen gebouwet, Matt. xvj. j. Petri ij. Petro ys de Sloetel gegeuen, Matt. xvj. synen Broederen Matt. xviij. De den hilligen Geist hadden, Johan. xx. Nicht den vnchristen, de den Geist Christi nicht hebben Rom. viij. Auerst ick wyse yuw nicht anders vp Cyprianum, dan darumme, // dat de wil ock de Kinder Doepe bewysen. O v r

Abel.

Dyonisius ein Jůnger der Apostelen, secht so wal als Cyprianus, dat se de Kinder Doepe van den Apostelen hebben, Jn celesti Jerarchia Cap. vij.

Adam.

Dyonisius secht van gene vnsprekende Kinderen, na lude syner worde, sunder van de, de einen tuchtmeister hadden als de thor Scholen gaen. Vnde he schrifft an den Bisschop Timotheum, de hoeger yn der Schrifft geachtet is, dan Dyonisius, Darumme ys dith tegen de Kinder Doepe, Wente hadden de Apostelen Kinderen gedoepet, so hadde dat Timotheus wal geweten, de mit Paulo ein Bisschop gewest ys, vnde mit em geschreuen hefft j. Tessa. j. Dussen wil Dyonisius leren, dat he moege wal Schoelkinder Doepen. Jdt ys beuorens gesecht, dat Paulus besorchde, dat by synen Tyden solden breuen geschreuen werden, recht offte se van den Apostelen geschreuen weren, vmme also tho bedregen, ij. Tessal. ij. Gades wordt vorlaten vnde vngehorsam syn [1]), ys Sünde als Touerye offte Wychelerye j. Reg. xv. Aharonis Soenen Nadab vnde Abihu moesten steruen, dat se frembt für offerden, dat em nicht beualen was: Leui. x. //

Abel. O v v

Dat was ynt olde Testamente, ynt nye Testamente wert ydt so nouwe nicht genamen.

Adam.

Jnt nye Testamente ys ydt ock wal so nouwe genamen vnde gestrafft, do Ananias vnnde syn Hussfrouw Zaphira moesten steruen, vmme dat bedroch, van dat lohn eres Ackers: Actu. v. Em was ock nicht vthdruckliken gesecht; du salst van den dynen nichtes hemliken beholden. Auerst em was gebaden, dem negesten leeff hebben, als sick suluen: Mat. xxij. vnde alles entseggen [2]) Luce xiiij. Also ys vns gebaden, Christum Jhesum tho hoeren Matt. xvij. Vnde dat he vnse mester allene [3]) wil syn Matt. xxiij.

1) De nu volgende dertien regels komen ook quat. J v r voor.
2) Zich ontzeggen, alles laten varen. „Negesten" is „nächster", naaste.
3) In 't origineel: „alle".

Hyrumme doen wy dar wal so sehr tegen, als Ananias tegen dat em gesecht was.

Abel.

Ananias hefft ock gelagen, de Loegen ys apentliken tegen de Schrifft, also ock syn bedroch.

Adam,

Ananias hefft nicht mehr gelagen noch bedragen, dan mitten schyn: datmen solde menen, he brachte allent wat he entfangen hadde, he behoeffde nicht tho seggen: Jck hebbe nicht mehr ent-
[O vj r] fangen. Men // sal Gades wordt nicht aff noch tho doen. Paulus secht ock, dat eines Menschen Testamente, dat bestediget off beprocfft ys, dar doet nemandt aff noch tho Gal. iij. We maket dusse Menschen dan so stolt, dat se de Doepe des Testamentes Christi Jhesu affsetten,: vnde setten ere egen gedichtede Doepe wedder ynn de stede? Paulus secht ock: All were ydt dat wy off ein Engel vth den Hemmel yuw prediget anders, dan wy juw geprediget hebben, dat sy vorflockt. Gelick als wy vorgesecht hebben, segge ick ock nu thom anderden mal: so yuw yemandt prediget anders dan dat gy angenamen hebben: dat sy ein Flock, Gal. j. Also sy nu ock dese andere gedichtede Doepe ein Flock [1]).

Abel.

Dar steit, de ein ander Euangelion prediget: dit [2]) ys gein ander Euangelion.

Adam.

Euangelizare, heth dat gude vorkůndigen off predigen: Nu vorkůndigen dese Doepedichters ock, dat ydt sy ein gude doepe: also dath de sommige achten se also gudt, dat se seggen: darmede werden de Kinder andermal vth Godt gebaren, vnde werden darmede Christen, vnde dergeliken vele. Also dat dit solck ein ander nye Euangelion ys, dat sick de gantze werlt darup vorleth dat se
[O vj v] dardoch Christen syn, vnde dat se dar // dorch de salicheyt hebben: vnde also holdt dith ander gedichtede Euangelion offte valsche Doepe, de gantze Werldt aff, van de bekeringe vnnde de gantze salicheit: wente vp dusse gedichtede Doepe vortroesten se sick so seer, dat de dardorch yn eren Sůnden beliggen bliuen: vnnde menen ydt sy al gudt mit se, vnde alle Affgoederye behoere ock yn den Christendom: vnde Bichten vnde dergeliken, sy genoch vor ere Sůnde: Vnde solcke alle werth den Volcke dorch dese Doepe geeruet; nadem dat se dan menen, se syn yn de rechte Gemeente, de alle ock also syn, als se: vnde vorlesen dickwyls darmede ere

---

1) In 't origineel staat: „Volck". Maar dit geeft geen zin. 't Moet eene druk- of schrijffout zijn.

2) N.l. kinderen te doopen.

gantze salicheit, Paulus sprack de worde Galat. j. Egentliken van de nye ynuoerers der Besnydinge, darumme schluten syne worde ock recht vp de nye inuoerers der gedichteden Doepe.

Abel.

Origines, Cyprianus vnde Augustinus schryuen, dat se de Doepe van den Apostelen entfangen hebben, als Origines secht auer dat vj. Cap. tho den Rom. also: de Christlike Kercke hefft dat beuel van den Apostelen entfangen, dat men ock den klenen Kinderen de Doepe geuen sal: wente se weten [1]) wal, dat den Kinderen de Sůnde angebaren ys, welcke dorch dat // Water vnde den hilligen [O vij r] Geist moeten gereiniget werden anno cc. xij. Dessgeliken betüget Cyprianus yn syn iij. Bock, yn syn viij. Epistel tho Fidum, anno twe hundert lv. Ock Lactantius jnt iiij. boeck, jnt v. Cap. anno Dreyhundert xx. Noch Jeronimus ad Letam, anno Dreyhundert lxx. Vnde Augustinus secht auer dat Bock Genesis, de gewoente der Christliken Kercken sal yn der Kinder Doepe generley wyss tho vorachten syn, ock nicht als vnnutte geholden: ock nicht mehr geloeuet werden, dat se nicht ein Apostolisch beuel were, Anno Veerhundert x.

Adam.

Hyr vp segge ick ynt Erste also, Dit ys ydt dar ick van gesecht hebbe, dat dorch dat ander Euangelion ys dusse valsche Doepe gedichtet. Se seggen ydt sy ein Apostolisch beuel, auerst warmede bewysen se dat? Dar se gein bewyss hebben, wat ys dan daran gelegen, off ydt olde edder nye Doctoren syn. Dar en bauen bedenckt, wat ick bevoerens gesecht hebbe van de Sůnde affgewaschen, mit vthwendich Water.

Thom ij. segge ick hyr vp. Soellen sodane Doctoren gelden, so kan ick yuw mit sodane Doctoren wedderumme betalen. So secht Tertulianus (leest ynt // Bock, de Corona militis) de tho der Doepe [O vij v] gaen, bekennen [2]) aldar, vnde ock ein tydtlanck dar beuorens, yn de gemeinte vor den Bisschop, dat se wedderseggen, den Düuel synen Pump [3]) vnde Engelen: dar na werden se gedoepet etc. Auer dese stede tekent an B. Rhenanus [4]), dat der olden gebruck sy gewesen, dat de gewassene offt olden, mitten Waterbat der wedder-geborte gewasschen vnnde gedoepet geworden sint: welcker sede ys geholden geworden bess vp de tydt Caroli Magni vnde Lodowici der Keyser, etc. Vorstaet, an etliken orden off Landen, bess ynt Jaer Christi achthundert j. off do Lodowicus Keyser wart, Anno achthundert xv. Darumme hadden do juwe Doctoren noch

1) In 't origineel: „weren".
2) Aldaar: „bekenne".
3) Aldaar: „Pumg".
4) Aldaar: „... teken an S. Renanus ...".

gein gehoer auer al, als se ock suluen klagen, dat de kinder doepe verachtet was. Vnde Erasmus Roterodamus secht. Ydt sint vntellike vele dingen, yn welckeren de olden nicht küne [1]) gewest sint, eth was entliken tho besluten off tho diffinieren etc. Welcker art sint offt men Kinder dopen sal off nicht: Secht Erasmus, Dith moegen ghy vinden yn de Cronike Sebastiani Francken. [2]) Ock in ein Bock geheten Summarien der schrifft off de dûtsche Theologia, de Gedruckt ys Anno j. Dusent viffhundert xxvj [3]) steit, dat jdt
[O viij r] in vorleden tyden was yngeset, dat men ne-//mandt dopen solde ehr he tho synen vorstande gekamen was. Vorder so hefft Gregorius vnde de Paus Leo ingeset, dat men sal weder doepen, de darinne [4]) men twyuelt off se gedoepet sint edder nicht. Leest de Consecratione [5]), Distinctione iiij. ynt Cap. Paruulos Vnde ynt Cap. Cum itaque, Vnde ynt ca. Si nulla, Vnde jnt ca. Qui bis, etc. Ock ys yn den Concilio tho Carthago eindrechtich beslaten [6]), dat men se wedder doepen sal, de van Ketteren gedoepet syn. Dar sprack Cecilius a Bilta. Den gelouen gifft de vngeloeuige, de Missdeder gifft vorgeuinge der Sünde, vnde Antichristus doepet yn de stede Christi, he gebenedict, de van Godt vormaledyet is, dat leuet belauet de dode, den Frede gifft de vnfredesame, de lasterer roepet Godt an etc. He ment hir mede, wanneer ein Ketter Doepet. Primus Felix a Migirpa sprack: Jck holde, dat men einen yederen menschen sal doepen, de van ketterye kumpt: Wente ydt is vorgeues, dat he sick dûncken leth, he sy gedoepet, nha dem gene Doepe ys, anders dan de eine vnde warhafftige ynn der Gemeinte. Adelphus a Tassbalte hefft gesecht: Etlicke striden sonder orsake, mit valschen vnnde hatigen worden tegen de Warheit, als se seg-
[O viij v] gen, dath wy wedder Doepen: na den ein Ketter, van de Ge-//meente nicht wert wedder gedoepet: sunder, he wert gedoepet. Vnnde dergeliken worde synt dar vele gebruket yn den Concilio. Clemens, [7])

---

1) Koen; vermetel. „Tho" vóór „besluten" is door mij ingelascht. De ouden hadden dus volgens Erasmus uit voorzichtigheid allerlei onbeslist gelaten, daarover niets vastgesteld.

2) In 't origineel: „Francken, ock ...".

3) Verschillende drukken van dat jaar bij Pfeiffer, *Theologia deutsch*², 1855, S. xiij.

4) „Daaromtrent", „omtrent wie".

5) Het derde deel van het *Decretum Gratiani*, het Corpus Iuris Canonici I; en daar in c 3. Dist. 4 de consecratione de canones (niet: capittels, zooals Pastor ze onjuist noemt) Parvulos, Cum itaque, Si nulla, Qui bis; n. l. c CX, CXII, CXIII, CXVII.

6) De synode, in 411 te Carthago gehouden en c. 3 Dist. 4 de consecratione vermeld, waar echter de adviezen van Cecilius van Bilta enz. niet voorkomen; evenmin als bij Franck. Pastor heeft deze rechtstreeks of door tusschenkomst van een of ander auteur ontleend aan *Sententiae episcoporum LXXXVII* (de te Carthago vergaderden) *de haereticis baptizandis*; in de Opera Cypriani, o. a. in de uitgaaf der Mauriners, Parisiis, M.DCCXXVI, p. 329 sqq.

7) Deze komma is door mij ingelascht: „de erste ... desulue ock syn" is een tusschenzin.

de erste de ein Jůnger des Apostels Petri gewest ys, Phil. iiij. mach de sulue ock syn. De secht [1]), dat men de Ketter Doepe nicht weren sal noch annemen: de de Doepe nha der warheit der Kercken entfangen hefft, de sal nicht wedder gedoepet werden. Auerst de de gedoepeden van boesshafftigen nicht wedderdoepet: de sal affgeset werden, als de, de dat Crůtze vnde den dodt Christi vorachtet, vnde als de, de de valsche Prester nicht vnderschedet van de warhafftigen. Distinctione 30. Capittel Preter [2]), Dith mach men vinden yn de Cronica Sebastiani Francken. Auerst namals ys soelckes vorbaden, Van Stephano den xxiiij. Roemesche Bisschope Anno c.lx [3]). Etliche schriuen c. lxj. Vnde Pelagius hefft yngeset, vmtrent Anno Finfhundert lij. datmen Keteren pynigen offte barnen sal. Dith antwordt geue ick yuw op yuwe Doctoren, wente de eine Doctor gelt so vele, als de ander. Vnde dewyle se nicht auer ein kamen, vnde genen einen Geiste hebben: so gelden se alle nicht. Jdt steit ock ynt ij. Bock der Kercken Historien, offte geschedenisse [4]): dath Simon Magus de // Doepe ghestalen hefft: als ghy P j r
dar lesen moeget jnt j. Cap. Gelt dat Boeck dan, so ys apenbaer, dat den vnghelouighen de Doepe nicht toekumpt: wente wo kuende he de Doepe stelen, anders dan, dat he bekende, he geloeffde, dat he nochtans nicht geloeffde. Actu. viij ys he gelouich geacht, als ock by nae alle Tyt yn der schrifft staet, geloue, voer der Doepe: ock yn den breuen der Apostelen. Gal. iij. Ephe. iiij. Heb. vj. Jdt synt ock vele, de voer wederchristo deners vnd Ketteren bekenen de, dar se van gedoepet synt. Ock etlike de wal bekennen, dat ere Kintsche Doepe, de sonder geloue, ontfangen ys, voer Gott nicht gelt. Vnde bekennen sick ock noch vngedoept tho syn. Nochtans begeren se genen Doepe, seggende: Wat kan ydt Water helpen? ydt gifft nicht vnde nimt nicht, vnde also laten se ock Kinder Doepen. Vnde dat se suluen noch solden gedoepet werden, dar driuen se eren spot mede vnde seggen. Hadde ick ydt leuent [5]), ydt Water kan my nicht helpen. Leue, bedenckt doch. Wo wal dat Water egentliken nicht helpen kan: hebben dan nochtans dese

1) Deze aanhaling is, zooals Pastor zelf straks opgeeft, letterlijk ontleend aan Franck's *Chronica*, M.D.XXX.VI., II (Dritte Chronick), fol. LXVj r.

2) Dezen canon kan ik in Franck niet vinden. Bedoeld moet zijn uit het *Decretum Gratiani* (Pars 1) c. 6 Dist. 32 (niet: 30) Praeter; en aldaar het dictum Gratiani met den daarop volgenden brief van Urbanus II. In dezen wordt de naam Clemens wel niet genoemd, maar worden uit de *Canones apostolorum*, die weleer algemeen voor het werk van Clemens Romanus doorgingen, de canones 45, 46, 47 aangehaald, die juist over de geldigheid van het doopsel, door ketters toegediend, handelen.

3) Uit Franck, a. w., fol. xxij r; maar deze heeft „hij nam het pausdom aan Anno CCLVIIJ." en is dus dichter bij de waarheid. Stephanus was bisschop van Rome 254—257. 4) In Eusebius, *Hist. Eccl.*, vindt men dit op de opgegeven plaats.

5) „Hadde ik slechts het (vrome) leven!"

eren spot nicht mit Christo vnde syn woort? Hadde CHRistus dat leuent nicht, doe he de Doepe ontfinck? Noement he ock de Doepe nicht mede gerechticheit tho syn. Matthei xxiij [1]). Hoert
P j v de ge-//rechticheit nicht mede to dat leuent? Offte wiste he nicht wat he sprack, do he de Doepe leerde, vnde do he ydt gerechticheit noemde? Leest Lu. vij [2]) soellen gy vinden, dat de doepe vorsmaden, is Gades raet vorsmaden. Cornelius vnde syn husgenoten hadden all beuoerens, den hilligen Geist: Act. x. Nochtans vorachtede he dat Water nicht. Hefft yemant meer leuendes, dan Christus vnde Cornelius, de beroeme sick des. De den sinn Christi hefft j. Cor. ij. de hefft sinn tho allen wercken, de he gheleert hefft: wente he hefft nicht gehuechelt, darůmme hefft he ock nicht geleert, [3]) dar he genen sinn to hefft. Dit spreck ick van de, den de Doepe thokumpt of beualen ys: nicht van de, den noch nicht geprediget ofte gelert ys. Wente als hedde Moseh syn leuelanck mit de Roden int Water geslagen, eer jdt em beualen was: de Wateren solden sick nicht van ein ghedeelt hebben Exo. xiiij. Hadde he ock sin leuentlanck vp den Stein geslagen, ehr dat jdt em beualen wert, dar solde gen water vthkamen hebben, Exod. xvij. Hadde he ock de Coperen Slangen vpgerichtet, vnnde dat Volck hadde se angeseen: vor den beuel, dar were nemant gesunt geworden, Num. xxj. Hadde Jsrael soeuenmal vmme Jericho gegan,
P ij r vnde de Basunen geblasen, ehr se dat beuel had-//den, so solde Muren dar nicht van geuallen hebben, Jos. vj. Hadde de blinde sick gewasschen int Water Siloe, ehr ydt em beualen was: so solde he lange gewaschen hebben, ehr he seende geworden were. Joann. ix. hadde Naaman van Syrien in der Jordanen sick gewaschen, ehr jdt em beualen was: he solde lange gewasschen hebben, ehr he syne Melatischeit ofte vthsetsicheit afgewaschen hadde. iiij. Regum v. Auerst do dese alle (vnde wat dergeliken mehr ys) deden dat en beualen was, do hebben se entfangen, dat en belaeft was. Auerst de wat don sunder beuel, den mach jdt gaen, als Nadab vnde Abihu, Leui. x. Vnde als Saul, j. Reg. xiij. xv. vnnde als Vza ij Regum vj. vnnde dergeliken. Den auerst wat beualen ys, dot de soelckes nicht, der verleust darmede alle dat em beualen [4]) ys, als ock in Saul apenbar ys ij Regum xv. Vnde als Namans knecht wal bekenden, do Naaman dat wasschen yn der Jordanen verachtede iiij. Regum v. wente hadde he yn de verachtinge

1) Foutief. Bedoeld is Matth. 3:15.

2) Luk. 7:30: „de Farizeërs en de Wetgeleerden hebben den raad Gods tegen zich zelven verworpen, van hem, Johannes, niet gedoopt zijnde".

3) In 't origineel staat eene dubbele punt.

4) Blijkbaar eene fout voor: „belauet", beloofd.

gebliuen, he hadde de reininge verlaren: vnde were wal ewig vnrein, Melatisch ofte vtsetisch gebleuen. Vth dith alle, dat hir vor benoemt js neme nu ock ein jeder eine leringe vann de Doepe: wo de ock sonder beuel nicht // gelt, vnde vele meer ein P ij v
gruwel ys, als de ontfangen wert van de, den dat beuel nicht aengaet. Wo kan nu den Kinderen dat beuel der Doepe aengaen, dewile em dat beuel des lerens nicht aengaent, dat mit der Doepe jn enen beuel beualen ys. Mat. xxviij. Wert se auerst ontfangen van de, den dat beuel angaet, dat men se leren vnde doepen sal: so hebben dese beloeften, Ouerst nicht yn der doepe allene, sonder darmede, dat se de leer geloeuen vnde gedoepet werden. Mat. xvj. Versmaden dese de leer vnde Doepe, so versmaden se ere selicheit. Luc. vij. So se auerst de leer annemen vnnde geloeuen, vnde werden gedoepet: so werden se selich, To welcke selicheit, helpe vns de de Eene vnnde ewighe almechtighe Gott, vmme syner goetheit wille, vnde vmme de verdenste CHRISTI JHESV synes Soens, Amen.

Vnderscheet tusschen de rechte Brootbreckinge oft Auentmael vnde dat valsche Auentmael.

De woorde van de breckinge des Brodes, tho der gedechtnisse Christi, synt beschreuen, Matthei xxvj. Marci. xiiij. Luce xxij. j. Corint. xxj. Mattheus schrifft aldus. Jdt ys gescheen, doe se eten, nam Jesus dat Broot, vnde sprack de dancksagge // vnde brack P iij r
ydt, vnde gaf ydt synen jůngeren, vnde hefft gesecht: Neemt, vnde etet, dat ys myn lyff. Vnde he nam dat drinckuat, vnde sprack de dancksage, vnde gaff ydt em: seggende. Drincket dar alle vth, wente dat ys myn bloet des neyien Testaments, dat voer vele vergaten sal werden, yn vergeuinge der sůnde. Marcus settet de worde also. Do se eten, nam Jesus dat Brodt, vnne als he ydt gesegenet hadde, brack he ydt, vnde gaf ydt en [1]), vnde sprack Nemet, ettet, dat js myn lyf, vnde he nam dat Drinckuat, do he de dancksage gesecht hadde, gaff ydt em. Vnde se hebben dar alle vth gedruncken. Vnde he hefft em gesecht, dat ys myn Bloet, welcker ys des nyen Testamentes, dat voer vele vergaten wert. Lucas schrifft. Vnde als he dat Brot genamen hadde, hefft he de dancksage gesecht, brack ydt, vnde gaff ydt em, seggende: Dat ys myn lyff, dat vor yuw gegeuen wert, dat doet tho myner gedechtnisse. Desgheliken ock dat Drinckuat, na den etten, segghende: Dit Drinckuat, ys dat nyie Testamente jn mynen Blode, dat voer yuw vergaten wert. Paulus secht. Wente yck hebbe van den Heeren

1) „Ihnen"; hun.

ontfangen, dat ick yuw ock auergegeuen hebbe, dat de HEre
P ij v JESVS in der nacht do he verraden wert, nam // he dat Brot:
vnnde als he de dancksage ghesecht hadde, brack he jdt, vnde
sprack Nemet, Etet dat ys min Lyff, dat vor jw gebraken wert,
dat dot tho myner gedechtnisse. Desgeliken ock dat Drinckuat na
den Eten, seggende, dit Drinckuat js dat Nye Testamente ynn
minen Blode, dat dot, so dickwils ghy ydt drincken, tho myner
gedechtnisse. Wente so dicke ghy dit Brot eten, vnde dit Drinck-
uat drincken, so sollen ghy den Dodt des Heren verkůndigen beth
dat he kumpt etc. Paulus hefft dese worde wat anders gheset,
dann de Euangelisten, wente he settet ys, na dat Pronomen Mu [1])
jnt Grecks: Meum jnt Latin Min vp Důtsch als ofte vp Důtsch
stünde Dat myne ys jdt Lyff, dat vor yw gebraken wert. Offte
dat ein ander meninge hefft, geue yck den ghelerden tho beden-
cken. Ock secht Erasmus Roterodamus, dat yn etlicken Grekeschen
Testamenten, werde hyr nicht ys, geuonden.

Vp dat wy vnderschedeliken dat rechte verstant hyr van moegen
hebben, so mot ick dese worde van wort tho wort, wedder ver-
halen. Mattheus, Marcus, Lucas vnnde Paulus, seggen alle eindrech-
tich, dat he dat Brot genamen hefft: se schriuen ock, dat de dagen
P iiij r der vnge-//surden Brodt weren: dar vth men ock verstaen mach,
dat ydt gein Suer Brot ghewest ys, sonder onghesuert. Auerst
geen van allen schrifft, dat se ene witte Hostien oft Ablaten gehat
hebben, als se nv hebben, mit ein Belde ynt Cruce gehangen: als
Alexander de Roemische Bisschop hefft ingeset. Dewile dan Christus
gen Brot genamen heft, dar eine gelikenisse of Belde in was:
vnnde nadem ock Got sulckes verbaden hefft, Exo. xx. Deut. v.
so behoert soelckes ock nicht tho dat recht Auentmal ofte Brot-
brekinge: sonder jdt behoert allene tho des Roemschen Bisschopes
Auentmal vnnde insettinge, de van des Roemschen Bisschopes
jungeren syn: de moegen syne jnsettinge holden dar hebben de
Christen geen doen mede. Auerst de jungeren Christi, de holden
de jnsettinge CHRisti, vnde nemen ander slecht vngesůrt Brodt
van der Tafelen, als men anders eth van der Tafelen.
Tom ij Schrifft Matth. ock Lucas vnde Paulus, dat he de danck-
sage gesacht hebbe. Auerst Marcus noemt ydt benedyen offte
segenen. Jn den Euang. Mat. mach ydt vth dat Hebreesch ock
verdutschet werden gebenedyen [2]): Auerst na dat Greksch hefft
Mattheus ock, dancksage. Vann dat Drinckuat vintmen alder we-

1) In 't origineel is achter „Mu" ruimte voor twee letters opengelaten. Ik zou echter niet weten, welke aanvulling van „Mu" (μοῦ) noodig kan zijn.

2) In 't origineel: „gebeneyen".

gen [1]) dancken // ofte de dancksage seggen, anders dan j. Cor x P ij v
staet, dat Drinckuat der gebenedyinge, als men ock op Duesch secht: dat benedicite, lesen. Hirůmme gelt dit also vele, als mit danckseggingh e eten. Hyr vth machmen dan verstan, dat dit ys nicht sulck consecreren, ofte mit v. woorde [2]) een lyff maken, als sommige seggen. Jck kan ock lichtlicken bewysen, dat dit woort benedyien of segenen nicht meer geldt, dan dat benedicite lesen vnd dancken, na den doch Marcus settet benedyen, dar de anderen setten dancken, vnd kan nicht so vele syn als Christum vth den Hemmel dagen mit v. woorde int brot. Wente dit sulue woort staet ock Matth. xiiij. Mar. vj. Lu. ix. van de v. brode, dar he finf-dusent mede spysede, dat he se gebenedyiet hebbe. Vnd Psal. xxxiiij. staet, Ick werde den Heren altyt gebenedyien. Vnd Psal ciij. ciiij. Min sele gebenedyie den Heren. Hyr kan dit woort, benedyien: nicht mer gelden, dan dancken, lauen, prysen: vnnde an etlicken orden gelt jdt goet wuenschen. Wente dit woort benedyen, ys geen recht Důtsch: sonder yt ys to braken [3]) latyn, vnnde wert tho hope geset vann bene, dat ys, wal vnde van dicere dat ys, seggen vnde spreken. De dancket, de spreckt wal: de lauet off pryset, de spreckt wal, de jemant goet wůn-//schet, de spreckt wal: Dit heth P v r
dan gebenedyien ofte segenen. Alder best, dancken, lauen, prysen vnde gut wunschen. Hir by den auentmael gelt yt egentlicken, dancken, lauen, of prysen: als de Christen em ock bilck dancken, lauen of prysen sullen voer syne waldaet. Dit ys dan dat anderde deel dat de Christen by den Auentmael gebruken moeten noem-liken, den Almechtigen Got lauen vnde dancken: na dem, em Christus Jesus gedancket hefft.

Thom iij schryuen se alle eendrechtich dat Jesus hebbe dat Broot gebroken, dar her ydt ock ene Brootbrekinge ghenoemt wort j. Cor. x. Vnde dese brekinge mach nicht gescheen, na menschen insettinge, alse in iij. delen [4]) brecken vnde dan een allene eten: sonder als Christus Jesus brack, vnnde gaff ydt den jungeren, welcker ys nicht anders dan voerbreken, vnde eenen yegeliken junger een stucke gheuen: als ock de worde Pauli luden, dat veele van eenen brode soellen eeten j. Cor. x. Jn desen deele des brot brekens ys een hoefft stucke der gedechtnisse Christi gelegen: orsake, by de brekinge des Brodes sal men bedencken, dat Christus, de een Broot

---

1) In het origineel staat hier een doelloos vraagteeken.

2) De vijf woorden hoc est enim corpus meum, die ook quat. Q j r vermeld en quat. Q v r en v uitvoerig behandeld worden.

3) „Zerbrochenes", gebroken. „Tho hope geset", samengezet, -gesteld.

4) Bij de mis breekt de priester eerst de hostie in tweeën en vervolgens van de linker helft een stukje af.

des geistes ys Jo. vj. De hefft den Tempel welcker syn lijff was, breken laten. Joannis j. Vnnde dat dit breken vor de syne ge-
P v v scheen ys, als // Paulus Schrifft, dat myn Lyff dat vor yuw gebraken wert j. Corinth. xj Hyr noemet Paulus ock, dat Lyff gebraken na dat Grecx. Wente ydt ys gebraken, mit Roden vnde Doernen Joan. xix. mit Nagelen vnde Spetzen [1]) Joann. xix. xx. Welcker geschach vor se.

Thom iiij so schryuen se alle, he hebbe ydt em gegeuen, vnde Mattheus noemet se jůngeren den he ydt gegeuen hefft, vnd dat is ock de meninge der anderen? wente dar was nemandt yegenwardich anders dan jůngeren, noemliken, syne Apostelen. Hyrumme kumpt dit nemande tho, dan jůngeren vnde is nemande beualen, dan jůngeren: Jůngeren Christi moeten syn de dith Brodt eten soellen. Dit Drinckuat noemt he, ein nye Testament. Ein Testament kumpt den fremdelingen nicht tho, sunder allene den frenden de erffgenamen der gůderen des Testamentes syn. Hyrumme solden de, de nicht jůngeren syn, hyr affblyuen: alse de froemdelinge vnde vnbesnedene ock moesten affblyuen van dat Pasche Lam: Exodi. xij. De Jůngeren sinth alle erffgenamen syner gůderen, als ock darmede auer ein kumpt, dat Paulus secht: so ghy Kinder syn, so sinth ghy erfgenamen: Gades erffgenamen vnde mede erff-
[P vj r] genamen Christi Ro-//mano viij. Darup leest ock dat vij vnderscheit [2]), van den gelouen, geborde vth Godt vnnde Gemeente Christi. Nha dem hyr nemandt was dan Jůngeren, so sprak he ock tho nemandt dann tho Jůngeren, dat wordt, Vor yuw, noemliken dat vor yuw gegeuen werth: Luce xxij. dat vor yuw gebraken wert j. Corinth. xj. dat voer yuw vorgaten wert Luce xxij. Dat Mat. vnde Marc. schryuen: dath vor vele vorgaten werth: dat ys ock de sulue meninge. Noemliken, vor so vele als do Jůngeren weren, vnde noch geloeuigen Jůngeren werden solden. Wenthe dar hefft he vor gebeden, alse vor lydtmaten dusser Jůngeren: Johan xvij. Jdt weren Jůngeren den he ydt gaff, vnde ynt Hebresch steith dar by, synen: noemliken, synen Jůngeren. Vnde de werent ock, dar he tho sprack: dat doet: noemliken, dath doet tho myner gedechtenisse. De dan nicht lytmaten dusser Jůngeren syn, offte ein Brodt vnde ein Lyff dar mede syn, den kumpt ydt nicht tho. Vnde willen de dan allikewal dath Testamente Christi nemen, so moegen se dar wal vp dencken, dat ydt em ynt ende dar mede gan wert: als offt ein were, de ein Testamente geroeuet hadde, vnnde queme darmede vor den Richter: vnde wolde der Kinderen

---

1) „Spetze" is hetzelfde als „spitse", de punt van een zwaard of eene speer.
2) Hoofdstuk VII hierboven.

ofte Vrende güderen mede vp manen [1]), vnd be-//rouen alse de [P vj r]
Kinder vnnde Vrende ofte Erfgenamen, als dan dat Testamente
gelesen worde, vnde dar ståndeu ander namen jnne: wo solde dan
de Roeuer staen? Jck dencke, nicht wal solde he staen. Daerumme
secht ock Paulus. De dit Brodt etet, vnde des Heren Drinckuat
onwerdich drinckt: de sal schuldich syn des lyues vnde blodes des
Heeren. Ein Mensche auerst beproue sick suluen, vnde eten also
van desen Brode, vnnde drincke vth desen Drinckuate. Wente de
onwerdich etet vnde drincket, de etet vnde drincket sich suluen
dat gerichte, nicht vnderschedende dat lyf des Heren etc. Hirůmme
ys van noeden, dat men sick suluen mit ernste beproue: offt men
werdich sy edder nicht: oft men een lyt des lyues Christi sy
edder nicht, welcker lyff Christi, ys de Gemeente. Wo de gestalt [2])
moeten sin, de dar mede van syn: wil yck hir nicht vele van
schryuen, na den ick dar van geschreuen hebbe, yn dat vij, onder-
scheet [3]). Ouerst dat Paulus secht. Wy vele sint een broot vnde
een lyff, de alle eenes brodes delachtich werden j. Co. x. dat moet
ick ein weinich verhalten [4]), Wente dese worde geuen tho verstaen,
dat dit sal sulck een volck syn, dat een lyff Christi ys j. Corinth.
xij. Ephesern v. de dit Broot eten sullen. Wente Paulus secht ock.
So yemandt // ein broder genoemt wert, vnde ys ein Horerer offt [P vij r]
giriger off affgoden dener, off druncken drincker off quaet sprecker
ofte Rouer, mit dusdanigen wilt nicht eten j. Corin. v. Hier hoeren
ock tho, alle de buten Gades Ryke sullen bliuen. Leest j. Corin. vj.
Gal. v. Eph. Apo. xxi. xxij. Vnde de den doot weerdich syn off
steruen sullen. Rom. j. vj. viij. Apoca. xxij. De sick nicht bekeren
Mat. xviij. Luce. xiij. xviij. Offt nu sodanigen yn der Gemente we-
ren, vnde ydt were der Gemeente verborgen: den suluen ys dan
gesecht, dat se sick suluen beprouen sullen. Darůmme vermane
yck, dat ein yeder de sodanich ein ys, dith broot nicht mede ete:
op dat jt em nicht sy to syne verderffnisse. Dar nae vermane ick,
dat men sick wal beproue: oft men als een lytmate gesinnet sy,
yegen de, dar men mede eten sal: den behulpelick syn, als een lyt
den anderen plech tho helpen; yn eten, drincken, kledinge vnde
ander noot durfft. Hebben ghy geen ghebreck, vnde laten den lid-
maten gebreck liden so en sinter [5]) geen recht lidmate: so hebben
ghy nicht leeff, als dat ein lidt dat ander heft, eder als juw sul-
uen Mat. xxij. Wat lidmaten willent dan syn, de wal meer dan

---

1) Opeischen, opvorderen.
2) „Hoe diegenen gesteld moeten zijn, die ..."
3) Als bl. 482, aanteekening 2.
4) Er over uitweiden, er bij stilstaan.
5) Er zijn voor u (gij hebt) geen rechte leden; gij zijt dus niet in de gemeente.

notdrufft hebben: de eine in kleder de ander in spise vnd dranck
[P vij v] ein ander yn vele huesraet: een yeder bedencke // sick suluen ynt
syne, vp dat nemant syn gerichte etc. vnde schuldich sy des lyues
vnde Blodes des Heren. Leest mit ernste de vorbenoemde cap.
vnde auerdenckt ein yder wordt, darinne werden ghy genoch
mehr vinden. Allene vormane ick hyr yn sunderheit tho bedencken,
off ghy ock feil hebben yn leeffte vnde einicheit als de lytmaten
hebben j. Cor. xij. Tom v. schryuen se alle eindrechtich, dat he [1])
hefft gesecht: nemet vnde etet Mat. xxvj. Mar. xiiij Luce xxij
j Cor. xj. Dar ys ersten dat wordt nemet nicht anders dan thostan
vnd nemen, darmede men plecht tho nemen noemliken mitten
handen: de yt suluen nicht yn den munt koennen steken [2]), den
kůmt yt nicht tho (vthgenamen off ein so kranck were, vnde de
were mede by der vorsamlinge) yt behoeren sodanige tho syn, de
dorch einen geist yn ein lyff gedoepet syn j Co. xij. Dar beneuen
is dit wordt, etet: ock ein hoeft stücke der gedechtenisse Christi,
dar by men gedencken sal, dat, gelick eines yederen jůngers lyf
vthwendich mit brode gespyset wert: also sullen der jüngeren
Geist gespyset werden, dar mede, dat dat lyff Christi vor se gege-
uen off vor se gebraken ys: Lu. xxij. j. Co. xj Na dem yt vor se
gescheen is, vor se gegeselt is, gekront, gecrützet vnde syn Syde
[P viij r] of herte dorchgesteken: vnde also is syn flesch, dat brot // dat he
vor de Werldt leuent gaff: Joan. vj. Tom vj. schrifft Mat. vnde
Mar. dat he heft gesecht. Dat is myn lyff. Lucas schrifft, he hebbe
gesecht. Dat is myn liff: dat vor yuw gegeuen wert. Paulus schrifft.
Dat vor yuw gebraken wert. Dewjle se ersten hadden gegeten dat
Pasche Lam, als offte se den vorbyganck hadden gegeten: also sol-
den se nu dith eten ([3]) wil he seggen tho ein ander gedechtnisse,
noemliken, als offt se syn lyff eten, dath nu vor se solde gegeuen
vnde gebraken werden: allens [4]) offte se all syn lyden vnde wol-
dadt, darmede yn [5]) eten: yn er herte, syn, gemoet vnde gedecht-
nisse. Also werden den teken de name gegeuen, des, dar se teken
van syn: alse dar men rekeninge hoeldt vnnde schrifft einen run-
den schreue [6]) vor einen Gülden: dan secht men, dat is ein Gülden.

---

1) „He" is door mij ingevoegd.

2) De kleine kinderen; maar de schrijver zal het ook wel zijdelings veroordeelen, dat bij de communie in de roomsche kerk niet de communicant zelf het brood neemt, maar hem dit in den mond gegeven wordt.

3) Dit haakje staat voor eene komma of dubbele punt; evenals in den eersten regel van quat. P viij v.

4) Al ééns, geheel hetzelfde. Ook quat. X vj v, Y j r, Cc iv v.

5) Ineten (verg. opeten), etende in zich opnemen.

6) Eene lijn, streep.

Hefft men ij. geschreuen, dat secht: men dat syn ij. Gülden. Vnde also vortan. Vnnde de Beerteppers als de ein schreue geschreuen hebben, vor ein Kanne Beers: dan seggen se: dath ys ein Kanne Beers: Nochtans ydt is [1]) gein Gůlden, ock gein Kanne Beers, des wesens haluen: auerst de Schreue ys ein Gůlden offt Kanne Beers, yn der noeminge vnde betekinge. Also sprack Godt, van dath Lam. Ydt ys Pesah des Heeren, Vp Greeckx [2]), als // de Latynschen ock [P viij r] spreken ([3]) ydt ys Pascha des Heren: op Duetsch, Jt ys de auergang des Heren. Vnnde also hefft ock dat Lam den namen ontfangen, dat de Heere noemde ydt ock dar na Pesah, seggende: Dat ys dat Gesette Pesah, een yeder vremdelinghe sal dar nicht van eten, Exo. xij. Vnde Moseh noemde jdt Pesah seggende, offert Pesah edder slachtet Pesah Ex. xij. Vnnde also hefft dat Lam den namen behalden, dat ydt wert noch op disen hůdigen dach Pesah genoemt op Hebreesch: vnde op Grecks Pascha. Dat ys op recht Duetsch, de auerganck, offte verbyganck: wo wal wy seggen Paesche Lam, als oft wy Hebreesch spreken Pesah lam. Also ys dat woort Pascha ock geen recht Grecks, noch Latyn: sonder se spreken dat den Hebreeschen also na. Ouerst Metabasis [4]) ys recht Greks, vnde transitus ys recht Latyn dar van. Also heft Babylonien eersten den namen gekregen, dat jt Got noemde op Hebreesch Babel: Gene. xj. darůmme dat he ere sprake verstuert oft vermenget hade. Babel heth verstůringe ofte vermenginge edder in de vorstoeringe offte vormenginge. Dit geschach ock al dar omme, dat by denn namen solde men gedechtich syn, der verstueringe vnnde vermenginge der sprake, dar se Gott // mede vorstürde. Also ock, do Godt Jsrael [Q i r] straffede vnde vorbrande dat Leger, do wert de stede genoemet Thabeera, dat ys, brant off anstekinge Num. xj. Vnnde also sint vele menschen vnde stede genoemet, to bedenckinge wath gescheen were, nochtans weren se dith nicht anders dan mith de noeminge tho einen denckteken. Also hefft Christus ock dat Brodt genoemet, sin Lyff welck vor vns gebraken ys: nicht dath do dath Brodt vorwandelt ys, sunder ydt belefft [5]) des wesens haluen dath ydt was, sunder ydt kreech [6]) einen anderen namen, als ock dat Lam den Namen Pesah krech, vnde der geliken vele.

Thom vij. Lucas vnde Paulus schriuen, dat he gesecht heft, Dat doet to myner gedechtenisse. Dese worde sint tho den Apostelen gespraken, vnde nicht tho Schalcke vnde Bouen. Ock sint se tho

---

1) In 't origineel: „yn ein gein Gůlden".
2) Aldaar: „Greeckn".
3) Zie aanteekening 3 op bl. 484.
4) In 't origineel: „Metauafis".
5) Bleef.
6) In 't origineel: „krerch".

genen Affgoededeners gespraken, Ock nicht tho Horerers, Woekerers [1]), Houerdige off dergeliken: ock nicht tho Annas, Caiphas, off dergeliken vngelouigen, off de gein Christen syn. Darůmme ys sodanigen dith nicht beualen, vnd sodanigen gaen dese worde alle nicht an, Em kümpt de gedechtnisse Christi nicht tho. Hyr ys ock nicht gesecht spreckt dese woerde, off spreckt viff [2]) woerde vnde
Q i v ladet my dar mede ynt Brot. Van soel-//cke Fabulen off Papenkallinge, ein [3]) steith hyr nicht ein wort. Auerst dese worde stoten solckes alle vmme, wenthe hyr werth den jüngeren gesecht, dat doet. Want solden se anders doen, dan dat werck dat se dar geseen hadden? Wat was dat? Antwordt. Dat was Brodt nemen, vnnde Godt dancken, vnnde breken dat Brodt, vnde den Jůngeren tho eten geuen: Dit solden se doen. Warumme? Solden se dit darumme doen, dat se Christum darmede van den Hemmel halen mochten? Neen so luden de Worde nicht: sunder also luden se, tho myner gedechtenisse: Noemliken, dat doet tho myner gedechtenisse, dat ys. Doet djt darumme, dat gy myner nicht vorgeten: sunder dath ghy hyr by myner gedechtich synt, vnde ynsunderheit gedechtich syn der grother leue de ick yuw bewyse, dat ich myn Lyff vor yuw geue vnd tho brecken late yn den Crůtze. So lange hadden se gedechtenisse geholden mit dat Lam ethen, wo dat Godt Jsrahel vorbyginck, off auerginck, do he de Egyptener sloech vnnde se vorloesede vth Pharonis handen. Auerst hyr solden se ein ander denckteken ethen, tho bedencken de vorloesinge vth den ewigen Dodt, vth des helschen Pharaonis Handen, vnnde vorgethen nu
Q ij r nicht dusses nyen Moseh, // dar dorch se gnade hadden Johan. j. De em so vele leeffte bewyset hadde, He hadde em alle den willen des Vaders geapenbart. Johan. xv. He hadde er Tafel Dener gewest, Matth. xx. Luce xxij. He hadde eer Voethwasscher gewest, Johan. xiij. Vnde solde nu syn leuendt vor se geuen, Johan. xv. mith den Missdeders gerekent werden, Luce xxij. vnde dergeliken vele. Hyrumme solden se eine gedechtenisse van em hebben, vp dat se syner nicht vorgeten? wanneer se em nicht lenger lyflick yegenwordich hadden. Vnd darumme ys dit wort gantzlicken tegen de lyflike yegenwordicheit. Wente de lyflike yegenwordich ys, de latet nicht dath yegenwordige lyff tho eine gedechtenisse des yennen wordigen: Darumme beuoel [4]) he dith yn synen affgeschede, do syne Tydt na by was: Matt. xxvj. do de stunde quam Johannis xvij.

---

1) In het orig.: „woekeners". 2) Zie aanteekening 2 op bl. 481 hierboven.
3) Voor het ontkenningswoord „en". Zoo ook quat. N v r, R ij r en elders. „Kallinge", gebazel; ook fabulae? Zie *Inleiding*, bl. 358.
4) Beval. „Affgeschede" foutief voor „affschede".

Thom viij. so nam he darna dat Drinckuat. Dith noemen se nu, den Kelck: auerst dat Grekesche Potirion, ys ein Drinckuat: ydt sy ein Beker, Schale off der gelicken, also ock dat Hebreesche Wordt Kos, Mat. xxvj. Auerst dar na, vmtrent twe hundert lxxx [1]) hefft de Romsche Bisschop Seuerinus ingeset, dat jdt ein glas sin solde, dar in de Consilien Tiburiensis, vnde Remesis, is // ynge- Q ij v
set, dat ydt gůldine Kelcke solden sin: auerst dat behoert nicht angeseen to werden van de, de dat rechte Denckmael Christi holden, sunder dit geit den an, de menschen gebaden holden, de moegen dit ock holden.

Tom. ix. steit hyr noch einmal, dat he de dancksage gesecht hebbe, also behoert de hyr ock by, als by den brode.

Tom x. schrifft Matheus, dat he gesecht hefft. Drinckt dar alle vth, vnde Marcus schrifft, se hebben dar alle vthgedruncken Darumme de dat rechte Auentmal holden, de bruken nicht ij. Drinckuate, Alse einen vor de Papen, den anderen vor de Leyen: de menschen Gebade holden, moegen dith ock doen.

Thom xj. schriuen Matheus vnde Marcus dat he gesecht hebbe. Dit is myn blot des nyen Testamentes, dar vor schriuen Lucas vnde Paulus. Dith Drinckuat ys dat nye Testament yn mynen blode. Dit moet nochtans eine [2]) meninge sijn. Darumme volget hyr vth, dat dit wordt: Dit is min Blodt des nyen Testamentes, Nicht so vele gelt, dat dit drinckuat mit den Wyn, sy vorwandelt yn blodt, sunder dat de meninge ys, ydt sy syn Blodt genoemt: darumme, dat ydt des ein denckteken is: alse ein nye verbunt vnde nye Testament, welcker nicht gemaket ys, noch beuestet is in der // Becken [3]) vnde Caluer bloet: leest Heb. ix. sunder yn Q iij r
syn bloet Welckeren dit Testament thokumpt, dar is beuoerens van gesecht.

Thom xij. schrifft Matt. vnde Mar. dat he gesecht hefft, dath vor vele vorgaten wert, dar vor schrifft Lucas, Dat vor yuw vorgaten wert, dar ys ock beuorens van gesecht. Vnde Matheus schrifft ock, dat vorgaten sal werden. Dar vann sal namals volgen. Dewyle ock syn bloet, nicht vth den Apostelen vorgaten ys vor vns, de den Wyn druncken, So ys ock hyr vth apenbar, dat sine meninge nicht was, dat de Wyn yn bloet vorWandelt were, sunder allene so genoemet, darumme, dat desuluc ein denckteken was des blodes Christi, dat he suluen vth synen Wonden vorgaten hefft. Also wyset ock vth, dat de Wyn was Wyn gebleuen: dath Christus

1) N.l. jaren. Alles weder uit Franck, a. w., fol. xix v.
2) N.l. éénzelfde.
3) Bokken.

noemet den suluen darna, eine frucht des Wynstockes Mat. xxvj Mar. xiiij.

Thom xij. schrifft Matheus, dat vorgaten sal worden yn vorgeuinge der sunden vor vele. Hyr ys vthgespraken, war her wy vorgeuinge der sůnden hebben, vnde dat nicht dorch Wyn drincken, off ychtes desgelyken dat wy doen, Ock nicht dorch ein gedruncken bloet (so men ydt also noemen sal:) Sunder dorch dat Blodt dath vth syn eygen Wonden vorgaten ys. //

Q iij v Thom xiiij. Schrifft Paulus, dat he gesecht hefft, dat doet, so dickwils als gy drincken, tho myner gedechtenisse j. Corinth. xj. Dith mochte vorstan werden, dat se alle tydt wanneer se druncken, solden se syns dar by gedencken: Doch mot dith alderbest vorsthan werden (als ydt recht vulkamen gescheen sal) vp dat drincken by de brekinge des Brodes mit welckeren drincken betekent wert, dat ein jeder jünger de den Wyn drinckt: werde mit dath blodtuergetent Christi Jesu gelauet vor den ewigen dorst, So er Geist dorch den gelouen drincket. Joan. vj. off ynt herte vnd gedechtenisse hyr recht vnde wal drinckt.

Thom xv. Mattheus vnnde Marcus schriuen van Juda hyr vor, dar se dat Pasche Lam ethen: by dith ethen off nha dit ethen gedencken se syner nicht. Auerst Lucas maket denn twyuel, darmede dath he de Worde nha schryuet: darynne nochtans syne meninge wal nicht gewest mach hebben, dath de worde ock nha denn lesten eethen gheschehen syn. Wenthe Johannes schrifft, dat Jhesus gaff Judas dat genettede [1]) Brodt: Joan. xiij. Dit ys gewisse by den Paschelam eten gescheen, by dat ander eten is (holde ick) gein brot netten gescheen. Vnde Joan. schrifft dar wider. Nha den

Q iiij r brocken, do ginck de // Sathanas ynn em. Vnnde JHEsus secht em. Dath du doest, dat do geringhe [2])? Johannis xiij. Dith achte ick, hebbe he ock gesecht, dath he gheringe, offte haeste solde gaen: ens deels darumme, dat Judas nicht solde syn by dath leste ethen. Wenthe Johannes schrifft dar wyder, dath Judas ys thor stundt vthgeghan, do he denn brocken genamen hadde. Js dith dan by den Paschelamme geschehen, so ys gewisse, dath Judas by dat leste Auendtmal nicht gewest ys. Wenthe vp em konde ock nicht kamen dat Wordt, dath doet tho myner gedechtenisse: dath Judas nicht doen konde, nha den he so lange nicht leuede. Hefft dith genettede Brodt gewest van den lesten Auendtmal, so segge ick dan, de seggen dath ydt Christus suluen sy, Hefft do Judas ersten Christum gegeten: so ys do de Düuel tho Christum yn-

1) Het bevochtigde, in den schotel met saus ingedoopte brood: Joh. 13:26.
2) Spoedig, snel, haastig.

gheuaren, vnde dan hebben Christus vnde de Duuel beyde tho gelicke yn Juda gewest, so mochte Christus mit den Düuel vnde mit Juda hen ghan vnde vorraden Christum. Bedenckt dit wal.

Van dat vj. Cap. Joan. schriue ick nicht Darumme dath dar van ghenen lyfliken eeten gespraken werth: sunder allene dar van, de tho Christum kumpt den sal nicht // hungeren yn ewicheit, Q iiij v
vnnde de yn em geloeuet den sal nicht doersten, etc. Dit ys allene eine Spysinge dorch syn wort, Christum yn sick hebben vnde yn Christo blyuen [1]).

Auerst van den valschen Auentmal segge ick dat ydt tho beklagen ys, dat ydt ein Auendtmal Christi geheten sal werden, dar mede syn name gelastert werth, dath ydt syn genoemet wert, dar nicht syne ynsettinge geholden wert, dar ock nicht de syne tho gaen, sunder dar allerley Volck tho geit, All syn ydt Horen vnde Bouen, Deue vnde Vorreders, off wo se syn. Dar ock nicht ein Mensche sick suluen yn proeuen mach, sunder dar dath Volck tho gedwungen wert.

Dar men sick ock nicht bekeren sal van affgoederye, sunder [2]) gebeden vnde dwingen tho eren nyen gemakeden Godt, also strenge (an sommige Platzen) als de Babilonische Koeninck dwanck tho synen vpgerichteden Godt Dani. iij.

Nu willen dese ock einen nyen Got maken mit viff woerde [3]), welckeren gemakeden Godt se noemen Christum, off dat lyff Christi: ock noemen se ydt vnsen Heren Godt. Desen Godt willen se maken, off als se seggen, vth den Hemmel esschen ynt brot. Dewyle se dann seggen, de viff woerde syn also krefftich, dat, wanneer se de spreken, // so mot he vth dem Hemmel int broodt komen, al Q v r
solde de Hemmel schoeren: so wolde ick em ersten gerne vragen, waer dat soelckes geschreuen staet. Vnde vp dat men dan sůlck bedroch wal vorstan mach, so gedenck jck de v. worde tho apenbaren, vnde vp dat men se jo wol mercken moege, dat jdt v. sint, so gedencke ick yeder wordt allene setten: eersten in Latyn darna in Dütsch, ein yeder důtsch wort, vnder dat Latin, vnde dar tůsschen den getal: vp dat ghy se tellen mogen dat dar vyff sint So volgen nu hyr na dese vyff worde, vnnde luden also.

Hoc	est	enim	Corpus	meum
j	ij	iij	iiij	v.
Wente	dat	is	min	Lyff

Dese worde synt beuorens verclaert, anders dann [4]), dat sy [5]) hyr

1) In 't origineel: „blyue".
2) Uitgelaten is: „zij".
3) Weder: hoc est enim corpus meum.
4) Behalve.
5) De veronderstelde ontwerpers van de transsubstantiatieleer en die nog in den geest van deze handelen, de katholieke clerus.

tho geset hebben, enim, dat ys, wente: vnde dat vor juw gegeuen wert, hebben se dar weder affgehalten, vp dat ydt yo nicht dan Menschen insettinge sy. Als se dese v. worde gespraken hebben, so laten se sick duncken, dat se Godt suluen gemaket hebben. Vnde beromen sick ock, dat de Prester staet, gar bauen alle state, Also dat he ys (seggen se) ein Schepper syns Schepers vnnde aller Creaturen: vnde dat he ock seggen moege. De my geschapen hefft,
Q v v de wert geschapen van // my. Dat legen se den vth, alsus [1]). De my geschapen hefft sunder my, de wert geschapen durch dat middel van my. Och leue bedenckt, mach wal groter houerdie syn, dan dese homoedige vormetenheit? Sulcke homoedige beroeminge werden vele geuunden in ere Sermoen Boeke van der werdicheit der Prestern.

Hyrmede synt se al so hoch verheuen, dat de Keyser Fredericus Barbarossa, hefft sick van den Paust mit voeten treden laten Vnd Paust Alexander sprack. Super aspidem et Basiliscum ambulabis, conculcabis Leonem et Draconem, dat ys. Du salst wanderen auer Slangen vnde Basilisken, du salst Leuwen vnde Draken tho treden. Do sprack de Keyser, dy hebbe ick de ehre nicht gegeuen, sonder Petro. De Paust sprack. My vnde Petro. Alsus sint se durch dit bedroch verheuen, bauen den Keyser vnde alle Auericheit.

Segt doch, war ys jdt geschreuen, dat dit Brot ein Christus werden sal, wenner gy dese vyff worde spreken, offte war hebben gy ock gelesen dat Christus suluen van den Brode syn Lyff gemaket hefft. Seggen gy he sprack, dat ys myn Lyff: darumme was jdt ock syn Lyff: so segge ick. Sprack he, dat ys myn Lyff so en sprack he jo nicht, jdt werde myn Lyff, wanner ys jdt dann
[Q vj r] syn Lyff geworden? War heb-//ben ghy gelesen, dat ein dinck verwandelt js jn ein ander wesent durch sulcke worde, dar gespraken js [2]): dat js dit, off dat ys dat, als dat ys Pesah, Segt doch do Christus tho Simonem sprack. Du bist Petrus, dat ys vp Dûtsch, du bist ein Steen, Js Simon do verwandelt jn ein Stein? Jck holde neen. Sonder hadde he gesecht, werde ein Stein, so solde he ydt geworden hebben. Mit sulcken worden alse, du bist Cephas: wert nicht verwandelt sonder allene ein ander nam gegeuen. Alse dar Christus sprack Matt. xvj. Du bist Cepha vp Hebreesch (doch den namen vp Chaldesch) Petros vp Grekesch, vp Dütsch, Steen: dar vor stat Joan. j. Du salst Cephas heten: vp Latin lapis:

---

1) „Dat leggen zij dan (denn) uit, aldus (alzus)".

2) In 't origineel: „... js. Dat ...". Lees: „door zulke woorden, waarin wordt gezegd: dat is dit of dat".

vp dûtsch, steen. Petrus js wal ein geistlich Petrus off Steen gewest. Vnde dat brot ys ock wal ein lyff in der brekinge vnde noeminge gewest: als ick beuorens gesecht hebbe, gelick alse dat Lam de auerganck was. Jck hape men wete wal, dat de wesentlicke auerganck was, dat Godt auerginck off verbiginck: dem Huse Jsraels, dat he dar de Erste geborte ongeslagen leth, do he alle Erste Gebarene aller Egyptiner sloech, Exodi xij. Hyrümme ys ydt eine doetlicke handelinge, dat men dese worde düden wil, anders dan als der Schrifft maneer // ys, vnnde ock tegen den naturliken [Q vj v] vnnde gewoenliken bruck der sprake: Alse dar men van einen Schreue secht, dat ys ein Gulden, dat ys ein Stuuer, dat ys ein Kanne bers, offte wa vor desulue gebruket wert. Leue segt. Ghelouen gy dat dit Brot sy dat Lyff Christi, gelick als de worde luden? Vnde gelouen ghy dat de wyn nu noch ys dat Blot Christi, gelyck als de worde luden? Seggen gy neen, so hebben gy mit den worden gein bewys. Segghen ghy ja, so syn gy ein vnbarmhertich volck auer Christum wente ys dat nu so, so wert dat Lyff noch vor vns gegeuen vnde gebraken. Vnde dan sal syn Blot noch vorgaten werden. Wente Matth. xxvj. staet na dat Hebreesch, dat vor vele sal vergaten werden. Wona [1]) willen gy Cristum dan noch ein mal Crucigen vnde syn Blot vorgeten? Willen gy nu ein ander Lyff vnde Blot hebben, dat den worden nicht gelick ys, so hebben gy ghene schrifft. Jck frage noch, sal dese yuw Christus noch strefflick [2]) syn, offte ys he gestoruen vnde weder vpgestan, vnde ys nu vnstreflick. Seggen gy vnsterflick, so verlaten ghy de worde. Segget gy vnsterflick, so willen ghy em hyr sterflick hebben, vnde in dem Hemmel vnsterflick. Noch vrage jck. Do Christus dese worde sprack: hadde he dat brot do nicht gebraken in xj. of xij. // stucke? Vnnde weren do dese xj. off xij. stucke eder mer, ein [Q vij r] yeder ein Lyff? off makeden se alle nicht mer dan ein Lyff, Seggen gy nicht mehr dan ein Lyff, so hefft dat dar in xj. off xij. off mer stucken gelegen, vnde he hefft dar noch by gestaen, vnnde so hebben ghy nu ock gein Lyff anders dan in velen stucken. Vnde seggen ghy dat ein yeder deel syn Lyff was, so hebben ghy vele lyue CHRisti, vnde dan verlaten ghy ock de worde Christi, wente he secht nicht, Dit synt mine Liue, sonder dat ys min Lyff. Holde ghy jdt ock vor juwen HEren Gott (als se seggen, wy hebben vnsen Heren Godt geseen) so willen ghy alle dese schrifften vor valsch achten, de dar leren, dat nicht meer dan ein Godt

1) Vraagwoord van verwondering: hoe nu, wat nu. Oudemans, *Woordenboek op de Gedichten van Bredero*, bl. 150.

2) Voor „sterfelijk"; even als het volgende „onsterfelijk".

js, alse Deu. iiij. vj. xxxij. iiij. Reg. ix. Jesa. xxxvij. xlij. xliij. xliiij. xlv. xlvj. Pouer. [1]) lxxxvj. Marci xij. Joan. xvij. Acto. xvij. j. Cor. viij. j. Tim. ij. etc. Ock alle de schrifften de vns leren dat Menschen hande wercke gene Gade sint. Alse Acto. xvij. ix. Deut. xxvij. ij. Par. xxxij. iiij. Regum xix. Jesa. ij. xvij. xxxj. xxxvij. Jere. j. Hose. xiiij. Prou. cxv. cxxxv. Dese schrifften moeten gy dan vth schraben. Ock dat Paulus secht van de ere der Creaturen Ro. j. Desgeliken moeten ghy dan vthwischen de schrifft de vns leert dat de alder-
[Q vij r] hoechste nicht wonet jn Tempelen de mit // handen gemaket syn: Alse Jesa. lxvj. Acto. vij. xvij. Paulus leerde, dat gene Gode weren, de mit handen gemaket syn. Act. xix. Segt, ys dit Brodt nicht mit handen gemaket? Js dit nicht ein Creatur vth der Erden gewassen? Wonet dit nicht ym Tempel, de mit handen gemaket syn? Darümme bedenckt yuw, offt yuw dat wort ock angaet, dat he secht. Ere Lant ys vul Affgoden, se hebben angebedet de wercke Erer hende, dat ere Vingeren gemaket hebben. Vnde de Mensche hefft ydt angebedet, vnde de Man hefft sick vornedert, vnde du salst ydt em nicht vergeuen Jesa. ij. Ydt mach ock verdůtschet werden, Du salst se nicht sporen. Sehet wal tho wat ghy doen.

Gy seggen. Credo in vnum Deum. Jck geloeue yn einen Godt. Warümme geloeuen gy den yn vele Gode? Gy seggen ick geloeue in Godt den Vader: warůmme geloeuen gy dan in den Nyen Got de mit menschen handen gemaket ys, de ghen Vader ys? Ghy seggen Almechtig: Warůmme geloeuen ghy dann yn den Godt de so mechtich nicht ys, dat he sick suluen helpen kan, vth sulcker not, dat he ligt vnde veruult, verratet [2]) vnde wert stoff vnde Erde, vnnde kan sick nicht bewaren vor de Ratten vnd Muse de
[Q viij r] em ock eten, De sick suluen ock // nicht bewaren kan vor dat Vuer, dat em mit syn Huss verbrant: noch vor de Deue de em stelen, De ock sick suluen nicht kann sehende maken, noch hoerende, noch rukende, noch schmakende, noch tastende, noch gheloeuende, noch sprekende, noch gande, noch stande, noch leuendich. Ghy seggen, Scheper Hemmels vnde der Erden: warůmme geloeuen ghy den yn denn Godt, de nicht so vele als ein Stro geschapen hefft: sonder suluen geschapen ys, vnnde van den Stro halm heer ghekamen ys, vnnde van Menschen handen gemaket ys? Ghy seggen, Vnnde yn JHESVM CHRISTVM synen einigen Sone vnsen HEREN. Warůmme gheloeuen ghy dann dar vor, yn sulcken valschen Christum de nicht JHESVS ys, de ock GAdes Sone nicht ys, vnde de ghene herschapie mit allen hefft: sonder de Papen hebben em yn ehren handen, vnnde hebben alle gewalt vnde her-

1) „Prover." met een foutief cijfer?

2) „Vervuilt, verrot en stof wordt".

schapie auer em, vnnde regeren em wo se willen: so lange, dat se em thon lesten vpethen vnde vorslinden? Gy seggen, entfangen van dem Hillgen Geiste, Gebaren vann der Junckfrauwen Marien Warůmme gheloeuen ghy dan yn dem, de nicht van den Hilligen Geiste entfangen ys? vnde dar Maria nicht affgeweten hefft? Sonder, den de Eerde ersten // ontfangen hefft van dem Satseyer [1]), [Q viij v]
vnde ys darna vth der Erden gebaren vnnde vpgewasschen, affgemeyt, tho huss gheuort, ghedorschen, ghewannet, yn denn Sack gedan, thor Moele gheuort vnnde ghemalen, widerumme ynt Huss geuort, natgemaket ghekneden, den darna dat Kockyseren [2]) widerumme entfangen hefft van den Kokenbacker, vnnde ys darinne gebacken, darwider vth gebaren, den Papen verkoft vnde auergeleuert. Vnnde sal darna entfangen syn van der Papen geest of blasinge der vunf worden, vngebaren gebleuen? Gy seggen: Geleden vnder Pontio Pilato. Warumme geloeue gy dan in den, de geen lyden geuoelt en hefft, noch voelen kan: vnnde dar Pontius Pilatus gar nicht vann geweten hefft? Gy seggen gecrůciget. Warumme geloeue gy dan yn den, de nicht mer gecrůciget ys, dann als he vth dem Kokyseren gebaren js? Gy seggen. Gestoruen, Warůmme geloeue gy den in den, de newerlde leuendich gewest ys (so de woerme dar buten bliuen) vnnde darumme ock nicht steruen kan: sonder vngestoruen alle tydt dodt gewest ys? Ghy seggen, Begrauen, Nedergestegen thor Hellen. Warumme geloeue gy dann in den de in gen Graff vorder gekamen ys, dann yn der Papen Buck, vnnde so voertan? // Ghy seggen, Des der- [R j r]
den dages wedder vpgestan van de doden: warumme geloeuen ghy dan ynn denn, de alle tydt dodt blifft, vnde nummermehr vpsteit? Ghy seggen, Vpgeuaren tho Hemmel. Warumme geloeuen gy dan ynn den, de nicht vele hoeger vart, dan bauen der Papen hoeuet [3]), vnnde kumpt nummermehr ynn den Hemmel. Gy seggen, He sit tor rechter hant Gades des Vaders almechtich. Worumme geloeuen gy dan yn den, de alle tydt yn de geuenckenisse des Sacraments-hussken vnde Monstrantien licht offte vpgegeten wert, vnde nummermehr an de rechterhandt Gades kumpt tho sitten? Gy seggen Van dar is he thokůmpstich tho richten de leuendigen vnde de doden. Warumme geloeuen gy dan yn den, de darher nicht kamen kan, darumme? dat he dar nicht is vnde kan gene leuendigen noch doden richten, nadem he dodt is? Och warumme

1) Zaadzaaier; immers de hostie wordt toebereid uit meel, dat van koren komt, 'twelk gegroeid en dus vooraf gezaaid is.
2) „Wafelijzer" (Kiliaen).
3) „Hoofd"; bij de elevatie van het sacrament.

seggen gy, dat ghy geloeuen, dat ghy doch nicht geloeuen? Wente na dem ghy geloeuen, dat Christus yn dem Brode vp Erden sy: so geloeuen ghy nicht dat he yn den Hemmel ys, tho der rechter handt Gades des Vaders: so geloeuen ghy ock nicht, dat he van dar sal kamen tho richten: sunder dat he van dar kamen sal ynt Brodt, vnnde vth den Brode moechte he kamen tho richten, //
Rj[v] na yuwen ghelouen. Dat Lyff Christi ys nicht gedeelt. War hebben gy gelesen, dat Christus liflíken, mer dan vp eine stede gewest hefft vp eine tydt togelicke, offte vp de sulue tydt, wanner he vp ein ander stede was? Hyrumme ys sulcke ein Sacramentes geloue der Papen ock tegen den Hilligen Geist, tegen de rechte gemeine hilge Kercke offt gemeinte, vnnde ys buten de gemeinschup der hilgen, sonder vergeuinge der Sůnden: geloeuen se ock de vpstandinge des Flesches, dat mach Godt wethen. Jck sorge des Ewigen Leuens willen se felen, so se sick nicht bekeren. Hyrümme nempt den olden Gelouen weder an, na den, dat de recht ys, vnnde beter dan de Nye: Welckeren Nyen, wil men nochtans den olden gelouen noemen: vnde verlaten yuwe menichuoldige Goede vnde vele Cristos, de gy mit juwen vyff worden maken. Hadde Christus belauet, dat jdt syn Lyff werden solde, so moechte jdt gescheen: dan war vint men de beloefften? Paulus noemt jdt Brot, vnde Brot eten j. Cor. xj. vnde he noempt jdt nicht einmal dat Lyff Christi eten, offte dat Fleisch Christi eten. He secht ock. Dat Drinckuat der benedynge, dat wy benedyen, ys dat nicht de gemeinschop des Blodes Christi? Vnde dat Brot
Rij[r] dat wy breken, ys dat nicht de gemeinschop // des liues Christi j. Cor. x. Dat wort [1]) gemeinschop, ys so vele na dat Grecks, als eine gemeine makinge, delhaftig makinge ofte geselschop. Dit verclaren de nauolgende worde, dar he secht. Wente vnser vele sint ein Brodt, ein lyff, na den wy alle einen deel nemen van den einen Brode. Anseet Jsrael na dem Fleische. De dat Offer ethen, sint de des Altars nicht gemein?

Jn desen worden verclaert Paulus ersten, wodanen gemeinschop offte geselschop hyr syn sal, noemliken, de also vereiniget syn yn den Geiste, dat se ein Brot vnde ein lyf syn dar Christus dat hoefft van ys. Darna verklart he dat wort, gemeinschop dar, dar he secht. De dat offer eten, sint de des Altars nicht gemein? verstat dit wal. Gelick dese des Altars gemein syn, also sint se des Blodes Christi gemein: de den wyn drincken. Desgeliken, gelick als de, de dat Offer ethen des Altars gemein syn: also sint de, de dit Brot ethen des lyues Christi gemein. Ghelick als dann

1) In het origineel: „j Cor. x dat wort ...".

de offereters, nicht ein stucke van den Altar eten: sonder allene des altars offer. Also ethen wy ock nicht ein stucke van dat lyff Cristi, sonder allene ethen wy, dessuluigen lyues vnde Blodes denckteken: vnde so wy dat wal eten, geneten wy syn verdenste: nicht // vmme vnses eten willen, sunder vmme der gůdicheit vnde R ij v
gnade Gades willen, vnnde dath dorch den gelouen. Paulus secht dar al vortan. Wath segge ick dan? [1]) dat de Affgoedt wath ys? Offte dath der Affgoeden Offer wath ys? Dat auerst de Heyden offeren, dath offeren se den Düuelen vnnde nicht Gade. Jck wil auerst nicht dat ghy der Důuelen gemein werden j. Cor. x. Sehet hyr hoeren gy, dat de, de der Affgoeden offer eten: de werden des Duuels gemein. Also wal als de, de dith Brodt ethen vnde van dith Drinckuat drincken: gemein werden des Lyues vnde Blodes Christi. Nochtans ethen se den Důuel, nicht lyfliker wyse yn eer lyff: sunder se werden syner wol gemein off deelhafftich, also dat se syn geselle werden. Also ethen de Christen ock nicht Christum lyfliken, sunder werden syner wal gemein off deelhafftich, vnde werden syne gesellen yn syn geselschop. Hyr vp sluten noch de worde, de Paulus vortan secht: noemliken dusse. Ghy moegen nicht drincken dat Drinckuat des Heeren, vnd dat Drinckuat der Důuelen. Ghy moegen nicht deelhafftich syn der tafelen des Heren, vnde der Důuelen tafelen. Sehet hir werden dese twe yn den tegendeel, yegen malkanderen geliket. Dar vth volget // so vele als R iij r
de Affgoeden dener den Duuel ethen vnde drincken: dat euen so vele, de Christen dat lyff Christi eten, vnnde dath bloet Christi drincken: vnnde nicht mehr. Gelick als nu der Affgoeden offereters, den Düuel nicht suluen wesentlick ethen: Also ein [2]) eten ock de Christen nicht dat wesentlike lyff Christi. Verstaet Paulum wal. Ock secht Paulus. So dickwils als gy dit Brodt eten, vnde dit Drinckuat drincken: so vorkůndiget den dodt des Heren bess he kumpt. j. Cor. xj. Sal de Here dan noch kamen so is he dar noch yo nicht gekamen sunder he sal noch kamen tho richten, Act. j. x. xvij. Dar syn dodt vorkůndiget wert, dar yt men syner gedechtich: nadem he nicht yegenwardich is, Were he yegenwordich, so were he nicht stum, so were he suluen de vorkůndiger: dar he was, dar lerden nůwerlde [3]) de Apostelen.

Jdt mocchte ein seggen: Js ydt nicht syn lyff, warumme ys men des dan nicht werdich? Men ys yo wal ander Brodt werdich. Antwordt. Dar mach wal ein Mensche Brodt werdich syn, de

1) Dit vraagteeken is door mij ingevoegd.
2) Voor het ontkenningswoord „en". Zoo ook quat. Q j v en elders.
3) Nergens ter wereld.

nochtans des Heeren Brodt vnde Tafelen vnwerdich ys: alse men secht, de Mann ys nicht werdich, dat he mit einen framen Mann ethen sal. Jck hebbe beuoerens gesecht, ydt moeten Jůngeren syn:
R iij v de dan als // ein jünger des HEREn Brot wil ethen, vnnde ys gehn jůnger: de ys dan des HEren Tafel vnnde Brot vnwerdich tho gebruken. De onbesneden Heiden weren, vnde de vnrein weren, de weren wal weerdich van ein Lam tho ethen: auerst se moegen nicht ethen van dat Lam, dat des Heren Pesah offte vorbiganck ghenoemt was Exod. xij. Num. ix. De Philistiner weren wal Kisten [1]) weerdich, de doch des Heren Kisten onwerdich weren j. Regum. v. De doch ock van Holt vnnde Golt gemaket was: Exod. xxvj. Vza was ock wal weerdich, andre Kisten an tho roeren: auerst nicht deser, ij Regum vj. Darůmme, dat de HEre dar anders van gespraken hadde, also ock Hyr, Noch mochte ein seggen: Paulus secht, darmede dat men nicht vnderschedet den lyff des HEren: darümme ethen de vnwerdich, de dit Lyff nicht vnderscheiden van anderen Brode. Antwort. Thom Ersten segge ick dar vp, dat Paulus hefft dit Brodt altyt nicht anders genoemt dan Brot, wo solde he ydt hyr dann Lyff des HEREN, noemen? Auerst dat ys apenbar, dat Paulus hyrvor secht [2]), dat de vnwerdich ethers schuldich syn, des Lyues vnnde Blodes des HEren j. Corin. xj. Hyr hoert men wo se ock schuldich syn des Lyues vnnde Blodes,
R iiij r alse de syn Lyff // gedoedet, vnnde syn Blot vergaten hebben: welcker so nicht gespraken ys, dat dit vp dat Brodt kan gedüdet werden: also ock dit, dar he secht, nicht vnderscheidende dat Lyff des HERen. Dit kan nicht anders verstan werden, dan Lyff tuschen Lyff vnderscheiden: alse des HERen Liff vnderscheiden van des Düuels Lyff off gemeente. Des HEren Lyff ys dat, des de vnwerdich schuldich syn, dat ock vor vns gegeuen vnde gecrücet ys: auerst dit Lyff hefft mehr lidtmaten, als Paulus secht. Ghy sint litmaten sines Liues, van synen Flesche vnde vann synen Gebeente, Ephe. v. Dar he noch van secht, Gy sint dat Liff Christi j. Corin. xij. Noch secht he. Wente wy vele sint ein Brot, ein Lyff, de alle eines brodes delhaftich werden j. Co. x. Dit lyff mot men wol vnderscheiden, dit mot Christo to hoeren j. Co. iij. die den Geist Christi hebben, Rom. viij. Hyrůmme moeten se vp Christum sehen, dat se em gelick gesinnet syn, Philip. ij. j. Corint. ij. Dann moeten se leff hebben, als Christus leff gehat hefft, de syn leuent vor se gegeuen hefft Joannis xv. De ock syn Lyff vor se gegeuen hefft, vnde heft syn Blot vor se vergaten, Luce xxij. De dan des Heren

1) Eene of andere ark, maar niet de ark des Heeren.
2) In het origineel: „hyr vorsecht" met verkeerd verbonden lettergrepen.

liff in sinen litmaten vnderscheiden sal, de mot beseen offt he ock so gesinnet sy, als dit hoefft ys, // De dan also nicht gesinnet ys, R iiij v
de ys gein ein Brodt vnde ein lyff, als de syn, de dit Brodt eten soellen: darumme mach he vele leuer dar van bliuen. Na den [1]) he sick suluen also vnderscheden hefft, dath he dar nicht mede thohoert. De dith wal vnderscheden, de lopen dar nicht mede tho, als se sick vnwerdich beuinden.

Darumme de dit nicht wal vnderscheden, de ethen al euen wal, al sint se gene litmaten: darumme ethen se dan dat gerichte. Darumme synt dan vele krancken vnde vngesunde, vnde entschlapen vele, secht Paulus j. Corin. xj. He secht dar vor an. Wenthe so wy vns suluen hadden vnderscheden, so solden wy nicht gerichtet werden. Dit wort Pauli dringet dar vp [2]), dat ydt ein dinck ys: des Heren lyff vnderscheden, vnde sick suluen vnderscheden: also sick suluen beproeuen: kumpt dar mede auer ein. Dith leste vnderscheden, setten etlike yn dütsch, rechten: wo wal dat ydt ein Greex vnde Latyn, gelick den ersten ys. Bedenckt ock, wath dat ys, dath yn den Brode sal syn lyff syn: yn den Kelcke sal Blodt syn. Vnnde Christus secht nicht, yn dem Brode ys myn lyff, ock nicht yn den Drinckuate ys myn bloet: sunder dat is min lyf, dat is min bloet. Hirumme na juwer meninge, so solde nicht allene dat brot // verwandelt syn: sonder ock, de Kelck so wal R v r
verwandelt syn yn Blot, als de Wyn. Dot doch eins vp de Ogen des verstandes. Syn Lyff vnnde Blot solde dan ock nicht yn ein syn. Js dan dat Lyff vnnde Blot Christi noch gedeelt vnnde dot? Sal ydt nicht yn ein syn? Offte ys yn ein jeder dat leuen? Js ein jeder Brot ein geheel Christus? vnnde ys de Win ock ein geheel Christus, offte ys he also gestucket? Js ein yeder ein geheel Christus, wo menich dusent Christus hebben ghy dan?

Dewile vele mehr syn, de hyr tegen schriuen, so ys nicht noedich vp alle tegensproeke tho antworden: Wente off jdt alrede wat solde syn, so hadden de nochtans nichtes, [3]) de nicht dat Auentmal Cristi holden, sonder halden ander menschen insettinge. Wente se nemen Brot als Alexander [4]) ingeset hefft, vnde nicht als Christus genamen vnde beualen hefft.

Dar Christus de dancksage gesacht hefft, dar vor gebruken se vele

---

1) Naardien. 2) Zeer juist herinnert Pastor er aan, dat „onderscheiden" in „des Heeren lijf onderscheiden" iets anders beteekent dan in „zich zelven onderscheiden". Sommigen vertalen dan ook het griecksche woord daarvoor in het Duitsch nu eens met „unterscheiden", op andere plaatsen met „richten"; hoewel beide in het Grieksch en in het Latijn, de Vulgata, door denzelfden term διακρίνειν worden uitgedrukt.

3) In het origineel eene dubbele punt. 4) Paus Alexander I.

laster worde: de vele Paweste ingeset hebben, doch den mestendel hebben ingeset Glasius vnde Gregorius, Christus brack dat Brot, vnnde gaff jdt synen jůngeren, dese geuent vngebraken, vnnde dat se breken, dat ethen se allene. //

R v v Christus gaff ydt synen Jůngeren, dusse geuen jdt den vngeloeuigen: vnd allen gemein, Horen vnde Bouen: de nicht willen, de dwingen se dar tho. Dat Paulus secht. Ein mensche beproeue sick suluen vnd eete also van den Brode. j. Corinth. xj. Dat achten se nicht, se laten gene beprouinge tho, wenthe de vth Gades fruchten nicht doeren mit se ethen, de bannen se thom lande vth: vangen vnde doeden se. Dat sal dan heten, compelle intrare: dwing se yn tho ghan. Rechte off men de geste mit doedinge dwingen sal ynn des Brůdegams huss. Dith mochte vele rechter gesecht werden, dwinge se thor Helle tho varen: so se nicht thor helle willen, so vormordet se: Wente Paulus secht. De vnwerdich eth, de eth sick suluen dat gerichte j. Cor xj Als dan hyr tho yemant gedwungen wert, de tegen syn Conscientie offt geweten sal eten: de wert gedwungen tho syn gerichte. Dit heth dan noch, compelle intrare, scilicet in tenebras exteriores, ibi erit fletus et stridor dentium. Dat is. Dwinge se, dat se ghan, noemliken, yn de vterste düsternisse, Dar syn, Hulinge, Schreynge, vnde tanneklapperent. Dar tho deent de menschen ynsettinge, alse, Fabianus hefft yngeset, dath alle Menschen thom minsten alle jar, sollen dit Brodt eten, tho //

[R vj r] Paschen, Pinxteren vnde tho Kerstmissen De Consecratione distinctione ij. jnt cap. Seculares [1]).

Christus secht: Nemt. Se seggen: Sla de Tungen vth. Recht off de Tunge hilliger sy, dan de hande. Dar Jacobus de Tungen noemet, ein Welt vul quades, offte de Werlt der vngerechticheit. Vnd noch. Vul dodtlikes fenyn offte vorgifft. Jacobi. j. Christus secht, etet yt. Se seggen, anbedet ydt: holdet ydt eerliken vnde jnnichliken, als de ynsettinge Honorij iij. vormeldet ynt iij. Bock Decretalium Gregorij, van de holdinge der Misse, int x. Ca. Christus sprack. Dat dot tho myner gedechtenisse. Se maken daruth eine gedechtenisse der hilligen, als de Canon der stillen se [2]) vthwyset.

---

1) Dit is canon (niet: „caput", zooals Pastor schrijft) 19 van Distinctio 2 de consecratione.

2) „Se" of, twee regels verder, „See" is eene afkorting van „secreta", n.l. secreta oratio, het gebed, dat met gedempte stem en niet clara voce wordt gelezen. Het is de commemoratio pro defunctis, het gebed Unde et memores etc. vóór de consecratie. Zie den *Ritus celebrandi Missam*, vooraan in het Misboek. De met gedempte stem gesproken gebeden na het Orate fratres heeten bij de katholieke geestelijken nog altijd „de secreten".

De uitdrukking „stille" secreta was misschien in zijn tijd in zwang om aan te

Ock eine gedechtenisse der doden, als se ock yn de stillen See de memorie offte gedechtenisse holden vor de Selen. Men solde hyr by gedencken, dat Christus Jhesus syn lyff vor vns gegeuen hefft: vnde syn Blodt vor vns vorgaten hefft. So loechen se dit mit der dadt. Wente se willen dith Brot dar vor offeren, als ere worde in der Missen auerfloedich vthwysen.

Christus sprack, drincket hir alle vth: Mat. xxvj. Vnde se hebben dar alle vthgedruncken, Marci xiij. Auerst de Papen // staen [R vj r] nicht tho, dat de Leyen vth eren gulden Kelcke Drincken sullen: sonder vor de Leyen ofte Huslůden bruken se ein ander Drinckuat [1]). Na erer meninghe, so willen se allene bloet Drincken, de anderen sollen Wyn Drincken, Waher sal dat ein Auentmal Christi heten? Wat hefft Christus mit ehrer insettinge tho done? Js ock wol ein wort van dem lesten Auenmale Christi beschreuen, dat se vnuerualschet holden? Ydt mach wal ein lasteringe Christi heten. Wente de Schrifft betůget, dat wy gehilget syn, dorch de offeringhe Christi: do he offerde syn Lyff, vnnde syn Blot vergot, Heb. ix. x. Vnde se willen em noch alle daghe den Vader offeren in der Missen, vnnde dat mit laster worden, so jdt recht angesehen wert. Wante wanner se menen, dat se van den Brode GADes Soene ghemaket hebben, dan bidden se vor em, dat em de Vader ghenedich sal sin vnde laten sick synen Sone angeneme syn. Wente se nomen Christum [2]) vnde ein offer, vnde segghen: Supra que etc. Vp welcker du dy doch woldest verotmoedighen [3]), vnde sehen ydt an, mit einen genedighen vnde klaren angesichte, vnde latent dy angeneme syn etc. Dith spreken se yn der Misse, vnnde bidden also vor eren gemakeden CHRIstum (den se van den Brode menen gemaket tho hebben) dat GOT // wille sick auer desen CHRIstum [R vij r] verotmoedigen, dat he em nicht mit einen vngnedigenn vnnde dunckeren angesichte voert ansehe, sonder, dat he em genedich ansehe, off mit einen genedigen vnnde klaren angesichte, Ock dat he em sick angeneme late syn. Js dit Brot dann Gades Sone suluen, als se menenn, So bidden se hier vor GADES Sone, He ys vnse selichmaker Matthei j. vnnde Midler j. Timoth. ij. Nu willen se syn selichmaker, Midler vnnde vorbidder syn, Wy sullen durch em genade entfangen, Joannis j. Nu willen se em by den Vader

---

duiden, dat — zie alweder den *Ritus celebrandi Missam* — de memento's pro defunctis niet alleen niet clara voce, niet overluid, maar mente tantum, dus zonder dat er woorden bij worden uitgesproken, kunnen gehouden worden.

1) Zie de *Inleiding*, bl. 333.

2) Hier is iets uitgevallen.

3) „Ootmoedich" is: goedertieren, zich tot geringen en zwakken nederbuigend. „God verootmoedigt zich" is dus: „Hij buigt zich genadig tot ons neder".

genade verweruen, wente se bidden vor em, dat em de Vader mit einen gnedigen vnde klaren angesichte wille ansehen. Wy solden den Vader durch Christum versoent vnd angeneme syn ij. Cor. v. Nu willen se Christum by GADE versoenen, dat he em angeneme sy. Wente se bidden vnnde seggen, Lath ydt dy angeneme syn. Js dit den Soene Gades nicht altho hoch verachtet, vnde gelastert? Js dit ock nicht den Vader logenhaftich gescholden yn synen worde, dat he gespraken hefft, seggende: Dit ys min leue Sone, dar ick ein gut behagen jnne hebbe Mat. iij. xvij. Mar. j. ix. Lu. iij. ix. Hir bidden se vor dat he em genedich sy. Wente se hebben
[R vij v] yuw // dat Brodt tho voeren seen laten, dat gy jdt vor einen Godt offte Soene Gades sollen anbeden. Darna willen se em noch Gade offeren, vnde noemen ydt ock Offerhande, Darumme seggen se: Supra que etc. [1]). Mit dese offerhande willen se ock de selen vth den Vegeuůr vorloesen, aldus willen se mit Brodt vnd Wyn vorloesen de Christus mith synen Blode (nha dusser meninge) nicht hefft koennen vorloesen. Dath se yn der Missen de Selen willen vorloesen, ys yederman wal bekandt.

Hyrumme mach gein Christen solcke Gruwelen mede gebruken, vortsetten, handthauen, offte ock darynne er geselle syn, Darumme nemet eine leringe vth de drey Mannen, Dan. iij. de leuer wolden yn den Fürauen, dan den Affgodt anbeden offte ere Knee bugen edder yn dat Affgoedesche geselschop kamen. Wente hadden se den schyn mede geholden, so hadde se nemandt koennen vorklagen, eer herte konde yo nemandt seen; [2]) hadde em dat hůchelen fry gewest, se soldent wal geweten hebben, se weren wyse Mannen, Danielis j. se weren nicht vnuorstendiger dan wy [3]), dar wy wyser menen tho syn (ynn vryheit tho soeken) darmede schoellen wy ynn vnser Wyssheit tho schanden werden, j. Corinth. j. //
[R viij r] Hyrumme moegen wy hyr mede ock geen Auendtmal holden, Wente ydt steit geschreuen, Wo vele synt ein Brodt vnde ein lyff, wente wy alle van den enen brode deelhafftich werden, j. Corinth. x. Dewile wy dan nicht begeren, ein Brodt vnde ein lyff tho syn, mith sodane gemeinte, so moegen wy darmede ock gein Auendtmal eten. Jck weth wal, dat wy mit dat eten nicht ein

---

1) Op het hierboven, bl. 498, aanteekening 2, genoemde gebed in den *Canon missae* Unde et memores volgt onmiddellijk het gebed Supra quae (hostia et calix) propitio ac sereno vultu respicere digneris etc.; het gebed, waaronder de consecratie plaats vindt. 2) In het origineel eene komma.

3) Zij, die geene vrijheid vonden om te huichelen ten einde zoo doende hun leven te redden, waren waarlijk wel even wijs als (niet onverstandiger dan) wij (d. i. niet Adam Pastor; maar: velen van onze broeders, o. a. de Davidjoristen; of diegenen van ons, die ...), die wèl om aan de vervolging te ontkomen vrijheid zoeken om b. v. ter mis te gaan, al zien wij het antichristelijke daarvan zeer goed in.

lyff Christi, offte syner Gemeinte werden, j. Corint. x. xij. Auerst wy sint ydt, secht Paulus j. Corint. x. Darumme de dat recht Auendtmal yn der rechte gemeinte mede eten, de bekennen darmede, dat se mit malkanderen, ein lyff Christi syn, des tho einen teken eten se mit malkanderen, vann den einen Brode, vnnde werden deelhafftich der Tafelen des Heren, j. Cor. x.

Also ock mit den Affgoeden deners, de [1]) Affgoeden Offer ethen, de sinth deelhafftich der Tafelen des Dûuels, j. Cor. x. Nu geschehet hyr [2]) mehr, dann der Affgoeden Offer eten, men sal hyr den gemakeden Godt suluen eten, vnd beteken darmede, dat men mit den gemakeden Godt, (dewile he Godt sal heten) vnde mit syner Gemeinte, ein Brodt vnde ein lyff sy. Nu secht auerst Paulus, Jck wil nicht, dat gy gesellen der Düuelen sollen syn. j. Cor. x. De // mit einem Deeff dar he stelen wil, vthgat, gelick off he [R viij v] mede stelen will, de wert mede schüldich gekent, offt he schon nicht gestalen hefft. Darûmme gat vth van se, vnde schedet yuw dar aff, secht de HEere etc. ij. Cor. vj. Wilt geen gemeinschop hebben mit denn vnuruchbaren wercken der Dusternisse, sonder strafft se vele leuer, Ephe. v. Swigen, ys consenteren offte bewilligen, als men vann der loeften [3]) lesen mach. Num. xxx. Hyrümme [4]) ys yo gewisse consentert ofte bewillighet, wanner men sick ein sehen lath, yn den sûluen schin ofte dath, Ja yn dem schyn wil gesehen syn, offte men vulkamen ehre litmate sy. De consenteren off bewilligen vnde Hüchelen, ys sünde, Rom. j. Dit maket vns dan ehre lidtmaten, Wente, de Sünde Dodt de ys van dem Düuel j. Joan. iij. Willen gy dar gan tho straffen, so gahet hen, auerst nicht tho Hüchelen. Wo kumpt de Tempel Gades auer ein, mit den Afgoeden? wente gy sint de Tempel, etc. ij. Cor. vj. Horert nicht mit der Babylonischen Horen Apoca. xvij. Gahet ock nicht mit

---

1) In 't origineel: „... deners der Affgoeden Offer ..."

2) Bij mis en communie. 3) Geloften.

4) In den volzin, die hier aanvangt, moet in „wanner men sick ein sehen lath" òf „men" òf „ein" geschrapt worden. Welk van beide woorden de schrijver het liefst zetten wou, maakt voor de vraag wat hij wil zeggen geen verschil; „men" en „ein" (iemand) drukt hier precies hetzelfde uit en 't is blijkbaar alleen bij vergissing geweest, dat hij beide achter elkaar neerschreef. — De geheele zin beteekent dit: „om deze reden kan het niet anders dan als consenteeren of bewilligen (in de roomsche communie, in het eten van den door menschenhand gemaakten God, derhalve in afgoderij) worden aangemerkt, wanneer men zich in dezelve, d. i. in de genoemde celebreering van het sakrament laat zien, 'tzij in louter uitwendige, schijnbare („schin"), 'tzij in werkelijke deelneming („ofte dath") daaraan; ja zelfs in voorbedachten rade zich bepaald wil laten zien in die uiterlijke („schyn") gemeenschap met de communiceerenden, de „afgodendienaars", alsof men geheel en al hun medelid ware; en dus met opzet voor dit laatste wil doorgaan. Die (zoo) consenteeren of bewilligen of huichelen: (dat) is zonde".

Horers in ehre Horen Huss Ezech. xvj. Als ofte ghy ock van eren Horers syn. Alsus kert aff van alle ehre Afgoedesche wercke, vnnde valschen Gades denst. Jn sunderheit kehrt af vann den Teken,
Sj^{r} darmede men betekent // yn de Gemeente tho syn, dar men desuluen mede bruket, als Doepe vnnde Auentmal. Vp dat men de orsake thom dele wete, worumme wy mit sodane Gemeinte nicht mede moegen ethen van dith Brodt, vnnde van vns nicht doeren [1]) bekennen, ynn erer gemeinte lytmaten tho syn, so gedencke ick de orsaken eins deels anteken.

Thom. j. moegen wy nicht eten mith de gemeinte, dar beide dener vnnde gemeinte, offte ein van beiden Affgoeden deners syn, vnde Doepe vnde Auendtmal missbruken, offte dar sodanige mede tho den Auendtmal thogelaten werden, eer se tho den rechten gelouen kamen vnde sick bekeren, Darumme doeren wy dan sodane nicht bekennen vor vnse litmaten, Vnd doeren yn sunderheit van sodane deners vnd Heerders, Pastores, Bisschopen, offte vpseenders, de Teken nicht entfangen, wente wo solden se yn de stede Christi Jesu vpnemen, Lu. x. Joan. xiij.

Tom ij. darmede dat se noch voruolgers syn, wente wy weten, dat ein Christen nemant voruolget vmme syn geloue, al hadde men den alder boesesten gelouen (dardorch nochtans nemande lyfliken schaden gedan worde) sunder ein Christen, offte ein yegelick, de
Sj^{v} Godtselichlick wil leuen yn // Christo Jhesu, mot voruolch lyden, secht Paulus ij. Tim. iij. Hyrumme voruolget he nicht, sunder wert voruolget, Dat schap bytet de Wulff nicht, sunder dat Schaep wert van den Wulff gebeten, Mat. x. Dat schap dat an der rechter hant Christi begert tho syn, Matt. xxv. Macht nicht mit den Wuluen lopen, als syn geselle Ecc. xiij. vnde mach sick nicht bekennen, vor ein brodt vnde ein liff, mit den Wulue tho syn, vp dat jdt Schap nicht consentier offte bewillige, in alle vnschuldige Blodt, dat van Abels tyden vorgaten is, welck alle auer dit geslechte kamen sal, Mat. xxiij [2]). Darumme so lange als de vthlegger des Auentmals noch ein voruolger is, jdt sy dan mit raet ofte daet offte mit vorraden, so men dit wet. Offte so yemandt mede eten sal, dar men solckes van weet, so moeten wy vns dar van affholden, vp dat wy [3]) der fremden sunde, nicht mede deelhaftich werden, vnde dat wy nicht mit den Rotten Core, Dathan vnde Abiron vorgan, Num. xvj. xxvj. Vnde vp dat de gantze Gemeinte vmme des einen auertredinge nicht gestrafft werde Josua. vij. Hyrumme sundert yuw aff, van Baals deners, willen gy nicht mede vmme-

---

1) Durven. 2) In 't origineel: „Nat. xxiij".
3) „Wy" is door mij ingevoegd.

kamen iiij Reg. x. Auerst ick mene nicht van menschen sunder van den, de dar secht, Geuet my de wrake, ick wilt vorgelden, Deu. // xxxij. Rom. xij. Wenthe wo wal ynt [1]) olde Testamente, de S ij r
Menschen ock gestrafft hebben, so moechten se nochtans nemandt doeden, anders dan de, de em de Here genoemet hadde. Hadde ynt olde Testamente ein by syn Steeffmoder gelegen, Leui. xviij. xx. Vnde yn Ebrekerye geleuet, den hadde men gesteniget, Leu. xx. Joan. viij. Auerst ynt nye Testamente, ys sodanich ein allene gebannen, j. Cor. v. Hyrumme sehet tho, ghy de yuw Christen noemen lathen, dath ghy geen vnschuldich Blodt vorraden, De Apostelen hebben denn schuldighen nicht auerleuert, noch begert tho Doden, sunder hebben allene darmede gedaen, nha den beueel Christi, Matt. xviij.

Thom iij. So lange als de vthdeler, offte ein van den entfangeren, eder dar noch erger ys, dat de meeste deel van de, de medeeten, bekent werden, dat ydt Ebrekers off Horerers, offt Druncken drinckers, edder Roeuers, offte quadtsprekers syn, ofte so dar yemant vnder is, den men bekent offte weet, dat he yn solcken sünden befunden wert, dar van geschreuen steit, dat sodanige Gades ryke nicht sollen besitten, Rom. j. j. Cor. v. Gal. v. Ephe. v. Apo. xxj xxij. So moegen wy nicht darmede eten.

Thom lesten, de sodanige syn, als dar ick be-//uorens van ge- S ij v
schreuen hebbe, als se nicht tho gelaten werden, tho den richten Auentmal, so ys vns nicht thogelaten, darmede tho eten, so lange als se sick nicht bekeren. Semma, so lange als de vthdeler, nicht ein vthdeler is, na den worden Pauli, j. Tim. iij. Tit. j. also [2]) dat he rechte Doepe vnde recht Auendtmal anrichtet, vnde alle Christen thogelaten werden, so en moegen wy ere litmaten nicht syn, darumme moegen wy se ock nicht [3]) dar vor bekennen, mith den Teken. De den rumen weeh soken, vnde gaen darumme mede tho den valschen Auendtmal: vnde tho ander affgoederye. De soken tegensproeke [4]), vnde thom ersten seggen se. Den reinen ys alles rein. Titum j. Antwordt. Paulus secht nicht [5]), dat den reinen alle wercken rein syn, sunder he secht, alles off alle dinck. Dith secht

---

1) In 't origineel: „ydt".
2) Aldaar: „Tit. j. Also ...".
3) Dit „nicht" is door mij ingelascht. De lezer ziet uit het verband, dat de schrijver het wel moet hebben geschreven en dat het bij den druk moet zijn uitgevallen.
4) De eerste dezer „tegensproeke" zijn letterlijk de argumenten van de Davidjoristen.
5) Ook hier, evenals eenige regels vroeger, — zie aanteekening 3 — en om dezelfde reden is „nicht" door mij ingevoegd. Zie het verband in quat. S ij r.

he klar vth tho Timotheum, seggende: De spyse vorbeden, de Godt geschapen hefft, denn geloeuigen vnnde denn, de de warheit bekendt hebben, mith danckbarheit tho nůttigen: wenthe alle dat Godt geschapen hefft, ys gudt, vnde nichtes tho vorworpen: so ydt mit danckbarheit genamen wert. Wenthe ydt wert gehilliget dorch dat Wordt Gades, vnde dorch dat gebedt j. Tim. iiij. Seet
S iij r hyr hebben gy dat allent [1]) wat Godt geschapen hefft, ys // den reinen rein. Also secht he ock, Rom. xiiij dat alle spyse rein sy. Hyrumme secht Paulus nicht [2]) van alle wercken, dat de rein syn: alse alle wercke des flesches sint nicht rein. Galat. v. De wercke des flesches werden den reinen nümmermehr rein, wo solde ein recht Christen ein mal dencken, dat em Ebrekerye off Horerye rein were: off dat ein Morden, Rouen, Barnen, stelen, Vorraden [3]), offte dergeliken fry vnde rein solde syn. De Creaturen de vormals vnrein weren Leu. xj. Deut. xiij. de sollen den reinen vor Gadts ogen nit vnrein maken: wanneer se mit danckbarheit gegeten werden. Darumme secht ock Christus. Geuet Almissen vnde seet, alles is yuw rein. Lu. xj. De heiden sint ock den rein, tho se yn togan [4]) Act. x. xj. Soelcke dingen sint rein.

Thom ij. seggen se. Jdt sy Naaman rein gewest tho anbeden yn den Affgoedeschen Tempel Rimmon: also sy vns dith ock rein. Antwordt. Naaman is dar nicht hengeghan, vmme den Affgodt tho denen off er tho bewysen, ock nicht darumme, dat he dar vor wolde angeseen syn, dath he den Affgodt deende off eer bewysede: sunder allene hefft he synen lyfliken Heren dar gedeent, so he dar wedder gegaen hefft. Auerst na dat Hebreesch mach dith wal
S iij v vorstan werden vp syn voerige gaen, dat he // gedaen hadde. Wente dath erste verbum Beuo. j. [5]) in ingrediendo, dat bruken de Hebreer also wal vor Preterito, als vor Futuro, vnnde mach vordůtschet werden, wanneer he ginck, ock wanneer he werth ynnghan, vnnde ynn noch mehr manneer. Vnde darna, vnderholden vnde dat wort anbeden steit in preterito: auerst de coniunctio, de solde dat vorwandelen, dat ydt solde van thokumpstich gespraken sin, dar ydt anders is gespraken van dat vorledene. Auerst nu [6]) schriuen de gelerden ock dat de Coniunctio nicht alle tydt vorwandele. Darumme achte ick, dat ydt mit rechte solde aldus vordutschet werden. Jn dusser sake sy de HEre dynen Knechte genedich, wanneer myn Here ginck yn den Huse Rimmon, vmme dar tho

---

1) Gewone vorm voor „alles". 2) Zie bl. 503, aanteekening 3 en 5.
3) In 't origineel: „... ein (einem) Morder".
4) D. i.: om tot hen in te gaan.
5) D. i. i. (d).e(st).: zie bl. 458, aanteekening 1.
6) In 't origineel: „... nu de schriuen de ...".

anbeden, vnde is vnderholden vp myner handt, vnde ick hebbe angebedet, yn myner anbedinge ynn den Huse Rimmon, de HERE sy doch dynen Knechte yn dusser sake genedich. Dat ick dith also vordůtsche (dewile ydt also mach vordütschet werden) dar hebbe ick twe orsake tho. De erste ys, dat he dar beuorens gesecht hefft: He wille den froemden Goeden nicht mehr offeren, sunder denn Heeren allene. De anderde orsake ys, dat he bidt twemal yn dussen Worden, dat em de HEre darynne ge-//nedich sy. Wo [1]) S iiij r
sal ein bidden vmme genade vnnde vorgeuinge der Sünde, de ein noch doen wil? De berouw hefft, dat he aflaten wil, de mach vmme genade bidden: anders wert dat vor ein spot geholden. Dar en bauen ys dith by vns nicht thogeliken [2]), na dem dat dith yn Heydenschop was: dar nemandt dorch em geergert wert, dar ock [3]) denst den rechten Godt tho geschreuen wert: vnde he deende dar allene synen lyfliken Heren den Koeninck.

Thom iij. seggen se, Bar. vj. steit. Als gy se sehen, dat se vor yuw offte achter yuw ere Goede dregen: so segt gy yn [4]) yuwen herten, O Godt dy salmen allene anbeden: darumme machmen dar wal by syn, so men se nicht anbedet yn den herte.

Antwort.

Leset recht mit vorstande, so sollen ghy dat wal anders vorstan: Wente dar steit Wo se dar solden beuinden de Affgoeden deners, de einen tydt em mochte beyegen, dar se vor se heer gingen: de ander tydt achter se kamen. Dith seende, solden se thoseen, dat se den nicht gelick worden, dat ys, dath se ock so nicht deden, vnnde dath se dar dan vann bleuen: darumme solden se seggen, O Here, dy salmen allene anbeden.

Thom iiij. seggen se: Dan. iij. steit, dat // de Koeninck alle vor- S iiij v
wesers des Landes geropen hebbe, tho de ynwyinge des Beldes, vnnde se synt gekamen: vnnde de ij. Mannen sint ock Vorwesers gewest, aldus ys em dat yegenwordich syn frye gewest: auerst dath anbeden was em allene vnfry.

Antwordt.

Dar steit nicht, dath de vorwesers dar weren, do men dat Belde anbeden solde, sunder do weren se yegenwordich, do se geuordert

---

1) Er staat: „wol".

2) „Dit is niet te vergelijken met eene dergelijke houding in ons".

3) Lees: „de denst". „Daar ook die dienst beschouwd werd als aan den rechten (hier: heidenschen) God te worden gebracht"; en derhalve aan niemand ergernis gaf.

4) „Yn" is door mij ingevoegd. De nadruk ligt op „in uw hart", in uw binnenste: niet overluide, niet voor de menschen. — De plaats staat Baruch 6 : 5*b*, 6; eigenlijk in den brief van Jeremia, die in de Vulgata als hoofdstuk 6 in het boek Baruch aan het slot is opgenomen.

weren, dar dat gebodt vthgeropen wert: vnde nicht dar ydt geholden wert. Hadde em Hůchelen frye gewest, so hadden se ock wal nedder gefallen, vnnde hadden den rechten Godt angebedet, dan hadde se nemandt koennen vorklaghen: wenthe wer konde er herte sehen. Auerst se wolden leuer ynn den Fůrauen. Dani. iij. Vnde Daniel wolde leuer yn de Lewen Kulen, dan he solcke Hüchelie doen wolde: Leest Daniel vj.

Elff vnderscheit tusschen Gades gesette offte ynsettinge, vnde der Menschen ynsettinge.

GAdes ynsettinge offte gebaden lest Exodi. xx. Deuter. v. Ock Exodi xj. xxij. xxiij etc. Welcker Moseh vnde Christus ynn eine
S v r korte Summa be-//sluten, Deute. vj. Matthei xij. seggende. Hoere Jsrael, de HERE vnse GOTT ys ein HERE (off Godt) vnnde du salst leeff hebben den HEREN dinen Godt yn dinem gantzen herte, vnde yn diner gantzen Seele vnde yn diner ernhaftigen [1]) starckheit. Mat. xxij. Luce. x. Dit secht Christus, sy dat Erste van allen gebaden, vnde dat grotste, Matthei xxij. Marci xij. Wider hefft Godt ingeset vnd gebaden Leui xix. Du salst dynen negesten leeff hebben, gelyck als dy sůluen, Vann desen twen gebaden hefft Christus Jesus gesecht, dat hyr an hange dat gantze Gesette vnde de Propheten. Hyr enbauen hefft Godt yn einer Summa ingeset vnde gebaden van Christo, seggende. Dit ys myn leue Sone, den hoert, Matt. xviij. Mar. ix. Luc. ix. Dar na hefft Christus van em suluen gebaden tho prediken yn der maner [2]), als Petrus dar van betüget Acto. x. seggende, Vnnde he hefft vns gebaden, dem Volcke tho prediken, vnde betügen, dat he ys de, de vann Gade geset vnd geordinert ys, ein Richter der Leuendigen vnde der Doden. Dese Soene Gades hefft gebaden Mat. xxviij. Also: leert em tho holden alle dat ick yuw gebaden hebbe. Dit ys de gantze Summa dar mach sick ein yeder tho begeuen. Van de Menschen insettinge
S v v secht GODT // Jesa. xxix. Welcker woerde Christus widerümm haelt Mat. xv. Mar. vij. seggende, Dit Volck lauet my mit den munde, vnde eret my mit den Lippen, auerst ehr Herte ys ver van [3]) my, sonder se eren my vergheues, lerende de leer, de gebade der Menschen. Vnde Christus secht hyr van Mar. vij. dat hyr dorch Gades wort tho nichte gemaket wert. Paulus hefft inson-

1) Erenhaft: die eer waard is, degelijk, achtbaar; wider: weiter; negesten, nächsten, naaste.

2) Lees: „manier".

3) In 't origineel: „dan".

derheit [1]) van twe Menschen insettinge gepropheteert, noemliken, dat de Echte off Eestat, verbaden solde werden, vnde dat de spyse verbaden solde werden. Dith ys apentliken gescheen, als yedermanne apenbar ys, dat Moencken vnde Papen, Nunnen vnnde Baginen, ys de Echte verbaden, Vnde den anderen alle, ys de Spise verbaden, als Fleesch Botter, vnnde dergelicken, vp den sesten vnnde soeuenden dach in der weken, dat ys Vrydach vnnde Saterdach, vnde der geliken dage, de se Vasteldage noemen. Alsus sint de worde Pauli j. Tim. veruult. Christus hefft den Kinderen de hande vpgelecht Matt. xix. Hyr vor wert nu Verminge [2]) gebruket, de men de Confirmation noemt, dit dede Christus den Kinderen, vnde hefft dar vor gebeden, dar vor doepen se de Kinder, vnde den olden willen se de hande vplegen. Christus // hefft [S vj r] synen Apostelen gesecht, se solden de hande vp de krancken leggen, vnde se solden gesunt werden Mar. xvj. Vnde se salueden vele krancken mit Olie vnde maken se gesunt, Mar. vj. Also secht ock Jacob. dat men de krancken mit Olie saluen sal, He secht ock dar by, dat jt gebet des gelouen sal em gesunt maken, vnd de Here sal em vprichten etc. Jacob. v. Auerst nu wert de Olie allene thor selicheit gebruket, vnde gar nicht thor gesuntheit.

Mannichmal stat in den Psalter bekennet ofte bichtet den Heren, Jacobus secht ock: Bekennet oefte bichtet malkanderen de Sünde etc. Jac. v. Hir vor sal men nu den Papen bichten, mit sůlken betrüwen, dat men ment, somen gebichtet hebbe, so hebbe men genoch gedan vor de Sunde, al sundigt men vort weder an, allene wo men jre valsche gedichtede Penitentia holt (dar beuorens van gesecht ys) so salt genoch syn.

Christus secht: De Got tho samen geuocht hefft, dat sal gen mensche weder scheden Mat. xix. Auerst na de menschen insettinge mach men wal scheden, so lange als se de Pape nicht tosamen gegeuen hefft. Dit segge ick nicht darümme, dat men de vermaninge eines rechten Voerstanders verachten solde, sonder darümme, datmen nu de gantze selicheit an de Papen binden wil, Als ock apenbar ys van // Wy Water, Solt, Palm, Kersen, Seelmissen, Vi- [S vj v] gilien vnde andre handlinghe auer de Doden. Deser Menschendichtinge, ys also vele gedicht thor Selichmakinge, dat de rechte Salichmaker Mat. j. Acto. iiij. dar dorch vorgeten wert, vnnde men ment nu mit sulcken wercken selich tho werden, also dat Christus wal moechte seggen, dat Gades gebot tho nichte gemaket were, dorch ehre insettinge, do vnnde nu, Als [3]) hebben sulcke wercken vor-

1) Aldaar: „insonheit".
2) Vormsel. Ook quat. J ij v boven.
3) Lees: „al".

mals ock eins dels, de Gotfruchtigen gedan, so sint se nochtans nicht gedan, yn sulker mancer vnde meninge als nu, vnnde sint noch [1]) thor Selicheit ingeset, Alse dar se de Palmtwigen in den wech streyden, Mat. xxj. Mar. xj. Auerst nu rydet Christus Jesus dar nicht auer [2]). Den Papen wert eine Platten off Krone gescharen, auerst de doere tacken dringen em nicht dorch ere hoeft [3]), Se dregen ein wit Kleet, auerst se werden van Herode nicht bespottet, Se reken er arme vth yn einem Cruce, auerst de Nagelen werden em nicht durch de Hande vnde Voete geschlagen, Se wellen ock de Seelen vth dem Vegeuůr verloesen, auerst se wellen dar nicht vor steruen, Se willen yn de stede CHRisti vpegenamen werden, auerst se willen nicht vmme nicht geuen Mat. x. Luc. ix. x.

[S vij r] Alsus driuen se // vele Apenspil na, auerst jt ys nicht by dat Erste tho geliken. Nu ys apenbar, de auertret, vnde blifft nicht in der leringe Christi de en hefft genen Godt ij. Joan. Vnnde dar geen gebot ys, dar ys gene auertredinge, Rom. iiij. Hyrůmme dar gen gebot Gades auergetreden wert, dar ys ghene Sünde, al werden der Menschen gebade auergetreden, de doch gemeinlick Gades gebot tho nichte maken, als Mar. vij stat, Vnde sint mennichmal recht tegen Gades ghebot, alse dar Gades gebot ys: Du salst gene fremde Goede vor my hebben, Du salst dy gene vthgeschnedene Belden maken, noch gene gelikenisse, der, de bauen yn den Hemmel syn, noch der, de beneden vp Erden syn, noch der, de vnder Erden yn den Wateren syn. Du salst se nicht anbeden noch ehren, off denen etc. Exodi xx. Deut. v., Hyr verbedet Godt apentliken belden tho maken, na Godt off syne Hilligen in dem Hemmel etc. als ock. Jes xlvj. de belden na Godt suluen tho maken verbaden syn, Vnde Godt verbedet der suluigen belden denst of ere Exo. xx. Deu. v. Auerst wat helpet ydt, der menschen gebade sint dar alle recht entegen, dat men de belden eren sal, De consecratione distinctione iij. int Ca. Perlatum, vnde int Ca. Venerabiles [4]). Also werden ock

[S vij v] der Goeden // Tempelen de mit handen gemaket sint, hoch geert, wo wal dat se Godt by horen Huse vergliken, Ezech. xvj. Der gemakeden Goeden Tempelen, de willen se nu vergliken by Gades Tempel to Jerusalem, vnd de Schrifft [5]) de van den Tempel Gades

---

1) „Nicht"?

2) De bedoeling schijnt: Voorheen hebben godvruchtige menschen gebruiken onderhouden, die thans niet meer gelden: zoo het strooien (streyen) van palmtakken („palmtwigen"; in 't orig. foutief: „palmswiger"), die nu niet meer te pas komen zooals toen, opdat bij den intocht Christus daarover rijden mocht.

3) Gelijk de doornenkroon Jezus deed.

4) De canon, alweer niet „caput", Perlatum (in 't origineel staat Prelatum) is de XXX^ste van Distinctio III de consecratione; de canon Venerabilis de XXXI^ste. Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, MDCCCLXXIX. I, p. 1360.

5) Lees: „Schrifften".

to Jerusalem gespraken sint, de treken se vp ere Templen, de den gemakeden Goeden, gemaket syn, vnde de nicht vth Gades beuel, gemaket syn, als de Tempel tho Jerusalem. Jck geue dit vnde dergeliken einen jederen wyder tho bedencken. Jck gedencke de menschen gebade hyr ock nicht weder tho verhalen, sonder de se wyder begert tho weten, de mach min Boexken, Van menschen gebaden [1]) lesen.

xij. Onderschet tuschen de leer der rechten [2]) broederen, vnde den valschen Broederen.

VAn der ler der rechten broederen, is eins dels gehoert, Auerst de valsche afuallige broederen, leren van einen Koeninck Dauid, vnde van ein Rike vp Erden, van velheit der wyuen of vrouwen [3]), vnde dergeliken, Vnde in soelke dwelinge vallen gemeinliken alle de, de gein veruolch willen lyden, sonder jnt veruolch werden se geswacket vnde afuellich, dan vallen se vth der einen dwelinge jn de anderen, als leder vele ge-//schecn ys, dan vinden [S viij r] se ynn der schrifft, dat ock ein Dauid belauet ys, als Jerem. xxij. xxx. xxxiij. Eze. xxxiiij. xxxvj. etc. Vnde dat de Hůtten Dauid weder vpgerichtet sullen werden Amos ix. Actu. xv. Dan vinden se dar by, dat Gades Volck geredet solde werden vth der geuencknisse Babel, vnde dat ere vyende gestraffet sullen werden, Dan menen se, dat sy van se geschreuen, darůmme moeten se einen Koeninck vnnde ein Ryke hebben etc. Och wolden se doch Paulum als einen Apostel Christi vpnemen, vnnde syn gehorsam erer Auericheit, de vann Godt verordent ys, als Ro. xiij. stat, vnde laten dan [4]) an sick benoegen, na den flesche, vnde laten Christum Jhesum auer se herschen na den Geiste Luce xix. He ys van Gade gemaket to einen Heren vnde Christum, Act. ij. Van Godt gesaluet mit den hilgen Geiste vnde mit kraft. Act. x. de mot den Hemmel innemen, bess to de tyt der wederbouwinge aller dingen Act. ij. ja, bess dat syne viende to eine votbanck syner voete gelecht werden, Mat. xxij. ock de leste vient de Dot j. Co. xv. Ja, bess dat he dat Rike den vader weder auerleuert j. Co. xv. Na der vpstandinge sal he dat Rike weder auerleueren den Vader vnde nicht juw. He js de weder vp bouwet. Ac. j. vnde nicht gy, // Godt sal [S viij v]

1) Zie de *Inleiding* boven bl. 358.
2) „rech" is in 't origineel uitgevallen.
3) Dat alles kenmerkt de leer van David Joris.
4) Lees: „den"; n.l. de overheid? Of: „sick dan"? — In 't origineel staat foutief „Ro iij".

nicht alles durch yuw wider tho rechte bringen, sonder dorch Christum, alles ym Hemmel vnde vp Erden, Ephe. j. Nemet doch Christum Jesum tho einem exempel offt vorbelde, do se em tho einen Koeninck na den Fleesche wolden maken, do hefft he geulaen Joan. vj. Nemt ock tho einer ler, de worde Gideonis, de he sprack do he auer Jsrael solde Her syn Jud. viij. seggende. Jck wil nicht her auer yuw syn, vnde myne Kinder sullen ock nicht HErr auer yum syn, sonder de HEERE sal Her auer yuw syn. Daruan ock Judit ix. stat dorch gelikenisse, dat Gideon vnnde syne Soenen nicht wolden Koeninck syn. Nemt ock tho herten, de worde de Godt sprack, do de Jsraeliten einen Koeninck wolden hebben j. Regum viij. seggende, Se hebben dy nicht verwarpen, sonder my, dat ick nicht Koeninck auer se sal syn. Dat Jer. xxiij. xxx. xxxiij. Ezech. xxxiiij. xxxvj. vnnde Dauid belauet ys, ock troestinge, wederbouwinge vnnde straffinge der vienden, das ys van yuw nicht gespraken, sonder ys Erstes deels gespraken, vann der widerkumst vth der Babylonischen geuencknisse, de ein vorbelde was vp de vorloesinge der geistliken geuencknisse, dorch vnsen geistlicken Koeninck Dauid, welcker ys Christus Jesus. Ghy beuinden ock yn
Tj[r] den // vorbenoemden Propheten, dat dese Koeninck Dauid, sal ein einich Herde[1]) syn Eze. xxxvj. Darvth mach men ock verstan, dat dese Koeninck Dauid, ys jnt Nye Testamente, de eine Herde Christus Jesus, Joa. x. Willen gy mit em Koeninck vnde Prester syn Apo. j. vnde dusent Jar mit em regeren Apo. xx So moeten gy ock regeren mit Geistliken Wapen, als he vp Erden regert hefft. Ghy moegen nicht mer vordele vp Erden hebben, als he gehat hefft, willen ghy vrake don auer alle vngehorsamheit (na den worden Pauli ij. Corin. x.) so nemt ock gene Fleschlicke wapen, sonder, sodane wapen, als dar stat, dar men de Raetslaghe mede verstürt, vnnde alle hocheit, de tegen de kentnisse Gades verheuen wert, vnde darmede men geuangen nimt alle gedancken offt vernufft eder verstant (nicht dat Flesch) tho der gehorsamkeit Christi. Warmede salmen dat verstant vnde sinnen off gedancken geuangen nemen? anders dan mit Geistliken Wapen, mit dem Swert des Geistes, welcker ys Gades wort Ephe. vj. War jnt gantze olde Testamente van straffe gespraken ys, dat ys jnt vtwendige yuw nicht gesecht, sonder den lyflicken Jsrael, in den ys ock dat gescheen, so vele als dat vthwendich, vnde lyfliken gescheen solde.
Tj[v] Wat inden geist-//liken Jsrael, van dat suluige gescheen sal, dat mot ock Geistliken geschen, Willen gy dat Geistlick Babel, Gog

1) Voor „Herder", evenals twee regels verder.

vnde Magog, vthraden [1]), so moeten ghy dat mit Geistliken Wapen don, Geistlick mot mit Geistliken vth geradet syn. Hyrůmme moeten ghy ock den Geistliken Babel, Geistliken tweuoldich [2]) inschencken, syn gy anders Geistlick Apoc. xviij. De Lyflicke Koeningen, de de Hoere haten, vnnde nochtans tegen dat Lam stryden, de moegen de Hoere Lyfliken haten Apoc. xvij. Auerst darmede sullen se de Geistlike Hoererie wal blyuen laten, vnde sullen ock de Geistlike Hoeren, wal eine Hoer bliuen laten, vnnde nicht vthraden.

Hyrůmme moeten de Geistlike Koeningen, allene ein geistlick Rike hebben, vnde ehr Ryke sal nicht mehr vann deser werlt syn, als dat Ryke Christi nicht van deser Werlt was Joan. xviij.

Hyrůmme soeken se [3]) nicht dat vp Erden ys, sonder dat bauen ys Col. iij. Vnde syn nicht vp Erdisch gesinnet Philip. iij. Vnde begeren nicht einen schat vp Erden versammlen, sonder in den Hemmel Matt. vj. Vnde dese Geistlike Koeningen, begeren nicht des negesten Gutt Exod. xx. Deu. v. Rom. vij. Vele myn [4]) sullen se stelen dewyle dat apentlicken verbaden ys, // De. v. Exod. xx. T ij r
Mat. xix. Mar. x. Lu. xviij Rom. xiij. Off [5]) gy seggen, ghy stelen nicht, sonder se besitten mit vnrechte, Ghy syn erffgenamen, vnde dattet yuwes Hemmelschen Vaders gut si. So segge ick, offt gi alle Kinderen Gades weren, so hadden gy nochtans ghen recht dar tho, dat gy den vremdelingen mochten weder nemen, dat em de Vader gegeuen hefft. Nu stat geschreuen, Psal. cxlv: cxlvj. cxlvij. dat he de spise gifft, allen vlesche, dat leuet. Hyrůmme gyfft he guden vnnde quaden, ghy hebbet gen recht bauen den Vader, vmme weder tho nemen, dat he gifft. Vnnde Christus vermant Matth. v. Lu. vj. seggende. Hebt leff yuwe viende, vnnde doth guth, vnnde leent, nichtes weder hapende, vnde yuw lon sal vele syn, Vnde ghy sullen kinderen des alderhoesten syn, wente he ys gudetyren auer de vndanckbaren vnde quaden. Vnde off ghy seggen, Godt gaff der Heiden guderen den Jsraeliten. So segge Jck, Se hebbent em nochtans nicht ghenamen, noch gestalen, sonder gheleent, vnde dat vth den Munde des Heren, Exod. xij. Vnde de Here hefft dar na de Egyptener vmme gebracht, Exod. xiiij.

---

1) „Vthroden", uitroeien.
2) Dubbel zware vergelding: Openb. 18:6. Hetzelfde komt ook voor quat. T ij r.
3) N.l. de geestelijke koningen, de vrome Christenen. 4) Veel minder.
5) Hier wendt zich Pastor tegen de excessen van sommige Wederdoopers, o. a. de Batenburgers. „Of gij al zegt, aan anderen (ongeloovigen) hun goed ontnemen, dat is geen stelen: immers alléén wij geloovigen zijn erfgenamen van God en wat de ongeloovigen of vreemdelingen aan aardsch goed bezitten, dat bezitten zij ten onrechte; daarop zeg ik: al zijt gij allen kinderen Gods, gij moogt die „vreemdelingen" niet weêr afnemen (terugnemen) wat hun de Vader toebedeeld heeft". Zie de *Inleiding*, bl. 354.

Wyder, datmen den Heyden wal vorlegen [1]) mach, vnde dar
T ij v vor sinen gelouen // versaken, dat ys valsch. Wente syn ghy lidtmaten Christi, Ephe. v. j. Cor. xij. De de warheit ys, Joan. xiiij. So wert in den litdmathen der warheit gene loegen beuunden [2]). noch mit gheloeuigen noch vngeloeuigen, Christus hefft den vngeloeuigen gene loegen gespraken, sonder he hefft em dorch gelikenisse gespraken, dat se ydt nicht verstan kunden Mar. iiij. Sonder vth der warheit kumpt gen lůgen, auerst heel vnd al vth dem Vader der loegen, Joan. viij. Hebben gy der geyst den warheit Joan. xiiij. xv. xvj. so spreken ghy de warheit.

Ock sal men nicht mer loechenen, vor de boesen als vor de vramen, Wente also secht Christus: De sick myner, vnde myner worde schamt, vor dit Ebrekesche vnde sůndige geschlechte, des Sal sick de Sone des Menschen schamen, als he kumt in de herlicheit synes Vaders mit den Hillgen Engelen, Mar. viij. Petrus secht: Weset bereit tho antworden ein jegliken, de vann yuw begert, dat wort van den hapen, de yn juw ys j. Pet. iij. Petrus secht, allen off ein yegelicken, Christus secht, vor dat Ebrekesche vnde Sůndige geschlechte. Mercket dit. Wyder, Dat nu de Tyt der genaden solde vth syn [3]), vnde datmen darumme nu vortan, nicht mer solde
T iij r Doepen, de ge-//loeuigen, Sonder men solde nu hůchelen moegen, vnde vth hůchelye offte venserie de Kinder Doepen laten, vnde also valsche Auentmal mede holden, vnde alle Affgoedesche werken mede doen: vmme se dar mede tho bedregen, vnde also tweuoldich weder inschencken [4]) Dat sulckes alle valsch js dar van ys beuorens genoch gesecht. Wy sullen allen menschen gut don, gudt [5]) vnde quaden: Matt. v. Luce vj. Gal. vj. Hyrůmme seth tho, dat gy nicht vann den Hůchelers vnde beuinsde syn Matt. xxiij. xxiiij. vp dat ghy yuw lon mit den Hůchelers nicht entfangen.

Dat gy seggen, de Bockstauesche schrifft hebbe ein ende, vnnde dat jdt syn Letterknechte offte Bockstaues knechte, de also nouwe vp de Letter offte vp den Bockstaff seen: vnde nicht vp den Geist. Dar vp segge ick. De also vp den Bockstaf vallen, dat se nicht ein mael willen anmerken, vth wat Geiste vnde meninge de worde gespraken syn: de moegen mit rechte Boeckstauesche knechte genoemt werden. Auerst men mot de Geiste beprouen offte se vth

---

1) Voorliegen. Gelijk onder Davidjoristen (en misschien ook onder Batenburgers) als geoorloofd gold.

2) Hier is iets uitgevallen; ook in 't origineel is de plaats opengelaten en volgt op een nieuwen regel: „noch enz.".

3) Eene davidjoriste bewering.

4) Zie aanteekening 2 op bl. 511 boven.

5) Lees: „guden".

Godt syn offte nicht j. Joan. iiij. Vnde hyrümme motmen de schrifft dagelickes vndersoken, vnde beseen offt ydt also sy, als geleert wert: Actorum xvij. Als ock JHESVS secht. Ondersoecket de schrifft. // Joan. v. Noch secht he. Se hebben Mosen vnde de T iij v
Propheten, lat se de hoeren: Luce xvj. Noch secht he. Ghy dwelen, darumme dat ghy nicht weten, de schrifft noch de krafft Gades Matt. xx Mar. xij. Hyrůmme so ghy vns willen wysen vp einen anderen Geist ij. Col. xj. dan vp den, den de Apostelen entfangen hebben Acto. ij. iiij. etc. So nemen wy den nicht an, Darumme so gelt vns nu noch, doepe vnde Auentmal, vnnde dergeliken, gelick alse jdt em do gehalden hefft: vnd dat alles moetmen vth der Schrifft sehen, wo dat ydt do gegulden hefft. De nu ychtes wat lert tegen der Apostelen leer, de in der schrifft geuonden wert: Dat kumpt vth einem anderen Geist, vnde mach nicht bestan. Darümme dwelen ghy dann ock, dat ghy de schrifft nicht weten, wanner ghy tegen de schrifft mit einen anderen geist hervor kamen.

Van dem Eestant is geschreuen Gene. ij. Darumme sal ein man verlaten, synen Vader vnde syne Moder, vnde sal synem Wyue off Vrowe anhangen, vnnde se sullen syn ein fleisch. Hyr stat, synen Wyue, nicht Wyuen: als van velen. Vnde dit ys de erste ordninge des Eestates, vnde Godt hefft ghene ander ordeninge gemaket, vp ein ander tyt: wo wal de Menschen an-//ders gedan T iiij r
hebben vth eren egen voernemen. Van den worden de Gene ij. staen, Dar van verhalt Christus Matth. ix. seggende. De twe sullen syn ein vlesch. Als ock Mar. x. stat: He secht de twe, Noemliken ein Man vnde ein Wyff: De twe sullen syn ein vlesch. He secht van twe nicht van velen. Darümme ys dat nicht yn Gades ordeninge gebleuen, wanner ein Mann mer dann ein Wyff nimt sonder he staet in menschen verkesinge, dat nicht vnder den vramen ersten angeuangen ys: sonder vnder den blotuergeter vnnde dotslager Lemech genoemt Gene. iiij. Vnnde Esau Gene. xxxvj. xxviij. xxxvj. Auerst Jacob ys dar by gebracht dorch bedroch Gene. xxix. Dat ghy seggen, Abraham hebbe ock twe Echte Wyue gehadt: Dat ys nicht war. Wente de schrifft betůget, Dat Godt hebbe Abrahams denstmaget nicht angesehen, vor syn Echte Wyff, sonder Godt noemde se Abrahams denstmaget Gene. xxj. Vnde Sarah hadde dar beuorens gesecht, Warp vth de denstmaget vnnde ehren Sone, wente der denstmagede Sone, sal gheen Erffgename syn myt mynenn Soene Isaac Genesis xxj. Galathern iiij. Dese woerde beuestiget GODT vnnde secht tho Abraham // [1]) hadde Abraham nicht mehr T iiij v

1) Hier zijn, 't blijkt uit de custode „dat", boven aan de bladzijde een of meer regels uitgevallen.

dan ein Echte Wyff. Auerst do de Sara gestoruen was. Geene. xxiij. Da nam Abraham noch ein Wyff, Gene. xxv. Dat auerst sommige Koeningen vele Wyue gehadt hebben, was apentliken tegen de worde, He sall nicht vele Wyue nemen Deutero. xvij. Dat ghy seggen, Godt hebbe se nicht gestrafft. Dar vp segge ick. Wo wal dat Godt dit do in de tydt der Figuren off Voerbeldinge, hefft gescheen laten: So hefft he nochtans sulckes newerlde vor recht vnde gut gekent. Men vint ock nicht geschreuen, dat Godt Lot gestrafft hefft do he syne twe Dochteren bislapen hadde, dat se beyde van em Swanger weren, Gene. xix. nochtans volgt hyr vth nicht, dat ein Man syne Dochteren woll beslapen mach, als men Lesen mach Leui. xviij. xx. Christus solde ynt Nye Testamente alles tho rechte bringen, vnnde Matthei. xix. Mar. x. wiset he vp de Erste ordeninge Gene. ij. Paulus leert, dat ein Bischop sal eines wyues man syn: Tit. j. j. Tim. iij. Sall dan de Heerder nicht mer dan ein wyff hebben so sullen ock de Schap den Heerder [1]) volgen: Johan. x. Heb. xiij, Vnnde nemen ock nicht meer dan eine Vrouwen offte wyff. Jt js ock apenbar, dat Mann vnde
T v r Wyff de yn de Echte syn, moegen ock nicht wedder // scheden, anders dan vmme Ebrekerye? Mat. v. xix. Marci. x. Luce xvj. j. Cor. vij. Vnde so yemandt van syne Hussfrouwe offte Wyff schedet, anders dan vmme Ebrekerye: so de dan [2]) ein ander truwet, so doet he Ebrekerye: secht Jhesus, Matt. v. xix. Mar. x. Also ock, so ein Wyff eren Man vorleth, vnde truwit einen andern de doet ock Ebrekerye: Marc. x. De eine affgeschedene truwet, de anders dan vmme Ebrekerye: gescheden ys, de dot ock Ebrekerye: Matth. xix. Darumme secht ock Paulus van sodane affgeschedene, dath se sal vngelicket [3]) offte vngetruwet bliuen: offte se sal den Mann wedderumme vorsonen j. Corint. vij. Dar secht ock Paulus noch van eine ander Echte, dar de Here nicht van gespraken hefft: Mat. v. xix. Marc. x. Luce xvj. Sunder dar Paulus allene van secht: noemliken van de, de ynt vngeloue thosamen gewest hebben: vnde dar de eine namals geloeuich geworden is. Hyr van secht he, dat de geloeuige ock nicht scheden sal, so em de vngeloeuige bewilliget by em tho wonen: schedet de vngeloeuige, so ys de geloeuige darmede nicht geuangen: j. Cor. vij. He secht dar ock de fry ys vnde yn de Ee gan wil, so sal ydt in den Heren geschecn, Darumme sal men nicht buten des Heren Huss vnde
T v v lydtma-//then yn de Ee offte Echte ghan.

Der Nicolaiter leer is wal so dûtliken tegen spraken, Apoc. ij.

---

1) In 't origineel: „Heerden". 2) Aldaar: „van".
3) Zonder gelijke, ongepaard; dus hetzelfde als ongehuwd. „Se" door mij ingevoegd.

dat nicht noedich ys, dar vele tegen tho schriuen, wente de Soene Gades secht he desuluen hate: Leest Apo ij. Dusse leer was gemeinschop der Wyuen, dat se de gemein hadden. Soelck is sunder twifel allen Christen ein grůwel. Auerst ick schryue dit darumme offte solcke valsche lerers nicht vpholden wolden: datmen dan wete sick darvor tho hoeden. Hyrmede beuele ick mynen Broederen, dat se sick waren vor solcke valschen Broederen, vnnde vor alle valsche leer: dar beuorens van gesecht is, ynn dith Bock.

xiij. Vnderscheit tusschen de rechte boecke vnde valsche boecke.

OPdat ghy hirynne einen gewissen vnderscheidt moegen hebben, so gedenck ick yuw hyr benoemen de Boecke: dar Christus Jhesus vnde de Apostelen getůchenisse vthgenamen hebben: welckere synt dusse.

Genesis	Deuteronomium.
Exodus	Josua
Leuiticus	Judicum
Numerus	Ruth // [T vj r]
j. Regum off	Samuelis
ij Regum off	Samuelis
iij. Regum	
iiij Regum	
j. Paralipomenon	
ij. Paralipomenon [1])	
j. Esra	
Nehemia off	ij. Esra
Job	Psalterium
Prouerbia	Jesa Jah
Jerem Jah	Jehezkel
Daniel	Hosea
Joel	Amos
Obad Jah	Jonah
Michah	Nahum
Habacuc	Haggai
Zechar Jah	Melachi
Treni	Zephan Jah

De lesten twe werden mede tho der Propheten Boeken gerekent, Dar Jesus van secht, Se hebben Mosen vnde de Propheten Luce xvj.

Dusse vorbenoemede sint de Boecke, dar de Apostelen getůchenisse vthgenamen hebben: Behaluen ynn der Epistelen Jude werth van Enoch gespraken, welcker wy nicht hebben.

1) In 't origineel: „Paralipomeum"; hierboven „Deuteronominum"; op de volgende bladz.: „Eccleseasticus".

Jn de Hebreesche Bybelen synth noch iij. Boecke, Noemlicken, Esther, Canticum Canticorum vnd Ecclesiastes. Alle dusse vorbe-
[T vj v] noemede Boecke, hefft ock Jeroni-//mus vor bewysslike Boecke gekent. Vnde ydt mach nicht feylen de ersten moethen gudt syn, de Jhesus vnde syne Apostelen gebruket hebben. Dan behoert dar [1]) tho, dat gantze rechte nye Testamente.

Jn de Grekesche Bybelen werden ock geset de Apocripha, dat sint Boecken de hemeliken gelesen sinth, sunder men konde dar nicht mede bewysen. Alse mith namen dusse

iij. Esdre	Baruch.
Tobias.	Stucke vth Hester
Judith	Stůcke vth Daniel.
Sapientia:	j. Machabeorum
Ecclesiasticus	ij. Machabeorum
	iij. Machabeorum.

Dat veerde Bock Esdre werth nicht gefunden yn Hebreesch, noch Greecks: sunder yn Latyn Dusse leste Boecke leest ein yeder als he wil, dann de, dar JHEsus vnde syne Apostelen getůchenisse vth genamen hebben: de werden nicht vorwerpen noch vann Joeden noch van Christen. Sint welcke Boecke mehr, offte werden nu ock Boecke gemaket, de mach men wal lesen: auerst war se nicht bestan moegen mit de vorbenoemede vnuerworpen Boeke, so sol men den nicht geloeuen. Ander Boecke moegen vns so vele denen, dat wy darmede yn de Bibelen gewyset werden: vnde //
[T vij r] dath wy also ein vnderscheit krygen yn twyfelhafftigen artickelen, als wy beuinden, dat [2]) de anwisinge recht ys. Darumme ys dith Bock ock genoemet, Vnderscheit. Wenthe mith dith Bock kan men nicht bewysen: auerst mith de schrifft de hyrinne ys angetekendt, kan men wal bewysen. Daruth mach men dan den vnderscheit krigen. Darynne moeten vns sodane Boecke denen, anders helden [3]) se nicht. Auerst dat yn de rechte vorbenoemede Bibelsche Boecke gefunden werth ydt sy ynt olde off nye Testamente, dat gelt, leset vnde vorstaet dat, geloeuet vnde doet dat: so habben ghy de salicheit. Salich

sint de, de Gades Wort hoeren, vnd
bewaren dat: Luce xj. Hyr tho
helpe vns Godt, vmme de
vordenste syns Sons
Jhesu Christi.
AMEN.
(·.·) //

1) In 't origineel: „dat". 2) In 't origineel: „dan".
3) Imperf. conj.: „hielden". „Anders zouden zij niet houden": wat in dit verband niet zeer duidelijk is.

De Einige

[T vij v]

Ewige vnuorgencklike Godt, wunderlick ynn synen wercken, vnde vnbewe [1]) gelick in synen gerichte, vormere yn allen Hůngerigen Selen syne hillige reine erkentenisse dorch synen leuen Sonn Jhesum Christum den einigen Middeler tusschen synen Vader vnd den vordoruenen Menschen, Want syne vnde synes

Soens rechte erkentenisse

dat ewich leuen ys,

Joan. xvij.

[I. Van de orsake deser Disputation [2])].

Van dusser erkentenisse is můndtlick vnde schrifftlick, ynn vorgangen Jaren [3]) binnen Lůbeck gehandelt dorch A. P. vnde M. S. mit synen vorwanten, ynn ansprack vnnde antwordt als nauolget, de ansprake mith twe Bockstauen B. M. G. off D. bouen geset, de antwort mith ein A. dar van thom ersten Adam syne bekentenisse deith yn dusser sake.

Thom ersten gedencke ick hir tho schriuen, myne bekentenisse, welcker is dit nauolgende, de summe mynes gelouens yn dusser sake.

Thom ersten.

Jck bekenne nu noch dat sulue, dat ick auer viff jaren yn Freeslandt [4]) bekende Auerst dat darinne gesecht wert, van ewicheit gebaren nha der Godtheit: dat me-//nen gy, dat ydt my tegen sy, [T viij r] dat mene ick ydt sy yuw mehr entegen dan my. De orsake is dith [5]). Godtheit vnnde Menscheit, sint also wydt vorscheiden, als

1) De letters „we" of die, welke hier anders mogen hebben gestaan, zijn uitgesleten; „we" is door mij ingevoegd.

2) Dit opschrift van het eerste hoofddeel is door mij gemaakt en hier ingelascht, ten einde overeenstemming in den vorm te brengen tusschen dit begin en de opschriften in quat. V vij v, X iiij r en Bb ij r en een overzicht van het geheel gemakkelijker te maken.

3) Zie over den tijd van al het hier vermelde de *Inleiding*, bl. 318, 319 boven.

4) Oostfriesland. 't Was n.l. te Emden geschied.

5) Zie over het nu volgende betoog de *Inleiding*, bl. 348—351 (de godheid van Jezus) en bl. 341—343 (de uitbanning van Pastor).

Hemmel vnde Erde. Hyrumme is van noeden, dat ick schriue, wat dat ick bekenne, de Gotheit tho syn: ock wat ick bekenne, de menscheit tho syn. Hyr vann bekanne ick also. Godt sprack. Jck leue ewichlick: Deut. xxxij. Dath geloeue ick [1]), dath dith war is: vnde ys dith war, so ys Godt nicht ghestoruen. Dar vth volget, dat ydt gantze lyff Christi dath doet ynn den Crütze gehangen hefft, vnnde dat doet ynn den graue gelegen hefft, ys nicht Godt: also ock nicht, de Godtheit: sunder de Menscheit. Van de vnsterflycheit Gades, leest ock j. Timotheum vj. Jesa. lj. Psalm lxxxij. Dessgeliken secht de Schrifft, dath Godt vnseenlick ys: Exodi xxxiij. Deut. iiij. Joan. j. vj. j. Tim. vj. j. Johannis iiij. Hebr. xj. Hyr vth volget, dath alle dath, dat van Christo seenlick was, dath ys nicht de Godtheit: sunder dat ys de Menscheit. Noch bekenne ick dat Godt nicht konde voranderen, noch yn lyden noch in truren off droeuich werden van fruchten [2]) der pyne. Auerst Christus Jesus secht, Myn Seele ys bedroeuet tho dem dode Mat.
[T viij v] xxvj. Got secht. Jck bin de Godt Schaddai dat ys, // vor sick suluen genochsam Gen. xvij. Darumme behofft he offt syn Seele, ynn nemans handt beualen werden. Christus secht. Vader yn dyne hant beuele ick minen geist Lu. xxiij. Jn ein summa gesecht, ydt steit geschreuen dat Christus Jhesus suluen secht. Ick kan vth my suluen nichtes doen Joan. v. viij. Hyr vth volget, dat wat he suluen is: dat is nicht Godt, offte dat is ock nicht de Gotheit: auerst wath ein ander yn em is, dat is de Gotheit Christi: als he suluen ock secht. De worde de ick yuw spreke [3]), spreke ick nicht van my suluen: sunder de Vader yn my bliuende, de doet de wercke. Joan. xiiij. Doet he nicht vth sick suluen, so doet he ydt nicht vth de krafft synes lyues: ock nicht vth der egener krafft syner Seelen. Wente konde he ydt dar vth doen, so konde he yth vth sick suluen doen: vnde spreke he dar vth, so spreke he vth sick suluen. Wiste he ock nha der selen den dach des gerichtes, so mochte he nicht seggen, dath de Sone den dach des gerichtes nicht wiste: Marci xiij. Hadde ock syn egen Seele em vorklaert [4]): so mochte de schrifft nicht bestaen, dath he sick suluen nicht vorklaert hefft Heb. v. Noch secht Christus Jesus. Dan sollen se bekennen dat ickt bin, vnd dat ick vth my suluen nichtes do:
V j r Joan. viij. Dede // he ydt dan vth syner egen Selen: so were dit nicht waer, Nu geloeue ick em mehr dan allen gelerden vp den gantzen Erdtbadem: vnde na den dat ick em geloeue so moth ick bekennen, dat he suluen, mit lyff vnde Seele, off mit alles dat he

---

1) „Ick" is door mij ingelascht.
2) Uit vrees voor pijn.
3) In 't origineel: „spreken".
4) Verheerlijkt.

suluen ys: dat ys de Menscheit Christi: vnnde ys nicht Godt: offte, ys ock nicht de Gotheit Christi: sunder wat he suluen nicht ys, dat een ander yn em ys: noemliken, wath de eine Godt, de Vader: yn em ys. Als he suluen secht. De Vader yn my bliuende: Jo. xiiij. Dit (segge ick) dat darvan, yn em ys, dat is de Godtheit Christi. Aldus bekenne ick dan dat de Godtheit Christi ys des Vaders wyssheit yn em: des Vaders wort yn em: des Vaders wille Des Vaders geist, gemoet vnde sin yn em, des Vaders krafft vnde werckinge yn em: Des Vaders natur [1]) yn em: Des Vaders vorloesinge, salichmakinge vnde vorsoeninge in em: vnde wat dergeliken mehr yn em is van den einen Got den Vader. Dit ys mit den koertsten myne bekentenisse, van de Godtheit vnnde Menscheit Christi: vnde dat gy mehr bewysen willen, dat ys datgene dar ick tegen Disputeer, vnde nicht mehr. Also moegen gij vorstaen, warvor dat ick disputeer: noemliken, vor den pryss mynes Gades, dat he allene Godt ys vnnde blifft: // vnde vor de rechte eer Christi; noemliken, dat he sick suluen nicht hoeger hefft vthgegeuen, dan he was, dat ys, vor Gades Sone, vnnde vor den waren Messchiah, de van Godt tho einem Heeren vnnde Christum gemaket ys, Actu. ij. Vnnde hyrem [2]) ys he de Here tho prijss Gades des Vaders: Philip. ij. Solde Christus Jhesus hoeger bekendt werden dan he ys, tho vneere synes Vaders, dat were em gein ehre: sunder dat were em also als dem Vader wal ein vnehre [3]), Darumme dath he sick suluen der eehre anneme, de em nich tho queme. Dith betuget he suluen, seggende. So ick my suluen prijse (off eerlick make) so ys min pryss nichtes Joan. viij. V j v

A. P.

Jn yuwen lesten breff schriuen ghy [4]), dat ghy genes sinnes handelen vnd Disputeren willen. Vnde geuen vor, wo de gemeinte Christi de wyse nicht hefft noch kent, vmme vnder sick tho Disputeren vnde werren [5]).

Dith seggen ghy so hen, offt ghy darmede velichte yemandt mochten vorblinden, vnnde yuw yn den Bann thostaen [6]) mocht werden.

Vnde so jdt so were als gy seggen, so moeste darvth volgen,

1) Zie aanteekening 5 op bl. 345 boven. 2) Lees: „hierin" of „hierumme".

3) In het origineel: „... Vader: wal im vnehre Darumme ...".

4) Het hier volgende „genes sinnes" is ons „geenszins". Wat dien laatsten brief aangaat: het debat is volgens quat. T vij v ook schriftelijk gevoerd.

5) „Werren" is hier synonym met disputeeren: niet alleen het onder elkaar oneens zijn, maar ook het pogen om in datgeen, waarover men het oneens is, tot eene uitspraak te komen. „Wo" is „hoe".

6) „Toegestaan". Dus: „opdat u in (de aangelegenheid van) den ban ingewilligd, gelijk gegeven mocht worden.

wanneer yn der Gemeinte ein twist queme, so moesten vergan //
V ij r de nicht lichtuerdigen wolden bannen, vorwerpen, richten, vordoemen vnde thor helle wysen, Vnde de vpt alder willigest weren tho bannen, Richten, Wechwerpen, vordoemen vnde thor Helle wysen, de weren dan de Gemeente gebleuen. Hadden de Apostelen juwen Geist gehat, so hadden se den Disputerers Actu. xv. den mundt nicht tho gedaen off gestopt. Vnde welcker dan van beiden delen alder meist hadden vordoemet, de weren de gemeinte gebleuen: dewile se mit bannen solden vorwunnen [1]) syn.

Jdt were wal gudt, dat de gemeinte so vulkamen were, dat yn der gemente frede vnde einicheit ware, vnde gein twist, vnfrede vnde vneinicheit, noch Disputerent were. Auerst ick sorge dat gy gene vulkamener gemeinte koennen hebben, dan Christus vnd de Apostelen gehat hebben. Dar ys twist vnder gewest, Lu. xxij. Se hebben wal gedisputert, darumme dat se ghein Brodt mede genamen hadden: Mar. viij. Se hebben gerechtet vor de Werltlike Auericheit. j. Cor. vj. Paulus vnde Barnabas hadden einen harden stridt, vmme einen Mann off he werdich weer de Broederen mede tho soken [2]) edder nicht: Acto. xv. Vnnde de halffte der Gemeinte ys by nha
V ij v tegen de andere halffte gewest: // vnde dar ys ein grote Disputatie gewest: Act. xv. Vnde Stephanus Disputeerde: Actu. vj. Willen gy leuer seggen eine grote frage, Vnnde Stephanus fragede: so gennoecht my dar wal an, dat gy mit my also ock handelen, vnde noemen dat ock eine grote frage, off vele fragens, Gy weten nochtans wal, dat dit wordt gelt yn Nederlantsche sprake, Disputeren. Paulus Disputeerde Act. ix. xvij. xviij. xix. xx. Leest ock Mar. ix. xij.

Dat Paulus secht Tit. j. dat ein Bisschop sal mechtich syn tho vormanen yn der gesunde leer, vnd de tegensprekers vorwinnen off alse dar na steit, den mundt tho doen offte stoppen. Dath wil nicht wal sluten, dat men dat wil trecken vp de, de nuwerlde ynn de Gemeente gewest syn. Sunder sluth alder best vp do, de yn de gemeente weren, vnde wolden de besnydinge wedder ynuoeren, alse de dar [3]) Actu. xv. xvj. Gal. ij. v. Wente he secht Tit. j. dat se hele Hůse vorkeren, lerende dat nicht behoert vmme schendtlick gewin. He secht ock, Darumme straffen se ernstliken, dat se gesundt syn ynt geloue [4]), nicht achtende de Joedesche kallinge etc.

---

1) Lees: „vorwunners". 2) Bezoeken.

3) „Die daar", n.l. diegenen dáár in Hand. 15; diegenen, van wie ik zoo even (in quat. V ij r), die plaats uit de Schrift aanhalende, reeds gesproken heb.

4) Lees: „Daarom bestraf ze ernstig, (op)dat zij gezond (mogen) zijn in 't geloove".

Dit schluth jummers mehr vp de, de yn de gemeente gewest syn, dan vp de, de altijdt buten de gemeente gewest sijn. //

Hyrumme hebben gy recht, so holdet de leringe Pauli, bin ick V ij r
dan ein wedderspreker, so auerwinnet my, vnde stoppet my de mundt Tit. j. Als Christus syne weddersprekers dede, Matt. xxij. Vnde als de Apostelen eren weddersprekers deden Actu. xv. Dar steith nicht dat de tegensprekers off weddersprekers dar ersten affgesundert syn, Darumme do dith der gantzen Gemeente beleeffde [1]), als Actu xv steith, do beleeffde ydt ock denn weddersprekers de noch mede ynn de Gemeente weren, Hyrumme tredet de worde Pauli nicht vnder de Voethe. Latet ydt dan ock den anderen richten: Als Paulus leert, j. Cor. xiiij. Dusse worde Pauli tredet ock nicht mith Voethen. Moegen se nicht gelden, so schrappet se vth, beyde Tit. j. vnde j. Cor. xiiij.

Mach Paulus nicht gelden, so latet yuwe egen worde gelden, Vnd latet juwe egen worde ock war syn, vnnde holdet se, de gy yn yuw Fundamentboeck, vnde in de vorrede vp den xxv. Psalm, vnnde de schrifft de gy tegen my, van dusser sake geschreuen hebben.

Jn yuw Fundament Bock, yn der supplicatie latet se [2]) yuwe worde gelden. Het ys yůmmers ein vreden vnbarmhertigen, ya mehr dan Turckische Tyrannye, // sunder schrifft, sunder vorwin- V ij v
nen, so yammerliken, so vorueerlick, so vnbescheidenlick [3]) tho schoren etc. Juwen Ban maket yo nicht arger, dan dith tho schoeren [4]), maket ock war, dat gy darna schriuen: seggende. Wy begeren allene so vele barmhertigheit, dat wy moegen handelen vnde disputeren jnt apenbar mit alle gelerden so jw beleefft, want hebben se de warheit Gades vnde nit wy, so willen wy gerne gelert sin.

Holdet hyrinne yuw Wordt, maket yuw Wordt war. Ghy koennen yuw darmede nicht entschuldigen, dath ghy my erger willen holden dan de Werldt, wente gy schriuen met alle gelerden [5]),

---

1) Beliefde, behaagde. In 't origineel: „... steith Do ..”

2) Men leze als stond er: „yuwe worde, latet se gelden”. „In uw *Fundamentboeck*, in de Supplicatie (hoofdstuk 5 van dat boek, Menno Symons *Opera Omnia*, MDLXXXI, bl. 10 vg.), uwe woorden, daar neergeschreven, laat ze (laat die) gelden”.

3) „Onbescheiden” is „onverstandig”.

4) „Tho” is weêr gelijk aan het duitsche „zer” in zerreissen, verscheuren. Met den volgenden volzin is bedoeld: „(gij veroordeelt in die woorden uit het *Fundamentboeck* dat verscheuren zoo sterk. Welnu) maak (dan) uwen ban niet nog erger dan dat verscheuren, 'tgeen gij zelf zoo afkeurt; laat mij niet als gevolg van de door u uitgesproken uitbanning nog erger, nog onbarmhartiger dingen ondergaan dan die, welke daar door u zoo worden bejammerd”.

5) Men denke zich „met alle geleerden”, tusschen aanhalingsteekens.

dar ys nemandt buten bescheden. Bin ick ock recht gebannen, so moethen ghy my, der Werldt noch all gelick achten: Christus leert, dath men sodane holde als Heiden vnnde Toelners, Matthei xviij. Heiden vnde Toelners, hoeren noch mede tho de Werlt.

Noch begere ick: Holdet yuw Wordt, dat ghy schryuen yn de Voerrede yn xxv. Psal. also. Jck begeer anders nicht dat weth myn Herr myn Godt dan mit leuendige stemme tho leren vnde tho Disputeren, vp dat ick mochte vorwinnen offte vorwunnen werden. Het ys nicht noedich tegen my tho gebrukenn einig sweert, //
V iiij r want hebbe ick de warheit Jhesu Christi nicht, so wil ick se gerne gelert syn, Heb ick se, warumme lide ick dan alle dagen van degene de sick mith my des Christens namens beromen? Jck segge noch eins mit dat sweert des Goedtliken worts beger ick tho vorwinnen offte vorwonnen tho werden. Hyrmede berope ick my vor de gantze Werldt tho handelen tho leren tho Disputeren mit [1]) wem des gelefft, dath mach my nicht gescheen.

Maket nu dith yuwe Wordt war, holt yuw Wordt, dar gy doch Godt auer tho getůge geropen hebben.

Paulus secht ock, De anderen sullent richten j. Cor. xiiij. Mach dith nicht gelden, so latet yuw egen Wordt gelden, dat ghy my geschreuen hebben. Jesa. v. also. Willen [2]) nicht wys in vnsen egen ogen syn, noch by vns seluer vorstendich, dan alle wegen der Broederen geist vnde oerdel vnderworpen syn j. Cor. xiij. Wol wetende dat de ewige GAdes Warheit tegen alle valscheit vnnde Menschen vornufft ridderlick triumpheren, vnnde tegen alle vorkerde glose vthleggen synen Kroen dragen.

Holdet hyrynne yuw Wordt, vp dath ghy mit de ewige Warheit
V iiij v Gades, Ridderlicken triumpheren vnd de kron dragen // moegen. Vnde vp dat gy nicht menen, ydt sy genoch geholden, wanner ghy richten laten de schrifft van de stede Matt. xviij. so vormane ick yuw, yuwes wordes alle wegen, alle wegen [3]). Dessgeliken, dat gy dar beuoerens schryuen, Allen, ya allen schrifftgeloeuigen Gades Kinderen, willen gy ydt richten laten, De gy nu nicht richten, vngeloeuich tho syn, de latet ock vnse worde richten [4]).

Willen ghy yo nicht mit my handelen, so schriue ick hyr antwordt vp yuwe vnde yuwer medebanners, tegen sproeke: Dar soellen gy rum [5]) by vinden, vmme yuw antwordt dar vp tho schryuen. Hebben ghy darup antwordt: so schryuet yuw antwordt

---

1) „Mit" door mij ingevoegd. 2) Lees: „Wy willen".
3) Zie op deze zelfde bladz. r. 21 v. o.
4) „Laat nu hen, die door u zelven worden geacht geenszins ongeloovigen te zijn, ook over onze woorden oordeelen".
5) Ruimte, gelegenheid.

darup. Hebben gy gein antwordt, sunder moeten bekennen, dat gy auerwunnen syn: so schriuet hyr gein antwort vp.

Vnde so gy hyr vp, antwerdt schriuen, so latet my dann, myn antwordt dar ock wedder vp schriuen: darna ghy ock wedderumme. Vnde dith so lange, dat gy off ick, ein van beiden: bekent dat he vnrecht hebbe, Offte, dat wy an beiden syden, dat oerdel off gerichte der gemeenten [1]), dar vp begeren. Vnnde lath vns de gemeinten so vnuorstendich nicht achten, dat wy er [2]) dat oerdelen offte richten, willen nemen vnde offseggen: dat er Paulus gifft j. Cor. xiiij.

: B. G.

Gen. j. steit, yn dem anfange schoep Elohim, dat ys, de Goede [3]). V v[r]
Dewile dar steit, Goede: so betekendt dat, dat nicht de Vader allene geschapen hefft: vnde nha dem [4]) de Vader vnde Soene, nochtans ein Godt ys, so steit dar, schoep: vnde nicht schoepen. Also ock: Laet vns den Menschen maken yn vnse Belde, na vnse gelikenisse: Gen. j. Vnnde noch zu [5]), Adam ys geworden als ein vth vns, Gen. iij.

A.

Hyrmede geuen gy klar tho vorstan, dat gy mehr dan einen Godt willen hebben: Na den gy hyr mit dat wordt Goede: willen bewysen dat mehr dan ein Personen sy. Wath ys dat gesecht, anders dan, dar ys nicht allene Godt gewest ein schepper: sunder Goede sinth schepperen gewest: auerst dewyle dar steit, schoep: so sint se schepper, noemliken, mit malckanderen ein schepper gewest.

Vnde willen gy nit bewysen mit dat wort, vns? Dat dusse iij. mit malkanderen geschapen hebben, vnde synt alle ij scheppers: sunder heten ein schepper, darumme dat se malkanderen yn ein werck der scheppinge geholpen hebben? Js dith nicht juwe meninge? Js ock juwe meninge nicht? dat vnder dusse Goede, sy ein vnsterflick Godt: noemliken, de Vader: // vnde ein sterflick V v[v]
Godt, noemliken de Soene: nha vormeldinge yuwer leer van de Menschwerdinge?

Dar tho segge ick thon ersten, dat ydt nicht war ys, dat Elohim so vele gelt als Goede, vthgenamen dar ander worde bystaen de ydt vthwysen, dat dar van mehr dan van einen gespraken wert. Judic. vj. steit. So he Elohim ys, so wreke he sick. Dit steit dar

1) De éénige plaats in het *Vnderscheit*, waar van de gemeenten in het meervoud wordt gesproken. Zie de *Inleiding*, bl. 341, aanteekening 1 en bl. 355, aanteekening 4.
2) „Ihr" voor „ihnen"; haar.
3) Meervoud: „de Goden".
4) Naardien.
5) Daartoe.

allene van Baal, de wert dar Elohim genoemet, Vnnde dar steit ij mal yn singulari, est, vindicabit vel litigabit. Salmen hyr Elohim vordůtschen, Goede: so steith hyr. So he (noemliken, Baal) Goede ys, so wert he wreken off Kyuen. Js nu dese glose recht, so moth hyr vth volgen, dat dese Baal, sy ock mehr dan ein personlick wesent gewest: vnnde sy nochtans allene ein Affgodt gewest.

Also werth ock de eine Affgodt Chemos, genoemet Elohim, Godt: off na yuwe meninge, Goede, Judic. xj. Ock de ein Affgodt Baalberith: Judic. viij. Ock allene de eine Affgodt Dagon: Judic. xvj, j. Regum v. Ock de eine Affgodt Astoreth. iij. Regum xj. Ock de eine Affgodt Beelzebub. iiij. Regum j. Ock werth dusse name Elo-
[V vj r] him gegeuen einen Menschen allene, noemliken, Moseh, // Exodi iiij. vij. Ock den einen Semuel: j. Regum xxviij. Ock den einen Engel allene: Judic. xiij. Wath důncket yuw? Js hyr vth ock bewyset, dat Moseh mehr dan ein person is? Vnnde dat Semuel, mehr dan Ein person ys? Vnnde dergeliken mehr, Exodi xxxj. steith Dese (sint) dyne Elohim off Goede, de dy vth Egypten Lande geleidet hebben. Hyr bewysen de vmmestaende worde, dath men sal hyr seggen, Goede: Nochtans was dith allene ein Kalff. Hyr vor steith ij. Ezechiel. xxxij. Dath se gesecht hebben. Dith (ys) de Elohim off Godt, de dy vth EgiptenLande geleidet hefft. Also settet hyr by, de worde Deuter. iiij. ij. Regum vij. Wens Goede. hebben gegaen, etc. Dar van Huden [1]) gespraken werth. Josua iiij. steith. He ys de Hillige Goede. Salmen hir vth vorstan, Dat he sy nicht de eine hillige Godt allene, sunder vele hillige Goede? Dath sy verne. Sunder [2]) Josua wolde dem Volcke vorholden syne grodtheit, wo he mehr were dan alle ander Goede. Alse de Jsraeliten ock sprekenn vann ehr guldenn Kalff. Dusse (sinth) dyne Goede, etc. Exodi xxxj. De Eine Joseph werth ock vth Erbedinge
[V vj v] genoemet, HEren, nha dath Hebreesch Gene. xxxix. xlij. // leue, was Joseph darumme mehr dan Ein person? Vnde Joan. vij steit, Brutloffte sint geschen, yn pli [3]). Also beschet ock recht dat wordt, vns off wy: Gene. j. iij. xj. Dat Gene. j. steit, Laet vns den [4]) menschen maken: off, wy werden den Menschen maken etc. Dar vor steit, Gene. ij. Laet my, off ick werde em ein hůlpe maken. Also secht ock Dauid. Och leue lath vns vallen yn de handt des HERN, ij. Reg. xxiiij. Dit sulue wort steit j. Para. xxij. Aldus, ock leue lath my vallen etc. Hyr vth volget, dat dith wordt vns, off wy:

---

1) Hetzelfde als „heden". 2) In 't origineel: „Sumder".

3) „In plurali". Niet in Joh. 7, maar in Joh. 2:1 komt in de Vulgata nuptiae voor. Vreemd, dat Pastor dat vertalen wil: bruiloften zijn geschied („gesche(e)n" voor „geschehen"). 4) In 't origineel: „dem".

werth vmme der werdicheit willen gebruket, vor my, off ick. Also secht ock Daniel. Dat ys de drom, vnde syne vthlegginge willen wy seggen: Daniel. ij. Dar ys nochtans so vele als offt he spreke, syne vthlegginge wil ick seggen.

Ock vinden gy dese worde, vns, wy of dergeliken: nergent ander van Gade, dan dar, da he [1]) syne grodtheit solde apenbaren: alse ynt vulendigen syner Creaturen, domen em bilx [2]) solde bekennen, dath he were ydt alles, vnde mehr dan alles: do sprack he. Lath vns den menschen maken.

Do Adam ock wat syn wolde do sprack he. Sů [3]), Adam hefft gewest (off ys geworden) als ein vth vns Gen. iij. Vnde do de van Babel grot syn wolden sprack // he. We werden affstigen etc. [V vij r] Gen. xj. Vnde wat willen gy hyr mede bewysen, dewile beuoeren genochsam ys antekent, dat dith ein gebruck ys yn der Bibelen wat groth geachtet wert: dat wert vthgespraken offt ydt vele sy, Ock steit dar nicht dat dit wordt gespraken hebbe: de Vader tho den Soene. Ock nicht dat ydt de Soene tho den Vader gespraken hebbe, off der geliken. Dar steit ock nicht dat ydt mehr dan ein gespraken hebbe. Ock nicht dat he tho einen anderen gespraken hebbe. Welcker van de iij. Mennen ghy dat dith gespraken hebbe:

B. M.

Godt hefft ydt gespraken.

A.

Js dan yn dat wordt, Godt: nicht begrepen Godt alheel, mit allent wat de ware Got ys yn synen gantzem wesende?

B.

An sommige orden, auerst ynn sommigen orden wert ock de Soene Godt genoemet.

A.

Jck segge: dat de gantze gehele Godt darinne vthgespraken wert. Vnd de gantze gehele Got sprack. Lath vns den menschen maken, Gen. j. Vnde dewyle gein Godt mehr ys dan de Eine: Jesa. xlv. j. Cor. viij, etc. So hefft he tho nemandt ge-//spraken [V vij v] anders dan tho sick suluen. Hyrumme hefft dat Wordt, Godt sprack: dith alle vthgelecht, dath dith Wordt vns offte [4]) wy vmme der hocheit willen gespraken ys.

B. M.

Wo wal wy seggen, Allmechtige Vader, Allmechtige Soene, Allmechtige hillige Geist, so sint lykewol gein iij. Allmechtigen sunder ein Allmechtich ein ewich vngedeelde Godt, want de ein sunder

1) „He" is door mij ingelascht.
2) Billijk.
3) „Sehe"; zie.
4) In 't origineel: „wy: vmme".

de ander nicht ys. Noch ens wu wol segge ick, se ij substantien edder personen sin, so syn se nochtans in der krafft, werckinge, wille vnde in alles ein ewich vngedelde, almechtich wesent, natur, herlicheit, Geist vnde Godt, vnde mach de eine sunder den anderen nicht syn. Ja so de eine vorloechent wert, ys ock de gehele Gotheit vorloechent.

A.

War steit geschreuen, Almechtige Soene: Vnde war ys geschreuen, Almechtige hillige Geist? vnde dat allikewal gyne ij. Allmechtigen syn? Vnde dat de ij ein Almechtich Godt syn? War ys ock geschreuen, dat dre substantien ein wesent sy?

Nu volget van de geborte des Soens
vor allen geschapen dingen.

B. M. //

[V viij r] Wy geloeuen dat he dat wyse wort ys, dat suluen spreckt. Jck byn vortgekamen tho den munde des Alderhoechsten, do ick gebaren wardt, do weren noch deepten noch Water fonteinen, de HERE seluer hefft my ynt begintsel syner anschlege gebruket etc. Eccl. xxiiij. Prou. vij.

A.

Warmede willen ghy bewysen, dat de worde Prou. vij. van Christo Jhesu gespraken syn.

B. D.

Dat vorsta ick egentliken vp Christum Jhesum de dar is, de Wyssheit Gades Luc. vij. xj. j. Cor. j.

A.

Matt xj Luce vij steith, dat Jhesus secht. De wyssheit ys gerechtuerdiget van eren Kinderen. He secht nicht ick wyssheit byn gerechtuerdiget van mynen Kinderen. Dese Kinder der Wyssheit, sint sunder twyuel de kinder de dar vor benoempt sint, de beide sote vnde sur pipeden [1]), noemliken, Jhesus vnde Johannes, vnd de em gelick pipeden. Dese sint Kinder der wyssheit, als de Kinder des Vaders sinth, De den vrede annemen, Luce x. De de wysshait leeff hebben vnd annemen, vnnde ock darumme bidden: Jac. j. iij. Rom. iij. Dese rechtuerdigen de // wyssheit, gelick als Salomon [V viij v] dede iij. Reg. iij. Eccle. j.

Luce xj. steith, De wyssheit Gades hefft gesecht. Dith menen gy, geldt so vele als offt dar steit. Jck wyssheit Gades hebbe gesecht. Dith menen gy, darumme dat Mat. xxiij. steit, dat Jesus ock sodane worde gesecht hebbe.

---

1) Pipen, fluiten.

Hyr late ick Gades wyssheit, vngegloseert, Gades wyssheit, bliuen dat Gades wyssheit ys.

Dith sal nochtans by yuw gloseren vnd de schrifft vordreyen, heten moeten. Lu. j. steit, Jhesus sy voruůlt mith wyssheit, Noch steith dar. Jhesus nam tho yn wissheit. Dusse sulue wyssheit, holde ick vor wyssheit Gades, vnde dat dusse wyssheit Gades hebbe gespraken, dat wort dat Lu. xj. steit. Also dat Jhesus syn wordt, deser wyssheit Gades thogeschreuen hebbe: gelick als dat wordt Stephani, wert thogeschreuen, der wyssheit vnde dem Geiste: de yn em was. Als ock Salomon syn wordt der wyssheit thoschrifft: Prou. j, Vnde als Paulus syn Wordt off wercke der gnade Gades thoschrifft j. Cor. xv. j. Cor. j. steit. Wy predigen Christum gecrutziget, den Joeden eine ergernisse: Auerst den Greken eine dorheit: auerst den suluen beropenen, beide den Joeden vnde // den X j r
Greken (prediken wy) Christum eine Gades wyssheit vnde eine Gades crafft. Nu ys min verstant hyrinne nicht, dat Christus hyr eine ergernisse vnde dorheit genoemt werde, also ock nicht dat he Gades wyssheit vnd Gades crafft genoemt werde. Sonder dat weth ick wal, dat Paulus vnnde de anderen Apostelen, den gecrüceden Christum Predikeden, dat sulke prediken, de was den Joeden eine ergernisse ofte tho eine ergernisse, vnde den Greken (de wyssheit sochten) den was soelcke predike eine dorheit. Auerst den beropenen Joeden vnde Greken, den was soelke Predike, eine wyssheit Gades vnde eine krafft Gades. Vnde dat Paulus ynt ende des Capittels secht. De vns geworden ys van Gade (tho) Wyssheit vnd Gerechticheit vnde Hilginge vnnde Verloesinge. Werstat [1]) recht, willen ghy dit verstan, dat Christus dit geworden sy, syns wesens haluen, so were he ydt nicht tho voeren gewest, sonder were ydt geworden tho syner tydt. Auerst Paulus secht nicht, dat he de Wyssheit geworden sy, sonder he secht he sy vns geworden (tho) Wyssheit etc. Wat ys dat anders gesecht, dan dat he sy vns van Gade geworden, alsodanich, dat wy hebben durch en wyss-//heit, X j v
gerechticheit, Hilginge vnde verlossinge. Dit hebben wy alle dorch ein, Darůmme ys he dit vns, nicht sick suluen geworden [2]).

He ys sick suluen gene verloesinge, also ys he ock sick suluen nicht tho wyssheit. Wo kan dit dan de meninge hebben, dat he persoenliken suluen de wesentlike wyssheit sy? Vnde offt ick juw alrede tostunde dat Christus de wyssheit genoemt were vp all desen steden, als mit namen Mat. xij. Luc. vij. xj. j. Cor. j. so were

1) Misschien drukfout voor „Verstat"; misschien ook maakt de schrijver nog geen scherp en dus doorloopend onderscheid tusschen v en w.

2) Zie *Inleiding*, bl. 331, aanteekening 2.

darmede nochtans nicht bewyset, dat Christus ock were de wyssheit de Salomoni gegeuen was ij. Regum. ij. Eccle. j. Also were dar ock nicht mede bewiset, dat he de wyssheit ys, dar Salomon van sprecht Prouerbiorum viij.

B. D.

Wy geloeuen vnde bekennen ock, dat vnse Here vnd Heilant Jesus Christus, ys dat wort dat jm anuange was, by Godt, vnde Godt was dat wort Joan. j.

A.

Dese worde sint recht vnnde gut, Auerst yuwe nauolgende worde dringen dar vp, dat gy hyr mede beuesten, he sy ym anuange gewest, ein personlick Sone ock de Schepper suluen de den grunt
X ij r der // Erden gelecht hebbe, vnnde desulue sy dat wort genoemt. Daremme antworde ick also. Jck en dur vth minen egen gutduncken geen vngespraken wort dichten: dat nergent yn der schrifft stat. Nu vinde ick nicht yn de gantze Bibelen, dat darinne stat vann ein personlick wort, dat nicht einmal gespraken ys, noch inwendich noch vthwendich. Joannes Schrifft alle dingen sint dar dorch gemaket vnde sünder dat ys nichtes gemaket vann alle dat gemaket ys. Dewile Joannes Schrifft dat alle dingen dorch dat wort gemaket sint, vnde dat sonder dat wort nichtes gemaket sy, van alle dat gemaket ys, so moth ick yo Joanni geloeuen, vnnde so ick em geloeue dat nichtes gemaket en sy anders dan dorch dit wort, so moth ick yümmers bekennen, dat Joannes Schriue van dat sulue Wort, dardorch Hemmel vnde Erde, dat lecht vnde alles geschapen vnde [1]) gemaket js: vnde dar van stat Genesis j. Godt sprack, jt werde ein licht, vnde yt ys ein lecht geworden. Also stat dar vann allen geschapen dingen.

Godt sprack, jdt werde. Vnnde wat Godt gebot to werden, dat js geworden, als ock Psal. xxxiij. He hefft gesecht vnde se sint
X ij v geworden, he hefft gebaden vnde se sint // geschapen. Vnnde Psal. cxlviij. He gebot vnde se sint geschapen. Hyr stat dan Gen. j. Psal. xxxiij. cxlviij. Dat Godt dit wordt gespraken hebbe, dit geloeue ick dan, vnde geloeue hyrumme dat dit ein gespraken wort Gades sy, al werde ick darumme gebannen, Wente Godt sprack, ydt werde lecht, vnde ydt ys ein lecht geworden stat Gene. j. He sprack ydt werde ein vnderslach [2]) offt veste etc. Als he sprack, ydt werde, so ys jdt geworden. Wolde ick dan seggen, dat Johannes van dit gespraken wort nicht gespraken hadde, so wolde ick

---

1) In 't origineel: „alles vnde geschapen gemaket js".

2) Uitspansel. Eigenlijk: de zoldering, die den hemel draagt, boven welke deze zich bevindt.

darmede Johannem loegenhafftich maken vnde seggen darmede, dat Johannes dat gelagen hadde, dat he secht, dat nichtes gemaket sy sonder dat wort, van alle dat gemaket ys, na dem dat jdt lecht vnde alles, solde dan durch ein ander wort gemaket syn, dar Johannes dan nicht van solde geschreuen hebben, wente ydt ys apenbar dat Godt alles gemaket hefft dorch syn wort dat he sprack, seggende. Jdt werde Gen. j. Wente ick hape, ghy willen de schrifft yo nicht loechenen, de dar secht, dat Godt dit wort gespraken hebbe, dar dorch alles geschapen ys Gen. j. Psa xxxiij. cxlviij. Johannes schrifft, yn den anuange was dat wort Joann. j. Genesis j. stat yn den anuange Schop Godt Hemmel // vnnde Erde. Vort X iij r schrifft Johannes. Vnnde dat wort was by Gade, Joannis j. Genesis j. staet Godt sprack. Vnnde ydt wort ys by den de ydt spreckt, als van Elisa geschreuen stat, dat wort des HEREN ys by em. iiij. Regum. iij.

Joannis j. stat wider. Vnnde Godt was dat wort. Vnde Genesis j. stat, dat yt Godt sprack. Nu ys de spreker des wordes ein mit dat wort dat he spreckt, also ys de spreker suluen syn wort. Joannis j. stat vort Godt was in dem anuange by Gade. Also stat Genesis j. Dat Godt sprack, vnnde dar volget dan na, vnde ydt ys geworden. Dat alder erste werden, dat was de anuangh. Na dem dan nicht geworden ys, ehr Godt sprack, so volget dar vth, dat ydt wort was in den anuange, wente Genesis j. stat ock nicht, dat Hemmel vnnde Erde geworden sy sonder sprecken.

Vnnde Psal. xxxiij. stat, dorch dat wort des HEREN sint de Hemmelen gemaket, vnnde ehr herscharen, dorch den Adem synes Mundes, Darna stat in dem suluen Psalme. He hefft gesecht, vnnde se sint geworden, he hefft gebaden vnnde ydt hefft gestan. Vnnde Psal. cxlviij. He // hefft gebaden vnde se sint geschapen. Hyr vth X iij v volget, dat alle wat geschapen ys, dat ys dar dorch geschapen, dat Godt gebaden hefft dat ydt werden solde. Darûmme secht Johannes wider: Alle dingen sint dar dorch gemaket, vnnde sonder dat ys nichtes gemaket vann alle dat gemaket ys. Seht alsus kumt dan Johannes auer ein mit den Schrifften van der scheppinge Gen. j. Psal. xxviij. cxlviij.

B. M.

Welcker van alle de woerde, de Godt gespraken hefft, ys yn Marien gekamen?

A.

Jck wil juw ock ein dinck vragen, segt my dat, so wil ick juw ock dit seggen. Christus JESus secht, Selich sint de, de Gades

Wort hoeren vnnde bewaren dat Luce xj. Welcker wort sal men bewaren vann alle woerde de Godt gespraken hefft?

Auerst min antwort ys. Dat wort, dar Gott alle dingen dorch geschapen hefft, Joann. j. Dat Godt sprack Psal. xxxiij, Genesis j. Darmede he gebot (to werden) Psal. xxxiij. cxlviij. Seggende ydt werde Genesis j. Koennen gy dit nu delen dat dot, auerst ick dele ydt nicht, sonder weth dath logos off sermo, ys eine rede, vnde wil so nicht gedeelt sijn [1]). //

X iiij r B. M.

Gelyck de Vader ein ewich leuendich, Got ys aller dingen schepper, sonder anuanck sonder ende, de Erste, vnde de leste, also ys ock de, so van ewicheit vth dem Vader gebaren, ein ewich leuendich Godt aller dingen Schepper, sonder begin sonder Ende, de Erste vnde de leste.

Dat de Sone ewich ys, gelick de Vader ewich ys, lert de Schrifft mit vthgedrukeden worden, seggende syn vthganck ys van der Werlt her, vann den dagen der ewicheit Miche. v. Jtem in den anuange was dat wort Joan. j. Jtem dat van den anuange was. j. Joan. j.

Dat he mit dem Vader gelycke leuen
gehat hefft, vnnde gelicke
Got, aller dingen Schep-
per mit em js etc., dar
van wert hir na
volgen.
A.

Hir stat jo in genen van alle desen schriften, dat de Soene den Vader gelyck ewich ys. Van den worden Miche. v. wert hir na gehandelt werden. Van den woerden Joan. j. js gehandelt anders dan dat gy hir darmede willen besetten [2]). Gelick ewich: dar Joan-

X iiij v nes secht, jn den anuange; ick vrage jw //: was de Vader nicht

---

1) De bedoeling is: „kunt gij dit deelen, doet het; ik deel het niet, maar weet (in plaats van „weth" staat in 't origineel „wert"), dat logos of sermo enz." Bij dat „deelen" zal Pastor wel aan de onderscheiding tusschen de goddelijke en de menschelijke natuur in den menschgeworden logos hebben gedacht, zooals die in het Athanasianum vermeld wordt.

2) Met dezen volzin wil de schrijver zeggen: „van de woorden in Joh. 1 is (elders in deze Disputatie) in anderen zin gehandeld dan („dat" is overbodig) gij te dezer plaatse met die woorden wilt betoogen („besetten"). „Gelijk eeuwig"! terwijl Johannes zegt: „in den aanvang"; nu vraag ik u: was de Vader niet eerder dan „in den aanvang?" — De hier gelijk zoo dikwijls slordige interpunctie van het origineel is door mij nog al veranderd. Dáárin staat: „... besetten gelick ewich, dar Joannes secht, in den anuange, ick vrage jw Was ...".

ehr dan ynn den anuange? Vnde was de anuanck ock ehr, ehr de geschapen dingen anuingen tho werden Genesis j. Weren ock dage vor der Schepinge, dar gy Miche. v. vp trecken koennen. j. Joannis j. stat nicht, gelick Ewich, ock stat dar nicht, vor den anuange. Ock nicht, in den anuange, sonder van den anuange. Willen gy dit vp Christum verstan, so ys he nicht lenger gewest dan van den anuange der geschapen dingen, vnnde kan yo, alse dan, nicht anders verstan werden dan Joannis j. Auerst dat j. Joannis j. stat, wort des leuens, solde velichte by juw so vele gelden, als leuendige wort, darümme vrage ick. Js ock vnderschet tuschen wort des leuens, vnnde tuschen leuendige wort. Js ock vnderschet tuschen worde des ewigen leuens Joan. vj. Vnnde tuschen ewig leuendige worde. Js ock ein vnderschet tuschen worde deses leuens Acto. v. Vnde tuschen dese Leuendige worde? Dewile dan vele vnderschedes ys, tuschen verbum vite et verbum viuum, wort des leuens vnnde leuendige wort, so verfroeuwe ick my dat gy nicht koennen seggen, Johannis hebbe geschreuen, verbum viuum sed scripsit verbum vite, leuendige wort, sonder hefft geschreuen, wort des leuens, he schrift ock nicht // dat dith Wordt ewich geleefft X v r hefft. Ick late staen, wat hyr noch mehr vth volget.

B. M.

De Hillige Paulus verklaert de ewige geborte Christi vth den Vader, seggende He ys dat gebeelte des vnsehenliken Gades, de erstgebaren vor allen Creaturen.

A.

Col. j. noemet em Paulus, dath Belde des vnseenliken Godes, de erstgebaren aller Creaturen. De orsake warumme em Paulus noemet, den erstgebaren aller Creaturen: de settet Paulus darby, dar he vortan secht. Wente dorch em sint alle dingen geschapen, de yn den Hemmel vnd de vp erden sint, de seenliken vnde vnseenliken, ydt [1]) syn de stoele off heerscapien off Voerstendom off gewalt. Js nu Christus hyrmede nicht gemeint ynn den dele, als he dat Wordt yn dem anfange was, eer ydt fleesch geworden was: so willen dese worde tho nichte maken dat Johannes secht, dat sunder dath wordt nichtes gemaket off geworden sy, vann alle dat gemaket ys: offte de worde de Johannes dar schrifft, de willen tho nichte maken dat Paulus hyr secht: dat nicht syn mach. Hyrumme ys de meninge Pauli dat he sy (syner herkumpst haluen, vth den Vader) dat wordt, dat vor allen Creaturen gebaren off gespraken is. //

---

1) N.l.: „het mogen zijn" of: „hetzij" stoelen, tronen enz.

X v v B. M.

Ein ewich allmechtich leuendich Godt vth Godt: Mich. v. Psalm xlv.

A.

Mich. v. steit. Vth dy wert my ghan, to syn ein herscher Jsrael, vnd syn vthganck (ys) van den anuange, van de dagen der ewicheit. Hyr steith yo nicht, ein ewich Allmechtich leuendich Godt vth Godt. Van den xlv. Psalm wert hyr na gehandelt werden. Ghy hebben hyr beuoerens Mich. v. willen bewysen dat he den Vader gelick ewich ys. De anfanck off na juwe egen vordütschinge, de Werlt: ys yo nicht den Vader gelike ewicheit. De dagen seculi, der Werlt off ewicheit: de koennen ock nicht syn vor den anuanck gelick de Vader ys, wente de dagen hadden eren anuanck, Gen. j. Hadden gy hyr dat wort seculi, vordütschet, als gy dat wort secula: Heb j. vordütschet hebben: so stunde hyr beter concorderende, noemliken also. Van de dagen der Welrdt. Wente do ys de vthganck des wordes vth den munde Gades gewest, dar dorch Godt de werelt gemaket hefft. Dith secht de schrifft, dat Godt sprack dar dat Wordt Gene. j. Psalm. xxxiij. vnde ein hundert achtenveertich. Hoert doch wat Mich. v. vortdan steit, noemliken. Darumme
[X vj r] sal he [1]) se geuen // bess tho de tydt (dat) de barende baert, vnd de auerbliuinge syner Broederen, sollen bekerdt werden tho den Kinderen Jsrael. Vnde he wert stan vnde weiden ynn der krafft des HEren, yn voerhoginge des namen Jehouah (off des HEren) syns Gades. Hyr steit dat Jehouah off de HERE sy syn Godt, vnnde ynn dessuluigen krafft sal he weiden: vnde dat sal syn tho vorhoeginge des suluigen syns Gades namen, Sehet wo fynen bewyss bringen gy her vor, dat he den Vader gelich [2]) sy, dar doch yn den suluen bewyss beslaten ys, dat de Vader is syn Godt, vnnde dat he yn synes Gades krafft sal weiden, vnde nicht yn syn egen krafft. Vnde dat he solckes doen sal ynn vorhoeginge des namen syns Gades, Vnde dith sal by yuw ein bewyss heten, dat he Gade, noemliken, den Vader: gelick ewich sy, vnde dat he Allmechtich sy etc. Des geliken steit hyr dat he Broederen hebbe. Leue secht doch, heft Godt ock Broederen? war hebben gy solckes gelesen?

B. M.

Dat he mit den Vader aller dingen schepper is, vorklart Joannes thom ersten seggende. Alle dinge sint dorch em gemaket, vnde sunder em en is nichtes gemaket, vnd alles dat gemaket is. Jtem he weer ynn de werlt, vnde de werlt is dorch em gemaket, //
[X vj v] vnde Werlt hefft em nicht gekent. Hyr na ock Paulus, He hefft

---

1) „He" is door mij ingevoegd. „Hij zal hen overleveren, totdat enz.".
2) Gelijk.

alle dingen geschapen dorch Christum Jesum Ephe. iij. Col. [1]) j. Dorch den Soene, Hebr. j.

A.

Alle dingen synt dorch em, steith nicht dorch em: sunder. Dorch dat sulue, yn allen vp rechten Testamenten. Wente darmede wert weder vorhaelt, dat wort Joan. secht logos δι ἀυτῶ per ipsum, scz [2]), sermonem: dorch de sulue rede off dorch dat sulue, noemliken, dat sulue wort. Vnde dit heth dan, dorch den Soene: Wente de Soene is dat wort syner herkumpst haluen vth den Vader den schepper vnnde dat dar he dorch scheppet is nicht allens [3]).

B. M.

Dusse dorch welcke alle dingen geschapen syn, ys ock de schepper suluer, gelick Paulus mit vnwedderspreckeliken worden antücht, vth den Psalm seggende. Tho den Soene sprack he, Vnde du Here hefst yn den anuanck den grundt der Erden gelecht, vnd de Hemmelen syn de wercken dyner handen, se werden vorgaen, du auerst blifst etc. Psal. hundert vnde j. Hebre. j.

A.

Dat wordt, tho den Soene sprack he, steith nicht vp dusse stede, dan gy setten se // vth yuwen Hoeuede darby, by de worde, du [X vij r]
HERE etc. Vnde also wolden gy hyrmede tho nichte maken de worde, Jes. xliij Also secht Jehouah i [4]) ens, non entes, de dar ys, nicht de dar sint) dyn vorloeser vnde dyn schepper vann Moder lyue, Jck Jehouah do ydt alle, ick allene strecke de Hemelen vth, ick strecke vth de Erden sunder einen hülpen. Vnde Josa. xlv. Jck Jehouah vnd gein mehr, anders dan ick (is) gein Godt, ick werde dy vmme gordelen vnde du hefst my nicht gekent. Vp dat se van der Sonnen vpganck vnde van eren neddergancke werden bekennen, dat nicht is (off gein is) behaluen ick, ick Jehouah vnde gein mehr, De schepper des lechtes, vnde schepper des Dusternisse, de maker des fredes, vnnde schepper des quades (off quellinge) Jck Jehouah do dith alle. Vnde darna ynt sulue. Jck hebbe de Erden gemaket vnnde hebbe den Menschen dar vp geschapen, ick, myne hande hebben de henden vth gestrecket, vnde alle eren heerscharen hebbe ick gebaden. Jck hebbe em vpsthan laten yn gerechticheit etc. Noch steit dar. Also secht Jehouah de Schepper der Hemmelen, he is, Godt de schepper der Erden vnde de se gemaket, he hefft se bereit, he hefft se nicht vergeues geschapen, tho bewanen

---

1) In 't origineel: „Cor. j". Bedoeld is echter Col(oss.) 1:16.

2) Scz voor scilicet.

3) Ook quat. P viij r, Y j r, Cc iv v. „All eins", geheel hetzelfde.

4) In plaats van „i.", d. i. id est, zie quat. J j r, L viij v, M v v, staat hier in 't origineel: „(j."; het haakje vóór j is daar bedoeld als aanhalingsteeken.

[X vij v] hefft he se geschapen: Jck // Jehouah vnde gein mehr. Vth alle dussen worden ys klarer dan de schyn sulue, dat Jehouah [1]) is allene Schepper vnnde gein mehr vnde ock nemandt mith em. Nu ys lichtliken tho bewysen dath de Vader ys Jehouah, vnde nicht de Sone. Wente Mat. ij. werden de worde Mich v. vp den Sone vorstan, vnd gy vorstan datsuluen vp den Soene: vnde dar steit dat Jehouah sy syn Godt. So dan Jehouah ys ein Godt des Sons, so volgt darvth geweldichlick, dat de Soene is nicht Jehouah, sunder de Vader ys Jehouah. De worde des xvj. Psalm, lecht Petrus also vth, dat se de Soene gespraken hebbe, darvth volget dan, dat de worde Dauids gelden so vele als off de Sone (noch synde yn de lenden Dauids Actu. ij.) sprack. Jck hebbe den Jehouah altydt vor my geset etc. Vnnde Psalms ij. steit, Weder den Jehouah vnde wedder synen gesalueden off Christum. Hyr van steith Actu. iiij. HERE, du Godt, de Hemmel vnnde Erden vnnde de See, vnde alle wat darynne ys gemaket hefft, de du gesecht hefft dorch denn mundt Dauid dys Kindes. Warumme hebben de Heyden gegrimmet vnnde de Voelcker hebben ydelen dingen gedacht?
[X viij r] De Koeningen der Erden syn vpgestan, // vnnde de Foersten sinth by ein gekamen, wedder Jehouah offte den HEREN, vnnde wedder synen gesalueden off Christum. Wenthe se sint yn der warheit vpgesthan, wedder dyn hillige Kindt Jhesum, dat du gesalfft hefft etc. Wer kan loechen, dar hyr de Vader allene, wert genoemet: de Schepper, ock de Jehouah: de syn kindt Jhesum gesalfft hefft Act. iiij. mith den Hilligen Geiste vnde mit kraft Actu x. Syn Kindt dat he gesalfft hefft, ys yo gewisse ein ander dan he suluen, darvan dat Kindt gesalfft ys.

B. M.

Dat he gelike leuen mit den Vader gehat hefft is vnwedderspreklick, vnnde thom ersten Johannes de Doeper: Na my kumpt ein man, secht he, de vor my gewest ys, Joan. j. Wath dan als gy seen sollen den Soene des Menschen vpklemen dar he erst weer? Joan. vj. Jtem, eer Abraham worde bin ick Joan. viij. Jtem Vader vorklar my mit de klarheit, Joan. xvij. jtem Paulus. We is de vpgeklommen is, dan de erstmal nedergedeilt is Eph. iiij jtem als he yn Goedtlike gestalt weer, heft ydt ver [2]) genen roeff geachtet Godt gelick tho syn, Psal. ij.

A.

Js dit wal bewyset, so ys de Vader altho junck geworden dorch
[X viij v] dese sproecke, // bedenckt wat gy bewysen, Joan. j. Js bewyset

1) In het origineel: „... de sulue schijn, de Jehouah is ...".
2) Voor geenen roof.

dat de Sone vor Joanni gewest is, vnde na yuw vorgeuen vnde geliken, so hefft de Vader vor Joanni geleefft vnnde nicht mehr [1]). Vnde Johan. vj. Js bewyset dat Christus erst, eer he vp Erden sprack, yn den Hemmel was: Vnde na yuw bewyss, so hefft de Vader nicht lenger geleuet, dan so lange, dat he hefft wal [2]) lenger geleefft, dan do Christus van em vp Erden quam. Vnde Joan. viij. ys wal bewyset, dat de Soene vor Abraham was, vnde nha yuw bewyss, so heft de Vader nicht lenger geleuet dan een tydtlanck vor Abraham. Vnde Joan. xvij. is bewyset, dat de Soene hefft eer off klarheit by denn Vader gehat, vor de Werlt geschapen, was: vnde na dith vorgeuen, so solde de Vader nicht lenger geleuet hebben, dan ein tydtlanck vor der Werlt scheppinge: auerst wo lange tho voeren, dat were noch nicht bewiset. Vnnde Eph. iiij. ys bewyset, dat Christus vor syner Hemmeluart hefft gedaelt, beneden affgestegen, yn de vthterste delen der Erden: vnde nha dith yuw bewyss, so hefft de Vader al geleefft, eer Christus quam ynn de vtherste delen der Erden. Sehet lenger setten ghy des Vaders leuent nicht, dewile gy mit desen schrifften willen bewisen, dat de Vader // vnnde Sone gelick leuent gehat hebben. Y j r
Wente de schrifft druckt gene egen tydt vth. Wu oft Phi. ij. al schone yuwe meninge hadde, so wert dannoch [3]) jn den woerden gene lenger tyt vthgedruckt, dan vor de menschwerdinge. Hyrmede en segge ick nu noch nicht, oft Christus min of mehr, geleft hebbe: sonder allene segge ick, dat in desen schrifften geen lenger tyt, clarlicken vthgedruckt of vthgespraken ys. Ock roeren dese sproeken alle eins [4]) vann de tydt des leuens Christi, vele myn van de tydt des Vaders leuent.
Ock mene ick, dat gy wal thostaen: dat de Sone nicht in den vlesche was vor Joanne Joan. j. vor Abraham Joan. viij. to voeren in dem Hemmel Joan. vj. vor der Werlt grunt jn eren off herlicheit eder clarheit Joan. xvij.

Wat was he dan tho voeren? Jck geloeue dat he [5]) was tho voeren dat wort, dar alles dorch geschapen ys Joan. j. Gen. j. Psalm. xxxiij. cxlviij. Werstat [6]) dit dan, als ick altyt hyr voer gesecht hebbe van dat wort. Auerst vp dat wort Joan. xvij. segge ick so vele mer, dat nicht allene (ick segge allene) dat wort gehat heft gloriam, dat ys, ehre of herlicheit, eder clarheit: sonder ock

1) Slechts een tijd lang vóór Johannes, niet langer, niet eeuwig.
2) Misschien te lezen: „wat"; eenigen tijd langer, vroeger,
3) „Dennoch", toch.
4) „Geheel eveneens". Zie bl. 533 boven, aanteekening 3.
5) In 't origineel: „dat was he".
6) Voor: „Verstat". Zie bl. 527 boven, aanteekening 1.

yn de verseninge Gades [1]), ys heerlick by dem Vader gewest: als
Y j r Petrus secht. Mith den durbaren Blode, alse des vn-//bestrafeliken vnde vnbesmeteden Lamme Christi, vorsehn vor de gruntleginge der Werlt j. Pet. j. Welcker wert ock genoemt gedoedet van de gruntleginge der Werlt, Apo. xiij. Vnde als Paulus secht van Gades vorsate also. Na sijn egen vorsate vnde genade, de vns gegeuen was ynn Christo Jesu vor de ewige tyden ij. Tim. j. Vnnde noch Gelyck he vns yn em verkaren hefft, ehr de grunt der Werlt gelecht was Ephe. j. Wo dunckt yuw? stunde van Christo geschreuen, dat em genade gegeuen were vor de ewige tyden, vnnde verkaren were, ehr der Werlde grunt gelecht were, solden gy dat nicht vor yuw bewis nemen? Solden gy nicht seggen, do em wat gegeuen ys, do hefft he ock gewest, vnd do he verkaren ys, do hefft he gewest. Ock dar dat ewige leuent belauet ys vor de ewige tyden Tit. j. Solden gy nicht wal seggen, den wat belafft ys, de hefft ock gewisse gewest, do ydt em belafft ys. Nochtans achte ick, vnser nergen ein [2]), sy gewest, vor de ewige tyden, noch vor der Werlt, anders dan yn Gades vornemen, Rom. viij. ix. He noemt dingen de nicht syn als offt se syn, Romano. iiij. Wo vele mehr wert genoemt dat ys, off ock gewest ys, wo wal ydt nicht gewest
Y ij r ys, yn sulcker ge-//stalt, als vp ein tydt, dar ydt yn synem lyfliken wesende ys, als dat wordt dar ydt vlesch geworden was.

Dat neder dalen yn de vtherste delen der Erden Ephe. iiij. kan yo nicht verstan werden, anders dan vp syn begrauinge, Als dat Mathei xij. wert genoemt int herte der Erden. Ten were sake dat men syn neder stigen tor Helle dar by verstan wolde, als dit soemmige gebruken.

A. [3])

Philip. ij stat, gestalt Gades, welcker ys nicht so vele gesecht, als Godt suluen, ock nicht so vele als, he ys euen dat sulue dat Godt ys. Wente gy wethen wal, dat [4]) dit Wort, gestalt auer de [4]) Duuen off lyflike gestalt der Duuen Luce ij. ys nicht suluen eine Lyflike Duue. Vnde dar sick Christus yn [5]) ein ander gestalt apenbarde,

1) „In de voorziening" (het voornemen) Gods. Alleen daarin heeft volgens Pastor het Woord van eeuwigheid bestaan. Zie het volgende.

2) „Dat nergens een onzer ...".

3) Ook in het laatst voorafgaande is Pastor aan het woord. De „A." is hier dus overbodig.

4) Men leze: ... dat dit woord gedaante (de komma vóór „gestalt" geldt hier, gelijk dikwijls in het origineel, als aanhalingsteeken), van of ten opzichte van duiven gebezigd, of de uitdrukking „lichamelijke gedaante der duiven", Luk. 3, niet zelf eene lichamelijke duive (is) aanduidt.

5) „Yn" is door mij ingevoegd. Maar „ein ander gestalt" kan ook een tweede accusativus (naast „zich") bij het werkwoord openbaren zijn.

do was he gen ander Mar. xvj. Do he de gestalt des Knechtes annam, do blef he [1]) allikewal de Here Phil. ij. Dit segge ick darumme, dat gy dar vth moechten verstan dat dit wort, gestalt, ys so vele als figur gedante, belde of gelickformich. Dar van Paulus secht, dat wi ock solden auergestaltet werden in dat sulue belde ij. Co. iij. Vnde secht ock als ick gelick gestalt werde sinen dode Ph. iij. Noch secht he gelyck gestalt den belde syns Sons Ro. viij. // Alsus gelt dat wort, gestalt Gades: nicht mehr dan Y ij v
gedaente off biltnisse Gades. Also secht de schrifft, dat he was ein belde Gades: Col. j. Paulus secht ock nicht, dat he de gestalt af gelecht hebbe (als gy in den Banbreff [2]) schriuen) sonder he secht allene, dat he sulckes nicht als einen roef geachtet hefft: Jck hape ock dat gy koennen wal verstan, dat Paulus settet dar na dat wort, Gade gelyck syn: vor dat wort, yn gestalt Gades synde. Vnnde de meninge Pauli ys. Oft wy sodannich alrede geworden weren, als wy solden syn, noemliken, na Godt geschapen Ephe. iiij. Gelyck gestalt den Dode Christi Philip. ij. in de gedante off Beldtnisse Gades, vnnde gelick gestaltnisse des belde Gades Genesis j. So solden wy Christo gelyck gesinnet syn, achten sulckes nicht als einen roef, dat wy Gode gelick weren, yn de beltnisse of inwendige gestalt sonder wy solden vns den nederigen gelick yn gestalt holden, nemen an, de nederigen gestalt, achten einen anderen mer off hoeher dan vns sůluen. Wente also dede Christus, do he sick mochte hebben tor tafelen denen laten, do dende he tor tafelen Luc. xxij. do was he nochtans in de gestalt Gades off Gade gelick in de beldtnisse, auerst dat achtede he nicht als einen roff he nam sick des nicht an, verhoff sick ock // nicht, all was he Y iij r
de Her vnde mester, he nam sick der hocheit nicht an, sonder he nam sick der nedericheit an, yn syner hocheit, nam an des knechtes gestalt, vnde dende Matth. xx. Mar. ix. x. Lu. xx. He dende tor tafelen Lu. xxij. he wusch den anderen de voete Joan. xiij. he was yn de gelikenisse Gades: auerst dat achtede he nicht als einen rof, nimt sick des nicht an, sick darna to holden wat grot geachtet to syn, sonder ys dar yn de gelikenisse der menschen, in de gedaente des menschen gewest Ph. ij. jn de gelikenisse des flesches der sünden Ro. viij. de menschen de flesch der sünden hebben, de solden bilker [3]) votwasschers syn dan Christus. Dar dan Paulus ersten secht gestalt Gades, dar settet he jn den jegendel, gestalt des Knechtes, wo wal he was Here vnde blef

---

1) „He" eveneens door mij ingevoegd.
2) In 't origineel: „Bambreff".
3) Billijker. In 't origineel: „bilken".

Here. Vnde dar he Erst secht, Gade gelick, dar settet he in den yegendel, gelikenisse der menschen. Hyrümme wolde men dit důden vp de menschwerdinge Christi, so wolde men hyr mede de gantze menscheit loechen. Wente he were dan gen mensche geworden, sonder he were slichtes ġeworden to sulck eine gelikenisse der menschen vnd to sulke gestalt als ein mensche, dat ys, sulke gestalt recht oft he ein mensche were, dat he nochtans nicht gewest were, wanner dit van de menschwerdinge gespraken were.
Y iij v Sonder nu spreckt // Paulus van de tydt do Christus rede [1]) mensche was, vnnde vns ein exempel off vorbelde gaff, Joan. xiij. Wo he do gedan hebbe, noemliken also, de gestalt Gades, darinne he Gade gelyke was vnde bleff, als eine gestalt Gades off Belde Gades, de achtede he nicht als einen roff, sonder verklende off ontledigede sick suluen, dat ys (als Paulus dar na secht) verotmoedigede sick suluen, wente he helt nich vele van sick suluen vmme der gestalt off beltnisse vnde gelikenisse Gades willen, sonder helt weinicht van sick suluen, He leth sick nicht denen, als eine de enige gelikinge mit Gade hefft, vnde sick van GOdes wegen mach denen laten: welcken denst men GADE suluest de em gesent hadde darmede dede Joan. xiij. Sonder he helt sick nederich, deende, als der menschen gelikenisse vnde gestalt (welck js ens sundigen flesches gestalt) to behoert, den anderen to denen de hoeger syn in de beltnisse Gades, also stat dar vort an. Gehorsam geworden tho dem dode, tho dem Dode des Crůces (darůmme secht he) hefft em Godt verhoeget vnde hefft em einen namen gegeuen, de bauen alle name ys, dat alle kne boegen yn dem namen Jesu, de Hemelschen, vnde erdeschen, vnde de vnder erdesschen vnde alle tungen belien dat de Here (ys) Jesus Christus tho herlicheit //
Y iiij r Gades des Vaders. Merckt hyr, dat em God verhoeget hefft, vnde mit den hogen namen begauet hefft. Hyrümme ys dit ein gegeuen name vnde er off kneboegen, darmede he yn onderbugen bekent wert vor einen Heren [2]), vnde dat dit sal syn tho prys off herlicheit Gades des Vaders, de em also verhoeget vnde begauet hefft, vnde de em tho einem Heren vnde Christus [3]) gemaket hefft, Act. ij. vnde hefft em gegeuen alle gewalt yn Hemmel vnde Erden Matt. xxviij. Vnde hefft em geset to einem Richter der leuendigen vnnde der Doden Actor. x. De sine viende tho eine votbanck syner Voete leggen wert Psal. x. Mat. xxij. etc. Vnde alles vnderworpen hefft

---

1) Alreede.

2) De eer of kniebuiging, waarin hij van de zijde der menschen in hun zich nederbuigen voor Heer wordt erkend: Filipp. 2:9—11.

3) In 't origineel staat: „eim (voor: einem) Heren vnde Christen".

j. Cor. xv. Den suluen Vader sal he na der vpstandinge, dat ryke weder auerleueren, vnde dan suluen den Vader vnderdanich syn j. Cor. xv.

B. E.

Nemant varet thom Hemmel, dan de dar aff gekamen ys, noemliken, des Menschen Sone de jm Hemmel ys.

A.

Dat js ock recht, auerst ick dencke, dat ghy dencken nicht eins vp dat wordt de ym Hemmel ys, dat dit vthdruket, wover dat dith van em gespraken sy, noemliken, so veer, als dat streckt dat he aldo rede in den Hemmel was, auerst syn vthwendige person mit lyff vnnde Sele // was dar yegenwordich vp Erden: dat koen- Y iiij v
nen gy nicht loechen. Nu was nochtans yn den Hemmel, dat dar vth gekamen was van den Vader, verstat dat, so moegen gy mer verstan.

B. M.

Dat he mit dem Vader sonder begin, vnde sonder ende ys, malet Paulus af dorch Melchisedec. Heb. vij.

A.

Heb. vij. stat yo nicht mehr, dan dat Melchisedec sy den Sone Gades geliket? Wat willen ghy nu hyr mede bewysen. Willen ghy hirmede bewisen, dat de Sone Gades mit dem Vader sonder begin, sonder ende ys, so moten gy ersten bewisen dat Melchisedec ys sonder begin, sonder ende, mit dem Vader. Vnde dat gy seggen vp ein ander stede, dit sy van de Menschwerdinge [1]) gespraken, vnnde nicht van dat Wort vor de menschwerdinge. Js dat war, so ys syn anuangh yo beschreuen Mat. j. ij. Luc. j. ij. so ys ock dat ende syns leuens beschreuen, Mat. xxvj. xxvij. Mar. xiiij. xv. Luce. xxij. xxiij. Joann. xviij. xix. Hyrümme konnen gy wal lichtliken wat bewysen, den, de ydt vort geloeuen, darûmme dat gy also seggen.

B. M.

Dat he mit dem Vader de erste vnde leste js // getucht de hillige Y v r
geist, mith hellen worden, seggende. Jck bin de anfange vnde dat ende, de erste vnde de leste: Apo j. ij. xxij.

A.

Hyr setten gy iij. Cap. tho yuw bewiss, dat derde neme ick, vnnde schla dar mede nedder yuwen vorstandt ynn de Erste ij. Cap. Wente Apoc. xxij. steit, dat de Engel, de nicht wolde angebedet syn: de hebbe gesecht. Jck bin α. vnd ω. de anfanck vnde dat ende, de erste vnd de leste. Leue vorklart my wal, wo dat ick vorstan sal: dath dusse Engel de sick doch nicht wil anbeden laten

1) In 't origineel: „Menschuerdinge". Een regel verder: „menschwerdige".

secht. Jck bin α und ω. de anfanck vnde dat ende, de erste vnnde de leste. Als gy dith wal vorclart hebben, so werde ick wal lichtliken vorklaren, wo, vnde yn wat maneer, dat Christus de erste vnde leste ys.

B. D.

He ys de erste vnd de leste: Apo. j. welcke worde syne ware Godtheit genochsam beuestigen Jsa. xliij. Wente dar redet Godt also, Jck bin de erste vnde de leste.

A.

Jck hebbe hyr vp beuoerens geantwordet. Auerst dewile gy hyr by setten Jesa. xxxxiij. so mot ick noch antworden. Jesa. xxxxiij. Jck bin de eerste vnd de leste vnd behaluen ick, is geen
Y v[v] Godt. Js nu juwe // meninge, dat Christus synes suluen Persons haluen, so danich ein erste vnde leste ys, dat gein Godt is behaluen Christus, so wert dar mede de ware Godt, de Vader affgeset. Auerst is yuwe meninge, dat Christus ock genoemet werde, mith einen namen de den waren Gade thokumpt: darumme dath de ware Godt yn em is, offte syn wordt in em hefft: so ys ydt gut. Vorstan gy nu de Godtheit Christi, als ick hyr tho voeren gesecht hebbe: so moegen ghy ydt wal vorstan, dat he sick darmede gemeint hebbe, nha der Godtheit. Ghy vinden doch auerfloedich ynn der schrifft, dat sommige personen genoemet werden, dath dar van se einen deel ynn sick hebben. Judicum ij. Alse Engelen off Menschen, de einen deel van Godt, noemliken, syn Wordt yn sick hebben: de werden dan van des deels wegen, Godt genoemet. Alse de, de ynn Gades stede stan: vnde spreken vann Gades wegen, recht off Godt suluen spreke. Also sprack de Engel Gades. Jck byn de Godt Bethel etc. Gene. xxxj. Noch sprack de Engel, recht off he Godt suluen were: seggende. Vor mennich foldigende wil ick dyn Saet vormannichfoldigen: Gen. xvj. Vnde noch. Vnd de Engel Gades hefft geropen van dem Hemmel, vnde hefft er ge-
[Y vj[r]] secht. // Agar wat is dy? en fruchte[1]) nicht, wente Godt hefft vorhoert de stemme des Kindes yn der stede dar ydt is. Stant vp vnde nim dat Kindt, vnde holdt dat mit dyner Handt, wenthe ick wil ydt tho ein groth Volck maken: Gene. xxj. Dith leste wort, ick wil ydt tho ein groth Volck maken: kumpt Gade tho. Also sprack ock de Engel. Jck bin α. vnde ω. de anuanck vnde dat ende, de erste vnde de leste: Apoc. xxij. Also sprack ock Christus, Jck bin de erste vnde de leste, Apoc. j.

B. G.

Apoc. j. steit, Suhe, he kumpt mit den Wolcken, vnnde ydt wer-

1) Vrees.

den em seen alle ogen vnde de yn em gesteken hebben, vnde ydt werden sick bewenen auer em [1]) alle geslechten der Erden, Ja, Amen.

Jck bin dat α. vnde dat ω. dat ys, de anfanck vnde dat ende, spreckt de Here, de dar is, vnd de dar was, vnd de dar kumpt, de Almechtige.

A.

Wanneer Johannes vorgeten hadde, dat wordt, Amen. Vnde hadde darmede, syne ersten reden nicht beslaten. Vnde hadde ock by de lesten, nicht gesecht: spreckt de HERE. Alse ein de důdtlicken vnderschedet, dat dit leste wort, ein ander sprecket, dan de vor geendigeden redde [2]): so solden ghy hyr vele auer thon done maken, // dan nu is ydt genoch vnderscheden, dat hyr vp [Y vj v] nicht noedich ys tho antworden.

Ock hefft Johannes dar vor, ynn syne groetinge, desen namen, de dar ys, de dar was, vnd de thokůmpstich is: vnderschedeliken, dem Vader gegeuen: seggende Genade (sy) yuw vnde frede, van den de dar ys, vnd de was vnd de thokumpstich ys; Vnnde van den Soeuen geisten, De vor synen stoele sint: Vnnde van Christo Jhesu, de ein truwe getüge, de erst gebaren vth den doden, vnd de Foerste der Koeningen der erden (is). Wente hyr ys de Soene besonder genoemet.

B. D.

De Prophete Jesaias hefft van em gewyssaget vnde gesecht also, dat he mit synen Naman [3]) solde genoemet syn Emanuel dat ys, Godt mit vns Jesa. vij.

A.

Jmmanuel ys wal so vele gesecht, alse: Godt mit vns. Auerst dar vth volget nicht, dat de den namen hefft, sy de sulue Godt, de mit vns syn sal: so wy mith em syn: ij. Para. xv. Alse Samuel, is ock so vele gesecht, als syn nam (is) Godt. De meninge [4]) ys nochtans nicht, dat Samuels name sy Godt: sunder sin Name, dar-van [5]) de Moder dith Kindt gebeden hadde, were Godt. Vnde Jtthiel ij Ezech [6]) xj. dat // ys, Godt mit my: Auerst Jtthiel was suluen nicht [Y vij r] de Godt de mit em syn solde. Ock steit van dith Kindt Jesa. vij. Eer jdt Kindt weet dat quade vorworpen vnnde dat gude vorkesen, leue, wat is dat gesecht Js dath gesecht, Eer Godt weth? Dath sy verne.

B. G.

Nemandt en mochte de Weeth Gades voranderen noch vorbeteren, noch vuldoen: he en were dan Got, Mat. v. Heb. ix.

---

1) „Em" ingevoegd.
2) De (even) te voren geëindigde redenen.
3) Lees: „Namen".
4) In 't origineel: „menige".
5) In 't origineel: „dae van". Bedoeld is: „de naam van Hem, van Wien . . .".
6) Lees: „ij Esra", d. i.: Nehemia 11 (vers 7).

A.

Warinne hefft Christus de Wethe Gades vorandert off vorbetert? nha dem he suluen secht. Jck spreke nicht vth my suluen, sunder de Vader de my gesent hefft, de hefft my ein gebodt gegeuen, wath ick seggen vnde spreken sal, Johan. xij. He hefft dorch den Soene gespraken, als he beuoerens sprack dorch Mosen vnnde de Propheten Hebr. j. War is de schrifft dar gy mede bewysen, dat he Godt moth syn, de der Weth vulldoen mach? Hyr spreken gy, recht off Godt solde noch einen Gade, eine Weth gegeuen hebben, vul tho doen.

B. G.

De nicht mer is dan ein puer mensche, de kan mit syn menschlike bloet nemant salichmaken noch reinigen.

A.

[Y vij v] [1]) Wen sal ick hir geloeuen? juw off Paulo? // Paulus secht, de mensche Christus Jesus sy desulue midler, de sick suluen gegeuen hefft tho eine vorloesinge vor vele j. Tim. ij auerst na yuwen reden most men seggen, de Godt Christus Jesus.

B. G.

Myn Vader wercket vnde ick ock Joan. v.

A.

Christus secht ynt sulue cap. dat em de wercke gegeuen syn van dem Vader.

B. G.

Wath de Vader doet, dat doet ock de Soene.

A.

Jhesus secht auerfloedich, dat em solckes gegeuen sy, vnde dat he ydt nicht vth sick suluen do Joan. v.

B.

Ock wert Christus Jesus yn der schrifft genoemet, ein ware lecht vnde dat ewige leuent, welcker beide namen allene Gade thokamen, Joan. j. viij. xiiij.

A.

War is ydt geschreuen dat de twe nhamen Gade allene thokomen? Offte is jdt genoch wo gy ydt men [2]) seggen? Christus Jhesus secht Joan. xij. dat des Vaders gebodt sy dat ewige Leuent. Vnde Joan. xvij. dat de erkentenisse sy dat ewige leuent Joan. j. xiiij. steith, Christus sy dat Leuendt: Auerst dar steith nicht, dat
[Y viij r] he dat ewege // Leuendt sy: wo wal ick wal tholate, dath ydt yn

---

1) Opmerkelijk is het, dat Pastor het verwijt niet afwijst, als hield hij Jezus voor niet meer dan een „puer mensche".

2) Maar, slechts.

em ys j. Johan. v. Ock secht Christus. Ghy sinth dat lecht der Werldt, Matthei v. Sinth se gein waer Lecht gewest, so moegen ghy seggen: se sinth ein Valsch off loegenhafftich Lecht gewest.

B.

Desgeliken tůget ock, vnnde leert vns de schrifft, yn Christum Jhesum tho geloeuen. Sy wy doch yn nemant moeten geloeuen dan in Godt, Joan. v. xiiij.

A.

War is ydt geschreuen dat wy ynn nemandt moeten geloeuen dan yn Godt? leest ij. Para. xx. So sullen gy in Hebreesch vnd Greex anders vinden, noemliken aldus. Geloeuet yn den HEren yuwen Godt, vnde gy sollen beuestiget werden: geloeuet in syne Propheten, vnde gy sollen gelůcke hebben.

Auerst ydt is ein vnderscheit, tusschen yn Godt geloeuen vnde yn de Propheten tho geloeuen. Jn Godt mach vnd sal men also geloeuen, datmen ock synen gelouen in em settet: also dat men vp em betruwet, he werde geuen dat he belauet. Auerst ynn de Propheten sal men geloeuen, dat men synen gelouen dar also yn settet, datmen solck betruwen vp se hefft: dat se werden dat ware wort seggen, dat Godt gespraken // hefft vnde sollen darmede [Y viij v] nicht bedragen werden.

Nu geloeuen wy yn Godt, ock yn Christum Jhesum: Joan. xiiij. Vnde dat alse yn den, dar Godt ynne was, vnnde dordorch he vns salich maket: als Paulus secht. Alles vth Goedt, de vns sick suluen vorsoende dorch Jesum Christum, vnnde gaff vns den denst der vorsoninge, also dat Godt was ynn Christo de Werldt sick suluen vorsonede etc. ij. Corinth. v. Dith kumpt dan alles vth Godt, auerst dorch Jhesum Christum. Darumme secht he suluen, de yn my geloeuet, de geloeuet nicht yn my, sunder yn em de my gesendt hefft, Joan. xij. Leue segget my, wath dar van de rechte meininge ys. Ghy mochten seggen. Vorfloket sy de Mann de betruwen wert yn den Menschen: Jer. xvij. Js he dan ein Mensche, so syn wy vorfloeket. Antwordt. Settet dar by, dath dar bysteit: noemliken, Vnde dat [1]) fleesch setten (vor) synen arn, vnde syn herte wyket van den HEREN. Jere. xvij. Wy betruwen nicht also yn em, dat vnse herte van den HEren wiket, Darumme syn wy nicht vorfloket, all geloeuen vnnde betruwen wy ynn em, dat de HERE vns dorch em reddet, vnde dorch fleisch, noemliken, dat fleisch Christi dat leuendt gifft: Johan. vj. Des Mans // herte mach Z j r wal betruwen ynn off vp syn Frouwen: Proue. xxxj. doch nicht also: dat syn herte wyket van den HEREN. Jck bekenne, ock

1) In 't origineel: wat.

Christum tho syn, ein Mensche Joan. viij. Rom. v. j. Cor. xv. j. Tim. ij. De ock fleesch hadde: Johan. vj. Sal men dan darumme nicht vp em betruwen, also, dat Godt dorch em vorsone ij. Cor. v.

B.

Thomas sprack tho Christum, Myn Here vnde myn Godt. Joan. xx.

A.

Dat Thomas tho Christum sprack, dat ys recht: dar hebbe ick nuwerlde tegen gespraken. Auerst dat ick gesecht hebbe, dat se nha den Bockstauen vp einen anderen (dan de, dar de worde tho gespraken sint) vorstan werden. Vnde dewile gy hyr van so grote Sünde maken: so frage ick. Secundum Grammaticam, vnde na de Litter, off nha den Bockstauen: ys dat nicht ein dinck. Jck mene, Ja. Js dan ock dat Wordt, Deus meus, op Dûtsch mynn Godt: nicht nominatiuus? Dith vrage ick, secundum Grammaticam, dat ys, na de Litter off Bockstauen. Noch vrage ick, secundam Grammaticam: Js nominatiuus nicht tertia Persona, offte vp Dûtsch,
Zj^{v} de derde Person, dar men nicht tho spreckt, // sunder dar men van spreckt? Jck mene, Ja. Js ydt so nicht, so strafft my: vnnde ys ydt also, wat klagen ghy dan auer my, dat ick vnrecht gesecht hebbe, dat de worde Thome na der litter, nicht gespraken syn vann den dar he tho sprack? Off dan solcke Worde all rede anders genamen worden, so ys dat yo nicht, secundum Grammaticam, off na der litter.

Jdt ys ock apenbar, dat de vngeloue Thome was darinne gelegen, dat he nicht geloeffde dat Christus wedder vpgestaen was: dith geloeuede he, do he Christum sach. Wath volget nhu hyr vth? Volget hyr vth, dat he dar vth moste bekennen dath Christus Godt were, dewyle he vann den Doden wedder vpgesthan was? Neen, geins sins. Wenthe de Schrifft secht, dath Godt allene vnsterflicheit hefft, j. Timotheum vj. Vnd Godt secht suluen. Jck leue yn ewicheit, Deutero. xxxij. Vnnde de vnsterflick ys, vnnde nicht steruen kan: de kan ock nicht vpstaen van dem Dode. Hyrumme volget hyr vth vele mehr, dath Thomas moste dencken, do he sach dath Christus vpgestaen was: dath syn Godt hadde Christum vorweckt.

B.

Zij^{r} Paulus tüget vann Christo dath he // Godt sy auer al gebenedyet yn ewicheit, Roman. ix.

A.

Dar gy tegen my schriuen, dar beuesten gy yuwe saken wal, mith Jeronimo, Athanasio, Damaso, Jnnocentio tertio, Neocesariensi [1]),

---

1) De synode van Neocaesarea in Pontus, wier canones door Franck, a. w., S. LXVIII, worden aangehaald. Hij plaatst haar in het jaar 314.

Philipo Melanthon, Erasmo Roterodamo vnd mit der geliken. Nu begere ick ere vthlegginge nicht, auerst dewile gy suluen volgen den Testamenten vnde vordůtschinge Erasmi [1]), so begere ick dat gy syn Testamenten hyr Rom. ix. nicht mehr vorwerpen dan gy de vp anderen orden vorwerpen [2]): vnnde dewyle ick yuw nicht mach seggen van dat Greexsche [3]), so lath syn seggen van dat Greexsche, wath he secht van de vordůtschinge doch so vele gelden, dat wy den rechten text dar vth hebben moegen, Jck begeer doch nicht mehr dann, dat wy euen den Worden Pauli mochten volgen als se luden yn de sprake, darynne se Paulus hefft geschreuen.

Nu secht he van de vordůtschinge, dat ydt ock vth denn Greexschen so vele gesecht sy, alse. Godt de dar ys auer alles sy gebenedyet ynn ewicheit. Staen gy dith tho, so ys CHRIstus hyr nicht Godt genoemet: sunder Paulus hefft dan // hyr Godt den Vader, Z ij v
gelauet vnd gedancket, vnd staen ghy dit nicht tho, so frage ick Off gy em [4]) dan straffen, der Greexschen sprake haluen, dat de Greexschen worde Pauli, so vele nicht gelden. Noch vrage ick, off nicht Luce j. ij. Cor. j. xij. Ephe. j. j. Pet. j. ἐυλογητος off benedictus, so vele gelde als, sy gebenedyet off gelauet. Gelt ydt dan dar so vele, warumme mach ydt dan hyr ock nicht so vele gelden. Wanneer ick nu gesecht hadde, dath dith wordt .Godt: were eine thosettinge: So mochten gy auer my klagen, dat ick den worden tho kort dede. Nu prysen gy desuluen wal, an velen dingen, de nochtans apentliken seggen, Dat dit Wordt, Godt, sy hyr eine thosettinge. Vnnde nemen tho ein bewyss Cyprianum aduersus Judeos li. ij. cap. v. Vnde Hilarium vertellende [5]) Psalm hundert xxij. Nu beger ick nicht mehr dan so vele, dat gy den Greexschen so vele willen volgen, dat wy de worde ock vp Dütsch moegen hebben, als se ynt Greex luden. Jck weth ock wal, dat dath Greex mehr dan einerley Důtsch hefft [6]), vnde hefft ock yuw Dütsch. Auerst dewile ydt mehr dan einerley Dütsch hefft, so ys noedich, dat men vth anderen Worden Pauli lere: war vor dat he de worde geset hebbe. Nu leert he j. Corin. viij. dat ynn Hemmel noch vp Erden gein an-//der Godt sy, dan de Vader. Hyrumme wil he hyr Z iij r

1) Zie de *Inleiding*, bl. 356 vg.

2) In 't origineel: „... nicht mehr vorwerpen: dat gy de vp anderen orden vorwerpen:".

3) „Ik mag u niet zeggen van dat Grieksch" is: „gij wilt mijne kennis van het „Grieksch niet aannemen, niet vertrouwen. Welnu," vervolgt Pastor, „laat u dan door Erasmus gezeggen".

4) „Of gij op hem, Erasmus, dan aanmerking maakt ...".

5) Niet ons „een verhaal doen", maar meedeelen, opzeggen of — zoo hier — uitschrijven.

6) „Meer dan ééne duitsche vertaling toelaat".

suluen nicht leren dath noch ein ander Godt sy, dan de Vader: dewile syne worde dann ock so vele gelden vp Dütsch, dath se van den suluigen einen Godt moegen vorstan werden: Warumme willen ghy dan dat Důtsch hebben, dat tegen den geist Pauli ys? Vnde dath ock tegen den Geist Christi ys: Joan. xvij. Vnde aldus solde Paulus (na yuwer vthlegginge) tegen off wedder Christum, vnd wedder sick suluen syn. Wente jdt sal dorch Gades genade noch auerfloedich bewyset werden, dat Christus (angaende syn lyflike Personlike wesent) ein ander ys, dan de Vader. Auerst willen ghy ydt vorstan, vp dat wordt yn Christo, offte wat anders yn em ys van dem einen waren Godt, dem Vader: so genoecht my dar ock wal an.

B.

Warumme ock Paulus secht, dat de gantze vülle der Godtheit lyffhafftich yn Christo Jesu wanet Col. ij. Na welckerer vůlle der Godtheit he ock ware Godt ys, Ein mit dem Vader, by den Vader yn den Vader vnd de Vader yn em.

A.

Wat ys yuwe meninge? Js de ynwaner vnde dat dar he ynne
Z iij v wanet, ein dinck. Dar Godt secht. Jck werde ynt midden // van se wanen Exo. xxv. Noch, Jck werde wanen ynt midden der Kinderen Jsrael, [1]) Godt syn Exod. xxix. Num. xxxv. iij. Reg. vj. Js dar de ynwaner vnnde dat dar he ynne waent, ein dinck? Volget hyr uth, dat de Kinder Jsrael Godt synt? Godt wil ock wanen yn den Christen ij. Cor. vj. Js dan darumme ein Christen vort Got? Vnde dar de hillige Geist yn einen Christen waant, Roman. viij. Js de dan darumme suluen de hillige Geist? Godt wanet yn den Hemmel, Psalm ij vnde hundert xxiij. Js de Hemmel darumme Godt? So Christus dorch den gelouen yn juwen herten wanet Eph. iij. Js dan yuw herte suluen Christus? Also ock Godt was ynn Christo ij. Cor. v. Godt erschenen yn den flesche j. Tim. iij. De Vader yn my blyuende, doet de wercke, Joan. xiiij. Js dat so vele gesecht alse: he ys suluen Godt? ofte he ys suluen de Vader? Dar Godt ynne ys, j. Corint. xiiij. j. Joan. iij. Js de dan ock Godt? Vnnde dar Christus ynne is: Joan. xv. xvij. Roma. viij. etc. Js de dan ock Christus? Bedenckt wat bewiss dat gy hebben. Jck weet wal dat he vnde de Vader Ein sint: Joan. x. Auerst ick neme dar vp gene ander vthlegginge an, dan de, de Christus suluen gemaket hefft, dar he secht hillige Vader, bewaer se yn dynen namen,
Z iiij r de du my gegeuen heffst, dat se Ein syn // als wy: Joan. xvij. Vnde noch dar na, Dat se alle ein syn, als du Vader yn my, vnde

1) Hier is: „en hun" of iets dergelijks uitgevallen.

ick yn dy, dat se ock yn vns Ein syn. Noch darna Dat se ein syn, als wy eîn syn.

B.

j. Tim. vj. Bess vp de erschininge vnses Heren Jhesu Christi, welckere werth toenen [1]) tho syner tydt, de selige vnde einige Foerste der Koeningen aller Koeningen, vnnde ein Heer aller Heren. Apocal. xvij. Desse werden striden mit den lam, vnde dat lam wert se auerwinnen, wente idt is ein Koeninck aller Koeningen, vnde ein Heer aller Heren. Apo. xix. Vnde hefft einen namen geschreuen vp syn kleet, vnde vp syn deen [2]) off Hoeuet, also. Ein Koeninck aller Koeningen vnde ein Her aller Heren, etc. j. Corinth. viij. Vnnde wy hebben einen Heren Jhesum Christum etc.

A.

Jdt ys wath vngeschickedes, dat ghy hyr vp Christum, willen trecken de worde j. Tim. vj. vnnde willen de geliken by de worde Apoc xvij. xix. nha dem j. Tim. vj. steit van den, de de erschininge vnses Heren Jesu Christi sal seen laten [3]), de se ock allein yn syner macht hefft Act. i. welcker hefft allene vnsterflicheit, vnde den gein Menschen gesehen hefft, noch sehen kan. Segget doch, ys Christus nicht gestoruen? willen ghy dan ock denn Dodt CHRIsti // loechen? Hefft Christum ock gein Mensche geseen? Z iiij v
Auerst Apoc. xvj. xix. steit wal, dat he ys ein Koeninck der Koeningen vnde ein Her der Heren dat Apo. j. klarlick vthgelecht wert dat he ys ein Foerste der Koenigen der Erden. Aldus blyfft altidt vthgenamen, de Here des Hemmels vnde der Erden, dar Ma. xj. van steit. De de em gemaket hefft tho einen Heren vnde Christum. Act. ij. Vnde wu wal em gegeuen is alle gewalt in Hemmel vnde vp Erden, Mat. xxviij. so is jdt nachtans ene gegeuene Gewalt: vnde is nicht omnipotentia, sed omnis potestas, nicht Almogentheit, sunder alle Gewalt: de Almachticheit is em nicht gegeuen. Dewile dorch Christum versont [4]) synt, alle de in den Hemmel, vnde de vp Erden synt: Eph. j. Col. j. So synt em ock tho vnderdanen gegeuen de Hemmelsche vnnde Erdesche vnde vndererdesche: Philip. ij. Vnde Godt hefft em geset an syner rechter hant in den Hemmelschen auer alle Furstendom, vnnd Gewaldt vnde krafft, vnde herschapie, vnde alle Name de genompt werdt nicht allene [5]) in deser Werlt, sunder ock genomet wert) [6]) ynn der

---

1) Zie 1 Tim. 6 : 15. 2) Dijen.
3) Hier staat in het origineel het haakje, dat een tusschenzin opent; maar het tweede, dat dien moet sluiten, ontbreekt.
4) Lees: „versoent". 5) In 't origineel: „allen".
6) Dit haakje staat foutief.

thokamende, vnnde hefft alles geworpen vnder synen voeten, vnde hefft em gegeuen (tho yn) dat hoeuet auer alle de gemente etc.
Z v r Ephe. j. Vnnde // sint em vnderworpen de Engelen vnnde de gewalden vnnde krafften j. Pet. iij. Auerst de em alles vnderworpen hefft, de ys vthgenamen, vnde den wert he vnderworpen syn j. Cor. xv.

Auerst dat j. Co. viij. stat, Ein Here Jesus Christus: so moegen ghy velichte menen, [1]) dar sta so wal, ein Here Jesus Christus, als ein Godt de Vader [2]): segge ick, dar stat nicht allene, Ein Godt, de Vader: sonder ock geen ander Godt dan de Ene, vnde dar stat ock, dat yn dem Hemmel vnde vp Erden gen ander sy. Auerst ein Here JESVS Christus, dor stat nicht by gen ander.

B.

Johannis schrifft yn syner Epistolen, dat wy sint yn den warhafftigen, yn synen Sone Jesu Christo, dese ys de ware GODT vnde dat ewige leuent j. Joannis. v.

A.

Johannes settet de worde also. Wy weten dat de Sone Gades gekamen ys, vnde hefft vns einen sinn gegeuen, dat wy kennen solden den warhafftigen, vnde syn yn den warhafftigen, yn synen Sone JESu Christo. Dese ys de warhaftige Godt vnnde dat ewige
Z v v leuent. // Verstat doch, den Vader noemt he den warhafftigen den wy kennen sullen, Jesum Christum, noemt he synen, off des warhafftigen Sone. Desen, warhafftigen, noemt he den warhafftigen Godt, als Christus suluen den Vader noemt, allene warhafftich Godt tho syn Joan. xviij. Vnde j. Joan. v. Secht Johannes, dat de Sone Gades vns einen sin gegeuen hebbe, dat wy den warhafftigen Vader kennen solden: solde dan Johannes de rede verlaten, vnde leren vns den warhafftigen Vader nicht kennen, sonder leren vns dar vor einen anderen warhafftigen kennen [3]).

B.

Dat he Godt ys, des stoel waret van ewicheit to ewicheit, vnde de scepter syns rikes ys ein richtich scepter.

A.

Warumme setten gy dar nicht by, darumme hefft Godt dyn Godt dy gesalfft? velichte darumme, dat men dan hoerde dat he suluen synen Godt hefft, vnde dat he dar van gesalfft ys. Hadden gy dit dar by gesct, so hadde dith yuw bewiss tho nichte gemaket vnde neder gelecht. Wente de ware Got bekent nemant vor synen Godt,
[Z vj r] de wert ock van nemant gesalfft. // Js he dann hyr Godt genoemt,

1) Deze komma is door mij ingevoegd.

2) In 't origineel staat: „... velichte menen dar sta ..., als ein Godt, de Vader segge ick, dar ...".

3) Ald.: „kenner".

so ys he sulck ein Godt genoemt, de suluen den waren Godt mot bekennen, dar vor, dat de [1]) de ware Godt, offt syn Godt ys, Vnde dat he dar van gesalft ys, vnde dat he ock dar van gebenedyet ys, als yn dem suluen xlv. Psalme stat, Seet, dit ys yuw bewyss, dar gy beuorens mede bewisen wolden. Dat he dem Vader gelyck Godt were, Auerst ydt ys ein bewyss, dat de Vader syn Godt ys. Hadde yck hyr nu gesecht, dat yn desen Psalme stünde. Thronus tuus Deus perpetuus et eternus Psal. xlv. Vnde Heb. j. Jpse Deus est tibi sedes yn [2]) seculum seculi. Vp Dütsch dyn stol (ys) de ewige vnd ewige Godt Psal. xlv. Heb. [3]) Godt suluen ys dy ein stol yn ewiger ewicheit. So hadden gy auer my geclaget, dat ick de worde veranderde: wo wal dat ick se also geuonden hebbe. Nu late ick yuw verdutschen gerecht syn, ydt sy dan wat ydt ys.

Auerst dat moth ick seggen, noemt Dauid, Godt, synen sten, syne borch Psalm. xviij. xxxi. lxxj. cxliiij. Vnde syn erfdeel Psal. xxxiij. ein torn der sterchet Psal. lxj. So were jdt ock nicht selsem [4]), dat he des Sons stol genoemet were. Ock ys apenbar, // [Z vj v] dat de Ene Godt, manichmal wert ynn der Schrifft twe mal, na malcanderen genoemt, Godt: Alse Psal. xlij. xlv. xlviij. l. lix, lxviij. lxxij.

Juwe ander woerde Hebr. j. hebben ehr antwort vor hen.

B.

(Wy geloeuen, dat he) eine Macht, Krafft, Maiesteet, Klarheit vnnde Godtlike Herlicheit Ewichlick hefft, vnde Ein GODT vnnde HERE mit denn Vader ys.

A.

War ys dat geschreuen? Jck geloeue der vernuft nicht, bringet des Schrifft, vnde bewyset solckes. Bannen ys geen bewys, sonder ys nu leder [5]) gewalt. Vnde noch geloeue ick nicht, dat my dat de Dott ys, dat Jesus noemt dat ewige leuent, dar he tho dem Vader secht. Dat ys dat ewige leuent, dat se kennen, dy denn allenen waren Godt, Vnde Jesum Christum den du gesent heffst Joan xvij. Jck werde yo anders nergent vmme gebannen [6]), dann

---

1) „De" door mij ingevoegd. Lees: „dat die de ware God ...".
2) „Yn" voor het latijnsche „in". 3) Hebreeuwsch.
4) Zeldzaam. „Torn der sterchet", toren der sterkte. 5) „Leider", helaas.
6) Hier is het bewijs, dat Pastor onder „bannen" niet altijd verstaat een banbrief uitvaardigen, maar mijden, geene gemeenschap met iemand houden. Immers 't was thans al ten minste zes jaren geleden, dat in 1547 die banbrief was afgekondigd: daarvan kon Pastor dus nu niet meer schrijven: ik „werde", word, gebannen; dit was alleen mogelijk van iets, dat nog in 't heden voortdurend plaats had. Zie over geheel deze uiteenzetting betreffende zijne uitbanning de *Inleiding*, bl. 341 vg.

vmme de erkentniss, dat de Vader allene ware Godt ys, vnnde dat Jesus Christus ys de, den he gesent hefft, Paulus secht, so du mit dynem munde bekennest, den HEren Jesum, vnnde geloeffst
[Z vij r] yn dynem // herten, dat en Godt verweckt hefft, so salstu salich syn, Rom. x. Hyr ys my ock de selicheit tho gesecht, doch van yuw verdoemt. Joannes secht, ein jeder de bekent, dat Jesus ys Gades Sone, Godt blyfft yn em, vnde he yn Godt j. Joann. iiij. Also ys myn grunt Matthei xvj. Johannes secht noch. Ein yeder de geloefft, dat Jesus ys Gades Sone, de ys vth Godt gebaren j. Joann. v. Noch we ys ydt de de Werlt verwonnen hefft, anders dann de geloeft dat Jesus ys Gades Sone? j. Joann. v. Als ghy hyrumme Bannen, so nimpt Godt, ock Christus vnnde de Apostelen weder vp. Dann ys ydt Godt de rechtuerdiget, we wil verdoemen? Roma viij. Christus vnde de Apostel lert, dar sy gen ander Godt dan de Vader Johann. xvij. j. Corinth. viij. j. Thimmotheum ij. Altyt bekent Christus den Vader vor synen Gadt. He secht, Myn Godt min Got, warumme heffstu my verlaten Matthei xxvij. Marci xxv. Noch. Jck vare vp tho minem Got, vnde tho yuwen Got Joan. xx. Noch bekent he den Vader vor synen Got, dar he twe mal gesecht. O Got dat ick dynen willen do, Hebr. x. Nach syner Himmelfart, dar he secht. De auerwint, ick werde en tho einen Piler maken yn den Tempel mynes Gades, vnnde he werth //
[Z vij v] nicht mer buten gan, vnnde ick werde vp em schriuen den namen myns Gades, vnde den namen der stat mynes Gades, des Nyen Jerusalem, afkamende vth dem Hemmel van mynem Gade Apoc. iij. Noch van dem dage vnde van de vhr, weet nemant, noch de Engelen yn den Hemmel, noch de Sone, anders dan de vader Mar. xiij. Also ock Mat. xxiiij. Noch secht Paulus. De Godt vnses Heren Jesu Christi Ephe. j. Noch de Godt vnde Vader vnses Heren Jesu Christi Rom. xv. ij. Cor. j. xij. Eph. j. Col. j. j. Pet. j. Sal den Vader dat ryke auer leueren vnnde em vnderdan syn j. Corinth. xv.

Vnnde Christus Jesus secht tho den Vader, dat ys dat ewige leuent, dat se di, dat du allene ware Godt bist, vnde den du gesant heffst, Jesum Christum bekennen Joannis xvij. Geloeft JESV Christo, he secht, dat de Vader allene ware Godt sy. Paulus secht, dar ys ein Godt vnnde ein Midler tuschen Godt vnnde den minschen de Mensche Christus Jesus j. Ti. ij. Gheloeft Paulo. Noch secht Paulus. Wy weten vann de spise der afgoeden offer, dat ein afgot nicht ys yn der Werlt, vnnde dat gen ander Godt ys dann
[Z viij r] ein. Wente all synt dar de // Gode genomt werden, ydt sy dan yn den Hemmel offte vp Erden also vele Gode sint, vnnde vele Heren, auerst vns ys Ein Godt (noemliken) de Vader j. Corin. viij.

Geloeft doch Paulo. He secht dar sy geen ander Godt dann ein, vnnde secht mit namen dar by, de Vader sy de sulue eine Godt. Hyrumme geloeft Gade, geloefft Moseh vnde den Propheten, geloefft Christo Jesu vnde den Apostolen, De betügen alle, dar sy geen ander Godt gen mehr, geen Godt mehr, ys so menichmal gesecht. Wo sal dann ein ander, ware Godt, genoempt werden, anders dann dese? Offte, wo sal dat Wort Godt yummermer ynn der Schrifft genoempt werden, dar de Vader nicht mede solde gemeint syn, so verre, als van den waren Godt gespraken wert? De Vader ys yo dutlyke genoch mit namen genoemt, ynsonderheit Joann. xvij. j. Corinth. viij. Vnnde dar stat by, Geen ander, Geen ander, Gehen mehr, allene: [1]) dat gelt mer dann oft dar slicht vth stunde, Ein. Wolden gy nu Paulo (vnde dergeliken) geloeuen, dat geen ander Got ys dann de ein mit namen genoemt, de Vader, so kan ick yuw aueruloedich bewysen, dat Christus, // (angaende [Z viij v] syn Persoenlike wesent) ys eine ander dan de Vader.

Thon Ersten bewysen alle beloeften Gades, darin Godt, Christum [2]) belaeft hefft: wente de belaeft wert ys ein ander dann de, de em belaeft.

Wyder.

Matthei x. den wil ick bekennen vor mynen Vader.

De Sone ys jo suluen nicht syn Vader, Darümme ys altyt de Sone ein ander dan syn Vader.

Matthei x De wil ick loechen vor mynen Vader. Jck dancke dy Vader Matthei xj. Luce x.

Ja Vader, so ys de gude wille by dy, Mat. xj. Luc. x.
Nemant hefft den Sone gekent dan de Vader Mat. xj. Lu. x.
Noch den Vader hefft nemant gekent dan de Sone. Mat. xj. Luc. x.

Alle plantinge de myn vader nicht geplantet hefft, sal vth geradet werdenn Matthei xv.

Wente Flesch vnnde Blodt hefft dy dat nicht geapenbaert, sonder myn Vader de yn denn Hemmelen ys, Matthei xvj.

Jdt ys anstaende, dat de Sone des Menschen wert kamen yn de her-//licheit syns Vaders Matthei. xvj. [Aa j r]

Eer Engelen seen altyt dat angesichte myns Vaders Mat. xviij.

Dat wert em gescheen van mynem Vader Mat. xviij.

Also wert myn Hemmelsche Vader yuw don Mat. xviij.

Den ydt bereit ys van mynen Vader Mat. xx.

Van denn dagen vnnde van de vhre wet nemant, ock nicht de Engelen yn dem Hemmel, sonder allene myn Vader Matthei xxiiij.

Kompt gy gesegenden mynes Vaders Matthei xxv.

---

1) Er staat in het origineel: „allene dat".

2) Ald.: „Christu".

Als ick dat mit yuw nye drincke yn dat Rike mynes Vaders Mat. xxvj.

Myn Vader, ys jdt moegelick, so lat dit Drinckuat van my auergaen: auerst nicht als ick wil, sonder als du wült. Mat. xvj.

Min Vader, so my dit Drinckuat nicht mach verbi gan, so geschee dyn wille, Matthei. xxvj.

Jn dese leste twe sproeke, ys wal dreyvoldige getůchnisse. Ersten ynt wort, myn Vader. Darna jnt wort: nicht als ick wil, sonder als du wult: offt ynt wort, dyn wille. Wente de dar spreckt,
Aa j v ys ein ander dan de dar he tho [1]) spreckt. Vnd dan dar-//inne dat dit ein gebet ys, vnde he bit nicht tho sick suluen.

Menstu dat ick nu minem Vader nicht bidden mach? Mat. xxvj.

Wente de Vader heft den Sone leef, vnnde he wiset em alle (wercke) de he dot, vnde he wert em noch groeter werke wisen dan dese, vp dat gy yuw verwonderen, Joann. v.

Wente als de Vader de doden verweckt vnde maket se leuendich, also maket ock de Sone leuendich de He wil Joan. v.

Wente de Vader richtet ock nemant, sonder alle gerichte heft he den Sone gegeuen Joan. v.

Werstat [2]) dat, dat ys dat slot [3]) vann de werke de he dot, dat se em gegeuen sint.

Dat se alle den Sone eren, als se den Vader eren Joan. v.

De den Sone nicht eret, de eret den Vader nicht de em gesent hefft Joan. v.

Verstat dar vth, dat den Sone ehren, ys nicht anders dan, em mith ehren vp nemen van des Vaders wegen.

De Doden sullen de stemme des sons Gades hoeren Joan. v.

Wente als de Vader dat leuent hefft yn sick suluen, also hefft
Aa ij r he ock den So-//ne gegeuen dat leuent yn sick suluen tho hebben Joan. v.

Wij hebben geloeft vnde bekent, dat du bist Christus des leuendigen Gades Sone Joann. vj.

Dat Godt hefft desen JESVM den gy gecrüciget hebben, tho, einem Heren vnnde Christum, off gesalfden, gemackt Acto. ij.

Gesalfden, stat yn sommige Testamente, Christus dat ys Greex, dat Dutsch dar van, ys gesalft.

Weder den Hern vnde synem gesalfden Psal. ij. Acto. iiij.

Alle tydt dar Christus of gesalfden stat, dar he Christus genoemt wert, so gelt dat so vele, als, de gesalfde: de vann Godt gesalft ys, mit den Hilligen Geiste vnde mit krafft: als Petrus secht,

1) „Tho" is door mij ingevoegd.
2) Verstaat. Zie bl. 527 boven, aant. 1.
3) Het besluit der optelling van de werken, die...

Act. x. Vnde dit Wort Christus, sal men mer dan vyff hunder twintich mal [1]) yn der Schrifft vynden, van dem Sone Gades gespraken altyt darumme, dat he was, de rechte Messiah vp Hebreesch, Christus vp Grekesch, Vnctus vp Latyn, de gesalfde vp Dutsch. Godt hefft em gesalft, Actorum iiij. x. Jesa. lxj. Luc. iiij. Psalm. xlv. Heb. j. Auerst Godt kan off mach, geen Christus syn wente he kan nicht gesalft werden, dar-//umme ys Christus altyt ein ander. Aa ij v

De Geist des HERN ys vp my, darumme dat he my gesalft hefft, Jesa. lxj. Luc. iiij.

Wente se sint warhafftich by ein gekamen, weder dyn Hilge kint Jesu, dat du gesalft hefst Act. iiij.

Darumme hefft Godt dyn Godt dy gesalft Psal. xlv. Heb. j.

De gesalft wert, ys ein ander dann de, de em gesalft hefft.

Jck werde minen Geist vp em setten, Jesa xlij. Matt. xij.

De my ontfanget, de ontfangt em de my gesent hefft Mat. x.

Verstat, de gesent wert, ys altyt eine ander dan de, de em sendet.

Jck bin nicht gesent anders dan tho den verlaren Schapen dess huses Jsrael Mat. xv.

Vnde ein yeder de my annimt, de nimt nicht my an, sonder den de my gesent heft Matt. ix.

Als he noch einen synen leuen Sone hadde, So hefft he em gesent, Mat. xxj. Mar. xij.

He hefft my gesent den armen to predigen Jesa. lxj. Luc. iiij.

My behoert ock den anderen steden tho Prediken, wente dar tho bin ick gesent. Luc. iiij. //

Vnnde ein yeder de my annimpt, de nimt em an de my gesent Aa ij r hefft Luc. ix.

De yuw versmadet de versmadet my, vnde de my versmadet, de versmadet em de my gesent hefft. Luc. x.

Jck werde mynen leuen Sone senden Luc. xx.

Wente Godt heft synen Sone nicht gesent yn de Werlt, dat he de Werlt solde Richten Joan. iij.

Wente de, den Got gesent hefft, spreckt Gades wort Joan. iij.

Myn spise ys, dat ick do synen willen, de my gesent hefft Joan. iiij.

De em gesent hefft Joan. v.

Vnde geloeft em de my gesent hefft, Joann. v.

Wente ick soeke nicht mynen willen, sonder synen, de my gesent hefft Joan. v.

De wercke getügen van my, dat my de Vader gesent hefft Joan. v.

Vnde de Vader de my gesent heft getuget van my = v [2]).

---

1) Hier spreekt de man, die zelf eene Concordantie had samengesteld. Zie de *Inleiding*, bl. 358.

2) Lees: „Joan. v".

Wente ghy geloeuen em nicht den he gesent hefft Joan. v.

Dat ys dat werck Gades, dat gy in em geloeuen, den he gesent hefft Joan. vj.

Dat ick do, nicht dat ick wil, sonder dat he wil, de my gesent hefft Joan. vj.

Vnde dit ys syn wille, des Vaders de my gesent hefft Joan. vj. //

Aa iij v Nemant kan tho my kamen, so em de Vader de my gesent hefft, nicht treckt. Joan. vj.

Als my de leuende Vader gesent hefft, vnde ick leue vmme den Vader Joann. vj.

Mine ler ys nicht myn, sonder syn, de my gesent hefft Joan. vij.

De syne ere socht, des de em gesent heft de ys warhafftich. Joan. vij.

Jck bin van my suluen nicht gekamen, sonder he ys warhafftich de my gesent hefft Joan. vij.

Jck bin van em, vnnde he hefft my gesent Joan. vij.

Jck ga hen tho em de my gesent hefft Joann. vij.

Jck bin nicht allene, sonder ick vnnde de my gesent hefft, de Vader Joan. viij.

Wente yn yuwen gesette ys ock geschreuen, dat ydt getuchnisse van twe menschen ys war. Jck bin de getůge van my, vnnde de Vader de my gesent hefft, getüget van my Joan. viij.

De my gesent hefft, ys warhafftich Joan. viij.

Vnnde de my gesent hefft ys mit my, de Vader hefft my nicht allene gelaten, Joan. viij.

Wente ick bin van Godt vortgegan, vnde ick kame. Wente ick

Aa iiij r bin nicht van my // suluen gekamen, sonder he hefft my gesent Joan. viij.

My behoert syn werck, des de my gesent heft, tho werken, so lange als ydt dach ys Joan. ix.

Den de Vader gehilget vnnde gesent heft yn de Werlt Joan. x.

Vp dat se geloeuen dat du my gesent hefft Joann. xj.

De geloefft yn my, de geloefft nicht yn my, sonder yn em, de my gesent hefft, Joann. xij.

Vnde de my seet, de seet em de my gesent hefft Joan. xij.

Wente ick hebbe nicht vth my suluen gespraken, sonder de Vader de my gesent hefft, de heft my eine gebot gegeuen, wat ick seggen vnde spreken sal Joan. xij.

De my vpnimt, de nimt em vp de my gesent hefft Joan. xiij.

Se hebben em nicht gekent, de my gesent hefft. xv.

Nu ga ick tho em de my gesent hefft, Joan. xvj.

Dit ys dat ewige leuent, dat se dy, dat du allene ware Godt bist, vnnde den du gesent heffst, Jesum Christum, bekennen Joan. xvij.

Vnde hebben geloeft dat du my gesent heffst Joan. xvij. //

Als du my yn de Werlt gesent heffst, also hebbe ick se ock yn Aa iiij v
de Werlt gesent Jo. xvij.

Dat de Werlt geloeue dat du my gesent heffst Joan. xvij.

Dat de Werlt bekennen dat du [1]) my gesent hefft, Joann. xvij.

Vnde dese hebben bekent dat du my gesent heffst, Joan. xvij.

Als my de Vader gesent hefft, also sende ick ock yuw Joan. xx.

Juw hefft Godt tom ersten gesent, den de yuw segent Acto. iij.

Vnde hefft Jesum Christum gesent, de yuw to voeren geprediket ys Acto. iij.

Vnde hefft Jesum Christum gesent, de juw to voeren geprediket ys Acto. iij [2]).

Godt sende synen egen Sone Rom. viij.

Do de vulheit der tyt quam, hefft Godt synen Sone gesent Gal. iiij.

Dat Godt synen eingebaren Sone gesent hefft j. Joan. iiij.

Vnde hefft synen Sone gesent j. Joan. iiij

Dat de Vader den Sone gesent hefft Jo. iiij.

Dat he gesegent off gebenedyet hefft, Matt. xiiij. Mar. vj. viij. xiiij. Luc ix. xxiij. Dat were ock wal bewysinge dat he ein ander ys, wente ydt wert dar geset vor, dancken, vnde nemant danckt sick suluen. Nochtans dewile yemant mochte seggen, Got segent off gebenedyt ock, so late ick dat stan, dar jdt stat. //

He hefft gedancket: Matt. xv. xxvj. ij mael. Mar. viij. xiiij. Luce Aa v r
xxij. Joan. vj. twemal ynt xj. j. Cor. xj.

He hefft gebeden, Mat. xxvj.

viffmael, Mar. j. vj. xiiij dreymal.

Luce iij. v. vj. ix. twemal jnt xxij.

twemal Joan. xij. xiiij.

Jck wil den Vader bidden, Joan. xvj.

Jck bidde vor se, Joan. xvij.

De vor vns bidt, Roman. viij. Hebri. vij.

Midler j. Thim. ij. Hebr. v. viij. ix. xij. j. Joan. ij.

Jck hebbe vor dy gebeden, Luce xxij.

Vader vorgiff ydt em Luce xxiij.

Alle dingen sint my auer gegeven Mat. xj. Luce. x.

Vnde he solde my geuen mehr dan xij legionem der Engelen Mat. xxvj.

My ys gegeuen alle heerschapie off gewalt Mat. xxviij.

Als du em gewalt alles Flesches gegeuen heffst, Luce xvij.

De HERE Godt werth em geuen den stoel Dauid syns Vaders, Luce. j. Vnnde hefft em alles yn de Hant gegeuen, Joan. iij.

He hefft alle gerichte den Soene gegeuen, Joan. v.

---

1) „Du" door mij ingevoegd.

2) Ook in het origineel herhaald.

Also hefft he den Soene ock gegeuen Joan. v.

Vnde hefft em gewalt gegeuen tho richten, Joan. v. //

Aa v v De wercke de my de Vader gegeuen hefft Joan. v.

Alle dat my de Vader gifft Joan. vj.

Vth allen de he my gegeuen hefft, Jo. vj.

Myn Vader de se my gegeuen hefft, ys groether dan alle, Joan. x.

Nu weth ick ock, dat alle dat du esschest (off biddest) van Gade, wert he dy geuen Joan. xi.

Jhesus wetende dat em de Vader alles yn de handt gegeuen hadde, Joan. xiii.

Alle wat du em gegeuen heffst Joan. xvij.

Dat werck dat du my gegeuen heffst, Joan. xvij.

Jck hebbe dynen namen geapenbart den Menschen de du my van der Werlt gegeuen heffst, Joan. xvij.

Se weren dyn vnde du heffst se my gegeuen, Joan. xvij.

Nu hebben se bekendt dat alle dingen de du my gegeuen heffst, sinth vann du, Joan. xvij.

Wenthe de Worde de du my gegeuen heffst, hebbe ick em gegeuen Johannis xvij.

Vor dusse de du my gegeuen heffst, Joan. xvij.

De du my gegeuen heffst Joan. xvij.

Jck hebbe bewaret de du my gegeuen Joan. xvij. //

[Aa vj r] Vnde ick hebbe em de klarheit (de herlicheit) gegeuen, de du my gegeuen heffst Joan. xvij.

Vader, de du my gegeuen heffst. Jo. xvij.

Dat se seen myne klarheit (off herlicheit) de du my gegeuen heffst Joan. xvij.

Jck hebbe nemandt vorlaren, vth den, de du my gegeuen heffst, Joan. xviij.

Vnnde hefft em gegeuen (tho syn) ein Hoeuet der Gemeinten, auer alles Ephe. j.

Vnnde hefft em einen naem gegeuen, de bauen alle namen ys, dat yn de namen Jhesu buge etc. Phil. ij. (Actuum. iiij. gegeuen)

Vnnde hefft em Herlicheit gegeuen j. Petri j.

De apenbaringe Jhesu Christi, de em Godt gegeuen hefft, sinen Knechten apenbar tho maken, Apoc. j.

Als ick ock van mynen Vader entfangen hebbe Apoc. j.

Godt behouet nemandes geuen Actu. xvij. We hefft em thouoeren gegeuen, etc. Rom. xj. vnde dem gegeuen wert, ys ein ander dan de, de gifft.

Den Godt vorwecket hefft, Actu ij. iij. iiij.

Dussen Jesum hefft Godt vorweckt, Actu. ij. //

[Aavj r] Als he synen Soene Jhesum vorweckt hadde Actu. iij.

De Godt vnser Vaderen hefft Jhesum vorweckt Actu. v.
Desen hefft Godt vp den derden dach vorwecket, Actu x.
Godt hefft em vorwecket, Actu. xiij.
Dat hefft Godt voruůlt, yuw, eren Kinderen, als he Jhesum vorweckt hefft, Actu. xiij.
De em van den Doden vorwecket hefft Actu. xiij.
Dussen den Godt vorweckt hefft Act. xiij.
Als he em van den Doden vorwecket hefft, Actu. xvij. Eph. j.
De vnsen Heren Jhesum van den Doden vorweckt hefft, etc. He ys vorweckt, Roma. iiij.
Als Christus vorweckt ys, dorch de herlicheit syns Vaders, Rom. vj.
Wetende dat Christus vorwecket is van de Doden, Rom. vj.
De Christum vorweckt hefft van de doden de ock vorweckt is Rom. viij.
So syn Geist, des de Jhesum vorweckt hefft van den Doden, Rom. viij.
So du mit dynen munde bekenst den Heren Jhesum, vnde geloeuest yn dynen herte, dat em Godt van de doden vorwecket hefft, so salstu salich syn Rom. x. //
Godt hefft ock den Heren vorweckt j. Corinth. vj. [Aa vij r]
Wente wy hebben getůget van Gade, dat he Christum vorweckt hefft j. Cor. xv.
Dat he den Heren Jhesum vorwecket hefft ij. Cor. iiij.
Vnde Godt dem Vader de em vorweckt hefft vth de Doden Gal. j.
Vnde hefft mede vorweckt Eph. ij.
De em vth de Doden vorweckt hefft, Colloss. ij.
Jhesum den he van de Doden vorweckt hefft, j. Tess. j.
De Godt des fredes de den grothen Heerder der schaep wedder gebracht hefft van de Doden, Heb. xiij.
De em van de Doden vorweckt hefft, j. Petri j.
De vorweckt werth ys ein ander dan de, de em vorwecket.
Darumme hefft em Godt vorhoeget, Philip ij. De vorhoeget wert, is ock ein ander dan de, de em vorhoeget.
Sitte tho myner rechter handt Psal. cx. Mat. xxij. Mar. xij: Luce xx. Act. ij. Heb. j. De yemandt thor rechter handt sith, ys ein ander dan de, den he thor rechter hant sith [1]). Offte den gesecht werth, Sitte tho myner rechter handt, ys ein ander dan de de solckes tho em secht. // [Aa vij v]
Vortan werden gy seen, den Soene des Menschen sittende tho

---

1) Dit „yemandt" staat evenals het volgende „den" („den he thor ... sith"), in den derden naamval. Die aan iemand ter (zijner) rechterhand zit = die aan iemands rechterhand zit.

der rechter Handt der krafften, Matthei xxvj. Marci. xiiij. Luce xxij.

Vnnde he sittet an der rechter Handt Gades Mar. xvj.

Vorhoeget an de rechter Handt Gades Actu. ij.

Dussen Foersten vnde salichmaker heft Godt vorhoeget an syne rechter Handt Actuum. v.

Tho der rechter Hant Gades Act. vij.

De ock ys tho der rechter Handt Gades Rom. viij. j. Pet. iij.

De wy geloeuen nha werckende [1]) syner sterckheit, de he gewercket hefft in Christo, do he em vorweckede vth de Doden, vnde settede an syner rechter handt yn de Hemmelschen, auer alle Foerstendom vnde gewalt vnde crafft vnde herschapye, vnd alle Name de genoemet wert, Ephe. j.

Dar Christus is sittende an der rechter Handt Gades Coll. iij.

Hefft ock geseten an der rechter hant der Herlicheit yn de hoechten Hebr. j.

De dar sit tho der rechter Handt des stoels der heerlicheit (off grotheit) yn de Hemmelen, Heb. viij.

He sit tho der rechter Handt Gades Hebr. x. //

[Aa viij r] He sit ock tho der rechter Hant des stols Gades, Heb. xij.

Vnde he hefft vns gebaden, den Volcke tho predigen, vnde betûgen, dat he sy de van Godt geset ys, ein richter der leuendigen vnnde Doden, Hebr. x. Actuum, x. steit ydt.

Dith ys syn egen gebodt, dat men dith van em predigen vnde tûgen sal: vnde de geset off geordinert werth, ys yo ein ander dan de, de em settet off ordinert.

Darumme dat he einen dach gesettet hefft, darinne he richten wert, den Erdtbadem mit gerechticheit, dorch den mann etc. Actu. xvij.

Bess dat ick dyne Vyende sette off legge tho eine voethbanck dyner Voethe Psal. hundert vnde x. Mat. xxij. Mar. xij. Luc. xx. Act. ij. Hebr. j.

Den syne Vyenden vnder gelecht werden, ys ein ander dan de, de em secht, he wille se vnder syne voethe leggen, vnd de dat ock doet.

Als he Gade vnde dem Vader, dat ricke wedder auer gifft, als he hefft vordelget alle Foerstendom vnde alle gewalt vnd krafft. Wente em behoert tho regeren bess dat he alle syne Vyende vnder syne Voethe legt, j. Cor. xv.

[Aa viij v] Wenthe he hefft alles vnder syne // Voete geworpen. Wenthe so he also secht, dat alle vnderworpen sinth, is apenbar, dat men vth nemen sal den, de em alles vnderworpen hefft. Wente als em

1) Lees: „nha de werckinge".

ock alle dingen vnderworpen synt, dan sal ock de Soene suluen vnderworpen werden, den, de em alles vnderworpen hefft, vp dat Godt sy alles yn allen j Cor. xv.

Dusse eine sproeke solde allene genoch syn, dat de Soene ein ander ys dan de Vader, off ein ander dan de Eine Godt: Dat he ock suluen nicht Godt is. Dewile hyr de Vader vthgenamen wert, so ys he ein ander, de ydt em vnderworpen hefft. Vnde bauen al dat na dem lesten gerichte, sal de Soene den Vader vnderworpen off vnderdanich syn.

Darumme hefft he gesůchtet vpseende yn den Hemmel Mar. vij. Vnde yn synen Geiste gesůchtet, Mar. viij. Vnde hefft in den geiste gegrimmet vnd sick suluen verstůrt, Joan. xj. Vnde he lert dat de Jůngeren sollen tho den Vader bidden Joan. xvj vnde seggen, vnse Vader: Mat. vj. Lu. xj.

Dith hebbe ick so lange achter volget, dat men yo mercken solde, dat de schrifft auer al vul ys, van solcke getůchenisse, dat Christus (syns personliken wesendes haluen) ein ander ys dan Godt, off ein ander dan de Vader: vnnde ys darumme // nicht sulue Bbj[r] Godt. Hyrumme wanneer solck bannen (sunder vorwinnen) gelden solde, so hadde ick bether recht tho bannen dan gy: vnde ick mocht dan seggen, Alle dusse sproeke richten vnde vordoemen yuw. Ghy solden sunder twiuel antworden. Jdt were darmede nicht genoch, dat ick dat gesecht hadde. Darumme bedenckt ock, dat ydt nich genoch ys, dat ghy seggen, dat my de Schrifft richte.

Ghy seggen, solcke sproecken syn van de Menscheit Christi gespraken: dar vp segge ick, Dath ys war, Ghy bekennen ock yo, dat he gestoruen ys: dat ys he nha de Menscheit gestoruen. Hadden ghy nu hyrinne bestandicheit, so bekenden ghy suluen, dat dat gantze Lyff Christi, dath ynn dem Crůtze Dodt gehangen hefft, vnnde ynt Graff Dodt gelegen hefft: ys nicht Godt, Vnnde dath ys nicht de Godtheit Christi, sunder dat ys de menscheit Christi.

Wanneer ghy dith tho stunden, so hadden wy yo genen stryt mehr: anders dan vmme de Seele Christi off de tho de Godtheit behoert, edder tho der menscheit. Bedenckt doch, wanneer Christus gebeden hefft, off gedancket hefft: so hefft de Seele ock yo gebeden vnde ock gedancket. // Och denckt dar doch eins vp dat Bbj[v] Christus sprack. Vader yn dyne Handt werde ick mynen Geist beuelen: Luc. xxiij. Dit ys yo gewisse van syne Seelen gespraken, ick mene ock dath ghy dat nicht wedderspreckeu: Wenthe dar steith by, Vnnde dith seggende, ys he vorscheden. Dith vurscheden, ys yo dar van gespraken: dat de geist des leuens off Seele, ys van den Lyue verscheden. Dar van Johannis xix. steith, he hefft den Geist auergegeuen. Dath ys, he hefft syn Seele auergegeuen

ynn des Vaders Handt off bewaringe. De yemande ynn syne Handt beualen werth, off ock auergegeuen werth: ys nicht GODT. Segget, kan Godt wal ynn yemandes Handt beualen werden, off auergegeuen, werden.

Hyrumme mothmen thostaen, dat de Seele Christi, behoert ock tho de Menscheit. So gy dith nu thostaen, so hebben wy yo genen twist van de Godtheit Christi (dat ick weet) so verne, als yuw meninge nicht ys: dat de Menscheit Christi sy ock de Godtheit Christi. Vnnde dan wolden [1]) ghy darmede tho nichte maken, nicht allene de ware Menscheit Christi, sunder ock de ware Godtheit
Bb ij r Christi. Wenthe wath de ware Godt//heit ys, datsulue kan gene ware Menscheit syn: vnnde wath eine ware off warhafftige Menscheit ys, datsulue kan nicht syn, eine ware Godtheit. Jck mene ghy wethen yo wal, dat tusschen Godtheit vnnde Menscheit: ys wal so groth vnderscheit, als tusschen Hemmel vnde Erde.

Van dem hilligen Geist.

B. M.

Wy lesen vnde beuinden ynn des Heren Wordt, dat dat woerdeken Spiritus, van mennigerleye betekinge ys: vnde betekent somwilen des Menschen leuendt, Ock mennichmael de geschapen beroeringe yn des Menschen herte. Jtem, ydt ys ock ein Geistlick wesent, dat leuendich, Vorstendich, Vnlyflick vnde krefftich ys,

A.

Jck stha tho, dath Wordt Spiritus vele mehr betekinge hefft, nha den sin der Schrifft: Vnde beteket na dat gelůdt des Bockstaues, blasinge off Windt. Dath Hebreesche Wordt Ruah, vnnde dat Greexsche Pneuma off Pnefma, beteken ock: Ahem, blasinge offte Windt. Welcker worde werden somwilen geset, vor de Seele, vnde vor des Menschen leuendt. Ock vor gemoet off sinn, vnnde //
Bb ij v vor de geschapen beroeringe yn des Menschen herte.

Jn den Důtschen Bibelen steit hyr vor geist, vthgenamen yn weinich orden, Jn der Zurcker dutsch steit blaest off blasinge Judic. viij. Job. xv. xxvij. Jesa. xxvj. lvij (gedruckt im yaer Dusent viff hundert xxxviij.) nha er latin [2]), anblasinge Job. xxxij. xxxvij. Jn de Strassborger werth ydt vordůtschet ahem: yn dusse nauolgende cap. Job x. xv. xix. xxxij. xxxvij. Psalm c.xxxv. Jesa. xj. xxvj. xlij. Ock yn de Zurckesche Bibelen, ahem Psal. c.xxxv. Job. ix

---

1) „Willen" beteekent hier, evenals op meer plaatsen bij Pastor, „zullen": „en anders zoudt gij". Bij „wolden" kan ter vergelijking gedacht worden aan het engelsche „would". „En dan, n.l. wanneer dit uwe meening wèl is, woudet gij" (imperf. conj.) of „zoudt gij daarmede willen". De beteekenis is hier dus ongeveer dezelfde als wanneer er „zoudt" stond.

2) Naar hunne latijnsche zuricher uitgaaf bewerkt.

xix. Jesa. xj. xl. ij. Tess. ij. Vnnde Jiob iiij. hoelt [1]) der Strassborger dûtsch . Ein windt gineck vor my auer. Vnde de erste vordûtschinge Mar. Lu. hoelt Gen. j. Windt Gades. Der Zürcker vnd Strassborger holden Jesa. lix. Windt des HERN. Noch yn der Strassborger vnde Zurcker Dûtsch gedruckt ynt Jaer ein dusent viff hundert xlij steit Ein Windt vorhoeff my tusschen der Erden vnde dem Hemmel, Jehez. viij. Jck vormode gy stan wal tho, dat menichmael wert, de Synn off dat Gemoedt, genoemet, geist: darumme dat ydt ys ock ein ynwendige blasinge, vnde wert ock darumme vordûtschet, Gemoet. Der Zurcker latin vnde de olde latynsche Bibelen, holden Gen. xxvj. gemoet Jsaac. Deut. ij. holt der // Strass- Bb ij r
borger vnnde Zurcker dûtsch, syn gemoet. Also ock Jesa. xxv. gein moet. Jn der Zurcker dutsch Judic. ix. boese gemoet j. Reg. j. beswert van moede. iij. Reg. xxj. holt der Zurcker latyn, dyn gemoet. Vnde Psalm xxxij. steit yn de Strassborger gemoet. Vnde Psalm xxxvij. steit in de Strassborger vnde Zurcksche Bibelen, gemoet. Vnde Psalm c.vj steit yn der Zurcker latyn, syn gemoet. Vnde Psal. c.xlij. cxliij. steith yn der Zurcker dûtsch, myn gemoet. Ock Pro. j. xj. hoelt der Zûrcker latyn, van gemoede. Vnd Prou. xv. xvij holt der Zurcker latyn vnd dûtsch, vnd de Strassborger, gemoet. Der Zurcker latyn vnd Dutsch hoelt Pro. xvj. gemoet, Vnde Prou. xviij. hoelt Zurcksche vnde Strassborger gemoet, ock dat Greex, Vnd Prou. xxv hoelt Zurcksche vnde Strassborger, gemoet, Prou. xxix. hoelt dat Greex gemoet: ock der Zurcker Dutsch, gedruckt ynt Jaer dusent viffhundert xlij. Vnde Ecl. j. ij. iiij. vj. vij. viij. hoelt de Zurcker dutsch vnde etlike andere, gemoet, Vnde Job vij mins gemoets, Vnnde Job xv. gemoet, Vnnde Jesa. xix. hoelt de Strassborsche Bibele, gemoet der Egypter. Vnde Jesa. xxix hoelt de Zurcker Dutsch, myn gemoet. Vnnde Jesa. xxxij hoelt de Strassborgesche, juw gemoet. Jesa. xxxvij. hoelt ock de Strassborgesche gemoet. Vnnde Jesa xl. hoelt // Greex vnde der Zurcker dûtsch Bb ij v
gedruckt ynt Jaer dusent viffhundert xxxviij . Gemoet des HEREN, Rom. xj. Vnde Jesa. lvij. ynt Zurckesche dûtsch, gemoet. Vnde Jesa. lxiij. steit, syn hillich gemoet, yn der Zurcker dûtsch gedruckt ynt Jaer dusent viffhundert xxxviij. Jehezk. xlv. gemoet. Vnde Hagg. j. gemoet: jnt Zurckesche dûtsch Vnd der sprocke vint men noch vele mehr.

Jck hape dat gy ock wal tho staen, dat, dar Paulus secht: mit-

---

1) Houdt in, bevat, heeft. In zijne latere uitgaven heeft Luther in Gen. 1 : 2 „Wint Gottes" veranderd in „Geist Gottes" met de aanteekening op den rand: „(Geist) Wind ist dazumal noch nit gewest, darumb muss es den heiligen Geist deuten".

ten geiste byn ick yegenwordich Col. ij. Vnde wath der geliken mehr ys: sy gespraken van dat gemoet off sinn.

Des Menschen Seele off leuent, wert ock Geist genoemet, darumme, dat de sulue den Menschen alder ersten van Godt ys yngeblasen, als Gen. ij. steit. Vnde so lange als dusse Geist yn den menschen is, so is dar ahem halent off blasinge edder windt: ock by den vnredeliken Creaturen (den he nochtans also nicht yngeblasen ys) vnde dat, so lange als des Menschen lyff vnde Seele noch nicht van malkanderen gescheden sint. Auerst als dusse Geist des leuens offte Seele, vann den Menschen gescheden ys: so werth de Seele noch geist, genoemet: vmme der ersten ynblasinge willen. Dith
Bb iiij r ys dann ein geistlick wesent, dat leuendich, vorsten-//dich, vnlyflick vnde krefftich ys. Aldus mach des Menschen Seele off geist des leuens van em affscheden [1]), also dat dan de Mensche nha den lyue Dodt ys. Auerst Gades Geist, kan also nicht affscheden van Gade: Darumme kan dith nicht by Gade geliket werden, dat de ock einen geist solde hebben, de van em affgescheden, vnde ein affgedeelt sulstendich [2]) personlick wesent solde syn.

Jn sommigen Bibelen ys dith wordt Ruah, ock vordütschet, Seele alse iij. Reg. xxj. na dem olden latin, vnd Job .xvij. na der Zurcker latin.

De ynwendige beroeringe des Herten tho guden dingen, van Godt yngeblasen ij. Tim. iij. wert ock geist genoemet, darumme, dat desulue van Godt yngeblasen ys: vnd in der menschen herten blaset off beroert. De beroeringen des herten tho quaden dingen, wert ock geist, genoemet, darumme, dat desulue vrspruncklikeu herkumpt, vth dat yngeuen off ynblasen der Schlangen, dorch de loegen, dar se Heuam dorch de loegen bedroech: Genesis. iij. Vnnde de dusse beroeringe hebben, de blasen ock vth dath quade Als Actuum ix. steith, Saulus noch blasende druwinge [3]), etc.

Bb iiij v Also wert ock yn sommigen Bibelen vor-//Duetschet, wille: alse Jiob xxxvij. nha de auersettinge off vordütschinge Pagnini [4]): vnde Judic. ix. yn der Strassborgeschen Jesa. xxx. Jn der Zurcker dütsch gedruckt ynt Jaer dusent viffhundert xxxviij. Ock somwilen herte, als yn der Strassborger Bibelen, Psal. c.vj. Prou. xj. xv. xvj. xviij. Job. vij. Jesa. liiij Vnnde ynt Zurcksche Dütsch Gen. iiij.

Dar ys noch ein Hebreesch Worth [5]), noemlike, neschamat: dat ock vordütschet wert geist, ahem, blasinge off Seele, dat steith

---

1) In het origineel: „affschegen".

2) „Zelfstandig", achteloos gesproken en gespeld; evenals quat. Bb vij r: „sostendich".

3) In het origineel: „druwige"; evenals een paar regels vroeger: „ursprucklichen".

4) Zie de *Inleiding*, bl. 356 boven.

5) In 't origineel: „Worht".

Gen. ij. dar also steit. Godt bleess einen leuendigen ahem, off Geist des leuens in des Menschen angesicht etc. Dit is egentliken, de yngeblasene ahem off Seele des Menschen, vnde dith wordt Neschamat, wert Gades geiste off ahem edder blasinge thogeschreuen, allene vp dusse steden: Jesa. xxx. Job. iiij. xxxij. xxxiij. xxxvij. alse ahem off blasinge des HERN, Gades, vnde des almechtigen. Auerst dit wert dar nicht vp Dütsch geset geist, sunder ahem off blasinge edder anblasinge: vp Greex Pnoe. Vp anderen steden wert wal vordûtschet, Geist: Auerst dar ys ydt dan altydt van Menschen gespraken. Sunder Ruah werth ock van Beesten gespraken, alse Eccle. iij steit, geist off ahem der beesten etc. Vnde Ruah betekendt ock denn // vthwendigen wint, alse Genesis viij. Exodi xij. xiiij. Bb v r
Psal. xlvij. Jeremie xviij. Jehez. xvij. xviij. xxvij. Jon. iiij. etc. Dat Greexsche Pnefma vnde dat Latinsche Spiritus, wert ock verdutschet wint gemeinliken Johan. iij. Auerst sal van alle desen worden ein yergent so vele gelden als ein sulfstendich wesent, dat leuendich vnnde krefftich ys, yn yeniger schrifft (vthgenamen dar de Sele darmede gemeint ys, de van den Flesche afgescheden ys dorch den Dod) so bringet Schrifftlick bewyss.

B. M.

Dattet eine sulfstendich leuendich, verstendich, vnlyflyck, crefftich, geistlick wesent betekent, ys vnwedersprekelyck, wente de Here secht selfs. Godt ys ein Geist Joan. iiij. Vnde dat Godt ein sulfstendich wesent ys, hape ick wert nemant locchen. Vnnde Godt wert darumme ein Geist genoemt, dat he ein geistlick wesent ys, dat noch Fleesch noch benen hefft, als Christus selfs secht, Ein Geist hefft noch Flesch noch benen Luc. xxiiij. Volget ymmers klarliken vth desen worden, als dat de wesentlike wesens, de gene tastelike, sichtlike oder begryplike corpers hebben, geiste sint. Gelyck Michael, Gabriel, Raphael, Vriel, vnde alle andere // Engelen. Bb v v
Wo wol sommige mit sonderlike namen genoemt werden. Sint se likewol geiste, Paulus vnde Psalmista antügen, seggende De syn Engelen Geiste maket, vnde syn deners vurulammen. Item, sint ydt nicht alle denst geiste Heb. j.

A.

Jck wet wal [1]), dat vns Christus Joan. iiij. nicht wil leren, wat wesentlike wesent Got hefft, sonder he wolde vns leren wo wy em anbeden sullen, noemliken, in dat, Godt yn vns ys. De Geist yn vns (in dem wy em anbeden sullen) de Geist, segge ick, ys Got yn vns. Darumme secht Christus. De vhre kumpt vnde ys

1) Zie over de even eigenaardige als voor zijn tijd opmerkelijke denkbeelden, die Pastor in het volgende uiteenzet, de *Inleiding*, bl. 331 vg.

nu, dat de warhafftigè anbeders, werden den Vader anbeden in dem Geiste vnde in der warheit. Wente de Vader socht ock sodanige de em anbeden. De Geist, ys, Godt, vnde de em anbeden, moten em anbeden yn dem Geiste vnde warheit Joan. iiij. Mercket doch dat he secht, de Geist, ys, GODT, off dat nicht vth der vrsake gespraken ys, dat he beuorens gesecht hadde, Anbeden yn den Geiste, ock dar na, anbeden yn den geiste, dese Geist ys yn den, de vth dem Geiste gebaren ys, dar Christus van secht, dat gebaren ys vth dem Geiste, ys geist, Joan. iii. Godt ys alles yn allen
[Bb vj r] i. Cor. xv. Vnde werckt yn vns, dat don vnde vulbringen // Phi. ij. Vnde ys ock de lefte yn vns i. Joan. iiii. Also ys ock de Geist yn vns, de vns vortredt mit vnuthsprekelike suchten Rom. viii. Seet, alsus is Godt de Geist yn vns, darmede wy em anbeden sullen. Solde mit dit wort, ys, Gades wesent, vthgedruckt werden, so hadde Joannes dar wal by geschreuen, dit wort, ys, auerst Joan. schrifft nicht mer dan, geist de Got Joan. iiii. Vnde ys, wert dar vp verstan alsus, geist, ys, de Godt. Godt ys ock ein verterende vur, Deut. iiii. ix. Heb. xiii. Godt ys ein lecht. i. Joan. i. Vnde dergeliken mer. Auerst ick segge, de hir vth seggen wil, wat Got ys, syns Persoenliken [1]) wesens haluen, de mot felen, Jck geloeue ock nicht, dat ein sterflick mensche ys, off yewerlde gewest heft, de gewisse wet, wat Gades personlike wesent is.

Dat Christus secht, ein geist heft gein flesch noch gebenten Lu. xxiiii. dat is nicht gespraken van einen geist, de newerlde yn den flesche gewest heft, sonder van sodanen geist, de van den Flesche afgescheden eder vthgeuaren ys: welcker wert de Sele genoemt, als beuorens gesecht is. Wente de yungeren menden, dat Jesus noch nicht vpgestan were, vnde dat se synen geist of Sele, gesen [2]) hadden. Wente dar volget na, dat se noch nicht geloefden, darümme ys dat gein bewis van einen de newerlde in den vlesche gewest heft. //
[Bb vj v] Mit dem namen Michael, Gabriel etc. hebben gy nicht bewyset, dat dit geiste sint, de nochtans vormals yn dem Flesche gewest sint. Vth den cxl Psal vnnde Hebr. j. Koennen gy ock nicht bewysen, dat geiste sint, de newerlde ynn den Flesche gewest hebben, vthgenamen, den vthwendigen wint, so de geist, mochte verdutschet werden. Wente [3]) cxl. Hebr. j. stat? Makende syne baden, winden, of makende syne Engele, de winden of geisten, Offte, na dem vorstande geset. He maket de winden, tho, syne baden.

---

1) Zie over „persoon" en „persoonlijk", welke woorden in het nu volgend dispuut herhaaldelijk worden gebezigd, de *Inleiding*, bl. 348 boven, aanteekening 2.

2) „Gesehen", gezien.

3) Uitgelaten is: „Psalm". Hier en verder staat in het origineel telkens „cxl" in plaats van „civ".

Dat men hyr, winden, verdutschen sal, ys dar vth apenbar, dat dit sulue Wort, dar beuorens Psalm. cxl. moth verdutschet werden, winden, dar de wolcken van gedreuen werden. Wente alsus stat dar. He settet de wolcken, tho, sine wagen, he wandert vp de vederen [1]) des windes (dar vp volget) He maket de winden, tho, sine baden, de vurulammen, tho, syne deners. Gelyck als he nu de wolcken bruket vor syne wagen ofte, de vederen dess windes gebruket, vmme dar vp tho wandelen, also gebruket he den suluen wint, vor syne baden, vnde de vurulammen vor sine deners. Also brukede he den wint, vor synen Engel off baden, do he den wint vthsende, dat he de sprinckhanen en wech dreff // Exodi x. Ock do [Bb vij r] he den wint vthsende, dat he de wateren vth dem Meer dref, Exodi xiiij. Vnde dergeliken. Vnnde also makede he de vurulamen tho syne baden vnde syne deners, do he de vthsende, dat se Sodoma vnde Gomorra verbrande, Genesis xix. Vnde do he de vthsende, dat se de twe Soenen Aharons verbrande, Leuit. x. Do he de vthsende, dat se dat offer Elizah verbrande iij. Regum. xviij. Also leset iiij. Regum j. Psalm. xj. xxvij. Alsus sint dese Engelen denstbare Geisten, nochtans wil ick tostan, dat Hebre. j. mach ein ander meninge syn, dan Psal. cxl. Auerst ick sta nicht tho, dat dar van sulcke Geiste gespraken ys, de ein sostendich [2]) leuendich, verstendich, vnlyflick wesent hadden dat newerlde yn dem Liue gewest hadde. Jck mende dat men nicht dencken solde, dat he syne Engelen tho Geiste solde maken, wente so dat so were, so makede he Geiste van syne Engelen, also dat de, de beuorens Engelen off baden gewest weren, de weren dar na tho Geiste gemaket.

B. M.

Dat Wort Hillge Geist, wert yn nenen [3]) plaetzen der Schrifft, tho yeniges Menschens Geist gereferert, wy [4]) from, wy leeflick, vnnde wy Christeliken he ock sy, // dan allenich tottem Geist [Bb vij v] Gades. Want wy wol GODT de Vader ock suluest ein geist ys Joan. iiij. Ja de alder groetste vnde Hilchste Geiste ys (ick segge groeteste vnde hilchste tho ein ander vnderscheit der geisten de geschapen sint) so wert he like wol gein Hilge Geist genoemt, gelyck de Hilge Geist de Hilge Geist genoemt wert. Vnde dat na myn bedencken darumme, vp dat de Hilge Geist egentliken dorch de name Hilge Geist, van dem Vader vnd van den Sone solde vnderscheden werden.

A.

Vann den Vader ys beuorens geantwordt. Hilch wert Gades

1) Voor „vleugelen", Ps. 104:3. Zoo in den Liesveldtschen Bijbel, 1542, t. a. p. en meer in het oud-Hollandsch: De Jager, *Taalkundig Magazijn*, III, bl. 152.
2) Zie boven bl. 562, aant. 2. 3) Geen. 4) „Wie", hoe.

Geist genoemt, darumme dat he Hilch ys, ock yn den menschen Joan. xiij. Vnnde dat anders gein Geist Hilch ys. Elisa begerde den Geist Elie iiij Reg. ij. welcker was nochtans de Hilge Geist. Danielis geist wert Hillich genoemt, yn de Histori Susanne. Dat Wort Geist, des HERN Judic. vj. ij. xij. xiij. xv. j. Regum x. xvj. xix. ij. Reg. xviij. xxij. iij. Regum ij. ij. [1]) Psalmus xviij. xx. Jesa. xj. xl. lix. lxiij. Jehezk. ij. xxxvij. Mich. ij. v. Lu. viij. Acto. v. viij. Vnde Geist Gades Ge. j. xlj. Nu. xxiiij. j. Re. x.ij. xvj. xviij. xix. ij. Psal. xv. xxiiij. Jehez. ij. Mat. iij. xij. j. Joan. iij. Exo. xxxj. xxxv. ock Ro. viij. xv. j. Cor. ij. iij. xij. Dit alles ys nicht mer ein person dan
[Bb viij r] ahem off blasinge des Hern off // Gades. Offte an somigen orden, gemot off sin des Heren of Gades. Were jdt ahem off blasinge verdutschet (als jdt ock an sommigen orden verdutschet js) so verstunde men wal, dat ydt gein Person were, gelyck als men wal verstat dat wille des Hern j. Re. xv. Jesa. liij. gein Person ys. Vnde gelijck als de yuer off ernst des Hern gein Person ys Jesa. ix. xxxvij. Vnde gelyck als de barmherticheit off gudicheit des HERN, gein Person ys j. Reg. xx. Psal. xxxiij. lxxxix. ciij. cv. Tren. iij. Jesa. lxiij. Vnde gelyck de leefte des Hern Hose. iij. ij. Para. ij. Ader gelyck de leefte Gades Luce ij. Joan. v. Rom. v. viij. j. Tes. iij. j. Joan. ij. iij. iiij. v. gein Person ys. Gelyck als de krafft Gades gein Person ys Rom. j. ij. Corin. iiij. vj. xiij. etc. Gelyck als de genade Gades Luc. ij. Act. xiij. xiiij. xv. xx. Rom. v. j. Cor. j. iij. ix. xv. ij. Cor. j. vj. viij. ix. Gal. ij. Eph. iii. Col. i. Tit. j. Heb. ij. xij. i. Pet. iiij. v. gein Person ys. Also ock Herte, sin, herlicheit etc.

B. M.

Seet, secht Mat. de Hemmelen sint em vpgedan, vnde he hefft gesen den Geist Gades nederuallen, als ein Duue, Lu secht yn lifliker gestalt, vnde quam vp em.

A.

Jck bekenne wal, dat Got hyr syne beloeften Jesa. xlii. geholden hefft, als ock Mat. xij. verhalt wert. Vnde heft Jesu gesalft
[Bb viij v] mitten Hilgen Geist vnde mit krafft Acto. x. Vnde // hefft em tho einen Prediger gesalfft, als Jesus suluen secht. De geist des Hern (ys) vp my, darumme dat he my gesalfft hefft, tho Predigen, den armen hefft he my gesent etc. Jesa lxj. Luc. iiij. Vnde he gifft den Sone den geist, vth gener mate Joan. iij [2]). Als ock Godt gesecht hefft. Jck hebbe mynen Geist vp em gegeuen Jesa xlij. Mat. xij. Dit hefft em Godt geholden, vnnde hefft em den Geist gegeuen, mer dan vth einer mate Joan. iij. Hyrumme ys he vul, ya vul Hillges geists gewest Luce iiij. Warmede beuestiget dit ein Person?

1) Dit „ij" is mij hier en in de drie volgende regels niet duidelijk.
2) Niet uit eene (beperkte) maat, maar ongemeten, volop. Joh. 3 : 4.

Den Propheten ys ock menigerleye schyn [1]) getoent, synt dat dan ock de Personen gewest.

B. M.

Dat Godt wal mit vtherliken gesichten gehandelt hadde, mit den Propheten, ys apenbar Jesa. vj. Jeremie j. Jehezk. j. etc. Dann dat de sulue gesichten ynn der Schrifft GADES Geist gehetenn werden, gelyck hyr de vertoende Duue, Gades Geist genoemt wert, ys vnbewyslyck. Wente de Euangelisten seggen vnuerborgen. He hefft geseen den Geist Gades neder vallen vp em. Jtem Joannes Baptista. Jck hebbe geseen den Geist Gades neder vallen, yn der gestalt einer Du-//uen, vnde he ys vp em gebleuen. He secht nicht Cc j r
ein gesichte. Jtem vp wen du seetst, den Geist neder vallen, vnnde bliuende vp em, dat ys he, de Doepet mit dem Hilgen Geiste Johannis j.

A.

De gesichten sint nicht Gades Geist genoemt: Warumme? Darumme, se weren nicht Gades Geist, se betekeden ock nicht Gades Geist: dan hyr ys Gades Geist gewest, hyr ys ock yn Christo gewest sodane Geist als dese gestalt was: einuoldich als eine Duue, als wy syn solden: Mat. x. De Propheten hebben gesichten geseen, de sint dat genoemt, dat se Geistlick [2]) sint vnde weren, vnde dat se betekenden: als de mete snor [3]) vnnde dergeliken: Amos vij. viij. etc. Als ock Johannes dat Nye Jerusalem sach Apocalipsis xxj. dat was ock nicht dan ein gesichte, nochtans ys dit Jerusalem genoemt: wesentliken was dit ock nicht Jerusalem: auerst yn der betekinge was jdt dat Geistlike Jerusalem, of de brut des Lams Apocalipsis xxij. De herlicheit des Hern ys ock geseen van allen volcke Leuit ix. Vnnde de gestalt (off dat anseen) der herlicheit des Hern ys gewest als ein barnende vur Exodi xxiiij. Dit ys ock nicht genoemt de Geist Gades, sonder ys genoemt de herlicheit des Hern, // vnde was yt ock. Nochtans be- Cc j v
uestiget dit nicht, dat de herlicheit des Hern ein persoen ys, de Here ys wal ein Person, auerst syn herlicheit ys gein Person, syn geist ys ock gein Person. Vnde wo wal Godt ein Person ys, so wert he nochtans nicht geseen. Exo. xxxiij. Joan. j. j. Joan. iiij. j. Tim. j. vj. etc. Hyrümme ys ock syn Geist vnseentlyck, al is de gestalt geseen, gelyck als ock Jerusalem ys geseen [4]) Apo. xxj. Darumme kan dit nicht bewysen wat he ys, ock nicht, dat he ein

---

1) „Schijn" is hier een gezicht, zooals volgens Pastor de duif was, toen bij den doop van Jezus de heilige geest op dezen nederdaalde. Volgens B. M. daarentegen (zie het volgende) was die duif geen gezicht, maar de heilige geest zelf in die gedaante. 2) In hunne geestelijke beteekenis. 3) Meetsnoer.
4) N.l. gezien in een gezicht, evenals de duif. Zie quat. Bb vij v, Cc j r.

Person ys. Vnde dewyle Joann. j. stat, dat he ys vp em gebleuen; [1]) waner he ein Person were, waher solden em dan de anderen gecregen hebben? Wente he ys vp em gebleuen.

Jck begere dat du erst bedencken wult, wo de Patres yn dese materie des Godtheits dat wort Person gebruket hebben, Wente se hebbent nicht gebruket na [2]) flesches wise, gelyck men secht, des fursten Person, off ein ryck off arm Person, sonder se hebbent allene gebruket tho ein ander vnderschet der materien off substantien off werkingen des ewigen Gotheits. Tom tweden begere ick ock, dat du van ein ander scheden wult, dat wesent suluest, vnnde de krafft vnnde werkinge des wesens. Vp Christum ys he gekamen als eine Duue. Vp de Apostolen yn vurige gecloefde tungen, //
Cc ij r Acto. ij. Syn art vnnde natur tom dele yn den sichtliken schyn, darmede bewysende [3]), Js he darumme nicht ein wesent vnnde Geist gewest? Jck wet wal, dat de sichtlike schyn nicht stedes vp [4]) se ys bliuen sitten. Js darumme syn krafft vnde wirkinge likewal nicht vp se eder ynn se gebleuen? Wo kumpt doch dat du hyr so vnbescheden bist? Vnde sechst dan, waher hebben em de anderen gekregen? En genetet nicht ein yeder Mensche der Sunnen schyn vnde wermte? Synt dan darumme so vele Sunnen, schinen vnnde wermten, als Menschen sint? Och nen eine Sunne ysser, ein schyn vnde wermte ysser, dann eyn yeder genetet so vele vann der Sunnen, schinen, vnde Wermten, als em van noeden ys. Also ysser ock ein Hilch Geist, welckes genade, virtutem vnnde werckinge, alle geloeuige geneten, na de mate als em van Godt gegeuen wert, tho dat gene dat em van noeden ys j. Corin. xij. Vnnde derhaluen secht de Hilge Petrus vth den Propheten Joel, yn dese maneer, noemliken, ick sal vth stoerten van mynen geist auer alle flesch etc. Act. ij. Joel ij. Alle de gene de nu de leflike gauen entfangen de den geloeuigen van den Hilgen geist vtgedelt werden de entfangen den Hilgen geist, want de schrifft noemt ock de sulue
Cc ij v gauen den Hilgen Geist, // Jesa xj. Actorum x. Vnnde dat darumme, dat se des Hilgen Geistes egendom vnde syne naturlicke art vnnde vruchten sint Gal. v.

A [5]).

Erstmal luden gy off gy van dat wort Person, wat anders maken willen, darna heten gy ydt widerumme, Substantia: welck ys ein sulfstendich wesent, vnnde dat, na yuwen vorigen worden, dat sul-

---

1) De komma hier is door mij in eene kommapunt veranderd.
2) In 't origineel: „na gebruket". 3) Hier is iets uitgevallen.
4) Steeds. 5) Deze „A" is overbodig. Ook in het onmiddellijk voorgaande is Pastor de spreker.

uen leuendich, verstendich vnde krefftich ys, dat ys eine Person. Ock vragen gy, off he darumme nicht ein wesent vnde Geist gewest sy. Jck antworde, he ys ein wesent vnnde Geist gewest, gelyck als dat Wort Ruah off Pnefma, eder Spiritus, ludt: noemliken, sulck ein wesent, als de Ahem, blasinge off windt: ein wesent ys.

Vnde dat gy seggen, de schyn [1]) ys nicht stedes vp se sitten gebleuen: vnde offt darumme syne krafft vnnde werkinge nicht vp se gebleuen sy, vnde dat entlycke beslut ys [2]): als ein ys, de gauen van den Hilgen Geiste entfangen hefft, dat hete dan den Hilgen Geist hebben. Hyr vth dunckt my, dat gy so veer kamen dat gy nicht geloeuen, dat Christus vnde sine Apostolen, den Hilgen Geist vortan beholden hebben: sonder dat se allene beholden hebben, de gaue des // Hilgen Geistes; vnde de gaue de de Cc iij r
Hilge Geist Christo vnde synen Apostolen gegeuen hebbe, dat hebbe Christus vnde syne Apostolen beholden, auerst den Hilgen Geist solden se nicht beholden hebben: sonder ydt hete also, dat se den Hilgen geist gehat hebben, vmme syner gauen willen. So vele ys de Grunt yuwer worde, na dem gy dar styff vp holden, de schyn sy de Hilge Geist gewest, Personliken: dewile desulue wert genoemt, de Hilge Geist [3]). Auerst ick geloeue Gade leuer dan yuw, dat Christus den Hilgen Geist gehat hebbe: wente Godt sprack. Jck hebbe mynen Geist vp em gegeuen Jesa. xliij. Matth. xij. Jck geloeue yn Christo Jesu dar he secht. De Geist des Hern, ys, vp my Jesa. lxj. Luce iiij. Jck geloeue Petro, dat Godt hebbe em gesalfft mit dem Hilgen Geist vnde mit krafft Acto. x. Jck geloeue Luce dat Jesus was vol Hilgen Geistes Luce iiij. Jck geloeue den Hilgen Joanni dem Doeper, dat em Godt den Geist gegeuen hefft, nicht vth der mate [4]) Joan. iij. Jck geloeue noch dem Doeper, dat de Hilge Geist ys vp em gebleuen Joan. j. He secht, de Geist sy vp em gebleuen, he secht nicht, dat em de

---

1) Het licht of de glans.

2) Het volgende beteekent dit. Als uw eindbesluit zoo luidt: wanneer er iemand is, die gaven van den heiligen geest heeft ontvangen, 'twelk dan (naar uwe opvatting alleen) heeten zou den heiligen geest hebben, maar in werkelijkheid dit niet zijn zou: dan volgt hieruit, dunkt mij, dat volgens deze uwe opvatting Christus en de apostelen den heiligen geest zelven niet doorloopend hebben behouden, maar alleen de gaven van dien geest. Volgens mij, Pastor, daarentegen hebben zij den heiligen geest wèl behouden: immers ik erken geen onderscheid tusschen hem en die gaven.

3) „Dit is de korte inhoud (het „argumentum", de „Grunt") uwer woorden, naardien gij er stokstijf aan vasthoudt, dat de lichtglans in werkelijkheid de heilige geest in eigen persoon is geweest; dewijl (d. i.: en dit neemt gij aan, omdat) hij de heilige geest genoemd wordt.

4) Zie bl. 566 boven, aanteekening 1.

Geist gegeuen hefft [1]), ys vp em gebleuen. Jck geloeue der schrifft
Cc ij v leuer dan der vthleginge. Vnde van den Apostelen, // geloeue ick
Luce, dat se sint alle vol Hilges Geistes geworden Act. ij. Jck
geloeue Jesu Christo, dat he hefft den Vader gebeden, vnde dat
de Vader heft em einen anderen troester gegeuen Joan xiiij. nicht
dat de Hilge geist em allene gauen gegeuen hebbe, sonder dat
de Hilge geist in ewicheit by se gebleuen is, ock in se gewest is
Joan. xiiij. in dit sulue geloeue ick ock Christo Jesu Act. j. Jck
geloeue ock Paulo, dat Got heft den Apostolen den Hilgen geist
gegeuen j. Te. Ti. iij. etc. ick geloue ock Christo Jesu, dat de
Vader gifft gude gauen Mat. vij. vnde dat dese gude gaue sy de
Hilge Geist Lu. xj. Hyr stat dat Got gift den Hilgen geist, darumme
is de Hilge geist suluen de gaue, de entfangen wert, Also wert
de Hilge Geist suluen apentliken eine gaue genoemt Act. ij. Hyr-
umme de gaue des Hilgen Geistes Acto. j. x. ys nicht de gaue de
de hilge Geist gifft sonder de hilge Geist is suluen de gaue de
gegeuen wert Luc. xj. Acto. xj. Gelyck als de gaue der genaden,
Ep. iij. ys nicht de gaue, de eine Personlike genade gegeuen hefft,
sonder ys de gaue de vth genaden off dorch genade gegeuen ys,
van den genedigen. Also mochte ock verstan werden, dat Godt
sulcke gauen gifft dorch synen Hilgen Geist. j. Cor. xij. ock ys dit
wort dorea [2]), nicht allene eine gaue de gegeuen wert, sonder ock
Cc iiij r eine geuin-//ge, off dat gene dat gegeuen wert. Dewile dan Act. j. x.
stat, dat se den Hilgen Geist entfangen hebben, vnde dewile de
Hilge geist gegeuen wert Jesa. xlij. lxj. Mat. xij. Luc. iiij. xj. Joan.
iij. xiiij. j. Te. j. Ti. iij. etc. so volget dar vth dat dit wort, gaue
des Hilgen Geystes, ys so vele als, geuinge des Hilgen Geistes,
also dat de Hilge geist, is de gaue de van Godt gegeuen wert.
Wente Act. x. volget dar vort na. Se hebben den Hilgen Geist
entfangen. Dat ein entfanget dat ys de gaue de gegeuen wert,
vnnde de Schrifft lert auerulodich, dat Godt gifft den Hilgen Geist.
Auerst so gy yo mith gewalt willen holden tegen de vmstande [3])
woerde, dat de Hilge geist dise gaue gift, so late ick dat so syn,
dat de Hilge Geist dese gaue gifft, gelick [4]) als de genade gift, so
ys hyrmede nochtans nicht mehr ein Person bewyset dann Ephes.

---

1) D. i.: hij zegt geenszins, dat hetgeen de geest, als ware dit een persoon die iets wil en doet, hem gegeven heeft, op hem gebleven is.

2) In het origineel staat „dorca", dat echter eene drukfout moet zijn. De gave des heiligen geestes wordt Hand. 2 : 38 en 10 : 45 vermeld; niet in Hand. 1, welk hoofdstuk anders eenige regels vroeger ook hierbij wordt aangehaald : dit zal echter wel weêr eene drukfout zijn voor „ij".

3) De woorden, die er om heen staan; het zinsverband.

4) Doch alleen in denzelfden zin als waarin ook volgens Efez. 3 de genade geeft, door de genade velerlei geschonken wordt.

iij. mit gaue der genaden, Js de genade ein Person, so ys hyr bewyst dat de Hilge geist ein Person ys. So wil ick hyr yuwe gelikenisse der Sunnen tho myn vordel nemen. De wermte der Sunnen gifft verquickinge vnde wermte, nochtans ys de wermte gein Persoen, ock gein verstendich leuendich wesent, Vnde ys ock gein Sunne sonder allene eine kracht vnde werkinge der Sunnen. Dese wermte mach yeder man ge-//neten, vnde mach vp yederman Cc iiij v
syn: vnnde also mach yederman der sunnen geneten. Auerst dat wesentlike wesent der Sunnen mach nummermer vp yederman sitten, also mach men eins Persoens gauen, güdicheit vnde waldat geneten, sonder ein Persoen sal nümmermer vp yederman sittende gefunden werden. War hebben gy yewerlde sulckes beuonden off gelesen? Wo kumtet dat gy seggen, de sichtlike gestalt sy dar eine Personlike Hilge Geist, auerst dat de sulue vp ein yederen sit vnde vp Christus blyfft, dar noemen gy ydt eine gaue? Dat de wermte der Sunnen verwermt yederman, ys recht: vnde ys allens [1]) offt men secht, de Sunne hefft my verquickt ader offt man secht de wermete der Sonnen hefft my verquickt. Oder egentliken vthgedruckt, de Sunne hefft my verquickt dorch ere wermte. Also ys ock allenss oft men secht. Godt de alles yn alle wercket, deelt einen yegeliken vth als he wil, dorch synen Geist, eder offt men secht. Syn Geist vthdeelt einen yegliken als he wil, j. Cor. xij. Nu secht hyr Paulus. Jdt sint auerst delinge der gauen, sonder de sulue Geist. Wat ys dit anders gesecht dan so vele, dat Godt de allen yn alles werckt j. Corin. xij. vnde dar alle gude gauen van kamen Jac. j. de ock den Hilgen Geist gifft, Luce xj. Joannis iij. xliij. etc. De gifft vnde delt // vth vele gauen, doch alle dorch den suluen Cc v r
geist? Wente dit hanget Paulus daran, seggende. Dussen werden gegeuen dorch den geist de rede der wyssheit, auerst den anderen de rede der erkentenisse nha den suluen geist: den anderen auerst den gelouen yn den suluen geist: den anderen gauen der gesundtheit yn den suluen geist. Auerst den anderen werckinge der krafften, den anderen Propheten, den anderen vnderschedinge der geisten, denn anderen geschlechte der Tungen j. Corin. xij. Hyr secht Paulus yo dütliken vth, dath Godt de alles ynn allen wercket, vthdeelt vnnde gifft, alle dusse gauen dorch den suluigen geist: vnnde nha den suluen geist, vnnde ynn den suluen geist. Off nha yuw egen dütsch dorch, dorch, dorch den suluen geist. Hyr vth ys dan ock lichtliken tho vorstan, dat dar na volget: noemliken. Dith alles wercket de Eine vnde desulue geist, delende egentliken einen yegeliken als he wil. Also dat Godt de alles yn allen wer-

1) „Al eens"; geheel eender, hetzelfde. Ook quat. P viij r, X vj v, Y j r.

cket, de wercket dith alles dorch synen geist: als ock Gades genade wercket ynn Paulo j. Cor. xv. Dar Paulus secht. Syn genade de ynn my ys) hefft nicht ledich gewest, sunder auerfloediger dan se
Cc v v alle hebbe ick gearbeidet: auerst nicht ick, sunder Ga-//des genade de mit my (ys). Alse Cor. iiii [1]). De toernicheit des HEREN hefft se gedeelt. Vnde Psalm xxix. De stemme des HERN brickt de cederbomen. Dat Godt secht Joel ij. Jck werde vthstorten vann mynen geiste. Dar vp frage ick. We ys ydt de dar secht, ick wil? Wie is jdt ock de secht mynen? De dar vthstortet is ydt desulue nicht de de gauen gifft? Vnde de dar secht mynen, ys de nicht desulue, den [2]) de geist syn is.

B. M.

Christus secht. Doepet se yn den name des Vaders, vnde des Sons, vnnde des hilligen Geistes, Mat. xxviij.

Hyr hefft ymmers de ewige warheit den grundt gelecht, we mach em wedder sprecken.

A.

Jck beger em nicht weddersprecken, he noemet wal iij. namen, auerst he secht nicht dat dith drey Personen sint.

B. M.

De worde vnde tüchenisse sint klar vnd apenbar, geloeuen wy nu dat de Vader ein sulfstendich wesent ys, warumme geloeuen wy dan ock nicht dat de hillige Geist ein sulfstendich wesent ys? dewyle he ock so dütliken van dem Vader vnnde Soene, dorch den Soene suluen vnderscheden wert, Vnde yn dat herlike werck des Christliker beginsels [3]), mit sinen egen namen van Christo //
[Cc vj r] Jhesu sulfs gespecificiert wert, se wal segge ick, als de Vader vnde Soene. Wy moeten ymmers nicht anders Doepen dan wy geloeuen, vnnde nicht anders geloeuen dan wy Doepen. Doepen wy dan yn krafft vnde beuel van dusse drey namen, so moeten wy ock sunder allen twyuel geloeuen dat de wesens drey synt, offte wy Doepen buten off tegen vnse geloue.

A.

Jck geloeue dat de Vader ein sulfstendich wesent is, ock de Soene. Auerst de hillige Geist is gein sulfstendich edder personlike wesent: sunder is wal ein wesent, als ein ahem, blasinge off wint

---

1) In het origineel staat: „... Gades genade de mit my (ys) Alse Cor. iiii.". „Alse", „alzoo" (zie bl. 364 boven, aanteekening 1) zal wel, evenals Ps. xxix in den volgenden regel, behooren bij den tekst, die daarna wordt aangehaald. Maar „de toernicheit enz." komt noch in 1 noch in 2 Cor. 4 voor. Is „Cor." misschien eene vergissing voor „Threni"? Klaagl. 4:16 staat in den Liesveldtschen Bijbel: „daeromme heeft haer den thoorne des Heren verstroyt". Zoo ook bij Luther.

2) D.i.: voor wien de geest zijn eigendom is.

3) Van den aanvang des Christendoms.

ein wesent ys, Vnd ick achte Gades ahem off blasinge wal so hoech, dat men wal in dessuluigen namen Doepen mach. Jck geloeue ock dat Dauid heft gespraken vth einer Goedtliken ynblasinge ij. Tim. iij. off yngeuinge Gades, also. Wy synt ein Volck syner weiden, vnnde schaep syner hande, so wy hüden syner stemme gehoer geuen, Psalm xcv. Dewile dit de ynblasinge Gades in Dauid gewercket off gespraken hefft, gelick als de genade Gades yn Paulo j. Cor. xv. So bekenne ick dat dith de hillige Geist gespraken hefft, als Hebr. iij. steith. Hyrumme doer [1]) ick my darup vorlaten, vnde yn den namen off beuel der inblasinge off gauen Gades // doer ick my darhen geuen [2]), vnde syn gehorsam; [3]) [Cc vj v] offte, allent wat de genade Gades yn Paulo gewercket off gelert hefft, j. Cor. xv. dat doer ick geloeuen, vnde ynn den namen der genade Gades doen: Also ock yn den Namen des hilligen Geistes Doepen. Aldus ys myn geloue vnde Doepe gelick, Off hyr drey namen genoemet werden, so ys darmede nochtans nicht vort bewyset, dat dith drey gelike Personlike wesende sint.

Alle personen hebben propria nomina off egen namen, als Petrus, Andreas, Johannes, vnde dergeliken. Also ys des Vaders egen name Jehouah, vnnde des Sons egen name is Jhesus, auerst de hillige Geist, hefft genen proprium off egen name, darumme dat ydt gein Person ys. Were jdt ein Person, so hadde he ock synen egen Namen: hillige Geist, ys wal ein name syn wesens, wat he ys noemliken ein hillich Geist off Ahem, blasinge edder wint Gades, alse eine anweynge [4]), off anblasinge Gades: sunder dat ys gein proprium off egen name.

B. M.

He secht, de hillige Geist solde van em getügen, vnde ock de Apostelen.

A.

Secht doch, war is dat gescheen, dat de // hillige Geist vann Cc vij r Christo getüget hefft, anders dan yn den Propheten, Apostelen vnde anderen Kinderen Gades? Jdt is ock geschreuen Johan. v. x. Dat Christus vnde ock syne wercke van em getügen solden, weren darumme syne wercke ander Personen buten Christum? He secht ock. So ghy my nicht geloeuet, so geloeuet den wercken, Joan. x.

B. G.

Dusse einige geist geith vth van em beiden, etc. gelick ein Ambasaet [5]) etc.

---

1) Ik durf, waag. 2) Daarheen begeven; of: daartoe bereid verklaren.
3) Deze kommapunt is door mij ingevoegd. In het origineel loopen de woorden door: „... gehorsam offte ..." „Allent", zooals nog in het oosten van ons land wordt gezegd, is: alles. 4) Aanwaaiing. 5) Ambassadeur.

A.

Js he ein Ambasaet van em beiden, so ys he erer beider Dener vnde Bade vnde nicht ein gelike Godt: bedencket yuwe worde. Dat he gesent ys, kan ock gein bewyss syn van ein Persone. Godt sendt ock hunger, Důr tydt, Deu. xxviij. Amos viij. Ock den Dodt, Amos iiij. Sinth dith darumme ock personen.

B. M.

Dith vorstandt ys sehr with [1]) verscheiden. Wenthe den Propheten worde van Godt beualen, dat he Jsrael solde vorkundigen, de worde de Godt em leth hoeren vth synen munde Jehez. ij. xxxiij. Hir auerst spreckt Christus Jhesus nicht van den Apostelen wat se leren solden, sunder van den hilligen Geist, wo de, de Apostelen solde leren yn eren geist, edder herte, edder bin-//nenste [2])
[Cc vij v] Nicht solde he reden vth sick suluen, eder van sick suluen, sunder dat, dat he by Gott off van Godt gehoert hefft, van den welcken he gesunden wert, Gelick ock Christus van sick suluen secht. Warlick warlick ick segge dy, dat wy weten dat spreken wy, vnde vnse getůchenisse entfangen gy nicht. Joan. iij. Gelick dan Christus nicht sprack van sick suluer, sunder sprack ydt gene dat he wal wiste, vnde sulues by den Vader geseen hadde. Also ock de hillige Geist, solde nicht spreken van sick suluest, sunder he solde yn der geloeuiger herten, edder yn er binnenste wesent in spreken vnnde getügen, dat gene dat he gehoert vnde geseen hadde.

A.

Jck bidde juw dorch de Barmherticheit Gades, dat gy yuw doch ein mal vorotmoedigen willen, vnde mit otmoedigen herten willen na dencken wat ick segge.

De hillige Geist sal de Apostelen leren vnde vorstendich maken, vnde sal ock leren vnde spreken yn den Apostelen Mat. x. Vnd sal in se wercken als Gades genade yn se wercket j. Cor. xv. Leren se ersten, als Gades genade se lert j. Cor. xv. Tit. ij. Dar dan de hillige Geist, off Goedtlike ynblasinge in se wercket, vnde de Goetlike ynblasinge maket se vorstendich, vnde maket se sprekende //
[Cc viij r] so werden se gelert van de Goedtlike inblasinge ij. Tim. iij. Vnde desulue Goetlike inblasinge off yngeuinge (na sommige vordůtschinge) lert dan nicht allene se, sunder ock de anderen dorch se off vth se. Auerst de Persoen de se lerde dorch synen geist off Goedtlike ynblasinge, dat was de Vader. Vnde de personen, dar dorch he de anderen lerde, dat weren de Apostelen, vnde dergeliken. Gelick als de hillige Geist sprack Actu. vj. De Person de dar sprack was

1) Wijd, ver.
2) Dit „nenste" boven aan de bladzijde is door den drukker uitgelaten.

Stephanus. Dar vth de hillige Geist sprack, wente de hillige Geist werckede dat spreken. So men seggen wolde, dath Actuum. vj. gein ander Person gespraken hadde, dan de hillige Geist: so wolde men seggen, dat Stephanus were de hillige Geist gewest. Ghy leren de Soene vnde hillige Geist syn ock Godt, vnde dan seggen gy al euen wal, dat de Soene vnde hillige Geist, spreken nicht van sick suluen, sunder allene wat se geseen vnde gehoert hebben. Bedenckt wat ghy seggen. Jdt moeste jmmers ein sehr vorachtet Got syn, de nicht van sick suluen spreken solde: vnde solde ersten moeten seen vnde hoeren, wath he spreken solde. Hyrumme geuet doch Gade, dat Gade thokumpt, vnde geuet off thoschriuet den Menschen, dat denn Menschen tho kumpt, vnnde achtet GODT nicht gelyck den Menschen. // War hebben ghy gelesen dat Godt nicht [Cc viij v] van sick suluen spreckt? Off dath Godt, noemliken, de Vader, nicht anders spreken solde, dan wath he geseen vnnde gehoert hadde?

Joan. vj. steit, dat de hillige Geist solde de Werlt straffen. Segget my doch. Dede dith de hillige Geist dorch de Apostelen edder nicht? Weren nu de Apostelen de Personen dar dorch he straffede, so wert yůmmers dith straffen den hilligen Geiste thogeschreuen: darumme, dat de hillige Geist yn se, werckede dith straffen: vnde was de orsake dusses straffens, Als Gades genade yn Paulo werckede, j Cor. xv. Vnde darumme dat Gades genade yn Paulo was: j. Cor. xv. Vnnde dat de hillige Geist yn em was: Actu. ix. Doerste he nicht spreken, dat Christus nicht werckede dorch em, Rom. xvj. Dat he gesehen vnde gehoert hadde, Actu. xxij. Vnde also ys de hillige Geist de orsake, dat se nicht anders spreken, dan, dat se sehen, vnnde hoeren. Darumme dat dith de Goedtlike ynblasinge ij. Timoth. iij. Off de hillige Geist, wercket: so spreckt he nicht van sick suluen, sunder allene wat he gehoert hefft: gelick als Gades genade soelckes alles yn Paulus dede, j. Cor. xv. Dat gesette ys ein tuchtmeister, Galat. iij. Vnd // dat [Dd j r] gesette Prophetert Mat. xj. Ja, de natur lert j. Co. xj. De genade Gades lert Ti. ij. Vnde wat Gades genade wercket j. Co. xv. Vnde wat Gades inblasinge dot ij. Tim. iij. Dat ys dan nicht der Apostelen sproeken, ock nicht er swigen, noch hoeren: sonder des Hilgen geistes, als ock Act. vj. apenbar js. Vnde also ledet vnde dryft, de Geist der warheit yn der warheit. Als de geist der loegen vnde dwelinge, yn de loegen leidet j. Joan. iiij.

B. M.

Welcke Hilge Geîst nicht en js (verstat recht) ein afgedelde besonderen Godt by sick sulues, dann he ys warhafftich Godt vth Godt, yn Godt, vnd mit Godt.

A.

War hebben gy sulckes gelesen, dat ein ys, de Got ys, vnde nicht by sick suluen allene? Vnde war hebben gy gelesen, dat ein ys, de warhafftich Got js, vth Godt, jn Got, vnde mit Godt?

B. M.

Desen Geist beroerde de Wateren mit leuendige krafft, vmme vort to bringen syn creaturen. Gen. j.

A.

Dit ys yuw vornemen, auerst de schrifft lert anders, noemliken, dat Got vp den vyften dach de creaturen der Wateren geschapen hefft Gen. j. dorch syn wort vnde beuel. Men vint ock yn velen
Dd j v Bibelen yn Dutsch, // nicht Geist Gades, sunder, windt Gades. Vnde dar steit ock nicht, wath de geist off windt Gades dar geschapen hebbe, sunder wo ydt dar do gestalt was.

B. M.

Van dussen worde genamen vnde worde mitgedeelt den souentich olsten (vorstaet van synen gauen) etc.

A.

Num. xj. steit ock nicht, dat de hillige Geist gauen gegeuen hebbe: vnde dat van de gauen genamen sy, vnde vp de lxx. gelecht sy, sunder dar steit, dat de Here hebbe van den geiste vp de lxx. gelecht, vnde dat de geist dar vp gerestet hebbe. Darumme ys de geist suluen de gaue, de Godt gifft, Leest Lu. xj. Act. xj. Joan. iij. xiiij. Rom. v. ij. Co. v. j. Tess. iiij. j. [1]) Joan iiij Tit. iij Jesa xlij lxj. Mat. xij Luce iiij Joel ij etc.

B. M.

Dusse sachte scheidet my aff Paulum vnde Barnabam ynt werck dar tho ick se geropen hebbe, Acto xiij.

Dusse sechten tho Petrum, Seet mannen soke dy, Act x.

Dusse selfde geist (sprack Godt) solde nicht ewich yn de Mensche bliuen, want se fleisch syn, Gen. vj.

Dussen geist (vormanet Paulus), dath wy nicht bedroeuen sollen Eph iiij.

A.

De ynblasinge Gades ij Tim iij off Got dorch syne yngeuinge off
Dd ij r ynblasinge, // sprack dorch de Propheten, Schedet my aff Paulum etc. Act. xiij. Ock Petro [2]) iij mannen soeken dy: Act. x. Wente de mannen vrageden na em, vnd Petrus gedachte vp dat gesichte. Offt, so men seen wil vp dat wordt dat dar de Geist secht: Darůmme dat ick se gesent hebbe. Willen gy dyt anseen, dat dese

1) Er staat: „j.j. Ioan".

2) „Ook aan Petrus", n.l. geschiedde eene ingeving of openbaring; deze: „drie mannen...". In het origineel staat foutief „j" voor „iij". Zie Hand. 10:19.

sendinge, mûntlick gescheen sy: so steit dar dat se de Engel [1]) gesent hefft so ys de Engel de Geist, de dith Petro gesecht hefft. Hyr steit ock slecht vth de geist: vnde nicht, de hillige Geist.

Waneer Gen. vj. stunde, yn de mensche bliuen so mochte ydt vorstan werden, vp den geist off ahem des leuens, de em van Godt yngeblasen was, Gen. ij. Auerst dat rechte dûtsch, is nicht, bliuen: sunder, Kiuen off striden. Dat is. De, de dar secht myn geist: de wil nicht alle tydt dorch synen geist Kiuen, dorch den Prediger der gerechticheit ij. Pet. ij.

De hillige geist wert bedroeuet Eph. iiij dan, wanneer de bedroeuet werth, de den geist Gades hefft: Alse Apo j. iiij. werden genoemet vij. geiste Gades darmede gement werden vij. Personen, de Gades geist hebben. Offte als j. Joan. iiij. steith, ein yeder geist. Als vorgesecht ys. Wenthe Ephe. iiij. steit dar by, yn den gy vorsegelt syn.

B. M. //

We yn desen eder yegen desen sundiget, secht Christus Jesus, Dd ij v
wert nene quytlatinge erlangen, noch yn dese Werlt, noch yn der tokunftigen.

A.

Jn den Hilligen Geist sundigen ys (mit den koertsten gesecht) als jemant de ynblasinge Gades ij. Tim. iij. vntfangen heft, vnde ys ein mal dar dorch verluchtet, vnde heft de hemmelsche gauen gesmaket, vnde js delhafftich geworden des Hilgen geistes etc. Heb. vj. Vnde heft dan noch de dusternisse leuer dan dat lecht Joan. iiij. Dat ys, de yn sulcke verluchtinge ys, vnde sulcke gauen hefft, vnde verkest dan noch yn der dusternisse tho bliuen, mot willens sundigen Heb. x. off motwillens verkeset yn der Sunde verhardet bliuen, als ein herte dat gene beteringe wet [2]) Ro. ij. Vnde alse de, de sulcke Gotlike yngeuinge off ynblasinge ij. Tim. iij. nicht achtet, sonder verachtet se, darmede sundiget he, yn off yegen de goetlike ynblasinge off hylgen geist, den he verworpen hefft, vnde hefft dar vor angenamen, des Duuels ynblasinge off loegen Joann. viij. De yngeblasen loegen der Slangen Genesis iij. Hyrumme hefft he, dat he verkest, nomliken, de verhardinge. Dat ys dan tho dem dode sûndigen darmen [3]) // nicht vor bidden sal j. Joan. v. Dese Dd iij r
bliuen verhardet, darumme wert dese sunde nicht vergeuen, dar auerst warhafftige bekeringe ys, dar wert ock de Sünde vergeuen

---

1) In 't origineel: „Endel".

2) „Weet". De schrijver denkt aan Rom. 2:4 (Vulg.): ignoras quoniam benignitas Dei ad poenitentiam te adducit? etc."

3) In 't origineel: „darumme" (zonder: „men").

Jehez. xviij. Dar vth ys apenbar dat de, de yn den Hilgen geist Sündiget, de kan nicht tho warhafftige vernyinge off beteringe kamen.

Den Hilgen geist vntfangen, ys nicht anders dan de Gotlike ynblasinge off yngeuinge entfangen also, dat men dar dorch ein Hilich vprecht gemoet, syn, wille vnde herte entfangt, lest Jehezck. ij. xviij. xxxvj. j. Regum x. xix. Psalm. lj. Rom. viij. Tit. iij. De dan alsus danigen vorleget, de leget den Hilgen geist, Actorum v. De den bedroeft, de bedroeft den Hilgen Gheist [1]), Eph. iiij. Vnde de den Wederstat, de wederstat den Hilgen geist Acto. vij.

Wen auerst eyne Sele vth houarth myt bedachten willen Sündiget he sy ynhemss [2]), edder ein fromdelynck de hefft den Heren versackt, solcke Sele sall vthgeradet werden, vth eren volcke, dann se hefft des Heren wort verachtet vnnde syn gebodt krafftloss gemacket, se sol slechtz vthgeradet werden, de schult sy er Num. xv. //

Dd iij v

B. G.

Van syner vortredinge [3]), Rom. viij.

A.

Roman. viij. steith nicht, dat de hillige Geist vns vortredt off vor vns bidt: sunder schlicht vth, de Geist: welcker ys de Kindtlike Geist. De vorsekert vnsen geist, de vortredt vns. Wanner ghy dith vp einen Personliken hilligen Geist wolden důden, wo solde dan bestaen, dat de (de na yuwen reden, Godt mith Godt solde syn) solde vor vns bidden mit vnuthsprekeliken suchten? Wenn sal Godt bidden? tho wen sal Godt so schwaer suchten, dat ydt nicht vth tho spreken is?

B. G.

So geloeuen wy vnd bekennen vor Got vnde synen Engelen, dat Godt Vader almechtich, yn synen vnsichtbaren wesent, vor sick sulfs Ein ys, Ephe. iiij. Vnde dat Jesus Christus syn einige Son, vor sick sulues Ein ys vnde enich Ephe. iiij. j. Tim. ij. j. Cor. [4]) viij. xij. Vnde dat de hillige enige Geist, vor sick sulfs yn naem vnde willen Ein ys, gelick de hillige Lyff Christi vor sick suluer Ein vnnde einich ys: dat ys de hillige Christlike Kercke, gelick de geloue vor sick sulues ein ys vnde enich etc. //

Dd iiij r

A.

Vorstaet doch wath ghy seggen. Ghy seggen dat de Vader vnde

1) In het origineel: „cheist". 2) Inheemsch.

3) „Vortreden" voor „vertreten", vertegenwoordigen, voor anderen tusschen beide komen. Rom. 8 : 26.

4) In het origineel: „j. Tim. ij. Cor".

Soene vnde de hillige Geist, sint Ein, ein yeder vor sick suluen, als de hillige Kercke Ein is. Warynne is de gemeinte Ein? yümmer allein yn den geiste, gemoede, sinne, willen vnde herte: Auerst nicht yn krafft, moegentheit eere, wyssheit vnde vorstandt etc. Wente yn der gemeente is de eine ein Herr, de ander ein Knecht: de eine wyss, de ander vnuorstendich: de eine starck, de ander schwack: de eine gesundt, de ander kranck de eine kan gesundt maken, de ander behouet gesundtmakinge: de eine gelert, de ander vngelert: de eine seende, de ander blint: de eine hoerende, de ander doeff: de eine kroepel, de ander gaende: de eine Lam de ander gerade [1]) off rasch: de eine Ryke, de ander arm: de eine froelick, de ander bedroeuet: de eine schreyet, de ander lachet, de eine is geuangen, de ander loss: de eine wert gebrandt, de ander gedrencket: vnde dergeliken vele. Vnde ein yeder hefft syn arbeidt vnnde Handtwerck. Segget doch ys ein yeder vann Vader Soen vnnde hillige Geist vor sick suluen Ein: vnde dan noch thosamen Ein? Js dith eine einheit als der gemeente einheit? // Js Dd iiij v
ock sulcke einicheit tuschen den Vader vnde dem Sone vnde dem Hilgen Geiste? Js dit recht geliket, so sint dit nicht gelick mechtige, gelick herlike etc.

Were yuw bewyss recht, dat mit sulcke worde (als gy vele gebruken) ein Person konde bewyst werden, so solde men beter bewysen, dat de lefte [2]) ein Person ys.

Joannis secht Godt ys de letste [2]), vnde de yn der letste blifft, de blifft yn Godt, vnde Godt yn em j. Joan. iiij. Gelyck als de Hilge geist ys ein geist des Hern Jo. vj. xj. xiij. xiiij. xv. etc. Also is de lefte ein leffte des Hern ij. Pa. ij. Hos. iij. gelyck als de Hilge geist ys, de geist Gades Roma. v. viij. also ys de leeffte ock ein leffte Gades Romano. v. viij.

Js de Hilge geist Godt, gelyck den Vader, warumme anbeden gy em dan nicht? Vnde so gy em anbeden, als einen Personliken Got, so vrage ick. Wo kamen gy daran, dat gy anbeden ein wesent, dat yuw nicht beualen ys to anbeden? Vnde war hebben gy sulck ein beuel?

Js de Hilge geist ein Person, wo kumt ydt dan, dat he den Vader vnde den Sone nicht en kent, sonder apenbaringe des Sons? wente Christus secht. Nemant hefft den Sone gekent anders dan de Vader, vnde // nemandt hefft den Vader gekent anders dan de Dd v r
Soene, vnnde denen [3]) ydt de Soene, wil apenbaren. Mat. xj. Lu. x.

---

1) Rechtop gaande.

2) Er staat foutief: „leste". Evenzoo moet in den volgenden regel voor „letste" „lefte" gelezen worden. Zie den tweeden volgenden zin. „Lefte" is: liefde.

3) In 't origineel: „deden".

Vnd ys he ein Person, wo kumpt ydt dan, dat men dat ewige leuendt hefft, yn de kentenisse des Vaders vnde des Sons: Joan. vij. Vnde nicht yn de kentenisse des hilligen Geistes? Js he ein person, wo kumpt ydt dan, dat Paulus by na yn alle syne breuen wunschet: Genade, Barmherticheit, vrede van Godt vnsen Vader: vnnde van Christo Jhesu, sunder nicht, van den hilligen Geiste? Leest Roman. j. j. Cor. j. ij. Cor. j. Galat. j. Ephe. j. Col. j. j. Tess. j. Philip. j. Phil. j. j. Tim. j. ij. Tim. j. Tit. j. ij. Joan. j. Jn allen groetingen der Apostelen Breuen, werth den gemeenten nichtes tho gewunschet van den hilligen Geiste. Sal men dith alle vngemercket auer lopen? Jck hape ock, dat men wal wete, dat de Soeuen Geiste Gades: Apoc. j. iiij. Gene. vij. Personen der Godtheit sint [1]). Johannes secht. Dat vnse geselschop sy mith den Vader vnde synen Soene Jhesu Christo j. Johan. j. Noch, de Stoel Gades vnde des Lams, Apoc. xxij. Jn solcken sproecken solde de hillige Geist ock bilx [2]) genoemet werden: wanneer he ein Persoen were, de ock GODT
Dd v v were. Dan // mochte de eine yo nicht mehr geachtet werden, dan de ander. Vnnde dan mochten de eine nicht mer angebedet, noch gelauet vnde gedancket werden dan de ander. Vnde van den einen mochte nicht mer gewunschet werden, dan van den anderen, so se gelyck Godt syn. Dit alles vint men nicht van den Hilgen Geiste. Offt men hir wolde seggen, van gemeinschop des Hilgen Geistes, so segge ick. Dar ys ein gemeinschop ij. Corintern vj. Dar is eine gemeinschop des denstes ij. Corint. viij. Des lechtes mit der dusternisse, ys gene gemeinschop der verborgenheit, Ephe. iiij. Ock, syns lidens Phil. iij. Vnde dergeliken vele. Sulcker dingen heft men wal gemeinschop, sonder men bidt dar nicht vann, men wunschet ock nemande, dat he hyr vann wat entfangen sal: off dat em dar van wat gegeuen sal werden.

Wyder, menschlyke wyssheit, vnnde de Hilge Geist, werden yn geliker maten geset, ynt leren j. Corinth. ij. Dar vth mach men klarliken verstan, wo, off yn wat maner, dat de Hilge Geist lert, noemliken, dat Goetlyck vnde Hillich ys, gelyck als Menschlike wyssheit lert, dat des Menschen ys, vnde dat onhilch ys.

Dd vj r Ock geliket Paulus dar, den Geist // Gades, by des Menschen Geist, de yn em ys, sonder twiuel nicht by des Menschen Sele, Wente de Sele ys nicht ynn sulcker wysen yn Godt, als yn den Menschen. Vnnde de gelikenisse wisen vth, dat he spreckt van den Geiste Gades de yn Godt ys. Ock wiset de gelikenisse vth, dat, wanner de sulue geist Gades ynn den Menschen ys (als Christus

1) Ironisch: „tot dien onzin komt gij met uwe zienswijze!".
2) Billijk. In 't origineel staat: „blix".

secht, He wert yn yuw syn Joan. xiiij) dan mach de Mensche ock verstan, wat yn Gade ys, ock anders nicht. Willen gy dat verstan, als dar na volget, dar also stat ein gemoet off sin des HERen, etc. off sin Christi [1]) j. Corinth., so ys ydt gut; willen gy ydt ock verstan vp syne ynblasinge vnde gauen, off wo gy willen, so gelt ydt my euen vel, de gelikenisse wiset wal vth, dat dit gein Personlyck Geist ys. Ock dat Maria vann den Hilgen Geist entfangen hefft, Matthei j. dar vor stat Luce j. dat se dar vann entfangen hefft, dat de Hilge Geist yn se quam, vnnde dat se de krafft des alderhoegesten vmme schattede. Hyr ys de entfanginge CHRISTI, der krafft des alderhoechsten tho geschreuen, so wal als denn Hilgen Geist. Weren dit nu beide Personen, warumme solde dan de Hilge Geist off de kraft des alder-//hoechsten, nicht vele mehr genoemet wer- Dd vj v
den, de Vader Christi, dan de Vader suluen? Wenthe dar ein van entfangen ys, dat ys syn Vader. Vnnde dan solde Christus mit rechte heten, ein Soene des hilligen Geistes, off ein Soene der krafft des alderhoechsten. Auerst dewile de hillige Geist nicht anders ys, dan des Vaders Geist, Ahem, Blasinge synes Mundes: Psalm xxxiij. Vnde de Goedtlike ynblasinge ij. Tim. iij. Offte ock syne krafft genoemet werth, Luce j. xxiiij. off dergeliken. So ys ock Christus van nemande entfangen, anders dan van den Vader suluen: darumme is he dan syn Soene yn der warheit genoemet, Wenthe syn Geist ys geen ander dan he suluen. Godt geue vns syne Goedtlike ynblasinge ij. Timot. iij. off yngeuinge: vp dat wy mit em syn, eines gemoetes off eines sinnes,

AMEN.

(·.·)

---

1) In het origineel staat het nu volgende aldus: „j. Corinth. So ys ydt gut willen gy ydt ook verstan, vp dat syne ynblasinge ...". „'t Is er mij alleen om te doen", wil Pastor zeggen, „dat blijkt, hoe het geen persoonlijke geest is".

Broederlicke vereeninge van sommighe kinderen Gods.

Ghedruct An. 1560.

INLEIDING.

Het boekje, dat hierachter is afgedrukt, bevat naast enkele geschriften van nederlandsche hand grootendeels zulke, die tegen het midden der 16de eeuw uit het Duitsch in onze taal zijn overgebracht. Deze kenmerken zich hierdoor, dat hunne schrijvers, in hoeveel zij verder van elkaar verschillen, allen, alléén die van het laatste misschien uitgezonderd, tot ééne zelfde schakeering van het Anabaptisme behooren; tot die strooming, die zich welhaast consolideeren zou en zich bij 't schrijven van eenige van deze opstellen in de kringen, waaruit deze zijn voortgekomen, reeds geconsolideerd had in eene eigen duurzame kerkgemeenschap, de doopsgezinde. Zijn titel ontleent het boekje zelf aan het eerste, tevens het belangrijkste geschrift, dat daarin voorkomt, de eigenlijke „Broederlicke Vereeninge". Dit laatste mag de volledigste, oprechtste en aantrekkelijkste zelfbekentenis van het oorspronkelijke (zuidduitsche) Anabaptisme heeten. Het spreekt de godsdienstigheid uit van de besten, die zich in die geestelijke strooming hebben bewogen. De man, wiens idealen van Christendom en christelijke gemeente daarin zijn geteekend, Michael Sattler, is naast Hans Denck ongetwijfeld de edelste vertegenwoordiger ervan dien wij kennen. „Idealen": in 't minst niet in den zin van grootsche, doch ver weg liggende droombeelden; veeleer van dingen, die Sattler deels reeds verwezenlijkt zag, deels hoopte welhaast verwezenlijkt te zien, en waaromtrent hij zich in ieder geval overtuigd hield, dat aan hem naast anderen door God was opgedragen ze in te voeren onder de zijnen. Nu voorts ons boekje hier te lande tweemaal, in 1560 en in 1565, is ter perse gelegd en verbreid — wellicht is het reeds vroeger in afschriften in om-

loop geweest —: nu is het eene bijdrage tot de kennis van den oudsten vorm dier eigenaardige godsdienstigheid, die, uit het Anabaptisme in de doopsgezinde „gemeente Gods" van ons vaderland overgegaan, daar zooveel instemming heeft gevonden en zoo lang heeft voortgeleefd.

Anders dan de titel doet vermoeden, is ons boekje dus eigenlijk een bundel, en wel een van niet minder dan negen geschriften. Deze zijn: 1. De eigenlijke Broederlicke vereeninge aengaende („van") seuen articulen. 2. Sendtbrief van Sattler aen de Ghemeynte Gods tot Horb. 3. Van de ghenoechdoeninghe Christi. 4. Vander Echtscheydinghe. 5. Van tweederley ghehoorsaemheyt. 6. Van hooringhe der valscher propheten. 7. Van boose voorstanders. 8. Sendtbrief van Melchior Rinck ... vanden Kinderdoop. 9. Van de Sentencie teghen Sattler. — Hoewel de verzamelaar van deze geschriftjes ze niet alleen met doorloopende signatuur heeft laten drukken, maar ook niet eens met ieder nieuw nummer eene nieuwe bladzijde begint en dus doet als vormden zij te samen één geheel, is dit toch geenszins het geval. Zij hangen niet met elkaar samen. Niet alleen zijn zij niet van ééne hand, 'tgeen duidelijk te merken is o. a. aan 't verschil tusschen den levendigen stijl van N⁰. 1 en de bladzijdenlange volzinnen van N⁰. 7: maar zij dagteekenen ook uit verschillende tijden. Waarschuwingen, zooals die in N⁰. 6 voorkomen, tegen het zich begeven onder het gehoor van „luthersche" predikanten, zijn in de dagen van den schrijver van N⁰. 2, Sattler, ondenkbaar. Nu zijn verder van de negen geschriften N⁰. 1, 2, 4, 9 de vertaling van de „Brüderliche vereynigung", die dezelfde vier stukken, maar in de volgorde 1, 2, 9, 4 bevat en waarover ik aanstonds handelen zal. In onze vertaling klinkt dat duitsche origineel nog nu en dan zeer duidelijk door: „een vuyle knecht" voor „een trage (fauler) knecht", „het zijn (es seint, er zijn) veel oorsaken ... voor te wenden", en dergel. Meer dan ééns is de vergelijking met dat duitsche origineel een hulpmiddel om ons de beteekenis van een of anderen volzin te doen verstaan. Soms echter laat ook dit hulpmiddel ons in den steek, n.l. wanneer, 'tgeen voorkomt, de duitsche tekst al even onduidelijk is als de vertaling. Van de vijf andere stukken is natuurlijk N⁰. 8, de brief van Rinck, insgelijks uit het Duitsch vertaald. Daarentegen zijn N⁰. 3 en N⁰. 7 zeker door Nederlanders opgesteld. De niet zeldzame germanismen bewijzen

het tegendeel niet en het blijkt bij N⁰. 3 reeds hieruit, dat de schrijver de teksten uit den Liesveldtschen Bijbel uitschrijft, niet uit dien van Luther of uit den Zuricher: zie o. a. quat. E ij r en eenige regels verder in deze Inl. Ook in N⁰. 5, waarin overigens de germanismen nog sterker zijn („in knechtelijcke" of „in kintlijcke syn", „vyantsalig", d. i. feindselig [1]) wordt quat. J ij r uit den Liesveldtschen Bijbel aangehaald. Anders staat het met N⁰. 6. Dit zal wel uit het Duitsch zijn vertaald. Uitdrukkingen als „het (es) spreken ouer al de Apostelen" [2]) en vooral dit, dat telkens melding wordt gemaakt van „luthersch" en „Lutherschen", wijzen naar Duitschland als het vaderland van den auteur.

Noch van den verzamelaar, noch van den drukker van ons bundeltje kennen wij den naam; evenmin als wij eenige aanwijzing bezitten omtrent de plaats van uitgaaf. Dat die verzamelaar een Doopsgezinde was, spreekt bij den inhoud der geschriften van zelf. Aan welke Bijbelvertaling hij de teksten, die hij op den rand plaatste, heeft ontleend (want deze zijn door hem of door de vertalers, niet door de auteurs daarbij gezet) blijkt niet. De letters a, b, c, enz. naast de cijfers der hoofdstukken stemmen niet overal met die bij Liesveldt overeen; evenmin altijd met die in de uitgaven „na de copye van Mattheus Jacobs" [3]). Ik maak hier gewag van deze laatste, omdat deze Nieuwe Testamentjes bij de Doopsgezinden het meest in gebruik waren, voordat in 1560 Biestkens te gelijk met de lettertypen ook de lezingen van Matth. Jacobs overnam en het keurige boekje verder onder zijn naam uitgaf. Die uitgaaf van Jacobs bood den gewijzigden of verbeterden tekst van Liesveldt. 't Is soms moeilijk uit te maken, welke van beide teksten in een geschrift is gebezigd. In onzen bundel is, geloof ik, Liesveldt gevolgd [3]).

Wat mag de aanleiding zijn geweest, dat de uitgever juist geen andere geschriften dan deze, die zeker reeds te voren in afzonderlijke

---

1) *Broederlicke vereeninge*, quat. H vij r, J v r. 2) Ald., quat. K j r.

3) Uitgaven van het N. T. „na de copye van Matth. Jacobs" bevinden zich: van 1554 in het Museum Meermanno-Westreenianum, den Haag, en bij de Gesellsch. f. Kunst u. Alterthümer te Emden; van 1558, met versindeeling, in de Doopsgezinde bibliotheek; van 1559, weder zonder versindeeling, in de Amsterdamsche universiteitsbibliotheek. Jacobs was waarschijnlijk te Keulen gevestigd. Zie behalve Lelong en Van Druten, *Geschied. der nederl. bijbelvertaling*, II, bl. 518—531: Moes, *De Amsterdamsche boekdrukkers*, I, bl. 265.

blaadjes verbreid zijn geweest, opnam? Van sommige kunnen wij dit gissen, van andere niet. Natuurlijk beoogde hij met de opneming van N⁰. 2 en 9 hetzelfde als de verzamelaars van „Het Offer des Heeren": de bloedig vervolgde vromen te sterken met de laatste woorden of met geschriften van hen, die in den marteldood zoo volstandig waren gebleven. Maar al geeft hij ook aan het verhaal „van de Sentencie Mich. Satlers" eene plaats: het is hem toch met zijn bundel niet in de eerste plaats daarom te doen; dat relaas komt achteraan; veelmeer om de vermaningen, in de overige geschriftjes vervat. Zoo heeft hij zeker N⁰. 4, „Van der Echtscheydinge", opgenomen, omdat deze laatste, zooals men weet, in de jaren vóór en na 1560 onder de nederlandsche Doopsgezinden een punt in geschil was, 'twelk bij hen meestal opgelost werd in denzelfden zin als waarin dit in ons opstel geschiedt: uit ongeloof (en dus de uitbanning) van den eenen echtgenoot volgt geen echtscheiding, alleen echtmijding. Deze laatste laat den huwelijksband onaangetast. Alleen overspel verbreekt dien band. Maar ten opzichte van N⁰. 5 en 6: wat heeft aanleiding gegeven, dat deze zijn opgenomen? Was c. 1560 de invloed van David Joris in doopsgezinde kringen nog zoo groot? Was nog steeds eene waarschuwing als die, welke van Menno's hand het licht had gezien, noodig? En nog moeilijker laat zich het antwoord vinden op de vraag: kwam dan onder de Doopsgezinden in Duitschland, voor wie, in welke jaren dan ook, althans N⁰. 6 bestemd moet zijn geweest, datzelfde gevaar voor?

Het bundeltje is naar het exemplaar van de Doopsgezinde bibliotheek (een ander is niet bekend) in de „Bibliotheca Belgica" beschreven: „Bibliographie des martyrologes", 1890, I, p. 335 svv. Ik behoef dit dus niet meer te doen. 't Is al in de 16de eeuw met eene „Concordantie", z. pl. of j., van vóór 1560 samengebonden. Het komt voor op den Index van 1570 [1]). N⁰. 9 is overgenomen in „Het Offer des Heeren", reeds in dat van 1562 [2]); samen met N⁰. 2 ook in het „Groot Offerboek" van 1615; beide zijn in alle latere uitgaven van beide werken overgegaan en zoo ook in Van Braght gekomen. In deze alle staan zij zoo goed als onveranderd; alleen is op eene enkele plaats de dikwijls onduidelijke stijl verbeterd.

---

1) Sepp, *Verboden Lectuur*, 1883, bl. 220 vg.

2) Afgedrukt in deze *Bibliotheca*, deel II, 1904, bl. 62 vgg.

Behalve de uitgaaf van 1560, hier afgedrukt, bestaat van dit bundeltje nog eene andere, de reeds genoemde van 1565. Ook van deze is het éénige bekende exemplaar op de Doopsgezinde bibliotheek aanwezig en in de „Bibliographie des Martyrologes", I, p. 717, 718 beschreven. 't Is een boekje in 16°, dat met uiterst kleine letter keurig is gedrukt, maar op de laatste bladzijde met groote letters heeft: „Ghetranslateerdt wt // den Hoochduysse // in Nederduy-// sche // Finis". Deze slotregels wijken dus in spelling van de uitgaaf van 1560 af; 'tgeen verder niet dan zelden en dan nog slechts met enkele letters het geval is. Zoo letterlijk is de uitgaaf van 1560 er nagedrukt, dat ik er geen bezwaar in heb gezien in mijn tekst de twee bladzijden, quat. M j r en v, die uit het boekje, hier nagedrukt, zijn uitgescheurd (iets, waarvoor in den inhoud dier bladzijden geene verklaring is te vinden) uit de uitgaaf van 1565 in te vullen.

Zooals ik bl. 586 reeds opmerkte, zijn N°. 1, 2, 4, 9 de vertaling van het duitsche werkje: „Brüderliche vereynigung etzlicher kinder Gottes u. s. w. M.D.xxxiij". Hiervan bestaan twee uitgaven: ééne, die in twee exemplaren te Munchen voorhanden is, eene andere, slechts in één exemplaar bekend, dat in 1905 door den antiquaar Haupt te Halle voor *f* 600.— te koop geboden is. Van dit laatste is in dit jaar door Prof. Köhler, Giessen, eene zeer zorgvuldig nagedrukte uitgaaf bezorgd [1]). Zij is van eene inleiding, eene bibliographie en aanteekeningen voorzien. Bovendien bestaat van N°. 9 nog eene tweede duitsche uitgaaf naast die, welke, in de „Brüderliche Vereynigung" opgenomen, hier vertaald is: zie over haar beneden bl. 600, 1. Al ga ik, zooals hun die met Köhler's geschrift bekend zijn blijken zal, meer dan ééns met zijne ziens-wijze niet mede, ik ben hem zeer erkentelijk, dat hij mij op verschillende bijzonderheden ten opzichte van het boekje opmerkzaam heeft gemaakt. 't Zelfde geldt van een ander geschiedvorscher naar het oudste Anabaptisme, Dr. Bossert te Nabern, die in Herzog's „RealEncyclopaedie" [3] het artikel over Sattler schreef, daarbij de literatuur over hem opgaf en ook de zeven artikelen behandelde. Jammer, dat hij den even scherpzinnigen als vruchtbaren arbeid

---

1) In de *Flugschriften aus den ersten Jahren der Reformation*, 2. Bd., 3. Heft. 1908. Ook afzonderlijk: *Brüderliche Vereiniging etzlicher Kinder Gottes u. s. w.*, herausgeg. von Walther Köhler. 1908.

van Dr. A. Hulshof, „Geschiedenis van de Doopsgezinden te Straatsburg van 1525 tot 1557", 1905, niet kent.

Ik heb thans over ieder van de negen geschriftjes afzonderlijk te spreken; het uitvoerigst over N⁰. 1, dat, zooals ik reeds zeide, het belangrijkste is. Over de andere kan ik kort zijn.

N⁰. 1, quat. A ij r—C iiij r: V e r e e n i n g e a e n g a e n d e („van") s e u e n a r t i c u l e n. Een omzendbrief, treffend door zijn stemmigen, eenvoudigen, even echt gevoelden als innig vromen toon. Hij is gericht aan de lieve broeders en zusters in den Heer: in het Anabaptisme, anders dan b. v. bij Luther, tellen steeds ook de zusters mede; en is niet alleen uit denzelfden tijd en uit dezelfde geestelijke omgeving afkomstig als N⁰. 2, Sattler's brief naar Horb, maar zeker ook door dezen opgesteld. Immers beide stukken stemmen in stijl en toon volkomen overeen. Ik bespreek ze dan ook te samen: dikwijls wordt een volzin in N⁰. 1 door eene zinswending in N⁰. 2 opgehelderd. In beide geschriften is allereerst bekommering aan het woord wegens het gevaar van afval en van verlies van verzekerdheid des gewetens, dat den geloovigen van de zijde der werkzaamheid van „valsche broeders" bedreigt; terwijl N⁰. 1 bovendien klaagt over buitenlandsche (thuringsche of tirolsche?) broeders, die zich reeds van de wordende gemeente Gods hadden afgescheiden [1]). Bedoelde „valsche" broeders matigen zich „de vryheid des vleeschs" aan; hun geest „is gansch in tvleesch versoncken"; hun, beweren zij, staat alles vrij, voor hen is niets verdoemelijk, zoolang „sy maar also geloeuich zyn, haer Gode overghegheven hebben". Zij willen niet door de liefde van 1 Cor. 13 anderen opbouwen, maar zijn integendeel „opgheblasen geworden met ydeler wetenschap der dingen, welcke God alleen hemselfs verborgen hebben wil" [2]). Hij, Sattler, leeft in zijn geloofsleven niet op enthousiaste eigen ingevingen, die niet onder de tucht staan van de eischen der zedelijke reinheid, van de liefde, van de Schrift. „Ick en straffe ende verwerp niet de ghenade ende openbaringhe Gods, maer den opgheswollen gebruyck deser openbaringhe. Wat is 't nut, oft yemant met alderley tongen sprake ende wiste alle verborgentheyt ende hadde alle geloouen ... indien de eenige liefde

1) *Broederlicke vereeninge*, quat. A ij v.
2) Ald., quat. A iiij r en v, D iij r en v.

niet gebruyct en wort? ... Wat sulcke opgheblasen spruecken ghebaert he(bben)eft: Ghy siet dagelicx hare valsche vruchten. En laet v niemant dat perc ontrucken, welck gheleyt is door de letter der heyligher Schrift, welck besegelt is met den bloede Christi, ende veler getuygen Jesu" [1]). Tegen dit omzichtig oordeel over openbaringen pleit niet, dat hij het gebruik om vóór de avondmaalsviering banwaardige gevallen te behandelen eene gewoonte noemt, „na de ordinancie des geests Godts" [2]).

De hoofdinhoud intusschen van N⁰. 1 zijn de zeven artikelen, omtrent welke de afzenders, wier penvoerder dan Sattler zal zijn geweest, in hunne samenkomst te Schlatt am Randen [3]) tot overeenstemming waren gekomen. 't Laatste niet zonder dat veel overleg was voorafgegaan, zooals o. a. blijkt uit de wijze waarop bezwaren tegen het verbod van eed en zwaard worden behandeld; terwijl ook bij het artikel van den ban de schrijvers toonen de moeilijkheid van dit vraagstuk zeer wel te gevoelen. Bedoelde zeven artikelen betreffen [4]): doop, ban, broodbreking, afscheiding van „de grouwelen" (pauselijke en tegenpauselijke of kerkelijk-reformatorische kerk- en levenspraktijken), herders in de gemeente, zwaard, eed. Slotsom en richtsnoer is hun [5]) het bijbelwoord Titus 2 : 11; hun streven is gericht op „In somma, wat Christus onse hooft op ons ghesinnet is, dat alle sullen de lidtmaten des lichaams Christi door hem gesint zyn" [6]). Voor Gods kinderen, is de „reyne, Godsalighe, oprechte Ghemeynte [7]) onmisbaar, zich in haar te vereenigen van Godswege hun plicht en hun geluk: eene gemeente, waarin, 't blijkt uit de bewoordingen over avondmaal en ban, de echte vromen, onderling eng verbonden, van de wereld en hare werken zijn afgescheiden. Maar zoowel het een als het ander wordt door de schrijvers niet met bedreigingen opgelegd; evenmin wordt het dogmatisch betoogd; veeleer wordt het voorgesteld als voor den vrome, den Christen, van zelf te spreken. En daarbij klinkt

---

1) T. a. p.

2) *Broederlicke vereeninge*, quat. A vj v.

3) Schlatt am Randen ligt in het zuiden van Baden, tusschen Engen en Schaffhausen; de in het bundeltje meermalen genoemde stadjes Rottenburch, Horb, Binsdorf in het zuiden van Wurttemberg; de beide eerste aan den Neckar westelijk van Tubingen, Binsdorf even ten westen van Balingen, station van den spoorweg Tubingen—Sigmaringen.

4) Afd., quat. A v r en v.

5) Ald., quat. C iij v.

6) Ald., quat. B vj v.

7) Zie N⁰. 2, Sattler's *Sendtbrief naar Horb, Broed. vereeninge*, quat. C vij r.

nergens die hartstochtelijke ijver, wordt nooit die hooghartige en haatdragende toon tegen „de wereld" aangeslagen, die anders in het Anabaptisme helaas! niet onbekend was. Alleen quat. B j r en v beweegt zich in die richting. Trouwens, van veel wat in den brief wordt afgekeurd, b. v. zwaard en eed, erkennen de schrijvers volmondig, dat het ordinantiën Gods zijn, maar . . . die alleen „buyten de volcomenheyt Christi" gelden. „In de volcomenheyt Christi" daarentegen, thans, voor Gods kinderen, gelden andere ordinantiën; die, welke door Christus, en hij sprak immers wat hij van den Vader had gehoord [1]), aan de zijnen zijn gegeven. De ban bestaat in vermanen, vergeven, waken dat de ander niet wederom zondige [2]). Zeker, zich te hoeden voor hen, die zich met „grouwelen" bezoedelen, is noodig; zich afscheiden van de wereld en van de kerk is dat voor „het cleyn hoopken" evenzeer [3]); mijding, ook „met strenghen opmerckinge ende banninge" onmisbaar, „doch met allerley liefde ende medelijden haers couden herten" [4]). Telkens legt Sattler den nadruk op de liefde van 1 Cor. 13, die „niet met ijuer straft of bant" [5]). Wat het herdersambt betreft: in iedere gemeente is, naar 't schijnt, slechts [6]) één herder, wiens taak nauwkeurig wordt omschreven, die „van der Gemeynte sal onderhouden worden, als hy gebreck heeft". Ook elders vermaant Sattler de zijnen „vrygevigh te zyn, bysonder tegen den ghenen, die onder v metten woorde arbeyden. Met den Herder sal, als hy „ „te straffen"" is, niet sonder twee ofte drye ghetuygen gehandeld worden"; in zijne plaats, mocht hij door de vervolging worden verdreven „sal van stonden aen een opvolger verordineert worden" [7]). Die herders hebben het ambt hoog op te vatten. „God heeft het ons opgheleyt [8]). „De wille Gods" is thans, zeggen de briefschryvers, door ons gheopenbaert; na der eenuoudigher Godlicker waerheyt, die in desen brief begrepen is van ons in der vergaderinge", hebben de lezers voortaan te wandelen [9]). Treffend is voorts de eenvoud

---

1) *Broederlicke vereeninge,* quat. B iiij v. Over die tegenstelling tusschen des Vaders ordinantiën en die van Christus t. a. p., quat. B iij r, vooral quat. B v r, en N°. 4, bl. 630 vgg. beneden.

2) Ald., quat. B iij v.

3) Ald.. quat. A vij v—B ij v; B iij r; en N°. 2. Dat „cleyn" of „Christelick hoopken ook quat. D ij r, D iiij v.

4) Ald., quat. C vj v: „haers" is „met haer".

5) Ald., quat. D j v, ij r.

6) Ald., quat. B ij v.

7) Ald., quat. B ij r en v, iij r.

8) Ald., quat. C vj r.

9) Ald., quat. C ij v, iij r. Zie ook quat. C v v, vj r.

en nuchterheid, waarmede doop en broodbreking (avondmaal) als geboden van Christus met louter vrome, stichtelijke strekking worden behandeld, zonder overwaardeering van iets ceremoniëels, laat staan van iets dogmatisch. Trouwens Sattler zelf oordeelde reeds vroeger zeer mild over den kinderdoop [1]). Eindelijk is er ééne plaats, maar ook slechts ééne, waarin een dogmatische term voorkomt en van „den eenwesentlicken warachtigen Godes heylandes Jesu Cristi" wordt gesproken [2]); en mag niet onvermeld blijven, welk oordeel over het kwaad bij de gedoopten, bij Gods kinderen, wordt geveld in de woorden: „die haar toch wat ontgaen ende vallen in eenen val ende sonde ende onwetentlick verrast werden". Het zal dan ook wel letterlijk bedoeld zijn: „de genade haers Geests behoude v onbevlect sonder sonde ... opdat ghy int ghetal der beroepenen gheuonden werdet." „Hebt gy bekent onrecht gehandelt te hebben, dat is v vergeuen door dat gheloouich gebet ... onder ons inder vergaderinghe" [3]).

In deze zeven artikelen hebben de oudsten van Schlatt am Randen, zij voor het eerst, datgene geformuleerd, waarin die vrome kringen gevoelden dat hunne tegenstelling tegen de Christenheid om hen heen het scherpst uitkwam; te gelijk datgeen wat hun het diepst in het hart lag als hun van God gegeven roeping en hun duidelijk geworden eischen van Christus. En met dit zóó kort, zóó helder, op zóó gemakkelijk te onthouden wijze te doen hebben zij aan de Anabaptisten van toen en van later een dienst bewezen, waarvoor deze hun niet dankbaar genoeg konden zijn. Zij hebben zeker in allen eenvoud des harten en geenszins met idealen van wereldverovering of dergelijke verricht wat zij deden. Geen ander doel dreef hen dan dit, hunne gemeente te doen beantwoorden aan Gods wil met haar. Eigenlijk hebben zij het in het geheel niet over „idealen", maar stellen zij regelen vast, voorschriften en verboden, als men wil, omtrent 'tgeen die gemeente reeds nu in het heden vermocht te doen en na te laten. Zij hebben daarmede een goed werk gedaan voor eene toekomst, waaraan waarschijnlijk door hen zelven niet is gedacht. Zij brachten zoo vastheid en bepaaldheid in de geestesstrooming, in welke

1) Zie *Getrewe Warnung der Prediger ... zu Straszburg uber die Artickel, so Jacob Kautz u.s.w.* MDxxvij, (voorhanden in de Doopsgezinde bibliotheek) quat. C iij r. 2) *Broederlicke vereeninge*, quat. E j r.

3) Ald., quat. A vj v; E j r; C iij r.

hun hunne plaats was aangewezen; hebben die gered uit het gevaar van een chaos te worden van even zwevende als verwarde en verwarrende denkbeelden, van vlottende kringen, van allerlei streven, door de meest uiteenloopende, zij het ook meestal (intusschen niet altijd) goedmeenende personen gekweekt. Door die formuleering hebben zij de grenzen hunner richting afgebakend en het mogelijk gemaakt, dat eene onderlinge gemeenschap, eene organisatie, hoe weinig streng ook, tot stand kwam. Immers, zullen vrome gezindheden en ervaringen op eenigszins breede schaal in de samenleving van den een aan anderen zich mededeelen en bekendheid en ingang erlangen, in eene maatschappij n.l. waar zij geenszins min of meer voor iedereen van zelf spreken maar noodwendig slechts op beperkt gebied kunnen heerschen: dan is daarvoor onmisbaar, dat zij in scherp bepaalde woorden hare uitdrukking vinden of zich daaraan vastknoopen; dat er verrichtingen zijn, deelneming aan 't avondmaal, zich aansluiten bij een kring of andere dergelijke vaste zeden of instellingen, die als de symbolen daarvan vaststaan en daarvoor gelden. Welnu, met aan het eigenaardig Christendom van hunne kringen zulke vaste vormen te verschaffen hebben Sattler en zijne medcoudsten dit voor vervloeiïng bewaard, het door de bange dagen der bloedige vervolging heen geholpen, er eene toekomst aan verzekerd. Geen enkele trek in de „Broederlicke vereeninge", of wij vinden dien in de latere doopsgezinde broederschap terug; bijna geene uitdrukking daar, of zij keert hier weder; geene schakeering daar in geestelijken toon, of ons klinkt hier soms de klank daarvan te gemoet. En reeds in de eerste jaren nadat zij zijn opgesteld, gelden die zeven artikelen als grondwet en beginselverklaring. „Gedenct onse vergaderinge, ende wat daer in besloten is geworden, tzelfde volcht styf na" schrijft Sattler zelf enkele maanden na die samenkomst aan de gemeente te Horb [1]). Bekend is, hoe Zwingli in den „In Catabaptistarum strophas elenchus" die artikelen bestrijdt: zij zijn de geldige uitdrukking van het geloof zijner tegenstanders. In sommige handschriften van het „Chronicl oder Denkbuechel" [2]), de kroniek

1) *Broederlicke vereeninge*, quat. D vj v, vij r.

2) Uit de talrijke nog voorhanden handschriften uitgegeven door Dr. Josef Beck: *Die Geschichtsbücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn*, in *Fontes Rerum austriacarum* XLIII. Band, 1883. Zie daarin S. 41 fgg.

der tiroler, later moravische gemeenten, die telken jare werd bijgeschreven, komen zij voor. Te Bern waren zij in afschrift in omloop [1]). Kalvijn had ze in 1544 gelezen (zeker in het Fransch, immers Duitsch verstond hij niet) volgens de voorrede van zijne „Brieve Instruction ... contre les erreurs des Anabaptistes", waarin hij ze uitvoerig besprak [2]). In den brief, door Gallasius vóór zijne latijnsche vertaling van dit laatste werk geplaatst, noemt deze ze „ultima eorum (der Anabaptisten) pronunciata, quae pro oraculis habent, et typis excusa tum Germanica tum Gallica lingua euulgarunt" [3]). Nog in 1557 zijn ze in Zuidduitschland niet vergeten. Een brief, door de groote vergadering van doopsgezinde leeraars, in dat jaar te Straatsburg gehouden, aan de nederlandsche broeders gezonden, maakt melding van een ouden leeraar, die deze vergadering had bijgewoond en ten wiens huize indertijd het „verdrag" van Michael Sattler, d. i. de zeven artikelen, was opgesteld [4]). En eindelijk zijn deze in 1560 en volgende jaren, maar (zie boven) wellicht na reeds een tijdlang in handschrift in omloop te zijn geweest, in nederlandsche vertaling ook hier te lande in druk verbreid.

Na dit breed verslag van N⁰. 1 uit ons bundeltje kan ik over de verdere stukken daarvan veel korter zijn.

N⁰. 2, quat. C iiij ᵛ—E j ᵛ, is „Eenen Sendbrief van Michiel Satler wt zyn geuanckenis geschreuen aen de Ghemeynte Gods tot Horb". Het bevat ver-

---

1) Ernst Müller, *Geschichte der Bernischen Täufer,* 1895, S. 38. Daar zijn de artikelen en de toelichting daarvan uit zulk een afschrift afgedrukt.

2) *Corpus Reformatorum*, vol. XXXV. *Calvini Opera*, vol. VII, p. XXIV sqq., p. 45 sqq.

3) *Brevis instructio muniendis fidelibus aduersus errores sectae Anabaptistarum... Authore Johanne Caluino ... e Gallico uersa Latine per Nicolaum Gallasium.* Argentorati per Rihelium ... Anno M.D.XLVI. Exemplaren zijn voorhanden te Stuttgart en te Straatsburg. Uit de laatste bibliotheek is mij het zeldzame boekje welwillend geleend. De brief is gericht aan Jac. van Bourgondië, Heer van Fallais en Brigdamme (bij Middelburg).

4) De brief is in hollandsche vertaling gedrukt in *Een gansch duytlic ... antwoordt, grontlic vervaet door L. D. W. over een boecxken onder de name M(enno). S(imons). van 't echtmyden wtghegheven.* 1587. Dit boekje is thans verloren, maar die brief was daaruit in 1769 door Ds. J. Cuperus te Utrecht afgeschreven en is naar dat afschrift, in het Doopsgezind archief te Amsterdam nog aanwezig, door Prof. Scheffer in de *Doopsgezinde Bijdragen,* 1894, bl. 47 vgg., gepubliceerd. Later drukte Dr. Hulshof hem nog eens af, a. w., bl. 226 vgg. Intusschen had Blaupot ten Cate reeds veel vroeger hem laten afdrukken, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen enz.,* 1842, I, bl. 258 vgg.; misschien uit het boekje zelf.

maningen vooral tot volstandigheid onder 't lijden, dat nadert, en tot onderlinge liefde; waarschuwingen tegen „valsche broeders", op wie hij aan 't slot nog eens terugkomt; en woorden van afscheid. Sattler ziet den marteldood onder de oogen, al rijst die blijkbaar nog alleen als mogelijkheid [1]) voor hem op, als mogelijkheid dat „de Heere hem wel een ander arbeyder verwecken mach"; misschien ook zal hij naar zijn verlangen nog mogen blijven om hunnentwille. Zoo niet, dan beveelt hij der gemeente zijne „echtelyke suster" aan. „De tyt des dorsschens, des Heeren dach is naerder by ghecomen": eene gedachte, die wij in dezen „Sendbrief", maar anders niet dan zelden in het bundeltje uitgesproken vinden [2]).

N⁰. 3. Vander genoechdoeninghe Christi, quat. E ij r—G vij v. Hier hebben wij, zie boven bl. 586, 7, ondanks de vele germanismen, met het werk van een nederlandsch doopsgezind [3]) schrijver te doen. Alleen de bestrijding van het „sola fide" klinkt voor ons land vreemd. De auteur waarschuwt n.l. tegen „de werckheiligen" zoowel als tegen „de schriftgeleerden", d. i. zoowel tegen de roomsche als tegen de kerkelijk-protestantsche (luthersche) predikers. Zeggen de eersten „de salicheyt oft vergeuinge der sonden toe door wercken sonder ghelooue": de laatsten leeren, „dat de mensch door Christum salich wordt, hy doet de wercken des geloofs ofte niet" [4]). Zij „nemen . . . Christum . . . voor haer genoechdoeninge aen, maer en willen niet hooren, dat hy seyt: coemt volcht my na. Item: wie niet en verlaet al dat hy besit, die en mach myn Discipel niet zyn. Item: wie my nauolghen wil, die verloochene hemseluen" [5]). Maar „oft Christus wel een versoeninghe is voor de gansche werelt, so coemt doch sulcx niemant te goet, dan alleen dengenen, die hem aennemen door den gelooue (en) houden de geboden. Hy heeft voor der ganscher werelt sonden genoech ghedaen, (maar alleen) so verre sy in hem ghelooft ende . . . hem navolcht" [6]). De rechtvaardigmaking geschiedt op het geloof, maar dit is „niet sonder dat werc des berous, ja niet sonder de liefde"; niet zonder werken, maar dit moeten volgens Paulus werken zijn, die niet „buyten het geloof en de liefde Gods geschieden; andere

1) *Broederlicke vereeninge*, quat. D v r en v; E j v.
2) Ald., quat. D v v, vij r en v; zie in N⁰. 7, quat. K iij r, iiij v.
3) Ald., quat. G iiij v.
4) Ald., quat. E iij r, F vij v.
5) Ald., quat. G iij r.
6) Ald., quat. F vij r, G j r.

dan de ceremoniën, waarmede de Joden hunne rechtvaardiging zelven wilden bewerken [1]). Eigenlijk heeft Christus' lijden niet eens ten volle genoeg gedaan: het achterstallige moet nog door ons lijden worden aangevuld [2]). God vraagt onze innerlijke gehoorzaamheid, in werken zich uitend [3]). De „schriftgeleerden" (luthersche predikers) „richten een gelooue op sonder wercken, willen God alleen met Siele ende oock niet metten lichame gehoorsaem zijn" [4]); zij doen zoo, „opdat sy sonder veruolginge mochten zijn, ende meynen, het ghelooue is een ... lediger waen, daerom doruen sy oock seggen, de kinderkens hebben gelooue" [5]). Die „schriftgeleerden" m. é. w. „verdedigen wederom de Roomsche Curia, daar wt den Brootgodt ende kinderdoop haren oorspronck hebben" [6]); het groote beest, dat door het lam zal worden overwonnen. Van dat Babylon moet Gods volk uitgaan en zich begeven onder de gehoorzaamheid Christi [7]).

N°. 4. Vander Echtscheydinghe, quat. G vij v—H vj r, is louter eene bestrijding van de zienswijze, volgens welke overspel niet de éénige grond zou zijn voor echtscheiding en voor de bevoegdheid der gescheidenen om een tweede huwelijk aan te gaan; volgens welke verder met name ongeloof van een der echtgenooten eveneens een grond daarvoor zou wezen. Zie bl. 588 hierboven. In de duitsche uitgaaf, waarin met dit geschrift het geheele bundeltje wordt besloten, staat onder aan het slot daarvan: „Br. M. L. M.D.XXXiij". Of dit alleen bij het traktaat over de echtscheiding behoort dan wel bij het geheele bundeltje, laat zich niet uitmaken. Maar ook in het eerste geval kan ik mij met Köhler's [8]) zienswijze, volgens welke dit eene afkorting van „Bruder Martinus Luther" zou zijn, niet vereenigen [9]). Hoe kan hierbij Luther's naam te pas komen? Want Köhler's vermoeden, dat het traktaat eene „freie Zuzammenstellung Lutherscher Gedanken über die Ehescheidung, vorab aus dem ‚Sermon vom ehelichen Leben' 1522", zou zijn, gaat niet op. Integendeel: Luther noemt in dien „Sermon" wel overspel óók als een der christelijke gronden voor scheiding, 'tgeen toen iedereen deed en waarin dus niets bijzonders is; maar hij be-

---

1) *Broederlicke vereeninge*, quat. F iij r en v; G j v, ij r.
2) Ald., quat. F ij v, iij r.
3) Ald., quat. vv.
4) Ald., quat. G iiij r.
5) Ald., quat. G iiij r en v.
6) Ald., quat. G v r.
7) Ald., quat. G v r, vij r.
8) Köhler, a. w., S. 298(22).
9) Is het eene drukfout voor „M. S."ättler?

handelt als zulke gronden eveneens twee andere gevallen, impotentie en weigering van huwelijksgemeenschap; welke laatste daarentegen volgens ons traktaat juist niet als grond van scheiding mag gelden [1]). Misschien is er zelfs, meent Luther, nog een vierde grond voor scheiding, het geval n.l. dat ouders of overheid twee menschen gedwongen hebben te huwen [2]). Verder is bij hem de man bevoegd zijne vrouw ook bij begaan overspel na haar heimelijk vermaand te hebben bij zich te houden [2]); is er bij een tweede huwelijk geen sprake van verplichting om te „trouwen in den Heer", dat is, met eene geloovige, 'tgeen door ons traktaat uitdrukkelijk wèl wordt geëischt [3]); en wel beweert ook Luther, dat ongeloof geen grond is om te scheiden: maar waarop rust bij hem deze bewering? „Die Ee ist ein eüsserlich leyplich Ding, wie andere weltliche handthierung. Wie ich nu mag mit eim heyden, Juden, Turcken, ketzer essen, trincken, gehen, reiten, kauffen, reden, also mag ich auch mit jm Eelich werden vnnd bleiben u. s. w." [4]). Dan namen de Anabaptisten het met het huwelijk toch anders! Uit hun kring moet „Vander Echtscheyding" stammen. Verder weten wij niets van den schrijver noch van het jaar, waaruit het dagteekent. Alleen wekken uitdrukkingen als „Gsatz" en „Matte" [5]) het vermoeden, dat de auteur een Zwitser was.

N⁰. 5. Van tweederley ghehoorsaemheyt, quat. H ij r—J v v, handelt over de tegenstelling tusschen „de knechtelyke ghehoorsaemheyt, dat is ghehoorsaemheyt des wets, dat oude Testament, en de kindtlicke", die zelfs „hem veruruecht (in) de straffinghe des vaders, of hy schoon niet misdaen en heeft" [6]), dat nieuwe" [7]). De tegenstelling wordt verder aan de hand van Matth. 5 : 21—48 geteekend. Maar vooraf gaat het betoog [8]), hoe de wet bij den mensch „al meer ende grooter haet tegen God ende den naesten verweet"; hoe zij niet alleen volgens Rom. 7 „de verbor-

---

1) *Broederlicke vereeninge*, quat. H ij r en v.

2) *Vom Eelichem Leben. Martinus Luther.* Wittemberg, M.D.xxij: quat. B iiij v, iij r. Ik ontving een exemplaar uit de Luthersche bibliotheek, die te Amsterdam in bruikleen is.

3) *Broederlicke vereeninge*, quat. H ij r.

4) *Vom eelichen Leben u. s. w.*, quat. B ij r.

5) In de *Brüderliche vereynigung* bij Köhler, a. w., S. 334(58) en 336(60). Zie *Broed. vereeninge*, quat. G viij v; H iij v.

6) *Broederlicke vereeninge*, quat. H vj v.

7) Ald., quat. J ij v.

8) Ald., quat. J j v en ij r.

gen sonde beweecht ende also bekent maket", maar ook volgens Gal. 3 : 19 (in de uitgaaf van Liesveldt of Mattheus Jacobs, zie bl. 587 boven) „daer om gegeuen is, opdat sy de sonde vermeerdere" [1]).

N°. 6 en 7. Van hooringhe der valscher propheten, quat. J v v—K iij v, en Van boose voorstanders, quat. K iiij r—K vij v. Men zou nog kunnen aannemen, dat evenals „vyandtsalig", „vervruegen", „Swermer" in N°. 5 (zie boven bl. 587) ook „wreuel" (kwaaddoen) en „sy heeten (bevelen) wtgaen" [2]) in N°. 7 germanismen zijn, door een nederlandsch auteur in zijn eigen werk gebezigd. Maar „het (es) spreken nv oueral Apostelen des Engels der duysternissen" [3]) in N°. 6 dwingt hier eene vertaling uit het Duitsch te zien, evenals de waarschuwing in beide geschriften tegen „luthersche" [4]) naast „pauselicke of papiste" predikers. De eersten heeten hier, gelijk in N°. 3, de „Schriftgeleerden" [5]) of dezulken die „metter letter behangen comen" [6]). „Alhier spreect men, opdat men onueruolcht ende sonder cruys blyve, dat niet het lichamelick naloopen" van de valsche Profeten, „maer dat alleen dat hun bewillighen des herten" door Jezus en Paulus verboden is [7]). „Alhier": dus moet toen ook in Duitschland de davidjoriste praktijk volgers hebben gevonden en waren er ook daar te lande, die spraken: de kinderdoop is „middelmatich" [8]). Tegen zulke hoorders juist richt zich N°. 6; N°. 7 tegen zulke predikanten, die, eens voorstanders van de (anabaptiste) waarheid, nu tegenstanders zijn geworden; die nu beweren, dat zij toch eigenlijk geen roeping Gods waren gevolgd, toen zij vroeger uit het pausdom uitgingen, en die dan ook thans „metten Lutherianen int verbont zyn" [9]).

N°. 8. Eenen Sendtbrief van Melchior Rinck ende Antonius Jacobsz., quat. K vij v—L iij v. Het éénige in druk verschenen geschrift van Rinck, dat nog voorhanden is.

---

1) Zie beneden de aanteekening op quat. J ij r; en verder *Broederlicke vereeninge*, quat. J j v—J iij r.

2) *Broederlicke vereeninge*, quat. K v v. 3) Ald., quat. K j r.

4) Ald., quat. J vij r; K v r en v. Evenzoo in N°. 8, quat. K viij r.

5) Ald., quat. J vij v; zie ook boven, bl. 596. 6) Ald., quat. J vj r.

7) Ald., quat. J viij r; „hun bewillighen" is „aan hen bewilligen".

8) Ald., quat. K v v. Hier, evenals bij quat. K vj v, denkt men onwillekeurig aan den strijd, in en na 1550 in Duitschland over Interim en adiaphora gevoerd.

9) T. a. p.

't Schijnt aan alle schrijvers over dezen onbekend te zijn gebleven: aan Leendertz, „Melchior Hofmann", 1883, bl. 341—349; aan Rembert, „Die „Wiedertäufer" im Herzogtum Jülich", 1899; aan den nieuwsten, Mirbt, „Herzog's Real. Enc." [3], Th. 17, S. 19 fgg. De brief, eigenlijk een vlugschriftje „Vanden Kinderdoop" met kort begeleidend briefje, is uit den kerker, waarin Rinck van 1531 af gevangen zat, aan de broeders te Hayne [1]) geschreven. Belangrijk is hij niet. De schrijver stelt tegenover de „kinderen van natueren", die men uit liefde als zuigelingen doopt, „de kinderen des Geests, kinderen der wedergeboorte [2]), die (bij hun doop) tot Christus worden gebracht"; en herinnert met zijne bestrijding van pauselijken en Lutherschen, „werckheiligen ende schriftgeleerden" [3]), aan het traktaat N°. 3. Is dat „kinderen des geestes" een spoor van het spiritualisme dat altoos aan Rinck, den vroegeren deelnemer aan den boerenoorlog, na zijne ontnuchtering daarvan wordt toegeschreven? Maar indien spiritualisme geringschatting van den waterdoop medebrengt, dan blijkt uit dit geschriftje veeleer het tegendeel. Anton Jacobsz. is mij onbekend.

N°. 9. Van de Sentencie tegen Michiel Satler, quat. L iij v—M vj r. Zie over dit bericht van Sattler's rechtsgeding, veroordeeling en, met een enkel woord, terechtstelling boven bl. 588, 9. Het spreekt verder voor zich zelf. Hier heb ik alleen over het daar aangestipte iets naders mee te deelen, n.l.: dat er behalve de uitgaaf, door Köhler afgedrukt en die in de „Broederlicke vereeninge" is vertaald, van dit bericht nog eene andere uitgaaf in het Duitsch bestaat. Kawerau heeft in de aankondiging van „Het Offer des Heeren", deel II van deze „Bibliotheca", door hem in de „Göttingische gelehrte Anzeigen", 1905, S. 492—7, geplaatst, deze uitgaaf beschreven en daaruit lezingen, van die in den in 't Hollandsch vertaalden druk sterk afwijkende, benevens het geheele, daar ontbrekende slot afgedrukt. Hij deed zoo naar het éénige bekende exemplaar, dat zich in de Hertogelijke bibliotheek te Wolfenbuttel bevindt en mij thans daaruit welwillend is geleend; bij 't schrijven van dat IIde deel der „Bibliotheca", bl. 62, aant. 1, heb ik het alleen vermeld, doch was het niet door mij geraadpleegd. De titel luidt hier:

---

1) *Broederlicke vereeninge,* quat. K viij r. Eene mij onbekende plaats.

2) Ald., quat. K viij v; L j r; zie quat. F viij r.

3) Ald., quat. L j v; zie quat. F viij r.

„Ayn newes wunderbarlichs geschicht von Michel Sattler, zu Rottenburg ... sampt andern 9 mannen ... verbrannt vnd 10 weybern ertrenckt. Anno 1527". Het begint [1]): „Anno dñi M.D.xxvij. auff den 17. tag May, ist nachuolgender weysz mit Michel Sattlern zu Rottenburgk am Neckar gehandelt worden, vnd von Juncker Clausen von Graffneck vns also angezeygt.

„Anfangs als ich dazu kam, hat Michel Satler begert, Nachdem sich der handel nun ettlich stund verzogen, ..." en dan verder zooals de tekst, veranderd naar de afwijkende lezingen, door Köhler aan den voet der bladzijden van den herdruk in de „Brüderliche Vereynigung" [2]) opgegeven, luidt. Alleen het slot is in „Ayn newes ... geschicht" veel uitvoeriger dan dat, 'twelk de „Artickel vnd handlung so Michel Sattler u. s. w." in dezen laatsten of „Van de Sentencie tegen Michiel Satler" besluit. Het luidt hier: „Ist also beschehen, darnach wie eyn ketzer zu puluer geprennt. Das hab ich alles selbs gesehen vnd gehört. Gott verleyhe vnns auch so kecklich vnd gedultig von jm zu zeügen. Amen. Nachmalls ist er bis an dritten Tag wider in Gefencknuss gefürt worden" ... enz., zooals Köhler het verder heeft laten afdrukken [3]). Zie verder de Inleiding van dezen laatsten op zijne uitgaaf [4]).

Ik twijfel niet, of zoowel „Van der Sentencie tegen Michiel Satler" (N°. 9) als de brief van dezen aan de gemeente te Horb (N°. 2) en de „Vereeninge aengaende („van") seuen articulen" (N°. 1), waarschijnlijk insgelijks door hem opgesteld, zullen den lezer stichten. Maar vooral zullen die geschriftjes hem helderder inzicht verschaffen in het oudste Anabaptisme, zooals zich dit — laat mij hier aan de eerste bladzijde van deze Inleiding mogen herinneren — in zijne edelste vertegenwoordigers heeft vertoond. Tot dat historisch inzicht kunnen ook de overige geschriften uit het bundeltje, hier in zijn geheel afgedrukt, bijdragen.

---

1) *Ayn newes geschicht u. s. w.*, quat. A ij r.

2) Köhler, a. w., S. 324 (48)—332 (56).

3) Ald., in de aanteekening op S. 332—4 (56—58).

4) De *Getrewe Warnung* van 1527, boven bl. 593 aanteekening 1 aangehaald, vermeldt op quat. C vj r een „büchlin", waarin L., „er sey Ludwig Hetzer oder Lienhart metziger, die histori Michel Satlers beschriben hat (vnd) im end ... setzet, das hab ich .L. alles selber gehört vnd gesehen". Of en in hoever dit met *Ayn newes geschicht u. s. w.* samenhangt, weet ik niet.

Broederlíc

ke vereeninge van
sommigbe kinderen Gods,
aengaende seuen
Articulen.

Item eenen send=

brief van Michiel Satler, aen een Ghe=
meynte Gods, met corte, doch
warachtich bewijs, boe
dat hy zijn leere tot
Rottenburch aen den Mec=
ker met zijnen bloe=
de betuycht
heeft.

Ghedruct An. 1560.

Een broederlicke vereeninge

van seuen Articulen.

A ij r

VRuechde, vrede, ende barmhertigheyt van onsen Vader, door de ver- Gala. 1. a.
eeninghe des Bloets Christi Jesu, met oock de gauen des Geests, Ephe. 1. a.
die vanden Vader gesonden wort, allen geloouigen tot stercheyt, Coloss. 1. a.
ende troost, ende volstandicheyt in alle droefheyt, tot aen den Hebr. 1. a.
eynde. Amen. Sy met allen liefhebberen Gods, ende kinderen des Joan. 16. c.
lichts, welcke oueral verstroyt zijn, gelijck sy van God onsen 2. Cor. 1. a.
Vader verordineert zijn, waer sy vergadert zijn eenmoedelic in Ephe. 4. a.
eenen God, ende Vader onser aller. Genade ende vrede inder her-
ten sy met v allen. Amen. //

Lieue broeders ende susters inden Heere, wy zijn alderweghen A ij v
ten eersten ende voor al becommert om uwen troost ende verseke-
ringe uwer consciencie, welcke te voren verwerret was, dat ghy Galat. 1. a.
niet voort aen gelijck de wtlandige [1]) van ons ghescheyden en wert,
ende byna gansch wtghesloten na billicheyt, maer dat ghy v
wederom keeren moecht tot de warachtige ingheplante lidtmaten Joan. 15. a.
Christi, die daer bereyt werden door verduldicheyt ende beken-
ninge haers selfs [2]), ende also wederom met ons vereenicht werden,
inder cracht eens Godlicken Christelicken // geests, ende vieric- A iij r
heyts na Godt.

Het is oock openbaer met hoe veel duysent listicheden de Duy- Job. 1. b.
uel ons afgekeert heeft, op dat hy dat werck Godts, welck in ons Ephe. 6. b.
eensdeels [3]) barmhertichlick ende ghenadelick begonnen heeft, ver- 1. Pet. 5. b.
stoore ende te gront wtroeye. Maer die trouwe Herder onser Sielen Jaco. 4. a.
Christus, die sulcx in ons begonnen heeft, die sal dat selue totten Pro. 27. c.
eynde toe wtrechten, ende leeren tot zijnder eere ende onser salic- Joan. 10. a.
heyt. Amen.

Lieue broeders ende susters, wy die daer vergadert zijn geweest
inden Heere tot Schlaten // aenden Randen met malcanderen, in A iij r

---

1) Van zulk eene scheuring in „de gemeente" tusschen zuidduitsche en buitenlandsche (hessische? thuringsche?) Anabaptisten weten wij verder niets.

2) H. (Hoogduitsche tekst): „Erkennung sein selbs"; zelfkennis en dus ootmoed.

3) H.: zům teyl. Ook daar ontbreekt „er" („he") vóór „in ons".

stucken ende Articulen, doen condt allen liefhebberen Gods, dat wy vereenicht zijn geworden, so als wy dat inden Heere behooren te houden [1]), gelijck de gehoorsame Gods kinderen, sonen, ende
Tit. 2. b. dochteren, die daer afghescheyden zijn, ende sullen zijn vander
1. Joan. 2. c. werelt, in alle wegen te doen ende te laten, ende God zy eewich prijs ende lof, sonder aller broeders wederspreken, zijn wy [2]) gansch wel te vreden. In sulcken hebben wy beuonden de eenicheyt des Vaders, ende onser Ghemeynten [3]) Christi, de welcke met haren
A iiij r gheest met // ons gheweest zijn, want de Heere is een Heere des
Rom. 15. d. vredes ende niet des tweedrachts, ghelijck Paulus leert. Maer dat
Rom. 16. c. ghy weten moecht in wat Artijckelen sulcx geschiet is, sult ghy
1. cor. 14. c. mercken ende verstaen. Daer is van sommighe valsche broederen
Actu. 20. a. onder ons groote argernisse ingheuoert, dat hen sommighe vanden
1. Ti. 4. a. ghelooue afghekeert hebben, in welcke sy [4]) ghemeynt hebben de
2. Ti. 3 a. 4 a. vrijheyt des gheests ende Christi te oeffenen ende te gebruycken.
2.Pet. 2. a.3.a. Maer alsulcke hebben de Waerheyt ghemist, ende sy zijn ouer-
A iiij v ghegeuen tot haren // oordeel der wellusticheyt, ende vrijheyt des
Rom. 13. b. vleeschs, ende hebben gheacht, tghelooue ende liefde mochtet al
Gala. 5. c. doen ende lijden, ende dat hen lieden niet schadelicx, noch ver-
1. Pet 2. b. doemelicx en sy, so langhe sy also geloouich zijn.

Merct ghy lidtmaten Godes in Christo Jesu, tgelooue aenden hemelschen Vader door Jesum Christum is niet also gestelt, noch
Gene. 3. a. wercket, ende handelt niet alsulcke dingen, als dese valsche broe-
Sap. 2. d. ders ende susters handelen ende leeren; [5]) wacht v ende zijt ghe-
Joan. 8. d. waerschout voor sulcken, want sy en dienen niet onsen Vader,
1. Joan. 3. b. A v r maer haren Va-//der den Duyuel.

Galat. 5. e. Maer ghy niet also, dan [6]) die daer Christi zijn, die hebben haer
1. Pet. 2. b. vleesch gecruyst, met allen zijnen lusten, ende begeerten, ghy ver-
Mat. 18. b. staet my wel, ende die broeders, welcke wy meynen, scheydet v
1. Joan. 5. d. van haer af, want sy zijn verkeert. Biddet den Heere om haerder
Jaco. 5. c. kentenisse tot boete, ende ons om volstandicheyt, den aengegrepen wech voort te wandelen, na de eere Godts, ende zijns Soons Christi. Amen.

De Articulen die wy gehandelt hebben, ende inden welcken wy
A v v eens geworden zijn, zijn dese: 1. Den Doop. 2. Ban. // 3. Brekinghe des Broots. 4. Afscheydinge vanden grouwelen. 5. Herderen inder Gemeynte. 6. Tsweert. 7. Eedt.

---

1) H.: „wir vereynigt seint worden, so vns betreffen, im Herren zu halten als die gehorsamen". 2) „Zijn wij" ontbreekt in H.

3) Zie bl. 592 boven, aant. 6.

4) Zie de *Inleiding*, bl. 590. Naar ik vermoed, verstond de vertaler „in dem" verkeerd; alsof „in dem (Glauben)" in plaats van „indem", „terwijl", bedoeld was.

5) In 't origineel eene komma. 6) Lees: „want". In H. „denn".

Ten eersten, so mercket van den Doop. Den Doop sal gegeuen worden allen den genen, die de boete ende veranderinghe des leuens gheleert zijn, ende geloouen inder waerheyt, dat haer sonden door Christum wech ghenomen zijn, ende alle de ghene die willen wandelen in de opstandinge Jesu Christi, ende die met hem begrauen willen zijn inden doot, op dat sy met hem opstaen moghen, ende alle de ghene diet in sulcker meyninge van ons begee//ren [A vj r] ende vorderen door [1]) haer seluen. Met dien werden wtgesloten alle kinderdoop, des Pausen hoochsten ende eersten grouwel. Van sulcx hebt ghy gront ende tuychnis der schrift, ende tghebruyck der Apostelen. Daer aen willen wy ons eenuoudelick, nochtans vastelick houden, ende versekert zijn. Matt. 3. a. 28. c. Marc. 1. a. 16. b. Luc. 3. c. Roma. 6. a. Coloss. 2. b. Mat. 28. c. Mar. 16. b. Joan. 3. d. Act. 2. e.

Ten anderen zijn wy vereenicht worden van den Ban, also dat den Ban sal gebruyct worden met allen den genen, die haer den Heere ouerghegeuen hebben na te wandelen in zijne gheboden, ende met allen den ghenen die in een lijf // Christi gedoopt zijn, [A vj v] ende hem laten broeder ende suster noemen, ende haer doch wat ontgaen [2]), ende vallen in eenen val ende sonde, ende onwetentlick verrast werden. Die selue sullen vermaent werden ten andereumael heymelick, ende ten derdenmael opentlic voor alle de Ghemeynte gestraft ofte gebant worden, na het beuel Christi. Maer sulcx sal gheschieden na de ordinancie des geests Gods voor den brootbreken, op dat wy eendrachtelick, ende in eender liefde van eenen broode breken ende eten mogen, ende van eenen kelck drincken. 16. c. 19. a. 1. Cor. 12. b. 1. Cor. 5. b. Matt. 18. b. Rom. 16. b. 1. Cor. 5. b. 1. Tes. 3. b.

Ten .3. In den brootbreken // zijn wy eens worden ende vereenicht: Alle die een broot breken willen, tot ghedachtenis des gebroken lijfs Christi, ende al die van eenen dranck drincken willen, tot een ghedachtenisse des vergoten bloets Christi, die sullen eerst vereenicht zijn in een lijf Christi, dat is, in de Ghemeynte Gods, op welcken Christus dat Hooft is, namelick, door den Doop [3]). Maer ghelijck Paulus betuycht, so en mogen wij niet ghelijck deelachtich zijn des Heeren tafel, ende des Duyuels Tafel, wy en mogen ooc niet gelijck deelachtich zijn, ende drincken van des Heeren Kelc, // ende des Duyuels Kelck, dat is, alle dengenen die gemeynschap hebben metten dooden werken der duysternis, die en hebben gheen deel aent licht, also, alle die den Duyuel volgen, ende die werelt, die en hebben geen deel metten [A vij r] Mat. 26. c. Marc. 14. c. Luce. 22. b. Act. 2. e. 1. Cor. 11. c. Deut. 32. c. Bar. 4. a. Psal. 105. c. 1. Cor. 10. c. [A vij v] Ephe. 5. b.

1) Die niet, als de zuigelingen, door anderen tot den doop worden gebracht, maar zelven dien begeeren. H.: „durch sich selbs".

2) Bij de geloovigen, de broeders en zusters, is iedere zondige daad eene zonde in overijling, geen opzettelijke. Zie quat. E j r, C ij r en de *Inleiding*, bl. 593.

3) „Door den doop" behoort bij „vereenicht zijn".

genen, die tot God wt de werelt geroepen zijn. Alle de gene die in den quade liggen, die en hebben geen deel aen den goeden. Also oock, salt, ende moet zijn, welcker niet en heeft die be-
Ephe. 4. a. roepinge eens [1]) Gods, tot eenen Gelooue, tot eenen Doop, tot eenen Geest, tot eenen lichame, met allen kinderen Gods gemeyn,
[A vij r] die en mach oock niet // met haer een broot ghemaect werden, gelijck alst zijn moet alsmen dat Broot inder warachticheyt naden
1. Cor. 10 b. beuel Christi breken wil.

Ten vierden zijn wy vereenicht worden vander afscheydinge.
Mat. 24. b. Dat sal geschieden vanden quaden ende argen, welc de Duyuel
Marc. 3. b. in de werelt geplant heeft, also dat wy alleen geen gemeynschap
Luce. 17. c. met haer en sullen hebben, ende niet met haer loopen inde gemeynschap haerder grouwelen, dat is also, nadenmael sy alle (die
Tit. 3. b. niet ingegaen en zijn inder ghehoorsaemheyt des geloofs, ende die
[A vij v] haer niet vereenicht hebben met God, als // dat sy zijnen wille
Apoc. 21. b. doen willen) eenen grooten grouwel voor Godt zijn, so en kan
1. Cor. 6. b. ofte en mach anders niet van haer wasschen, oft voortcomen, dan
Galat. 5. c.
Ephe. 5. a. grouwelicke dinghen. Nv en is aen alle creatuere anders niet, dan goet en quaet, gelooue ende ongelooue, duysternis ende licht, werelt,
Exo. 29. g. ende die wt de werelt zijn, tempel Gods, ende der afgoden, Christus
Leui. 26. b. ende Belial, ende gheen van desen en mach metten anderen deel
Esa. 52. b.
Ezec. 37 d. hebben. Nv is ons oock tghebot des Heeren openbaer, in welcken
2. Cor. 6 c. hy ons beuolen heeft, dat wy vanden quaden afscheyden sullen,
B j r so wil hy onse God zijn, // ende wy sullen zijne sonen, ende
Esa. 47. b. dochteren zijn. Voorder vermaent hy ons, daeromme van Babylon
Danie. 5. c. ende den aertschen Egypto wt te gaen, op dat wy haerder quale
Apoc. 18. b. oock niet deelachtich en werden ende lijden, als de Heere ouer haer sal brenghen. Wt [2]) allen dien sullen wy leeren dat alle tgene, dat niet met onsen God ende Chisto vereenicht en is, niet
1. Ti. 4. a. anders en sy dan de grouwelen, welcke wy mijden sullen, ende
2. Ti. 3. a. vlieden. In den welcken wert verstaen alle Pauselicke ende weder-
2. Pet. 2. a. pauselicke wercken, ende hare Godsdienst, versamelinghe, kercganck,
B j v wijnhuysen, Bor-//gerschappen ende verbindinghe des ongheloofs, ende anderen diergelijcken meer, die de werelt voor hooch houdt, ende doch stracx [3]) teghen den beuele Gods gehandelt werden, na de mate aller ongherechticheyt, die inder werelt is. Van dese allen sullen wy ons afscheyden, ende geen deel met sulcken hebben, want het zijn ydel grouwelen, die ons hatelick maken voor
Rom. 12. a. onsen Christo Jesu, welcke ons verlost heeft vander dienstbaerheyt

---

1) Van één en denzelfden God.
2) Naar H. verbeterd. In het origineel staat: „brenghen, wt allen..."
3) Dadelijk. „Gehandelt" is: „in acht genomen", „waargenomen", „uitgeoefend".

des vleeschs, ende ons bequaem ghemaect heeft totten dienst Gods, Tit. 2. b.
B ij r door den Geest, welcke hy ons ghegheuen heeft. // Also sullen nv Mat. 5. c.
oock van ons ongetwijffelt die onchristelicke, Ja ooc Duyuelsche Luc. 6. b.
wapenen des ghewelts vallen, als daer zijn sweerden, harnasch ende Rom. 12. c.
diergelijcken, ende alle haer gebruyck voor vrienden ofte teghens Ephe 6. b.
de vyanden, in cracht des woordts Christi, ghy en sult den quaden Hebr. 4. b.
niet wederstaen.

Ten vijfsten, zijn wy vereenicht worden vanden Herderen in de Leui. 21. b.
Gemeynte Gods, also, Een Herder inde Gemeynte Gods, sal een- Eze. 44. b.
der zijn na de ordinancie Pauli, die gansch ende heel een goet 1. Tim. 3. a.
B ij v ghetuchenis // heeft vanden genen, die buyten den ghelooue zijn. 2. Tim. 2. c.
Sulckes ampt sal zijn, lesen, vermanen, ende leeren vermanen, Tit. 1. b.
straffen, bannen in de Ghemeynte, ende allen broederen ende sus-
teren tot beteringhe voor bidden, dat broot aenheffen te breken, Tit. 2. a.
ende in allen dinghen acht hebben des lijfs Christi, dattet ghebout 1. Pet. 2. b.
ende gebetert wort, ende den lasteraer den mont ghestopt worde. 3. b.
Maer desen Herder sal onderhouden worden, als hy gebreck heeft, Deut. 25. a.
vander Gemeynte, welcke hem vercoren heeft [1]), op dat, wie den Mat. 10. a.
B ij r Euangelio dient, vanden seluen oock le-//ue, ghelijck de Heere ver- 1. Cor. 9. b.
ordineert heeft. 1 Tim. 5. c.

Maer of dese Herder yet handelde, dat te straffen ware, so en Deut. 11. c.
sal met hem niet gehandelt worden sonder twee ofte drye ghetuy- 2. Cor. 13. a.
gen. Ende indien sy sondighen so sullen sy voor allen ghestraft 1. Tim. 5. c.
worden, op dat de andere vreese hebben. Hebr. 10. c.
Maer of desen Herder verdreuen, ofte door dat Cruys den Heere
opgeoffert werde, so sal van stonden aen een ander in die stede
verordineert worden, op dat het volcxken, ende cleyn hoopken Gods
niet verstroyt en worde.

B ij v Ten sesten zijn wy vanden // Sweerde vereenicht gheworden,
alsoo, Dat sweert is een ordinancie Gods, buyten de volcomenheyt Gene. 9. d.
Christi, twelcke de boose straft ende doodet, ende den goeden be- Deut. 32. c.
schudt ende beschermt. In de Wet wert dat Sweert geordineert Sap. 6. a.
ouer de quade tot straffinge, ende totten doot, ende dat selfste te Eccli. 28. a.
ghebruycken is gheordineert die wereltlicke ouericheyt. Pro. 25. d.
Rom. 13. a.
Maer in de volcomenheyt Christi wert den Ban ghebruyct alleen 2. Pet. 2. d.
tot een vermaninghe ende wtsluytinge des gheens, die gesondicht 3. Mac. 1. f.
heeft, sonder doot des vleesch, alleen door de vermaninghe ende Mat. 18. b.
B iij r den // beuele niet meer te sondigen. Rom. 16. b.
Nv wort gheuraecht van velen, die niet en bekennen den wille 1. Cor. 5. b.
Christi teghen [2]) ons, of oock een Christen mach ofte sal dat sweert 2. Tess. 3. b.

1) Dus heeft iedere gemeente een eigen herder? Zie *Inl.*, bl. 592. 2) H.: gegen.

gebruycken teghen den boosen, om den goeden te beschudden ende te beschermen, ofte om der liefden wille. Antwoort is openbaer
Matt. 11. a. eenmoedelick also, Christus leert ende beueelt ons dat wy van
Eccle. 6. d. hem leeren sullen, want hy is mildt ende van herten ootmoedich
Jere. 6. c. ende so sullen wy rust vinden onser sielen.
Leui. 20. d.
Deut. 22. c. Nv seyt Christus tot het Joetsch vrouken, dat in ouerspel beuonden was, niet datmen // haer steenighen soude na de Wet zijns B iiij v
Vaders (ende hy doch seyt. Ghelijck my den Vader beuolen heeft, also doe ick) maer hy heeft barmhertelick vergeuen ende vermaent
Joan. 8. a. niet meer te sondighen, ende spreect [1]): gaet henen, ende en son-
Joan. 5. b. dicht niet meer. Aen sulcx sullen wy ons oock ganschelick houden, na den regel des bans.

Ten anderen, wert geuraecht des Sweerts haluen: Of een Christen sal moghen oordeel spreken in wereltlicken twist oft tweedracht, so als die onghelooуige met malcanderen hebben? Dit is dat eenige antwoort, Christus heeft niet wil-//len scheyden ofte oordeelen tus- B v r
Luc. 12. b. schen broeder ende broeder des erfdeels haluen, maer heeft hem dat seluen gheweyghert, also sullen wy hem ooc doen.

Ten derden, wert geuraecht tsweerts haluen, ofmen wel een Ouericheyt mach zijn, alsmen daertoe vercoren wert? Den welcken
Joan. 6. b. wert also geantwoort. Christum wouden sy ghemaeckt hebben tot eenen Coninck, ende hy is geuloden, ende heeft niet aengesien die ordinancie [2]) zijns Vaders, also sullen wy oock doen, ende hem na loopen, so en sullen wy niet in duysternisse wandelen, want // hy B v v
Mat. 16. d. seyt selfs: Wie my na volgen wil, die verloochene hem seluen,
Marc. 8. e. ende neme zijn cruys op hem, ende volghe my na, ooc verbiet hy
Luc. 9. c. selue het ghewelt des Sweerts, ende seyt: De wereltlicke Vorsten
Joan. 12. c. heerschen, &c. maer ghy niet also. Noch seyt Paulus: Welcke God
Mat. 20. d. voorsien heeft, die heeft hy oock gheordineert, dat sy gelijckformich zijn souden den euenbeelde zijns soons, etce. Oock seyt
Mar. 10. e. Petrus: Christus heeft geleden, ende geen heerschappie gehadt,
Luc. 22. b. ende heeft ons een exempel achter ghelaten, dat ghy soudt nauolgen zijne voetstappen. //
Roma. 8. d.
Luc. 9. f.
1. Pet. 2.
Joan. 13. b.

Ten lesten werdet gemerct dattet een Christen niet en betaemt, [B vj r]
een ouericheyt te zijn in de stucken [3]): des Ouerheyts regiment, is na den vleesche, also is des [4]) Christen, na den Gheest: haer

---

1) In het origineel: „spreec: tgaet".

2) N.l. de oud-testamentische ordinantie Gods, die thans, „in de volcomenheyt Christi", quat. B ij v, voor andere heeft plaats gemaakt. Zie de *Inl.*, bl. 592, aant. 1.

3) H.: „oberkeyt zu sein in den stucken (in die opzichten): Der obrer regiment ...". Het origineel heeft: „ouericheyt te zijn: In de stucken des Ouerheyts...".

4) N.l. „(dat) des Christens". Zoo ook in den volgenden regel: „so zijn (die) der Christen".

huysen ende wooningen zijn blijuelick in deser werelt, so zijn der Christen in den hemel, haer borgerschap is in deser werelt, so is der Christenen borgerschap inden Hemel, haerder strijdts ende crijchswapenen zijn vleeschelick, ende alleen tegen dat vleesch, maer der Christenen wapenen zijn gheestelick, teghen de beues- [B vj v] tinghe des Duyuels, die wereltlicke werden ghewapent // met stael ende ijser, maar die Christenen zijn gewapent met het harnas Gods, met waerheyt, gerechticheyt, vrede, gelooue, salicheyt, ende metten woorde Gods. In somma, wat Christus onse hooft op ons [1]) ghesinnet is, dat alle sullen de lidtmaten des lichaems Christi door hem gesint zijn, op dat geen tweedracht inden lichaem en sy, daerdoor het verstoort worde, want een yegelick rijck dat in hem seluen ghedeylt is, sal verstoort worden. So Christus nv also is, ghelijck van hem geschreuen staet, so moeten de lidtmaten oock also [B vij r] zijn, daer mede [2]) zijn // lichaem gansch ende eenich blijft, tot zijns selfs beteringhe, ende opbouwinghe.

Ten seuenden zijn wy vereenicht geworden vanden Eedt also, den eedt is een beuestinge onder den genen, die daer twisten oft belouen, ende is inder wet beuolen, dat hy soude geschieden by den naem Gods, alleen warachtich, ende niet valsch. Christus die de volcomenheyt des Wets leert, verbiet den zijnen alles sweerens, het sy recht ofte valsch, noch by den Hemel, noch by der Aerden, noch by Jerusalem, noch bij onse Hooft, ende dat om der [B vij v] oorsaken wille, als hy // terstont hier na spreect, want ghy en moecht niet een hayr wit oft swert maken. Siet toe, daerom is alle sweeren verboden, want wy en mogen niet, dat int sweeren beloeft wort, volbrengen, nademael wy dat alderminste aen ons niet mogen veranderen?

Nv zijnder sommighe, die den eenuoudigen gebode Godes niet en gheloouen, maer seggen ende vragen also, Ey nv heeft God Abraham ghesworen door hemseluen dewijle hy God was (daer hy hem beloefde dat hy hem wel woude, ende woude zijn God [B viij r] zijn, // indien hy zijn ghebot hielt) waerom soude ick dan oock niet sweeren, so ick eenen wat beloefde? Antwoort: Hoort wat de schrift seyt: Doen God den Erfghename de Belofte oueruloedelick woude bewijsen, op dat [3]) zijnen raet niet wanckelbaer en sy, so heeft hy eenen Eedt daer tusschen geleyt, op dat wy door twee onwanckelbare dinghen (daer door het onmogelick is dat Godt

Ephe. 1. a. Phil. 3. c. Coloss. 3. a. 2. Cor. 10. a. Sap. 5. c. Esa. 59. c. Ephe. 6. b. 1. Tess. 5. a. 1. Cor. 2. b. Phili. 2. a. Rom. 15. a. Mat. 12. c. Luc. 11. c. Exod. 20. c. Deut. 10. d. Josu. 23. b. Matt. 5. d. 2. Par. 6. f. Jaco. 6. c. Gene. 22. c. Eccle. 4. c. Gene. 22. c. Luc. 1. f. Hebr. 6. b.

1) H.: „Was Christus vnser haupt auff unns gesinnet ist". Evenzoo in den brief van Sattler aan Capito en Butzer, afgedrukt in *Niedner's Zeitschr.*, 1860, S. 31: „der lyb Christi, daruff er ein haupt ist ... Was er gesinnet ist ...".

2) Damit, opdat. 3) H.: Dasz.

lieghe) eenen stercken troost hebben. Merct het verstant van deser Schrift, God heeft macht te doen, dat hy v verbiet, want alles ist hem mogelick: Godt heeft Abraham // ghesworen eenen eedt, seyt [B viij v] de Schrift, daerom dat hy bewijst [1]) dat zijnen raet niet wanckelt, dat is, Niemant en mocht zijnen wille wederstaen ofte behinderen, ende daerom mocht hy den eedt houden. Maer wy en vermogen niet [2]), gelijck bouen van Christo [2]) gheseyt is, dat wy den eedt houden, ofte betalen, daerom en sullen wy niet sweeren.

Voort so seggen sommige nv also, het en is niet by God verboden te sweeren inden nieuwen Testamente, ende doch inden ouden gheboden, maer is alleen byden Hemel, Aertrijck, Jerusalem ende by onsen // hoofde verboden te sweeren. Antwoort: Hoort C j r de Schrift, wie daer sweert by den hemel, die sweert by den
Matt. 5. d. 23 c. stoel Gods ende by den ghenen die daer op sittet. Merct: Sweeren by den Hemel is verboden, die nv een stoel Gods is, hoe veel meer is verboden te sweeren by God selfs. Ghy Narren ende blinde, wat is grooter, die Stoel oft die daer op sittet?

Roma. 9. a. 1. Cor. 2. a. Noch segghen sommighe: So verre nv dat onrecht is, wanneer men God totter waerheyt ghebruyct, so hebben de Apostelen Petrus ende Paulus oock gesworen. Antwoort: Petrus ende Paulus tuygen // alleen dat, twelck Abraham van God door den Eedt be- C j v loeft was, ende sy selfs en belouen niet, gelijc dat exempel claer aenwyst. Maer getuygen ende sweeren is tweederley. Want als men sweert, so beloeft men eerst een toecomende dinck, gelijck dan Christus Abrahe beloeft is geworden, welcke wy lange tijt daer na ontfangen hebben. Maer wanneer men tuyget, so tuyght men van dat tegenwoordige, oftet goet of quaet sy, ghelijck Simeon
Esa. 8. c. Luc. 2. e. van Christo tot Mariam sprack, ende tuyget: Siet dese wert geset
Act. 28. c. tot eenen val ende opstandinge veler in Jsrael, // ende tot een C ij r teecken, den welcken wedersproken wert.

Matt. 5. d. Jaco. 5. c. Der ghelijcken heeft ons Christus oock gheleert, daer hy seyt: Vwe woorden sullen zijn Ja, Ja: ende, Neen, Neen, want wat daer bouen toe gedaen wort, dat is van den quaden. Hy seyt, Vwe reden ofte woort sal zijn, Ja ende Neen, dat men niet verstaen sal, dat hy de meyninge [3]) toeghelaten heeft. Christus is eenuoudich,
2. Cor. 1. c. Ja ende Neen, ende alle die hem eenuoudelic soecken, die sullen zijn woort verstaen. Amen.

---

1) H.: „Darumb das er beweise".

2) H.: „Wir aber mögen nichts", n.l. geen haar wit of zwart maken. „Van Christo gheseyt" is: „aangaande Christus is medegedeeld, dat deze ons dit heeft voorgehouden". Minder waarschijnlijk: „gelijk door Christus gesproken is".

3) N.l. die, welke zoo even aangevoerd is.

Lieue broeders ende susters inden Heere, dat zijn de Articulen,
C ij v die sommighe broe-//ders tot noch toe verkeert, ende het warachtige verstant daer van onghelijck [1]) verstaen hebben, ende daermede vele swacke consciencien verwerret, daer door den naem Gods grootelick gelastert is geworden, daerom ist dan nootelick gheweest, dat wy vereenicht zijn geworden inden Heere, God sy lof ende prijs, ghelijck het dan gheschiet is.

Nv, nademael ghy rijckelick verstaen hebt den wille Gods, die nv door ons gheopenbaert is, so salt noot zijn, dat ghy den bekenden Gods wille volherdelick sonder ophouden volbrenget, want
C iij r ghy // weet wel, wat den knecht toe behoort, die daer wetentlick sondicht. Luc. 12. e. Hebr. 10. c.

Alle tghene wat ghy onwetentlick gedaen ende bekent hebt onrecht gehandelt te hebben, dat is v vergeuen door dat gheloouich gebet, welcke onder ons inder vergaderinghe volbracht is, voor onser alder val ende schult, door de genadige vergeuinge Gods ende door dat bloet Jesu Christi. Amen. Ephe. 1. a. Coloss. 1. b. Roma. 16. Coloss. 2. b.

Hebt acht op alle de ghene die niet en wandelen na der eenuoudiger Godlicker waerheyt die in desen brief begrepen is van Hebr. 13. b.
C ij v ons inder vergaderinge, daermede een yegelick // gheregeert wort onder ons, door den reghel des bans, ende voortaen vermijdt worde der valscher broederen ende susteren toeganck onder ons. 2. Cor. 6. c. Esa. 52. b.

Doet wech van v wat boos is, so wil de Heere uwe God zijn, ende ghy sult zijne sonen ende dochteren zijn. Ezec. 37. d.

Lieue broeders zijt gedachtich wat Paulus zijnen Titum vermaent, Hy spreect also: Die heylsame genade Gods is allen menschen gheopenbaert, ende vermaent ons, dat wy sullen verloochenen dat ongodlick wesen, ende die wereltlicke lusten, ende geschict, Tit. 2. b. 1. Joan. 2. c.
C iiij r rechtueerdich, ende Godsalich leuen in // deser werelt, ende wachten op de salige hope ende verschijninge der heerlicheyt des grooten Gods ende onsers heylandes Jesu Christi, die hemseluen voor ons gegeuen heeft, op dat hy ons verlosse van alle ongerechticheyt, ende reynighe hemseluen een volc tot eygendom, dat daer vyerich is tot goede wercken. Dat [2]) ouerdencket, ende zijt daer in geoeffent, so sal de Heere des vredes met v zijn. Mat. 25. c. Roma 8. a. Galat. 3. b. Ephe. 5. c.

Den naem Gods sy eewich ghebenedijt, ende hooch gheloуet. Amen. De Heere geue v zijnen vrede. Amen.

Acta Schlaten aen Randen
op Mathie [3]). An. 1527. //

---

1) H.: „irrig vnd dem waren verstand vnglich".
2) In het origineel: „wercken, dat ...".
3) 24 Februari.

ɑ Eenen Sendbrief

C iiij v

van Michiel Satler wt zijn geuanckenis geschreuen, aen de Ghemeynte Gods tot Horb.

1. Cor. 1. a. Ephe. 1. a. Galat. 1. a. Mijn lieue medegenooten inden Heere. Ghenade ende barmhertigheyt van God den Hemelschen Vader, door Jesum Christum onsen Heere, ende de cracht haers [1]) Geests sy met v geliefde Gods, broederen ende susteren.

1. Cor. 15. a. Colo. 2. a. IC mach uwer niet vergeten, of ick schoon met den lichame niet tegenwoordich en ben, maer altijt ouer v als mijne medelidtma-//ten sorghe ende wake, op dat niet het lijf [2]) ontoghen, C v r ofte berooft worde, ende daar na het gansche lichaem met alle de lidtmaten truericheyt ontfangen, bysonder nv ter tijt, nv de grimmicheyt des schuerenden Wolfs seer hooghe opghesteghen is, ende 4. esd. 1. d. machtich wert, also dat hy oock my in synen kamp te strijden Dan. 7. c. 7. b. verwect heeft, maer Gode sy eewich lof, het hooft is hem gansch Apoc. 19. d. ghespleten, ick hope zijn gansche lijf sal corts niet meer zijn, alsoo gheschreuen staet.

Lieue broeders ende susters ghy weet wel, met wat vyeriger liefde ick v lestmael ver-//maent hebbe, doen ick by v was, dat C v v ghy oprecht ende Godsalichlick in aller lijdtsaemheyt ende liefde Prou. 4. b. Gods soudt zijn, waermede ghy bekent mocht werden onder desen Matt. 5. b. ouerspelighen gheslachte der Godtlooser menschen, als de lichtende, Phil. 2. c. ende schinende lichten, welcke God de hemelsche vader met zijne 1. tess. 4. b. erkentenisse ende licht des Gheests verlicht heeft [3]); met ghelijcke Tit. 2. a. vyericheyt bidde ende vermane ick v nv, dat ghy sekerlick ende 1. Pet. 3. b. voorsichtelick wandelt tegen de gene, die daer buyten zijn, als ongheloouich, op dat in geenderley wijse, onse ampt // dwelck God [C vj r] ons opgheleyt heeft, ghescheyndt ende met billicheyt ghelastert werde.

Mat. 25. b. Luce. 19. b. Ghedenct des Heeren, die welcke v ghegeuen heeft de penninc-munte, want hy salse weder eysschen met woecker, op dat v den eenighen penninck niet weder ghenomen en wordt, legt den woecker aen, na het beuel des Heeren, die v den penninck gegeuen heeft.

Rom. 12. a. Ick betuyghe v door de ghenade Gods, dat ghy wacker zijt,

---

1) D. i. huns geestes, van dien des Hemelschen Vaders en van dien van Jezus Christus.

2) H.: „damit Keynes (mitglied) ettwan dem leip entzogen vnd beraubt werde". Lees dus: „opdat niets, niet één enkel lid, aan het lijf (de gemeente) onttogen worde".

3) In het origineel staat een komma.

ende wandelt gelijck het den heyligen Gods betaemt, ende wel Ephe. 5. a.
[C vj v] aenstaet. Siet toe, wat de Heere den vuylen [1]) knecht te // handen
laet comen, namelic, gansch luye ende traghe herten, tot alle
liefde Godts, ende den broeders ongheschict ende coudt. Het is v
wederuaren wat ick v schrijue.

Laet v dat een vermaninge zijn, op dat v niet ghelijcke straffe Rom. 16. b.
van God ouer en coemt. Hoedet, hoedet v voor sulcken op dat ghy Coloss. 2. b.
ooc niet hare grouwelen en leert, welcke tegens Gods beuel ende
gebot handelen, maer straffet sulcx met stronghen opmerckinge,
ende banninge, na den beuele Christi, doch met allerley liefde, Mat. 18. b.
ende medelijden haers couden herten. Indien ghy dat doet, so // 2. Tess. 3. b.
[C vij r] sult ghy geringe [2]) sien, hoe die schaepkens Gods by de Woluen
woonen, ende sult een corte ende snelle afscheydinge sien, der Act. 20. b.
ghener die niet de rechte voetpaden ende leuendighe weghen Christi
wandelen en willen, namelick doort cruys, ellende, geuangenis,
verloocheninge zijns selfs, ende ten lesten door den doot, daer na
moecht ghy v seker daer stellen [3]) God uwen hemelschen Vader, Psal. 5. a.
een reyne, Godsalighe, oprechte Ghemeynte Christi, welcke gerey- Ephe. 5. c.
nicht is door zijn bloet, op dat sy heylich ende onstraffelick sy voor 1. Pet. 3. c.
[C vij v] God ende den menschen, ende van allen Af-//goderien, ende grou- Ephe. 5. a.
wel afgescheyden, ende verlost, op dat de Heere van alle heer-
schappie dan in haer woonen mochte, ende hem een tabernakel ware. Ephe. 2. c.

Lieue broeders verstaet wat ick v schrijue, oftet de Heere [4]) sy,
ende beulijtiget v, dat ghy na sulcken wandelt. Laet v niemant
dat perck [5]) ontrucken, als tot noch toe sommigen gheschiet is,
maer vaert voort, stracx [6]) sonder afwijcken, in aller lijdsaemheyt, 1. Cor. 9. d.
op dat ghy v selfs dat cruys, welcke God v opgheleyt heeft, niet
op en heft [7]), ende weder aflegt tegen Gods eere, ende prijs, daer-
[C vij r] toe // oock met brekinge, ende ontbindinge zijner eewigen, wa-
rachtighen, gherechten, ende leuendichmakende geboden.

Wordet niet moede, indien ghy vanden Heere ghestraft wert, Prou. 3. b.
want de welcke Godt lief heeft, die castijdt hy, ende ghelijck een Hebr. 2. a.
Vader heeft hy een welbehaghen aen zijnen sone. Wat wout ghy Apoca. 3. c.
doch te handen trecken [8]), indien ghy God vlieden wout? wat 1. Pa. 28. c.
mach v helpen, als ghy God ontloopt? Ist niet God, die welcke Psal. 7. b.
hemel ende Aertrijck veruullet? weet hy niet alle heymelicheyt Jere. 17. b.
Eccli. 16. c.

---

1) H.: faulen; luien.
2) Spoedig.
3) U aan Hem vertoonen.
4) Evenzoo in H. In verband met de beide voorgaande regels: de Heere, die in mij woont en wiens woord ik dus spreek.
5) H.: „zil"; doel, doelwit. „Perk" is omheining, omtuining, de voor eene bepaalde taak afgebakende plaats of ruimte.
6) Dadelijk.
7) N.l.: opdat gij niet uw kruis (even) opneemt en (dan aanstonds) weer aflegt.
8) H.: „an die hand (ter hand) nemen". „Wat woudt gij beginnen, indien ...".

dijns ydels herten, ende de oncuysheyt dijner nieren? // Al dat [C viij v]
daer is, dat is hem openbaer, ende hem en is sulcx geen verbor-
Apoc. 2. d. ghen. Ghy ydel mensche, waer wilt ghy doch henen loopen, daer
God v niet sien en sal, waerom vliet ghy de roede dijns vaders?
Hebr. 12. b. wilt ghy niet getogen werden na den wille des vaders, so en
moecht ghy zijner goeden geen erue zijn, waerom hebt ghy lieuer
een corte verganckelicke rust, dan de Godsalige matighe straffe
ende castijdinge (tot dijne salicheyt) des Heeren? Hoe lange wilt
ghy vlees eten vanden vetten Egypti, hoe langhe wilt ghy vleesche-
lick ghesint zijn? dat vleesch // vergaet, ende alle zijn heerlicheyt, D j r
Rom. 8. a. alleen dat woort des Heeren blijft eewelick.
Esa. 40. a. Lieue broeders, merct, wat ick v schrijue, want het is v noot,
Eccl. 14. b.
1. Pet. 1. d. nademael ghy siet, datter weynich zijn, die [1]) des Heeren castij-
dinge volherden willen, maer het meestendel als sy yet cleyns aen
Mat. 13. c. het vleesch geuoelen, worden sy mat ende moede, ende en sien
Hebr. 13. a. niet meer op den Hertoge onses geloofs ende voleynder Jesum. Ooc
2. Ti. 4. b. vergheten sy alle zijne gheboden, ende achten dat cleynoot niet
1. Pet. 5. a. seer groot, welcke die beroepinge Gods den ouerwinders oueral
2. c. voorhoudt ende // aenwijst, maer achten veel meer, ende nutter D j v
te zijn, dese tijtelicke rust, die sy voor ooghen hebben, dan de
eewige diemen hopen sal.

Daerenbouen zijnder sommige wanneer haer sulcx voorgehouden
Rom. 4. a. wort, beschuldigen sy God, doch gansch onbillick, als of hijse niet
Esa. 28. c. en woude in zijn beschutsel behouden. Ghy weet welcke ick meyne,
49. c. siet voor v dat ghy met sulcke niet deelachtich en zijt.
Joel. 2. f. Voort aen lieue medelidtmaten in Christo, sult ghy vermaent
zijn, dat ghy de liefde niet en vergetet, sonder welcke niet moge-
lick en is dat ghy // een Christelick hoopken zijt. Ghy weet wat D ij r
de liefde is, door tgetuygnisse Pauli ons medebroeder, die seyt
1. Cor. 13. a. alsoo: De liefde is lijdtsamich ende goedertieren, sy en wert niet
Phil. 2. b. verwect met yuer, sy en blaest haer niet op, sy en is niet eergie-
Galat. 5. a. rich, sy en soeckt niet dat haer [2]), sy en gedenct niet quaets, sy
en heeft geen vruecht aender ongherechticheyt, verblijt haer van-
Deut. 6. b. der waerheyt, sy lijdet al, sy verdraget al, sy gheloouet al, sy
Leui. 19 c. hopet al, verstaet dese spruecke, so sult ghy de liefde Gods ende
Mar. 22. d. des naesten vinden, ende indien ghy God liefhebt, so sult ghy
vruechde hebben aen // der waerheyt, ende alles gheloouen, hopen, D ij v
ende verdragen wat van God coemt. In desen wort dat voorschre-
uen ghebreck wech genomen ende vermijdt. Maer indien ghy den
naesten liefhebt, so en sult ghy niet ijuer straffen ofte ban-

---

1) Hier is „in", dat in H. staat, uitgevallen.
3) H.: „sie sucht nit das jr".

nen, niet dat uwe soecken, niet quaets ghedencken, niet eergierich, Rom. 13. b.
ende ten lesten niet opgheblasen zijn, maer goedertieren, gerecht, Gala. 5. b.
vrijgeuich in alle gauen, ootmoedich ende medelijdende metten Tob. 4. c.
swacken ende onuolcomenen. Rom. 15. a.

Dese liefde is van sommige broeders (ick weet wie dat sy zijn)
D ij r verualschet [1]) ende heb-//ben niet willen door de liefde den anderen
bouwen, maer zijn opgheblasen ende onnut geworden met ydeler 1. Cor. 8. a.
wetenheyt ende verstant der dingen welcke God alleen hemselfs
verborghen hebben wil. Ick en straffe ende verwerp niet de ghe-
nade ende openbaringhe Gods, maer den opgheswollen gebruyck
deser openbaringhe. Wat ist nut (seyt Paulus) oft yemant met
alderley menschen ende Enghelschen tongen sprake, ende wiste
alle verborghentheyt, wijsheyt ende hadde alle geloouen, segt wat 1. Cor. 13. a.
D ij v is dat alles nut, indien de eenige liefde niet gebruyct en // wort?
Ghy zijt des wederuaren, wat sulcke opgheblasen sprueken ende
onwetenheyt ghebaert heeft. Ghy siet noch dagelicx hare valsche
vruchten, of sy haer schoon Gode ouerghegheuen hebben.

En laet v niemant dat perc [2]) ontrucken, welck gheleyt is door 1. Cor. 9. d.
de letter der heyligher Schrift, welc besegelt is met den bloede 2. Ti. 4. b.
Christi, ende veler getuygen Jesu. Hoort niet wat sy van haren 1. Pet. 5. a.
vader segghen, want hy is luegenachtich, en gelooft haren geest Hebre. 9. c.
niet, want hy is gansch in tvleesch versoncken. Oordeelt wat ick Joan. 8. d.
D iij r v schrijue, laet v dese sake ter // herten gaen op dat dese grouwel 1. Joan. 3. b.
wel verre van v ghescheyden worde, ende ghy beuonden moget
worden, als ootmoedige, vruchtbare, ende ghehoorsame kinde-
ren Gods.

Lieue broeders en verwondert v niet dat ick dese sake met
sulcken ernst handele, want het en geschiet niet sonder oorsake.
V is wel vanden broederen wetenschap ghedaen, hoe onser som-
mige geuangen zijn, ende daer na, doenmen de broeders te Horb
ooc had geuangen heeftmen ons tot Bintzdorp gheuoert. In sulcken
tijt zijn ons menigerley aenslagen der wedersprekers wederuaren. //

D iij v Een mael hebben sy ons met stricken, daer na met vyer, daer na
metten sweerde ghedreycht. In sulcke veruaerlicheyt heb ick my 2. Cor. 11. c.
seluen gansch den Heere ouerghegeuen in zijnen wille ende totten
doot om zijner ghetuygenisse wille met alle mijne medebroeders
ende mijner echtelicke suster, bereyt [3]); daer ghedacht ick der val- Galat. 2. a.
scher broeders meyninghe, ende uwer, die daer weynich zijn, 2. Cor. 11. d.
namelick een cleyn hoopken, oock daer by, datter weynich trouwe Matt. 9. d.

---

1) H.: verfe(h)lt, gemist. 2) Zie bl. 615 boven, aanteekening 5.

3) In 't origineel: „bereyt, daer". Dit „bereyt", behoort natuurlijk bij het voor-afgaande „totten doot".

Luc. 10. a. arbeyders in des Heeren wijngaerde zijn, so heeft my ghedocht van nooden te zijn, v // met sulcker vermaninghe te verwecken, D v r
ons na te volgen inden strijdt Gods, op dat ghy v daer mede mocht
Prou. 3. b. troosten, dat ghy niet moede en werdet in des Heeren castijdinge.

Somma lieue broeders ende susters desen brief sal zijn een afscheyt met v allen, die God warachtich liefhebben, ende nauolgen (den anderen en kenne ick niet) oock een getuychnis mijner liefden tegen v, welcke God in mijn herte, van uwer salicheyt willen [1]), gegeuen heeft. Ick heb wel begheert [2]), ende het waer (als ick hope) nuttelick geweest, dat ic noch een cleyne tijt des Heeren arbeyt be-//dient hadde, maer beter ist om mijnent wille, D v v
Philip. 1. c. ontbonden te worden, ende by Christo die hope der saligen te
2. Cor. 5. a. verwachten. De Heere mach hem wel een ander arbeyder verwecken die zijnen arbeyt voleyndet.

Mat. 9. d. Biddet dat de snijders inden Oogst gedwongen worden, want de
Luce. 10. a. tijt des dorsschens is naby ghecomen [3]).

Luc. 10. c. Den grouwel der verstooringe is openbaer onder v, die wtuer-
Apoca. 3. b. coren knechten ende maechden Gods worden geteeckent metten
Apoc. 17. b. naem haers vaders aen hare voorhoofden, de werelt verheft haer teghen de ghene die van hare dwalinge verlost // zijn, dat Euan- [D vj r]
gelium wert getuycht voor alle de werelt, haer [4]) tot een ge-
Mat. 24. a. tuygenisse. Na dien salt noot zijn dat hem des Heeren dach niet
Marc. 13. b. en verlenghe.

2. timo. 3. b. Ghy wetet mijn alderliefste medelidtmaten, hoe dattet betaemt hemseluen Godsalich ende Christelick te houden, siet toe, waect ende biddet dat uwe wijsheyt v niet een oordeel en brenghe.
Luc. 18. a. Weest volherdich int gebet, op dat ghy weerdich staen moecht voor
Ephe. 6 c. den Sone des menschen. Gedenct uwes voorloopers Jesum Christum,
1. Tess. 5. c. ende volghet hem na, door het ghelooue // ende ghehoorsaemheyt, [D vj v]
Matt. 5. a. met liefde ende lijdsaemheyt, vergetet, wat dat vleeschelick is,
Luc. 6. c. op dat ghy inder waerheydt moecht Christen genoemt werden, ende
1. Pet. 2. c. kinderen des alderhoochsten Gods, volhardt in de castijdinghe ws
Luce. 13. c. vaders in den hemel, ende wijcket niet af, noch ter slincker noch
4. Esd. 7. a. ter rechter hant, op dat ghi moecht ingaen door de dore, ende v
Gala. 5. c. niet noot en sy, door eenen vreemden pat te gaen, welke die
Apoc. 21. b. sondaers, toucnaers, Afgodendienaers, ende een yegelick, welcke
Apoc. 22. c. die lueghen liefheeft, ende doet, gaen moeten. Gedenct onse vergaderinge [5]), ende // wat daer in besloten is geworden, tselfde [D vij r]

---

1) Evenzoo H. 2) Zie quat. E j v beneden en de *Inleiding*, bl. 596, aant. 1.
3) Zie de *Inleiding*, bl. 596, aanteekening 2.
4) In het origineel: „... haer dz tot...".
5) Die van Schlatt am Randen.

volcht stijf na, ende of yet wat vergeten waer, so bidt den Heere Hebr. 13. a.
om verstant. Sijt vrijgheuich teghen allen, die onder v gebreck
hebben, maer bysonder tegen den ghenen, die onder v metten
woorde arbeyden, ende veriaecht worden, ende niet selfs mogen
haer broot eten inder stilte ende rust. Vergetet niet de vergade- Hebr. 10. c.
ringe, maer doet neersticheyt daer toe, dat ghy stadelick te samen
coemt, ende vereenicht wert int gebet voor alle menschen, ende 1. Tim. 2. a.
in broot breken, ende dat te vlijtigher, om dat des Heeren dach
[D vij v] naerder byghe-//comen is. In sulcken tsamencomen sult ghy der
valscher broeders herten openbaer maken, ende sult haerder met Hebr. 10. c.
snelder haest quijt worden.

Ten lesten lieue broeders ende susters, heylicht v dien, die v Psal. 50. a.
heylich ghemaect heeft, ende hoort wat Esdras seyt: Wachtet op Ephe. 5. c.
uwen Herder, want hy sal v geuen de ruste der eewicheyt, want 4. Esd. 2. c.
hy is na by die int eynde der Werelt comen sal, zijt bereyt tot 1. Joan. 2 c.
de belooninge zijns rijcx. Vliedt de schaduwen deser werelt: Op- Apoc. 19. b.
staende staet, ende siet dat getal der gheteeckender in het Nacht-
[D viij r] mael des Heeren, want // die haer van de schaduwe deser werelt
gedaen hebben, die hebben blinckende cleederen vanden Heere Sap. 3. b.
ontfangen. O Syon neemt weder dijn getal, ende behoudt dijne Mat. 13. c.
geteeckende, welcke des Heeren wet volbracht hebben, want tgetal
der kinderen, die ghi begeert hebt, is veruult. Op den berch Syon
heb ic gesien een groote schare, die niemant getellen en cost,
ende dese alle loefden God met gesang, int middel van haer was
een iongelinc langer van persoon dan dese alle, ende hi sette elc
een croon opt hooft ende wert seer heerlic. Ik verwonderde mij, 4. Esd. 2. f.
[D viij v] ende sprac totten engel, Here, wie zijn dese? // Doen seyde hy:
Dat zijnse, die den sterffelicken rock af hebben gheleyt, ende
hebben den onsterffelicken aengetogen, ende hebben den name
Gods bekent. Nv worden sy gecroont ende ontfangen de palmen. Apoc. 7. b.
Ende ick seyde totten Engel: Wie is dese ionghelinck, die haar 2. Ti. 4. b.
de croonen opset, ende palmen in de hant geeft? Doen seyde hy: Mat. 10. d.
Hij is de sone Gods, den welcken sy in de werelt bekent hebben.
Doen prees ick de gene die vromelic voor den name des Heeren
ghestaen hebben.

E j r Sijt vermaent alderliefste litmaten des lijfs Christi, wat // ick
met sulcke Schrift te kennen gheue ende leeft daer na, ist dat ick 1. Cor. 12. c.
den Heere opgheoffert werde, laet v mijn echte suster beuolen
zijn, als my seluen. Den vrede Jesu Christi, ende de liefde des
Hemelschen vaders, ooc de genade haers Geests, behoude v onbe-
ulect sonder sonde, ende stelle v vrolick ende reyn voor de aen- 4. Esd. 2. f.
schouwinge haerder heerlicheyt in de toecomst ons Heeren Jesu Mat. 22. a.
Christi, op dat ghy int ghetal der beroepenen gheuonden werdet, Luc. 14. b.
Apoc. 19. b.

inden Nachtmael des eenwesentlicken [1]) warachtigen Godes heylandes Jesu Christi, welcke sy eewich // prijs, lof, ende heerlic- E j v
heyt. Amen.

Actu. 20. d. Wacht v voor den valschen broederen, want de Heere sal
Rom. 15. d. my by auentueren tot hem roepen, so zijt nv gewaerschout.
2. Tess. 3. a.

Ick wachte op mijnen God,
biddet voor alle gheuan-
genen sonder ophou
den. God sy met
v allen.
AMEN.
Datum inden toorn te
Bintzdorp.

Broeder Michiel Satler van Staufen tsamen met mijne medegeuangenen inden Heere. //

Vander genoech- E ij r
doeninghe Christi.

Roma. 3. c. DAt Paulus seyt [2]), Sy zijn alle sondaers, ende behoeuen den prijs, die God aen haer hebben soude, ende worden sonder verdienst gherechtueerdicht wt zijnder ghenaden, door de verlossinge,
Esaie. 53. c. die door Christum geschiet is, welcke God voorghestelt heeft tot
Exod. 25. c. eenen genadenstoel, door den gheloove in zijnen bloede, waer mede
Roma. 3. c. hy de gherechticheyt, die voor hem gelt, bewijse, daerom dat hy
Hebr. 5. a. vergheeft de sonden, die te voren gheschiet zijn, onder de // God- E ij v
Jere. 21. b. licke gedoochsaemheyt, die hy droech, etc. Item daer hy spreeckt,
Joan. 17. c. wt welcken ghy ooc zijt in Christo Jesu, welcke ons geworden

1) Zie de *Inleiding*, bl. 593.

2) Volgens het N. T. van Van Liesveldt of dat van Mattheus Jacobs: zie de *Inleiding* boven, bl. 587. Het eerste, uitgaaf van 1542, heeft Rom. 3 : 23 vgg.: „si sijn alle sondaers, ende behoeuen des prijs dye God aen hen hebben soude, ende werden sonder verdienst gerechtuerdicht wt sijnder genaden, door die verlossinge die door Christum gheschiet is, welc God voorghestelt heeft tot eenen stoel der Ghenaden, door tgelooue in sinen bloede Waarmede hi die gerechticheit die God acht bewijsde, indien, dat hi vergheeft die sonden die te voren gesciet sijn die onder die Godlike gedoochsaemheyt die hi droech enz." Mattheus Jacobs, uitgaaf van 1558: „Want sy hebben alle gesondicht, ende behoeuen den prijs, den welcken Godt aen haer hebben soude. Maer si worden om niet gerechtuaerdicht wt sijnder ghenaden, door de verlossinghe die door Jesum Christum gheschiet is, Den welcken God voorgesteldt heeft tot eenen Stoel der ghenaden, doort geloove in sijnen bloede, tot een bewijs sijnder gerechticheyt, om de vergiffenisse der voorleden sonden. De welcke God verdragen heeft, om sijn gherechticheyt in desen tijt te bewijsen enz." Vulgata: Omnes enim peccaverunt, et egent gloria Dei; Justificati gratis per gratiam ipsius .

is van God tot wijsheyt, gherechticheyt, ende heylicheyt, ende tot verlossinge, &c. Item dat Joannes de Dooper seyt: Siet dat is dat lam Gods, dat op hem neemt de sonden der werelt. Item dat Joannes seyt: Ende hy is onse versoeninghe voor onse sonden. Item dat Petrus seyt: Welcke onse sonden selue geoffert heeft, aen zijn lichaem, op den houte, op dat wy der sonden vrij souden
E iij r zijn. Item, ghelijck de Propheet // oock spreect: Wy zijn door zijne stramen ghesont geworden. Item, een kint is ons gheboren, een sone is ons gegeuen, etc. Sulcke spruecken (segge ick) ende andere diergelijcke, leggen de Schriftgeleerde also wt: Of de mensch door Christum mocht salich worden, hy doet de wercken des geloofs ofte niet.

1. Cor. 3. d.
Joan. 1. c.
Esa. 53. b.
1. Cor. 5. b.
1. Joan. 1. a.
Coloss. 1. b.
1. Pet. 2. c.
Esaie. 53. a.
Esaie. 9. b.

Indient nv also ware, waerom seyt dan Paulus: Dat God eenen yeghelicken geuen sal na zijne wercken, namelick, dat eewich leuen, den genen die daer arbeyden na heerlicheyt, prijs, ende onsterffe-
E iij v licheyt met bestandicheyt in // goede wercken.

Roma. 2. a.
Psal. 61. b.
Mat. 16. d.
Apoca. 2. d.

Maer den kijfachtigen, ende die der waerheyt niet gehoorsaem en zijn, maer gehoorsaem der onrechtueerdicheydt, die sal toecomen ongenadicheyt ende gramschap, droefheyt ende benautheyt, ouer alle sielen der menschen, die quaet doen. Item, daer hy seyt, niet die de Wet hooren, zijn gerecht, maer die de Wet volbrengen. Item, Paulus seyt: Hy en doet de Wet niet af door den gelooue, maer richtse op. Item, daer hy seyt, So en is nv niet verdoemelicx inden ghenen, die in Christo Jesu zijn, die na den vleessche niet
E iiij r en wandelen, // maer na den Geest, want wat der Wet onmoghelick was (aengesien datse doort vleesch gecrenct was) dat dede God, ende sandt zijnen Sone in de gedaente des sondigen vlees, ende verdoemde de sonde int vleesch door de sonde, op dat de gherechticheyt, gheeyscht vander Wet, in ons veruult soude worden, die nv niet en wandelen na den vleessche, maer na den Gheest. Item, ist dat ghy na den vleessche leuet, so sult ghy moeten sterue. Item, in Christo Jesu en gelt noch besnijdinge, noch voor-
E iiij v huydt, maer een ghelooue dat door de liefde wercket. // Item: Al waert dat ick alle ghelooue hadde, also, dat ick mochte bergen versetten, ende en hadde de liefde niet, so en ware ick niet. Item: Want ghy weet dat gheen hoereerder, oncuyssche, oft gierighe (welck is een afgodendienaer) erffenisse heeft int rijcke Christi ende Gods.

Jere. 30. d.
Sap. 5. c.
2. Tess. 1. b.
Rom. 2. b.
Jaco. 1. c.
Roma. 3. c.
Roma. 8. a.
Hebr. 7. c.
Galat. 3. b.
Ose. 4. b.
2. Cor. 5. c.
Roma. 8. b.
Galat. 5. a.
1. Cor. 13. a.
1. Cor. 6. b.
Galat. 5. c.
Ephe. 5. a.

Laet v niemant bedriegen met ydele woorden, etc. Item: Nademael ghy weet, dat een yeghelick vanden Heere ontfanghen sal, wat hy goets gedaen heeft. Item: Want wy moeten alle geopenbaert worden voor den rechterstoel Christi, op dat een yeghelick
E v r ont-//fange na dat hy metten lichaem ghehandelt heeft, het sy

Ephes. 6. a.
Mat. 25. c.
Rom. 14. b.
2. Cor. 5. c.

1. Petr. 1. c. goet of quaet. Item: De wijle ghy aenroept den Vader die sonder
Mat. 25. c. aensien der personen oordeelt, na eens yegelicken werck, so volbrengt den tijt uwer pelgrimagien met vreesen. Item, so doet alle uwe neersticheyt daertoe, dat ghy in uwe gheloove bewijst, duecht,
2. Pet. 1. b. inder duecht bescheydenheyt, inder bescheydenheyt maticheyt, inder maticheyt lijdtsaemheyt, inder lijdsaemheyt godsalicheyt, inder godsalicheyt, broederlicke liefde, inder broederlicke liefde ghemeyne liefde, ist dat dese dinghen oueruloedelicken by // v zijn, so en E v v
sullen sy v niet ledich oft onuruchtbaer laten zijn in de kennisse ons Heeren Jesu Christi, maer die dese dingen niet by hem en
Esai. 59. b. heeft, die is blindt ende tastet, etce. Item daer Joannes seyt, Indien
1. Joa. 1. b. wy willen seggen, wy hebben gemeynschap met hem, ende wan-
Joan. 8. b. delen in duysternisse, so liegen wy, ende en doen de waerheyt
Psal. 14. a. niet. Item daer by bekennen wy, dat wy hem bekent hebben, ist
1. Joan. 2. a. dat wy zijn gheboden houden. Die daer seyt, hi kent hem, ende
1. Joan. 4. c. en houdt zijn gheboden niet, die is een lueghenaer. Item, die daer
1. Joan. 3. d. seyt hy is int licht, ende haet zijnen // broeder, die is in duyster- [E vj r]
Joan. 8. c. ternisse. Item: Kinderen, en laet v niemant bedriegen, die daer
Sap. 2. d. recht doet, die is gherechtich, ghelijck hy gherechtich is, maer wie
1. Joan. 3. b. sonde doet die is wt den Duyuel. Item, Wie wt God gheboren
1. Pet. 1. d. is, die en sondicht niet meer, want zijn saet blijft in hem, ende
1. Joan. 5. c. en mach niet sondigen, want hy is wt God geboren.
Mat. 4. c. Ick wil swijghen dat Christus seyt: Betert v, want dat rijck
Luc. 5. a. der hemelen is na by comen. Spreect tot Petrum ende andere meer,
Mat. 19. c. Volcht my na. Item: Laet v licht lichten voor den menschen, dat
Prou. 4. b. sy uwe goede wercken sien, ende uwen Vader // inden Hemel [E vj v]
Matt. 5. b. prijsen. Item, Ghy en sult niet meynen dat ick ghecomen ben de
Matt. 5. b. Wet ende de Propheten af te doen, ick en ben niet ghecomen af
Phil. 2. b. te doen, maer te veruullen. Item: Daerom, die dese mijne woor-
Matt. 7. c. den hoort, ende doetse, dese ghelijck ick eenen wijsen man die
Jere. 17. b. zijn huys op eenen steen ghebouwet heeft, ende doen nv eenen
Luc. 6. e. plasreghen viel, ende groot water quam, ende de winden waeyden,
Jaco. 1. c. ende stieten aen dat huys, vielet doch niet, want het was op eenen steen ghefondeert.
Ezec. 13. b. Ende wie dese mijne woorden hoort, ende doetse niet, die is
Mat. 10. d. eenen sotten man gelijck, // die zijn huys opt sant gebouwet, etc. [E vij r]
Marc. 8. c. Item, wie my bekent voor den menschen, dien wil ick bekennen
Luc. 14. d. voor mijnen Vader inden hemel. Item wie vader ende moeder meer
Mat. 13. a. lief heeft dan my, die en is mijns niet weerdich, ende wie sone
Mat. 16. d. ofte dochter meer lief heeft dan my, die en is mijns niet weerdich.
Marc. 8. c. Ende daer hy seyt vanden goeden zade, dat daer valt in goede
Luc. 9. c. Aerde. Item: Wil my yemant nauolgen, die versake hemseluen, ende neme zijn cruys op hem, ende volghe my, want wie zijn

leuen wil behouden, die salt verliesen, maer wie zijn leuen verliest Joan. 12. d.
[E vij v] om mijnent wil, // die salt vinden. Item: Want het is toecomende
dat de Sone des menschen comen sal, in de heerlickheyt zijns Mat. 16. d.
Vaders met zijnen Enghelen, ende als dan sal hy verghelden eenen Marc. 8. c.
yeghelijcken na zijne wercken. Item Christus spreect totten Schrift- Rom. 2.
geleerde, hy soude God van ganscher herten, ende zijnen naesten Psal. 61, b.
als hemseluen liefhebben, so soude hi leuen. Item: Dringhet Luc. 10. c.
daer na, dat ghy door de enghe poorte ingaet. Item: So yemant Deut. 6. b.
tot my coemt, ende en haet niet zijnen vader, moeder, wijf, kint, Leuit. 19. c.
broeder, suster, oock daertoe zijn eygen leuen, die en mach mijn // 4. Esd. 7. a.
[E viij r] Discipel niet zijn, ende wie niet en draecht zijn Cruys, ende Luc. 13. c.
volghet my na, die en mach mijn Discipel niet zijn. Item: wie Deut. 33. b.
niet en versaect al dat hy heeft, en can mijn discipel niet zijn. Luc. 14. c.

Ick heb v een exempel gegheuen, dat ghy doet, so ick v ghe- Ephe. 5. a.
daen hebbe. Item: Ist dat ghy sulex weet, salich zijt ghi, ist dat 1. Pet. 2. c.
ghijt doet. Item, een nieu ghebot gheue ick v, dat ghy malcan- Joan. 13. b.
deren lief hebt, so ick v lief ghehadt hebbe, daer by sal een Joan. 13. d.
yeghelick bekennen, dat ghy mijn discipulen zijt, ist dat ghy liefde 15. b.
E viij v]. onder malcanderen hebt. Voort so CHRISTUS also voor // ons 1. Joan. 3. b.
gheleden heeft (heeft niet gehadt, daer hy zijn hooft op hadde mogen Matth. 8. c.
leggen) oft [1]) wy nemmermeer door den gelooue aen hem, tot dat Luce. 9. f.
voorseyde eygendom der creatueren ende ons selfs versakinge
soude comen, ende van zijnent wegen lijden, waerom seyt hy dan Matt. 19. c.
totten ionghelinck (die hem vraechde hoe hy soude salich worden). Marc. 10. c.
wilt ghy volcomen zijn, so gaet henen, vercoopt wat ghy hebt,
ende geuet den armen so sult ghy eenen schat inden hemel heb-
ben, ende coemt ende volget my na? Waerom seyt hy, het is Luc. 18. c.
F j r lichter dat een cameel door een naelden ooge // gae, dan dat een
rijcke int rijcke Gods come? Jae waerom seyt hy tot Petrum ende Matt. 4. c.
Andream (als oock bouen geseyt) volget my na? Item tot Mat- Luc. 5. b.
theum: Volget my na. Maer seyt niet Zacheus: Na dien hy den Marc. 2. b.
armen Jesum bekent ende aengenomen hadde [2]), Siet, de helft Luc. 19. a.
mijner goeden geue ick den armen luyden, ende so ick yemant
bedrogen hebbe, dat geue ick vieruoudich weder? het waer dan Mat. 6. c.
sake dat Christus gelogen hadde, So hy spreect: Wi en connen Luc. 16. b.
niet dienen God ende den Mammon. Ende dat en waer dan niet Act. 2. c.
F j v waer dat Lucas van de rechte Christen ge-//meynte, so eertijts
tot Jerusalem was, seyt: Alle die gheloouich waren geworden,
waren te samen, ende hielden alle dinghen ghemeyn. Ja oock dat
artijckel des Christelicken gheloofs waer vals, dat daer seyt: Een

---

1) Lees: „oft so wy". Wat dat „eygendom der creatueren" beteekent, is mij niet duidelijk. 2) In het origineel staat hier een vraagteeken.

Marc. 8. c. ghemeynschap der heyligen. Item, waerom seyt hy dan: Wie my
wil nauolgen, die verloochene hemseluen, neme zijn cruys op hem,
Joan. 12. c. ende volghe my na? Item, wie zijn leuen behouden wil, die salt
Luc. 6. c. verliesen. Item, waerom seyt hy: Salich zijn de ghene, die ver-
1. Pet. 2. c. uolginge lijden, om der gherechticheyt wille? Item, salich zijt
ghy, als de menschen v ver-//smaden, ende veruolghen, ende F ij r
Matt. 5. a. alderley quaet teghen v spreken, so sy daeraen liegen om mijnent
1. Pe. 3. b. c. wille. Item, De Discipel en is niet bouen zijnen meester, noch de
Matt. 10. c. knecht bouen zijnen Heere: het is den discipel genoech dat hy
Luce. 6. d. sy gelijck zijn Meester, ende de knecht als zijn Heere. Item: Sy
Joan. 15. b. sullen v inden Ban doen. Den tijt coemt, dat so wie v doodet,
Luc. 21. b. sal meynen hy doe God eenen dienst daeraen. Item: Voorwaer,
Joan. 16. a. voorwaer segge ick v, ghy sult weenen ende huylen, maer de
Joan. 16. c. werelt sal haer verblijden, etcet. Maer seyt oock niet Petrus:
Want daer-//toe zijt ghy gheroepen, aenghesien dat oock Christus F ij v
Joan. 13. b. geleden heeft voor ons, ende ons een voorbeelt gelaten, dat ghy
1. Pet. 2. c. sult navolghen zijn voetstappen. Ja waert sake dat Christus also
Luc. 23. c. hadt ghenoech gedaen, met zijn lijden dat hy tot Jerusalem ghe-
leden heeft, ende niet van zijn lijden achterstellich en ware, [1])
Coloss. 1. c. Waerom seyt dan Paulus: Nv verblijde ick my in mijn lijden,
2. Tim. 2. a. dat ick lijde voor v, ende veruulle het ghebreck der tribulacien
2. Cor. 1. a. Christi aen mijnen lichame. Item: Maer hebben wy tribulacien,
ofte troost, so geschiedet v tot goet. Item: Daerom ick Pau-//lus F ij r
Actu. 21. b. een geuangen Jesu Christi voor v Heydenen. Item: Of ick ghe-
Ephes. 1. a. offert worde, tot een offer ende Godsdienst ws gheloofs, so verblijde
Phili. 2. b. ick my ende veruruege [2]) my met v allen. Ghelijck ofte Christus
niet daerom dat Nachtmael aldermeest opgericht heeft, namelick,
Luc. 24. c. dat sy ghelijck als haer hooft Christus moesten lijden, ende door
den doot in de heerlicheyt ingaen, Ja dat haren doot nv niet haer,
maer des Heeren doot ware, ende sy ooc gelijck als dat hooft
2. pa. 24. b. verweet souden werden. Ende waer blijuen al hier [3]) die lieue Pro-
Luc. 24. c. pheten, ende Apostelen, Ja oock // Christus seluer, die also van F ij v
Act. 7. f. 24. d. vele lijdens der vrienden Gods tot deser tijt, ende so veel iaren [4])
Psal. 33. c. gheprophéteert hebben, so de lidtmaten Christi [5]) niet als dat hooft
2. tim. 3. b. moesten lijden? Seyt niet Petrus: Verootmoedicht v onder de ghe-
1. Pet. 5. a. weldighe hant Gods, op dat hy v verheffe tot rechter tijt. Alle v

1) In het origineel eene punt.

2) Geen duitsch, maar een nederlandsch woord: verheugen. Ook quat. H vj v. Het voorafgaande „Godsdienst ws gheloofs" stemt weder overeen met het N. T. van Van Liesveldt en dat van Mattheus Jacobs, bij wie intusschen „op dat offer" en „opten offer" voorafgaat. Vulgata: sed et si immolor supra sacrificium et obsequium fidei vestrae, gaudeo, et congratulor vobis omnibus. Zie de *Inleiding*, boven bl. 587.

3) „Hier al".

4) N.l. zoovele jaren langer.

5) In het origineel: „Christi, niet".

sorge worpt op hem, want hy sorcht voor v. Weest nuchteren, Prou. 11. a.
waeckt, want v wederpartije de Duyuel gaet rontomme als eenen Psal. 54. c.
grimmenden leeu, ende arbeyt daer na dat hy yemant mocht Job. 1. b.
verslinden, dien wederstaet, beuesticht inden gheloouе, na dien Ephes. 6. b.
F iiij r ghy weet, dat door v broe-//derschap, die in de werelt is, een- 1. Pet. 5. b.
derley lijden voleynt wordet. Ende daerom so Paulus seyt, dat Roma. 3. c.
de gene die door Christum gerechtueerdicht zijn sonder alle ver- Abac. 2. a.
dienst, oft sonder de wercken des Wets gherechtuerdiget worden, Roma. 1. b.
wil hy niet seggen, dat de menschen sonder wercken des geloofs Galat. 3. b.
(gelijck nu Christus ende de Apostelen die selue vorderen) salich Hebr. 10 d.
werden, maer sonder sulcke wercken, welcke buyten den gelooue, Jaco. 2. c.
ende de liefde Gods gheschieden, als de besnijdinghe, ende andere Roma. 3. b.
diergelijcke waren, welcke de Joden daerom deden, op dat sy door Galat. 3. c.
F iiij v de // seluige, als van harent haluen, gerechtueerdiget worden. Der-
haluen oock Paulus ende Christus, of sy schoon de wercken den
naem der rechtueerdichmakinge geuen, doen sy niet daerom, dat
sulcke wercken des menschen, maer Gods ende Christi (door
welcke cracht de mensche sulcken werc doet) zijn, ende niet
daerom gheschieden, als door welcke de menschen, als de zijne, Exod. 25. c.
yet wat vercrijghen, maer daerom dat God haer door sulcke, als Roma. 3. c.
de zijne, den menschen gheuen wil. Ende wat soude doch den Hebre. 5. a.
F v r ghenadenstoel, ten waer dat God den zijnen daer door zij-//nen
wille voordroech? Maer waerom soude God zijnen wille voordraghen,
so hy niet en woude datmen hem dede? Ja hoe mach God doch
een ghenoeghen hebben aen een, die teghen den wille Gods vanden
genadenstoel niet hooren en wil, oft als hy hem gehoort hadde
ende wist, alleen met woorden houden woude? beroemt hem des
niet te weynigher, de ghenadenstoel waer van zijnent weghen [1]) Tit. 1. c.
daer, Ja geeft zijn eygen woort daer, ende spreect: hy heuet van
den ghenadenstoel ghehoort, Ja veruloecket ende veruolghet een
F v v yegelic, die sulcx niet ge-//loouen en woude, soude hem sulcke
beroeminghe niet tot verdoemenisse strecken? Maar willen wy
meynen, so Paulus Christum een gherechticheyt ende wijsheyt der 1. Cor. 1. d.
gheloouigen oft Christenen noemt, dat hy den wtwendighen Chris- Jere. 23. b.
tum sonder den inwendigen, ende niet veel meer den inwendigen Baruc. 3. e.
met den wtwendigen gemeynt heeft? namelic, nadenmael hy dat Joan. 1. a.
woort des vaders is, draecht ons de warachtighe gehoorsaemheyt Eccli. 24. c.
voor, daer aen de Vader alleen ghenoegen heeft. Is dat warachtige Joan. 6. d.
[F vj r] hemels broot, dat van bouen af coemt, den menschen na der // sielen
te spijsen. Spreect: Wie niet en verlaet alles dat hy besit, die
mach zijn Jonger niet zijn. Item seyt: Wie my wil navolgen, die Luce. 9. c.

---

1) Om zijnentwille.

Joan. 6. c. verloochene hem seluen. Item, daer en coemt niemant totten
Joan. 10. a. Vader, dan door my. Item, ick ben de duere tot den schaepstal.
Joan. 8. b. Item, ick ben dat licht der werelt. Item, ick ben den wech, de waer-
Joan. 14. a. heyt ende dat leuen, betuyget sulcx alles metter daet. Ick swijge
dat Christus aen dese plaetse niet vanden Phariseen ende Schriftge-
leerden (als die gherechticheyt Christus is [1])) spreect, maer van hem,
ende zijns gelijcken, die hem inder waerheyt // aennemen, ende na [F vj v]
Esa. 56. b. wtwijsinghe, ende eysschinghe des geloofs haer aen hem houden [2]).
Joan. 1. b. Maer wat hebben die daer mede te doen, die welcke hen Christi
Tit. 1. c. metten mont so hoochmoedelick beroemen? geuen voor, Paulus
heeft van haer gheschreuen, hoewel sy doch Christi ende Pauli
1. Tim. 4. a. hoochste veruolghers zijn? Dat hem de Keyser so veel Koninc-
rijcken toeschrijft, wat gaet dat my aen, nademael ick een arme
Joan. 1. c. Bedelaer ben. Maer dat Joannes de Dooper seyt: Christus is dat
Esaie. 53. b. Lam dat daer op hem nemet de sonden der werelt, wil hy ver-
staen hebben, // so verre haer de werelt door den gelooue in hem [F vij r]
begeeft. Ende daerom seyt hy oock: Wie inden Sone gelooft, die
Joan. 3. c. heeft dat eewich leuen. Wie den Sone niet en gelooft, die en sal
1. Joan. 5. b. dat leuen niet sien. Des ghelijcken oock dat Joannes seyt: Hy is
Joan. 2. a. onse versoeninge, wil hy daer mede te verstaen gheuen, namelick,
die hem bekennen. Want oft hy wel een versoeninghe is voor de
Joan. 14. b. gansche werelt, so coemt doch sulcx niemant te goet, dan alleen
Joan. 15. a. den genen die hem bekennen, ende aennemen door den gelooue,
maer die sulcx doen, die houden de geboden Christi. Maer // wie [F vij v]
1. Joan. 2. a. sulcx niet en doet, ende hem doch Christi, als zijn versoeninge
beroemt, die is een luegenaer, nademael hy Christum noch niet
1. Pet. 2. c. bekent en heeft, gelijc Joannes betuycht. Ende willen wi meynen
Esaie. 53. a. dat Petrus als hy spreect (welck onse sonde selfs gheoffert heeft
aen zijnen lichame, op den houte, op dat wy der sonden vrij souden
zijn) gemeynt heeft, Christus heeft also der menschen sonden ge-
Roma. 2. a. offert, dat door hem de menschen ledich geacht werden, sy gelo-
2. Tess. 1. b. uen aen hem ofte niet, stellen dat sondich af ofte niet, werden
door hem anders ghesint oft niet, ghelijck // de werckheyligen, [F viij r]
1. Pet. 1. b. ende Schriftgeleerden [3]) meynen? Dat sy verre. Waerom soude hy
Joan. 20. d. dan segghen: Welcke ghy niet gesien, ende nochtans lief hebt,
1. Petr. 1. c. inden welcken ghy oock gelooft, ende nochtans niet en siet. Item,
nadenmael ghy dan den Vader aenroept, die sonder aensien der
Mat. 25. c. personen oordeelt, na eens yegelijcken werc, so volbrengt uwe
wandelinge, den tijt uwer pelgrimagien met vreese. Item: Ghe-
Jaco. 1. b. benedijt sy God ende de Vader ons Heeren Jesu Christi, die ons

---

1) Mij niet duidelijk. 2) In het origineel: „behouden".
3) Ook *Broederlicke vereeninge*, quat. L j v en elders.

na zijne groote barmhertigheyt heeft weder ghebaert tot een leuende 1. Pet. 3. c.
[F viij v] hope, door de verrijsenisse Jesu // Christi vanden dooden. Welcke Joan. 8. c.
nv sonder ghelooue zijn, sonder allen ophouden, oock ergher dan Roma. 6. b.
oyt te voren sondighen, ja gelijck als te voren een knechtelick 2. Pet. 2. d.
ende hatich ghemoet teghen God ende den naesten zijn, wat moch- Esaie. 28 c.
ten die selue desen spruec Petri voor haer aennemen, de wijle Petrus Psal. 117. c.
oock niet aen haer gheschreuen en heeft, maer aen Christenen. Luc. 20. b.
Desghelijcx verstaetmen oock die twee sprueken Esaie, want hy Roma. 9. d.
oock van Christo seyt door God: Siet, ick legghe eenen wtuer- 1. Pet. 2. a.
coren costelicken hoecsteen in Syon, ende wie in hem ghelooft,
G j r en // sal niet te schanden worden. Ende de Heere der Heyrscharen
laet uwe vreese, ende uwe verschrickinghe zijn, ende hy sal v tot Esaie. 8. c.
een heylichmakinge zijn, tot een steen des aenstoots ende een keye Luc. 2. b.
der ergernissen den twee huysen Israels, &c. Hoe dan nu, heeft Esaie. 53. b.
Christus niet genoech voor onse sonden ghedaen? Antwoort, niet 1. Joan. 2. a.
alleen voor onser, maer voor der ganscher werelt sonden, so verre Joan. 14. b.
sy in hem ghelooft, ende hem na wteysschinge des geloofs navolcht, Actu. 21. d.
als geseyt ist. Ja hy heeft als dat hooft zijn Ghemeynte genoech
G j v gedaen, dat hy niet des te weynigher van // dach tot dach in
zijne lidtmaten, ooc voor de seluige ghenoech doet tot aent eynde Psal. 33. c.
der werelt toe, ghelijck hy oock gedaen heeft van begin tot op 2. Tim. 3. b.
zijn toecoemste, Ende daerom alsmen spreeckt van de rechtueer- Gene. 4. b.
dichmakinge door Christum, moetmen also vant ghelooue spreken, 2. par. 24. d.
aengesien dattet niet en is sonder dat werc des berous. Ja niet Jacob. 2. c.
sonder de liefde, dat is, vnctio. Want een alsulcken gesalfden ge- 1. Cor. 13. a.
looue, alsmen heeft vander verrijssenisse der dooden, is alleen een
Christelick ghelooue ende wort tot gerechticheyt gherekent. We- Rom. 4. d.
G ij r derom, alsmen seyt van // wercken, moetmen niet na aert der
werckheyligen wercken des wets, maer wercken des geloofs predi-
cken, dat is een wederkeeren van wercken, creatueren, ende ws
selfs, door den ghelooue in Christum den ghecruysten, niet gelijck Roma. 1. d.
den menschen, als van hemselfs, maer so hijt wel door cracht des Abac. 2. a.
geloofs vermach, die daer om niet des menschen, maer Godes zijn,
nademael sulcx willen ende vermoghen wederkeeren tot God, 2. Tess. 3. a.
niet des menschen, mer Gods gaue is door Jesum Christum onsen Ephe. 2. a.
Heere. Ende voorwaer wel hem die dan op de middelstraet blijft, 4. Esd. 7. a.
G ij v ende // wijcket niet wederom tot de werckheyligen, welcke de
salicheyt oft vergeuinge der sonden toeseggen, door wercken son-
der ghelooue, dat is, door dat goetduncken, eygendom [1]) aen den Hebr. 11. b.

---

1) Waarschijnlijk bedoelt de schrijver eigendunkelijke werken, werken, die de mensch zelf verzint, die hem eigen zijn.

wercken, ende also ter slincker hant ingaen, drijuen ende prediken
also de wercken, dat sy des gheloofs nemmermeer en ghedencken,
willen ooc vant gelooue (als de welcke totter salicheyt ghenoech-
saem sy) weder [1]) sien noch hooren, ende alle haer wercken zijn,
ghelijck de Schlehen [2]), dat is, Ceremonien sonder gelooue; ofte
totten Schriftgeleerden, welcke of sy schoon op de werc-//ken niet G iij r
en stuenen, so wijcken sy doch ter rechter zijden wt, ende leeren
Jacob. 2. c. onder den naem des Euangelijs een gelooue sonder werck, nemen
Math. 8 c. den armen ende gehoorsamen Christum (die niet en heeft, daer hy
Luc. 9. f. zijn hooft op leyt, ende sonder alle teghenmorren ende wederseg-
Mat. 26. d. gen der menschen, spreect doch: Vader, niet mijnen, maer dijnen
Luce. 22. c. wille geschie) voor haer genoechdoeninge aen, maer en willen niet
Mat. 19. c. hooren, dat hy seyt: Coemt volcht my na. Item: Wie niet en
Luc. 14. d. verlaet al dat hy besit, die en mach mijn Discipel niet zijn. Item:
Act. 3. M. b. Wie my nauolghen wil, die verloochene // hemseluen, neme zijn G iij v
Esai. 42. a. cruys op hem ende volge my. Ja de Vader moet oock haer swer-
Luce. 9. d. mer [3]) zijn, so hy spreect: Dat is mijn lieue Sone, aen welcken
ick een welbehagen heb, hoort hem.

Exod. 32. a. Maken wt Christo na zijn der menscheyt, dat de Paus wt den
Mat. 22. d. heyligen gemaect heeft, dat is een gulden kalf, na dat voordoen
Mar. 12. d. der Joden, dat is, bekennen Christum voor Dauids sone, ende ver-
Baruc. 3. c. loochenen hem, ia heeten hem een swermer, hoe wel hi Gods woort
Mat. 3. b. ende sone is, daerom in de werelt ghesonden, de ghehoorsaemheyt
Actu. 2. c. ofte gherechticheyt zijns Vaders, niet alleen met // woorden, maer G iiij r
Joan. 3. c. ooc met wercken voor te dragen, opdat alle die in hem geloouen,
niet en verdoruen in haren doot, maer vanden doot verlost mochten
werden. Alle haer predicatien ende vruchten zijn gelijck als de
stekende dijstelen, seggen veel vant ghelooue, ende en weten niet
Tit. 1. c. wat Christus noch ghelooue is, verwerpen also die wercken sonder
Jaco. 2. c. ghelooue, dat sy een gelooue sonder wercken oprichten, willen
God alleen met Siele, ende ook niet metten lichame gehoorsaem
zijn, op dat sy sonder veruolginge mochten zijn, ende meynen, het
ghelooue is een // cleynder ende lediger waen, daerom doruen sy G iiij r
oock seggen, de kinderkens hebben gelooue. Soo doch gheen ghe-
loouich werck aen haer, ooc als sy tot hare iaren comen, ghe-
spoort werdt. Het en waer dan sake dat des gheloofs ende hey-
ligen Geests werck waer, vloecken, so sy nauwelick spreken en

1) Voor „noch"; nederlandsch woord.

2) „Slee" of „schlehe" is een wilde of bosch-pruimeboom, een voos, sap- en krachteloos ding.

3) „Swermer" is behalve „zwerveling" ook „dweeper", „dwaalgeest". Waarom de in den tekst bedoelde personen uit: „Dat is mijn lieue Sone enz." dit omtrent God moesten afleiden, blijkt niet.

moghen, etc. Ende och der ellenden blintheyt, hoewel sy sulcx alle niet daerom spreken ofte schrijuen, als dat sy niet beter en weten, maer op dat sy den buyck mochten besorgen, ende haer eere behouden. Ende hoe wel sietmen hier, als dat dat Dier, dat Rom. 16. b. Phili. 3. c. 4. esd. 12. c. Danie. 7. c. Apoc. 13. a.

G v r seuen hoofden ende // tien hoornen heeft, van zijne dootlicke wonden wederom heel wort, na dien de Roomsche schole oft Curia, daer wt den Brootgodt, ende kinderdoop haren oorspronck hebben, wederom als de waerheyt van den Schriftgheleerden verdedicht wort. Ic wil van velen anderen dingen swijgen, daer in de Schriftgeleerde den Papisten wederom huychelen, ende de seluen als Christelijc oprichten. Maer also moest dat ander dier metten twee hoornen, dat is, de vergaderinge der Schriftgheleerden maken, dat die

G v v Aerde ende de menschen die daer op woonen, // dat eerste Dier wederom aenbidden, ende richten den Pauselicken Oligoden [1]), dat Apoc. 13. c. is Papendom weder op, worpen vyer vanden hemel, verbannen ende vermaledijen yegelijcken, die haer niet aen en hangt, gelijc als Joannes nv dat al te voren gesien heeft, ende dit is effen oock dat hy ghesien heeft, gelijck de tien hoornen op de beeste, die haer haten, ende haer woest ende bloot maken, haer vleesch eten, Apoc. 17. c. ende haer met vyer verbernen, na dien sulcx God haer in haren herten gegeuen hadde. Sullen dat rijc der Beeste [2]) geuen, tot dat

[G vj r] voleyndet worden die woorden // Gods. Ja dat sulcke tien hoornen, die welcke ghelijck als Coningen, een stonde na het beest dat rijck sullen ontfangen, sullen van eenderley meyninge zijn, ende geuen macht der Beeste, ende sullen met het Lam strijden, ende Apoc. 17. d. dat Lam salse ouerwinnen. Dat is [3]) ghelijck inden lesten daghen Dani. 7. d. wt alle hooghe Scholen, door den Geest verwect, sullen de Gheleerde opstaen, ende de Roomsche Kercke ofte ghemeynte der werckheylighen met grooter neersticheyt aengrijpen, sullent al aen haer brengen ende verteeren wat sy van gelt, siluer, ende ander

[G vj v] neeringe // aen haer gebracht hadden, ende als Ketters verdoemen, maer terstont hier na sullen sy dat beest, dat is, der Roomscher schole wederom toeuallen, ende haer verdedigen, ende dat rijcke Gods, dat te voren op haer gecomen was, wederom van haer werpen. Ja dese sullen dat beest tegen Gods woort ende die daer aenhangen, verdedigen, ende geweldelic met het Lam, dat is Christo, 1. Tim. 6. c. vechten. Immers dat Lam een Heere aller heeren, een Koninck Apoc. 17. c. aller koninghen, salse ouerwinnen, tsamen met zijne geloouighe Apoc. 19. e.

---

1) De met olie gezalfde, gewijde priesters.

2) „Der", omdat de schrijver aan het duitsche „Bestie" of aan „bestia" uit de Vulgata in plaats van aan „beest" denkt.

3) In 't nu volgende worden „evangelische" predikers bedoeld, die weêr afvallen tot het streng-kerkelijk Lutherdom of tot de roomsche kerk.

ende beroepene. Ende sal dat niet met de Papisten den // woesten [G vij r]
Dani. 9. d. grouwel zijn, daer van Daniel, Paulus, Petrus, Ja oock Christus
4. esd. 12. c. claerlick gheseyt hebben? die nv ter tijt sit aen de heylige Stadt,
2. tessa. 2. a. ende laet hem voor den Euangelium of voor den Christendom aen-
2. Pet. 2. a. bidden, na dien de wercheyligen seggen: Siet hier is Christus, de
Mat. 24. b. Schriftgeleerden roepen: Siet hier is Christus. Ende daerom wel
Marc. 13. c. hem die van sulcken Babylon wtgaet, dat is, hy en ghelooft noch
Luce. 17. c. den wercheyligen, noch den Schriftgeleerden, ende gheeft hem met
vreesen onder de gehoorsaemheyt Christi, aengesien dat de hemelsche
Esa. 52. b. stemme roept ende seyt: // Gaet van haer mijn volc, dat ghy niet [G vij v]
2. Cor. 6. c. deelachtich en wort haerder sonden, op dat ghy niet en ontfangt
Apoc. 18. b. van haren plaghen, want haer sonde is ten hemel toe ghecomen.
Gene. 19. c.

ɑ Vander Echt-
scheydinghe.

Mat. 19. a. DE Phariseen versochten Jesum om te begrijpen [1]), ende spra-
Matt. 5. c. ken: Ist oock recht dat hem een man scheyt van zijnen wijue,
Gene. 2. b. om een yegelicke cleyne oorsake? den welcken Christus die ordi-
Mala. 2. c. nancie zijns vaders [2]) voorhielt ende sprack: Hebt ghy niet ge-
lesen // dat die inden beginne den mensche gemaect heeft, maecte [G viij r]
dat een man ende wijf zijn souden? daerom sal een mensche laten
Ephes. 5. c. vader ende moeder, ende zijn huysvrouwe aenhangen, ende die
twee sullen een vlees zijn, so en zijn sy nv niet twee, maer een
vlees, wat nv God te samen gheuoecht heeft dat en sal de mensche
niet scheyden. Noch en waren de versoeckers niet sat, ende wesen
Deu. 24. a. Mosen aen [3]), dat Moses toegelaten hadde haer om een yeghelic-
Jere. 3. a. ken onlust te scheyden, den welcken Christus antwoorde: Moses
heeft v toegelaten te scheyden van uwe wijuen van ws herten
har-//dicheyts wegen, maer vanden beghinne en ist also niet ghe- [G viij v]
Mar. 10. a. weest. Maer ick segge v, wie hem van zijn wijf scheyt, ten sy
om hoererie, ende neemt totter echt een andere, die breect de
Luc. 16. c. echt, ende wie de afgescheyden trout, die breect oock de echt.
Hier en staen [4]) wy niet toe dat hem yemant scheydet van zijn
Matt. 5. b. wijf, ghelijck oock Christus, ten sy dan om hoererije, dat is, over-
Ephe. 2. c. spels haluen. Also somtijts Christus seyt, so segghe ick: Hij neemt
Rom. 10. a. wech die Wet [5]), so vele die letterlic ende niet geestelick veruatet
en is. Ghelijck hy dan oock de volcomenheyt des wets is, daer //
om hy dan eens beters testaments Middelaer is, dat ooc op beter H j r

1) H.: ihn zu begreiffen. 2) Zie boven, bl. 610, aanteekening 2.
3) H. leest: nit satt (verzadigd, voldaan) vnd ziehent an Mosen ...
4) Zoo ook H.: Hie gestatten wir u. s. w.
5) De vertaler heeft dezen volzin onverstaanbaar gemaakt. H.: dann inn dem, das Christus redt: Ich aber sage euch etc., Wie auch Matthei v offtmals: Ich aber sag euch, hept er das gsatz auff, so vil es buchstabisch u. s. w.

beloftenisse ghestelt is, daerom hy dat oude echtscheyden wech neemt, Hebre. 8. b.
ende herten hardicheyt niet meer gelden laet, maer vernieut de
ordinancie zijns Vaders, ende spreect: Ten is van begin also niet
geweest, als God geschapen heeft, dat een man ende wijf zijn sou- Matt. 19. a.
den, ende dat God tsamen geuoecht heeft, en sal de mensche niet
scheyden. Daerom geen cleyne oorsake, toornsaken (dat is, har-
dicheyt des herten) ongunst, tegenwil [1]), gelooue noch ongelooue
H j v scheyden mach, dan alleen hoere-//rije, ende wie hem scheydet of
scheyden laet sonder die eenige oorsaecke, hoererije, ende hem Matt. 5. d.
verandert, die breect de Echt, ende wie de afgescheyden neemt, Luce. 19. c.
die maect dat zy den echt breect: dan [2]) Christus spreect, dese
twee zijn een vlees, maer wie der hoeren aenhangt, als Paulus 1. Cor. 6. c.
spreect, die sondighet aen zijn eygen lijf, ende is metter hoeren Gene. 2. d.
een vleesch, daerom is hy nv van zijn eygen vleesch verdeylt,
daerom dat hy hem aen eender vreemder hoeren vleesch ghehan-
ghen heeft, ende is de Echt gescheyden, want sy en zijn nv niet
H ij r meer een vlees, maer de hoereerder is metter // hoeren een vleesch
geworden, ende de afgescheyden mach ter Echte nemen wien hij wil,
alleen dattet inden Heere gheschiet, dat is, dat hy hem niet een 1. Cor. 7. d.
afuallich volc, dat sonder God is, maer een geloouich volc dat hem in Ephe. 2. b.
God houdt, ter Echt neme, op dat niet door den ongeloouigen van
God afgeuallen en wort [3]). Maer dat Paulus seyt, indien dat de Deut. 7. a.
onghelooуige geen lust en heeft by den geloouigen te woonen,
ende hem scheydet, so laet hem scheyden, een suster ofte broeder 1. Cor. 1. b.
en is in sulcken geual niet gheuanghen, maer in vrede heeft ons
H ij v God beroepen, dat // en mach het woort Christi niet swacken,
ende en is hem niet tegen. Aldus spreect daer Paulus na de wet
Mosi, waert dat hardicheyt des herten scheyden mocht, of Onge-
looue, of verstroyinge [4]), gelijc Christus spreect: Wie niet met my Mat. 12. c.
vergadert, die verstroyt, ende dat het lijf Christi niet beteren en Luce. 11. c.
mocht, maer het leyt aen het verstant na den sin Pauli in desen
Capittel, gelijc hy dan spreect, maer wy hebben Christus sin. Ick 1. Cor. 2. b.
meyne ick hebbe oock den gheest Gods. Het zijn [5]) veel oorsaken
den onghelooуigen voor te wenden, haer te scheyden, deen aldus, 1. Cor. 7. d.
H iij r dan-//der also, Ja dat ooc dat ongelooue den gheloouc in zijne Psal. 54 b.
wercken haet ende veruolcht, als Christus getuycht: Dijne huys- Mat. 10. c.
genooten sullen dijne vyanden zijn; en also wt wederwillicheyt [6]) Micha. 7. a.

---

1) H.: Widerwillen. 2) H.: dann (want).
3) In het origineel: „... wort, maer dat Paulus ...". Door mij veranderd naar H.: ... werde. Das aber Paulus ...
4) H.: vnd zerstrewte; d. i.: „als hardigheid scheiden kon of ongeloof of (als dit, het een of het ander) verstrooide, d. i. de echtgenooten van elkaar vervreemdde".
5) H.: Es seint. 6) Widerwille, tegenzin.

ende toornicheyt den geloouigen vanden ongeloouighen verdreuen
ende verstooten wort, dat en is noch geen scheydinge voor God,
want sy zijn noch een vleesch, daerom dat haer geen van beyden
van zijn eygen vleesch aen dat vreemde hoeren vleesch ghehangen
1 Cor. 6. c. en heeft, ende metten hoeren een vleesch geworden. Daerom alleen
hoererie scheydet. Wie den Heere aenhangt // die is met hem H iij v
een Geest, ende vleesch van zijnen vleessche, ende been van zijnen
Ephe. 5. c. beenen, dat is een grote geheymenis, maer ick segge van Christo
Apo. 19. b. ende zijn Gemeynte; [1]) want wy zijn ooc een gemael oft huys-
Ezec. 16. b. vrouwe, welc is de bruyt Christi [2]), hem ghetrout door den ghe-
Osee. 2. c. looue, ende verlaten vader ende moeder, wijf ende kinderen,
Mat. 16. d. acker [3]) ende ons leuen, hangende den Heere aen, ende zijn met
Luc. 14. d. hem een Geest. Maer wantet [4]) nv daer toe coemt, dat wy ons
1. Cor. 16. c. scheyden moeten van ons echte wijf ofte huysyrou, ende een ander
aenhangen, Ja wederom [5]) onrecht doen, de liefde ende ghe-// meynschap Gods, ende dat gelooue verlaten, ende den vleesche-
2. Pet. 2. d. licken gemael oft wijf, metten welcken wy een vlees zijn, meer H iiij r
aenhangen ende gehoorsaem [6]), dan den geesteliken bruydegom
Christo: nv geuet eenen camp, datmen sien mach, wie meer
4. esd. 16. b. lief heeft [7]), wijf, kint, acker [8]), oft zijn eygen leuen, ende nv wort
Mar. 10. b. bekent, welcke die wtuercoren Gods zijn, gelijc Esdras seyt, diet
al verlaten, ende Christum nauolghen, onder den cruyce alle dage. [9])
Ende dan of nv is een broeder oft suster niet geuanghen in sulcken gheualle. Die Echt is wel een bant ende plicht gelijckse Paulus noemt, dat // niemant zijn eyghen lichaem machtich sy, maer H iiij v
2. Cor. 7. a. de andere, ende niemant den anderen afwijcken en mach, nochtans
Deut. 13. b. en ist voor God niet so groot, dat de gelooige om den bant des
Echts willen, moet onrecht doen, de man dat wijf, ende dat wijf
den man meer ghehoorsaem zijn, dan God, op dat hy met den
Ephe. 5. c. ongheloouighen een vleesch mocht blijuen, maer nv gaet te bouen
Ezec. 16. b. die gheestelicke Echt, ende verplichtinghe met Christo, Ja Ghe-
Roma. 8. e. looue, Liefde, ende gehoorsaemheyt Gods, dat ons geen creatuere
van God ende de liefde Christi scheyden en mach, ende sul-//len H v r

1) In het origineel staat hier eene komma.

2) „Welc is de bruyt Christi" is door den vertaler ingevoegd, waardoor de zin onverstaanbaar is geworden.

3) H.: acker vnd matten (bergweilanden). Zoo later nog een paar malen. Zie de *Inleiding*, bl. 598. 4) Lees: „wanneer het". H.: Wenn es aber dahin kumpt, dasz ...

5) H.: ja entweder. Een regel vroeger staat in H. eveneens: scheiden müssen von entwederem sponsz (bruid) vnd gemahel. Dus: „wanneer wij een van beide hebben te kiezen, òf ... òf ...".

6) Ook in den druk v.j. 1565 (niet in H.) ontbreekt „seyn". Achter „Christo' in het origineel eene komma.

7) N.l. meer dan hij Christus liefheeft. 8) Ook hier in H.: vnd matten.

9) Naar H. veranderd. In het origineel: „... dage, ende ...".

eer de vleesschelicke dan de Gheestelicke huysvrouwe verlaten, ende niet die consciencie verwerren wt den bant der Echt, dat wy meer achten vleeschelicke dan geestelicke plicht ende schult, als geschreuen staet, wie meer liefheeft vader, moeder, wijf ende Mat. 10. e.
kint, die en is my niet weerdich, Ja oock wie niet en mach haten Marc. 8. e.
ende alles verlaten, zijn eygen leuen, ende oock alles versaecken Luc. 14. d.
dat hy heeft. Daerom [1]) hoort ghy met gront Godes woort, dat hardicheyt des herten, ende ongheloove niet scheyt, maer alleen Mar. 10. a.
hoererije, ende so lange geen veranderinge geschiet, met een //
H v v ander vleesch [2]). Ende segghen tot dien also, so een of ander hem afscheydet, sonder alleen hoererije (dat is om ouerspel) ende neemt Luce. 16. c.
een ander, dat houden wy voor hoererije, ende geen lidtmaten aenden lichame Christi, Ja oock wie de afgescheydene neemt, dien Matt. 5. d.
houden wy oock voor een hoereerder, na de woorden Christi. 19. b.
Wie [3]) voorder scheyt, ende niet toe en staet de woorden Christi, Matt. 12. c.
die verstroyt, ende weet niet, ende dien sullen wy mijden, als een Tit. 3. b.
ouertreder, die hemselfs verdoemt, als metten wijsen spreke ick,
[H vj r] oordeelt ghy wat ick v segge. God geue ons verstant van // bouen af in allen dingen, tot de bekentenis [4]) zijns selfs, tot zijnen prijse. 1. Cor. 10. b.
Amen.

α Van tweederley ghehoorsaemheyt.

DAer is tweederley gehoorsaemheyt: Eene knechtelijcke, ende Joan. 10. a. b.
kintlijcke.

De kindelijcke ontspringt wt liefde des vaders, of daer ooc scoon geenen anderen loon en volcht, Ja of oock de vader dat kint verdoemen woude.

De knechtlijcke ontspringt wt liefde des loons, of zijns selfs. // Hebre. 11. d.
[H vj v] Die kintlicke doet so veel als hi ymmermeer vermach, sonder Ecc. 24. a. b.
allen ghebieden.

Die knechtelicke doet soo weynich als hy ymmermeer mach, ia Deut. 11. d.
doet niet [5]) men gebiedet hem.

Die kintlicke en doet hem nemmermeer ghenoech. Joan. 18. b.

De knechtelicke meynt hy doet hem alle tijt te veel. Luc. 14. b.

Die kindtlicke veruruecht hem de straffinghe des vaders, of hy Prou. 3. d.
schoon niet misdaen en heeft.

---

1) In het origineel: „... heeft, daerom ...".

2) Hier moet uit H. worden ingevuld: andern fleysch, so seint sie noch ein fleisch. Vnd sagen zu dem also...

3) In 't origineel: „Christi, wie". Naar H. verbeterd.

4) H.: zu der erkantnuss sein selbest; zelfkennis en dus ootmoed.

5) N.l. „niets of (als niet, tenzij) men gebiedt het hem".

Hebre. 12. b. Die knechtelijcke wil van zijnen heere onghestraft zijn, al of hy schoon niet recht en doet. // [H vij r]

Die kintlijcke heeft zijnen schat ende gherechticheyt [1]), zijnen
Joan. 16. b. Vader, dien is hy gehoorsaem zijn gherechticheyt alleen te bewijsen.
Joan. 12. d. Des knechtelijcken schat ende vromicheydt [2]), zijn zijne wercken
Mat. 19. d. die hy doet, vromicheyt te verweruen.
Joan. 8. c. Die kintlijcke blijft inden huyse, ende erft al wat de Vader heeft.
Hebr. 3. a. Die knechtelicke wort verdreuen, ende ontfangt zijnen gheset-
Luc. 12. e. ten loon.
Deut. 30. c. De knechtelijcke heeft achte op dat wtwendich ende voorschre-
Mat. 12. b. uen gebot zijns heeren.
Matt. 5. c. De kintlijcke heeft acht op // dat inwendich ghetuygenis, ende [H vij v]
den Gheest.

De knechtelijcke is onuolcomen, ende daerom en heeft zijn heere geen genuegen aen hem.

Phili. 2. a. De kintlicke dringet daerna, ende wort volcomen, ende daerom en mach hem de vader niet verworpen.

De kintlijcke en is niet teghen de knechtelicke, so alst hem
2. Joan. 3. a. laet aensien, maer beter ende hooger, ende daerom wie in knechtelicke is, die staet na een beter, welcke in kintlijcke is, en behoeft des knechtelijcken gansch niet.

Mat. 23. a. De knechtelijcke is Moses, ende brengt voort Phari-//seen ende [H. vij r]
Schriftgeleerden.
Joan. 1. a. De kintlijcke is Christus, ende maect Gods kinderen.
Deut. 23. d. De knechtelijcke gaet wederom met den Ceremonien, als Moses
Matt. 15. a. gheboden heeft, ofte die menschen selfs geuonden hebben.
Matt. 5. a. De kintlijcke is vlijtich in de liefde Gods, ende des naesten, doch soo onderwindt hy hem somwijlen oock der Ceremonien [3]),
Joan. 3. c. om des knechten wille, opdat hy hem eens beter onderricht ende oock totter kintschap brenghe.
Exod. 2. b. De knechtelijcke maect eygensinnighe, ende wraeckgierighe menschen. //
Matt. 11. c. Die kintlijcke maect verduldighe, ende saechtmoedighe. [H vij v]
Luc. 19. a. De knechtlijcke vallet seer swaer, ende woude gheerne haest ten eynde van zijnen arbeyt comen.

De kintlijcke ist licht, heeft gheen opsicht op den arbeyt.
Esa. 53. a. b. Die knechtlijcke is afgonstich, gonnet niemant dan hem seluen goet.
2. par. 18. d. Die kintlijcke woude wel dat alle menschen waren als hi.

---

1) Hier is „in" uitgelaten.

2) Volharding, ijver. Met het volgende „vromicheyt" schijnt reinheid, onberispelijkheid bedoeld te zijn.

3) Natuurlijk worden hier andere bedoeld dan doop en avondmaal.

Die knechtlijcke is dat oude verbont, heeft beloftenisse der tijt- Deu. 18. a. b.
lijcker salicheyt, dat is creatuere.

J j r Die kintlijcke is dat nieuwe verbont, heeft beloftenisse // der Mar. 16. b.
eewigher salicheyt, dat is den Schepper selfs.

Die knechtlijcke is een beghinne ende toebereydinghe totter Deut. 18. c.
salicheyt.

Die kintlijcke is dat eynde ende volcomentheyt selfs. Actu. 3. d.

Die knechtlijcke heeft een tijt lanck gheduert. Luce. 16. c.

Die kindelijcke sal eewich bestaen. Mich. 5. a.

Die knechtelijcke was een figuere, ende een schaduwe. Gen. 22. b.

Die kindelijcke is het lichaem, ende de waerheyt. Colos. 2. b. Hebr. 10. b.

Die knechtelijcke was opgherichtet te openbaren, ende die sonde Gal. 3. d.
te vermeerderen.

J j v Die kindelijcke volget [1]) die // openbare ende vermeerderende
sonde af te doen, ende wt te roeyen, want soude de mensche van
de sonde gheurijt worden, so moest hijse haten: sal hijse haten, Roma. 8. a.
so moest hijse te voren bekennen, soude hijse bekennen, so moester
wat zijn dat de verborgen sonde beweecht, ende also bekent Roma. 3. b.
maket [2]), maer sulcx is de Wet oft Schriftuere, want soo veel als Rom. 7. b.
de Wet eyscht, soo veel te meer keert hem de mensche van God
af, tot het ghene dat hy ghedaen heeft, rechtueerdiget hem daer-
mede, als metten zijnen, hanghet daeraen als aen zijnen schat,
J ij r ende hoe dat sulcke liefde // grooter wort, hoese meer ende
grooter den haet tegen God ende den naesten verwect, want hoe
hem de mensche meer ende naerder totten creatueren houdt, hoe
dat hy verder van Godt is, soo veel meer hy de creatueren wil,
so veel weyniger wil hy als den Schepper. De wet geeft den
menschen oorsake, hem so veel te verder van God te doen, niet Roma. 7. c.
des Wets haluen (want sy goet is) maar der sonden haluen, die
in de menschen zijn, welc ooc de oorsake is dat Paulus spreect [3]): Galat. 3. d.
De wet is daerom gegeuen, op dat sy de sonde vermeerdere, ende
J ij v de sonde daerdoor bekent worde, Ja dat de wet sy // een cracht
der sonden, ende daerom gelijck als de knechtelijcke gehoorsaem-

---

1) Foutief? Lees bij het voorafgaande als voorwerp: „te openbaren" n. l. de zonde.

2) In 't origineel: „maken".

3) Gal. 3:19 luidt bij Van Liesveldt: „(de wet) is daertoe gedaen, opdat dat overtreden te meerder worden soude,...". Bij Mattheus Jacobs: „(de wet) is daartoe gestelt, opdat de ouertredinghe te meerder worden souden,..." Vulgata: „(lex) propter transgressiones posita est..." Hetzelfde komt ook voor Rom. 5:20: „Mer die wet is neffens ingecomen, opdat die sonde die ouerhant nemen soude" (Van Liesveldt); Voort so is de wet daer neffens inghecomen, opdat dye sonde oueruloedich soude sijn (Matth. Jacobs); Lex autem subintravit, ut abundaret delictum (Vulgata). In het volgende denkt de schrijver aan teksten als Rom. 3:20, 7:8. — Zie over die Bijbeluitgaven de *Inleiding*, bl. 587.

heyt, dat is gehoorsaemheyt des wets, den menschen inuoert inden
hoochsten haat Gods ende des naesten, also is der kindelijcke een
sekerder wech, daer doormen afcoemt van sulcken haet, ende ver-
Roma.6. c. crijcht de liefde Gods ende des naesten, ende daerom gelijck de
eene wtdeylt den doot, alsoo deylt dese wt dat leuen, die een is
Exod.20. c. dat oude Testament, dese dat nieuwe: By den ouden was dese
Matt. 5. c. alleen dat oordeel schuldich die daer doodde: maer int nieuwe,
Deu. 24. a. welcke op zijnen boeder oock toor-//nich is. Dat oude liet toe, J iij r
Mat. 19. a.
Leuit. 19. e. om allen oorsaecx haluen van zijn wijf te scheyden, maer dat
Matt. 5. d. nieuwe gheensins, dan alleen om ouerspel. Dat oude liet toe te
Luce. 6. c. sweeren, so verre men recht swoere, dat nieuwe wil van geen
Leui. 19. c.
Matth. 5. e. sweeren weten. Dat oude heeft zijne bestemde wrake, dat nieuwe
Luc. 6. d. wederstaet ooc niet den quaden. Dat oude liet toe den haet totten
Matt. 6. a. vyanden, dat nieuwe heeft lief de gene die hem haten, ghebenedijdt
den ghenen die hem veruloecken, biddet voor den ghenen die hem
quaet wenschen, gheuet zijn aelmissen also, dat de slincker hant
niet en weet wat // de rechter hant gedaen heeft, spreect zijn J iij v
4. Re. 4. d. ghebet heymelick sonder opentlicke ende veel murmelen des monts,
oordeelt noch verdoemt niemant, trect also den splinter wt de
Matt. 7. a. ooghe zijns broeders, dat hy te voren wt zijn ooge den balc ge-
Luce. 6. d. worpen heeft, vastet sonder alle wtwendich ghebruyck ende ver-
Esaie. 58. a. sieringe, hy is gelijck een licht dat op eenen candelaer staet,
Mat. 6. b. ende alle den genen die int huys zijn lichtet, is gelijck als een
Mat. 5. b. stadt die op eenen berch ghebout is, ende is alder wegen openbaer,
Luce. 16. b. gelijck als goet sout, dat zijn cracht niet en verliest, ten [1]) dient
Matt. 6. c. niet den Mam-//mon, maer God alleen, ende is gelijck een simpel J iiij r
Mat. 7. a. ooghe, dat het gansche lichaem verlicht, sorget niet voor cleede-
Psal. 136. a. ren, noch voor spijse, maer doet zijnen dagelicschen ende redelicken
Prou. 9. a. arbeyt, hy en worpt de peerlen niet voor de swijnen, noch ooc
Luce. 11. b. dat heylichdom voor de honden: hy soect, bidt, ende clopt aen,
Prou. 8. b. so vint hy, ontfangt, ende hem wort opgedaen, hy gaet in door
Matt. 7. b. den smalen wech, ende enge poorte, hoedt hem voor Phariseen
4. Esd. 7. b. ende Schriftgeleerden, als voor valsche Propheten, hy is een goede
Deut. 13. a. boom, ende brengt goede vruchten voort, hy doet den wille zijns
Jere. 23. c. vaders, hoort wat hy doen sal [2]) // also dat hijt ooc doet, hy is J iiij v
Mat. 12. d. op Christum den hoecksteen getimmert, blijft staende tegen alle
1. Pet. 2. a. poorten der hellen, dat is, teghen dat toornighe oordeel der Phari-
Matt. 16. c. seen, wereltweldighe, ende Schriftgheleerden, hy is een huys ende
Matt. 7. c. Tempel Gods, teghen welcken geen wint, geen water yet wat ver-

---

1) „Het en dient"; „het" is altijd nog „dat nieuwe Testament" uit quat. J iij r.
2) „Soll", moet.

mach, blijuet wel [1]), dat is, so doch alle het ander dat daer tegen vecht, dattet niet en is, daervoor het hem nv ter tijt wtgheeft, eyndtlicke door desen bewesen moet werden, dat hy een wooninghe Gods is, hoe wel dat hy vanden Phariseen ende Schrift-
J v r geleerden // een huysinge des Duyuels gescholden wert, Ja sal ten laetsten eyntlick hooren: Siet daer een Tabernakel Gods by den Ezec. 43. a.
menschen, hy sal by haer woonen, ende sy sullen zijn volck zijn, Apoc. 21. a.
ende hy selfs Godt, met haer, sal haer God zijn, &c. Alsmen seggen sal vanden huyse der Phariseen ende Schriftgeleerden: Sy is Esaie. 21 b.
geuallen, sy is geuallen Babylon die groote, ende een huysinghe Jere. 51. b.
der Duyuelen gheworden, ende een bewaringe aller onreynder Apoc. 14. b.
Geesten, ende een bewaringe alder onreynder vyantsaliger [2]) vogelen, Apoc. 18. a.
&c. Maer God door welcken alle [3]) dat hem beroemt dattet
J v v niet en // is, des, dat het is, bewesen sal worden, sy alle lof, prijs, door zijnen lieuen Sone onsen Heere, ende broeder Jesum Christum. Amen.

Van hooringhe
der valscher Propheten ofte Antichristen.

VVat de liefde beyde tegen God ende den naesten verbiet ende bindt (nademael sy dan niet dan dat eene en wil, ende [4]) al hetghene dat het een contrarie is, vyant is) sal degene die een wa-
[J vj r] rachtich Christen is, niet ontbinden oft vrij willen // hebben. Maer Matt. 5. b.
nv de liefde gebiet, men sal hem hoeden voor den valschen Propheten, die tot ons in schaepscleederen, dat is metter letter behan- Mat. 7. b.
gen, comen, wil sy vrijlick [5]) niet vrij laten haer na te loopen, Deut. 13. a.
ende haer met versierde huychelerie ondergedaen te werden. Ende Jere. 23. c.
wat beclaecht hem God doch meer bynae door alle Propheten Jere. 27. b.
met grooten ijuer, dan dat zijn volck niet en wil hooren, maer 19. b.
loopen den valschen Propheten na, de welcke haer niet dan droo-

---

1) Het volgende zoo te lezen: „... yetwat vermag, het (of hij; het Nieuwe Testament of de geloovige, die in overeenstemming met dat Nieuwe Testament is) blijft wel wat („dat" voor „dattet") het is, terwijl toch aan al het andere, 'twelk daartegen vecht en beweert, dat het (n.l. het eerstgenoemde; derhalve: het of hij) niet is waarvoor het zich nu ter tijd uitgeeft, eindelijk door dezen (of dit; weder: den of het eerste) moet worden bewezen dat hij (dat eerste, dus alweer: hij of het) een tempel Gods is, al wordt hij ook door de Farizeërs eene woonstede des duivels gescholden". 2) Feindselig.

3) N.l.: alles, dat zich beroemt iets te zijn dat het niet is, zal door God aan den dag worden gebracht (bewesen) als wat het (metterdaad) is.

4) „(Aan) alles, waaraan (of waarvan) het het („een") tegendeel of vijandig gezind is". 5) Freilich.

Ezec. 13. a. men ende goetduncken haers herten voorleggen. Maer willen wy
Joan. 10. a. meynen dat de schaepkens Christi die // stemme des huerlincx [J vj v]
Luc. 24. a. sullen hooren? [1]) Salmen wel den leuendighen Christum by den
Eccl. 34. a. dooden Phariseen ende Schriftgeleerden, den woest ende grouwel [2])
Esa. 8. d. vinden? Sal niet een volc zijnen God soecken? Salmen den dooden
30. a. voor den leuendighen vragen? Hoe accordeert den soeten deech
Mat. 16. a. Christi, ende den suerdeech der Phariseen ende der Saduceen? Hoe
Marc. 8. b. stemt Christus met Belial? den tempel Gods ende der afgoden?
Luce. 12. a. dat ioc Christi ende Antichristi? Ten waer dan sake dat sulcke
2. Cor. 6. c. afgoden ooc eenichsins Gods woort mochten spreken, so daer doch
Eccli. 13. c. geschreuen staet: De Go-//den der Heydenen zijn siluer ende gout, [J vij r]
Matt. 13. g. der menschen hantwerck, sy hebben oogen ende en sien niet, sy
Psal. 113. b. hebben eenen mont ende en spreken niet. &c. Item, wat sal dan
134. c. dat beelt helpen, dat zijn meester gesneden heeft? Ende die God
Esa. 44. e. der bedriegerie, weet op welck hem zijn schepper verlaet [3]), dat
Jere. 10. a. hy stomme Goden maect? Wee den ghenen die totten houte spreect:
Abac. 2. c. waect op: Ende totten stommen steen: staet op. Soudt ghy ooc
Sap. 13. d. wat leeren? Siet, het is met siluer ende gout ouertogen, ende daer
Esa. 46. b. en is gheenen adem in hem. Het waer dan sake [4]), dat beyde
Pauselick ende // Luters, Ja oock allen anderen, die oock van [J vij v]
haren aert zijn, Predicanten, welcke de letter voor den geest, Ja
1. Cor. 3. b. menschengeboden voor Gods geboden wtroepen, ende Christus doch
Esai. 29. c. so opentlick tot sulcken volck spreect: Ghy aderen geslachte, hoe
Mat. 12. d. condt ghy goet spreken, dewijle ghy boos zijt? waer dat herte
Luce. 6. e. vol af is, dat gaet te mont ouer. Daerom hy dan ooc spreect:
Mat. 23. a. Wacht v voor de Schriftgeleerden, die daer gaen in lange cleede-
Mar. 12. d. ren, ende laten hem groeten op de merct, ende sitten geerne bouen
Luce. 20. e. aen inder Scholen, ende aender Tafelen, ende vreten der we-//
duwen huysen, daerom oock Paulus seyt: Siet op de honden, siet [J vij r]
Philip. 3. a. op de boose arbeyders, siet op de besnijdinghe. Maer al hier
spreectmen (op datmen immers vanden valschen Propheten onuer-
uolcht ende sonder cruys blijue) dat sulcke verboden der liefden
niet dat lichamelick naloopen, maer alleen dat aenhanghen ende
bewillighen des herten verbiet, nademael oock gheschreuen staet:
1. Tess. 5. c. Proeuet al, ende wat goet is, dat neemt aen. Antwoort: Welcke
mensche moetwillichlick ende wetentlic vergiffenisse [1]) inden mont

---

1) In het origineel staat hier eene punt.

2) Vertaling van „Wüste und Greuel". Ook quat. K v r, K vij r, L ij r. Dat met de uitdrukking de roomsche kerk wordt bedoeld, blijkt uit quat. K vij r.

3) De duivel weet wel, waarop zich zijn vervaardiger (n. l. de vervaardiger van dat beeld) verlaat; dat het niet dan stomme goden zijn, die door dezen vervaardigd worden.

4) Bij dezen nevenzin ontbreekt de hoofdzin.

5) Vergift. Gedachteloos vertaald.

[J viij v] name, ende meynde om zijnder // kundicheyts wille, ten soude
hem niet miscomen, dat hijt inslickte, maar ouersaghe die cantse [1]), Eccli. 12. c.
ende verdorue, dan soude vrijelick yeghelick seggen, hy ware
moetwillichlick verdoruen. Item: Welcke mensch de vrucht eens Eccli. 27. a.
quaden booms opentlick voor ooghen siet. Item: Siet dat veel Matt. 7. b.
menschen haer aen eender spijse tot den doot eten, ende wil dan
noch aldereerst den boom, oft spijse proberen, oft sy goet oft
quaet ware, ende verdorf hem also: yegelick soude vrijlic segghen
dat hy billicklijck omcomen ware. Of waert oock recht dat een
K j r Schaepherder // een Wolf, die twee dagen na den anderen onder
de schapen geloopen hadde, ende groote schade gedaen, [2]) aen den
derden dach tot een Hoeder der schapen op name, hopende hy sal Eccli. 13. c.
hem eenmael eens redelick houden? Wie tquaet (so hem des quaets
genoechsaam voor [3]) bewesen is) moetwillich door naloopen pro-
beren wil, die sie toe dat hy niet den hals, in het toegherechte
graf af en storte, ende hem moetwillich in die ghestelde stricken
verwerre. Het [4]) spreken nv ter tijt oueral de Apostelen des
K j v Engels der duysternissen die haer in Apostelen Christi // verandert
hebben tot alle den ghenen die oprechtich inden wech wandelen 2. Cor. 11. b.
willen, sy sullen gelijck vogelen vlieghen op haren berch. Want Psal. 19. a.
sy spannen haar bogen, ende leggen haer pijlen daer op, daer mede Psal. 90. b.
sy int donckere de sielen der leuendighen doorschieten, ende totten Matt. 4. a.
doot brengen. Het staet Ja geschreuen [5]) hy sal om uwentwille Luce. 4. b.
den Engelen gebieden, dat sy v met haren handen sullen dragen, Matt. 4. a.
op dat ghy uwen voet aenden steen niet en stoot. Het staet oock Deute. 6. c
wederom gheschreuen: Ghy en sult God uwen Heere niet tem-
K ij r teren. Waer Dina Jacobs dochter // te huys gebleuen, ende niet
wtgespaceert, die dochteren des lants te besien, so en waer sy
niet tot eene hoeren gheworden. Maer heeft yemant Ja so grooten
lust bekende ende openbare valsche Propheten te hooren, so heeft
yederman den alderarchsten by hemseluen inden boesem sitten,
die sal hem, so verre hy hem niet en gelooft, so bange maken
met zijn onophoudende geswets, dat hi niet weten en sal, waer-
henen. Ende [6]) men derf (so men seyt) de Luys inden Pels niet
setten, sy coemt doch wel daer in, het is daeromme Christelick
K ij v ende nuttelick, datmen // haer nv in desen alderboosten dagen
onthoudt, so Christus spreect, Ist dat yemant dan tot v sal seggen. Deut. 13. a.

---

1) Die kans. 2) In het origineel: „... gedaen, ende aen den derden ...".
3) Vooraf. 4) H.: Es sprechen.
5) Dit moet eene tegenwerping zijn, waartegen dan weer in den volgenden volzin de woorden „Maar het staat tooh ook geschreven enz." worden aangevoerd. In het origineel echter staat: „... doot brengen, het staet Ja geschreuen...".
6) In het origineel: „waer henen, ende men derft".

Mat. 24. b. c. Siet, hier is Christus, ofte daer, so en sult ghy dat niet geloouen,
Marc. 13. c. want daer sullen valsche Christenen ende valsche Propheten opstaen,
Luce. 17. c. ende groote teeckenen ende wonder doen, also dat verleydt souden wor-
2. tess. 2. a. b. den in dwalinghe, waert moghelick, oock de wtuercoren [1]); den grou-
Dan. 9. b. wel wort nv ter tijt openbaer, die welcke aen die heylige plaetse
11. e. gheschiet. Ende die nv een lange tijt haer oock broeders hebben laten
noemen, beginnen oock opentlick haren toorn teghen de el-//lendige K iij r
verstroyde cudde des Heeren te bewijsen, daermede sy door haer
eygen vrucht, Ja voor alle de werelt bekent worden, ende metter
Matt. 7. b. daet bekennen, dat sy lange tijt onder de gestolen schaepscleederen
de Schrift bedect hebben. Ja sy [2]) doen als de Heere door Esaiam
Esai. 26. e. beueelt, segghende: Gaet O mijn volc in de Camer, sluyt de dore
Apoca. 6. b. na v toe, ende blijft een cleyne wijle daerin verborghen, tot dat
Hebre. 10. d. den toorne voorby gae, want ouer een cleyne tijt sal comen die
Abac. 2. a. daer comen sal, ende niet vertoeuen, maer die gherechtige sal zijns
gheloofs leuen, ende ist dat hy // wijct, so en sal mijn siel geen K iij v
Hebr. 10. d. behagen aen hem hebben. Ja spreect hy: Wanneer de gherechtighe
Ezec. 18. d. zijnder vromicheyt afstaet, ende handelt onbillijck, dat hij alle
2. Pet. 2. d. grouwelen der godloosen oeffent, sal die leuen? Maer de God des
vredes, ende Vader der bermhertigheyt wil beyde ons ende v, door
de openbaringhe zijns Soons onses Heeren Jesu Christi, wt het
tegenwoordighe ghewelt
der duysternisse ende
Antichristi gena-
delick verlos-
sen. Amen. //

Van boose K iiij r
Voorstanders.

Galat. 1. a. GEnade ende vrede van God onsen Vader, ende onsen Heere
2. Cor. 1. a. Jesu Christo, onder so veel lijdens alderliefste broederen ende sus-
Phili. 1. a. teren inden Heere, welck haer tot onser tijt verheffen, is oock
dat so voor ons coemt, dat so veel Voorstanders tot achterstan-
ders worden, geuen voor, sy zijn sonder beroep totten aenghenomen
dienst ghecomen, ende hebben sonder beuel des Heeren gheloopen,
dewijle de tribulacien daghelicks teghen der Waerheyt opstaen, //
ende de Heere zijn toecoemst so het schijnt vertrect [3]), en laten K iiij v
haer niet genoegen dat sy aent beuolen pont, ende aengenomen

1) In het origineel eene komma.
2) Dit kan alleen op de onmiddellijk vooraf bedoelde „valsche profeten" slaan; wat echter geen zin oplevert.
3) Uitstelt.

arbeyt des wijnberchs, tot schelmen geworden zijn, gelijck ooc hare Mat. 21. d.
vooruaders de Schriftgheleerden, maer willen oock alle het gene Esaie. 5. c.
dat haer pont gewoeckert heeft, den Heere wederom ontweynden, Mat. 25. b.
Ja alle gedaen arbeyt te niet maken, willen met haren schuldighen
doot [1]) ende schwacheyt, den swacken niet alleen dooden, maer
oock den stercken swack maken, ende met erghernisse verwerren,
K v r niet aensien dat Christus seyt: Wie // een van desen alderminsten verarghert, of afkeert, die in my gheloouen, dien waert beter Mat. 18. a.
dat eenen muelensteen aen zijnen hals gehangen werde, ende int Marc. 9. c.
diepste der Zee geworpen worde. Sy spreken, men mach sonder Luce. 17. a.
schade de Papistische ende Lutersche predicatien hooren, dewijle
datmen [2]) doch hebben wil, ende op dat men niemant ergere, hoewel doch Christus so ernstlick gebiet, Men sal sulcken woest ende Mat. 14. b.
grouwel [3]) vlieden, ende in geenen wech wederom tot haer keeren, Marc. 13. c.
met trouwe waerschouwinge te gedencken des wijfs Lots. Ende Luc. 17. d.
K v v Paulus die met // claren woorden spreeckt: En trect niet aen een
vreemt iock metten ongeloouigen, want wat heeft de vromicheyt 2. Cor. 6. c.
ghemeynschap metter onuromicheyt, &c. Ick swijge dat Joannes Deute. 7. a.
metten Propheten met sulcker ernst ons wt sulcken Babylon Eccli. 13. a.
heeten [4]) wtgaen, op dat wy hare plagen niet deelachtich en wor- Apoc. 13. a.
den, nademael dat sy oock tegen haer selfs ende de waerheyt Esai. 52. b.
spreken, de kinderdoop is middelmatich, ende men mach de kin- Jere. 51. a.
derkens sonder achter deel [5]) der waerheyt doopen, ist gewisselick,
dat sy metten Lutheranen int verbont zijn, op dat sy voortaen //
[K vj r] sonder cruys mochten blijuen, gelijck of den kinderdoop niet recht
tegen den doop Christi en ware, Ende niet alleen Christus, maer oock
de Antichristus ofte huerlinck te hooren ware. Ic swijge dat des Galat. 3. d.
menschen geboden so menichfoudelick verboden zijn. En is dat Matt. 17. a.
niet dat Petrus seyt, na inhoudt des spreeckwoorts: Wederom in Joan. 10. a.
hem vreten dat de hont van hem ghespochen heeft. Maer God Matt. 15.
wil sulcke wtroeden, ende afsnijden, ouermidts sy met sulcken Esaie. 29. c.
wreuel [6]) haer aent huys ende Tempel Godts vergrijpen, ende hoe 2. Pet. 2.
[K vj v] mochten doch de Luteranen ge-//uoechelicker, na den vleesche te
spreken, daer van comen, ende oock grooter schade doen [7]) want

---

1) Zij willen met hun eigen dood, met den dood, dien zij zelven (reeds lang) verdiend hebben, ook anderen dooden, die alreede zwak zijn: in den dood, die hen zelven wacht, willen zij ook deze medeslepen.

2) Lees: dewijl men (de menschen om ons heen of de gestelde macht) dat toch enz.

3) Zie bl. 638 boven, aanteekening 2.

4) Heiszen, bevelen. 5) Nadeel. Zie over deze plaats de *Inl.*, bl. 599, aant. 8.

6) Slechtheid, kwaaddoen.

7) De bedoeling zal wel zijn: hoe zouden ooit de Lutheranen er beter af kunnen komen en op welke wijze zouden zij ook meer onheil kunnen stichten, dan zóó dat zij geloovigen, die de waarheid hebben leeren inzien, weer verleiden om

so sy seggen, sy hadden sulcx, dat sy teghen dat Pausdom metten woorde des gheloofs gedaen hebben, niet wt beuel ende wt de beroepinge Gods gedaen, maer wt eygen moetwillen, is daerom alle te samen onrecht, dat sy in sulcken sake gedaen ende geleert
Mat. 21. c. hebben, gelijck oock hare vaders deden, doen sy spraken, sy en
Marc. 11. e. wisten niet of den Doop Joannis van God gheweest ware, ofte
Luce. 10. a. van de menschen, dwelck sy doch tegen haer eygen consciencien spraken [1]). Wil-//len daerom alle broeders ende susters inden [K vij r]
Heere, die vanden woest ende grouwel [2]), door de aangenomen waerheyt afgetreden zijn, ghewaerschout hebben, daermede [3]) ghy v niet van uwe voorghesette Hope door valsche leere ende wanc-
Mat. 9. d. kelmoedicheyt der Voorstanders laet afdringhen, ende bidt den
Luce. 10. a. Heere des Oogsts, dat hy trouwe Dienaers in zijnen arbeyt wt-
Mat. 20. a. drijue, Ja dat de Vader des huysgesins ter elfster vre wtgae, ende huere in zijnen Wijnberch, de ghene die den ganschen dach ledich gestaen hebben, op dat volbracht worde alle het gene dat noch aen // den wijnberch achterstellich is. [K vij v]

De Vader des vredes ende aller barmhertigheyt, wil beyde ons ende v voor alle dwalinge ghenadelick door de voorbiddinghe zijns kints onsen Heere Jesu Christi behoeden. Amen.

Eenen Sendtbrief
van Melchior Rinck ende Antonius Jacobsz.

GEnade ende vrede van God onsen Vader ende Heere Jesu Christo be-//minde inden Heere, weet dat ick Melchior Rinck ende [K viij r]
Antonius Jacobsz, broeders inden Heere tot Hayne, om der Waerheyt wille gheuangen, noch frisch ende ghesont zijn door de cracht des Almachtighen Gods, ende hopen by beyderley leere, Doop ende Nachtmael Christi, ende by allen anderen daer toe behoorende, [4]) totten eynde toe te blijuen, door bystant ende hulpe Gods, hoewel

---

terug te keeren tot de roomsche kerk, d. i. om af te vallen tot het luthersch kerkedom, waarin eigenlijk de roomsche kerk is herleefd?

1) In 't origineel: „... spraken, willen ...".
2) Zie bl. 638 boven, aanteekening 2.
3) Opdat.
4) In 't origineel, ook in den druk van 1565, staat: „... behoorende, wes totten ...".

in sulcken langen tijt den Pauselijcken ende Luterschen hoop, ons van sulcken, onderstaen af te drijuen.

God wil de zijne wt beyder gewalt verlossen. Amen. //

[K viij v] ✝ Nota

Laet de Kinderkens tot my comen. Mat. 19. b. Marc. 10. b.

GHelijck alsmen de Kinderkens des ongeloofs haluen niet en mach verdoemen, also en machmense oock niet saligen, des ghelooues haluen, nadenmael men haer niet prediken en mach, ende sy niet hooren en moghen, ende ghelijck als sy dat quaet niet en weten, noch haten, also zijn sy sonder kentenisse, ende liefde des goets. Matt. 18. a. 1. Cor. 14. c. 1. Cor. 13. b.

Wie de kinderen van natueren also liefheeft, dat hy de kinde-
L j r ren des Geests swer-//mers [1]) heet, ende haetse. Item: Wie de kinderen van natueren also tot Christum draecht, dat hy de kinderen der wedergeboorten tot Christo niet en wil laten, die en heeft de kinderkens die van natueren kinderen zijn, niet lief, maer haetse, en brengtse niet tot Christo, maer tot Belial: wil door den Kinderdoop behouden dat hy noyt gehadt en heeft, dat is, de benedijdinge, ende ontloopen, tghene dat hem schoon [2]) op den hals leyt, dat is, vermaledijdinghe, dewijle hy de creatuere ende hemseluen alsoo liefheeft, dat hy den Schepper verworpt.
L j v Ende voorwaar, // dat beyde, werckheyligen ende Schriftgheleerden [3]) so sterckelick ouer den Kinderdoop vechten, en doen sy niet wt liefde der kinderen, ouermidts dat sy euen [4]) sulcke zijn, diet broot dat den kinderkens toecoemt, ende der armer Weesen is, opfreten, ende haerseluen daermede mesten, maer [5]) haer schalkheyt, eere, gewelt, valsch Christendom, dat sy al verworuen hebben, door oprechtinghe sulckes doops tonderhouden, want de Satan voelet wel, dat so geringe een Gemeynte opgericht wort, daer in men niet alleen met mont ende herte, maer ooc met wercken
L ij r ende // liefden de ghehoorsaemheyt Christi bewijst, so en mach zijn duysternisse by sulcken licht niet langer staende blijuen, so wort openbaer dat zijn Euangelium ende Christendom den woesten grouwel [6]) sy. Ende hoe soude doch een Stadt eer verderuen, oft Mat. 12. d. Luc. 20. e. Mat. 23. a. Apoc. 13. e.

---

1) Schwärmer, dwepers. Zie boven, quat. G iij v. 2) Reeds.

3) Evenals hierboven, quat. F viij r en elders. Zie de *Inleiding*, bl. 596, 7.

4) Eben, juist.

5) N.l. „maar (zij doen dat) om hunne boosheid enz. in stand te houden".

6) Zoo staat ook in de uitgaaf van 1565. Zou echter de schrijver niet „Wüste und Greuel" hebben geschreven en het dus „woest ende grouwel" moeten zijn; evenals op de plaatsen, bl. 638 boven, aant. 2 genoemd?

een schaepstal eer verwoest werden, dan datmen de vyant der Stadt in zijnen iongen iaren daer in liete, ende men hem inder Stadt opuoedde, also dat hy alle gelegentheyt der stadt geleert hadde, totter tijt toe dat hy tot zijnen iaren quame, ende also de Stadt niet van buyten inwaert (daermense niet aenghewinnen mocht) // maer van inwendich wtwaert (daer gheen stadt voor L ij v
bestaen mach) beuochten wort. [1]) Mochtmen daer na oock sulcken vyant (na dien niet dat minste deel der Borgheren, ofte yemant daer buyten, daer voor haer de Stadt vreesde, aen hem ghehanghen hadde) wt der stadt brenghen? ofte oock sonder verderuinge der Stadt sulcke by hem behouden? Item: Indien een schaepherder ionge Woluen, Leeuwen ofte Beyren inden scaepstal name, ende
Eccli. 13. c. by den scapen opuoedde, en souden sy niet ten laetsten als sy opgewassen waren, beyde Schaepherder // ende Schapen verder- L ij r
uen? Ja souden selfs Schaepherders ende Schapen willen zijn. Ende voorwaer, indien de Schriftgeleerden nv henen gingen, ende dreuen wt haer Gemeynte de ghene die sy sekerlijcken Woluen, Leeuwen ende Beyren weten te zijn, so souden sy wel beuinden, wat de Kinderdoop te wege gebracht heeft. Maer de honden [2]) en sullent niet doen, na dien sy nv oock stom worden, maer sullen veel eer de schapen met grooter wreetheyt (dan te voren) selfs aengrijpen, ende wat sy niet en vermoghen, bidden sy den Leeuwen [3]) met grooten aenleg-//ghen om hulpe, op dat sy immers tot L ij v
knechten blijuen, so sy de ouerhant niet houden en moghen [4]).

Ezec. 34. c.

Godt wil de Schapen
zijnder weyden ghe-
nadelijc wt haer-
der aller hant
verlossen.
Amen.

Dit nauolgende is de
handelinge des Proces
daer mede Michiel
Satler is veror-
deelt gewor-
den. //

---

1) In het origineel: „wort, mocht". Bedoeld is: zou men in staat zijn, daarna enz.?
2) De predikanten.
3) De overheden. „Aenlegghen" is het duitsche anliegen, dringend verzoeken.
4) Niet duidelijk.

L iiij r

Van de Senten-
cie tegen Michiel Satler, ende
van zijn Articulen: de welcke
hy te Rottenborch aenden
Necker met zijnen
bloede betuycht
heeft.

NA menigherley handelinge op den dach zijns afscheyts van deser werelt, als de Articulen veel waren, begeert M. Sa. dat hem sulcx weder soude worden ouerlesen [1]), ende hem weder daerop te verhooren. Daer tegen hem de Schoutet (als Stadthouder zijns heeren) stelde, ende niet en heeft willen toestaen, heeft //
L iiij v M. Sa. daerop een Sprueke begheert; [2]) doen hem de Rechters daer op beraden hadden, so is ter antwoort gheuallen, so verre hem zijn wederpartie sulcx toelaten wil, so zijn de Rechters des te vreden [3]). Daer op so heeft de Stadtschrijuer van Ensuheim [4]), als voorsprake [5]) des voorseyden stadthouders, also ghesproken: Voorsichtighe, eersame ende wijse Heeren, hy heeft hem des Heylighen Gheests beroemt, ist dan also, so dunct my niet van noode te zijn, hem sulcx toe te laten, want heeft hy den Heylighen Gheest, Roma. 8. a.
L v r so hy hem beroemt, die sal hem tselfde wel // seggen, watter gehandelt is.

Op dat heeft Michiel Satler gheantwoordt: Ghy dienaers Gods, Roma. 3. a.
ick ben verhopende, ten sal my niet geweygert worden, want die gemelde Articulen zijn my nv onbekent. De Stadtschrijuer antwoordde: Voorsichtige, Eersame ende wijse Heeren, hoe wel wy sulcx te doen niet schuldich zijn, so willent wy hem doch om voldoeninge [6]) toelaten, op dat in zijne ketterije niet ghedacht mach worden, dat hem onrecht gheschiet is, of datmen hem begeert te vercorten, aldus salmen hem de Articulen weder mondelic lesen. //

---

1) H.: begeret ihm solche wider zůuerlesen.

2) In het origineel staat eene komma. Sprueke is uitspraak, beslissing. Zoo terecht in deze *Bibliotheca*, II, bl. 62 aant. 2, 'tgeen door Köhler, a. w., S. 325 (49), aant. 2, is misverstaan. Hij meent, dat dit nederlandsche woord alleen de wijze van eene taal uit te spreken aanduidt.

3) H.: seien die richter desz zufrieden. *Ayn newes ... geschicht*: damit wölle er zufrieden seyn. Ook elders staat hier „Richter" in het enkelvoud, waar H. het meervoud heeft.

4) Voor Ensisheim, de zetel van de oostenrijksche regeering in Breisgau. In *Ayn newes ... geschicht* staat overal: Enszheim.

5) „Die in een geding voor iemand spreekt." H.: Anwalt.

6) H.: zům vberflusz.

Dit zijn de Articulen.

L v v

Ten eersten, dat hy ende zijne aenhangers teghen des Keysers mandaat [1]) gehandelt hebben.

Ten anderen, heeft hy gheleert, gehouden, ende gelooft dat int
act. 1. b. 7. g. Sacrament, niet en is dat Lichaem ende dat bloet Christi.

Mat. 19. b. Ten derden heeft hy geleert ende ghelooft, dat de Kinderdoop
Marc. 10. b. totter salicheyt niet vorderlick [2]) en is.

Jaco. 5. c. Ten vierden, sy hebben dat Sacrament des olijs verworpen. //

Ten vijfsten, sy hebben de moeder Gods, ende de heyligen ver- [L vj r]
Actu. 10. c. acht ende versmaedt.

Apo. 19. b. Ten sesten, hi heeft geseyt, men sal de Ouericheyt niet sweeren.

Matt. 5. d. Ten seuenden, heeft hy eenen nieuwen onghehoorden ghebruyc
Mat. 26. c. des Heeren Nachtmaels begost, leggende [3]) broot ende wijn in een
Mar. 14. e. Schotel, ende heeft dat selue gegeten.
1. Cor. 11. c.

Ten achtsten, is hy wter orden ghegaen, ende heeft een Echte-
1. tim. 4. e. wijf ghenomen.
Exod. 20. c.

Matt. 5. c. Ten negenden heeft hy geseyt, waert dat den Turck inden lande quame, so en soude men hem gheen wederstant // doen, ende [4]) [L vj v] dat crijghen recht ware, woude hy lieuer tegen de Christenen trecken, dan teghen de Turcken, welcke doch een groot dinck is, onses heyligen geloofs grootste vyant teghen ons te trecken [5]).

Daer op heeft Michiel S. begheert hem met zynen broederen ende susteren te onderspreken [6]). Dat wert hem toegelaten. Doen hy hem een cleyne wijle met haer besproken hadde, hief hy aen, ende antwoort onuerschrict, also: Op de Articulen, aengaende my ende mijnen broeders ende susters, hoort cort bescheyt:

Rom. 13. a. Ten eersten, dat wy souden // tegen het Keyserlicke mandaet [L vij r]
Tit. 3. a. gehandelt hebben, dat en staen wy niet toe, want die selfde inhouden datmen de Lutersche Leere ende veruoeringhe [7]) niet en sal aenhanghen, dan alleen den Euangelio ende twoort Gods, dat hebben wy ghehouden, want teghen dat Euangelium ende woort Gods en weet ick niet dat wy ghehandelt hebben, beroepe my des op de woorden Christi.

Ten anderen, dat int Sacrament niet en is dat wesentlicke lichaem

---

1) Volgens Köhler, a. w., S. 293 (17), het Wormser edikt.
2) H.: Fürderlich, bevorderlijk.
3) H.: gelegt. In *Ayn newes ... geschicht*, quat. A iij r: geprockt, gebrokkeld. Ook te Munster vierde men het avondmaal op die wijze.
4) N.l. wanneer. H.: vnd wann.
5) H.: wider vns zůziehen (evenzoo in *Ayn newes ... geschicht*); hetzelfde als vns vorzuziehen: Köhler, S. 326 (50).
6) H.: vnderreden.
7) H.: der Luterischen lere vnd verfůrung.

Christi des Heeren, staen wy toe, want de Schrift [1]) seyt: Christus Marc. 16. c.
[L vij r] is opgheuaren ten Hemel, sit aen // de rechterhant zijns Hemel- Luc. 24. d.
schen Vaders, van daer hy toe comende is te rechten leuendighen act. 1. b. 7.
ende dooden, daer wt volcht, so hy inden hemel ende niet in het Act. 10. e.
broot en is, mach hy lichamelick niet ghegeten worden. Ephe. 1. c.

Ten derden, des Doops haluen seggen wy: Den Kinderdoop en Abac. 2. a.
is niet nut totter salicheyt, want daer staet gheschreuen, dat wy Roma. 1. b.
alleen wt den ghelooue leuen. Item: Wie ghelooft ende gedoopt Galat. 3. b.
wort, sal salich zijn. Oock seyt Petrus: Welck v nv oock salich Hebr. 10. d.
maect inden Doop, die door den seluen [2]) beduydt is, niet dat // Mar. 16. b.
[L viij r] afdoen des onreynicheyts aen den vleessche, maer de versekeringhe 1. Pet. 3. c.
eens goeder consciencien met God door de opstandinghe Christi.

Ten vierden, wy en hebben de Olie niet verworpen, want het
is een creatuere Gods, wat God ghemaect heeft, is goet, ende on- Gene. 1. d.
uerwerpelick; [3]) maer dat haer de Paus, Bisschoppen, Monicken, 1. Tim. 4. b.
ende Papen hebben willen beter maken, [4]) daer en houden wy niet Jaco. 5. c.
van, want de Paus en heeft noyt yet goets ghemaeckt, maer daer Mat. 25. a.
de Epistel Jacobi af spreect, en is niet des Paus Olie. // Marc. 6. b.

[L viij v] Ten vijfsten: Wy en hebben de moeder Gods, ende de Heyligen
niet versmaet, maer de moeder Christi is te prijsen bouen alle
vrouwen, want haer is de ghenade gheschiet, dat sy den Salich- Luce. 1. c.
maker alder werelt gebaert heeft. Maer dat sy de Middelaer, ende Gene. 16. c.
voorsprekerinne sy, daer en weet de Schriftuere niet van, want sy 1. Tim. 2. a.
moet met ons dat oordeel verwachten. Paulus seyt: Christus is 1. Joan. 2. a.
onse middelaer, ende voorsprake by God. De Heyligen aengaende, Hebr. 7. d.
seggen wy, dat wy de Heylighen zijn, die daer leuen ende ghelo-
ouen, dat betuyghe ick met den Episte-// [5]) len Pauli, want hy Roma. 1. a.
G iij r schrijft altydt den ghelieften Heylighen, daer-//omme wy die daer 1. Cor. 1. a.
gheloouen, zijn die Heylighen, maer die afghestoruene inden ghe- Ephe. 1. a.
looue, houden wy voor die Salighen. Apoc. 14. d.

Ten sesten houden wy, datmen der Oueriheyt niet sweeren en Matt. 5. b.
sal, want die Heere seyt: Ghy en sult gheenen Eedt sweeren, maar Jaco. 5. c.
uwe woorden sullen zijn, Ja ja, Neen Neen. Mat. 23. c.

Ten seuenden, als my Godt beriep van zijn Woordt te betuy-
ghen, ende ick Paulum ghelesen hadde, daer beneuens den on-
christelicken periculoosen staet, daerin ick gheweest ben, bedacht,
aensiende [6]) der Monicken ende Papen pracht, Hoouerdye, Woecker,

---

1) Wat in de twaalf artikelen staat, is volgens de teksten aan den kant schriftuurlijk.
2) *Ayn newes ... geschicht*, quat. A iij v: der durch Jesus bedewt ist.
3) In het origineel staat eene komma.
4) De komma is door mij ingevoegd.
5) Hier begint het ingevoegde uit de uitgaaf van 1565, quat. ij v. Zie de *Inleiding*, bl. 589.
6) Angesehen.

ende groote Hoererye, soo hebbe ick my begheuen [1]), ende een Wyff, nae den beueele Godts ghenomen, want Paulus daer van wel
1. Tim. 4. Propheteert, tot Timotheum: Het sal inden laesten daghen ghe-
2. Pet. 2. schieden, datmen sal verbieden die Echt, ende Spyse, die Godt gheschaepen heeft te nutten met danckseggínge.

Ten achsten, waert dat den Turck quame, soude men hem gheen weder-//standt doen, want daer gheschreuen staet: Ghy en sult G iij v
Exod. 20. c. niet Dooden, wy en sullen ons den Turck, ende andere [2]) onse M ij r
Mat. 5. c. veruolgers niet verweeren, maer met strengen gebeden tegen God aenhouden, dat hijse weere ende wederstant doe. Maer dat ick gheseyt hebbe, waert dat crijgen recht ware, woude ick lieuer tegen de genaemde Christenen trecken, welcke die vrome Christenen veruolgen, vangen ende dooden, dan tegen de Turcken: oorsake, de Turc is een recht Turc, ende en weet van dat Christelicke gelooue niet, ende is een Turck na den vleessche, maer ghy wilt Christenen zijn, ende beroemet v Christi, maer ghy veruolget de vrome getuygen Christi, ende zijt Turcken na den Gheest. // M ij v

Ten besluyte, Ghy Dienaers Gods, ick vermane v touerdencken,
Rom. 13. a. waerom ghy van Godt ingheset zijt, den boosen te straffen, den
1. Pet. 2. b. vromen te beschudden ende te beschermen. Nadenmael wy dan
Tit. 3. a. teghen God ende dat Euangelium niet ghehandelt en hebben, so sult ghy beuinden, dat ick, noch mijn broeders ende susters teghen gheen Ouericheyt met woorden noch wercken ghehandelt en hebben, daerom ghy Dienaers Gods, indien dat ghijt woort Gods niet ghehoort noch ghelesen en hebt, willet na den geleertsten schicken, ende na de God-//lijcke boecken der Bibelen, van wat sprake die zijn [3]), ende dieseluige met ons int woort Godts bespreken M iij r laten, ende ist dat ons dieseluige metter heyliger Schrift bewijsen, dat wij dwalen ende onrecht daeraen doen, so willen wij geerne daervan afstaen, ende wederroepen, ooc dat oordeel ende straffe onser verschuldinghe gheerne lijden. Maar so ons gheen onrecht ende dwalinghe ouerwesen [4]) en wort, so hope ick tot God, ghy
Actu. 26. c. sult v bekeeren, ende leeren laten.

Op die redene loeghen [5]) de Richters, stieten de hoofden te samen, ende de Stadtschrijuer // van Ensiszheym sprac: Ja du M iij v eerlooser vertwijffelde booswicht ende Monick, soumen met v dis-

1) H.: hab ich mich begeben. *Ayn newes ... geschicht* leest, quat. A iiij r: hab ich mich bekert. Onjuist: „sich begeben" duidt aan: zich (uit het klooster) begeven, dit verlaten. Het wordt wel soms gebruikt voor „zich bekeeren", maar alleen wanneer hiermede „in een klooster gaan" wordt bedoeld. En dit zou hier geen zin hebben.

2) Hier eindigt de inlassching uit den druk van 1565.

3) Bewijs van Sattler's geleerdheid.

4) Ueberwiesen. In H. en in *Ayn newes*: bewisen.

5) Lachten.

puteren? Ja de Diefhencker sal met v disputeren, gelooft my dat. Michiel seyt, wat God wil, dat sal geschieden. De Stadtschrijuer sprac: Het waer goet dat ghy niet geboren en waert. Michiel antwoorde: God weet wat goet is. De Stadtschrijuer: Ghy aertschketter, ghy hebt de vrome luyden verleyt, waert dat sy nv noch [1]) van hare dwalinge aflieten, ende haer in ghenaden begauen. Michiel: Genade is alleen by God. Daer sprack oock een wt de
M iiij r geuangenen: // Men sal van de waerheyt niet afwijcken. De Stadtscrijuer: Du vertwijffelde booswicht, ende aertschketter, ic segge v dat, waert dat hier geen Diefhencker en ware, ic woude v seluer hangen, ende vermeynen God eenen dienst daer aen te doen. Michiel: God sal wel rechten. Daer op heeft de Stadtschrijuer somige woorden met hem int Latijn ghesproken, niet [2]) wetende wat. Michiel Satler antwoordde hem daer op, seggende: Indica [3]). Doen vermaendde de Stadtschrijuer den Rechters [4]), ende sprack: Hy en
M iiij v hout van desen gheswets desen dach niet op, // daerom ghi heer Richter wilt inden ordeel voortuaren, dat wil ick also te recht ghestelt hebben. De Richter vraechde Michiel Satler, oft hijt oock te recht sette. Doen sprac hij: Ghy Dienaer Gods, ic en ben niet gesonden dat woort Gods te berechten, wy zijn gesonden daer van te betuyghen, ende daerom en sullen wijt [5]) in geen recht verwillighen, want wy daer van gheen beuel en hebben van God, maer so wy met recht niet ouerwonnen en worden, soo zijn wy bereydt om twoort Gods te lijden, wat ons te lijden opgeleydt wort,
M v r ende worden mach, alles op // den gelooue in Christo Jesu onsen Salichmaker, so lange wy eenen adem in ons hebben, het sy dan, dat wy metter Schrift daer van ghewesen werden. Doen seyde de Stadtschrijuer: De Diefhencker salt v wel bewijsen, die sal met v disputeren, ghy aertschketter. Michiel antwoorde. Ick appellere op die Schrift. Daer na zijn de Richters opgestaen, ende in een ander stoue [6]) ghegaen, ende hebben daer wel anderhalf vre gheweest, ende hebben by hen dat ordeel besloten.

Mat. 6. b. Act. 21. b. Hebr. 10. d. Mat. 24. a. Joan. 16. a. Joan. 1. b. 2. d. 2. Mac. 6. d. 7. d. e.

Ter wijlen hebben sommige inder Stoue met Michiel Satler gans
M v v onbermhertich-//lick gehandelt, hem versmaet, onder welcken een sprac: Wat hebt ghy v ende den anderen voorsien [7]), dat ghy haer also verleyt hebt? oock hier met een Sweert wtgetogen dat op de Tafel lach, seggende: Siet ghi? daermede salmen met v

---

1) H.: wenn sie nur noch ...
2) *Ayn newes ... geschicht*: mir (den berichtgever) vnwissend.
3) Zoo H., bij Köhler. *Ayn newes ... geschicht* leest: „Judica".
4) Ald., quat. B j r: den Richter.
5) H.: wir.
6) Stube, kamer.
7) H.: geziehen.

disputeren. Maer Michael en antwoordde op gheen woorden zijns persoons aengaende, maer heeftet al willichlijck verdragen. Doen
Eccl. 22 b. sprack een wt den gheuangenen: Men en sal de peerlen niet voor
Prou. 9. a. de vercken worpen. Doen Michael ooc geuraecht werde waerom
Matt. 7. a. dat hi niet een Heere [1]) int Clooster ghebleuen en was, so antwoord-//de hy: Na den vleesche was ic een Heere, maer het is [M vj r] beter aldus. Hy en heeft oock niet meer woorden gedreuen dan wy angeteeckent hebben, ende de selue onuerschrickt.

Doen nv de Rechters weder inde stoue quamen, heeftmen dat oordeel gelesen, also luydende: Tusschen Stathouder K. M. ende Michael Satler, is voor recht bekent gheworden, datmen Michael Satler den Diefhencker in de handen sal geuen, die sal hem vueren op de plaetse [2]), ende hem de tonghe afsnijden, daer na op eenen wagen smijten, ende aldaer tweemael met gloeyende // tan- [M vj v] ghen zijn lijf schueren, ende daer na alsmen hem voor de poorte brengt, na der seluer maten [3]) vijf grepen gheuen.

Dit aldus geschiet zijnde, is daer na als een Ketter, tot puluer verbrant, zijn medebroeders metten Sweerde gerecht, de Susters verdrenct, maer zijn wijf, na veel biddens vermanens ende dreygens, is in grooter volstandicheyt na sommige dagen oock verdrenct.

Geschiet den. xxi. dach inden
Meye. Anno 1527.

Ghetranslateert wt den
Hoochduytsche in
Nederduytsche. //

---

1) Een man van aanzien. 2) Marktplaats, markt.
3) H.: Dermassen, op dezelfde wijze, evenzoo.

AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN.

Bl. 10 r. 12 v.b. staat: c. 1563 lees: 1558 (het jaar van uitgaaf van den leuvenschen Index, waarin het boekje, zonder Rol's naam, is vermeld: Sepp, „Verboden Lectuur", 1889, bl. 139; Reusch, „Die Indices", 1886, S. 70).

„ 26 „ 9 v.o. staat: D, vj r. lees: D, vij r. Die veroordeeling van de gewoonte om Christus' woorden over ieder avondmaal uit te spreken komt ook voor in een geschreven boekje, *Den onderwijs van den Sacramentlicke teeken*, dat bij de gulikschе kerkvisitatie van 1533 werd gevonden: zie fol. 237 r van de *Verhandelingen betr. die Visitation u. s. w.*, aangehaald beneden bl. 139, aant. 8.

„ 68 „ 6 „ staat: D, ij v lees: D, ij r

„ 110 „ 5 „ „ J, vij v „ J, vj v

„ 139 „ 21 „ „ keeren terug. lees: keeren terug [5]).

„ „ „ 16 en 14 v.o. staat: [5]) [6]) [7]) lees: [6]) [7]) [8])

„ „ „ 12 „ 9 „ „ blz. lees: bl.

„ 140 „ 1 v.b. en 16 v.o. staat: Bouterweck lees: Bouterwek

„ 142 „ 5 v.o. staat: [4]) Menno enz. Dit „[4])" moet wegvallen en „Menno enz." in aant. 3 worden geplaatst.

„ 143 „ 21 „ voege men achter „gebleken.": En zijn aandenken bleef, dat — Prof. Kalff herinnert, „Geschied. der nederl. letterkunde", III, bl. 478, er aan — te gelijk met dat van Jan van Leiden nog in Spieghel en in de lezers van den „Hert-Spiegel" voortleefde. Zie daarin, uitg. 1694, bl. 215, 6, het „Kerk-Twists-Jaarlied" van 1601.

„ 174 „ 7 v.b. staat: eentooniger lees: eentoniger

„ 252 „ 1 v.o. „ Abraham lees: Abraham en David

„ 256 „ 2 „ „ alloesse. lees: alloeose.

„ 310 „ 10 v.b. „ 128 lees: 127

„ 320 „ 13 v.o. achter „geplaatst [3])." moet worden bijgevoegd: Eénmaal, in quat. F iiij r, vielen zelfs, zooals de custode aanwijst, onder aan eene bladzijde een of meer regels uit.

„ 324 „ 13 v.b. achter „bij [3])." in te voegen: Toen in 1603 de stad Go-

thenburg werd aangelegd, liet de zweedsche koning overal in ons land een plakkaat verbreiden om landverhuizers naar zijne nieuwe stad te lokken; in dat plakkaat worden nog naast „opentlijcke Godts-lasteraers, Maomatisten, Arrianen", ook „Adamisten ende diergelijcken" van die landverhuizing buitengesloten: Twisck, „Chronyk vanden onderganc der Tijrannen enz.", 1619, 20, II, bl. 1567.

Bl. 325 r. 7 v.b. Achter „herdrukt [1])." moet volgen: Daarin smaalt Broer Cornelis op Erasmus als den aanstichter van die ketterij, de loochening van de drieëenheid. Ten onrechte evenwel. Erasmus heeft zich nooit in dien zin uitgelaten, al kon zijn moralistisch Christendom en de omstandigheid, dat hij de onechtheid van 1 Joh. 5 : 7 heeft ingezien en geleeraard, aanleiding geven tot die beschuldiging. Zoo beroept Pastor zich dan ook voor zijne leer op geene andere plaats uit Erasmus dan op diens verklaring van Rom. 9 : 5, volgens welke Christus daar niet God genoemd wordt: quat. Z ij r.

„ 329 „ 2 v.o. Achter „en elders" volge: o. a. quat. Dd iiij r, bl. 579, r. 13, 14 v.b.

„ „ „ 1 „ staat: quat. A vij v; A iiij r. lees: quat. A iij v; A viij v.

„ 347 „ 16 „ voege men achter „uitsluiten": en al wordt door hem wel aan zijne tegenstanders verweten, dat zij (intusschen niet op grond van de drieëenheidsleer, maar van het meervoudige Elohim in Gen. 1 : 1) „mehr dan einen Godt willen hebben" en leeren dat „Goede (meerv.) sinth schepperen gewest", quat. V v v. Nergens wordt op 1 Joh. 5 : 7 ook maar gezinspeeld.

„ 353 „ 16 „ staat: éénmaal lees: tweemaal, quat. F ij r en R viij v.

„ 357 „ 19 „ achter „controleeren" bij te voegen: zie voor zijne grondige kennis van het Hebreeuwsch o. a. quat. S iij v.

„ 368 „ 1 v.b. Achter „Crescouium" volge: (zoo schrijft Pastor foutief voor Cresconium: Friedberg, „Lehrbuch des Kirchenrechts" [5], S. 119).

„ 375 „ 12 „ staat: sact lees: saet.

„ 386 „ 1 v.o. zijn 2) en 3) met elkaar verwisseld.

„ 428 „ 20 v.b. voege men bij „i. baptizate" eene aanteekening: zie beneden bl. 452, aant. 2.

„ 475 „ 7 „ voeg achter „also" eene aanteekening: De dubbele punt is door mij ingevoegd. In het origineel loopen de woorden door: „... tho den Rom. also de Christlike ...".

„ 477 „ 5—12 v.o. Men leze deze beide aanteekeningen als volgt: 1) Lees: „... (Clemens) mach de sulue ock syn, die („de") secht, dat men ...". Wat hier van Clemens wordt aangehaald, is ontleend aan de *Canones apostolorum*, die weleer en ook in Pastor's tijd algemeen voor het werk van Clemens Romanus werden gehouden. Het komt in

deze voor als canon XLVI en XLVII naar de vertaling en telling van Dionysius Exiguus (*Dionysii Exigui et al. Opera*, ed. Migne, Paris, 1865, p. 147); als canon XLV en XLVI naar die van Gentianus Hervetus. 't Is deze, welke men vóór in Mansi en andere verzamelingen van conciliebesluiten vindt: o. a. in ed. Labbei et Cossarti I, M.DC.LXXI, p. 35. Pastor zelf had die aanhaling, zooals hij een paar regels verder zelf opgeeft, in Franck's *Chronica*, M.D.XXX.VI., II (Dritte Chronick), fol. LXVj r, gevonden. Hier staat echter „beweren noch aannehmen" in plaats van „weren noch annemen" voor het latijnsche suscipere; en heeten beide te samen canon XXIX van de „Canones der Apostel, durch Clemens zusammengetragen".

2) Het cijfer „30" is foutief. Bedoeld moet zijn — maar Franck noemt noch dezen noch een anderen canon („Capittel") met name; Pastor heeft dus deze aanwijzing van elders ontleend — *Decretum Gratiani* (Pars I), Dist. 32 c. 6 Praeter. In dezen canon komt in „III pars. Gratian. § 4" voor: „sciendum uero est quod canones apostolorum ... lauacrum hereticorum lauacrum diaboli appellant"; waarbij Friedberg in zijne uitgaaf van het *Corpus Iuris Canonici*, I, p. 119, aanteekent, dat dit eene verwijzing inhoudt naar n°. 45, 46 en 47 van die *Canones*.

Bl. 492 r. 1 v.o. Men leze aant. 1 aldus: „Prouer". Dit moet zijn „Psalm" LXXXVI (vs. 10). Evenzoo staat hierboven r. 6 v.b. „Prou. CXV. CXXXV" voor „Psalm" 115 (vs. 4); 135 (vs. 35).

„ 565 „ 17 v.b. Zoo in het origineel foutief voor „Eliah".

„ 597 „ 4 v.o. Lees: 2) Ald., quat. F ij v, iij r, G j r en v.

„ 628 „ 11 „ staat: G iiij r lees: G iiij v.

ALPHABETISCH REGISTER.

Achter het hoofdwoord staat eene punt. De herhaling van dit hoofdwoord is vervangen door eene liggende streep (—). Het sterretje (*) boven aan een cijfer beteekent, dat het woord in eene aanteekening voorkomt.

A.

Ab(Ob-)laten of hostiën. 480, 481*.
Abraham. — figuur des Vaders. 241, 243.
Adam Pastor. Zie Pastor.
Adamitae of Adamisten. 324, 654.
Aelfants. 255* v.
Aken, Gillis van. 319* v.
Albada, Agge. 38.
Alloeose bij Zwingli. 255* v.
Anabaptisme en Anabaptisten. het oudste — aan den Benedenrijn. 4, 5, 6, 11, 25. hangt het — samen met de vroegere devoten? 36. het zuidduitsche —. 35, 135, 137, 585, 593. het straatsburgsche —. 137 v., 201. het hollandsche —. 141, 179. Butzer's oordeel over dit laatste. 209, 305*. de zusters tellen daarin mee. 590, 598, 605. teruggevallen —ten. 640 v.v.
Antichristenen. 368, 637.
Antitrinitarisme. in de 16de eeuw in ons land. 324-327.
Antonius Jacobsz. 599 v., 542.
Apocriefen. gebruik, door Pastor van — gemaakt. 358, 374, 388, 505, 516, 566.
Appelman, Cornelis. 354.
Artikelen, zeven art. of broederlicke vereeninge (1527). de oudste doopsgezinde geloofsbelijdenis. 593. opgesteld te Schlatt am Randen door oudsten, wier penvoerder Sattler was. 591 v. inhoud. 591 v., 606—612. groote beteekenis der —. 593 v. snelle verbreiding. 594, v.
— twaalf. zie Credo.
Augustinus. 271, 289, 302, 367, 475.
Avondmaal. heet ook broodbreking. 18, 30, 330, 591 v. de instellingswoorden verschillend verklaard. 19, 44-68, 472 enz. gevoelen van Rol over het —. 21, 43—124. — schenkt geene vergiffenis van zonden. 25, 30, 51-68, 72 v.v., 89, 100 v.v., 117 v.v. waarom het — toch noodig is. 31, 76 v.v. evenals de paaschmaaltijd een vreugdemaal. 68-78. — gedenkmaal. 75. wie gasten mogen

zijn 78-94. — behoort in den kring der gemeente te huis. 66, 71, 80, 92. vele geestverwanten van Rol onttrekken zich aan het —. 122. gevoelen van Slachtscaep. 39. van Carlstadt. 46. van Campanus. 46—50. gebed in Gethsemané volgde ná het — 111*. gevoelen van Hoffman. 34, 139, 156 enz. — volgens Butzer reeds vóórchristelijk. 291. gevoelen van Pastor. 332 v.v., 479, enz. — bij doop vergeleken. 425, 430, 442 v.v. Pastor wil daarbij ongezuurd brood. 333, 480. — in Pastor's tijd nog onder twee gestalten? 333, 499. valsch —. 449. misbruik van het —. 502. banwaardige zaken vóór het — te behandelen. 591. Sattler en later de Munsterschen willen bij het — het brood in den wijn gebrokkeld hebben. 641.

B.

Babylon. Rome het geestelijk — 226, 477*, 597, 608, 629, 630, 641. —ische hoere, 353, 405, 501.
Ban. evangelische — 116, 136, 159, 213, 304, 355, 519 v.v., 588, 591 v., 607, 609 v., 624. mijding hetzelfde als — 342*, 343*, 549. — op Pastor toegepast. 341-344, 549. — brief. 322, 537, 592.
Baruch. Het boek —. 503*, 607, 625, 628.
Batenburg. 354, 511* v.
Bedevaarten. 405.
Beeldendienst. 468, 508.
Bejaardendoop. zie doop.
Besnijdenis. 23, 52, 69 v.v., 73, 99, 101, 104, 291*, 293 v., 297 v., 302, 367, 437 v.v., 470, 474, 621, 625,
Biecht. 410 v.v., 507.
Biestkens, Nic. 17, 587.
Bijbeluitgaven. verschillende —. 17, 220*, 332, 356 v., 375* v., 396*, 480, 532, 545, 560 v.v., 565*, 572*, 586 v., 599. — van Xantus Pagninus. 356 v., 562. — van Erasmus. 357, 545. dudesche testamenten. 356, 376.
Blesdijk, N. van. 214*, 319 v.
Bossert, dr. 589.
Bourgondië, Jacob van, Heer van Fallais. 595.
Bouterwek, K. W. 38, 140.
Braght, van. 325, 588.
Brixius. vertaalt de „Handlung" der straatsburgsche disputatie. 211, 216.
Broer Cornelis. 325, 652.
Broodbreken. 18, 30, 591 v., 607 v. zie avondmaal.
Buchell, A. van. 138*, 173*, 203*, 324.
Bullinger. 7, 204, 321, 332, 358, 428, 468.
Butzer. 6, 11, 132, 141. beschrijft het dispuut te Straatsburg. 201 v.v. oordeel van — over de Anabaptisten. 209, 305. brief van — aan de Christenen in Nederland. 221 v.v., 225, 239*.
Buyck, Joost. 319*.

C.

Calvijn. Zie Kalvijn.
Campanus, J. 4, 9 v., 13, 20. door Rol bestreden. 46-50. Jezus' woord bij — hetzelfde als Gods woord. 59*, 327.
Campen, Jacob van. 167*.
Carlstadt. 20. door Rol bestreden. 46.
Carthago, concilie van. 472, 476.
Cassander. 323.
Cellarius. 327.
Christus. lichaam van —. 95 v.v., 133, 157, 161. —' lichaam = de gemeente. 72, 109. —' bloed door den h. geest uitgestort. 100, 177,

190. — nam geen vleesch aan uit Maria. 308 enz. — had volgens Hoffman ééne natuur. 227, 236, 245. de godheid volgens Pastor in —. 350 v., 517 enz. — één met den Vader. 415 v. een persoonlijk wezen. 348, 564. wijsheid ons geworden. 331, 527. geboren vóór alles. 526 v.v. puur mensch. 542*. zijne hemelvaart. 535. de geestelijke koning David. 510. gelijk leven van Vader en Zoon. 530—560. de h. geest door — behouden? 569. —' menschheid. 27 enz., 628. genoegdoening. 586, 596, 620 v.v. —' lijden heeft aanvulling noodig in de zijnen. 597, 624.

Claes Gerritsz. amsterdamsch uitgever. 134, 145.

Coelibaat. 468, 507.

Coolhaes. 325.

Coornhert, D. V. 135, 317.

Cornelius, C. A. 3, 6, 9, 11, 18, 138*, 173*.

Cramer, A. M. 318.

Credo, het. 114, 336 v., 492 v.v., 647*.

Cyprianus. 302, 472 v., 475 v., 545.

D.

Daems, Cornelis. 325.

Danzig. 326.

Darbijsten. 24.

Dauwdruppel. de — wordt in de oesterschaal een parel, evenzoo de Zoon in Maria. 131, 311.

David. —figuur van den heiligen geest. 241, 243.

David Joris. 5, 38, 134, 142, 213, 319, 354, 398*, 500*, 509, 603*.

Davidjoristen en hun „huichelen". 320. door Pastor bestreden. 322, 328*, 335, 354, 371*, 398*, 408*, 512*. — ook in Duitschland? 599.

Decretum Gratiani. 367*, 430, 477*, 605.

Denck, Hans. 35, 593. — eischt „gelassenheit". 135. — allen worden zalig. 209, 213 v., 269*, 337, 343, 585. —'s dood. 306.

Dienaars. 459 v.v., 472.

Dirk Philips. 5. typologische schriftverklaring. 168*, 339. gedicht tegen A. Pastor. 325; 319 v., 258, 44*.

Doop. gevoelen van Rol over den —. 23 v.v., 30, 71 v.v., 117. kinder—. 23, 25, 35. geene zaligheid noch schuldvergeving in den —. 72 v., 117 v.v. (491). niet hoog gewaardeerd. 107 (335). gevoelen van Hoffman over den —. 135 v., 138, 158, 178, 197. geloofs—. 207, 209. bejaarden—. 210. volgens Butzer in kinder— zondevergeving. 293. strijd tusschen Butzer en Hoffman over den — 289-309. — bad der wedergeboorte. 294, 301 v. (451 v.v.). bij Joden en heidenen. 291. gelijk aan Jezus' handoplegging. 301. gevoelen van Pastor. 422v.v. kinder— bestreden. 334v.v. 422 v.v. satanswerk. 207 v., 289. van de pausen afkomstig. 294, 302. aanvang van den kinder—. 471. ketter—. 476 v. geene betrekking tusschen gedoopt worden en den heiligen geest ontvangen. 423 v.v., 448 v.v. bij avondmaal vergeleken. 425, 430, 442 v. houding van de Davidjoristen tegenover den —. 597. gevoelen van Sattler c. s. 607. 646 v. gevoelen van Rinck. 653 v., 629.

Doopsgezinden. 23, 205*, 342, 347. menschwordingsleer der latere —. 132, 141. waterlandsche —. 38. tyrolsche en moravische —. 595.

Douwen, W. J. van. 325.

Drieëenheid. 150*, 347 vv. bestrijding van de — in ons land.

324 v.v. bestrijding door Pastor. 347. — in wezen 458 v.; 652.

E.

Echtscheiding. 507. geschilpunt. 586, 588, 597. bij Luther. 597 v. alléén overspel reden tot —. 597, 630-633.
Eedzweren. volgens Pastor en Menno. 340. in de „Broed. Vereen." 591 v., 611 v. — iets anders dan getuigen. 612. Sattler's gevoelen over het —. 646 v.
Electie. 262 v., 281.
Elevatie. 405*, 493*.
Elohim. 523 v. de naam geen bewijs voor de godheid des Zoons. 652.
Emden. 4, 88*, 116*. twistgesprek met Pastor te —. 319, 517*.
Erasmus. 141, 142*, 317, 322, 451, 476, 480. —' Bijbelvertaling. 357, 545, 652.
Erasmus, Johannes. unitariër. 325.
Eucharistie. 291, 293.
Eusebius. 428, 477*.

F.

Franck, Sebastiaan. 4, 9, 135, 142*, 322, 330, 337, 368, 433, 477 v., 487*.
Friesland. 140. zie Oostfriesland.

G.

Geest, de heilige. Rol's gevoelen. 19. Christus' bloed door — uitgestort. 100. — door apostelen en Christus behouden? 569. werking van —. 100, 102, 108. zonde tegen —. 136, 161 v., 229, 284, 286 v. David figuur van —. 241, 243. bij doop. 423. ontvangen. 441, 447 enz. gave van —. 570. Pastor's gevoelen. 331 v., 340, 348 v.v., 563 enz. dispuut over —. 560-81, 412, 416 v.
Geesteranus. 326.
Gehoorzaamheid. tweeërlei —. 586, 598.
Gelatenheid. — eisch voor den doop. 135, 139, 150*, 153, 160, 178, 195.
Gemeenschap. 24 v., 32.
Gemeente. apostolische —. 119. in — avondmaal. 96, 71, 80, 92. — lichaam van Christus. 72. — onzichtbaar. 110*. gevoelen van Rol. 24 v., 32. van Hoffman. 136, 160. van Pastor. 336, 341 v.v., 355, 395, 413 enz. kennen Rol enz. alleen ééne — of ook plaatselijke —n? 80*, 341, 355, 523, 592, 609. voor hare oprichting wonderen overbodig. 400. — van kinderen. 445*, 463, 474 v.v., 494, 502. Menno tegen, Pastor vóór de rechten der —. 519 v.v., 585, 591 v.v.
Genoegdoening. — van Christus, 586, 596.
Gethsemané. bede van Christus in — volgt eerst na het avondmaal. 111*. — bij Adam Pastor. 552; 628.
Gheylliaart. 17.
Goch. twistgesprek te —. 319.
Gothenburg. 651.
Grafe, Heinricus von. 8.= Henrick Rol.
Gratianus. Zie Decretum.
Griecksche teksten. — aangehaald. 427 v., 435 v., 458, 461, 480, 485, 487, 490, 494. 497*, 543, 545, 560 v.v.
Groningen. 14.
Grützmacher. 36.
Gruwel, woeste ende = de roomsche Kerk. 638*. afscheiding van —en. 591.
Gulik. 11, 13.

H.

Habets, J. 6 v., 39.

Handoplegging. 291, 294, 458, 461 v. — van Christus gelijk doop. 301.
Hayne. stad —. 600.
Hebreeuwsche teksten. — aangehaald. 429 v., 435, 451, 453, 480, 485, 487, 490 v., 504, 543, 560 v.v.
Hegler, Alfred. 4.
Heidenen. 288, 291, 296, 304.
Heiligen. de geloovigen zijn de —. 646 v.
Hemelvaart. 535.
Hendrick Petersz. uitgever van een N. T. 527.
Henoch. boek — geciteerd. 515.
Herders in de gemeente. 591 v., 609.
Hessen, Philips van. 204.
Hetzer, L. 213 v. sterft. 306*, 601*.
Hieronymus. 357, 428 v., 475, 516, 544.
Hoffman, Melchior. 6, 14, 33. vader van het nederlandsch Anabaptisme. 127. zijne geschriften tot 1533. 128. herroeping. 128. nabijzijnde toekomst des Heeren. 128 v.v., 209. menschwordingsleer. 35, 38, 128, 131 v.v., 144, 166, 205 v., 251 v.v. gevoelen over doop. 135 v.v., 148 enz. tegen kinderdoop. 136, 156, 207. over het avondmaal. 34, 139, 156 enz. over de gemeente. 136, 160. de voorbeschikking. 136, 774 enz., 206, 208. den vrijen wil. 174 enz., 179*, 206. erfzonde. 207. geloof bij zuigelingen. 207. typologische schriftverklaring. 168*, 177, 208. vergeeflijke zonden. 210. dispuut te Straatsburg, door Brixius vertaald. 201, 211, 216. trinitariër? 150*. God wil de zonde niet. 136, 161. — nergens aangehaald. 139 v.v., 653. niet in Indices genoemd. 140 v., 220, 223 v., 226 enz. door Pastor bestreden. 344, 376*, 380*, 441*.
Holstein. 133.
Hoog, dr. I. M. J. 141.
Hoogeschool. 412.
Hoopken (cleyn). 592.
Horb. 586, 590, 591*. 594 v., 601.
Hostie. 480, 481*.
Huichelen der David Joristen. 328, 354, 371, 500, 512.
Hulshof, dr. A. 6, 128, 130, 138*, 139, 203, 208*, 589.
Hus, Joh. 130.
Huwelijk. 513 v. gevoelen van Luther. 597 v.
Hyperphragmus. zie Zuttere, De.

I.

Impanatio. 20.
Index. 140, 588.
Independentisme. 355.
Innocentius III. paus —. 468. 544.

J.

Jehova. 533 v., 573.
Jeruzalem. Straatsburg het geestelijk —. 209, 226. nieuw —. 567.
Jezus. 397*, 458*, 567*. puur mensch. 542*. —' woord = woord Gods. 59*. zie Christus.
Jezus Sirach. 188*.
Joden. ceremoniën der — 547.
Jost, Lienhart. straatsburgsch profeet. 213 v., 226, 601*.
Judas. brief van — haalt Henoch aan. 515.

K.

„Kallinge". 358, 486, 520.
Kalvijn. 213, 338. bestrijdt Sattler's zeven artikelen. 595.
Kautz, Jacob. 593*.
Kelk. bij 't avondmaal. 333, 499.

Keller, L. 321.
Kerk. 23. Christus hoofd der —. 72, 117 v.; 494, 579.
Kerkvaders aangehaald. 142 v.
Ketterdoop. zie Doop.
Kettervervolging. — door Pastor veroordeeld. 329 v., 365 v.v.
Kinderdoop. zie Doop.
Kinderen Gods. tweeërlei —. 178*.
Klaarheid. trappen in de —. 136. 160.
Klauwen. gekloofde —. 137, 167*, 177, 188*, 189.
Kloprisz, Johan. 8 v.
Köhler, W. 589, 597, 600 v.
Krakau. 326.
Krohn, B. N. 134, 212.

L.

Latijnsche taal. 428, 435 v., 489 v., 497 v., 563.
Leendertz, W. I. 128, 130, 138*, 139, 203, 205, 208*, 600.
Leeuwaerden, Hans van. 167*.
Leiden, Jan van. 5, 653.
Lenaert Joesten. Zie Jost.
Lenaert Bouwens. 324.
Leo Judae. 332, 468.
Lettersche geboorte. 177 v., 196. — knechten. 177, 186.
Liesveldt, Van. 17, 185*. 375*, 565*, 572*, 586 v., 599.
Linden, F. O. zur. 128, 150, 138*, 167*, 203.
Long, I. le. 134.
Loofhut. 441*.
Lubeck. twistgesprek te —. 318 v.v., 328, 863, 517.
Luther. 7, 17, 20, 23, 159*. bestreden door Rol. 45, 128 v.v. door verschillenden aangehaald. 142, 174, 176, 322, 332, 339. kinderen hebben geloof. 433, 586 v., 590*. over echtscheiding. 597 v. —sche predikers. 596 v., 599. zie Predikanten.
Lyon. 356*.

M.

Maastricht. 7, 38, 41.
Mandaat. Keizerlijk (Wormser) —. 646.
Maria. Christus ontving volgens Rol zijn vleesch van —. 45, 47 v. — ontving opperste kracht van boven. 122. volgens Hoffman Christus' vleesch niet uit —. 131 v., 208, 227, enz., 308, —'s vleesch vervloekt. 208, 228. gevoelen van Pastor. 344, 348, 378 enz., 392, 440, 449, 454, 529. Sattler over de vereering van —. 646 v.
Maria Magdalena. 395.
Marnix. 10.
Martelaarsdood. den — ontwijken. 397 v.
Martens, Roelof. 321. = Pastor.
Mattheüs. — in 't Hebreeuwsch geschreven. 428 v.
Mattheüs, Jacobs. bijbeluitgaaf van —. 587, 599, 620*, 624*, 635*.
Melanchton, Ph. 12*. zijn oordeel over het Anabaptisme. 209, 545.
Melchiorieten. 141, 213 v.
Menius, Justus. 7.
Menno Simons. 5, 7. — zwijgt liefst over Munster. 10, 14, 59*, 134, 141 v.v., 205*. — bestreden door Pastor. 318, 320, 323, 335, 339, 343 v., 347 v.v., 355 v. gevoelen over eed. 340. zijne menschwordingsleer bestreden. 374-385, 377*, 380*, 441*, 517. aangehaald 521 v. door „N." aangeduid. 322; 588.
Menschwording. volgens Rol. 48. Hoffman. 35, 38, 48*, 131 v.v., 144, 166, 205 v., 227 enz., 251 v.v.

volgens Butzer. 249 v.v. bij latere Doopsgezinden. 131, 141. volgens Pastor. 319*, 344 v.v., 374—86, 523, 535, 539.
Merula, Ang. 141 v.
Meyer, L. 99*.
Middelburg. 33, 202, 357.
Middelstum. 324.
Mierdman. 17.
Mijding. 342, 549, 588, 632*. zie ban.
Mikron, M. 205*.
Mirbt. 600.
Mis. 468. ziel—. 507.
Modave, Erythraeus. leerling van Pastor. 325.
Moded. 321.
Moll, W. 4, 141.
Monniken. 507, 647 v.
Munster. 5, 10, 33, 141, 143, 211 v., 320, 330, 354, 371*. door Pastor bestreden. 362, 509.
Mystiek. middeleeuwsche —. 135.

N.

Nachtmaal. 19.
Natuur. — Gods. 344, 382. — des Vaders. 345, 519. de — van Christus volgens Hoffman. 227, 236, 245.
Nederland. 202 v., 210 v. vol kettersche boeken. 214, 223. brief van Butzer aan de Christenen in —. 221 v.v.
Nicolai, Gerardus. 320, 323, 340, 358.
Nicolaïten. 368.
Niesert. 7.
Novatianen. 308.

O.

Obbe Philips. 140, 167*.
Ochino. 327.
Odenkirchen. 323*.
Oecolampadius. 306*.
Oliesel. 646 v.
Oostfriesland. 14, 133, 319 v., 517.
Opstanding des vleesches. 337, 494.
Ordinantie. — Gods, eene andere in „de volkomenheid Christi" dan daarbuiten. 592, 609, 610, 630 v.v.
Origenes. 302, 357, 428, 475.
Ottius, J. H. 6*, 10, 33, 321.
Overheidsambt. 610 v.

P.

Paaschlam. —maaltijd, 21 v.v. 43 enz. verklaard. 53 enz., 68 enz., 177, 189 enz., 441 enz., 482 enz.
Pagninus, Xantus. 356 v., 562.
Papias. 428.
Pastor, Adam. 5. De eerste nederlandsche unitariër. 317, 324. karakteristiek van —. 317, 318. — verwerpt eeuwigheid des Zoons en persoonlijkheid des h. geestes. 318. zijne disputen. 319 v. vroeger geestelijke. 321 v. oudste. 322. bestrijdt David Joris. 322. gebannen. 322. ethische aard van zijne leer over het geloof. 321, 322. invloed en nawerking. 323. hooggeschat door Socinianen. 326. voorloopers. 327. over avondmaal. 333 v. 419 enz. doop. 334 v.v., 422 enz. gevoelen over de Schrift en het geloof. 336—9. opstanding des vleesches. 337, 494. zijne tekstverklaringen. 338. over den eed. 340. de gemeente. 341 v.v. 413 enz. den ban. 341 v.v. 411. mijding. 342 v., 549. menschwording. 344 v.v., 376 enz. over drieëenheid. 347, 517 enz. zijne opvatting van Christus' godheid. 350 v., 519. van heiligen geest. 348, 352 v., 560 enz. over bijbelvertalingen. 356 v. zijne taal. 358. zijn geschrift „Van menschengebaden". 358, 509; Voorrede IV.

Pelagius. 477. —' volgelingen. 308.
Persoon en persoonlijk. beteekenis van de woorden — in de 16de eeuw. 348, 564, 567 v.v.
Polen. 324, 326.
Polderman, C. vriend van Hoffman. 33, 140, 202 v.v., 214.
Praedestinatie. Zie Voorbeschikking.
Predikanten. 320, 354, 367, 408. van God gezonden en valsche. 339, 395-410, 586. luthersche —. 536 v., 599, 637. de laatsten zijn schriftgeleerden. 596, 599, 621, 628 v.v., 640, 643. — richten het roomsche wezen weer op. 599, 629, 629*, 641. papiste of werkheilige —. 596, 626 v., 629 v., 638, 643.
Priesterambt. 444*.
Profeten (hetzelfde als predikanten). valsche —. 637 v.v.
Protestantisme, kerkelijk. 202, 359.
Publicanen. 304.

R.

Rees. 322*.
Rembert, K. 6, 11, 38, 40, 139, 321, 600.
Rhenanus, Beatus. 475.
Ries, Hans. de. 38.
Rijk van God op aarde. 362, 509.
Rinck, Melchior. 586, 599. —'s spiritualisme. 600. zijn zendbrief. 642 v.v. — bestrijdt kinderdoop. 643 v.
Rol, Henrick. zijn „Slotel". 3 v.v. leven. 5 v.v. sterft. 7. uit Grave. 8*. onderteekent de „Bekentnisse". 9 v. wanneer de „Slotel" is geschreven. 10—13. de „Slotel" door De Zuttere gewijzigd en uitgegeven. 7—10. avondmaalsstrijd. 13. schrijver van de „Bedynckung". 14 v. taal. 14. vroeger priester. 15. gevoelen over het avondmaal. 21 v.v., 39. over den doop. 23 v.v. over de gemeente. 24 v. — geestverwant van Schwenckfeld. 36. de Zuttere hoog ingenomen met —. 38, 383.
Rome. zie Babylon.
Roode zee. beeld van den doop. 150, 197, 464.
Rothmann, 5, 7, 9 v. zwager van Brixius. 211.
Rottenburch. 591*, 601, 645.
Rozenkrans. 410 v.

S.

Sacrament. = teeken. 434. —'s huisken. 493. —isten. 202.
Sandius. 326.
Sattler, Michaël. 35, 585, 586. — waarschijnlijk ontwerper van de zeven artikelen. 590, 591. —'s zendbrief naar Horb. 595, 6. boekjes over —'s sententie. 600, 601, 645—650. —'s rekenschap van gevoelens. 646-8. terechtstelling. 650.
Scheffer, J. G. de Hoop. 4, 318, 321, 327, 595*.
Schlatt am Randen. 591, 593. 605, 613, 618*.
Schrift. typologische —verklaring. 168*, 177, 339. tweevoudige —zin. 208. het gezag der —geleerden = luthersche predikanten. 596, 599, 621, 628 v.v., 640, 643.
Schwenckfeld, C. 6, 13*, 27, 31 v. geestverwant van Rol. 36 v., 106*, 123*. dispuut te Straatsburg met —. 201.
Secreta (stille gebeden). 498*.
Sepp, C. 3 v., 6 v., 16 v., 18.
Sermoenboek. 490.
Servet, M. 327.
Slachtscaef. 11, 39.
Socinianen. 326 v., 346 v.

Sonnius. 142.
Souterliedekens. 17.
Spetze. 358, 482.
Spretel of Spreter van Rottweil, Johan. 368.
Stem Gods. de onhoorbare —. 115 v.v.
Straatsburg. 6, 33, 37, 128, 137 v.v., 174, 225, 227, 270, 308*. dispuut te —. 132, 201 v., 213 v., 216. synode. 140 v., 173, 201 v.v., 205*, 207*, 210, 223 v., 226, 307. raad van —. 203, 224, 226. belegering van. 204, 212, 217. — geestelijk Jeruzalem. 209, 226. vergadering van 1555 te —. 595.
Streitten, N. Fr. von. 11*.
Strings, Jelis. 348*.
Susteren. 38, 40.
„Swermer". 528. God de — van sommige menschen. 628.

T.

Taal. — van „Slotel" en „Bedynckung". 14, 39. van de „Handelinge der straatsb. synode". 213 v.v. van Pastor. 358 v. van de „Broederlicke Vereeninge", 586 v.
Tabernakel. 52 v., 441*.
Theologia Deutsch. 476.
Toekomst des Heeren. — nabij. 128 v.v., 596, 618.
Tongen. met — spreken. 449.
Tongeren, H. van. 139.
Transsubstantiatie. 19. bestreden door Rol. 45. door Pastor. 333 v., 489*.
Turken. — in slaap gedoopt. 436. krijgvoeren tegen — onchristelijk. 646, 648.

U.

Uitverkiezing. 220. Butzer's gevoelen over de —. 258 v.v., 269. dat van Hoffman. 269 v., 274 enz.
Unitariërs. 317, 326 v.
Utenhove, J. van. psalmberijming van —. 8, 17, 88*.

V.

Vadianus. 204.
Vagevuur. 386, 388, 390, 500, 568.
Valentinus. 228, 380*.
Vasten. 468, 507.
Veelheid van vrouwen. 354, 509. 513.
Veertig trappen. graden of ellen als symbool. 136, 160, 174.
Veluanus, J. A. 59*, 142, 175, 323 v.
Verborgenheid van 't rijk Christi. 33, 123.
Verdoemenis. 177, 192.
Verlossing door Christus. volgens Butzer 251 v.v., 269. volgens Hoffman voor allen 220, 228, 267 v., 274 enz.
Vigilia. 468, 507.
Vlekwijk, H. van. 325.
Vlieland. 324.
Vondel. 38.
Voorbeschikking. 136, 206, 208. geloochend. 174 v. verzachte —. 283*, 340.
Voorwetenschap Gods. 283*.
Voorziening Gods. 536*.
Vormsel. 429, 507.
Vos, K. 68*.
Vrije wil. Hoffmann's gevoelen. 174 enz., 179*, 206, 220, 269, 274 enz. dat van Butzer. 265 v.v. van Pastor 340.

W.

Walraven, Simon. 319*.
Wassenberg. —er predikanten. 5.
Wederdoopers. 154*, 208, 222, 304, 354, 511* v.

Wedergeboorte. 413 v.v., 450. valsche —. 419. bij kinderdoop 207. doopbad der —. 294, 301 v., 451 v.v. kinderen der —. 600.
Weerloosheid. door Pastor verdedigd. 510. door Sattler. 646, 648. — in de zeven artikelen. 609, 610.
Wesel. 324.
Westfalen. 14, 212, 321.
Wielbisschop. 402
Wijwater. 507.
Winkel, prof. J. te. 356 v.
Wismar. 205*.
Wonderen. voor gemeentestichting onnoodig. 400.
Woord Gods. = Jezus' woord. 59*, 267 v.
Worden. beteekenis van het woord — in Joh. 1. 254 v.
Wormser edikt. 646.

Z.

Zaligheid. geen — in doop 72 v. geen vrucht van een doop zonder geloof. 441.
Zalving. 291, 507.
Zonde. geene vergeving van — in het avondmaal. 51—68, 72 v.v., 89, 100 v.v, 117 v.v. ook niet in den doop 117 v.v. gevoelen van Butzer over de zonde. 284, 293. van Hoffman. 285. van Pastor 318, 345, 386 v.v. God wil de — niet. 136, 161 v.v. wetende —. 136, 162 v., 220, 228 v., 284 v. tegen den h. geest. 136, 161 v., 220*, 284, 286 v. erf—. 207, 228. onvergeeflijke —. 210. verstokt in —. 209. niet altijd van 's menschen natuur. 244. voor sommige zondaars niet te bidden. 210. onwetentlijke — bij de geloovigen. 593, 607. — worden vergeven op het gebed der gemeente. ibidem.
Zuigelingen. geloof bij —. 207.
Zuttere, Pieter de. boekdrukker. 4. weinig met Rol bekend. 7 v. maakt veranderingen in de „Slotel". 9 v. zijne richting 11 v.v., 17 v., 27, 36* v.v., 40, 88*, 116*.
Zwaard. 591 v., 609 v. zie weerloosheid.
Zwingli. 20, 23. door Rol bestreden. 46. zijn determinisme. 174, 176. oordeel over het Anabaptisme. 209. de alloeose bij —. 255* v. — bestrijdt de zeven artikelen. 594.